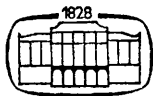


MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- † Balázs János:* A magyar mint nem indoeurópai európai nyelv
Ferenczy Gyula: Napirenden az orvosi helyesírás rendezése
Halász Béla—Lőrincze Lajos—Keresztury Dezső: Állásfoglalás az orvosi helyesírás ügyében
Kemény Gábor: A televízió sportműsorainak nyelvéről
Spíra György: Magyartalanság és magyarkodás helynévhasználatunkban
Antalné Szabó Ágnes: Magyar intézménynevek?
F. Kovács Ferenc: Püspökháttér katolikus névadó szokásairól
Madarászné Marossy Ágnes: Németh László Széchenyi című drámájának jelenetei a téma—réma megoszlás tükrében
Zsáros Judit: A vér motívuma Ady Endre költészetében
Pásztor Emil: Egyetemek és főiskolák országos helyesírási versenyei
Tóth Istvánné: Építkezés alapok nélkül? (Az olvasástudás helyzetéről)
Fekete Péter: Tízszázötven nyelvjárásának néhány jellemző sajátossága
Kludny Kinga: Az ekvivalencia fogalma a fordításelméletben
Farkas Mária: Földrajzi nevekkel alkotott helyhatározós szintagmák összevetése a magyar és az olasz nyelvben



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>† Balázs János:</i> A magyar mint nem indoeurópai európai nyelv	1
<i>Ferenczy Gyula:</i> Napirenden az orvosi helyesírás rendezése	11
<i>Halász Béla—Lőrincze Lajos—Keresztury Dezső:</i> Állásfoglalás az orvosi helyesírás ügyében	16
<i>Kemény Gábor:</i> A televízió sportműsorainak nyelvéről	19
<i>Spira György:</i> Magyartalanság és magyarkodás helynévhasználatunkban	27
<i>Antalné Szabó Ágnes:</i> Magyar intézménynevek?	30
<i>F. Kovács Ferenc:</i> Püspökhátvan katolikus névadó szokásairól	35

Íróink nyelve

<i>Madarászné Marossy Ágnes:</i> Németh László Széchenyi című drámájának jelenetei a téma—réma megoszlás tükrében	47
<i>Zsíros Judit:</i> A vér motívuma Ady Endre költészetében	53

Nyelv és iskola

<i>Pásztor Emil:</i> Egyetemek és főiskolák országos helyesírási versenyei	69
<i>Tóth Istvánné:</i> Építkezés alapok nélkül? (Az olvasástudás helyzetéről)	73

Nyelvjárásaink

<i>Fekete Péter:</i> Tiszaszőlős nyelvjárásának néhány jellemző sajátossága	76
---	----

A Nyelvtudomány műhelyéből

<i>Klaudy Kinga:</i> Az ekvivalencia fogalma a fordításelméletben	84
<i>Farkas Mária:</i> Földrajzi nevekké alkotott helyhatározós szintagmák összevetése a magyar és az olasz nyelvben	93

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos:</i> Oroszlánnal kapcsolatos földrajzi neveink	110
--	-----

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

113. ÉVFOLYAM * 1989. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

A magyar mint nem indoeurópai európai nyelv*

1. Miért is érdemes tanítani és tanulni a külföldi egyetemeken és főiskolákon idegen nyelvként a magyart, s vele együtt a finnt, az észtet és a többi finnugor nyelvet? Ez alkalommal, úgy vélem, különösen időszerű ennek a kérdésnek a feltevése, s talán nem lesz érdektelen e kérdés megválaszolásának szerény kísérlete sem.

Lotz Jánossal, Amerikában született, felsőbb iskoláit Magyarországon végzett, majd pedig Svédországban és haláláig az Egyesült Államokban tevékenykedő kitűnő kollégánkkal hazánkban jártakor többször is beszélgettünk erről. Véleménye szerint az Egyesült Államokban nyelvünket — s vele együtt főleg a finnt és az észtet — a különféle egyetemeken az általános nyelvészeti oktatás keretében főleg azért tanítják, mert az elképzelések alapján ott mindenkinek kell tanulmányoznia legalább egy nem indoeurópai nyelvet. Ilyen persze igen sokféle akad, elsősorban olyan nagy nyelvek, mint amilyenek a kínai, vagy a japán, az ozmán török, nem is szólva az arabról, s persze az indián nyelvekről. De aki arra kíváncsi, hogy milyen is az alkata egy-egy jellegzetesen európai, ám mégsem indoeurópai nyelvnek, annak feltétlenül anyanyelvünket, s mellette természetesen a finnt vagy az észtet kell elsősorban tanulnia. Számba kell venni ennek során azt is, hogy az Egyesült Államokban milliónál is többen beszélik a magyart, s nagyon sokan a finnt és az észtet is. Ezenfelül a finnugor nyelvek közül főleg ez a három nyelv az, amely európai szintű irodalmi rangot is kivívott magának, művelődése igen jelentős, mindegyik szerves része az európai nyelvközösségnek, persze mindegyik a maga sajátos körülményei között, ami jellegzetes színeződést jelent az összeurópai palettán. Úgy gondolom, hogy ez az érvelésmód mindenképpen helytálló, komoly figyelmet érdemel, s ezért ezen a helyen is érdemes lesz röviden rávillantani néhány olyan szellemi áramlatra, amely e felismerés megfogalmazására vezethetett. De mindjárt előljáróban le kell szögeznünk, hogy a három említett nyelv kiemelése semmiképpen sem jelentheti a többi finnugor nyelv lebecsülését, háttérbe szorítását, alacsonyabb rendűnek tartását.

2. Az említett három finnugor nyelv művelőinek önmagukra való eszmélődése jelentősebb mértékben a humanizmus és a reformáció korában kezdődik. Ismeretes, hogy Dévai Bíró Mátyás, az első magyar ortográfia szerzője 1529-től 1530-ig Wittenbergben tanult, miután előzőleg a krakkói egyetemet látogatta. 1537-ben ismét Wittenbergben folytatta tanulmányait. A feljegy-

* Elhangzott a Helsinki Egyetemen a 'Magyar Tanszék fennállásának 60. évfordulóján, 1988 szeptemberében rendezett tudományos ülészen.



zések szerint Luther nagyon szerette és becsülte, Melanchthon is baráti körébe fogadta. Hazájában Dévait magyar Luthernak nevezték. Említett ortográfiája, amely először 1539-ben jelent meg, 1549-ben Krakkóban került újra sajtó alá. Szintén a krakkói egyetem humanista légkörében kezdte meg tanulmányait Sylvester János is, aki utána Dévaihoz hasonlóan Wittenbergben tanult tovább 1529-ben, majd pedig 1534–36-ban. Közismert, hogy ő tette közzé hazánkban 1539-ben Sárovarott latin–magyar nyelvtanát, amely az első körvonalazása — persze latin minta alapján — anyanyelvünk grammatikai rendszerének. Természetes, hogy ilyen módon anyanyelvünk helyesírási és nyelvtani szabályozásának első kísérletei a legszorosabb kapcsolatban álltak egyrészt a lengyel, másrészt pedig a német humanisták és reformátorok hasonló törekvéseivel. Tudjuk azonban azt is, hogy az első észti nyomtatott könyv, az úgynevezett Wanradt-Koell-féle katekizmus 1535-ben Wittenbergben jelent meg. Az is közismert, hogy az első finn ortográfia, Agricola műve, amely 1542-ben hagyta el a sajtót, szintén Wittenberghez kapcsolódik, mivel szerzője, akárcsak az említett két magyar szerző, ugyanígy Melanchthon tanítványai közé tartozott. E mű lényegében ugyanolyan felépítésű, mint Dévai említett magyar ortográfiája. Paul Johansen kutatásai alapján tudjuk azonban azt is, hogy két másik finnugor nyelvnek, az észtnak és a lívnek első nyomtatott emlékei szintén a wittenbergi reformátorok szellemi ösztönzésének köszönhetik létrejöttüket. Ezeknek szerzői lényegében véve azokban az években voltak Melanchthon tanítványai, mint Dévai Bíró, Sylvester János és Agricola. Így talán nem is alaptalan az a megállapításunk, hogy az első finnugor találkozására európai kulturális szinten Wittenbergben, főleg Melanchthon s persze Luther baráti körében került sor, anélkül azonban, hogy az említett szerzők anyanyelvük rokonságának tudatában lehettek volna. Annyi azonban így is kétségtelen tény, hogy a humanizmus és a reformáció eszmevilága termékenyítette meg az említett szerzőket, s hogy e bátor kezdeményezők így módon fedezték fel anyanyelvüket, mint az európai nyelvekkel egy sorba állítható, bár még kiművelésre váró nyelvi rendszert. (Minderre: Balázs 1958, 1961, 1987.)

3. A magyar és a finn az európai nyelvek seregszemléje során, ismereteink szerint először Josephus Justus Scaligernek, a genfi, majd leideni francia protestáns nyelvtudósnak 1610-ben Párisban megjelent latin nyelvű művében kerül egymás mellé, mint két jellegzetesen európai nyelv. E munkájában a szerző Európa nyelveinek 11 törzsökét (*matrices*) különbözteti meg, amelyek közül négyet főbb, hetet pedig kisebb törzsnyelvnek nevez. Szerinte azok a törzsnyelvek, amelyekből számos tájszólás mintegy sarjadék eredt. Figyelmet érdemel az a megjegyzése, hogy az egyes törzsnyelvek tájszólásai rokonságban állhatnak egymással, de a legfőbb törzsök nyelveket semmiféle rokonság szálai sem fűzik össze. Európában csupán 11 olyan nyelv van, amely e kritériumnak teljesen megfelel, s ezek közül is a négy legnagyobb a latin, a görög, a teuton, vagyis a germán, valamint a szláv. Ezekhez képest a 7 kisebb törzsöknyelv kevésbé jelentős. A mi szempontunkból, mint említettem, különleges figyelmet érdemel, hogy az utóbbiak között, az albán és a tatár után harmadikként a magyar, negyedikként pedig a finn is szerepel, míg az ötödikként az ír, hatodikként az óbrit, hetedikként pedig a baszk (minderre: Arens, 1955. 59–60). Arról persze, hogy a négy nagy európai törzsöknyelv, a latin, a görög, a germán és a szláv egymással rokonok, mivel mindegyikük indoeurópai nyelv, a derék francia tudós még semmit sem sejtethetett. Ezek rokonságának kimu-

tatása csak a múlt század elején Rasmus Kristian Rask és Franz Bopp munkássága nyomán történhetett meg.

4. De hogy a Scaliger európai seregszemléjében már felbukkanó magyar és finn nyelvrokonok, már 1669-ben derült ki, a hamburgi polihistor Martin Fogel sokáig sajnálatos módon kéziratban maradt latin nyelvű munkája nyomán. Amikor 1969-ben a hamburgi egyetemen rendezett emlékülésen német, magyar és finn tudósok közösen méltatták Fogel e munkájának rendkívüli jelentőségét, Lakó György, valamint Hans Kangro európai távlatokba helyezve emelte ki e latin kéziratok mű korszakalkotó, valóban úttörő szerepét. (Minderre: Lakó, 1969, Hans Kangro 1969). Legújabban pedig Cristina Wis példamutatóan alapos kutatásai tárták fel azt a Firenzét és Hamburgot, s az európai művelődés számos más őrhelyét is összekapcsoló szellemi légkört, amely Fogel e művének éltetője volt (minderre: Wis, 1982—1983, 1988).

Tudjuk, hogy bár Fogel e művéről szélesebb körök Európában csupán a múlt század kilencvenes éveinek elején E. N. Setälä felfedezése nyomán szerezhettek tudomást, mégis Fogel kéziratának egyes másolatai már előbb, a XVIII. század közepe táján is elkerültek különböző kutatókhoz, így Sajnovics Jánoshoz is, aki — mint közismert — kerekén egy évszázad múlva kezdett hozzá 1770-ben Dániában és Magyarországon is szintén latinul közzétett nevezetes lapp—magyar összehasonlító munkájának megírásához. (Minderre: Setälä, 1891, Wis 1982—1983, 157 kk.)

Fentebb már említett hamburgi emlékbeszédében Lakó György három pontban foglalta össze Fogelnak a finnugor nyelvtudomány egész története szempontjából is kimagasló, valóban úttörő érdemeit (Lakó, 1969, 10—3). Ugyancsak ő fejtette ki a legalaposabban akadémiai székfoglalójában Sajnovics említett művének szintén korszakos jelentőségéről vallott nézeteit. Megállapításai a mi szempontunkból főleg azért fontosak, mivel kutatásai Sajnovics e munkájának nyelvbölcseleti és eszmetörténeti szempontból is rendkívüli figyelmet érdemlő jelentőségére szintén fényt vetnek. Nem hallgatja el Lakó azt sem, hogy mindazokról a szerkezeti egyeztetésekről, amelyek Sajnovicsnál szerepelnek, ő előtte 1746-ban közzétett értekezésében már a dán Marcus Wöldike is szólt. A koppenhágai egyetem e tudós teológiaprofesszora ebben a művében számba veszi a tőle ismert európai nyelvek legjellemzőbb tipológiai és szerkezeti sajátosságait, mégpedig azért, hogy kiderítse, egyezik-e velük ezek tekintetében a grönlandi nyelv. Európai seregszemléjében — Scaligerhez hasonlóan — ő is figyelembe veszi a finnt és a magyart, sőt ezeken kívül még a lapot is. Lakó elsőként mutatja ki, hogy a dán teológus lényegében már mindazokat a szerkezeti sajátosságokat is tekintetbe vette, amelyek Sajnovicsnál szintén szerepelnek. Mivel pedig e magyar jezsuita szerző nyilvánvalóan ismerte Wöldike e művét, hiszen hivatkozik is rá, Lakó meggyőző érvelése szerint aligha állíthatnánk, hogy Sajnovics a lapp—magyar grammatikai egyezések számbavételét Wöldike észrevételeitől függetlenül végezte. Mégis Lakó — bár hangsúlyozza Wöldike kezdeményező szerepét — ennek ellenére is határozottan állítja, hogy Sajnovics volt az első, aki a nyelvtani egyezéseknek a rokonság bizonyításában még a szóegyezéseknél is nagyobb fontosságot tulajdonított, s így mindenképpen ő az első, aki ezeket két egymástól igen távol eső finnugor nyelv rokonságának a bizonyítására sikeresen használta fel. Ki kell emelnünk, hogy székfoglalójában Lakó felhívta a figyelmet Mikael Wexionius svédországi származású turkui professzor már 1650-ben közzétett latin nyelvű

művére, amelyben a szerző, mint ismeretes, a finn és az észti nyelv szerkezeti sajátosságait, s ezek alapján számos egyezést mutatott ki. Európai eszmétörténeti szempontból a turkui szerző e műve mindenképpen különleges figyelmet érdemel, még akkor is, ha benne a szerző két olyan nyelvet hasonlított össze, amelyek rendkívül közel állnak egymáshoz. Lakó viszont hangsúlyozza, hogy bár Wexionius meglepően korai kezdeményezése európai távlatokból tekintve is úttörő jelentőségű, érdemei mégsem csökkentik lényegesen Sajnovics latin munkájának egyetemes nyelvtudományi fontosságát. Lakó szerint túlzás volna azt állítanunk, hogy Sajnovics a megalapítója az összehasonlító nyelvtudománynak, de mégis, művének vannak olyan vitathatatlan érdemei, amelyek számára az összehasonlító egyetemes nyelvészet történetében továbbra is fontos helyet biztosítanak (minderre: Lakó, 1971).

5. Természetesen hosszabb idő kellett ahhoz, hogy anyanyelvünknek a lappal és a finnel, valamint a többi finnugor nyelvvel való rokonsága kiderüljön, s még több időre volt szükség, hogy e felismerés szélesebb körökben is elterjedjen. Jellemző, hogy ugyanabban az évben, amikor Sajnovics műve megjelent, vagyis 1770-ben hagyta el a sajtót Pozsonyban a rendkívül nagy tehetőségű, de kritikátlan Kalmár Györgynek óriási nyelvtudásról tanúskodó latin nyelvű műve, amelyben a szerző anyanyelvünket a szkíta, mongol, hun és avar nyelvvel hozza rokonságba, figyelmen kívül hagyva valódi rokonainkat (Kalmár, 1770). Ezzel szemben már minden egyes finnugor, sőt uráli nyelv is szerepel egy hosszú ideig Itáliában élt és tevékenykedett spanyol jezsuitának, Lorenzo Hervás y Panduronak Cesenában 1784-ben olaszul megjelent nevezetes művében, amely a világ akkor ismert minden nyelvének rövid leírását és rokonságát tárja elénk (Hervás, 1784; vö. Tagliavini 1966. I. 47). Hazánkban e munkáról Tagliavini korábbi híradása nyomán először Zsirai Miklós tett említést (vö. Zsirai, 1937). Magam római egyetemi tanári működésem során 1969-ben készíttettem el e műnek az uráli nyelveket tárgyaló fejezete fényképmásolatát, s használtam fel ezt budapesti egyetemi előadásaim során. Tudtommal nálunk ezen kívül csupán Lakó György tanulmányozta behatóan e munkát, s méltatta érdeme szerint, fentebb említett kiváló akadémiai székfoglalójában. (Minderre: Lakó, 1971, 429).

Nincs semmi nyoma annak, hogy Gyarmathi Sámuel, aki mint közismert, 1799-ben Göttingában latinul tette közzé nevezetes nyelvhasznlító munkáját, tudott volna a spanyol jezsuitának e nevezetes alkotásáról. Tény viszont, hogy e kiváló erdélyi tudós Göttingában Schlözer buzdítására kezdett foglalkozni az egyes finnugor nyelvekkel. Göttingában még mások is segítettek, sőt munkájában jénai tudósok is támogatták. Gyarmathi művel, az Affinitas szintén döntő fontosságot tulajdonít a nyelvtani egyezéseknek a nyelvrokonság kimutatásában, s ezt már művének címe is elárulja: *Affinitas... grammaticae demonstrata*. Munkája ezen kívül azért is korszakos jelentőségű, mivel bizonyítása kiterjed a finnugor nyelvcsalád minden egyes tagjára, vagyis az összes finn eredetű nyelvre (*linguae fennicae originis*).

Miközben így Fogel, Sajnovics és Gyarmathi munkássága nyomán a finnugor nyelvek egymásközi rokonsága hitelt érdemlően igazolódott, Európa nyelveinek számbavétele során az egyes finnugor nyelvek, közülük pedig főleg a magyar és a finn is egyre többször került az érdeklődés középpontjába kontinensünkön. Ki kell itt emelnünk Leibniz szerepét, aki 1713-ban Nagy Péter cárhoz írott levelében sürgette a nagy orosz birodalom területén élő kisebb-

nagyobb népek nyelvkincsének összegyűjtését. Javaslatának megvalósítására azonban csak később, Nagy Katalin cárnő idején kerülhetett sor. Az ő uralkodása idején, 1787–1789-ben jelent meg ugyanis Peter Simon Pallas híres összehasonlító szótárának két hatalmas kötete, amely 51 európai és 149 ázsiai nyelv 285 szó terjedelmű szövegmutatványának fordításait tartalmazta. (Minderre: Tagliavini, 1966 I. 46; Gulya, 1965.) Mellőzve itt azoknak a finn-ugrisztika művelői által úgyszólván jól ismert munkáknak a felsorolását, amelyekben a XVIII. század végéig az egyes finnugor nyelvek is szóba kerülnek, s amelyekből idézett művében már Zsirai is részletesen ismertetett, végezetül csupán egy hatalmas vállalkozást kell itt megemlítenem, amelynek kezdeményezője a német Johann Christoph Adelung volt, folytatója pedig J. S. Vater (Mithridates, oder allgemeine Sprachkunde). E híres kiadványban 500 nyelv szövegmutatványai kerülnek sorra, s minden szöveget rövid kritikai elemzés és bibliográfia követ. Vater ezekhez fűzött kiegészítő megjegyzéseiben az egyes nyelvek eredet szerinti osztályozására is kísérletet tesz. Jellemző, hogy ez a mű, amelynek utolsó kötete 1817-ben, vagyis Bopp alapvető Conjugationssystemének közzététele után látott napvilágot, még nem tud megbirkózni a nyelvrokonság hiteles bizonyításának bonyolult problémáival. Jellemző az is, hogy az említett 500 nyelv számbavétele során az Európában beszélt nyelvek között a 10. csoportban a magyar az albánnal együtt szerepel!

6. Sajnálatos módon viszont egyáltalában nem kerültek szóba a finnugor nyelvek D. Jenisch német evangélikus lelkész 1796-ban Berlinben közzétett nevezetes pályaművében. Előzőleg 1794-ben a berlini Tudományos Akadémia tűzött ki pályatételt annak megvitatására, hogy mi a tökéletes nyelv ideálja. A pályázóknak meg kellett vizsgálniuk Európa leghíresebb régebbi és újabb nyelveit, hogy megállapíthassák: melyik felel meg közülük legjobban ennek az eszménynek. Említett díjnyertes pályaművében Jenisch egyetemes szempontok alapján 14 európai nyelvet vett górcső alá. Ezek sorát a két klaszszikus ókori nyelv, a görög és a latin nyitja meg. Ezután a neolatin nyelvek közül az olasz, a spanyol, a portugál és a francia következik. A germán nyelveket az angol, a német, a holland, a dán, valamint a svéd képviseli, míg a szlávokat a lengyel és az orosz, a balti nyelveket pedig a litván. Az utóbbi három nyelvet a szerző ugyanúgy ismerte, mint a megelőzőket, mivel hosszabb időt töltött a Baltikumban. Így megállapításai az említett nyelvek mindegyikére egyaránt kiterjedő alapos ismeretein nyugodtak. Sajnálatos, hogy sem a finnról, sem az észtről, sem pedig a magyarról nem tesz említést, nyilvánvalóan azért, mert ezeket a nyelveket nem ismerte.

Jenisch e műve Magyarországon a múlt század elején rendkívül nagy visszhangot keltett. Legelőször Kis János dunántúli evangélikus szuperintendens, Kazinczy Ferenc barátja hivatkozott rá, 1806-ban közzétett, szintén díjnyertes magyar pályaművében. De Kazinczy maga is nagy lelkesedéssel tanulmányozta, himnuszunk költője, Kölcsey Ferenc pedig 1814–15 táján rövid magyar kivonatát is elkészítette. Reformkori nyelvújítóink törekvéseinek jelentős mértékben Jenisch pályaműve adott eszmei tartalmat. A mi szempontunkból e német szerző szóban forgó munkája azért érdemel különleges figyelmet, mert benne rajzolódnak ki először világos formában a követendő európai nyelvi modellnek a körvonalai. A berlini Akadémia említett célkitűzéseinek szellemében Jenischnek arra a kérdésre kellett felelnie, hogy milyennek is kell lennie az eszményi, vagyis a lehető legtökéletesebb nyelvnek, s mikor mond-

hatjuk el valamely nyelvről, hogy megfelel az eszményi követelményeknek. Jenisch felelete szerint akkor, ha gondolatainkat és érzelmeinket az illető nyelv a szellem mindenkori szükségletének megfelelően tudja kifejezni.

Ennek – a pályadíjnyertes német evangélikus lelkész szerint – több feltétele is van. Először is az, hogy a nyelvnek szavakban és fordulatokban olyan gazdagnak kell lennie, hogy a legműveltebbek gondolatait és érzelmeit is a legtökéletesebben tudja tolmácsolni. Ez nyilvánvaló utalás a nyelv legfőbb funkciójára, kommunikatív szerepére. Másodszor olyan energiának, vagyis erőnek kell benne rejtenie, hogy benső világunk minden gondolatát és érzelmét kellő tömörséggel és nyomatékkal tudja feltárni. Harmadszor világosnak kell lennie, hogy amit közlünk vele, minél könnyebben és gyorsabban lehessen felfogni. Végül pedig negyedszer jól hangzónak is kell lennie, hogy a hallgatóra minél kellemesebb hatást gyakoroljon. Mint Kölcsény is megjegyezte e műről készített magyar kivonatában, ezek azok a tulajdonságok, amelyeknek összessége teheti igazán tökéletessé az eszményi nyelvet, az egyetemes vagy európai nyelvi modellt.

Nyilvánvaló, hogy Jenisch e kritériumokat részint az ókori retorikák, részint pedig a felvilágosodás kori angol nyelvfilozófia, főleg Harris tanításai nyomán fogalmazta meg. Abból indult ki, amit egyebek között maga Humboldt is hirdetett, hogy mindezeknek a követelményeknek legjobban a klasszikus görög nyelv felelt meg, mert ez volt a leggazdagabb, a leghajlékonyabb és a legszebben hangzó nyelv, amelynek erejét és kifejező képességét sem a latin, sem egyetlen modern nyelv, még az olasz, a francia, vagy az angol sem érte el. Ebből indult ki szintén díjnyertes pályamunkájában a jobbágy származású dunántúli evangélikus püspök, Kis János is, a nyelv gazdagságának kritériumait állítva vizsgálódásainak középpontjába. Először azt kutatta, hogy van-e anyanyelvünknek elég szava a bennünket környező anyagi világ konkrét tárgyainak megjelölésére. Másodszor azt, hogy ki tudja-e fejezni az elvont fogalmakat is, végül pedig azt, hogy milyen könnyen tud új szókat alkotni. Az első kérdésre felelve azt állapította meg, hogy többé-kevésbé ki tudja fejezni mindazt, amit a magyarul beszélők környezetében lehet észlelni. Sajnos azonban még nem elég alkalmas „az absztrakciós gondolatok” tolmácsolására, mivel e téren nemzetünknek még nem volt elég felkészültsége. Viszont elég könnyen tud új szókat alkotni, így gazdag képzőit is felhasználva, s görög, valamint német mintára összetételeket is alkotva. Nyelvünknek az európai nyelvi modellhez való alkalmazkodása azért lehetséges szerinte, mert nemzetünk szabad. A görögök is szabad nemzetként alkották meg csodálatosan hajlékony, európai mintává lett anyanyelvüket. (Minderre: Balázs, 1980. 94 kk.)

Hasonlóan vélekedett a szintén dunántúli Pápay Sámuel is 1808-ban Veszprémben közzétett nevezetes művében, azt vizsgálva, hogy nyelvünk elég gazdag-e. Megállapítja, hogy az egyes nemzetek művelődése többnyire egyenlően fejlődik, s szókincsük azért tér el egymástól sokszor igen tetemesen, mert azoknak a népeknek, amelyek ezeket a nyelveket beszélik, anyagi és szellemi kultúrája nem tud eléggé szabadon kibontakozni. Ezzel kapcsolatos gondolataival kezdődik nálunk a nyelv és a társadalom közti kölcsönhatásoknak nyelvész- és szociológiai szempontú mélyebb elemzése. Arra a kérdésre pedig, hogy anyanyelvünk melyik pólusához áll közelebb az európai nyelvi modellnek, úgy adja meg a feleletet, hogy a magyar az alakilag gazdagabb ókori nyelvekben megtestesült eszményt közelíti meg. Szerinte a két ókori klasszikus nyelv a maga szintetikus rendszerével feltétlenül különb az újabb analitikus nyelveknél. Mivel

pedig Pápay a verselésben azt a modellt tekinti igazán követésre méltónak, amelyet Európában a görögök és a rómaiak formáltak meg, vagyis az időmértékes verselést, amelyre a modern európai nyelvek közül szerintem igazában csak a magyar alkalmas, végső következtetése csakis az lehetett, hogy csupán a mi nyelvünk emelkedhet arra az eszményi csúcsra, ahonnan „a görög s deák nyelvek oly büszkén néznek alá a mostani európai népeknek bicegő nyelveire”. (Minderre: Balázs, 1980, 185 kk.) Persze, Pápay még nem tudta, hogy nemcsak a magyar, hanem a finn is ugyanígy alkalmas a görög–latin mintájú időmértékes verselésre.

Éppen egy évtizeddel Kis János művének közzététele után, 1816-ban írta meg az európai látókörről, nyelvészetileg is kiválóan felkészült Teleki József nevezetes pályairatát, amelynek címe: „A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllásmódok által”. Teleki, aki később Akadémiánk első elnöke lett, a múlt század eleji magyar nyelvújítás törekvéseit értékelve, világosan látta, hogy a magyarban, mint minden természetes nyelvben, két ellentétes tendencia feszül: egyfelől a mindent egységesíteni törekvő szabályozottság, másfelől pedig az ennek ellenében ható szabályozatlanság. Ennek a két ellentétnek a dialektikus egysége azonban mégis megvalósítható, sőt meg is kell, hogy valósuljon, mivel az egész egysége kikerülhetetlenül szükséges. E remek pályamű közzétételével a múlt század eleji magyar nyelvbolcsélet rövid fejlődésének csúcspontjához érkezett. E jeles pályairatnak ekkoriban csak egy méltó társa volt, Kazinczy Ferencnek, a magyar nyelvújítás vezéralakjának „Orthologus és Neologus”-a, amely a Tudományos Gyűjtemény 1819. évfolyamában jelent meg. Szerzője abból indult ki, hogy nálunk a nyelvújítást ellenző ortológusok „az egység egységére” törekedtek, minden áron és szükség-telenül. A neológusok viszont azt akarták, amire a természet is tanít bennünket, a különbözős egységét. A nyelv fejlődésében ugyanis egyaránt helye lehet a legellentétesebb törekvéseknek is. Ezért a nyelv kiművelésében nem az ellentétek kiküszöbölésére, hanem bölcs egyeztetésére kell törekednünk, nem feledve, hogy jól és szépen csak az írhat, aki „tüzes ortologus és tüzes neologus egyszersmind”, s „egységességben és ellenkezésben van önmagával”.

A magyar nyelvújítás diadala Kazinczy e nézeteinek helyességét igazolta, s nyilván ugyanígy a körülbelül egy időben lefolyt, bár kevésbé szenvedélyes vitákat kiváltó finn nyelvújítás hatalmas sikere is. (Az utóbbira: Hakulinen, 1960, 114 kk.) A csupán századunk első évtizedeiben megindult, s szintén rendkívüli eredményeket felmutató észt nyelvújító mozgalom példája is tanúsíthatja ezt. (Erre: Bereczki, 1986, 38 kk.)

7. Nyelvújításunk diadala, majd pedig reformkorunk irodalmának rendkívüli fellendülése, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Kemény Zsigmond, Jókai és Madách műveinek átütő sikere világosan bizonyítja, hogy anyanyelvünk már a múlt század végére európai szintre emelkedett, s a fentebb felvázolt nyelvi modell szellemében zárkózott fel kontinensünk legfejlettebb nyelveihez. Mégis, küzdelmes utat kellett bejárnia, hogy mindez az európai nyelvek tudományos szintű felmérése során is kitűnjék. Azt ugyanis, hogy anyanyelvünk, bár nem indoeurópai, de mégis, minden ízében európaivá lett idióma, talán csak a legutóbbi évtizedekben kezdik igazán felismerni a nyelvtudományi seregszemlék során.

A múlt század közepén, 1850-ben Bonnban jelent meg A. Schleicher nevezetes német nyelvű értekezése Európa nyelveiről. Ez a rendszerezés még a

német romantika organikus nyelvszemléletét tükrözi, amely szerint az egyes nyelveket fejlődésük első, fölfelé ívelő szakaszában szabályos törvényszerűség jellemzi, s ugyanez észlelhető a történelmi időszakokra eső hanyatlásuk folyamataiban is. Míg ugyanis az emberi szellem a civilizáció magasabb fokán egyre szabadabban bontakozik ki, a nyelv ezzel szemben egyre jobban elveszti hajdani természetességét, organikus tenyészetjellegét; alakrendszere mechanikusan elkopik, olyanformán, mint ahogyan a kimúlt állati és növényi organizmusok fölött is a kémiai törvények diktálta komor enyészet válik úrrá. Schleicher a nyelvtipológia akkori szemléletének alapján az egyes nyelvek fejlődésében három fokozatot különböztet meg: a legkezdetlegesebb izolálót, az ennél fejlettebb agglutinálót és a legfejlettebb flektálót. Ennek megfelelőleg seregszemléjét az európai nyelvek számbelileg is legjelentősebb csoportjához tartozó indogermán nyelvek bemutatásával kezdi, a flexió magasabbrendűségét bizonygatva, s megjegyezve, hogy eddig a történelem folyamán az indogermánok mellett a sémi népek játszották a főszerepet, vagyis azok, amelyeknek a nyelve tipológiailag legközelebb áll egymáshoz, s szerkezetileg is a legtökéletesebb. Ennek ellenére is a legnagyobb megértéssel, minden sovíniszta elfogultság nélkül jellemzi az Európában beszélt agglutináló nyelveket, ezeknek az ismertetését az altaji és uráli nyelvekkel kezdve. Igen nagy rokonszenvvel ír a finnről és a magyarról, s hálásan emlékezik meg művelt magyar nyelvmesteréről is.

Schleicher e művéhez képest visszalépésnek tekinthető A. Meillet először 1918-ban, majd pedig másodszer 1928-ban közreadott, hasonló jellegű számbavétele, amely majdnem 300 lapon elemzi és jellemzi kontinensünk nyelveit, a nyelvészociológia módszerével. Figyelmét a világhírű szerző elsősorban az európai nyelvek külső történetére, társadalmi szerepére fordítja. Inkább csak azt kutatja, hogy van-e az egyes európai nyelveknek irodalmi rangja, s ha igen, mekkora. Amelyik nyelv csak nyelvjárási szinten tengődik, azt emiatt szigorúan megrója. Schleichertől a múlt században még távol állt ez a szemlélet. Ő ugyanis, éppen ellenkezőleg, a romantika szellemében a különféle nyelveknek éppen azokat a civilizációtól még el nem sorvasztott, eredeti vonásait kereste, amelyek ősi, érintetlen állapotukban mindmáig megőrződtek. Mint tudjuk, Meillet e művében sajnálatos módon nem maradt mentes az elfogultságtól, mert — mint Kosztolányi annak idején szóvá is tette — e kitűnő francia nyelvész, politikai elfogultságból, miközben egyes nyelveket az egekig magasztalt, más nyelvekről, így a miénkről is „leszaggatta az összes érdemrendeket”.

1942-ben Dublinban, majd pedig 1964-ben változatlan formában Tübingenben is megjelent E. Lewy tömör összefoglalása az európai nyelvek szerkezetéről. A szerző kontinensünk nyelveit földrajzi és tipológiai szempontok szerint öt csoportba sorolja (1. atlanti, 2. központi, 3. balkáni, 4. keleti és 5. arktikus terület). Mindössze 18 európai nyelvet választ ki, s ezek tipológiai sajátosságainak kialakulását vizsgálva az areális nyelvészet módszereit is alkalmazza. A nem indoeurópai baszkot is az atlanti nyelvekhez sorolja (spanyol, francia, olasz, ír, angol, svéd). Az Európa központjában beszélt nyelvek közül a németet és a magyart tárgyalja. A keleti terület reprezentatív nyelveit a lett, orosz, finn, mordvin és a cseremisz, míg az arktikus vidékek nyelvét a jurák képviseli. E csoportosításban erősen megmutatkozik a szerző finnugrisztikai alapműveltsége.

1973-ban Wiesbadenben jelent meg Décsy Gyula 300 lap terjedelmű áttekintése német nyelven Európa nyelvi struktúrájáról. A szlavista alapművelt-

ségű, a legfőbb európai nyelvek mindegyikét kitűnően ismerő, s a finnugrisztikában szintén kiváló tájékozottságra szert tett magyar szerző kontinensünk nyelveinek múltját, jelenét és jövőjét a saussure-i külső nyelvészet (*linguistique externe*) módszere alapján vizsgálja. Bevezetőül Európát mint nyelvi jelen-séget tekintve megállapítja, hogy az itt beszélt 62 nyelv, ha számbeli elterjedtségüket, eredetüket és területi (areális) csoportosulásukat nézzük, rendkívül aránytalan képet tár elénk. Földrészünknek 632 millió lakója között túlnyomó többségben az indoeurópai nyelveket beszélők vannak, akiknek száma 597 millió. Ezek közül is 356 milliónak az anyanyelve az öt nagy európai nyelv (orosz, német, francia, angol, olasz) valamelyike. Ezek mindegyikét több mint 50 millió európai beszéli. 173 milliót tesz ki a középnyagságú hét európai nyelvet beszélők száma. Ezek közé tartozik a magyar is, amelyet sorrend szerint az ukrán, lengyel, spanyol, holland, román és a szerbhorvát előz meg.

Európa nyelveinek múltját röviden ismertette Décsy azt emeli ki, hogy e földrészen a történelmi idők kezdetén két nagy alapnyelv: az indoeurópai és az uráli formálódott ki és különült el egymástól, ám az utóbbi, az előbbivel szemben, egyre jobban tért veszített. Helyesen emeli ki és jól jellemzi szerzőnk a görög és latin európai vezető szerepét és tagolódását, s hangsúlyozza azt is, hogy kontinensünk minden nyelvét az európai mentalitás hatja át, amelynek mivoltára, mint tudjuk, Saussure jeles genfi tanítványa és utódja, Ch. Bally már századunk elején találóan mutatott rá (Bally, 1909, 25 k.). Érdemes itt megjegyeznünk, hogy, mint erre Décsy is utalt, Tallgren-Tuulio egy 1932-ben franciául megjelent értekezésében szintén hangsúlyozta, hogy Európa nyelvei nemcsak hangtani, alaktani és szintaktikai szerkezetükben, hanem szókincsükben és frazeológiájukban is oly mértékben egyeznek, hogy madártávlatból tekintve őket kontinensünk nyelvileg egységes, nemzetek fölötti összhangot mutat (Décsy, 1973. 4).

8. Kétségtelen, hogy a három legfejlettebb finnugor nyelvnek, a magyar-nak, a finnek és az észtnak a legjelentősebb és legkiműveltebb indoeurópai nyelvek szintjére való felemelkedését az elfogulatlan szemlélők az utóbbi évtizedekben világszerte kezdik felismerni. Erről tanúskodik az is, hogy olyan nagy európai nemzeteknek, mint a franciák, a németek és az olaszok, s természetesen az oroszok egyetemeken is mind több helyen van tanszéke anyanyelvünknek, s említett két nyelvrokonunknak. Azt is ki kell emelnünk, hogy a magyart ezeken az egyetemeken egyre inkább a finnugrisztika, sőt az uralisztika kereteibe foglalva oktatják. Jól mutatja ezt az a legújabb áttekintés is, amelyet a hamburgi egyetem finnugrisztikai tanszékének vezetője, Wolfgang Veenker két évvel ezelőtt tett közzé. Jellemző, hogy — mint ezt ez a számbavétel is tanúsítja — a német nyelvterületen működő finnugrisztikai tanszékek előadásai szinte egyenlő arányban oszlanak meg a magyar és a finn nyelvészeti és irodalmi tárgyú tananyagot illetően. (Minderre: Veenker, 1986, 134 kk.)

C. Tagliavini kezdeményezései nyomán Olaszországban is egyre nagyobb fokú érdeklődés mutatkozik anyanyelvünk és a többi finnugor nyelv iránt. Amikor 1964 őszétől kezdve hat éven át a római egyetem bölcsészeti karán, mint az ottani magyar tanszék vezetője, magam is síkraszálltam azért, hogy anyanyelvünk itáliai oktatása a többi finnugor nyelv tanításával együtt szerveződjék meg, törekvéseim kellő visszhangra találtak, mint ezt főleg a nápolyi, firenzei, bolognai, pádovai, velencei és udinei egyetem példája is mutatja. Ez érthető is, hiszen — mint ezt egy nemrég megjelent közleményemben is ki-

mutattam — Itália Tacitus óta napjainkig eléggé élen járt a finnugor népek és nyelvek megismerésére irányuló európai törekvésekben (minderre: Balázs, 1984).

9. Décsy Gyula említett kitűnő monográfiájának egyik táblázata a mi szempontunkból különösen elgondolkoztató, bár minden kommentár nélkül hívja fel a figyelmet az egyes európai nyelveknek 1922—1972 között észlelhető rohamos számbeli gyarapodására, illetőleg megfogyatkozására (Décsy, 1973. 270). Anyanyelvünk sajnálatos módon itt a fogyatkozók között szerepel, körülbelül egyenlő mértékben az örménnyel, baszkkal és litvánnaal. Hogy ennek mik az okai, az eléggé közismert. Nemzetünk sajátos tragikus sorsa a magyarázat erre. A múlt század elején egyik nyilatkozatában már Herder is megkongatta a halálharangot anyanyelvünk fölött. Napjainkban is akadnak elég sokan, akik borúlátóan ítélik meg ennek az európai nyelvnek a jövőjét. De mégis inkább Kosztolányinak kell hinnünk, aki Meillet elfogult megállapításait öntudatosan visszautasítva, s Herder jóslatát is említve hangsúlyozta, hogy a nagy német bölcselő 1820-ban tett megdöbbenő vészjelzése után három évre „megszületett Petőfi, akit ma világszerte sokkal többen ismernek és emlegetnek, mint ezt a derék és halavány széplelket. Veszedelmes dolog jóslgatni, azonban mi már megszoktuk az ilyen haláljóslatokat is, s bizonyos edzettséggel nézünk velük farkasszemet. Parasztjaink azt tartják, hogy akinek holt híret költik, az sokáig él. Úgy látszik, ez a népekre és nyelvekre is áll, melyeknek élete és halála felől nem emberboldogító, racionalista nyelvészek döntenek, hanem esztelenebb és irgalmasabb erők. Csak ez a vigaszunk” (Kosztolányi 1940. 87).

IRODALOM

- Arens 1955 = Hans Arens: Sprachwissenschaft. Freiburg—München, 1955.
 Balázs 1958 = Balázs János: Sylvester János és kora. Budapest, 1958.
 Balázs 1961 = János Balázs: Finnisch-ugrisches Treffen bei Melancthon. UAJb. 1961. [33], 252—3
 Balázs 1980 = Balázs János: Magyar deákság. Budapest, 1980.
 Balázs 1984 = János Balázs: La conoscenza di popoli e lingue uraliche nelle fonti occidentali, in particolare italiane. In: Studi miscellanei uralici e altaici... A cura di Andrea Csillaghy. Venezia, 1984. 15—58
 Balázs 1987 = Balázs János: Hermész nyomában. Budapest, 1987.
 Bally 1909 = Ch. Bally: Traité de stylistique française. I—II. Heidelberg—Párizs, 1909.
 Bereczki 1986 = Bereczki Gábor: A nyelvújítás útjai rokon népeinknél. In: A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. Szerkesztette Éder Zoltán. Budapest 1986. 35—40
 Décsy 1973 = Gyula Décsy: Die linguistische Struktur Europas. Wiesbaden, 1973.
 Gulya 1965 = János Gulya: Some 18th Century Antecedents of the 19th Century Linguistics. Acta Ling. Hung. 1965. [15], 163—170
 Gyarmathi 1799 = Sámuel Gyarmathi: Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata. Göttinga, 1799.
 Hakulinen 1957—1960 = L. Hakulinen: Handbuch der finnischen Sprache. Wiesbaden I. 1957.; II. 1960.
 Hervás 1784 = Lorenzo Hervás y Panduro: Catalogo delle lingue conosciute e notizia della loro, affinità e diversità. Cesena, 1784.
 Jenisch 1796 = D. Jenisch: Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europas. Berlin, 1796.
 Kalmár 1770 = Kalmár György: Prodromus idiomatis scythicomogorico-chuno-avarici sive adparatus criticus ad linguam Hungaricam. Pozsony, 1770.

- Kangro 1969 = Hans Kangro: Martin Fogel aus Hamburg als Gelehrter des 17. Jahrhunderts. UAJb. 1969. [41], 14–32
- Kis 1806 = Kis János: A magyar nyelvnek mostani állapotjáról... Pest, 1806.
- Kosztolányi 1940 = Kosztolányi Dezső: Erős várunk a nyelv. Budapest, 1940.
- Lakó 1969 = György Lakó: Martinus Fogelius' Verdienste bei der Entdeckung der finnougri-schen Sprachverwandtschaft. UAJb. 1969. [41], 3–13
- Lakó 1971 = Lakó György: Sajnovics János és a korabeli összehasonlító nyelvészet NyIÖK. 1971. [27], 3–20
- Lakó 1973 = Lakó György: Sajnovics János. A múlt Magyar Tudósai c. sorozatban. Budapest 1973.
- Lewy 1942, 1964 = E. Lewy: Der Bau der europäischen Sprachen. Dublin 1942¹, Tübingen, 1964².
- Meillet 1918, 1928 = A. Meillet: Les langues dans l'Europe nouvelle. Párizs 1918¹, 1928².
- Pápay 1808 = Pápay Sámuel: A Magyar Literatura esmérete. Veszprém, 1808.
- Scaliger 1610 = Josephus Justus Scaliger: Diatriba de Europaeorum linguis. In: Opuscula varia antehac non edita. Párizs, 1610. 119 kk.
- Setälä 1891 = E. N. Setälä: Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimaksen historiaan. 1891.
- Schleicher 1850 = A. Schleicher: Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht. Bonn, 1850.
- Szathmári 1968 = Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi lvünk. Budapest, 1968.
- Tagliavini 1966 = C. Tagliavini: Glottologia. Bologna, 1966. I–II.
- Tallgren-Tuulio 1932 = Ö. J. Tallgren-Tuulio: Locutions figurées calquées et non calquées. Mémoires de la Société néo-philologique de Helsingfors. 1932. [IX], 277–324
- Teleki 1821 = Teleki József: A magyar nyelvnek tökéletesítése új-szavak és új szóllás-módok által. Pest, 1821.
- Veenker 1986 = W. Veenker: Die Entwicklung der Finnougri-stik im deutschsprachigen Raum. In: Hungarian Studies. Budapest, 2/1 1986. 117–51
- Wis 1982–1983 = Cristina Wis: La versione di Hannover delle *De Finnicae indole observationes* di Martin Fogel. In: Annali del Seminario di Studi dell'Europa Orientale. Sezione Linguistico-Filologica. Napoli, I. 1982–1983. 157–220
- Wis 1988 = Cristina Wis Murena: Un manoscritto inedito di Johannes Scheffer. In: „Atti” dell'Accademia Pontaniana. Nuova Serie, Volume XXXVI. Giannini–Napoli, 1988. 267–81
- Zsirai 1937 = Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Budapest 1937.

† Balázs János

Napirenden az orvosi helyesírás rendezése

A

1. Nagy gondja a magyar orvostudománynak, hogy az orvosi szaknyelvnek nem egységes a helyesírása: az orvosi helyesírás egyenetlen, sőt zűrzavaros. A szaktudományi munkák írását, szerkesztését és kinyomtatását, az orvosképzést és a tudománynépszerűsítést az orvosi helyesírásban uralkodó kaotikus állapotok elbizonytalanítják és lassítják, ezért régóta általános óhaj az orvosi helyesírás egységének megteremtése.

A rendezés ügye 1987-ben fordulóponthoz érkezett: a Magyar Tudományos Akadémia illetékes orvostudományi és nyelvtudományi testületei közös erőfeszítéssel elvi állásfoglalást dolgoztak ki az orvosi szakszavak és szakkifejezések írásmódjára nézve, továbbá elhatározták egy tüzetes orvosi helyesírási szótár megszerkesztését és kibocsátását, folytatni kívánva a korábbi kezdeményezéseket és munkákat.

2. Az orvosi helyesírás rendezésére az Akadémia az 1970-es években tette az első lépéseket: a Helyesírási Bizottság kezdeményezésére az Orvosi Tudományok Osztálya Környey István akadémikus elnökletével 1975-ben megalakította az Orvosi Szaknyelvi és Helyesírási Bizottságot. Ez 1978-ban elvi ajánlásokat fogadott el az idegen (főként latin-görög) eredetű szavak írására nézve, s ehhez egy több száz szavas szójegyzéket is csatolt, amely az orvosi szaknyelv már köznyelvvé vált idegen elemeinek magyaros írásmódját tartalmazza (vö. Orvosi Hetilap 1979/9. sz. 536–9). Sajnos, a testület ezzel be is fejezte tevékenységét: az 1981-es akadémiai tisztújítás után már nem működött tovább.

Az 1978-tól napjainkig eltelt időszak legfontosabb eseménye Brencsán Jánosnak 1983-ban az Akadémiai Kiadónál megjelent Új orvosi szótára volt. Bár ez a mű nem helyesírási, hanem értelmező szótár, címszavainak írásmódjával a szerző természetesen befolyásolni óhajtott az orvosi írásgyakorlatot, mégpedig az idegen elemek magyaros (fonetikus) írásmódjának irányában.

Az Új orvosi szótár fellobbantotta a régi vitát. Az Orvosi Hetilap a Brencsán-szótárban alkalmazott helyesírás ellen — Trencsényi Tibor főszerkesztő tollából — többször közölt szerkesztőségi állásfoglalást, illetőleg javaslatot tett a szerinte követendő írásmódra nézve (vö.: 1984/39. sz. 2403–4).

Mindez még csak növelte az írásgyakorlatban már amúgy is meglévő bizonytalanságot: cselekedni kellett.

3. 1985 őszén Árky István, a Medicina Kiadó igazgatója és Brencsán János, a kiadó főszerkesztője az MTA Anyanyelvi Bizottságát és Helyesírási Bizottságát állásfoglalás kialakítására kérte fel. Az orvosi szakkönyv- és szakfolyóirat-kiadás egy része ugyanis elfogadta a szótár fonetikus (magyaros) helyesírását, de az orvos szerzők egy része és több fontos folyóirat (pl. az Orvosi Hetilap) továbbra is ragaszkodott a latinos (hagyományos) írásmódhoz. Az ellentmondásos helyzet feloldására az Akadémia fent említett két nyelvészeti bizottsága csak úgy vállalkozhatott, ha a rendezésbe a leginkább érdekeltet, az orvosokat is bevonja. E szándék jegyében hozta létre a Helyesírási Bizottság 1986 tavaszán orvosi helyesírási albizottságát Zelles Tivadarnak, az Orvosi Tudományok Osztálya bizottsági képviselőjének az elnökletével. Az albizottságba — az orvosi osztály elnökével egyetértésben — kellő számban kerültek be orvosok. (A 14 tagból 7 volt orvos, a többi a társtudományok képviselője vagy nyelvész.)

Az albizottság tagjai: Árky István igazgató, Medicina Kiadó; Brencsán János főszerkesztő; Fábián Pál egyetemi tanár, ELTE, az MTA Helyesírási Bizottságának társelnöke; Ferenczy Gyula egyetemi docens, SOTE, az albizottság titkára; Forgács Iván egyetemi tanár, OTKE; Grétsy László osztályvezető, MTA Nyelvtudományi Intézet; Kardeván Andor egyetemi tanár, Allatorvostudományi Egyetem; Keszler Borbála egyetemi docens, az MTA Helyesírási Bizottságának titkára; Lakatosné Varsányi Magda, a kémiai tudomány kandidátusa, ELTE; Magasi Péter egyetemi tanár, OTKE; Priszter Szaniszló, a biológiai tudomány kandidátusa; Petrányi Gyula akadémikus, az ETT elnöke; Trencsényi Tibor c. egyetemi tanár, az Orvosi Hetilap főszerkesztője; Zelles Tivadar egyetemi tanár, SOTE, az albizottság elnöke.

Az albizottság összesen három alkalommal ülésezett. 1986. június 5-én, az alakuló ülésen arról született döntés, hogy Ferenczy Gyula, az albizottság titkára vitaindító előterjesztést készít, amelyet az albizottság még ugyanazon év őszén megtárgyal. A második ülés 1986. december 10-én részletesen megvitatta az előterjesztést, azt több kiegészítéssel elfogadta, majd határozatot hozott

arról, hogy egy háromtagú bizottság (Kardeván Andor, Magasi Péter és Ferenczy Gyula) a következő év januárjára végleges javaslatot dolgoz ki az orvosi helyesírás rendezéséről és a megírandó helyesírási szótár koncepciójáról. A javaslat el is készült, és vitájára az albizottság 1987. március 4-i ülésén került sor. Az ülés a javaslatot néhány szerkesztési változtatással azzal fogadta el, hogy azt az MTA Orvosi Tudományok Osztálya, majd a két akadémiai nyelvészbizottság elé kell terjeszteni. Az albizottsági munka ideje alatt is folytatódott a nyilvános vita az Orvosi Hetilapban: egyrészt Trencsényi Tibor újabb szerkesztőségi cikkével (vö.: 1986/51. sz. 3135–6), másrészt Brencsán János válaszával, melyre Trencsényi azonnal reflektált (vö.: 1987/8. sz. 423–6, ill. 426–32).

Az orvosi osztály ülése 1987. június 16-án tárgyalta meg az albizottság javaslatát, melyet ez a testület (az MTA elnöke is részt vett az ülésen!) néhány kisebb módosítással el is fogadott.

A javaslatot végül 1987. november 9-én a Helyesírási Bizottság és az Anyanyelvi Bizottság együttes ülése tárgyalta Keresztury Dezső elnökletével. Az ülésen részt vett Halász Béla, az orvosi osztály elnöke is. Az igen élénk vita azzal zárult, hogy mindhárom testület (Helyesírási Bizottság, Anyanyelvi Bizottság, Orvosi Tudományok Osztálya) egyetért a javaslatban lefektetett irányelvekkel, és az ülés a javaslatot most már mint akadémiai állásfoglalást tartja szükségesnek közzétenni. (Kisebbségi módosító javaslatok elfogadása után a végleges szöveg megfogalmazását az ülés most is az albizottság jelen lévő három tagjától, Kardeván Andortól, Magasi Pétertől és Ferenczy Gyulától kérte.) Végül még két fontos döntés született. Az egyik, hogy a kiadandó helyesírási szótár gazdájának az orvosi osztályt kell tekinteni, s a szótár összeállítóira vonatkozó személyi javaslatokat is ennek a testületnek kell megtennie. A másik, hogy a leendő szerkesztők által kidolgozott konkrét szótári javaslatot is ez elé a plénum elé kell hozni. (Az ülés munkájának sikeréhez hozzájárult, hogy a meghívottak megkapták Tóth Máriának az orvosi helyesírás történetéről szóló, sokszorosításban megjelent bölcsészdoktori disszertációját: Az orvosi szókincs fejlődésének története az orvosi helyesírás tükrében, 1987.). Az így kidolgozott akadémiai állásfoglalás a következő megfontolásokon alapul.

4. A vitákban jól kivehető két ellentétes nézetnek, a hagyományos (latinus) írásmódnak és a magyarosítási törekvéseknek a harca, összeütközése. Az egyik álláspont szerint — mivel az orvosi szakma a tudományok között különleges helyet foglal el — az orvosi helyesírásnak továbbra is tartania kell magát a hagyományos latinus írásmódhoz (a hagyomány védői a latinus írásmód megőrzését nemritkán az orvosi szaknyelv magyarságának védelmében szorgalmazzák). A másik álláspont szerint az orvostudományban is követni kell az egyéb szaktudományokban szokásos kiejtés szerinti magyaros (fonetikus) helyesírást. Mindkét tábor egyetért az Orvosi Szaknyelvi és Helyesírási Bizottság ama korábbi elvi döntésével (1978), hogy „az orvosi helyesírást közelíteni kell a köznyelvi helyesíráshoz, illetőleg a társtudományok írásmódjához, de csak úgy és annyira, amennyire azt az orvostudomány sajátos szempontjai megengedik”. Ez az irányelv azonban nyilvánvalóan túlságosan általános. A gyakorlat (szakmai közlemények, monográfiák, tankönyvek, egyetemi jegyzetek, szakmai folyóiratok és lapok, tudományos népszerűsítő írások, kórházi-klinikai praxis stb.) számára gyakorlati eligazításra van szükség az

orvosi szaknyelv néha valóban bonyolult helyesírási kérdéseiben. A gyakorlat felől nézve a dolgot mindig oda lyukadunk ki, hogy gyakorlati eligazítást csak is egy bőséges szóanyagú akadémiai orvosi helyesírási szótár adhat. A gyakorlati kételyek túlnyomó többsége mindig úgy vetődik fel, hogy mit írjunk latinosan és mit magyarosan.

A hagyományos (etimologikus), (görögös) latinos írásmód megtartásának hívei a következőkkel érvelnek:

- A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadása is óv a helyesírási szokások túlzott módosításától, vagyis a hagyomány minden értékét meg kell őrizni, márpedig a latinos írásmód feladása szembefordulás lenne az orvosi szakirodalom eddigi szokásával; a hagyományos írásmód jelentősen segíti a nemzetközi kommunikációt is (pl. az angol és a német is megőrzi az etimologikus írásmódot).
- A latinos írásmód feladásával az orvosi nyelvet használó tudatában elveszne a szakkifejezések kapcsolata az eredeti (görög-)latin jelentéssel, és ezáltal elveszne a szavak szemantikai tartalma, ami a pontos fogalomhasználatban is hátrányt jelentene.
- A latinos írásmód bizonyos fajta korlátozást jelent az idegen szavak nyelvünkbe történő káros behatolása ellen; az idegen szavak magyaros írásmódja kiszoríthatja a fogalmak jelölésére meglévő jó magyar szavakat.
- Az orvosi alaptudományok (anatómia, szövettan, élettan stb.) nem adhatják fel a latinos írásmódot; az egészségügyi intézetek és kórházak a betegről készített kórlapot és zárójelentést (általában az orvosi dokumentációt) ma is latinosan írják, és ezen a jövőben sem lehet változtatni.

A köznyelvi kiejtésnek megfelelő magyaros írásmód képviselőinek főbb érvei a következők:

- A magyarosodás a mai helyesírás általános tendenciája. Meg kell szüntetni a köznyelv és az egyes szaknyelvek közötti helyesírási egyenetlenségeket, az orvosi szaknyelvet is be kell illeszteni a magyar helyesírás egységesülési folyamatába; az idegen helyesírású szóalakok az orvostudomány elszigetelődését, a magyar helyesírás általános fejlődési tendenciáival való szembekerülést jelentenék. Állandóan gyorsul az a folyamat, hogy az orvosi nomenklatúra bizonyos szavai a köznyelvbe kerülnek (pl. *infarktus, kóma, szklerózis, menstruáció, prosztatata, terápia, stressz, neurózis, isiász, abortusz, inkubátor, katéter, katéterezés, urológus, dózis, prevenció, rehabilitáció*); ezeknek magyaros írása elől nem lehet elzárkózni.
- Az általános és középiskolákban a tanulók a biológia, a kémia és a fizika tanulása során a fonetikus írásmóddal ismerkednek meg.
- Az Új orvosi szótár (Brencsán) inkább fonetikus írást követ, ezt a szótárt kell alapnak tekinteni.
- A társtudományok (pl. a kémia) már magyarosították az írásmódjukat.
- A gyógyszergyárak gyógyszerismertető prospektusai is magyaros helyesírással készülnek.

A kérdést a két ellentétes tábor persze legtöbbször nem úgy veti fel, hogy vagy csak latinosan vagy csak magyarosan szabad írni. Mindkét fél ilyen vagy olyan mértékben elismeri a másik igazát is. A latinos írás hívei (itt mindenképp az Orvosi Hetilap szerkesztősége jön számításba) elismerik például, hogy a köznyelvben már meghonosodott szavakat magyarosan kell írni. Ugyanúgy a magyaros irányzat követői is (Új orvosi szótár, Medicina Kiadó) számos en-

gedményt tesznek a latinos írás javára. Elfogadják az anatómiai nevek, a kevésbé ismert betegség-megnevezések (diagnózisok) és a műtéti eljárások, továbbá a rendszertani nevek és a védett gyógyszernevek latinos írását. De szép számban vannak engedményre nem hajló túlzók is mindkét táborban. Minden józanul ítélkező tudja, hogy még sokáig kettős helyesírással kell számolni: a csak latinos vagy csak magyaros helyesírás megvalósíthatatlan.

Ezért újból hangsúlyoznunk kell: az orvosi helyesírás terén meglevő felemás helyzet megszüntetését, az ellentmondások feloldását csakis egy *n o r m a t í v é r v é n y* ú helyesírási szótár kiadása teheti lehetővé.

5. Az albizottság tárgyalásain és vitáin is központi helyet foglalt el a latinos vagy magyaros írás kérdése. Egységesen foglalt állást az albizottság abban, hogy a köznyelvben már meghonosodott orvosi kifejezéseket, pl. *abszorpció, akut, afázia, anémia, anatómia, antigén, aniszeptikus, aritmia, artéria, asztma, aszexuális, atrófia, attak, autoszugesztio* (a példákat az Új orvosi szótár *A* betűs részéből vettük) magyarosan kell írni. Ezt az elvet természetesen az új szótárnak is követnie kell, de a nagy kérdés az, hogy melyik szó tekinthető közkeletűvé vált orvosi szónak és melyik szűkebb szakmai orvosi szónak, hiszen a két csoport között természetesen nem lehet éles határvonalat húzni, márpedig egy szótárnak nemcsak általános irányelveket kell adnia, hanem minden egyes szó helyesírásában állást kell foglalnia. A köznyelvvé válás megítélése tekintetében lehetnek (és bizonyára lesznek is!) viták, de azzal mindenki egyetértett, hogy a magyaros írásmód az orvosi szavak körében is feltartóztatlanul terjed, és ezt a szótárnak is tükröznie kell.

Az albizottság ülésein a két nagy elven (latinosan? vagy magyarosan?) kívül természetesen tömördek részletkérdés is felvetődött, hiszen az elvi ügyek helyes megközelítése a részletek feltárása nélkül nem lehetséges. A jelen közlemény azonban — az általános tájékoztatás lévén fő célja — ezeket a részleteket (pl. a görög eredetű szavak írásmódját, az idegen előtagok önállóságának elismerését vagy ennek tagadását, a magyar és idegen elemekből alakult összetett szavak írásmódját, a magyar szórendű latin kifejezések kezelését, a szócsaládok egyes tagjainak eltérő viselkedését, a képzett szavak írását, a toldalékolást, a rövidítéseket stb.) nem ismertetheti. Ez egy későbbi, az orvosi szótár munkálatairól szóló olyan tanulmány feladata lesz, amely már nemcsak felveti a problémákat, hanem beszámol megoldásuk módjáról is.

6. A létrehozandó szótár jellegét illetőleg az akadémiai testületekben a következő vélemény alakult ki.

a) A szótárnak világosan és egyértelműen állást kell foglalnia az orvosi helyesírás körül kibontakozott polémiában. A szótárnak mint akadémiai állásfoglalásnak hosszabb időre biztosítania kell a konszenzust, és mint ilyennek a szabályzat rangjára kell emelkednie. (Ez azt is jelenti, hogy a kiadóknak és a szerkesztőségeknek el kell fogadniuk a szótár normatív előírásait.)

b) A helyesírásban követendő eljárások terén a szótár foglaljon állást a magyar helyesírás egészére jellemző egységesülési folyamat mellett, teremtsen meg az orvosi szaknyelvnek és a magyar helyesírás egészének összhangját, de vegye figyelembe a hagyományőrzés fontosságát is. Ez azt jelenti, hogy a szótárnak a köznyelvi és a más szaktudományi szokásrendszerhez kell igazodnia, vagyis a magyaros (fonetikus) írásmódot kell elősegítenie, de a latinos írásmódot az orvostudomány bizonyos területein továbbra is fenn kell tartania.

c) A szótár foglaljon állást a tekintetben is, hogy milyen szövegtípusokban (pl. szakkönyvek, folyóiratcikkek, ismeretterjesztő írások, a hallgatók szakdolgozatai) követendő a magyaros írásmód, s hol engedhető meg a latinos helyesírás. Természetesen az egy írásművön belüli egység elvét nem szabad feladni!

d) A szótár törekedjék minél nagyobb teljességre. Lehetőleg tartalmazzon minden orvosi szót, ne csak olyanokat, amelyek nem találhatók meg a már megjelent köznyelvi szótárakban. Mivel az orvosi nyelv magyarsága is fontos törekvés, a szótárban legyenek benne a magyar orvosi szavak és kifejezések is a követendő helyesírással.

e) A szótár adja meg a fonetikus írásmóddal közölt idegen szavak eredeti írásmódját, továbbá a nem fonetikusan írt szavak esetében a magyar toldalékok kapcsolási módját is.

Ferenczy Gyula

B

Állásfoglalás az orvosi helyesírás ügyében

I.

A latin (görög) eredetű orvosi műszavak latinos és magyaros (fonetikus) írásmódjában meglévő bizonytalanság és nem egy ízben a kevert (hibrid) írásmód elszaporodása miatt szükségessé vált a magyar orvosi szaknyelv helyesírásának szabályozása. Az MTA Helyesírási Bizottsága 1985. december 9-i határozatával albizottságot alakított az orvosi helyesírás helyzetének megvizsgálására és az írásmódra vonatkozó javaslat kidolgozására. Az albizottság egy korszerű, az általa kimunkált elvek alapján álló orvosi helyesírási tanácsadó szótár készítésére tett javaslatot. Az orvosi szakkifejezések egységes használatának és helyesírásának szabályozására vonatkozó előterjesztést — némi módosítással — az MTA Orvosi Tudományok Osztálya 1987. június 16-i ülésén, az MTA Helyesírási Bizottsága és Anyanyelvi Bizottsága 1987. november 9-i együttes ülésén elfogadta; hangsúlyozva azt az általánosan érvényes irányelvet, hogy ha a magyar szavak vagy kifejezések az idegennel azonos jelentésűek és tartalmúak, tehát nem veszélyeztetik a szakszerűséget, a már bevált megfelelő magyar szavak használata részesüljön előnyben az idegenek helyett. Az alábbiakban meghatározott alapelvek az akadémiai orvosi helyesírási tanácsadó szótár megjelenéséig is iránymutatónak tekintendők a különféle orvosi tárgyú írásművekben.

II.

A latinos és a magyaros írásmód elvei

Latin (görög) eredetű orvosi szavaink írásában mind a latinos, mind a magyaros írásmódnak megvan a maga létjogosultsága.

A latinos vagy a magyaros írás eldöntésekor két általános rendező elvnek kell érvényesülnie.

A) Az első a köznyelvivé válás szerinti rendező elv. Ez a következőket jelenti.

Ha egy orvosi szakszó vagy szakkifejezés már a köznyelvben is meghonosodott, azaz a mindennapi nyelvben is széles körben ismert, illetőleg a köznyelvben való meghonosodás útján van, akkor — mint tendencia — a magyaros (fonetikus) írásmód érvényesül.

A köznyelvivé válás elvéből következőleg magyarosan (fonetikusan) írjuk a helyesírási és az értelmező szótárakban található orvosi szavakat, továbbá a szótárakban nem található, de már közkeletűvé vált (az orvosi szakma körén kívül is ismert) latin (görög) eredetű szavakat és kifejezéseket; pl. *embrió, embriológia, citológia, hisztokémia, bronchoszkópia, diagnosztika, diagnózis, szindróma, trombózis, terápia, szepszis, tetanusz, szifilisz, spektroszkóp, akut, kollapszus, inkubáció, vakcina, rehabilitáció, reuma, karcinóma, eufória, immunitás, rezisztencia, prevenció, szedatívum, narkózis, dekompresszió, ciszta, punkció, purgáció, aberráció, aritmia, citoplazma, katéter, szegmentum, szekréció, lumbágó, anamnézis, dizentéria, infekció.*

B) A második a **szövegfajta**k, vagyis a **címzettek** (kinek írunk?) szerinti rendező elv. Ez a következőket jelenti.

a) Az **orvos olvasóknak** szánt **szakmai szövegekben**, például tudományos szaklapokban, tudományos dolgozatokban, orvosi kézikönyvekben, az egészségügyi felsőoktatás tankönyveiben, a kórházi és klinikai praxisban (kórlapokon, zárójelentésekben stb.) általában a **latin** írásmód következetes alkalmazását kell elfogadottnak tekinteni még egyes közkeletűvé vált (vagy a közkeletűvé válás útján levő) szakszavak esetében is; pl. *extrasystole* (extraszisztolé helyett), *arteriosclerosis* (arterioszklerózis helyett), *thrombophlebitis* (tromboflebitisz helyett), *aerophagia* (aerofágia helyett), *dyspepsia* (diszpepszia helyett) stb.

Ennek az elvnek az alkalmazása során figyelembe kell venni azonban az orvosi szakma **tárgyi valóságának** (mit írunk? miről írunk?) szempontját is.

E szerint az **orvos olvasóknak** szánt szövegekben **latin**osan írjuk a nemzetközileg is használt

a n a t ó m i a i, k ó r-, é l e t- és s z ö v e t t a n i neveket;

a k ó r o k o z ó k neveit;

a b e t e g s é g m e g n e v e z é s e k e t, a m ű t é t i e l j á r á s o k a t és a v é d e t t g y ó g y s z e r n e v e k e t (az érvényes gyógyszerkönyv szerint); pl. *histiocyta, epidermis, thyreoidea, caudalis, anaemia perniciosa, glomerulonephritis, erythropoiesis, Penicillium viridans, streptococcusok, Vertebrata, Seduxen* stb.

Még az **orvos olvasóknak** szánt szövegekben is **magyarosan** (fonetikusan) írjuk azonban:

a t u d o m á n y á g a k és s z a k t e r ű l e t e k neveit: *hematológia, citológia, ortopédia, patológia, szerológia, laringológia* (de lehet: laryngitis) stb.;

a z o r v o s i t e c h n i k a i e l j á r á s o k és m ű s z e r e k neveit: *akupunktúra, amputáció, biopszia, immunizáció, precipitáció, transzplantáció, laringoszkóp, laringoszkópia* (de lehet: laryngitis), *gasztrószkópia, spektroszkóp* stb.;

a k é m i a i v e g y ű l e t e k és g y ó g y s z e r k é s z í t m é n y e k neveit (ezekre nézve l.: A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai I—II. Bp., 1972.; Kémiai helyesírási szótár. Bp., 1982.);

a t á r s t u d o m á n y o k (biológia, kémia, biokémia, fizika, állattan, növénytan stb.) szakkifejezéseit, ha azok a tudományokban fonetikusan írandók (pl.: kémiai szabályzatok, l. fent; Az állatorvosi szakkifejezések használatának és helyesírásának szabályai. Magyar Állatorvosok Lapja 1983: 309—11. stb.).

Általános irányelvnek tekintendő az orvos olvasóknak szánt közleményekben is, hogy a már bevált magyar szavakat, kifejezéseket használjuk az idegenek helyett.

b) A széles olvasóközönségnek, vagyis a nem szakember olvasóknak szánt ismeretterjesztő szövegekben lehetőleg a magyar megnevezéseket kell használni, pl. *áttét*, *gyomorhurut*, *rózsahimlő*, *tüdőgyulladás*, *epekő*; vagy ha ilyen nincs, akkor az idegen megnevezések fonetikus írásmódját célszerű alkalmazni, pl. *cirrózis* (cirrhosis helyett), *metaplázia* (metaplasia helyett), *szkoliózis* (scoliosis helyett), *urémia* (uraemia helyett) stb.

Ilyen közleményekben — a rendszertani nevek és a védett gyógyszerek kivételével — a következőket alkalmazott fonetikus írásmódot elfogadottnak kell tekinteni, de zárójelben a latinos forma is megadható.

Egyéb elvek

1. A több szóból álló, a latin nyelv ragozási, egyeztetési és szórendi szabályai szerint szerkesztett orvosi kifejezéseket mindig **latinosan** írjuk; pl. *locus minoris resistentiae*, *myoma laevicellulare* (de lehet: *mióma*), *cysta mammae benigna* (de lehet: *ciszta*), *infectio intra venam* (de intravénás injekció).

2. A görög eredetű szavakat is **latinosan** írjuk, beleértve a valójában görög eredetű *ph*, *th*, *rh*, *x* és *y* használatát is.

3. Magyar képzővel ellátott latinosan írt szavaknál törekedni kell az egész szó magyaros írására, de csak akkor, ha a szó már közkeletűvé vált, vagy ha a latinos szószerkezet szabályait nem sértjük meg; pl. *infekciós*, *anémia*, *diagnosztizál*, *trombotizál*; de: a máj *excretiós* működése.

4. A **szóbokrok** írásában is legyen meg a rendező elv(ek) szerinti következetesség; pl. *myalgia*, de *miogén*, *miográf*, *miokardiográf*; vagy *diagnózis*, *diagnosztika*, *diagnosztizál*, *diagnosztizálás*.

5. Az **összetett szavak** írásában a magyar helyesírás szabályai szerint kell eljárni. A vegyes nyelvű összetételek esetében hibrid íráskép is kialakulhat.

6. Az idegen szavak és kifejezések szótárában (Bakos Ferenc; Bp., 1973. és további lenyomataiban) található, magyarosan írt **latin (görög) utótagok és képzők** írásmódjában is az ismertetett elvek szerint kell eljárni. Ennek megfelelően a Bakos-féle szótárban magyarosan írt szóvégződéseket (pl. *-áció*, *-ális*, *-búlia*, *-cefália*, *-cita*, *-émia*, *-gnózis*, *-gráfia*, *-mánia*, *-mnézis*, *-óma*, *-ópia*, *-opszia*, *-ózis*, *-pátia*, *-fág*, *-fágia*, *-filia*, *-szkóp*, *-témia*, *-trófia*, *-úria*) a köznyelvivé még nem vált, orvos olvasóknak szánt anatómiai, kór-, élet-, szövet- és rendszertani szavak esetében latinosan írjuk; pl. *hydrocephalia*, *haemophilia*.

Ha viszont a köznyelvben is már széles körben használt szavakról van szó, törekedni kell a magyaros írásra, azaz az egész szó magyaros írására; pl. *immunizáció*, *implantáció*, *epilepszia*, *sztetoszkóp*, *diagnózis*, *ödéma*, *logopédia*, *szarkóma*, *neurózis*, *hipertónia*, *elektrokardiográfia*. A hibrid írás, vagyis a latinosan írt szótó + magyarosan írt szóvégződés vagy fordítva: a magyarosan írt szótó + latinosan írt szóvégződés (pl. *myelogén*, *haemofília*, *hidrocephalia*) nem engedhető meg.

7. Fontos követelmény, hogy egy írásművön belül az írásmód egységes és következetes legyen.

Halász Béla,
az Orvosi Tudományok
Osztályának elnöke

Lőrincze Lajos,
az Anyanyelvi Bizottság
elnöke

Keresztury Dezső,
a Helyesírási Bizottság
elnöke

A televízió sportműsorainak nyelvéről

1. A Magyar Televízió nyelvi bizottságának felkérésére 1988. február közepétől április elejéig rendszeresen figyeltem nyelvi szempontból a televízió sportműsorait. Nem állítom, hogy mindent meg tudtam nézni, ami e bő hat hét alatt a képernyőre került, de szerencsére ebben az időszakban annyi nagy horderejű — s ennek megfelelően sok óra hosszát közvetített — versenysorozat zajlott (a calgaryi téli olimpia, továbbá asztalitenisz-EB, fedettpályás atlétikai EB, műkorcsolya- és jégtánc-VB), hogy így is igazán bőséges anyagból válogathattam. A helyszíni közvetítéseken kívül igyekeztem figyelemmel kísérni az egyéb sportműsorokat (a bridzsműsort, a vasárnap esti híresszefoglalót, az Antenna ilyen tárgyú adását stb.) is. Összesen csaknem száz órányi műsorforlyamból szűrtem tehát ki azokat a nyelvi adatokat, jelenségeket (olykor: hibákat), melyeket a következőkben bemutatok és (vázlatosan) értékelek.

Ha ehhez az adásidőhöz viszonyítjuk a szóvá teendő hibák számát, nyomban leszögezhetjük, hogy a televízió sportszerkesztőinek és -riportereinek nincs okuk restelkedésre a műsorok nyelvi színvonala miatt. Mivel azonban az ilyen áttekintéseknek nyilvánvalóan az a céljuk, hogy adataikkal, javaslatokkal minél hasznosabban járuljanak hozzá a vizsgált műsortípus nyelvhasználatának helyesebbé, stílusosabbá tételéhez, úgy gondoltam, akkor értelmezem jól feladatomban, ha a kifogásokra összpontosítok. Vagyis az itt következő összeállítás nem azzal az igénnyel készült, hogy minden részletre kiterjedő jellemzését és értékelését nyújtsa a televízióbeli sportnyelvnek, hanem mindössze arra vállalkozik, hogy lajstromba szedje a vitatható helyességű — vagy éppenséggel hibás, kijavítandó — nyelvi formákat, nyelvhasználati szokásokat.

A televízió főhivatású sportszerkesztőinek nyelvi teljesítményét Grétsy László, a nyelvi bizottság társelnöke egyenként is értékelte. Minthogy azonban ezek a — sok apró fogyatékosagra is rámutató — egyéni jellemzések nem a nagyközönségnek szólnak, hanem személy szerint az illető riporternek, úgy „sportszerű”, ha a bizottsági vita alapjául szolgáló előterjesztésnek ezt a részét nem tesszük közzé folyóiratunkban. Őszintén reméljük viszont, hogy a bírálat kedvező hatását rövidesen tapasztalni fogjuk a képernyő előtt.

2. Helyesírás, hangsúlyozás, kiejtés. — A „helyben” készült (tehát nem a képpel együtt kapott) inzertek helyesírása általában megfelelő, legalábbis nem rosszabb, mint más tévéműsoroké. Szemet szúrt azonban néhány egybe- és különírási pontatlanság, pl. *Bridzs rejtvény*, *Bridzs-magazin* (febr. 10.), Albert Flórián *szakosztály igazgató* (márc. 31., Telesport). Az első kettőt, kételemű jelöletlen határozós összetételek lévén, egy szóba kellett volna írni: *Bridzsrejtvény*, *Bridzsmagazin*. A *szakosztály-igazgató* pedig kötőjellel írandó, mivel olyan háromelemű összetétel (jelöletlen birtokos jelzős összetett szó), amely hosszabb hat szótagnál.

A riporterok, műsorvezetők beszédtechnikája (hangképzése, beszédtempója, hangsúlyozása, hanglejtése) egészében véve kielégítőnek mondható, nem vonja el a néző figyelmét a közlés tartalmáról. Szóvá kell azonban tenni azt az aránylag gyakori hangsúlyozási hibát, hogy a beszélő a hangsúlyt kellő ok nélkül későbbre csúsztatja, pl. (a hangsúlyosan ejtett szótagot megemelésssel jelölve): „együtt él a kapus a játékkal” (márc. 18., vízilabda); „válogatottunk

most együtt készül” (ápr. 3., Telesport, a műsorvezető szövegéből); „azután újra kezdhettem a rövidprogramot” (márc. 25., műkorcsolya).

Még arra is hallhattunk példát, hogy a hangsúly egy felsőfokú melléknévben a fokjel mögé, a melléknévi alapalak első szótagjára tolódott át: „az egyik legerősebb magyar játékos” (ápr. 3., vízilabda).

A hangsúly késleltetésének többféle oka is lehet (túlértelmezés, emocionális tényezők, a gyors ütemű, rögtönzött beszéd folyamán „elmulasztott” hangsúlynak utólag való pótlása stb.). Ez azonban nem teheti kérdésessé, hogy az idézett mondatok egy hangsúlyszakaszt alkotó szerkezeteiben a nyomaték (hacsak a beszédhelyzet és/vagy a szöveggörnyezet másképp nem kívánja) az irodalmi nyelvi ejtésnorma szerint a z e l s ő s z ó t a g r a esik: e(gy)gyütt él, e(gy)gyütt készül, újra kezdhettem, legerősebb.

A kiejtésre rátérve, magyar szavak kiejtésében a szabályostól való eltérést alig tapasztalhattunk. Elvétve előfordult magánhangzónyújtás hangsúlyos szótagban: [A] „Héra [nevű ló] békésen kőroz” (ápr. 3., Telesport, a lovastornászverseny tudósítójától). Ezt pestiességgként szokták megróni (*kőr, kőrut, őv, tól* stb.), jóllehet a regionális köznyelvekben, nyelvjárásokban sem ismeretlen. Választékosabb beszédben azonban a *kőroz, kőrut, őv, tol* stb. szavakat az írásképek is rögzítette irodalmi nyelvi alakjukban kell kimondani. Ez természetesen a televízió hivatásos beszélőire is vonatkozik.

Kissé szigorúbban kell megítélnünk a kényelmeskedő ejtésből fakadó pongyola mássalhangzó-rövidülést, pl. „lőte” (értsd: *lőtte*, ti. a gólt vagy a labdát); „egy kimaradt, egy *belől* emberelőny” (márc. 18., vízilabda). Ismétlődő hiba az *egy* határozatlan névelőnek, ill. számnévnek (és származékainak) betű szerinti, azaz rövid *gy*-vel való kiejtése: „együttes” (márc. 27., Telesport), „egyegy (értsd: egy-egy) kipontozódás mind a két csapatban” (ápr. 1., vízilabda). Eredményközlésben is gyakran hallható az „egyegy” ejtismód a helyes *eggy—eggy* helyett. A *gy* betű mindezekben a szavakban hosszan ejtendő: *eggy, eggyüttes* stb.

Jóval több adat, feljegyzés gyűlt össze a „sportnyelvi órjárat” másfél hónapja alatt az *i d e g e n n e v e k* kiejtésének tárgyköréből. Mielőtt rátérnék a konkrét esetekre, jeleznem kell, hogy elvi szempontból sem problémátlan, milyen követelményeket kell és lehet támasztani ezen a téren a sportújságírókkal (és általában a tömegtájékoztató fórumain szót kapó szakértőkkel, hivatásos „kommunikátorokkal”) szemben.

Nemrégiben az Élet és Irodalom Visszhang rovatában olvashattuk Rádi Péter érdekes fejtegetéseit a „nagynemzeti nonszalansz” és a „kisnemzeti sznobéria” kettősségéről (ÉS, 1988. ápr. 1. sz., 2), tehát arról, hogy míg az angolszászok, franciák stb. könnyed nemtörődomséggel hasonítják (torzítják?) anyanyelvük kiejtési szabályaihoz az idegen neveket, addig a „kis” népek értelmisége (és tömegkommunikációja) kényszerrel ügyel a pontosságra, nemritkán saját hangképzési modelljétől (artikulációs bázisától) egészen idegen ejtési módokat próbálva magára erőltetni. (A szerző szerint mi magyarok az utóbbi típusba tartozunk.)

A „helyes” és a „hibás” végletei között természetesen ebben az esetben is több közbűlső fokozat különböztethető meg: „hibás” — „elnagyolt” — „pontos”, sőt ezen túl egy „túl pontos”, azaz finomkodón, affektáltan pontos ejtismód. (Itt közbe kell szúrni, hogy mindvégig a magyar beszédben, magyar nyelvű szöveggörnyezetben való kiejtésről van szó. Hiszen például *Hegel* nevének „hégl” ejtése csak magyar beszédben számítana modoros túlzásnak,

németül beszélve így természetes és helyes. Ha viszont magyarul beszélünk, célszerű „beérni” a hagyományos és általánosan elterjedt „hégel”-lel.)

Az említett cikk a következőképpen foglalja össze az idegen nevek magyar beszédbeli kiejtésének alapelveit: „Az esetek egy részében kialakult egy kiejtési szokás, amely némileg közelít az eredetihez, de nem azonos vele. (...) Tartsuk be a közismertnek tekinthető idegen kiejtési szabályokat, de ne törekedjünk filológiai pontosságra.”

Akármilyen meggyőző is azonban ez az alapelv, a gyakorlatban alkalmazni nem mindig könnyű. Minősíthetjük-e például kiejtési hibának, ha a téli olimpia háromszoros bajnoknőjének, a holland *van Gennip*-nek a nevét több műsorvezetőtől, kommentátortól is „van gennip” alakban halljuk? Hiába tudjuk ugyanis, hogy ennek a névnek a valószínű holland kiejtése „fán henip” (azért csak „valószínű”, mert neveknél mindig adódhat a szabályostól eltérő családai vagy egyéni változat), könnyen lehet, hogy éppen ezt, a „szabályosat” érezné kimódoltnak, erőltetettnek a magyar néző. Vajon hol kezdődnek azok a „közismertnek tekinthető” idegen kiejtési szabályok? A Tények könyve '88 szerint a 14 éven felüli magyar lakosságnak mindössze 4%-a ért és beszél tűrhetően angolul (i. m. 521; az adat forrása nincs feltüntetve).

Vannak azért tiszta (vagy aránylag „tisztább”) esetek is. Talán nem esünk a maximalizmus hibájába, ha legalább a nagyobb európai kultúrnyelvek főbb kiejtési szabályainak ismeretét elvárjuk a televízió főfoglalkozású munkatársaitól, akik minden szavukkal műveltséget (vagy műveletlenséget) terjesztenek. A kicsit is tájékozottabb tévénéző bizony felszisszen, ha az olimpiai és világ bajnok francia vívónak, Philippe *Riboud*-nak a nevét „ribu” helyett „ribó” alakban kénytelen hallani a műsorvezetőtől (márc. 27., Telesport), vagy ha az olasz születésű (és most éppen olasz klubcsapatban játszó) belga *Scifo* továbbra is „szkifó” marad a magyar tévében (márc. 26., belga–magyar válogatott labdarúgó-mérkőzés), noha ő bizonyára „sífó”-nak ejti a nevét, az olasz nyelv szabályai szerint.

Sajátos válfaja, altípusa a pontatlan kiejtésnek a „túl jó” ejtés, amikor olyan hangot vagy hangkapcsolatot „olvasnak bele” valamely idegen névbe, amely az illető nyelvre valóban jellemző, de az adott névben történetesen nem fordul elő. Pl. az argentin *Bilardo* nem „bijardo” (ápr. 3., Telesport), hanem csak „bilardo”. Hasonló „hiperkorrektséggel” (vagyis olyan jól, hogy már rosszul) ejtette a két riporter a téli olimpia záróünnepségének közvetítésében a következő színhely nevét többször is „albervij”-nek, megfélekezve arról, hogy az *Albertville* név utótagját alkotó *ville*, azaz 'város' főnevet – a legtöbb *-ille* végű francia szótól eltérően – „vil”-nek ejtik, következésképp az 1992-es téli olimpia rendezője sem lehet „albervij”, hanem csak „albervil” vagy „albervill”. Ne akarjunk franciábbak lenni a franciáknál! Szerencsére még van négy évünk megtanulni – és megtanítani, hiszen a magyar néző mostanáig nemigen hallhatott erről az alpesi síközpontról.

A „túl jó” kiejtésnél még az is jobb, ha a kommentátor vagy hírolvasó úgy mondja ki a számára ismeretlen idegen nevet, ahogy a (telex)papírján leírva látja. Ez persze ritkán fordul elő, s inkább derűtséget kelt, mintsem bosszúságot okoz, pl. amikor a *Malines*, azaz „málin” város-, ill. futballcsapatnevet magyaros betűejtéssel „malines”-nek olvasta ki a műsorvezető az április 7-i Telesportban. Az olasz *Bari* nevet azonban talán még húsvétkor sem kellett volna „bari”-nak mondani (ápr. 3., Telesport, a totóeredmények felolvasásakor).

Végül pedig ügyelni kell a következetességre az idegen nevek kiejtésében (is). Egy kanadai jégkorongozó, az alighanem kanadai francia *Boisvert* nevét a helyszínről közvetítő riporter „boáver”-nek ejtette, nem sokkal később a filmösszefoglaló kommentátora (itthonról) „boaszvert”-et mondott. Valószínűleg az előbbi volt a helyes, de nem is ez a lényeg, hanem hogy a sportosztály munkatársai figyeljenek jobban egymásra és természetesen a nézőkre is!

3. Nyelvtani és nyelvhelyességi megfigyelések.

— Ebben a fejezetben olyan nyelvi jelenségeket sorakoztatok fel, amelyek nem sajátosan sportnyelvi természetűek, hanem általánosságban jellemzik napjaink kevésbé választékos nyelvhasználatát, s ennek révén jelennek meg a sportnyelvben is.

A szóképzés terén megfigyelhető az *-s* melléknévképző terjedése a részben hasonló funkciójú *-i* képző rovására. Ha *szabadidős* tevékenység vagy program gyanánt *tévésközlítést* (márc. 23., műkoresolya) nézünk, ilyen jelzős szerkezetet is hallhatunk: *döntős szereplés* (ápr. 7., Telesport), ami nem egyéb, mint az illető klubcsapat (lehetséges) *döntőbeli* szereplése. A nyelvszokás még nem döntött ezeknek az *-s* képzős új mellékneveknek a sorsáról; lehet, hogy idővel jó néhányuk gyökeret ver.

A szavakat mondatná összefűző jelek és ragozások köréből figyelmet érdemelhet a *-k* többesjel előtti kötőhangzó gyakoribbá, mondhatni általánossá válása a *-ható*, *-hető* képzős melléknévi igenévi állítmányokban, pl. „...ennek *tudhatóak* be” (márc. 18., vízilabda). A régebbi norma szerint a folyamatos melléknévi igenevek többes számú alakjában nem áll kötőhangzó az *-ó*, *-ő* képző és a többesjel között („...ennek *tudhatók* be”), de úgy látszik, meg kell barátkoznunk ezekkel az egy szótaggal hosszabb, nem is mindig jó hangzású alakulatokkal. Terjedésüket segíti, hogy az *-ó*, *-ő* képzős, eredetileg melléknévi igenévi szófajú melléknevekben — megkülönböztetésül a főnevesültektől — a többesjel elé mind gyakrabban iktatódik be kötőhangzó: „Ezek a *hódítók* [főnév] nem is olyan *hódítóak* [melléknév]”; „Akármit mondanak a *vezetők* [főnév], ezek a módszerek nem *célravezetőek* [melléknév]”; stb. Ilyenkor tehát a kötőhangzónak szófaj-megkülönböztető rendeltetése is van.

Némelyik vegyes hangrendű szavunknak ingadozik a toldalékolása: egyaránt kapcsolható hozzájuk magas kötőhangzó is, mély is. Ilyenkor a mély hangrendű változatot részesítsük előnyben, hogy ezzel is csökkenjen a nyelvünkben túltengő *e* magánhangzók aránya. Ha pedig az ingadozás a mély hangú változat javára látszik eldőlni, semmiképp se elevenítsük föl a — korábban, meglehet, általános használatú — magasan toldalékolt formát. Tehát például ebben a mondatban: „Nagyon szeretik itt az *argentíneket*” (febr. 13., olimpiai megnyitó) szívesebben hallottam volna a közvetítőtől a mély hangrendű *argentínokat* változatot.

A ragozási jelenségek sorában megemlíthető még az *avval*, *evvel* típusú, regresszív irányban hasonult ragos alakok terjedése a művelt köznyelvben azelőtt szinte egyeduralkodó *azzal*, *ezzel* rovására: „...de *evvel* együtt” (márc. 6., atlétika); „És *evvel* együtt nem ő a világbajnok!” (márc. 25., műkoresolya). Az *az*, *ez* mutató névmás egyéb ragos alakjaiban egyébként mindig is a *z* hasonult a rag első mássalhangzójához (*arról*, *ahhoz*, *abból* stb.). Most, úgy látszik, az *avval* is beáll ebbe a sorba. A rendszerkényszer érvényesülését azonban nem kell siettetni; aki az *avval*, *evvel* szóalakon ma is érez valami

vulgáris-népies mellékízt, bátran élhet a semlegesen köznyelvi *azzal*, *ezzel* formával.

Sietősség és következményei: így jellemezhetjük a következő példákat. Tudjuk persze, hogy az újságírói munkának szinte elkerülhetetlen velejárója az idővel való versenyfutás. Mégsem hagyhatjuk szó nélkül, ha sietségből lényeges nyelvi elem(ek) marad(nak) ki a közlésből. A műkorcsolyázó-VB programismertetőjében láthattuk ezeket a hibás inzerteket: „Párosok rövid programja”; „Párosok szabadkorcsolyázása” (márc. 20., Telesport). Mivel itt nem általánosságban van szó *párosokról*, hanem azokról *a* párosokról, amelyek a világbajnokságon részt vesznek, ki kellett volna tenni elébük a határozott névelőt. (Azt csak zárójelben fűzőm hozzá, hogy a *rövidprogram* főnevet is másképp kell írni, mint ahogy a képernyőn megjelent.) Vagyis ez lett volna a kifogástalan megoldás: „*A* párosok rövidprogramja”; „*A* párosok szabadkorcsolyázása”.

Szintén a sietség rovására írható az igekötők olykori kimaradása, elhagyása (bár ennek a terjedőben levő jelenségnek egyéb nyelvi és nyelven kívüli okai is vannak). Pl.: „[Egerszegi Krisztina úszónő] tavaly *robbant*, nemcsak az ifjúsági, hanem a felnőtt mezőnybe is” (márc. 31., Telesport); „a Bruges a Panathinaikoszt *búcsúztatta*” (ápr. 7., Telesport). Mind a két mondatban pontosabb — és így helyesebb is — igekötős igét alkalmazni: a fiatal úszónő *berobbant* az élvonalba, a Bruges csapata pedig *elbúcsúztatta* a görögöket a kupától.

Nyelvhelyességi zökkenőt nemcsak a sietség okozhat, hanem ellentéte, a körülményeskedés is. Az olykor a sportadásokban is tapasztalható *terjengős* fogalmazás alighanem a hivatali-közeleti zsargon hatásának tulajdonítható. Hivatali nyelvi eredete van például annak a szokásnak, hogy a rövid (általában egyszótagos) határozóragokat testesebb névutókkal helyettesítik. Egy vízilabda-mérkőzés előtt ezt hallottuk a riportertől: „egy apró házi ünnepség az NSZK csapatán *belül*” (ápr. 1.). Rövidebb és természetesebb lett volna így: az NSZK csapatában, esetleg csapatánál.

A rag helyett használt terjengős névutó sokszor nem is igazi névutó, hanem csupán névutóul szolgáló, a névutóvá válás útján megindult tartalmas névszó: „Hetedik *alkalommal* rendezték meg az ICO Kupát” (márc. 27., Telesport). A *hetedik alkalommal* kifejezés több mint kétszer olyan hosszú, mint a *hetedszer* ragos alak, amelynek helyét bitorolja. Itt tehát nemcsak a stílusosság, hanem a gazdaságosság szempontja is a rag mellett szól a névutóval szemben.

Harmadik ilyen példánk is hivatali nyelvi hatást tükröz: „*Ezt követően* pedig a Telesport jelentkezik” (ápr. 7., Telesport, műsorismertetés). Ismeretes, hogy a mozgalmi zsargonban nincs *előtte* és *utána*, hanem csak *ezt megelőzően* és *ezt követően*. Kár volna meghonosítani ezt a bikkfanyelvet a sportműsorokban! Reméljük, ez csak nyelvbtlás volt, és *ezután* is úgy hangzik majd a műsorismertetés, ahogy megszoktuk: „*Ezután* (vagy: *Utána*) a Telesport következik.” Mindenki jobban járna így, mert ezek a szóalakok nemcsak szebbek, hanem rövidebbek is.

A nyelvtani, nyelvhelyességi jelenségek áttekintését néhány m o n d a t t a n i megfigyeléssel zárom. A sportriporterek mondatszerkesztése általában megfelel a műfaj követelményeinek: mondataik rövidek, világos szerkezetűek, ennél fogva jól követhetők. A helyszíni közvetítésekben gyakoriak a nominális szerkesztésű (igét nem tartalmazó) és a hiányos mondatok.

A kö t ő s z ó k használatában nem tapasztaltam eltérést a mai beszélt köznyelvtől: az *amely* itt is mindinkább átengedi helyét az *ami*-nek, s ez nem hiba, sőt lassan már pongyolaságnak sem tekinthető. Az viszont feltűnhetett a figyelmesebb hallgatóknak, hogy egy ízben éppen olyankor hangzott el az egyébként csakugyan választékosabb *amely* kötőszó, amikor nyelvtanilag csak az *ami* (vagy mellérendelés) lett volna kifogástalan: „Téli és nyári olimpián egyaránt győzött, *amely* eddig csak egyszer fordult elő: . . .” (febr. 27., olimpiai összefoglaló). Helyesen: „. . . győzött, *ami* eddig . . .” vagy: „. . . győzött. *Ez* eddig . . .”

Említésre érdemes s z ó r e n d i hibát a meghallgatott műsorokban nem észleltem, hacsak az igekötőnek az ilyenféle mondatokban tapasztalható el nem választását nem minősítem annak: „Ez a vita *nehezen eldönthető*” (márc. 26., belga—magyar labdarúgó-mérkőzés). A hagyományos norma, mint ismeretes, ilyen esetekben az igekötőnek az igenévi állítmány mögé vetését írja elő (. . . *nehezen dönthető el*), mivel a hangsúly nem az állítmányon, hanem annak határozói bővítményén, a *nehezen* szón van (vö. Török Gábor: Nyr. 1985: 404—6). Aki nem tud vagy nem kíván választani a hagyományos és az újabban divatba jövő szórendi változat között, az folyamodhat egyéb megoldáshoz is: „Ezt a vitát *nehéz* (vagy: *nem könnyű*) *eldönteni*”; „Ez a vita *szinte eldönthetetlen*”; stb.

Nem meglepő, hogy a helyszíni közvetítés hevében becsúszott a fogalmazásba jó néhány k e v e r e d é s is. Ezek egy része nyilván egyedi eset, amely fennakad ugyan a nyelvész gyűjtőhálójában, de a néző észre sem veszi: [Hugo Sanchez] „negyedik gólkirálysági címe küszöbén áll” (ápr. 7., Tele-sport; vagy *negyedik gólkirálysága*, vagy *negyedik gólkirályi címe*); „Csak kapusbravúr árán marad el a gól” (uo.; vagy így: „A gólt csak kapusbravúr árán lehetett elhárítani”, vagy így: „(A) kapusbravúr folytán elmaradt a gól”).

A keveredések másik fajtája viszont több-kevesebb rendszerességgel ismétlődik a beszélt nyelvben is, a közvetítésekben is. Ezeket érdemes lenne kiszűrni, még mielőtt (sport)riporteri beidegződéssé válnak:

„*Kétségkívül, hogy* hatalmasat esett” [a nyugatnémet labdarúgó] (márc. 16., Real—Bayern BEK-mérkőzés; ez is jó: „*Kétségkívül* hatalmasat esett”, meg ez is: „*Kétségtelen, hogy* hatalmasat esett”, csak épp az nem jó, ami elhangzott);

„a *leggyorsabb időt* futotta” (márc. 6., atlétika; a költői stílusban — az időt megszemélyesítve — lehet írni *gyors idő*-ről, *gyors futású idő*-ről; sportközvetítésben azonban szerencsésebb lett volna ezek közül választani: „a *leggyorsabban* X. Y. *futott*”; „a *legjobb időt* X. Y. *futotta*”; „a *legrövidebb idő alatt* X. Y. *futotta le* vagy *futotta végig* a távot”);

[egy vízilabdázó a kapu torkából fölé lő] „Így nemcsak az *egyenlítési lehetőség* marad el” (márc. 18.; a *lehetőség* nem *maradt el*, csak maga az egyenlítés; az egyenlítési lehetőség legfeljebb *kimaradt* vagy *kihazsálatlanul maradt*; a *lehetőség* újabban divatszó is, vö. Faragó Vilmos cikkét: ÉS, 1988. ápr. 1. sz., 13);

„. . . egy *kimaradt, egy belőtt emberelőny*”; „. . . *belőtték* a nagyon fontos *emberelőnyt*” (márc. 18.; kérdés, *be lehet-e löni* egy emberelőnyt; belőni ugyanis a *labdát* vagy — kissé pontatlanul — a *gólt* szokták, sokszor *emberelőnyből*; az *emberelőnyös helyzetet*, röviden *emberelőnyt* viszont inkább *kihazsálatlanul*, *értékesítik*; ugyanilyen pongyolaság ez is: *belővi a helyzetet*, nyilván a *kihagyja a helyzetet* analógiájára; erre azonban most nem hallottam példát).

4. Szóhasználat, stílus. — „A rádióriporter a szavak muzsikájával játszik a hallgató lelken.” Maurice Maeterlincknek ezek a szavai, melyeket Szepesi György idézett az Antenna című tévéműsornak a sportközvetítések műhelytitkaival foglalkozó adásában (márc. 26.), érvényesek a televíziós sportriporter munkájára is, azzal a különbséggel, hogy neki „a szavak muzsikáját” folyamatosan össze kell egyeztetnie a képek nyújtotta élménnyel. Ez egyrészt megkönnyíti a dolgát, hiszen sok mindent a kép mond el helyette, másrészt viszont többletnehézségek elé is állítja, ugyanis nem könnyű eldönteni, mennyi szóra (és milyen szavakra) van szüksége a nézőnek az adott helyzetben. Mindez rengeteg módszertani és stíluskérdést vet fel, ráadásul jórészt olyan kérdéseket, melyeknek megválaszolása kívüliesik a nyelvész illetékességi körén. Ezért ebben a fejezetben olyan (és csak olyan) stílári vonatkozásokat érintek, melyeknek jól megragadható nyelvi alapjai és jegyei vannak.

Nem foglalkozom tehát azzal a kérdéssel, milyen is a jó televíziós sportriporter. Vitray Tamás erről azt mondta az említett műsorban: az a jó riporter, aki saját magát tudja adni, aki a saját stílusában beszél. De mennyit? Vitray szerint nem a beszéd mennyisége a fontos, nem a jó előre kiagyalt „blickfangok”, hanem az, hogy a néző úgy érezze: ott ül mellette valaki a nézőtérén, aki valamivel többet tud ugyan nála a pályán zajló események szakmai hátteréről és kísérő körülményeiről, s amit tud, azt — ha alkalom adódik rá — el is mondja, de alapjában véve ugyanúgy gyönyörködik vagy bosszankodik a látottakon, mint bármelyik néző. Más tévériporterek viszont egy hűvösebb, szakszerűbb, bizonyos értelemben „elidegenített” stílusnak a hívei.

Nem sorolom tovább a lehetséges nyelvi magatartásokat. Hiszen a lényeg amúgy sem ebben van. Hanem abban, hogy a riporter felismerje, melyik az a stílus, ami őhozá illik, s azt igyekezzék a maga egyéniségével megtölteni, a maga képére formálni. Ebben a stíluskeresésben és -kiformálásban fontos szerepet játszik a szóhasználat, a szavak stílusértékének ismerete. A következőkben erről lesz szó.

Van a nyelvművelésnek egy olyan „örökzöld” témája, amely mindig is jobban érdekelte a laikusokat, mint a nyelvészeket: az idegen szavak kérdése. Kezdjük tehát ezzel, de nem akarok túl sok szót vesztegetni rá. Az általam látott sportadások riporterei, műsorvezetői, úgy vettem észre, nem lettek hűtlenek a magyar sportújságírásnak ahhoz a nemes hagyományához, hogy igyekszik megtalálni az idegen szakszók magyar megfelelőit, s ezeket, ha alkalmasnak bizonyulnak, következetesen használja (*sílovészet, túlítás, lovastusa* stb.). Fölösleges idegen szót, amilyen ez volt: „látványos képpel fejezik be az olimpiai sportágak imitációját” (febr. 13., a téli olimpiai megnyitójáról), alig hallottunk. Csak szűk körben ismert jelentésű idegen szak kifejezést is csupán ezt az egyet: *szuperdzsi* (az olimpiai közvetítésekben, többször is). A „super G” az angol *super giant slalom*, azaz *szuper-óriásműlesiklás* (netán *szuperóriás-műlesiklás*?) rövidítése. Ezt nem ártott volna ismételtten elmondani, azoknak a tévézőknek a kedvéért, akik sem angolul, sem „alpesi-síul” nem értenek. Hibásan ejtett idegen szó mindössze ez az egy ütötte meg a fületem: „buletin” (febr. 13., olimpiai megnyitóünnepség). A *bulletin* szót, bár megvan az angolban is, nálunk inkább franciás kiejtéssel, „bülten” alakban ismerik, akik ismerik. Jobb lett volna tehát a sportriporternek is így mondania. De még jobb lett volna helyette a (*hivatalos*) *jelentés* vagy *közlöny*, esetleg a *műsorújság*, *versenyprogram* stb. kifejezéssel élni.

A sportnyelvnek, pontosabban szólva: a sportújságírói nyelvhasználatnak is megvannak a maga *divatszavai*, amelyeket a kelleténél sűrűbben alkalmaz, s ezzel egy kissé le is járat, vagy legalábbis kétes hírbe hoz. Ilyenek: *szépségdíjas* akció (ápr. 3., Telesport), *odafigyel* a világ valamire (márc. 25., műkorcsolya), *elvállalják* a lövéseket (ápr. 3., Telesport, vízilabda). Divatos az ezzel (sőt: *evvel*) *együtt* kifejezés is, a megengedő színezetű ellentét érzékeltetésére: „És *evvel együtt* nem ő a világ bajnok!” (márc. 25., műkorcsolya); „... *azzal együtt* jól csinálta, hogy most végül a hálóba tálalta” (ti. a labdát; márc. 26., asztalitenisz). Ezek a szavak, szókapcsolatok tulajdonképpen nem hibásak, de a túl gyakori emlegetés megfosztja őket minden stílusértéküktől. Érdeemes lenne hát egy ideig „pihentetni” őket. Pl. az *elvállalja a lövést* helyett ezeket ajánlhatom: *lövésre vállalkozik, rászánja magát a lövésre*.

Előfordult a közvetítésekben egypár *szótévesztés* is: „nem is *eresztenek* [nyilván: *engednek*] ki a svédek” (febr. 14., olimpiai jégkorong-összefoglaló); „*valójában* [helyesen: *valóban*] látványos képpel fejezik be az olimpiai sportágak imitációját” (febr. 13., megnyitóünnepség). Ezek azonban oly mindennapos velejárói a spontán beszédnek, hogy semmi különösebb stilisztikai tanulságot sem szolgáltatnak. Jóval érdekesebbek náluk az ún. *stílusokcancások* (a kifejezést Koltói Ádámtól veszem, l. Népszabadság, 1985. febr. 16. sz.), amikor a szó valamiért nem illik rá arra a tartalomra, amelyet közvetíteni próbál. Például a téli olimpia északi sísíszámainak riportere kezdetben minden jelentkezésekor ugyanazzal a *sármos* jelzővel illette a színhelyet, miközben a képernyőn barátságtalan sötét hegyek tünedeztek föl. Azt sem értettem, miért mondja, hogy a (számunkra, semleges nézők számára meglehetősen érdektelen) versenyző „*veszedelmesen* közeledik az ellenőrzőponthoz” (febr. 19., sífutás). Végül pedig még Gyulai István „*sármos*” egyénisége (őreá jobban illik ez a jelző, mint a Sziklás-hegységre!) sem tudott meggyőzni arról, hogy a húszegynéhány éves — és még hajadon! — Katarina Witt valóban *nagyasszonya* a műkorcsolyázásnak (márc. 25. és később is). Inkább *királykisasszonya* vagy *tündérr királynője*! Ezzel azonban már a „*de gustibus*” övezetébe érkeztünk, ahol a nyelvésznek pontosan ugyanannyi szava lehet, mint bármelyik tévénézőnek, akinek vagy tetszik egy riporteri ötlet, vagy nem, s többnyire azt sem tudja megmondani, miért.

Végző soron úgyis az a jó stílus, amely meg tudja teremteni (és fenn is tudja tartani) a kapcsolatot a beszélő és a közönség között. A cél nyilvánvaló: megragadni a figyelmet és rokonszenvet kelteni, elsősorban a téma, a közvetített sportesemény, de egy kicsit saját maga iránt is. Ennek érdekében többféle irányban is eltérhet a riporter a semleges, színezetlen közlés stílusától. De valamilyen irányban el kell térnie, mert különben azonosíthatatlan marad, és unalmat kelt, mint valami hivatalos közlemény.

A nézővel való kontaktusteremtés egyik útja (talán a legszokásosabb, legtermészetesebb útja) az *oldottabb szóhasználat*: az asztaliteniszező *dobálja* vagy *püföli* a labdát (márc. 27.); „Ez a kislány *rettenetesen fel lett dobva* ettől a lehetőségtől” (márc. 26., műkorcsolya). Mint az utóbbi példa is mutatja, a stílárís „lazítás” lehetővé teszi, sőt megkívánja argónyelvi elemek beszüremlését is. Akinek megvan hozzá a stílusbiztonsága, még bizalmas-vulgáris kiszólásokat is megengedhet magának, mint Gyulai István, akitől röpké fél óra leforgása alatt a következőket hallhattuk: „*a fene tudja*, mért áll ilyen sokadik helyen” (márc. 25., műkorcsolya); „*ez kutyafüle*, amit adtak rá” (ti. a pontozók; uo.); „*listába foglalják, mi az ördögöt csinál a kúrjében*” (uo.).

Hatásos eszköze lehet a kontaktus megteremtésének az egyéni kifejezés mód hangsúlyozása is, pl. az, hogy a riporter eredeti szóképekkel, nyelvi képekkel teszi szemléletessé mondanivalóját: „Egy olyan párbajra hasonlít ez a mérkőzés, amelyen mi nem azt a fegyvert választhattuk, ami a legjobban fekszik nekünk” (márc. 26., belga – magyar válogatott mérkőzés); „jó lendülettel, *bombabiztosan*” [futja kúrját Katarina Witt] (márc. 26., műkorcsolya).

A képszerű kifejezés mód jó alkalmat nyújt a nyelvi humor megcsillantására is: „tripla Salchowot *dobott Lizán Neil*” (márc. 23.; ennek a szójátékos képnek azon alapul a humora, hogy cselgáncs-szakkifejezéssel ábrázol egy műkorcsolyázó-figurát); „Vadonatúj műanyagborításon kell megrendezni a teke-világ bajnokságot, nehogy *hazafelé dőljenek a fák*” (ápr. 7., Telesport). Megesik azonban, hogy a riporter akaratlanul nevettet meg a nézőt, mondjuk azzal, hogy így töpreng egy versenyző elszánt készülődését figyelve: „Lehet, hogy még *az arany is ott motoszkál a kisagyában?*” (márc. 25.).

5. Ezzel a bájos képzavarral be is fejezzük nyelvi tallózásunkat. Végeredményben elmondhatjuk: televízióink sportriporterei semmivel sem beszélnek rosszabbul, mint más műsorfajták hivatásos közreműködői, sőt egy kicsivel talán még jobban is. Ha valamiben javulniuk kellene, az elsősorban az idegen nevek pontosabb kiejtése és a természetes, magyaros hangsúlyozás. A nyelvi bizottság mindenesetre továbbra is figyelemmel kíséri munkájukat, és alkalomadtán újból napirendjére tűzi a sportműsorok nyelvhasználatát.

Kemény Gábor

Magyartalanság és magyarkodás helynévhasználatunkban

A magyar közvélemény egyöntetű – és jogos – felháborodással fogadta azt a hírt, hogy Romániában a hatalom birtokcsai néhány éven belül több ezer települést szándékoznak eltörölni a föld színéről. S nem volt kisebb a felháborodás akkor sem, amikor – már ezt megelőzően – hírül vettük, hogy a romániai magyar és német lapokat egyetlen tollvonással megint eltiltották a magyar, illetve a német helynevek használatától.

A felháborodás teljesen érthető s – ismétlem – jogos. Bennem azonban a névhasználati tilalomról szóló hír hallatán óhatatlanul felötlött a kérdés, hogy a történetekben nem vagyunk-e részesek mi is, akik az utóbbi évtizedekben önhibánkból könnyen keveredhettünk olyan látszatba, mintha a szóban forgó magyar helynevek használatához magunk sem ragaszkodnánk. Mert bizony sokakban kelthetett efféle hiedelmet az a tapasztalat, hogy a történelmi Magyarország ma más országokhoz tartozó településeinek magyar nevével jóideje a magyarországi lapok hasábjain is vajmi ritkán találkozhatni. Vagy ha mégis, nemegyszer csak amolyan bocsánatkérő megszorítások társaságában. Például így: „*Nagyszeben* (a mai *Sibiu*)”. Ami nemcsak indokolatlan lelki-furdalásra valló dolog, hanem ráadásul értelmetlen is, hiszen a Királyföld székvárosának román neve régen is *Sibiu* volt, magyar neve pedig ma is *Nagyszeben*. Vagyis ilyesféle közléseknek csak kivételes esetekben volna létjogosultságuk. Példának okáért *Gyulafehérvár* esetében (mivelhogy ezt a várost régeb-

ben a románok is a maitól eltérő, szláv eredetű néven — *Bălgrad* néven — emlegették, s csupán a 20. században keresztelték át latin nevének felelevenítésével *Alba Iuliá*-ra). Vagy ha *Marosvásárhely* jön szóba (amelyet román részről régebben a magyar elnevezéséből kifejlődött *Oșorhei* névvel illettek, s szintén csupán a jelenkorban ruháztak fel a *Tîrgu Mureș* névvel).

De hiába: hírközlő eszközeinknek a magyar helynevek használatától való idült húzódozása már-már leküzdhetetlennek tetszik. 1985 októberében láttam például a magyar televízióban egy szlovák kisfilmet, amely a modori gölöncsérek munkájával foglalkozott, s amelynek magyar narrátora *Modor* városát újra meg újra szlovák néven — *Modra* néven — említette. Tapasztalván tehát, hogy ez a szlovák névalak a film magyar címében is szerepel, s a televíziónak a Rádió- és Televízióújság által közölt műsorában szintén olvasható volt, elkövettem azt a könnyelműséget, hogy egy a lap szerkesztőségéhez intézett olvasói levélben hangot adtam nemtetszésemnek. Kifogásomat pedig a lap egy szerkesztői üzenetben jogosnak ismerte is el. Néhány hét múlva azonban a televízió másodszor is műsorára tűzte az említettem filmet, s címe a lap hasábjain másodízben is a hibás szövegezésben látott napvilágot. Amiből nyilván nem pusztán az következethető ki, hogy némely lapszerkesztők saját lapjuk szerkesztői üzeneteit sem méltatják figyelmükre . . .

Kérdés mármost: mi lehet az oka ennek a magyar névhasználattól való — úgy rémlik — lebíráhatatlan félelemnek? Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, vessünk egy pillantást a történelmi Magyarország határain kívüli vidékekre. Kérdem: mikor olvashattuk magyar sajtóorgánumban utoljára a *Boroszló* vagy a *Dancka* nevet? Gondolom, valamikor 1945 előtt; azóta viszont lapjainkban mindig csak a *Wrocław*, illetőleg a *Gdańsk* névalakkal találkozhatunk, jöllehet ezeket a lengyel neveket lengyelül nem tudó magyarok még akkor is hajosan ejthetnék ki hibátlanul, ha hibátlan helyesírással nyomtatnák le őket (amire csupán kivételesen akad példa), s jöllehet akik makacsul kötik magukat hozzájuk, azok *Varsó*-t vagy *Krakkó*-t aggodalom nélkül szokták magyar néven nevezni. Azt hiszem, nyilvánvaló, miért ez az eltérő eljárás: mert az illetőkeg úgy vélik, hogy az előbb említett magyar városnevek a német *Breslau*, illetve *Danzig* változatai, s ezért attól tartanak, hogy ha használnák őket, akkor olyan színezetbe keverednének, mintha elneznék, hogy a kérdéses városok ma Lengyelországhoz tartoznak. Holott a *Boroszló* és a *Dancka* névnek — éppúgy, akár a *Varsó* vagy a *Krakkó* névalaknak — legalább annyi köze van e városok lengyel névéhez, amennyi velük egyugyanazon tőről fakadó német nevükhöz; aki tehát papírra veti őket, nem annak adja bizonyosságát, hogy ezeket a városokat ismét német kézre akarná juttatni, csupán annak, hogy nyelvi kultúránk egyik értékes alkotórészét, a történelem méhében kialakult földrajznev-készletünket szeretné megóvni a feledésbe merüléstől.

S hogy jó helyen keresgélünk, ha a tárgyalt hibák gyökerét az irredentizmus vádjától való félelemben tapintjuk ki, arról még egyéb jelek is árulkodnak. Például, hogy azok a szerzők, akik a történelmi Magyarország ma más országokhoz tartozó településeit a világért se mernék magyar nevükön nevezni, *Fokváros* helyett sohasem írnak *Cape Town*-t és *Hága* nevét sem írják soha *'s-Gravenhage* alakban — nyilván, mert ezek a városok messze vannak, s ezért a szóban forgó szerzők bizonyosra veszik, hogy ilyen távoli városok bekebelezésének a szándékával akkor sem fogják meggyanúsítani őket, ha róluk magyar nevükön tesznek említést.

Arra pedig, hogy némelyek nálunk — akárcsak Romániában — azt hiszik, valamely település ilyen vagy amolyan nyelven történő megnevezése nem pusztán az éppen használt nyelv egyszerű — politikai tartalommal nem bíró — függvénye, hanem az illető település állami hovatartozásával kapcsolatos állásfoglalás, számos ellenkező előjelű példa is akad. Gondolok arra, amikor valamelyikünk valaminő idegen nyelven beszél vagy ír, s mereven ragaszkodik ahhoz, hogy minden ma is Magyarország területén fekvő települést csakis magyar néven említsen — akkor is, ha az illető településeknek létezik az általa használt idegen nyelven kialakult más nevük is. Elrettentő példát láttam erre néhány éve Nagycenken, ahol a falu központjában felfigyeltem egy az oda látogató jövevények kedvéért elhelyezett — különben igen hasznos — táblára, amely térképszerűen tájékoztatott arról, merre kerekesdők a község megtekintésre érdemes látnivalói, s amelyen nemcsak magyar címfelirat volt, hanem német is. A magyar cím ugyanis — ha jól emlékszem — így festett: „Nagycenki útmutató”, a német viszont nem „*Zinkendorfer Wegweiser*”, hanem „*Nagycenker Wegweiser*” volt. (Mintha a feliratok alkotói magyarság dolgában még a falu leghíresebb egykori lakóján, a *Zinkendorf* nevet német nyelvű írásában mindig nyugodt lélekkel használó Széchenyi Istvánon is túl akartak volna tenni!) Ennél is elrettentőbb példákkal szolgál azonban a Tanulmányok Budapest Múltjából című — egyébként értékes — évkönyvsorozat, amelynek valamennyi kötetében található német nyelvű tartalomjegyzék is; ebben ugyanis már számtalanszor beleütköztem a Buda magyar nevéből gyártott *Budaer* melléknévbe, amellyel a szerkesztők nyilván az *Ofner* szóalakot óhajtották felváltani — tekintet nélkül arra, hogy ennek nagy hagyománya van, amazt pedig tisztességesen kiolvasni sem lehet.

S ha nem volna olyannyira elszomorító, akár mulatságosnak is mondhatnók, hogy az effajta rossz ízű magyarkodás olykor még latin szerkezetekben is felüti a fejét. A debreceni egyetemnek van például egy kiadványsorozata, amelynek a címe így kezdődik: „Acta Universitatis *Debreceniensis* . . .”, s a szegedi is megjelentet egy hasonló címének élén a következő szöveggel: „Acta Universitatis *Szegediensis* . . .” Mintha a tudós szerkesztők szégyellnék, hogy városuk latin neve (*Debrecinum*, illetve *Szegedinum*) a német *Debreczin*, illetve *Szegedin* névre emlékeztet, s ezért vonakodnának helyes latinsággal *Debrecinensis*-t, illetve *Szegedinensis*-t írni . . .

Ámbár a hazai latin névhasználat terén ezeknél szembeszökőbb visszasságokkal is találkozhatunk. Győrött is megjelenik például egy múzeumi évkönyvsorozat, amelynek címül szerkesztői sejtetően a város latin nevét akarták adni, de végül mégsem a *Taurinum*, hanem az *Arrabona* címet választották, jöllehet ez az előbbitől eltérően nem Győr latin neve, hanem azé a római kori településé volt, amely valaha a mai Győr helyén állott, s amelyhez a középkorban létesült Győrnek a hely azonosságán kívül az égvilágon semmi köze nincs. Ezt a címválasztást tehát legfeljebb az indokolhatná, ha a kiadványsorozat kizárólag ókortörténeti kérdéseket tárgyaló írásoknak adna teret (amiről azonban szó sincs). S ugyan mi indokolja, hogy a pécsi dohánygyár egyik termékét szintén latin névre keresztelték, de nem a város német nevéből — a *Fünfkirchen* névből — tükörfordításként született *Quinque-Ecclesiae* névre, hanem a római korban Pécs helyén állott *Sopianae* nevére? Mintha a hajdani római telepések már több mint egy évezreddel Amerika felfedezése előtt nagy dohányosok voltak volna!

Kérdem tehát: eltér-e ez az eljárás azokétól a románokétól, akik *Kolozsvár* régi román nevéhez — a *Cluj* névhez — néhány éve erőnek erejével hozzáragasztották a római uralom idején Kolozsvár helyén állott *Napoca* nevét? Úgy hiszem, mindössze egy valamiben: hogy a *Napoca* név felújítása elsősorban nyilván a dáko-román kontinuitás csinált teorémájának ébren tartására és Kolozsvár magyar múltjának elhomályosítására van hivatva, az *Arrabona* vagy a *Sopianae* név előráncigálói viszont magától értetődően nem gyanúsíthatóak hasonló hátsó gondolattal. Annál inkább elmondható azonban ezekről is — mint amazokról —, hogy a nemlétező római örökség létezőként történő fitogtatásával sznobizmusukról szolgáltattak tanúbizonyságot.

Azzal szeretném tehát befejezni, hogy ideje volna szakítanunk a rossz román példák másolásával és a rossz román gyakorlat megelőlegezésével. Ha pedig okvetlenül példaképeket kell választanunk, válasszuk ilyeneknek a — melleleg a nemzetiségi politika terén is követésre méltó — finneket, akik az általuk kiadott térképeken nemcsak a *Stockholm* név mellé merik odaírni a finn *Tukholma* nevet, hanem — mit sem tartva az irredentizmus komolytalan vádjának esetleges felhangzásától — az oroszban használatos svéd *Viborg* név mellett is feltüntetik a finn *Viipuri* nevet, ragaszkodnak viszont ahhoz, hogy mind egykori fővárosuk, *Turku*, mind a mai, *Helsinki* finn neve mellett nemkülönben mindig ott álljon a svéd *Åbo*, illetve *Helsingfors* név, s azt is szükségesnek ítélik, hogy autóikon ország-hovatartozásukat az *SF* betűpárral, azaz országuk finn és svéd nevének kezdőbetűjét békén összeházasítva jelöljék...

Spira György

Magyar intézménynevek?!

A divatok talán soha nem voltak annyira fontos kísérői életünknek, mint mostanság. A nyelvi divat egyik legszínesebb megnyilvánulási területe a névhasználat. Divatáramlatok hatnak a gombamódra szaporodó vállalatok, szövetkezetek, társulások névválasztásában is.

Névvizsgálatom kiindulási alapja az 1987. április 1-je és az 1988. március 31-e között lajstromozott új intézmények névjegyzéke. A megjelölt időben 1124 új kisservezkezetet, vállalatot stb. jegyezték be a Központi Statisztikai Hivatalban. Az általam feldolgozott egy esztendőnyi névanyag teljes, hogy a statisztikai felméréseim eredményein nyugvó következtetések hitelesek legyenek. A névlajstromban csak a vállalati gazdálkodású intézmények szerepelnek, az állami költségvetés keretébe tartozók nem. (Ez úton is köszönetet mondok az anyaggyűjtésben részemre nyújtott segítségéért dr. Monori Elvirának, a Fővárosi Tanács jogászának és Ughy Irénnek, a Központi Statisztikai Hivatal ügyintézőjének.)

A legfrissebb alkotású intézménynevek korunk névadási szokásait tükrözik. A gazdag nyersanyag sok szempontú csoportosítása nyomán tanulságos képet kapunk napjaink intézménynévdivatjáról. Erről a témáról dolgozatomban az abban tárgyalt elemzési szempontok közül csupán egyet emelek ki. A címmel, a címet záró írásjellel előre jeleztem legfiatalabb intézményneveink legfeltűnőbb sajátosságát: a z i d e g e n s z a v a k e l u r a l k o d á s á t bennük.

Amint azt a névjegyzék is bizonyítja, a nyolcvanas évekre az újonnan alakuló intézmények körében a megkülönböztető névelem használata valóságos divattá vált. Az 1124 elemzett névből 900-at ékesít egyedítő név. Ez az összes név 80%-a. (Az intézménynevek egyedítő elemét részletesen vizsgálja, és sokféle szempont szerint csoportosítja J. Soltész Katalin értékes tanulmányában. L. MNy. 1981./4.)

Az egyedítő névelemet magában foglaló 900 intézménynév 61%-ában, azaz 549 névben (= az összes név 46%-a) ott díszleg egy-egy többnyire idegenes helyesírású i d e g e n s z ó.

Concardia Szolgáltató és Értékesítő Szövetkezet

„*HUNAROMA*” Élelmiszeripari Aromagyártó Korlátolt Felelősségű Társaság (= KFT)

NOVASOFT Szervező és Számítástechnikai Leányvállalat

Preciz Ipari Kösszövetkezet (helyesen: *Precíz* !)

RENTACAR Kölcsönző Kisszövetkezet

(Az egyes nyelvi jelenségekre összegyűjtött példákat — az intézményneveket — ábécérendben, az alakuló cégek törzskönyvében bejegyzett és hivatalosan is elfogadott eredeti alakjuk, gyakran téves helyesírásuk szerint írom. Dolgozatomban külön nem foglalkozom az intézménynevekben fellelhető helyesírási hibákkal, a legszembetűnőbbeket jelzem csupán.)

Az előzőekben felsorolt példákból is kitűnik, hogy az idegen szavak a név élén önmagukban állnak, vagy más szavakkal együtt szóösszetételt alkotnak. A legnépesebb csoportot azok a nevek képezik, amelyekben idegen szavak vagy idegen és magyar szavak töredékeiből mozaiknevet alkottak. Az egyedítő névelemet is viselő intézmények 35%-ában, azaz 315 névben találunk a név élén megkülönböztető elem szerepben m o z a i k n e v e t. Már ezek az adatok is mutatják, hogy napjaink névadásában kedvelté vált a mozaikszó-alkotás is.

A mozaikneveken kívül divatra keltek azok a többnyire angol vagy latin eredetű idegen szavak is, amelyek hangzásuk, helyesírásuk miatt nehezen illeszthetők be anyanyelvünk rendszerébe. Ezekkel az intézménynevekkel találkozván a még többségben levő idegen nyelven nem tudók lépten-nyomon k i e j t é s i, h e l y e s í r á s i n e h é z s é g e k b e ütköznek. Lássunk néhány tanulságos példát.

CHIRON-PLAST Műanyagfeldolgozó KFT

DIPLOINNEST Általános Szolgáltató Kisszövetkezet

„*KNOW-HOW*” Menedzser Iroda KFT

KREAKIS Szervező-Kivitelező Kisszövetkezet

SATA-PRESS Ipari és Szolgáltató Kisszövetkezet

(Már az eddig felsorolt intézménynevekből is kitűnik, hogy mennyire elterjedt a nagybetűs írásmód divatja. 520 alakuló cég (= az összes név 46%-a) a törzskönyvben bejegyzett nevében csupa nagybetűvel írta az egyedítő elemet, gyakran idézőjelbe is tette.)

Kivételes elbírálás alá esnek azok az i d e g e n s z a k k i f e j e z é s e k, amelyeknek még nincs magyar megfelelőjük, vagy ha van is, azok nem eléggé elterjedtek. Ezért nem helyteleníthetjük egyértelműen pl. sok számítástechnikai kisszövetkezet elnevezésében az angol eredetű szakszó használatát. Arra buzdítuk ezeket a kisszövetkezeteket, hogy az idegen szakkifejezéseket találó magyar megnevezésekkel váltsák fel.

ALBA-DATA Általános Kereskedelmi Számítástechnikai Szolgáltató és Fejlesztő Kiszövetkezet

CHIP Elektronikai Fejlesztő, Szolgáltató Kiszövetkezet

COMPEXO Számítástechnikai Rendszervezési és Szolgáltató Kiszövetkezet

DATACOMP Műszaki Fejlesztő, Számítástechnikai és Kereskedelmi Kiszövetkezet

SZOFTVER Minőségbiztosító Szerviz Leányvállalat

Elfogadhatóak azok az egyedítő névelemek is, amelyek anyanyelvünkben régóta polgárjogot nyert, kiejtés szerinti helyesírású idegen szavak.

DIMENZIÓ Mérnöki Kiszövetkezet

MODELL Cipőipari Kiszövetkezet

Objektív Filmstúdió Vállalat

ROMBUSZ Építőipari és Szolgáltató Kiszövetkezet

VITALITÁS Agrárügyeleti Diákszövetkezet

Nem örvendhetünk azonban egy másik, gyakran tapasztalható nyelvi jelenségnek. Intézménynevek seregében a névépítők magamutogatásból, idegen nyelvi tudásuk (vagy inkább nem tudásuk) fitogtatása végett magyarosan is írható idegen szavakat idegenes írásmójjukkal még idegenebbé avatnak. Gátat kell vetnünk az efféle nagyzó, helyesírásmoból szavak terjedésének.

COMPLEX Építő- és Szerelőipari Kiszövetkezet (helyesen: *KOMPLEX*)

MANAGER STÚDIÓ Kereskedelmi, Rendező, Reklám és Műszaki Kiszövetkezet (helyesen: *MENEDZSER STÚDIÓ*)

PRESTIGE Környezetvédő és Szolgáltató Kereskedelmi Kiszövetkezet (helyesen: *PRESZTÍZS*)

„TEMPÓ 2000” Szervező KFT (helyesen: *TEMPÓ*)

TRANSCOOP Raktározási és Szolgáltató KFT

Az idegen eredetű azonosító névelemek további felosztására kívánczik egy újabb szempont: az idegen szó mennyire közlő értékű, utal-e jelentésével az intézmény tevékenységére. A tájékoztatás foka szerint kétféle szintet különböztet meg: közlő értékű és információtartalom nélküli, csupán megkülönböztető szerepű névelemek.

Az első csoportot azok az idegen eredetű egyedítő nevek alkotják, amelyek könnyen felismerhető módon kapcsolatba hozhatók az intézmény működési területével.

AGROTOURS Mezőgazdasági Szövetkezetek Idegenforgalmi Részvénytársasága

BIOHERM Vegyipari Kiszövetkezet

„ENERGOTECHNO” Magyar–Szovjet Energiaipari KFT

PANNONFLÓRA Gyógy- és Fűszernövénykészítményeket Előállító Kiszövetkezet (*fűszernövény-készítményeket!*)

Transzport Fuvarozó és Ipari Kiszövetkezet

A második csoportba egyrészt a sablonos, hírérték nélküli, sokféle intézményhez társítható fogalmak tartoznak.

Alfa Fuvarozó-Szolgáltató Kiszövetkezet

Delta Technológiai Berendezéseket Gyártó és Szerelő Kiszövetkezet

KOMPLEXITÁS Ipari és Szolgáltató Kiszövetkezet

PROFIL Ipari Kisszövetkezet

„*SZINKRÓN*” Fuvarozói, Gazdálkodási és Ügyviteli Szolgáltató Kiszövetkezet

Másrészt ide sorolhatók a csak beavatottak számára megfejtendő, ezért titokzatos, idegen eredetű egyedítő névelemek.

„*DOLMIX*” Vegyesipari és Hulladékhasznosító Kiszövetkezet

DRYVIT Építőipari Szolgáltató Kiszövetkezet

OKTATREND Számítástechnikai és Elektronikai Kiszövetkezet

SZOLIDUSZ Ipari és Szolgáltató Kiszövetkezet

SZOLINFÓ Ipari Kiszövetkezet

Az intézményneveknek három fontos szerepet tulajdonítok: a megkülönböztetést vagy azonosítást, a tájékoztatást és a reklámfunkciót. Amint láttuk, az idegen szavakat oktanul felhasználó intézménynevek nem állják ki a nyelvi minősítés próbáját. És ha a névbe beépített idegen szavak nem közkeletűek, a többségnek a megértésében fennakadást okoznak. Így az intézménynév két fontos feladatát sem láthatja el tökéletesen: a tájékoztatását és a reklámszerepét.

Idézzük fel a fent ismertetett számadatokat. Ezek azt bizonyítják, hogy az áttekintett névanyagban a magyar egyedítő névelemek listája szegényesebb, mint az idegen szavaké. Az intézménynévbe egyedítő elemet is beépítő névalkotóknak csupán 39%-a (= 351 név) merített anyanyelvünk gazdag anyagából. Semmiképpen sem lehetünk elégedettek ezzel az aránnyal. Nyelvünknek számos olyan szókalkotási lehetősége van, amelyekkel hasznosan lehetne gazdálkodni, hogy az újonnan alakuló intézmények „névzsükségletét” kielégítsük.

Az eddigi vizsgálatok során azt tapasztaltuk, hogy a legfiatalabb intézménynevek egyedítő elemében az idegen szavak háttérbe szorítják a hangulatos magyar megnevezéseket. A teljes névjegyzékben 41 olyan cégnevet is találtam (ez az összes névnek csupán 3,6%-a), amelyekben a névépítők az intézmény tevékenységi körét is idegen szavakkal nevezik meg.

ÉSZ Építéskivitelezés szolgáltatás *Enginelring* Kiszövetkezet

Imperial Szörmekonfekcionáló KFT

Információközvetítő és Termelést *Koordináló* Leányvállalat

Irisz Ipari Szolgáltató és *Innovációs* Kiszövetkezet

„*PÁNT*” Szolgáltató, Szakipari és *Design* Kiszövetkezet

A példákhoz hasonló felépítésű intézménynevek kis százalékos aránya még nem mutat divatjelenségre. Azért kell mégis beszélnünk róluk, nehogy a néhány rossz példának további követői legyenek.

Az intézménynevekben fellelhető idegen szavak divatjának elemzésében nem töreksem teljességre. Dolgozatomban csupán néhány vizsgálati szempontot emeltem ki. Minden bizonnyal e témakörben léteznek más megközelítési módok is. Úgy vélem, hogy az áttekintett névanyag teljessége miatt e néhány kutatási szempont is elegendő ahhoz, hogy tanulságokat vonjunk le a vizsgálat végén.

Eltűnődhetünk azon, hogy a névadók miért választottak idegen szavakat, amikor helyettük közismert, jó magyar kifejezések is rendelkezésükre állnak. Talán azt hiszik, hogy az idegen címkéjű intézmény okvetlenül jobb, mint a magyar? Az idegen szavakat pártolók nem gondolnak arra, hogy az idegen szó zavart támaszt a név megértésében, pedig más tulajdonnevekkel

ellentétben az intézménynevek közlő szerepe meghatározó. A nevek végleges formáját kialakító okok összefonódnak, ezért a névalkotás nemcsak nyelvészeti, hanem pszichológiai és szociológiai szempontok alapján is elemezhető folyamat.

Nem a példaként felsorolt intézmények kipellengérezése volt a célom, hanem a névhasználatukban mutatkozó káros, már-már aggasztó méreteket öltő divatjelenségre kívántam ráirányítani a figyelmet.

A névdivat hullámzásának és a gyors változásoknak elkerülhetetlen velejárói a negatív jelenségek is. Ezt felismerték az új vállalatokat bejegyző és nyilvántartó hivatalos szervek, ezért rendeletben fogalmazták meg az alakuló intézmények számára a névadásban követendő elveket. Idézem a pénzügyminiszter 25./1986. (VIII. 10.) PM számú rendeletét.

„(2) A gazdálkodó szervezet — ha jogszabály másképpen nem rendelkezik — a törzskönyvi nyilvántartásba való bejegyzéssel jön létre...

(4) A gazdálkodó szervezetnek olyan elnevezését lehet a törzskönyvi nyilvántartásba bejegyezni, amely a gazdálkodó szervezet formáját és tevékenységét — ha erről jogszabály rendelkezik, annak megfelelően — tükrözi, más, a nyilvántartásba már bejegyzett gazdálkodó szervezet elnevezésétől különbözik, magyar, illetve meghonosodott idegen szavakat tartalmaz, és megfelel a magyar nyelv és helyesírás szabályainak.

(5) A gazdálkodó szervezet nevének jelölésére kizárólag az alapító okiratban (alapszabályban, társulási szerződésben, a továbbiakban együtt: alapító okirat) felvett és a törzskönyvben bejegyzett nevet használhatja.” L. A pénzügyminiszter rendelete és utasítása: Pénzügyi Közlöny, 1986./9. sz. 424.)

Amint látjuk, a rendelet egyik sarkalatos pontja az, amelyben előírják az új intézménynevekben a magyar, illetve a meghonosodott idegen szavak felhasználását.

A Belkereskedelmi Minisztérium is rendeletben tiltja az üzletelnevezésekben az idegen szavak indokolatlan használatát. Még pályázatot is hirdettek az elszaporodott idegen nyelvű üzleti elnevezések visszaszorítása érdekében.

Ezek példamutató, dicséretes kezdeményezések. Nem a tilalomfák további szaporítását javaslom, helyett az érvényben levőkre fordítsunk nagyobb figyelmet.

Az előzőekben felvázolt helyzetkép szerint továbbra is szükség van a nyelv művelők és a hatóságok összefogására. A nyelv-művelő mozgalom tanácsaival segítse az alakuló intézmények elnevezését. Vegyen részt a hatóságokkal közösen az új nevek nyelvhelyességi szempontú elbírálásában és a meglevők felülvizsgálásában. A legfrissebb neveket jóváhagyó hatóságok pedig ügyeljenek arra, hogy az új nevek megítélésében az eddigieknél nagyobb súllyal essenek latba a nyelvhelyességi normák. Ösztönözzük újonnan alakuló intézményeinket arra, hogy idegen szavak helyett találó, hangulatos magyar neveket válasszanak. Közös összefogással talán megállíthatjuk az idegen szavakat felkapó nyelvi divathullámnak a terjedését.

Napjainkban annyi szó esik arról, hogy a határainkon túl élő magyar népcsoportok hogyan ápolják, ápolhatják anyanyelvüket. Mivel nekünk alkalmunk és lehetőségünk is van rá, hogy a magyar nyelvet háborítatlanul műveljük, érezzük kötelességünknek, hogy egy új intézménynév megalkotásakor anyanyelvünk gazdag és kimeríthetetlen kincses-tárából merítsünk. Legyen ez is magyarságtudatunk ékes bizonyítéka.

Antalné Szabó Ágnes

Püspökhátvan katolikus névadó szokásairól

Püspökhátvan Pest megye egyik legészakibb kisközsége, közigazgatási státusa: társközség. Az egyházi közigazgatás szerint a váci egyházmegye plébániája. A parókiához tartozik Galgagyörk, Acsa és Csóvár, ide tartozott korábban két uradalmi gazdaság is, a Südi- (Sügyi-) puszta, valamint a Galambos-major.

A községről négy adatforrásra támaszkodva adhatunk rövid áttekintést. Az egyik Chobot Ferenc „A váci egyházmegye történeti névtára” című könyve amely Vácott jelent meg 1915-ben a Pestvidéki Nyomda kiadásában. A másik a plébánia Historia domusa. Ezt a XVII. század elejétől vezetik a község papjai, tulajdonképpen ez az egyházközség történelemkönyve. A harmadik forrás Fejes László esperes plébános, aki 1978 júliusa óta szolgál az egyházközségben, és igen sok értékes fölvilágosítással segítette munkámat. Hozzá hasonlóan Blaskó Imréné püspökhátvani lakostól szintúgy hasznos és okos információkat kaphattam.

A községet „Okmányilag Hatvan néven 1460-ban, Psypekhatvan néven 1462-ben találjuk először...” (Chobot, 127). Egy 1746-os egyházi okmány szerint a község első temploma az 1400-as évek alatt épült, Szent Márton volt a védőszentje. Ennek az épületnek a nyomai sem lelhetők föl a mai Püspökhátvan területén. A templom a török megszállás alatt előbb luteránusok, később kálvinisták kezébe került a Chobot-adatok szerint. Egy egyházi okmány azonban 1675-ben már újra katolikusnak említi a falut. A XV. század végén alapított első plébániát 1690-ben újjászervezték, s 1746-ban új templomot emeltek Szent Lőrinc vértanú tiszteletére.

A település kezdetben a váci püspökség tulajdona volt, magyarok lakták. A török uralom alatt elnéptelenedett, egy korabeli följegyzés szerint mindössze 17 lakosa volt az idő tájt. A váci püspök 1715-ben katolikus vallású szlovákokat telepített be, ezért a lakosság meglehetősen elszlovákosodott. A Historia domus fölemlíti ezt az eseményt, s megjegyzi, hogy a telepítés eredményeként 21 háztartása lett a községnek. A lakosság lélekszámának a további növelése érdekében a püspök 1756-ban katolikus svábokat hozott a faluba. Ezeknek a leszármazottjai itt élnek ma is, nemzeti eredetüket a máig megőrzött német családnévük bizonyítja. Valószínűnek látszik, hogy sok magyar nemzetiségű család is beköltözött ezután, ezért magyarosodott vissza a falu, és a korabeli 21 portás település csinos kisközséggé növekedett. A Chobot-könyv közlése szerint 1915-ben „a lakosság magyar és tót”, 1337 főt számlált, ebből 12 volt akkor nem katolikus (128). Az esperes plébános nyilvántartása szerint ma 1476 püspökhátvani vallja magát katolikusnak.

A község 1945 után kezdett erősen fejlődni, 1975-ben volt legnagyobb a lakosság lélekszáma: 1700 fő. Egy téese van, ebben ma 383-an dolgoznak. A mezőgazdaságban maradt ezeken kívül még 20 dolgozó, ők a környék más mezőgazdasági létesítményeiben keresik a kenyerüket. Az ötvenes években a lakosság jó része a környező városokba kezdett bejárni (Gödöllő, Vác, Budapest), és ipari-kereskedelmi munkássá lett. A közeli Iklad Ipari Műszergyárában is dolgoznak bejáró püspökhátvaniak. Ma mintegy 650 helyi lakos vált ipari, kereskedelmi munkássá.

A keresztelési mátrikulák 1700 óta megvannak a plébánián. 1896-ig a keresztelés számított hivatalos névadásnak. A plébános úr tapasztalata szerint a későbbi keresztelesek névadásai is hivatalossá lettek azáltal, hogy

a szülők a keresztelezésben adott neveket írtatták be a polgári anyakönyvekbe. Nincs okunk kételkedni ebben az információban, ezért hihetjük, hogy a katolikus kereszteleésekben megnyilvánuló ízlést a község névadó ízlésének tekinthetjük — annál is inkább, mivel a lakosság 91%-át megkeresztelik ma is.

Az anyakönyvi bejegyzéseket 1777-ig tudtuk nehézségek nélkül, tehát hitelesnek tekinthetően visszafelé olvasni. 1836 végéig latin nyelven történtek a bejegyzések, 1837-től 1851-ig magyarul. Ebből az időszakból érdekes tapasztalatra tettünk szert. Nevezetesen az ikrek megjelöléséről van szó. Latinul *gemelli* állt a nevük mellett azelőtt, erre azonban talán az akkori plébános nem tudott magyar szót. Ezért eleinte *kettesek*-nek, később aztán már így: *ikrek* jelölte meg az ikreket. Az anyakönyvek nyelve 1852-től visszatért a latinra. Meglehet, ennek csupán az a magyarázata, hogy a községi plébános vagy az egyházmegye, vagy talán a hazai egyház így akarta kikerülni a Bach-korszakban erőltetett német nyelvűséget; inkább latinul anyakönyvezett, ha már a magyart nem használhatta. (Erre nézvést nincsenek biztos értesüléseink.) 1879-től ismét magyar nyelvű a község katolikus anyakönyvezése.

Még egy dolgot említék meg az anyakönyvi bejegyzésekkel kapcsolatban, ez a szülők etnikai, társadalmi származására, helyzetére vonatkozik. Az anyakönyvek ugyanis 1787-től jelzik a szülők helyi származását, általában a foglalkozását is, és azóta föltüntetik a megkereszteltek cigány eredetét is. *Cigány, cigány, cigány zenész, zenész, cigány kovács, teknőcsináló, oláh cigány, vályokvető, vályogvető* — a lányanyák esetében *cigánylány, cigánynő* — bejegyzések jelzik a cigány eredetet. A tipikusan püspökhathvani cigány családnevek kétszáz évre visszamenően meglehetősen biztonsággal jelzik egy-egy újszülött cigány, illetve részben cigány eredetét. A cigányság a XVIII. század elejétől vándorolt be a környékre, ma Püspökhathvanban 166-an élnek, a lakosság 10%-át teszik ki. Ennek a jelentősége meglehetősen fontos a témánk szempontjából. Szó sincsen persze etnikai vagy másféle diszkriminációról! Csupán annyiban érdemes fölfigyelni erre, amennyiben félreérthetetlenül bizonyítható, hogy a cigányság, amely ma is meglehetősen elkülönül, a névadó ízlés terén is másféle, mint az őslakosságnak tekinthető püspökhathvani többség. Tanulságos megvizsgálni azoknak a névadó szokását is, akik nem helyi születésűek, tehát beszármazottak. Külön tanulságokkal szolgálhat azoknak a névadó házaspároknak a névadása is, amelyeknek csak az egyik tagja helyi születésű, a másik más tájról, községből vándorolt Püspökhathvanba. Ahol dolgozatomban érvényesíteni akarom ebbéli észrevételemet, ott négyféle jelet használok, amelyeknek a magyarázata: P = „őslakosok”, K = az egyik szülő helyi származású, a másik bevándorolt, B = mindkét névadó máshonnan származott a községbe, C = részben vagy egészen cigány eredetű gyerekről, névadó szülőről van szó.

Az adatgyűjtés során azt tapasztaltam, hogy 10 név elkülönül a többitől. Ezek kitartóan jellemzik 1887 és 1986 között a község névadását, a többinél jóval több évben előfordulnak; mindegyikét száznál több esetben választották utódaiknak a névadók. Fontos kritérium ez is: első orban az őslakosságnak tekinthető püspökhathvaniak körében váltak ezek a nevek igazán népszerűvé, szinte parancsoló erővel telepedtek a falu névadó szokására. *Anna, Erzsébet, Ferenc, István, János, József, Katalin, Mária, Mihály, Pál* — erről a tíz névről van szó. Ezeket *törzsnév*-nek nevezem, velük szemben a többi nevet *nem törzsnév* vagy *más név* elnevezéssel kezelem.

1. A Püspökhatvanban 1887 és 1986 között katolikusra keresztelt 3663 újszülött közül 2598 kapott törzsnevet (70,92%). A neveket választók legnagyobb része őslakosnak mondható családokból származik. Mivel azonban országosan kedvelt nevekről beszélhetünk, nyilvánvaló, hogy szívesen választották őket a kevert és a bevándorolt házaspárok is, s ha mérsékeltbb érdeklődéssel ugyan, kedveli ezeket a falu lakosságának 10%-át kitevő cigány közösség is. A törzsnevek iránti érdeklődést az alábbi táblázat szemlélteti (A nevek iránti érdeklődés százalékszámait az összes törzsnevet kapott újszülött mennyiségéből, tehát 2598-ból számítom, a rétegek százalékszámait azonban az adott név előfordulásának a számából adom meg.)

Anna: 384 keresztelés, ez a törzsnevek 14,78%-a. A 384 keresztelés százalékos megoszlása: P = 88,82%, K = 8,33%, B = 2,34%, C = 1,3%;

Erzsébet: 103 keresztelés, (3,96%). A nevek rétegmegoszlása: P = 48,54%, K = 20,38%, B = 16,5%, C = 14,56%;

Ferenc: 184 keresztelés. A 184 név (7,08%) eloszlása: P = 86,41%, K = 9,78%, B = 3,26%, C = 0,54%;

István: 183 keresztelés = 7,04%. A 183 név rétegenként: P = 74,31%, K = 11,47%, B = 7,65%, C = 6,55%;

János: 291 keresztelés (11,16%). A 291-ből P = 80,06%, K = 10,65%, B = 6,18%, C = 3,08%;

József: 370 keresztelés (14,24%). A megoszlás: P = 79,45%, K = 7,02%, B = 3,24%, C = 8,91%;

Katalin: 143 keresztelés (3,19%). Rétegenként: P = 91,6%, K = 4,89%, B = 3,49%, C = nincs;

Mária: 587 keresztelés (22,59%). P = 86,57%, K = 5,45%, B = 4,25%, C = 3,74%;

Mihály: 246 keresztelés (9,46%). P = 89,02%, K = 6,5%, B = 2,43%, C = 2,03%;

Pál: 107 keresztelés (4,11%). A rétegmegoszlás: P = 84,11%, K = 4,67%, B = 6,54%, C = 4,67%.

a) A közölt adatokból igen feltűnő tanulságokat vonhatunk le.

A „legpüspökhatvanibb” név a *Katalin* meg a *Mihály*, a legkevésbé az az *Erzsébet*. Az utóbbinak a száz év alatti elterjedése bizonyítja, hogy a többenél általánosabb volt iránta a község érdeklődése. A Magyar utónévkönyv 1967-es adatainak a tanúbizonyossága szerint viszont a *Katalin* iránt országosan nagyobb érdeklődés mutatkozott az *Erzsébet*-nél. Ezért egy kicsit meglepő, hogy igazi érdeklődésre a *Katalin* név csak az őslakosok körében tett szert, és előfordulási száma is alatta marad az *Erzsébet*-ének. A *Mihály* név pedig, amelynek az országos kedveltsége 1967-ben jóval a *Ferenc* alatt volt, a községben majdnem 10%-os érdeklődéssel dicsekedhetett. Püspökhatvanban a *Pál* is kedveltebb név volt annál, amit a Magyar utónévkönyv országos adata bizonyít.

A kevert családok általában jobban érdeklődtek a törzsnevek iránt, mint a beszármazottak. Ezekben föltehetően jobban érvényesült a hagyományos névtisztelet (talán az őslakos fél kívánságára). Körükben leginkább az *Erzsébet*, *Ferenc*, *István*, *János* terjedt el a hagyományos püspökhatvani nevek közül, legkevésbé érdeklődtek a *Pál* iránt. A beszármazott családok törzsnévvalasztásában viszont az *Anna* és a *Mihály* tarthatott számot a legalacsonyabb érdeklődésre; az *Erzsébet* mellett az *István*, *János*, *Pál* a leggyakrabban választott törzsnevük.

A *Mária*, amely általában az ország legkedveltebb nőneve volt az ellenőrzött száz évben, itt a *Katalin* mögé szorult az őslakosság körében, jöllehet

erre a névre keresztelték a 100 év alatt született püspökhathvani kislányok legtöbbszörét. Számomra az is meglepetést okozott, hogy a *Mária* iránti érdeklődés az őslakosság körében százalékos összehasonlításban alig nagyobb a *Ferenc*-választásnál. Az 1967-es országos érdeklődés ennek a fordítottját mutatja. Ez az észrevétel azt látszik bizonyítani, hogy az őslakos réteg a férfinevek esetében következetesebben ragaszkodik hagyományos névválasztásához, mint a nem őslakos rétegek.

A cigányság egyáltalán nem érdeklődött a *Katalin*, alig a *Ferenc* és az *Anna* nevek iránt. A törzsnevek közül leggyakrabban az *Erzsébet*-et választották, kedvelt még körükben a *József* és az *István* is. Dacára annak, hogy a lakosság 10%-át teszi ki a cigány etnikum, a törzsnevek iránti érdeklődése az *Erzsébet*-választásokat leszámítva sehol sem éri el a 10%-os részesedést. Ez azt jelzi, hogy fantáziájuk mozgékonyabb, s kevésbé hagyománytisztelők a falu más rétegeinél. Bizonyosságát látni majd a másféle nevek eloszlásából.

b) A 100 év során összesen megkeresztelt újszülöttek számához viszonyítva (3663) természetesen a törzsnevek előfordulási százalékszámai a legmagasabbak. Emellett ezek a nevek a leggyakoribbak is, ha azt vizsgáljuk, hány évben adták utónévül őket. Jóllehet a törzsnevek iránti érdeklődés az 1960-as években csökkenni kezdett, ezeket a neveket találjuk meg legtöbbször az évi összesítésekben. Az *Anna* csak az utolsó 13 évben tűnt el, 1973-ig 80 éven át volt igényelt név. *Erzsébet*-re 1982-ben kereszteltek utoljára, addig 55 évben választották. A *Ferenc* 73 évben jelent meg, az utolsó *Ferenc*-keresztelés 1984-ben volt. Az *István* iránt is sokáig tartott az érdeklődés, 1982-ig; ez a név egyébként 75 évben fordult elő a mért 100 év alatt. A *János*-sal kapcsolatban az a föltűnő, hogy 1974-től megszűnt a választása addig azonban 83 éven át igen keresett név volt, közel 300 gyerek nevéül választották. *József*-re még 1983-ban is kereszteltek kislegényt (sőt abban az évben hármat is), évszázadunkban csak 15 évben nem volt *József*-névadás. A *Katalin* országos divatnév lévén Püspökhathvanban is kitartott 1986-ig, bár inkább a 100 év első felében volt kedveltebb. 1944-ig 48, azóta 17 évben választották keresztnévül. A *Mária* 1978-ig csak egyetlen évben maradt el, az utolsó 8 év során (1979–1986) viszont egy kislány sem lett Mária a faluban. A *Mihály* kitartott 1986-ig, bár igazán csak 1967-ig volt gyakori, összesen 79 évben esett erre a névre a szülők választása. A *Pál* is a 100 év első felében volt kedveltebb, 1950-től mindössze 9 évben „kelt el” — összesen 59 évben kereszteltek erre a névre. Az évi kimutatásunk szerint csak egyetlen olyan év akad, amelyben egy gyereket sem kereszteltek püspökhathvani törzsnévre, 1980-ról mondhatjuk el ezt. Ehhez hasonló „törzsnévszegénység” 1985-ben volt ismét, akkor az egyetlen *Pál* képviseli a hajdan annyira uralkodó neveket.

A törzsnevek többsége férfinév, csak 4 nőnév szerepel a hagyományok követelte listán. Talán ez is oka lehet annak, hogy — különösen a Máriára és Annára — erősebben koncentrált az érdeklődés, mint akármelyik férfi törzsnévre.

2. A m á s n e v e k a Püspökhathvanban 100 év során választott összesen 150 névnek a 93,33%-át teszik ki. Míg a tíz törzsnévre száz év alatt a született gyerekek 70,92%-át keresztelték, a 140 más néven csak a 29,07%-át nevezték el.

a) A nem törzsnevek között van két olyan név: *Ilona* és *Julianna*, amely igen régi Püspökhathvanban, már 1777-től szívesen választotta nevéül

a lakosság. Különösen a Julianna gyakorisága vetekszik a törzsnevekével. Mégsem tekinthetjük annak. Egyrészt azért, mert jóval nagyobb arányban igényelte a három másik réteg, mint a törzsneveket általában, tehát kisebb volt az érdeklődés iránta az őslakosság körében, mint a hagyományos 10 név akármelyike iránt. Másrészt nem olyan egyenletes az évi eloszlása, mint a törzsnevekének; egy-egy időszakban divatosá vált, máskor eltűnt. Nagyjából ugyanezek mondhatók el az *Ilona* névről, s mellettük két másikról: a *László*-ról és a *Veroná*-ról. Az utóbbi például 1936-ig szeretett keresztnév volt, utána azonban kegyvesztett lett. A *László*, bár már a mért évszázad előtti 110 évben is fölbukkant, csak az újabb időkben vált általánossá. A másféle nevek közül viszont erre a négyre keresztelték a legtöbb újszülöttet, a nem törzsneveket kapott 1065 gyerek mintegy negyedét. A maradék 136 másféle néven a nem törzsnévre keresztelt újszülöttek közel 75%-a osztozott. Ez a megfigyelés újfent igazolja: igen erős a község névhagyomány-tisztelete. Úgy tűnik, ha a lakosság bevett egy-egy nevet, mintha különködésnek számítana eltérni azoktól, akárcsak a törzsnevektől.

b) A cigányság azonban nem engedelmeskedik a szigorú hagyomány parancsának. A 140 másféle név nagyobb részét, 53,57%-át választották cigány névadók is, és csak 46,28% azoknak a más neveknek a mennyisége, amelyek a száz év alatt nem váltak cigány újszülöttek keresztnévé. Húsz név csak a cigány közösségben terjedt el, ez a 140 másféle névnek a 14,28%-a. Ha meggondoljuk, hogy ez az etnikai csoport csupán 10%-a a község lakosságának, el kell ismernünk, hogy változatosabb, sőt talán ezt is mondhatjuk: igényesebb a névadó ízlése a község más rétegeinél.

Még meggyőzőbben bizonyíthatjuk ezt, ha összehasonlítjuk a megkeresztelték számarányait. 1887 és 1986 között 3663 gyereket kereszteltek meg a katolikus templomban. Ebből törzsnévre 2598 újszülöttet. Ezeknek a százalékszámait rétegenként ezek:

$$P = 83,29\%, K = 8,04\%, B = 4,54\%, C = 4,11\%.$$

A 140 nem törzsnévre keresztelt újszülött rétegenkénti aránya pedig ez:

$$P = 40,18\%, K = 20,93\%, B = 12,95\%, C = 25,91\%.$$

c) Azt is meg kell állapítanom, hogy a püspökháttani cigányság körében igen kedveltek azok a nevek, amelyeket a Magyar utónévkönyv névmagyarozatai alapján úgynevezett magyaros neveknek tekinthetünk. A 20, csak a cigány etnikum körében választott keresztnév közül ide sorolható az *Aranka*, *Borbála*, *Dezső*, *Elemér*, *Ernő*, *Géza*, *Ibolya*, *Sarolla*, talán a *Vince* is. A maradék 120 másféle névből további 30 tekinthető magyarosnak: *Anikó*, *Árpád*, *Attila*, *Balázs*, *Béla*, *Boglárka*, *Csaba*, *Csilla*, *Emőke*, *Etelka*, *Gyöngyi*, *Györgyi*, *Gyula*, *Hajnalka*, *Ildikó*, *Jenő*, *Jolán*, *Kálmán*, *Kata*, *Margit*, *Miska*, *Orsolya*, *Piroska*, *Réka*, *Szabolcs*, *Tünde*, *Verona*, *Veronka*, *Zoltán*, *Zsolt*. Ezek közül 18 jutott cigány újszülöttnak, ez az etnikai csoport tehát összesen 27 magyaros nevet fogadott be. Összehasonlításképpen adjuk a többi 3 réteg magyaros névigényét:

$$P = 20 \text{ név}, K = 21 \text{ név}, B = 15 \text{ név}.$$

A számok minden bizonygatásnál beszédesebben jelzik, hogy a község cigány lakossága vonzódik a szép magyaros nevekhez. A rájuk keresztelt 297 újszülött rétegekre bontó százalékszámait is tanulságosak:

$$P = 39,33\%, K = 17,17\%, B = 12,12\%, C = 31,31\%.$$

Láthatjuk, a lakosságnak csupán 10%-át jelentő cigány nemzetiségből került ki a magyaros utónevekre keresztelt újszülötteknek közel a harmada. A község egyik plébánosa szemérmes eufemizmussal így írta be őket az anyakönyvekbe: *újmagyar*. A maroknyi „újmagyar” névadó ízlése az ellenőrzött 100 év alatt magyarosabb volt, mint a kilencakkora, nem cigány lélekszámú lakosságé.

3. A számok összesítésekor nyilvánvalóvá vált előttünk, hogy a zárt „törzsnévrendszer” csak úgy alakulhatott ki, hogy a községben erős volt a névörökítés szokása. Bizonyítani szeretném ezt, de 100 év ilyen vonatkozású ellenőrzése túlságosan megterhelő volna, s talán fölösleges is. A részletesen földolgozott 100 évből négy évtizedet vágtam ki a névöröklés megfigyelésének érdekében. Az első 10 év 1888-tól 1897-ig terjed, a második 1915 és 1924 közé esik; mindkét szakaszban a törzsnevek uralkodtak. Harmadik évtizedünk 1945-től 1954-ig tart, ekkoriban kezdett igazában megjelenni a másféle nevek iránti érdeklődés Püspökatvanban. Utolsó szakaszunk, amely 1977 és 1986 között keresi a névörökítési szokásokat, az az időszak, amelyben a lakosság névadó ízlése erősen megváltozott. Jelentősen csökkent ekkoriban a törzsnevek iránti érdeklődés, uralkodóvá váltak a másféle nevek. Ebben az évtizedben jelent meg a mátrikulában a mára országosan is divatnévvé vált keresztnevek sokasága.

Megkeresztelve 1888 és 1897 között törzsnévre		Névörökítés szülői névre keresztstülőire törzsnévből	
P	367	174 = 47,41 %	63 = 17,16 %
K	33	12 = 36,36 %	7 = 21,21 %
B	33	7 = 21,21 %	11 = 33,33 %
C	8	2 = 25,— %	—
Más névre		Más névből	
P	40	19 = 47,5 %	2 = 5,— %
K	9	—	—
B	14	1 = 7,14 %	2 = 14,28 %
C	10	—	2 = 20,— %
1915 és 1924 között törzsnévre		törzsnévből	
P	285	157 = 55,08 %	50 = 17,54 %
K	30	15 = 50,— %	5 = 16,66 %
B	10	4 = 40,— %	3 = 30,— %
C	16	3 = 18,75 %	9 = 56,25 %
Más névre		Más névből	
P	11	2 = 18,18 %	2 = 18,18 %
K	16	3 = 18,75 %	—
B	15	2 = 13,33 %	4 = 26,66 %
C	21	1 = 4,76 %	2 = 9,52 %
1945 és 1954 között törzsnévre		törzsnévből	
P	198	106 = 53,53 %	21 = 10,6 %
K	14	11 = 78,57 %	—
B	9	5 = 55,55 %	1 = 11,11 %
C	13	2 = 15,38 %	5 = 38,46 %
Más névre		Más névből	
P	54	6 = 11,11 %	1 = 1,85 %
K	15	5 = 33,33 %	—
B	8	—	—
C	29	10 = 34,48 %	1 = 3,44 %

Megkeresztelve 1977 és 1986 között törzsnévre		Névörökítés törzsnévből	
P	7	6 = 85,71 %	—
K	3	3 = 100, — %	—
B	3	1 = 33,33 %	—
C	10	7 = 70, — %	—
Más névre		Más névből	
P	26	1 = 3,84 %	1 = 3,84 %
K	53	2 = 3,77 %	—
B	43	2 = 4,65 %	—
C	38	6 = 15,78 %	1 = 2,63 %

a) Látható, hogy a törzsnevek örökítése mind a négy évtizedben elsősorban az őslakosságra volt jellemző. Mivel ők tették ki a község lakosságának a többségét, két évszázadon át befolyásolták a névöröklés arányait. Az összesített táblázat, amelyben nem tettünk különbséget a szülői és a keresztszülői névöröklés között, még határozottabban fölhívja a figyelmet arra, hogy mennyivel nagyobb mértékű volt a törzsnevek örökítése.

1888 és 1897 közt megkereszteltek 514 gyereket.				
	törzsnévre:	85,96 %	más névre:	14,03 %
Névöröklés:	törzsnévből:	53,8 %	más névből:	5,06 %
1915 és 1924 közt 404 gyerek,				
	törzsnévre:	84,4 %	más névre:	15,59 %
Névöröklés:	törzsnévből:	60,89 %	más névből:	3,96 %
1945 és 1954 közt keresztelve 440 gyerek,				
	törzsnévre:	68,82 %	más névre:	31,17 %
Névöröklés:	törzsnévből:	44,41 %	más névből:	6,76 %
1977 és 1986 közt keresztelve 183 gyerek,				
	törzsnévre:	12,56 %	más névre:	87,43 %
Névöröklés:	törzsnévből:	9,28 %	más névből:	7,1 %

Ez az összesítés nemcsak arra hívja föl a figyelmet, hogy a törzsnevek öröklése mindvégig jóval gyakoribb volt a faluban, mint a más neveké, hanem arra is figyelmeztet, hogy a törzsnevek ritkulásával fordított arányban nőtt az örökítésük igénye. Ez pedig félreérthetetlenül azt bizonyítja, hogy a nagy mértékű névöröklést Püspökatvanban nemcsak kényszer szülte — elsősorban az őslakosság körében —, hanem igény is volt rá a faluban, ez is egyik jellemzője a lakosság névadó szokásának.

b) Csak napjainkban látható változás ezen a téren, s ennek logikus magyarázata van. Nyilvánvaló, hogy amiként csökken a törzsnevet választó családok száma, úgy nő a más nevet keresőké. Ez abból is következik, hogy megváltoztak a község lakossági rétegeinek az arányszámai. Az őslakossághoz viszonyítva egyre nőtt a névadó hagyományt kevésbé tisztelő bevándoroltak száma, s a magyar családoknál szaporább, új neveket szívesen kereső cigányság aránya is nagyobb lett. A kevert családok szintúgy sokasodtak napjainkra, mivel új világunk megváltoztatta a község korábbi zártságát. Ezek a csoportok korábban is különböztek az őslakosságtól abban, hogy nagyobb arányban adtak törzsnév helyett másfélét utódaiknak. A falun kívülről hozott házastársak sokasága, a községen belüli őslakosok és bevándorlók közötti összeházasodások számának a növekedése azt eredményezte, hogy az utolsó évtizedben már alig-alig lehetett „csak őslakos” gyereket keresztelni. Püspökatvan mára már meglehetősen kevertnek számít ilyen szempontból. Termé-

szetes, hogy ez a szociológiai változás hatással van részint a falu névadó ízlésére, részint — és főként — a névörökítési hagyományára. A negyedik ciklusban (1977–1986), amikor legalacsonyabbra esik a törzsnevek iránti érdeklődés, még a 10%-ot sem éri el a szülői vagy keresztszülői törzsnevet örökölt gyerekek száma.

c) A más nevek örökítése egyre ritkult, amint maguknak az új neveknek a köre bővült. Ennek egyik oka az, hogy ezeket a neveket elsősorban a nem őslakos rétegek kedvelték, s ezeknek a körében — mint láthattuk — sohasem volt igazán erős a névörökítés igénye. Az első ellenőrzött évtizedben még a más nevűeknek közel harmada örökölte szülei, keresztszülei nevét, 1915 és 1924 között csak a negyede, azután az ötöde, végül az 1977 és 1986 közötti évtizedben 8%-ra esett a más nevek örökítésének az aránya. Másrészt el kell ismernünk, hogy a más nevek terén, a falu névadó hagyományaival szembefordulók számára bővebb névválaszték kínálkozik. Így a kényszerű névörökítés, amely a régi püspökhatvaniak hagyománytisztletének logikus következménye is volt, elkerülhetővé vált. Mivel az utóbbi évtizedben maga a püspökhatvani származású lakosság rétege is kerül a törzsneveket, megállapíthatjuk, hogy a községben mind a névválasztás, mind a névörökítés terén jelentősen megváltozott a szokás. Érdekes viszont, hogy éppen a cigányság, amely általában szívesebben választott nem törzsnevet utódjainak, az utolsó 10 évben szinte hagyományörzőnek bizonyult. 1977 és 1986 között a törzsnevek valamelyikére keresztelt gyermekeknek csaknem a fele került ki ebből az etnikai csoportból, s ezalatt a névöröklésben is jóval nagyobb lett a cigány eredetű gyerekek százalékos aránya, mint a többié.

d) A teljes képhez azonban hozzátartozik még néhány észrevétel.

Úgy tűnik, a kevert házasságokban gyakoribb volt a keresztszülőtől származó név öröklése, mint az őslakos családokban. Ha az apa vagy anya nem volt püspökhatvani származású, és nem törzsnevet viselt, akkor a nem helyi származású szülő nevé szerinti újszülött gyakran az őslakos keresztanya, illetve keresztapa nevét kapta. Ez talán afféle adó volt a hagyománynak.

A beszármazott házaspárok gyerekének a névadásában még jellemzőbb volt ez a szokás. Ez talán két okkal is magyarázható. Egyrészt azzal, hogy a bevándoroltaknak nem lévén rokonuk a faluban, odavalósi keresztszülőket választottak, akik a hagyomány őrzése érdekében nyilván törzsnevet kívántak adományozni a keresztgyerekeknek. Ezáltal „importálódott” ilyen nagy mértékben a bevándoroltak családjába a püspökhatvani törzsnévállomány. Másrészt ezt a névátvételt talán bizonyos asszimilációs szándék is vezethette: a beszármazott család nem akart a névadásban különbözni az őslakoságtól. Meglehet, hogy ez az engedékenyséjük is segített nekik gyökeret verni a községben. Hangsúlyozom, pusztán föltevésekről van szó a fejtegetésemben. Hiszen az is bizonyítható, hogy éppen a bevándorolt családok nagy része nem tartotta magára nézvést kötelezőnek a törzsnév-hagyományhoz való ragaszkodást.

A cigány származású gyerekek közül elég sok lányanyától született. Ezért náluk — persze a nem cigány lányanyák gyerekeinél is — cssk lányutód esetében lehet nyomon követni a szülői névöröklést. Lánygyereknél gyakoribb is látszik az anyai név örökítése, de még így is jóval ritkább, mint általában a faluban. Az is érdekes, hogy a cigány szülő szívesebben hagyományozta a saját nevét gyermekének akkor, ha törzsnevet viselt. A másféle nevekre

keresztelt cigány származású gyerekek közül százalékosan kevesebben örökölték szülői nevet, mint a más csoportokba sorolható megkereszteltek.

4. A kettős keresztnévadás nem volt jellemző Püspökhátvan névadó szokásaira. A részletesen ellenőrzött száz év alatt a keresztelteknek csupán 9,06%-a kapott kettős keresztnévet. Ha tüzetesebben vizsgáljuk meg ezeket az adatokat, érdekes tanulságokkal lehetünk gazdagabbak. A 100 évet három szakaszra osztottam, mivel bizonyos elkülönítő okok ezt kívánták.

a) Az első szakasz a vizsgált évszázad felét, ötven évet foglalja magába. Ezalatt csak 43 újszülöttet kereszteltek két utónévre, ez a megkereszteltek 12,95%-át jelenti ebben a szakaszban. A két keresztnév adományozása tehát nem volt jellemző a községben. Divatját bevándorló családok hozták magukkal, ezt igazolják a számok: a két utónévet kapott 43 újszülöttből csupán hét (16,27%) számítható őslakosnak, kilenc (20,93%) kevert családba született, huszonhat (60,46%) pedig bevándoroltak ivadéka. A fölismerésben az is megerősíthet bennünket, hogy láthatjuk: 1887-től 1910-ig, tehát ennek az ötven évnek majdnem a felében egy kivétellel minden két keresztnévet kapott kisgyerek beszármazott család ivadéka. A cigányság nem érdeklődött az ilyen-fajta névadás iránt, mindössze egy cigány származású újszülöttet kereszteltek ez idő alatt két utónévre (2,32%). Az azonban föltűnő, hogy a két nevet kapott gyerekek szülei közül 79,06% volt nem paraszti foglalkozású. Az a benyomás támadhat ennek láttán a szemlélőben, hogy a kettős keresztnévadás valamiféle „státusszimbólum-igény” következménye, mintha ezekben a kívánságokban bizonyos elkülönülési szándék mutatkozott volna. Meglehet azonban, ez csupán azzal függ össze, hogy a két keresztnévet adó beszármazottak többsége nem a falu mezőgazdasági életébe kapcsolódott be, legalábbis nem annak a kétkezi földművelői voltak.

A két keresztnév adása négy típusba sorolható be.

— Két törzsnév kombinálása. Nyolc ilyen névadás volt az 50 év alatt (18,6%).

— Elöl törzsnév áll, mögötte más név, ebből a fajtából is nyolcat számolhattam össze (18,6%).

— Hátral áll a törzsnév, tehát csupán „engedményként” a falu névadó hagyománya számára, mivel a hangsúly az első keresztnévre esik. Ebből a típusból 11 van ebben az időszakban (25,58%).

— Legtöbb, 16 (37,67%) az a fajta névkombináció, amely két nem törzsnévből áll — ezeknél nyilvánvaló a szigorú törzsnévahagyománytól való teljes elkülönülés szándéka. Őslakos eredetű gyerek nincs is ezek között, mintha ilyen messzire „nem mert volna merészkedni” az őslakosság. Ezeknek a keresztelteknek a többsége bevándorolt családok gyermeke, mellettük kettő kevert, egy cigány családból származik. Ezek a számok is azt bizonyítják, hogy a törzsnevekhez való ragaszkodás erős vonása volt a község őslakosságának.

b) Az 1937-től 1958-ig tartó 22 éves szakasz elkülönítését az indokolja, hogy ezalatt kapott rá az őslakosság a kettős keresztnévadásra. A huszonkét év alatt megkeresztelt 761 újszülött 23,29%-a (178 gyerek) kapott két utónévet. A főszerepet már a püspökhátvani őslakosok viszik, a kettős keresztnévre kereszteltek 83,14%-a közülük való. A többi három réteg így képviselteti magát: K = 6,74%, B = 5,61%, C = 4,5%.

A névkombinációk típusaiban erősen érvényesül még az őslakosság törzsnévhez való ragaszkodása.

— A két törzsnév kombinációja 42 esetben fordul elő, ennek a réteg-megoszlása ez: $P = 88,09\%$, $K = 9,52\%$, $C = 2,38\%$; bevándorolt családból való gyerek nincsen közöttük.

— Elöl, tehát hangsúlyozottan áll a törzsnév 70 keresztelés esetében. Ennek ilyen a megoszlása: $P = 87,14\%$, $K = 5,71\%$, $B = 4,25\%$, $C = 2,85\%$.

— Hátul áll, tehát megőrződik még a törzsnév: $P = 86,27\%$, $B = 7,84\%$, $C = 5,88\%$ — itt kevert család gyereke nem szerepel.

— A két más névből álló kettős keresztnév terén kiegyenlítettebb arányokat találunk, mint az előző ötven évben: $P = 40\%$, $K = 26,66\%$, $B = 20\%$, $C = 13,33\%$.

c) A harmadik szakasz elkülönítését két ok tette szükségessé. Az egyik: ebben az időszakban özönlik be a faluba rengeteg új név, különösen sok olyan, amelyek az országban már ennek előtte divatnévvé vált. Maguk az őslakosok is elfordulnak a hagyománytól, szívesen adományoznak nem törzsnevet utódaiknak. Beszédesen bizonyítják ezt majd a számadatok. Az elkülönítés másik oka az, hogy a kettős keresztnévadás ebben a szakaszban kényszerre vált azok számára, akik katolikusra akarták kereszteltetni a gyerekeiket. A sok új név között ugyanis rengeteg olyan akad, amelynek nincs katolikus hagyománya, ezért a papok csak akkor keresztelhetnek ezekre a nevekre, ha melléjük egy elismert katolikus, úgynevezett védőszent neve kerül. Elsősorban ilyenek a magyaros nevek (*Hajnalka, Zsolt* stb.), másrészt az *Anita, Margareta, Szilvia* nevet sem adták önállóan keresztnévül a keresztelő lelkészek.

Ebben a 28 évben 684 gyereket kereszteltek, ebből 111 (16,22%) kapott két keresztnévet. A két törzsnév kombinációja majdnem eltűnt, mindössze egy őslakos gyerek kapott *István Ferenc* nevet. A törzsnevek első utónévként adása is erősen lecsökkent, összesen 11 esetben választották ezt a kombinációt: 5 őslakos, 4 kevert és két cigány családból származó újszülött kapott belőlük — összesen 0,99%. Az elől álló más névvel, mögötte törzsnévvel alkotott kettős keresztnév száma jelentősen megnőtt: 71. Ennek az eloszlása ilyen: $P = 29,56\%$, $K = 42,24\%$, $B = 9,85\%$, $C = 18,3\%$. Láthatjuk, hogy legalább második keresztnévként megőrződtek a törzsnevek a faluban, ha szabad ezt mondani: a lakosság védszentként ragaszkodik megszokott szentjeihez. Az a tény azonban, hogy a fontosabb első utónév más név lett — elsősorban a sok magyaros név miatt —, bizonyítja, hogy nagyot változott a község névadó ízlése.

Ezt igazolja a két másféle névből álló kombinációra történő keresztelesek elég nagy száma is: 28 (25,22%). Ebben a névösszetétel-csoportban így fest a százalékos eloszlás: $P = 32,14\%$, $K = 7,14\%$, $B = 21,42\%$, $C = 39,28\%$. A százalékszámok egyébként azt is mutatják, hogy a cigány etnikum igen élénken érdeklődik a másféle, az újabb utónevek iránt.

d) A száz év alatt kettőnél több keresztnévet mindössze 12 újszülött kapott. Tizenegyen hármat, egy kisfiú négyet. Az alacsony százalékszám: 3,61 mutatja, hogy ez iránt a szokás iránt alig volt érdeklődés a községben. Érdemes azt is megjegyezni, hogy mind a 12 gyerek beszármazott családból való volt, ötöt kereszteltek belőlük 1887 és 1936, hetet 1937 és 1958 között. Ha a névadók társadalmi státusát nézzük, hihetjük, hogy a három és négy keresztnév adása „úri szokás” volt. A tizenkét gyerekből tizenegynek a szülei a község vezetőrétegéhez tartozó értelmiségiek voltak.

e) Bizonyosságát adandó annak, hogy nem tévedek azon megítélésemben, miszerint az egynél több keresztnév adása nem „összokás” a faluban, vissza-

lapoztam a mátrikulákban, és 1777-ig visszamenően kiírtam a több keresztnévre nevezett újszülötteket.

Ez alatt a 110 év alatt 6179 gyereket kereszteltek meg a község katolikus templomában. Tekintve, hogy 1896-ig a templomi keresztelés egyet jelentett a hivatalos névadással, s hogy a lakosság majdnem teljes egészében katolikus volt, mondhatjuk, hogy minden Püspökhátvanban született gyerek neve rákerülhetett a listánkra. Ennek tanúsága szerint az újszülöttek 1,96%-a kapott egynél több utónévet (113 gyerek). A névkombinációknak a 92,85%-a — 105 név — kettős keresztnévadás volt. Közülük 38 a két törzsnév együttese (35,57%); legtöbb köztük az *Anna Mária* (23). 26 pedig olyan, amelyikben egyik név sem sorolható a tíz törzsnév közé (25%). A többiben (39,42%) első vagy második tagként ott van a törzsnév.

Az adatok megerősíthetik, hogy Püspökhátvanban két évszázadon át nem volt számottevő szokás a gyerekeket két vagy több utónévre kereszteltetni.

5. Végére szerettem volna járni annak, hogy vajon mikor alakulhatott ki Püspökhátvanban a 10 törzsnév szinte parancsoló hagyománya. De nem sikerült. Visszalapoztam 1777-ig a keresztelési anyakönyvekben, s meg kellett győződnöm arról, hogy a tíz törzsnév 210 éven át uralkodott a község névadó ízlésén.

a) 1777 és 1886 között 6179 keresztelés volt a katolikus templomban, ezalatt összesen 101 nevet adtak keresztnévül. Ebből a 91 másféle név 91,91%-ot, a 10 törzsnév 9,09%-ot tesz ki. Törzsnevekre a gyerekek 74,49%-át nevezték el (4603 fő), más nevekre a 25,5%-át (1576 fő).

A tíz név százalékszámait az összes megkeresztelt számából számítva ezt mutatják: *Anna* 9,9, *Erzsébet* 3,54, *Ferenc* 3,62, *István* 5,97, *János* 11,5, *József* 9,64, *Katalin* 5,76, *Mária* 14,32, *Mihály* 6,18, *Pál* 4,02.

A más nevek többsége nem volt hosszú életű. 36 névre, a nevek 35,63%-ára csak egyszer kereszteltek, a gyerekek 0,58%-a kapott belőlük. 13 olyan név akadt (12,87%), amely kétszer talált gazdára a száztíz év alatt, az újszülöttek 0,42%-ának jutottak ezek. Összesen 68 névről állapítható meg, hogy nem választották tiznél több esetben keresztnévül; ez a mennyiség a nevek 74,72%-a, 176 újszülöttet kereszteltek rájuk, az összes 2,83%-át.

Néhány nem törzsnévnek tekintett keresztnév viszont igen keresettnek bizonyult az alatt a 110 év alatt. Elsősorban a *Borbála* (2,92%), a *Terézia* (2,28%) és a *Veronika* (3,35%), amely a törzsnevek iránti érdeklődéssel vetekszik. Ez utóbbi név igen kedvelt volt a községben, négy variánsa élt a 210 év alatt: *Veron*, *Verona*, *Veronka*, *Veronika*. 1777 és 1886 között nagy kedveltségre tett szert a más nevek közül még az *András* (1,79%), *Éva* (1,01%), *György* (1,53%), *Juliana* (0,89%), *Lőrinc* (1,82%), *Márton* (1,11%), *Verona* (1,29%). A százalékszámokat az összes megkeresztelt számából számítottam ki.

b) A r é s z l e t e s e b b e n megvizsgált 100 évünkben 3663 katolikus keresztelést vehettünk számba, összesen 150 név került „kiosztásra”. Ebből 70,92% a törzsnevekre kereszteltek aránya, 29,07% a más nevet kapottaké. Megállapíthatjuk, hogy az előző 110 évben mért arányok valamennyire változtak. Az eltolódást az okozza, hogy az 1970-es évektől megnőtt a faluban az olyan divatnevek iránti érdeklődés, amelyek a XVIII. században még meglehetősen ismeretlenek voltak.

A törzsnevek százalékszámait ezt mutatják: *Anna* 10,51, *Erzsébet* 2,78, *Ferenc* 5,02, *István* 4,99, *János* 7,94, *József* 10,1, *Katalin* 3,9, *Mária* 16,02, *Mihály* 6,71, *Pál* 2,92. Megállapítható tehát, hogy az előző 110 évhez viszonyítva a törzsnevek többsége iránt csökkent valamelyest az érdeklődés — csak a *Ferenc* és az *István* vált kedveltebbé 1887 és 1986 között.

A másféle nevek többsége most sem vert igazán gyökeret a község névadó ízlésében. A XVIII–XIX. századi más nevekből csupán 48 maradt meg a XX. századra. Közülük az *Ilona*, *Julianna*, *Verona*, *Veronika* elég nagy érdeklődésre tett szert; a hajdan kedvelt *András*, *Borbála*, *Éva*, *György*, *Lőrinc*, *Márton*, *Terézia* iránti érdeklődés viszont erősen megcsappant. Néhány névcsökkenésre találtunk logikus magyarázatot. A község első védőszentje Szent Márton volt, később Szent Lőrinc vette át ezt a szerepet. Valamikor szokás volt a magyar falvakban, hogy sok gyereket kereszteltek a templom — s egyben a község — védőszentjének a nevére. Úgy látszik, ez a régi névadó szokás a XX. századra elhomályosult Püspökhátvanban, ennek oka a *Márton*-ok és a *Lőrinc*-ek eltűnése. Korábban elég sok *Ádám* is volt a faluban, nagy volt az *Éva*-k száma, most mindkettőből jóval kevesebb akadt. Erre is van indoklásunk. A XVIII. században ugyanis volt egy kedves, érdekes szokása a falunak: a külön nemű ikreket *Ádám* — *Éva*-ra kereszteltették. Ez a szokás a XIX. században már kevésbé volt parancsoló erejű, bár elmondhatjuk, hogy még 1845-ben is találtunk *Ádám* — *Éva* nevű ikerpárt. A *Julianna*, *Veronika*, *Verona* nevek átjöttek a XX. századba, de hogy a *Borbála* miért tűnt el, a *György* és a *Terézia* iránt miért csökkent olyan szembetűnően az érdeklődés, arra nincs magyarázatunk.

A részletesebben földolgozott száz évünkben 44 olyan név van (a nevek 29,33%-a), amely csak egyszer fordul elő. Az összes megkeresztelt 1,2%-a kapta keresztnévül őket. Csak kétszer 28 névre esett a névadók választása (18,6%), 56 gyereket (1,52%) kereszteltek rájuk. Olyan utónév, amely maximum tízszer talált gazdára, az említett két csoporttal együtt összesen 113 van (a nevek 75,33%-a), 343 újszülöttet neveztek meg velük 1887 és 1986 között (9,36%). Kevés azoknak a neveknek a száma, amelyeket 11–29 esetben választottak: *Ágnes*, *András*, *Aranka*, *Attila*, *Béla*, *Edít*, *Erika*, *Éva*, *Gábor*, *Gabriella*, *Gyula*, *Ildikó*, *Imre*, *Kata*, *Margit*, *Mónika*, *Sándor*, *Terézia*, *Zoltán*; 19 névről van szó, a nevek 12,66%-áról. 327 keresztelés esik rájuk (8,92%). A legalább harmincszor vagy ennél is többször adott keresztnevek iránti érdeklődés százalékszámait ezek: *Ilona* 1,8, *Julianna* 2,53, *Lajos* 0,87, *László* 1,5, *Péter* 0,81, *Tibor* 0,9, *Verona* 1,44, *Veronika* 0,87.

6. Tartozom még egy utolsó magyarázattal.

A kettős vagy több keresztnevet kapott újszülötteknek az első keresztnevét vettem számításba. Kivételt csak az *Anna-Mária* kombinációval tettem, mivel ezt a későbbi *Annamária* elődjének tekintettem, s az *Anna* tagját nem soroltam a törzsnevek közé. Kis tévovázás után külön névként kezeltem a *Cecília* és a *Cicella* alakokat, jóllehet tudom, hogy a *Cicella* a *Cecília* név régies magyaros olvasata csupán, s csak kétszer, a község magyar nyelvű anyakönyvezése során tűnt föl. Ha ugyanaz a név is mindkettő, mégis úgy érzem, hogy a *Cecília* és a *Cicelle* — kétféle név, s az utóbbinak szép megbecsülést szerzett Arany János Rozgonyi Cicelléről szóló remekműve.

F. Kovács Ferenc

Németh László Széchenyi c. drámájának jelenetei
a téma—réma megoszlás tükrében

1. Németh László Széchenyi c. drámáját (Németh László Történeti drámák Szépirodalmi K. Bp., 1963.) elemeztem a téma—réma viszonyok alapján, s evvel kívántam rávilágítani egy-egy jelenet szövegszerkesztésére, különös tekintettel a nagyjelenetekre.

Az aktuális tagolás szövegépítő szerepére többen felhívták a figyelmet, de drámai mű téma—réma kapcsolódás szerinti elemzésével tudtommal csak Huszár Ágnes foglalkozott (vö. Huszár Ágnes: Az aktuális mondattagolás szövegépítő szerepe drámai művekben. Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk. Rácz Endre, Szathmári István. Tankönyvkiadó Bp., 1983. 124—151). Tanulmányában több dráma dialógusrészletét elemzi és sematizálja Danes, illetve Olga Müllerová modellje szerint. Elemzését a következőképpen összegzi: „A szövegépítésnek egyik fontos, de nem kizárólagos, nem egyetlen eszköze a témakapcsolódás . . . Más elemzési módokkal együtt, azokat kiegészítve a szöveg olyan tartalmait tárhatja fel, amelyek a felületes pillantás számára rejtve maradnak. A szereplők kölcsönhatásának, szembenállásuknak vagy szövetségüknek jelei jól megfigyelhetők beszédük témakapcsolódásában” (i. m. 150). A megállapítással egyetértve egy teljes dráma elemzésével kívánom bizonyítani, hogy a téma—réma viszonyok szerinti elemzés több szövegépítési fogásra világít rá, főként azonban a szöveg-egész konstrukciójára és makrostruktúrái (a jelenetek) felépítésére, valamint a szereplők egymáshoz való viszonyának és a konfliktusproblémáknak a feltárására ad lehetőséget. A témakapcsolás sematizálása egy-egy jeleneten belül mikroelemzést igényel, evvel jelen tanulmányomban nem foglalkozom.

A vizsgálat menete a következő volt: a mű minden egyes mondatát (kivéve a tagolatlan mondatokat) elemeztem a téma—réma viszony szempontjából, a témákat megszámoztam, katalógust készítettem belőle. Így a dráma folyamán, ha pl. a „sakkparti” témaként fordult elő, mindig a T₁₀₈-as számot viselte. A rémák folyamatos indexet kaptak 1252-ig. A *téma* szót a cikkben csak a téma—réma kettősség értelmében használom, tehát sosem az irodalmi mű témája jelentésben.

2. Az elemzés eredménye számokban:

I. felvonás

Jelenet	A szereplők száma	A rémák száma	A témák száma	Ebből új téma	Átlag	T _s említése Széchenyi	T _{so} említése Goldmark	Megjegyzés
1.	2	26	8	8	3,25	4	3	
2.	3	16	7	7	2,3	1	Ø	
3.	2	30	11	7	2,7	10	1	
4.	3	4	3	1	1,3	1	Ø	
5.	2	13	4	2	3,25	4	Ø	
6.	1	néma						
7.	2	54	12	8	4,5	11	Ø	
8.	6	30	11	7	2,72	3	Ø	
9.	5	56	26	18	2,15	10	Ø	
10.	2	55	22	18	2,5	14	Ø	
11.	2	22	8	7	2,75	7	Ø	
12.	2	40	14	10	2,85	5	1	
13.	3	7	4	3	1,75	Ø	Ø	
Összesen				96		70	5	

II. felvonás

Jelenet	A szereplők száma	A rémák száma	A témák száma	Ebből új téma	Átlag	T _s említése Széchenyi	T _{so} említése Goldmark	Megjegyzés
1.	2	31	10	7	3,1	10	Ø	
2.	2	39	12	5	3,25	12	Ø	
3.	3	29	9	4	3,22	5	Ø	
4.	2	36	9	4	4,00	2	Ø	
5.	3	4	3	—	1,33	2	Ø	
6.	4	48	12	6	4,00	9	Ø	
7.	3	21	10	3	2,1	3	Ø	
8.	2	6	4	1	1,5	2	Ø	
9.	3	4	3	—	1,33	2	1	
10.	1	néma						
11.	2	30	10	7	3,00	4	7	
12.	3	5	4	2	1,25	2	Ø	
13.	2	75	17	12	4,41	19	12	Széchenyi és Goldmark
14.	3	5	2	—	2,5	3	Ø	
15.	5	3	3	—	1,00	1	Ø	
16.	6	9	6	2	1,5	Ø	1	
Összesen				53		76	9	

3. Az elemzésből levonható következtetések

Összesen 240 témáról 1252 megállapítás (réma) hangzik el a drámában, ebből 270 megállapítás Széchenyire vonatkozik. Természetes tehát, hogy ő az abszolút főhőse a darabnak. Ha Bécsy Tamás drámai modellje szerint (vö. Bécsy Tamás: A dráma modellek és a mai drámák. Akadémiai K. Bp., 1974.) konfliktusos drámának tekintenénk a Széchenyit, szükség lenne még egy, megközelítően hasonló mélységgel megrajzolt figurára. Így tenne eleget a mű annak a követelménynek, hogy a „dráma két főalakjának egymás ellen feszülő akaratából fakadnak azok a tettek, melyek a drámai harc egy-egy állomását jelentik” (i. m. 76). A műben Széchenyi rémlátó képzeletének,

III. felvonás

Jelenet	A szereplők száma	A rémák száma	A témák száma	Ebből új téma	Átlag	T ₃ említése Széchenyi	T ₃₀ említése Goldmark	Megjegyzés
1.	5	82	32	22	2,56	10	Ø	
2.	4	43	22	12	1,95	11	Ø	
3.	5	5	5	—	1,00	2	Ø	
4.	2	14	4	—	3,5	7	Ø	
5.	3	3	2	—	1,5	1	Ø	
6.	2	13	8	5	1,62	3	Ø	
7.	3	16	9	4	1,77	6	1	
8.	2	6	4	1	1,5	1	Ø	
9.	3	2	2	—	1,00	Ø	Ø	
10.	2	70	20	18	3,5	12	Ø	Széchenyi és Lonovics
11.	3	néma						
12.	2	15	6	2	2,5	6	Ø	
Összesen				64		59	1	

IV. felvonás

Jelenet	A szereplők száma	A rémák száma	A témák száma	Ebből új téma	Átlag	T ₃ említése Széchenyi	T ₃₀ említése Goldmark	Megjegyzés
1.	2	34	6	1	5,66	13	4	
2.	3	17	6	4	2,83	7	4	
3.	2	117	32	15	3,65	26	32	Széchenyi és Goldmark
4.	2	10	3	—	3,3	5	Ø	
5.	1	néma						
6.	2	66	12	3	5,5	9	1	Széchenyi és a titkár
7.	3	23	6	3	3,83	Ø	Ø	
8.	2	6	3	—	2,00	1	Ø	
9.	1	1	1	—	1,00	1	Ø	
10.	2	11	4	1	2,75	3	Ø	
11.	1	1	1	—	1,00	Ø	Ø	
Összesen				27		65	41	

pszichéjének árnyékos része Goldmark doktorben ölt testet. Ő lehetne a dráma másik főalakja (a Gegenspieler). Ennek az elképzelésnek azonban e vizsgálat eredménye is ellentmond. Mindössze 56 megállapítás vonatkozik rá, így nem válhat Széchenyi méltó ellenfelévé. Sokkal inkább magát Széchenyit kell benne is látnunk: az ő tudathasadásos másik énjét, önvédelmi szerepjátszásának megtestesülését, amit Széchenyi Goldmark lélektani kísérletének nevez a darabban. Ezt támasztják alá azoknak a jeleneteknek a téma—réma viszonyai, amelyekben Széchenyi és Goldmark együtt vannak a színen. Két nagyjelenetük van: a II. és a IV. felvonásban egy-egy. A II. felvonás 11. jelenete bevezeti a 13. nagyjelenetet. A 11. jelenetben Goldmark lélektani kísérletére

hat megállapítás vonatkozik, ennek részletezése, kifejtése folytatódik a 13. jelenetben, amelynek központi témája Goldmark elmélete az irodalomról (öt említés). Lényege, hogy az élet irodalmi szerepjátszás, az ember legtisztább szenvedélyei és érzései csak önvédelmi megnyilatkozásnak tekinthetők: Széchenyi is csak a szerepek bolondja (tizennégy említés vonatkozik erre a jelenetben). Széchenyi és a luciferi énjét képviselő orvos között a IV. felvonás 3. jelenetében folytatódik az intellektuális párbeszéd Goldmark lélektani kísérleteiről (öt említés).

A hideg fővel levont következtetések jelenete ez (tíz megállapítás vonatkozik a szillogizmusokra).

Széchenyi elveti Goldmark előfeltevéseit, az élet nem színpad, hanem — de ezt már a IV. felvonás 6. jelenetében fejti ki titkárának s egyben sakkpartnerének — sakkjátszma (tizenhárom említés), ahol a király — amikor már nincs hová lépnie — meghúzza a ravaszt.

Mint a téma—réma viszonyok is igazolják, Széchenyinek nincs igazi ellenfele a darabban, tehát nem kategorizálható a mű konfliktus drámának.

4. Bécsy Tamás modelljei közül a Széchenyi inkább a középpontosok közé sorolható, hiszen ennek az a kritériuma, hogy a centrumban álló főalak (ez igaz Széchenyire, az említések száma ezt igazolja), a műnek pozitív, de passzív szereplője, akin keresztül az író a többi szereplő középponthoz való viszonyát ábrázolja. Németh László szituációépítésének egyik fontos sajátossága, hogy nem egymással szembenálló osztályokat ábrázol, hanem egy nagy egyéniséget állít a gyújtópontba (pl. Galilei, Husz, Görgey, Széchenyi stb.), aki mellett környezete a katalizátor szerepét tölti be: folyamatokat indít meg vagy gyorsít fel, olyan folyamatokat, amelyek a főhősre hatnak, és a történelem által megszabott konfliktus irányába viszik.

Ezek az alakok azonban nem passzívak, holott a középpontos modell ezt írná elő. Széchenyi sem tétlen, szemlélődő emberként jelenik meg a drámában. Ennek az életszakaszának legfőbb tette, hogy megírja a Blicket. Az I. felvonás jeleneteinek legsűrűbben emlegetett témája: a megírás körülménye, külföldi kinyomtatása, Magyarországra csempészése, Bach Sándor, a Rückblick írója. A 3. jelenet mutatja be az előzményeket: Széchenyi történelmi tevékenysége hétszer szerepel ebben a jelenetben, majd a 7. és 8. jelenetben a magyarországi látogatóval folytatott párbeszédben kétség és bizonyosság villódzásában bontakozik az expozíció. A 7. jelenetben nyolcszor említik a Blicket, háromszor a Blick szerzőjét, háromszor kerül elő az a nézet, hogy Széchenyi írta a Blicket. Vagyis Széchenyi nagyon is aktív hős, tette azonban kelepcébe zárja. Csak a kilátástalan helyzet elviselése vagy megszüntetése lehet kérdés számára. Ebben a vívódásban tölti be környezete a katalizátor szerepét. A Széchenyit körülvevő keretet jelentik a kémek ápoló szerepben (I. felvonás 11. jelenet kilenc említés), a házkutatások (II. felvonás 2. és 6. jelenet tizenhárom, illetve hat említés), naplójának elkobzása (II. felvonás, 4. jelenet, tíz említés), provokátorok (III. felvonás 1. jelenet, huszonegy említés), másfelől a barát, akitől Széchenyi erkölcsi kételyeinek feloldását várja: Lonovics érsek (huszonnyolc megállapítás vonatkozik rá).

Ad-e az egyház feloldozást az öngyilkosság alól? Ez a központi problémája a III. felvonás 10. és 12. jelenetének. Témákban megnevezve: a kereszténység (három említés), a keresztény filozófia (kettő), a keresztény erkölcs (hat), a keresztény kor (kettő), Isten (négy) és az öngyilkosság (négy említés).

Végül az érsek nem oldja meg Széchenyi erkölcsi kételyeit, mégis a kereszténység nagy szentjének gondolata adja meg a főhősnek az igazolást. A 12. jelenet témái a IV. felvonás 7. jelenetében folytatódnak (Szent Ágoston említése hét esetben), s ebben a jelenetben teljesedik be az utolsó jelenet végén eldőrdülő lövés lélektani indoklása. A pisztolyt Széchenyi húzza meg, tehát még az utolsó percben is cselekvő hős, vagyis százszázalékosan a középpontos modell sem húzható rá Németh László drámájára.

A téma—réma viszonyok szerinti elemzés szilárd alapot ad annak a következtetésnek a levonására, hogy ebben a drámában modelltkeveredés jön létre. A dráma tematikájának, a főhősnek és környezetének az aktuális mondatagolás útján történő bemutatása néhány jellemző adat alapján a középpontos, néhány adat alapján pedig a konfliktusos modellhez közelíti a művet. Ez megfelel annak az elméletnek is, amely szerint a XX. században már ritkán írnak tiszta típusú modellt.

5. A XX. századi színművek jellemzője az is, hogy hiányzik belőlük a jelenetekre bontás. Németh László drámájában sem található meg a jelenetek számokkal történő jelölése, mégis tetten érhetjük éppen a téma—réma viszonyok feltárása révén az író jelenetszerkesztési törekvését. Nem mondható modernnek ez a technika, mint ahogy egész drámaírói módszere sem új. Németh László tudatosságára vall, hogy ezt ő is látja: „Azzal talán biztathatom magam hogy az én drámámban is van valamit, ami miatt e majd egy évszázados korszerűtlenséget meg fogják bocsátani” (Németh László: Utolsó széttekintés. Bp., 1980.).

A Széchenyi című drámában a jelenetkapcsolás lineáris, mégis bizonyos jelenetek jobban kötődnek egymáshoz, mint az előttük vagy a mögöttük lévőhöz: ezt pedig a tematikai azonosság adja. Az I. felvonásban a 3., az 5. és a 7. jelenet kapcsolódik erősebben egymáshoz. Ezek közül a 7. a középponti jelenet, ennek az előkészítést szolgálja az előző kettő. Az egy témára eső rémák száma egyre nő (2,7; 3,25; 4,5) vagyis a legkifejtettebb, a legelmélyültebb ebben a felvonásban a magyarországi látogató és Széchenyi párbeszéde. A központi téma: a Blick.

A II. felvonás nagyjelenete a 13., előkészítése a 11. jelenetben történik, pandanja pedig a IV. felvonás 3. jelenete. Ezt igazolja, hogy a témák a három felsorolt jelenetben szinte azonosak. A IV. felvonás 3. jelenetének elején Széchenyi szavaiból anaforikus utalással kiderül a jelenetkapcsolás: „Egyébként gondolkoztam az arcképen, amit a múltkor festett rólam” (426). Goldmark lélektani kísérlete zajlik tovább ebben a párbeszédben.

A III. felvonás nagyjelenetét (a 10-et) a II. felvonás 16. jelenetének utolsó két mondata készíti elő: Széchenyi az égi hangra, a kereszténység elveire akar figyelni, ezt közvetíti számára Lonovics érsek. A jelenet analógja a IV. felvonás 7. jelenete, amelyben az élő egyházi személy helyett Szent Ágoston gondolatainak idézése folytatja a megkezdett témákat.

6. Az új témák megjelenése a felvonások egymásutánjában csökken (96, 53, 64, 27). Ez természetes is, hiszen az I. felvonás az expozíció, ezért a legtöbb új közleményt kell tartalmaznia, majd az utolsó jelenetekben már elváródnak a szálak, nem jelennek meg új témák. Az egyenletes csökkenésben egy törés van, s ezt a III. felvonás 1. jelenete okozza, ahol az összes jelenet közül a legnagyobb az információ gazdagság (22 új téma jelenik meg). Ha a

témák tartalmát nézzük, ez talán érthető. Széchenyi sorsa szempontjából ez a legdrámaibb jelent, s a főszereplő itt a legzaklatottabb. Ezért erősödik fel az újságoló jelleg. Ebben a jelenetben bezárul a gyűrű Széchenyi körül, innen már nincs kitörés: összeesküvéssel gyanúsítják, felrémlik a zárt intézetbe való áthelyezés, s mindez a nemzetközi háttérbe vetítve. Új témák: a francia császár, az osztrák császár, a monarchia nemzetközi bonyodalmi, új háború, a magyar konzervatívok stb.

Egy-egy jelenet dinamizmusát, redundáns vagy entropikus voltát mutatja tehát az új témák száma. Ebből a szempontból is kiemelkedik minden felvonásban a nagyjelenet. A II. felvonásban a 13. jelenetben a legmagasabb az újonnan megjelenő témák száma (Széchenyi és Goldmark van a színen, tizenkét új téma), a III. felvonásban Széchenyi és Lonovics párbeszédében tizenhatsz (bár ebben a felvonásban van ennél tájékoztatóbb jellegű jelenet, erről már előbb írtam), a IV. felvonásban a 3. jelenetben tizenöt új téma jelenik meg (Széchenyi és Goldmark). Nagy az információbőség, mégis ezek a legkifejtettebb jelenetek is, az átlagos rémaszám bennük: 4,41, 3,5, illetve 3,65. Vagyis az említett jelenetek dinamikusak is, előre viszik a cselekményt, ugyanakkor ezekben a legkörüljártabb egy-egy probléma.

A legmagasabb átlagos rémaszám a IV. felvonás 1. és 6. jelenetében található (5,66, illetve 5,5). Ezek a legredundánsabb jelenetek, ugyanis csak egy, illetve három új téma fordul elő bennük. Természetesen nem a hétköznapi párbeszéd önmagát ismétlő redundanciájáról van itt szó. Németh László művészi prózája s drámai nyelve különösen messze van a beszélt nyelv pongyolaságától. Nála a nyelvi forma mindig tudatos formafigyelemről tanúskodik, inkább a túlzott szerkesztettség jellemzi, mint a könnyed, Molnár Ferenci csevegés. Ebben a két jelenetben a kevesebb új közléselem a tematikai összhangot szolgálja. A IV. felvonás 1. jelenetében Goldmark doktor és az inas vannak a színen. Goldmark Brahetól szeretne információt kapni Széchenyi lelki állapotáról, Brach pedig aggódik Széchenyiért. Különösen egy újságcikk hatása izgatja mindkettőjüket. Az Augsburgiában megjelent cikk az egyetlen új téma a jelenetben. A IV. felvonás 6. jelenete is két szereplő párbeszéde: Széchenyi és Kiss Márton, a titkár sakkoznak és beszélgetnek a sakkról. Így a jelenet kettősen kötött a sakkhöz. A művészien megalkotott párhuzam miatt (a valószínű sakkjátszma és az élet = sakkjátszma) csak három új téma jelenik meg ebben a részletben, ezek közül kettő a sakkhöz kötődik (a király és a remis a sakkipartiban).

7. A téma—réma viszony számszerű adatai azt is megmutatják, hogy Németh László szövegszerkesztésében minden felvonásban egy jelenetnek van középponti szerepe. Ezek az ún. nagyjelenetek. A felvonáson belül helyezkednek el, nem az első és nem az utolsó jelenetek, s mindig két személy van csak a színen. Ezeknek a jeleneteknek nagy szerepük van abban, hogy a felvonások igen szilárd belső kohéziójúak: a többi jelenet a nagyjelenetet készíti elő, illetve viszi tovább a szálát a tematikus elemek révén a következő felvonás nagyjelenetéig.

8. Az elemzés lehetőséget adott a modellkeveredés igazolására, a jelenetkapcsolások felderítésére és a makrostruktúrák ritmusának (átlagos rémaszám) kitapintására. A reflexiós elemek számának megszorodása a konfliktusok lelassulását, elmélyülését jelentette.

A tematikus és rematikus részek feltárása tehát kapaszkodó a drámai nyelv közlésmechanizmusának megismeréséhez, megmutatja egy-egy drámai szöveg egybeszerveződésének fő irányát. Nem ad azonban teljes választ a szuperstruktúra (maga a mű) elemzéséhez, csak a makrostruktúrák és még inkább a mikrostruktúrák (vö. Huszár Ágnes i. m.) tipizálására következtethetünk a vizsgálatból. Az aktuális mondattagolás szerinti elemzés tehát egy részlehetőség a drámai művek boncolásához.

Madarászné Marossy Ágnes

A vér motívuma Ady Endre költészetében

I. A motívum jelentéseinek tematikus csoportosítása

Egy-egy költő életművében rendkívül nagy szerepe van a motívumoknak. Legtöbbször végigvonulnak az egész költői pályán, gazdagodnak, körük kibővül, de a domináns képi, tartalmi motívumok mindvégig megmaradnak, s tükrözik a költői világkép belső szerkezetét, a költő mondanivalóját — vagyis magát a költőt jelenítik meg. Ezért mondhatjuk el azt, hogy szinte minden költőre jellemzőek a csak általa használt motívumok, melyeknek gyökerei a történelmi korszakban, a költő egyéniségében, életmódjában, körülményeiben keresendők.

Az esztétika meghatározása szerint a motívum tartalmi szerveződési egység, melynek formai megfelelője a formula, esetünkben — költészetről lévén szó — a költői kép. Ebben sűrítődik össze a mély tartalmi mondanivaló. A költő azt a programot igyekszik elsajátítani, hogyan lehet a gondolathoz jeleket, motívumokat találni.

Ady egymásba szövődő „motívum-rendjei” (Földessy Gyula) szinte igénylik a rendszerezést, az egységek szerinti felvázolást. Ennek ma már kiterjedt irodalma van. Elsőként Földessy Gyula foglalkozott a témával Ady minden titkai című kötetében (Budapest, 1962.). Király István nagyértékű munkája (Ady I–II. Magvető, Budapest, 1970.) a legrészletesebben foglalkozik ezzel a témával. Az Ady-centenáriumra megjelent tanulmánykötetben (Tegnapok és holnapok árján. Budapest, 1977.) Sára Péter a mesemotívumok szerepét vizsgálja, Baróti Dezső pedig a vizek motívumhálózatának vizsgálatával gazdagítja az Ady-líráról kialakult képet.

Egy-egy új élettartalomhoz mindig megfelelő kulcsszavakat keres és talál a költő, ez a szó pedig a tartalommal együtt változik. Nem így áll a helyzet a *vér* motívumával. Ha figyelmesen végigolvassuk Ady életművét, láthatjuk, hogy a *vér* motívuma végigkíséri Ady egész költészetét, nincs a költőnek olyan korszaka, amikor ne szerepelne verseiben. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy minden élettartalomhoz megfelelőnek találta kulcsszóként többek közt a *vér*-t is. A vér az ő tudatában elemi erő, az élet forrása. Hogy milyen tartalmat fejez ki vele a költő, az a következő tematikus csoportosításból kiderül. A teljességre törekvés igénye nélkül, csupán néhány példát kiragadva illusztrálom az egyer jelentésköröket, teret hagyva a továbbgondolás lehetőségének.

1. „S *vérük*, a *vérük* búgva lobog”

Adynak a *vér* motívumkörébe tartozó verseit végigtekintve erősen feltűnő, hogy mennyire gyakori nála a szerelmi témát érintő *vér* motívum. Érthetővé válik ez, ha figyelembe vesszük, hogy a Lédával való kapcsolatából született verseit az érzékiség, a szexuális romantika hatja át.

Ez magyarázza, hogy ebben a korszakban minden korábbinál és későbbinél hangsúlyozottabban tört előtérbe Ady verseiben a szexuális vágy témája. Minden eddiginél gyakrabban tűntek fel benne a testi szerelem kulcsszavai: a *csók*, a *vér*, sokszor együtt szerepelve egy versen belül is. Központi szavak voltak ezek nála, leginkább kifejezték érzéseit. Ezt bizonyítják a különböző összetételek is: *vérpeszdlő*, *vérkamrák*, *vérharmat*, *vérdíj*, *vér-ajak*, *vérkönny*, *vérfolyók* stb.

A Léda-szerelem kezdeti időszakában a felfokozott vágy, az áhított asszonyt elérni vágyó szenvedély hevülete fűtötte a költőt. Az érzéki szerelem ily módon való megénekelésében jelentős szerephez, kulcsszói szerephez jutott a *vér* is.

Csoportosításom szerint az első helyet foglalják el azok a versek, melyekben a szenvedélyes szerelem még tisztán, minden más érzéstől mentesen szólal meg:

„Be tudnék ölelni, tréfát is siratni,
Be tudnék *véreddel véresen viradni*.”

(A legszebb Este)

Jellemző, hogy legtöbbször a *csók* motívummal kapcsolódik a *vér*, s az *ajak* motívuma társul harmadiknak hozzájuk.

„*Véres* hús-kapcsok óvnak,
Amíg összefonódnak:
Kékes, reszkető *ajkunk*.”

(Vad szirttetőn állunk)

A *vér*, a *csók*, az *ajak* motívumhármasa mindvégig domináns marad szenvedélyes verseiben.

Sokszor fejezi ki első olvasásra visszatetszőnek tűnő szavakkal patetikus érzéseit, mint azt az előbbi példában is láttuk.

„*Vért és velőt*” áldozott folyvást a szerelmi mámor. Idézte a költő az „izga *vért*”, várta a „*véri* és vágyi föltámadást”:

„S mi lenne, ha fölkerekedne
Vérünk régi kedve?”

(Két szent vitorlás)

A *vér* sokszor helyettesíthető lehetne a *szenvedély* szóval, mert Adynál a *vér* mindenkor a szenvedély, az indulat járuléka volt:

„És *vérezve*, fájva
Csókoltuk egymás szemeit
S kérdeztük egymást *véresen*,
Vajjon — vajjon kinek az átka?”

(Milánó dómja előtt)

Hasonló a „Tartom szived . . . *vérbe* vesződve” — kifejezés is a Most követeltek magamnak című versében. A mindent elborító szenvedély a költőben a mindent elborító vért asszociálja. A szexuális ihletésű kép érzékiségét növeli itt a *vér* szerepeltetése:

„A nagy, test-a-testen csata
Bokáig *vérben*.”

(Idő előtt elmúlni)

De nemcsak a *vér*, hanem érdekes módon ennek ellenkezője, a *vértelenség* is kifejezheti a szenvedélyt. Ha a kommunikációelméletben alkalmazott kategóriákat használom, azt mondhatom, hogy ellentétes kódok, jelek közreműködésével is ugyanazt az érzést ébresztheti fel a feladó — jelen esetben a költő — a címzettben, az olvasóban. Tehát a *vér* és a *vértelenség* egyaránt a szenvedélyt érzékelteti, holott jelentésük ellentétes.

„Ajkad mohó és *vértelen* . . .”

(Jöjj, Léda, megölellek)

Az ajkak a szenvedélytől fehéredtek el, éppúgy, mint ahogy az előbbi képekben is a szenvedélytől látott mindent vérrel borítotttnak a költő.

Szelídebb szerelmi kép fetésére is alkalmazza a *vér* szót, ilyenkor kellemebb hangulatú szavak közé ékeli:

„Én asszonyom, már látlak, látlak:
Hajadban a *vérvörös* rózsza.”

(Léda a hajón)

A kép egy finom asszociációs sort rejt magában. A *vér* szó a vér színét, a vöröset juttatja eszébe, a vérvörös nyomatékosított kifejezés a rózsával együtt pedig köztudottan a szerelem szimbóluma. A hajában vérvörös rózsával közelgő Léda ily módon a szerelmes asszony jelképévé válik.

Beteljesedve a Lédával való szerelem, Ady két független, öntudatos, gondolkodó ember önkéntes viszonyának akarta látni.

„S a *vérük*, a *vérük* bűgva lobog”

(A túlsó part)

A férfivágy beteljesülésének pillanatai ezek. Már ebben a versben is, de méginkább A fehér csönd című műben felrémllett a reménytelenség is, annak az érzése, hogy a megvalósulás soha nem lehet teljes semmiben; a szerelmi egység elérhetetlen:

„Fehér nyakad most nagyon is fehér,
Vas- ujjaim közt fesse kékre *vér*.”

A fehér, kék, vérpiros színek harca a nemek tragikus harcát is kifejezi, s az amiatt érzett fájdalmat is, hogy a szerelmi egység elérhetetlen.

A második csoportba sorolom tehát azokat a verseket, amelyekben a szenvedély érzése mellé a be nem teljesedhető szerelem miatt érzett fájdalom

is társul. Hangot kap a Léda-szerelem ellentmondásossága, „félíg csókolt csók” volta. A *vér* ezekben a versekben már a fájdalom, a könny kifejezőjévé válik.

„Ellöksz magadtól: ajkam csupa *vér*,
Ajkad csupa *vér*.”

(Félíg csókolt csók)

A véres ajkak egyszerre tanúskodnak a vad hevületről és a kielégíhetetlenség miatt érzett dühről, fájdalomról is. A fájdalom jelképévé nő a „*véres szív*”, melyet a *könny* motívumával összekapcsolva tesz még hatásosabbá, szomorúbbá a költő.

„S *véres* szívemre szomorún
A *könnyek* hullnak, hullnak.”

Ezt ismétli minden versszak végén A könnyek asszonya című versben. A *könny* helyett áll a *vér*:

„Bemázolom arcomat *vérrel*”

(Akarlak, hát hazudjunk)

A két motívum itt egymásba játszik.

Nemcsak fájdalmat, hanem eszeveszett dühöt is érez lelke mélyén a hiába vágyott szerelmi beteljesülés miatt. A Megcsókolom Csók-kisasszonyt című vers kegyetlensége érzékelteti ezt:

„Könnyel mázolom be arcát,
Szemöldökét *vérrel* festem . . .”

A bosszúállás vágya íratja ezt vele, a minden nőnek megfizetni akaró keserűség. A *vad* társul kulcsszóként a *vér* mellé: a szerelmeseket egymáshoz hajtja, egymás felé űzi a „*vér vad, büszke csapata*”, de hiába. S így lesz a szerelemnek a gyűlölet is része. Kemény szavakkal szólt a fenyegetés:

„Telefröccsentem tintalével,
Vérrel, gennnyel, könnyel, epével.”

(Hiába kísérsz hófehéren)

Minden egyes szó, így a *vér* is tele van a megkívánt asszony iránti ártani akaró, vak, önző indulattal.

A harmadik csoportba soroltam azokat a verseket, melyeket a Léda-szerelem korszakára való visszaemlékezés szült. A *vér* motívuma ennek kifejezésére is alkalmasnak bizonyult.

Lecsillapult érzéssé vált ekkorra a szenvedély. A „megszépítő messzeségből” nézi már a költő az egész szenvedélyes időszakot.

1910-ben, egy tatrai nyaralás alkalmával írta a Harc és halál című versét. Ekkor már elhatározta, hogy szakít Lédával, úgy tekint kapcsolatukra már ebben a versben is, mint egy elmúlt eseményre.

„S a mánor-asztalt, hol a cselekvés
Ázott *vérnyomait* hagyom.”

A *vérvnyom* mindennél jobban érzékelteti azt, hogy valami véget ért. Az összetétel *nyom* utótagja a múlt idő képzetét kelti bennünk. A *vérvnyomok* jelzik a Lédá iránti szerelme útját.

Hasonló összetétel tagjaként alkalmazza a *vér* szót Az árulás nyara című költeményében is. A régi vágyakra, haragra, csókokra, kínokra emlékezik, s mindezt összefoglalóan *vérvnyomok*-nak nevezi: „Mult nyarak *vér-nyomai* visznek . . .”

Sokszor emlékszik vissza Lédá arcára, s érdekes módon a *vér* motívuma itt is belejátszik a képbe.

„De kék szeme, buggyant-*vér* ajka
Vén lelkemmel még ma is játszik.”

(Az első asszony)

Végül a Lédára emlékező versek *vér* motívummal átszőtt kis remekművéről, A jégcsap-szívű emberről kell ebben a csoportban szót ejtenünk.

„Mennyi *vér-csöpp*, megfagyott *vér-csöpp*.
Mint egy nagy, piros, *véres* jégcsap
Csüggők szélén sok szív-eresznek . . .”

Jellegzetes Adys metonímia ez: a Lédáért öntött vércsöppekkel cseréli fel magát. A kedveséért ontott vércsöppeket keményíti jéggé az idő.

Természetesen nemcsak a Lédához fűződő kapcsolatában jelenik meg a *vér* motívum, hanem mindenkor, amikor a szerelemtől ír.

„Muzsikáló *vérű* lányokként” emlegeti a szép, fiatal francia nőt, s ha heves szerelemre gyúl, akkor „csók *vérezi* meg”. Sőt, nem szerelmes lesz, hanem „*vére* gyúl fel” s áldoz a „kedvnek és *vérenek* szent oltárain”.

2. „S miért volt a kiontott vér?”

Ebben a csoportban a vérhullással kapcsolatos témaköröket gyűjtöttem össze, konkrétan: a világháborúra, a harcra, a pusztulásra és halálra, valamint a forradalomra utaló motívumokat vizsgálom meg.

A Torony az éjszakában című versben a világpusztítás előérzete jelenik meg.

„Fehéren, aggódva kibámul
A torony
S *vér-híreket* vár a lángoló,
Vénhedt világbul.”

A vers képes szólas, metonimikus átfogása a háború véres képzetének a toronyra (templomra), mely az ember lelki épülésének a háza. A *vér-hírek* összetétel a borzalmat, a pusztítást idézi fel. Sokkal megdöbbenőbben, szokatlanabban hat a két főnév egymás mellett, mintha jelzős szerkezetet használt volna a költő. A „*vérrel* meszelten” kifejezésben rejlő mély ellentét is borzadályt szül:

„Tán holnap már *vérrel* meszelten
Fog csillogni istenes örünk . . .”

A mész fehér színe alkalmas a torony (a templom) tisztaságának érzékeltetésére. Ezt a tisztaságot vérrel szennyezi az előre vetített halál, vérontás képzete.

Az Emlékezés egy nyár-éjszakára klasszikus példája a háború embertelenségét ábrázoló műveinek. A *vér* motívum itt is az iszonyat felkeltésére szolgál.

„*Véres*, szörnyű lakodalomba
Részegen indult a Gondolat . . .”

Ismét az ellentétezés az, ami a költői kép hatását fokozza. A lakodalom minden emberben a vidámságot, a mulatozást idézi fel; annál váratlanabban hat a „véres lakodalom” látványa, a pozitív hangulati töltésű szó éppen az ellenkezőjébe csap át: a tömeges halál, a pusztítás iszonyata sugárzik belőle.

A háború hatalmas krónikájában — Krónikás ének 1918-ból —, melyben elsősorban az expresszív hangulati töltésű képek felsorolásával érte el a hatást a költő, az egyik kép intenzitását a *vér* motívum felbukkanása okozza:

„Itt most *vér-folyók* partból kitérülnek . . .”

A kép jelentése: az öldöklő harc során a vér kifolyik a katonák ereiből.

A „hunyo napnak *véres* csókja” járja be a földet (A piros rózsa c. költeményben), mely kettős értelmű is lehet: egyrészt a lemenő nap vörös színét idézi, de a vers értelméből inkább a háborús vérengzés mindent pirosra, véresre festő képe merül föl bennünk.

A halottak élén című versben a vérvesztés képét rajzolja meg.

„Most a Mezőn mindenki vesz
S *vér-felhők* futnak szabadon . . .”

A Mező az életet jelképezi, a *vér-felhő* pedig a *vér-folyó*-hoz hasonló értelmű: a harctéri halottakból és sebesültekből kiáradó vér iszonyú mennyiségére utal egyrészt a *felhő* főnév, de ezt érzékelteti a *futnak szabadon* szó szerkezet dinamikája is.

Nem nehéz fölfedeznünk az adott jelenre, a világháborúra utaló motívumokat a Mag hó alatt című versben sem.

„Gyötrött és tépett magamat
Régi hiteiben fürösztve
Vérből, *jajból* és *lángból*
Szedegetem össze . . .”

A *vér*, a *jaj*, a *láng* motívumhármasság a háborúra utaló jelképrendszer. Ez a vers egyébként már előrejelzés a forradalmi tematika felé is, a tavasz, a sarjadás, a jövő képeivel.

Szorosan kapcsolódik a háborús tematikával a harc témaköre. A Már előre rendeltettem című versében a harcban álló emberiség vízióját adja, s itt is feltűnik a *vérpatak* motívum.

„S szívem *vérétől* messze-messze
Csörgedeznek kicsi *patakok*
Én szívemnek *vérével* festve.”

A harc, a küzdelem vérhullatás formában van jelen egyik legszebb versében, a *Harc a Nagyúrral* címűben is.

„Ezer este mult ezer estre,
A *vérem* hull, hull, egyre hull . . .”

A vér folyamatos hullása a lassú, már elfáradó, de soha véget nem érő csata kinszenvedését, reménytelenségét fejezi ki.

Ady azonban nem mindig csak pusztító harcról ír a *vér* motívum segítségével. Vannak olyan versei is, melyekben a vér nemes küzdelem jelképévé válik. Ilyen használatban található meg az *Ifjú szívekben élek* című versében is.

„Szent lázadások, vágynak s ifju hitek
Örökös urának maradni:
Nem adatik meg ez mindenkinek,
Csak aki *véres*, igaz életű.”

Vagyis a bátor, tettekre kész, harcos szívű ember őrizheti meg az emberiségét a nemes küzdelemben.

A következőkben a halál témakörében felbukkanó *vér* motívumra hozok néhány példát. A háborúban elesetteket, az áldozatokat idézi Nagy szárazság idején című versében.

Hogy nem olthat már ezen
Még ezer akónyi bús *vér*.”

A *vérivás*, *vérvessztés*, *vérölés*, *vérhullás* vagy egyszerűen a *vérvzés* motívumok is megfelelő környezetben a halált, a pusztulást fejezi ki, utalnak a gyilkolási, pusztítási vágyra. A sok példa közül csak egyet idézek:

„A Föld a *vért* issza, issza,
Mint a hó-lét.”

(Csak rosszabb volnék)

Az utolsó csoportban néhány verset említek meg a forradalmi tematikából. Előrejelzést ad az eljövendő forradalomról a *Földrengés előtt* című vers néhány sora:

„Ingnak a házak, menjünk az utcára,
Ott zúg a Sors s táncos *vér-jelek* intnek.”

Az emberiséget figyelmeztetik a *vér-jelek*, azaz az érlelődő forradalom eljövételét mutatják.

Büszkeség, lendület, a forradalomért vállalt áldozat érződik a következő sorból:

„Könnynél a *vér* százszor, ezerszer
Szebben tud hullni.”

(Az elűzött Könnny)

A Csák Máté földjén című műben a tettekre készség, a vágy fejeződik ki, a sóvárgás egy értelmesebb, boldogabb jövőért. A hozzá vezető utat pedig csak azok járhatják be, akik:

„Frissek a *vérben*, nagyok a hitben . . .”

3. „Véremből véredzett büszke Vér”

Gyakran nevezte így a magyar embereket, nemzetét Ady. Természet-szerűleg kapcsolódik ezekben a versekben a *vér* motívum a *magyarság* motívummal. A *rokon*, *földi testvér* szinonimákkal helyettesíthető a *vér* a következő versekben. A szoros összetartozásnak, az átlagosnál mélyebb egységnek az érzése a közös nevező a jelentésárnyalatok között. Ady nem elsősorban vérségi-biológiai, hanem mindig történelmi-szellemi értelemben vett közösséget értett a „Magyar fajon”.

Az Óh, fajtám vére című versből idézett mottó Arany Jánosra emlékeztető képe — lelkemből lelkedzett — is ezt a büszkén vállalt, szoros együvé tartozást fejezi ki, figura etimologicával biztosítva az erősebb hatást. A nemzetre utaló *vér* motívuma körébe tartozik sok olyan verse, melyben büszkeséggel vallja a magyarsághoz tartozását.

„Magyar a *vér* is még az én ereimben . . .”

(Dankó)

A testvér szó helyett is sokszor alkalmazza a *vér* szót. Ennek az oka talán az, hogy a testvér konkrétan utal az egy apától és egy anyától való-ságra, míg a *vérem*, *véreim* kifejezésekben háttérbe szorul ez a momentum; kitágul, általánosabb értelmet kap az összetartozás fogalma.

Ilyen értelemben használja az Üzenet amerikai véreimhöz című vers soraiban is:

„Én *véreim*, akiket közös átkunk
Vett el tőlünk s szakított messze-messze . . .”

Végül külön említem azokat a verseket, melyekben véreivel való rokonságának tragikus voltát fejezi ki, mert látja, hogy Magyarország akkori vezetői haladásellenességgel tragédiát idéznek elő.

„Csak magamban sírom sorsod,
Vérem népe, magyar népem . . .”

(Sípja régi babonának)

Ekkor sem tagadja meg magyarságát, véreit:

„*Véretek*, ha idegen is százszor,
Mégis az enyém, az enyém . . .”

(A bélyeges sereg)

4. „Vérmuzsikás, csodálatos harc”

A költő feladata Nietzsche szerint, hogy vérét vigye bele az írásba. Ezt az elvet hirdette Ady is, sőt sokszor nevezte magát a versírást is vérontásnak, a verset pedig vérnek.

A megnőtt Élet című művében vall legszebben a költészetről. Ebben a versben a költészet egyenlő a nagybetűs *Vér*-rel. Ezt a *Vér*-t tekinti istennek.

„Méltó, nagy tavasza most ért meg
(Túl rémületeken s vágyakon,
Tavalyi kísértéseken)
Az én istenemnek: a *Vérnek*.”

Talán ebben a tematikus csoportban tűnik ki legjobban, hogy milyen központi szerepe van a *vér* motívumának Adynál, hiszen még az élete értelmét, hivatását, istenét, a költészetet is ezzel a szóval jelöli. A versírást néha vér-áldozatként tünteti fel, melyet a költészet istenének szentel:

„Rézoltárod tüzét *véremmel*
Hiába öntöztem, nagy Isten.”

(A Gyülekezet sátorában)

Sokszor elkeseredett, hogy a versírás elveszi minden erejét; a megkínzottság, kitaszítottság, kibírhatalanság érzése töltötte el ilyenkor.

„Mit ér bor- és *vér*-áldomás?”

(Az ős Kaján)

A Vérmuzsikás, csodálatos harc című vers címadó sora is az alkotás folyamatát érzékelteti, s a harc eredményét, a vers (virág) születését is nagyszerű képben érzékelteti:

„Fákról és *vérünk* borújából
Illatosan hull a virág.”

Az életet jelentik számára a versek, a „*véres* idő-mosolyok”, költészetének alkotásai:

„E *véres* idő-mosolyok,
Igazi lombba most borulnak . . .”

(A megnőtt Élet)

Szinte ars-poeticaként is felfogható az a sor, melyben a verseire vonatkozó *vér* metaforát oly kifejezően alkalmazza:

„A *Vérnek* jobbágya vagyok . . .”

(Vér: ős áldozat)

5. „Csöpp, beteg vérem sokszor kiütközött”

Legszomorúbb és legmegrázóbb jelentésében vizsgálom most a *vér* motívumot: Ady betegségének jelképeként. Ahogy elhatalmasodott rajta betegsége, úgy jelenik meg nála a szerelem motívumának kíséretében a céltalanság, a csömör.

„Fiaim, lányaim paripák taposták
S a nagy csatatéren *vérfolyók* elmosták.”

(A Szerelem eposzából)

Ebben a meddő harcokat jelenítette meg, melyek semmit sem vagy csak betegséget eredményeznek. A *vérfolyó* itt a szerelem pusztító, megalázó, embereket tönkretévő jelképe lett.

Legnyíltabban vall, s egy egész verset szentel ennek a témának A Patyolat üzenete című művében: Ebben a *vér* motívuma az *átok* motívummal kapcsolódik össze.

„Meghurcolt a *Vér*, ez a Pokolba
Bomolva, romolva
Vágtató, tüzes fogat . . .”

Undorral viseli egész életén át könnyelmű szerelme eredményét, a *Vért*, vagyis a betegséget.

Szelídebb hangon szól betegségéről az Uram, ostorozz meg című versben. Bűneit sorolja föl, s eközben utal szomorúan vérbajára is: „Csöpp, beteg vérem sokszor kiütkezött.”

Ugyancsak szelíd visszaemlékezés a Nézz, drágám, kincseimre című alkotás. Felidézi azt a korszakot, amikor még egészséges volt, majd leírja, hogy milyen beteg ember lett belőle: „S nézz lázban, *vérb*en, sebben.”

Gyakran fordul elő verseiben ezen kívül a *vért köhögés* motívuma, mely a *halál* motívumával kapcsolja össze a *betegség* motívumát, s ezzel átvezet a következő tematikai csoportba:

„Tavaszi van itt a Duna-tájon,
És én olykor *vért* köhögök . . .”

(Vén faun üzenete)

6. „A Halál: apró vérfolt”

Végezetül a halál témakörébe tartozó *vér* motívumokat tartalmazó verseket tekintem át. Nagyon sokszor fordul elő ebben az értelemben a *vér* szó, nemcsak önállóan, hanem főként igen érdekes és Adyra oly jellemző szókapcsolatokban. Ady a halált mindig megrázó, szemléletes képekben ábrázolta, s halálképzetéhez leggyakrabban a *vér* látványa társult. Páratlan leleménnyel bontja ki halálképeit. A Zilahi ember nótája című versében hosszú képsort fest a halálról. Hatszor fordul elő a *vér* szó a versben, ráadásul rímzőként, kiemelt helyen. A *vér* színe a halál komor vörösét idézi:

„Meghaltak már a leányok,
Kiömlött a szívem *vére*,
Vörös-fényes a Diák-domb,
Vér hullott a Terbetére,
Kiömlött a szívem *vére*.”

Különösképpen ábrázolja a halált A menekülő Élet című versében, de mindegyik képben szerepel a *vér* motívum. Elsőként mint az élet nyomában futó „*véres* bolond lábnyomok”, majd a „Halál: apró *vérfolt*” képben, végül pedig mint az élet „*véres* kísérője” jelenik meg a halál.

A visszahozott zászló című versében egyszerűen *vér*-nek nevezi a halált, a csatamezőt pedig, ahol a halál arat, *vérmezőnek*, azaz halálmezőnek.

Van olyan műve, amelyben „*Véres* gát . . .” a Sors előtt (Megállt a sors) a halál képe. Sokszor megszemélyesíti, mint ahogy az a köznyelvben is gyakori, s *vérevőnek*, *vérvetőnek* nevezi.

Magát a meghalást *vér-áldozás*-ként, *vérben való fürdés*-ként — *mosdás*-ként, *vér-hullatás*-ként, vagy egyszerűen *elvérzés*-ként emlegeti.

Gyakran látja önmagát halottnak, és ilyenkor is *véres* víziók születnek meg benne: „Szememet *vér*-patakok befutják . . .” (Dühödt, halálos harcban).

Végül e fejezet végére kívánczik mintegy szintézisként a *Vér: ős áldozat* című költeménye. Olyan értelemben tekinthető a vers szintézisnek, hogy több jelentésben is végigvezeti a *vér* motívumát a költemény során.

„A *Vér*: útjait csinálja
S minek dőlni kell, dőlni dől.”

Egyértelmű, hogy a halálról van szó.

„Hisz mi a *Vérből* tán százszor
Többet adtunk egy nap alatt,
Mint most köz-fölfortyanáskor.”

A költői hivatásra, a versírás küzdelmeire utal. A harcot, a világháborús pusztítást idézi a következő részlet:

„S most, hogy a *vér* szerte-árad
S a világ félön kuncorog:”

Végül eljut odáig, hogy istenként tiszteli a vért, olyan istenként, mely mindenhol jelen van és mindenható:

„A *Vér* tudja ő útjait,
Céljait, titkait tudja:
Éljen az Ember, *Vér* s a Hit.”

II. A motívum szófajok szerinti vizsgálata

Az irodalmi alkotás jelentése és nyelve, stílusa kölcsönösen összefügg. A jelentésnek nyelvi és stiláris forrásai is vannak, melyeket feltárva még pregnánsabb értelmezését adhatjuk egy-egy műnek. Ebben a fejezetben ezért azt vizsgálom, hogy a *vér* motívum és annak származékai milyen szófajokként fordulnak elő Ady költészetében leggyakrabban.

1. Főnévként áll a *vér*

Legtöbbször képzés nélkül fordul elő Ady költeményeiben. A főnevek segítségével a költők a világból azt igyekeznek megragadni, ami első látásra lényegesnek, szembeötlőnek, állandónak tűnik fel előttünk. Különösen jelentős szerephez jutnak ezért a főnevek és általában a névszók a szimbolizmusban és az impresszionizmusban. A *vér* főnév hangulatát környezetéből kiszakítva igen nehéz lenne megállapítani. Annyira változatos hangulati tényezők társulhatnak hozzá, hogy lehetetlen kategorikusan kijelenteni, hogy milyen érzelem keletkezik az emberben a szó hallatán.

Annyit mindenképpen elmondhatunk róla, hogy nem lágy hangzású szó, hiszen az *é* magánhangzó élessége, az *r* pergő ejtése valamiféle dinamizmus, keménység, határozottság érzését kelti bennünk. Mindezek a hangulati tényezők jellemzik azokat a jelentéseket is, melyeket Ady a *vér*-nek tulajdonít. Gondoljunk csak a forradalomra, harcra, a szenvedélyes szerelemre, a pusztító betegségre, a gyötrelmes versalkotási folyamatra, — mindegyik rendelkezik a fentebb felsorolt tényezőkkel. Ha pedig finomabb hangulati hatást szeretne elérni a költő, megfelelő jelzőkkel s egyéb, a *vér* főnévhez kapcsolódó szavakkal biztosítja azt.

Ady igen gyakran alkalmazza a *vér* főnevet névelő nélkül és nagy kezdőbetűvel.

„*Vér*, íme, az *ős* áldozat”
„Éljen az Ember, *Vér* s a Hit.”

(*Vér*: *ős* áldozat)

Hatalmát, titkát, isteni voltát akarja az ilyen esetekben érzékeltetni. Ha meghatározottabb, konkrétabb értelemben használja a szót, akkor legtöbbször valamilyen raggal látja el, nagyon gyakran egyes vagy többes szám első személyű, birtokos személyraggal:

„*Véreim*, ti dübörgő ezrek . . .”

(Küldöm a frigy-ládát)

Ilyenkor az együvé tartozást kifejező, népével közösséget vállaló költő szólal meg. Mindezt a jelentéstartalmat tulajdonképpen egy ragba tömöríti. Gyakran ruházza fel a főnevet emberi tulajdonságokkal: *bús*, *sápadt*, *lomha*, *szomorú* — ezek a kapcsolatok azért hatásosak, mert ilyenkor a *vér* főnév a tulajdonságot hordozó személy helyett áll, s így változatos képzettársítást indít meg az olvasóban. Hasonló hatásúak jól ismert megszemélyesítései is: „kacagott a *vér*”, „piros dalra gyújtott a *vér*”.

2. Melléknévként áll a *vér* szó származéka

Képzők segítségével melléknévet alkotva sokféle tulajdonságot tud kifejezni. Leggyakrabban az -s melléknévképzős alakot használja, igen változatos jelentésben. A melléknév az ábrázolt fogalmat mindig egyéníti, és jellemzi a költő látásmódját és világfelfogását is. Adynál ez utóbbi erő kap domináns szerepet, hiszen ő az élet egyetlen területén sem volt nyugodt, csendes, álmodozó alkat, hanem lendületes, lázongó, heves, s ezeknek a kifejezésére a *véres* melléknév igen sokszor alkalmasnak bizonyult.

Hihetetlen szinte, hogy hányféle jelentésben tudta ezt az egyetlen melléknévet, a *véres*-et használni. Az első csoportba tartoznak azok a versek, melyekben konkrét értelemben használva, tehát ’vérral szennyezett’ értelemben szerepel. Érdekes módon ebből van a legkevésbé Adynál. Ilyenkor mindig konkrét főnév áll mellette, amelynek jeltárgyáról feltételezhető, hogy egyáltalán *véres* lehet: *véres* homlok, *véres* kard, *véres* kéz, *véres* ajak, *véres* hús. Ezeket a kapcsolatokat a mindennapi köznyelvben is gyakran használjuk, tehát nem keltenek különösebben szokatlan hatást.

A következő csoportba sorolom azokat a melléknéveket, melyek konkrét főnévvel kapcsolódnak ugyan, de annyira szokatlan a társítás, hogy mélyebb, elvontabb értelmet kell tulajdonítanunk a *véres* melléknévnek. Ilyenkor mindig helyettesíthető lehetne egy másik melléknévvel, de szemmel láthatóan a fentebb elmondottak érvényesülnek a melléknév megválasztásában: Ady világlátása, világfelfogása, látásmódja. Ilyen kapcsolatokra gondolok, mint *véres* pojáca, *véres* csillag, *véres* virágoskert, *véres* jégcsap, *véres* hegy, stb.

Végül a harmadik csoportba sorolom azokat a melléknéveket, melyek elvont főnév mellett állnak, s a legváltozatosabb képzettársításokra találunk köztük példákat, amelyek létrejöttében a *véres* melléknév stilisztikai szerepe jelentékeny mértékben megnövekedett. Ezekben az esetekben a *véres* melléknév már sohasem áll egyenes jelentésben, hanem meghatározódik a mellette álló főnév jelentése által. Ugyanakkor a főnév önálló jelentése is megszűnik, helyette együttesen alkotnak egy harmadik fogalmi kört. A *véres kergetés*, *véres kín*, *véres torna*, *véres ájulás*, *véres gyönyörűség*, *véres lakodalom* és az ehhez hasonló kapcsolatok jelentése már teljesen elvont, s az egész vers át gondolása szükséges ahhoz, hogy megérthessük őket.

Az -s képzős alakokon kívül a *vér*-nek más melléknévi származékai is föllelhetők, például a fosztóképzővel ellátott *vértelen*:

„Ajkad mohó és *vértelen* . . .”

(Jöjj, Léda, megöllelek)

Hatása a szenvedély fokának megéreztetésében és tömörítő funkciójában van.

Végül szokatlan alak a *véri* melléknév a *véri feltámadás* kapcsolatban, mely a körülményes *való, levő* formával szemben a tömörítés stilisztikai funkciójára alkalmas.

3. A *vér* igei származékai

A névszókkal szemben az ige legfőbb tulajdonsága általában az, hogy a cselekvés, történés, létezés képzetét felkeltő erejénél fogva érzékelteti a változást, a mozgás folyamatát, s így használata aktivitást, mozgalmasságot visz a stílusba (Fábián—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilisztikai vázlata 175).

A *vértik* cselekvő, tárgyatlan, a cselekvés módja szerint tartós huzamos, ezen belül folyamatos ige. Ez a sokféleség, tartalmi gazdagság, mely ily módon az igébe sűrítődik, tömörítési lehetőséget és kifejezésbeli sokoldalúságot ad.

Stilisztikai hatás rejlik abban is, ha a költő eltér a leírt jellemzőktől.

„Ember *vérét vérezem* . . .”

(A leghasztalanabb áldozat)

Ebben a sorban a *vértik* ige tárgyas ragozású és tárgyát kap. A „vért *vértik*” kifejezés a köznyelvben nem használatos, stílushatása itt a nyomatékosítás, hangsúlyozás; a hatás eléréséhez az azonos tövek használata is hozzájárul.

Ady egyaránt használja a *vértünk* és *vérezünk* alakpárokat, finom stiláris és esztétikai jellegű különbségtétellel. A *vérezünk* alak a mássalhangzó-torlódás feloldása folytán kellemesebb hangzású, mint a rövidebb változat, és választekosság is járul hozzá.

„Vágy szagatott föl, csók *vérezett* meg”

(Tüzes seb vagyok)

Fennkölt érzés, a szerelem íratta vele ezeket a sorokat, ellentétben a következő sorral, ahol a szenvedés, a halál komorságát az *r* és *z* hangok egymás melletti ejtése fokozza:

„Vágy *elvértünk* névtelenül. . .”

(Pimasz, szép arccal)

Az igekötők megszokottól eltérő használatában is rejlik stilisztikai lehetőség. A „*fölvéreznek* a háborúk” kifejezésben a *föl* igekötő a cselekvés intenzitásának megéreztetésére alkalmas.

E sorral is ugyanezt a hatást éri el a költő:

„S nyilaktól *vérezünk* agyon”

(Szép magyar Sors)

Érdekes képzés a *vérlik* alak:

„Megértem és kibirom,
Ami *vérlik* itten.”

(Az igazi szó)

Talán a *piros-piroslik* páros analógiájára alkotta meg ezt az alakot, a *vér* és piros színének képzettársítása miatt.

A *vértik* igét egy esetben feltételes módban is alkalmazza Ady:

„Tán a szívem sem *vértik*,
Csak lenne egy kis *térzik* . . .”

(Térzik)

Finom hangulati árnyalat megéreztetésére alkalmas ez a fomra: játékosság, vidámság, valamiféle huncutságot sejtető hangulat rejlik ebben az alakban. A *vértik-vértik* alakpárból a rím és a ritmus kedvéért választotta az elsőt.

4. Igenévként áll a *vér* származéka

Az igenyek változatos stiláris értékeket rejtenek magukban, így többek közt igen fontos eszközei a magyar nyelvre jellemző tömörítésnek. Egyetlen alkalommal használja a *vértik* főnévi igenvet:

„Mind-mind a bujaság bolondja,
Ha már nem tud szépen *vértik* . . .”

(És most már)

Melléknévi igenévként már többször alkalmazza a szót, elsősorban a *vértik* formában:

„Régi, *vértik* mezők fölött nézek föl,
Hol *vértik* tetemek mozognak . . .”

(A gyávaság istenessége)

A képszerűséget azzal erősíti az igenév, hogy igeiségevel bizonyos dinamizmust kölcsönöz a képnek. Ugyancsak megtalálható a másik alakváltozat a melléknévi igenevek között is:

„Csupán addig élek,
Míg *vértik* szívvel
Ezernyi kétség közt
Még mindig remélek.”

(Nem élek én tovább . . .)

A hosszabb alakváltozat értelmére nézve közelebb áll az alapige jelentéséhez, több benne az igei mozzanat, s nem utolsó sorban választékosabbnak

hat. Ugyancsak melléknévi igenév, de más alapalakból képezve áll a közéző sorban:

„Szép szemeinket *véresítő* vízió.”

(A legfőbb várta)

A *vérrel beborító, vérrel elfutó* kifejezésekkel értelmezhetjük, ebből pedig kiderül tömörítő funkciója.

Végül találhatunk példát a határozói igenévre is:

„És *vérezve*, fájva

Csókoltuk egymás szemeit”

(Milánó dómja előtt)

— melyben a cselekvés módjának szemléletes kifejezését éri el a költő.

III. A motívum mint kohéziós erő

Felvetődhet az emberben a kérdés, hogy valóban ilyen fontos szerepe van-e egy-egy műben a motívumoknak, mennyire foglalnak el központi helyet Ady említett verseiben a *vér* jelentésköréhez tartozó képek. Hogy erre választ kapjunk, vizsgáljunk meg a kohézió szempontjából néhányat közülük.

„A kohézió az irodalmi mű különböző természetű alkotóelemeit egybe-forrasztó, összetartó erő” (Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár, 1977. 188). A teljességre való törekvés igénye nélkül néhány verssel próbálom bizonyítani, hogy a *vér* motívum centrális magját alkotja a műnek.

A legszebb Este című versben a *vér* motívumot tartalmazó sor: „Be tudnék *véreddel véresen* viradni...”

Ami a vers stílusában elsődleges értékű stiláris sajátosság, és a vers egészére jellemző stílusesszköz, az benne van ezekben a szavakban. Ha végignézzük a verset, láthatjuk, hogy ez teljes következetességgel megvalósul. Szinte minden versszakban fölbukkan a hasonló szerkesztésű sor: „Adnám új vágyamat vágyakozó vádnak...”

Szavanként állítható párhuzamba a kiinduló sorral, emelett a figura etimologica is megtalálható benne. „Akarsz-e szerelem után is szeretni...” Megint a figura etimologicát alkalmazza a költő, sőt a *szeretni* főnévi igenév használata is megfelel a *virradni* szófajának. Másik helyen ugyanilyen sort találunk, csak a szavak sorrendjében van módosulás: „Szereted szeretni a jelenő Múltat...” Végül az utolsó versszak szerkesztési elve is megegyezik a többivel: „Havasan hullanék Reád az ajándék...” A vers központi eleme a *vér* motívumot tartalmazó sor.

Ugyanilyen eredményre jutunk a Csak jönne más című vers vizsgálatánál is. A motívumot tartalmazó részlet:

„Nomád, vad, büszke csapatát

A *vérnek*.”

Következetesen alkalmazza a grammatikai formát is és a sortördelés technikát is a másik versszakban:

„Királyi koldusasszonya

A Vágnak.”

Egy másik felfogás szerint az összetartó erő a mű szemantikai struktúráis összefüggéseiből fakad. Alapja a versegész jelentését meghatározó mélyszerkezet. Nagyon könnyen bizonyítható ez az erő a fentebb említett A legszébb este című versben. A mű tartalma a szerelem, a költő vágya az imádott nő után. A motívum tartalma is a szerelem és a vágy, melyre a feltételes módú igealak utal: *tudnék*. Minden versszak egy-egy képben ugyanazt a tartalmat bontja ki, variálja. Tehát a motívum alkotja egyrészt az egyes versszakok összetartó erejét, másrészt ezzel egyidőben a globális kohéziót is alkotja, hiszen az egész vers központi gondolatát is tartalmazza. Az elemző e soron keresztül tud meg legtöbbet erről a szerelemről.

Az árulás nyara című vers a Léda szerelem emlékét idézi. Tartalma tehát egy szóval kifejezve: emlékezés. A *vér* motívumot tartalmazó sorok: „Mult nyarak *vér-nyomai* visznek . . .”; „S kopár, kegyetlen lesz a *vérvnyom* . . .”

Mindkét sor az emlékezés fogalmát fejtí ki. A *vérvnyom* az emlékképeket, a *visznek* ige pedig azt az önkéntelenséget, ahogy az emberben ezek az emlékképek akaratán kívül is felbukkannak, s visszaviszik a múltba. A másik sorban a *kopár, kegyetlen* jelzők a *vérvnyom*-okhoz társítva ismét az emlék jellegét hangsúlyozzák, hiszen az emlék sohasem lehet olyan eleven, hogy felérjen az élmény intenzitásához.

A Vérmuzsikás, csodálatos harc című vers a költemény születéséről szól. A *vér* motívumot az utolsó versszak tartalmazza:

„Vérmuzsikás, csodálatos harc,
Lihegő, ős melódiák:
Fákról és *vérünk* borújából
Illatosan hull a virág.”

A vers születését a költő olyan öröndetes eseménynek tartja, mint a tavasz eljövetelét, a kikeletet, a fák, növények feltámadását. Ezt a képet, a születés képét az egész versen végigvezeti. Minden versszak szerkesztési módja ugyanaz: előbb a rejtőzködő életet ábrázolja (a költőben rejlő gondolat), majd a hirtelen kirobbanó tavaszt, újjászületést (a vers megírását). A motívumot tartalmazó kép szerkesztési elve tehát megegyezik a többi versszak felépítési elvével, a motívum értelme hordozza a vers mondanivalóját, ily módon a vers összetartó ereje.

A kohézióknak van egy harmadik felfogása is, miszerint az összetartó erőt az ismétlődő szemantikai elemek biztosítják. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk meg a Vér: ős áldozat című verset, láthatjuk, hogy tizenötször fordul benne elő a *vér* szó, kettő kivételével minden versszakban megtalálható. Mindaz pedig, ami a vers tartalmában és stílusában lényeges, ehhez a szóhoz kapcsolódik.

Mindebből levonhatjuk a következtetést, hogy a vizsgált versekben a szimbolikus szók, a motívumszók hatalmukban tartják a vers egészét, összefogják alkotóelemeit. Nemcsak egy pillanatnyi ötlet hatására alkalmazza ezt a motívumot Ady az egyes versekben, hanem nagyon is tudatosan, szervesen beleépítve a versegészbe, következetesen végigvezetve az egész művön.

Ezt az utóbbi megállapítást nemcsak a kohézió szerinti vizsgálat, hanem az előtte elvégzett elemzések mindegyike egyformán bizonyítja.

Egyetemek és főiskolák országos helyesírási versenyei

Fél évszázaddal ezelőtt, 1937-ben rendezték meg a budapesti — akkor még — Pázmány Péter Tudományegyetemen a szép magyar kiejtés első versenyét, s azóta ez a kezdeményezés Péchy Blanka mozgalma segítségével országos méretűvé terebélyesedett a Kazinczy-versenyek keretében. Erre gondoltunk az egi tanárképző főiskola magyar nyelvészeti tanszékén, amikor 1986 őszén egy országos helyesírási verseny megvalósítását fontolgattuk. A helyesen írás ugyanis nem kevésbé fontos része az anyanyelvi műveltségnek, mint a helyes és szép magyar beszéd.

Tanszékünk már évtizedek óta minden tavasszal rendez ilyen házi-versenyt főiskolai hallgatóink, a jövődő általános iskolai tanárok számára. Úgy gondoltuk, elérkezett az ideje annak, hogy a helyesírási versenyzésbe megpróbáljuk bevonni az ország minden pedagógusképző intézményét (az óvónőképzők kivételével). Egy részletes tervezetet juttattunk el a Művelődési Minisztériumba, s a minisztérium tanszékünket bízta meg az országos verseny döntőjének előkészítésével és megrendezésével.

1987 februárjában tanszékünk a főiskola KISZ-bizottságával együtt felhívást intézett a pedagógusképző egyetemek, a tanár- és a tanítóképző főiskolák vezetőihez és hallgatóihoz. Arra kértük ezeket az intézményeket, hogy 1987. március 20-áig rendezzék meg helyesírási háziversenyüket, és ennek első helyezettjét küldjék el az Egerben 1987. április 12-én sorra kerülő országos döntőre. A felhívásban kifejeztük azt a reményünket, hogy a versenyzés révén egyrészt emelkedni fog a jövődő pedagógusok helyesírási műveltsége és anyanyelvi kulturáltsága, másrészt — közvetve — az ő jövődő tanulóik helyesírási szintje is.

Az egi döntőben tizenhét felsőoktatási intézmény legjobb helyesíró hallgatói mérkőztek egymással. Erről az első ilyen versenyről néhány hónappal utána részletes beszámoló jelent meg az oktatáspolitikai hetilapban (Pásztor Emil: Országos helyesírási verseny. Köznevelés, 1987. 33. sz. 18—9).

Tanszékünk újra fölterjesztette a minisztériumba javaslatát: szívesen vállaljuk az 1988. évi döntő megrendezését is, ha a felmerülő költségeket fedezi a Művelődési Minisztérium. A kedvező válasz nyomán újra mi lettünk a szervezés felelősei és gazdái. F e k e t e P é t e r, az egi tanárképző főiskola magyar nyelvészeti tanszékének vezetője minden pedagógusképző intézménynek elküldte a versenyfelhívást, kérve, hogy 1988. március 15-éig minden intézményben rendezze meg az illetékes tanszék a helyesírási háziversenyt, és ennek győztesét nevezze be az április 9-én tartandó egi döntőre. (Minden intézményből a legjobb helyesírónak bizonyult egy hallgatót kértünk, de a tudományegyetemek különböző karait, valamint a tanítóképző főiskolák mellett ezek kihelyezett tagozatát külön-külön versenyző képviselhetett.)

A bírálóbizottság elnökekül a tanszék F á b i á n P á l t, az MTA Helyesírási Bizottságának társelnökét, az ELTE tanszékvezető egyetemi tanárát kérte föl. Tagja volt a bírálóbizottságnak — mint már az előző évben is — a Helyesírási Bizottság két további tagja: T. U r b á n I l o n a (az MTA Nyelvtudományi Intézete részéről) és P á s z t o r E m i l (a tanárképző főiskolák részéről); valamint H a n g a y Z o l t á n (a tanítóképző főiskolák képviselőjében). Az országos döntő írásbeli feladatait S z e m e r e G y u l a ny. egyetemi docens, „A magyar helyesírás szabályai” című kézikönyv szótári részének szerkesztője állította össze. Előre jeleztük az intézményeknek, hogy a döntőn az elbírálás jeligés lesz: a versenyzők a dolgozatukra név helyett jeligét fognak írni, s a versenyzők nevét tartalmazó jeligés borítékokat csak az elbírálás után bontja fel a bizottság. A legjobb helyesírók díjazása: az I. helyezett 3000, a II. 2000, a III. 1000 forint pénzjutalmat kap.

A titkosságot, illetőleg a teljes objektivitás feltételeit a másik oldalon is biztosítottuk: a megoldandó feladatokkal ugyanis a bizottság is csak a döntő napjának reggelén ismerkedhetett meg. Szemere Gyula — Fekete Péter tanszékvezető korábbi kérésének megfelelően — az általa összeállított feladatokat a verseny előtt nem a tanszékünkre, hanem az egri tanárképző főiskola főigazgatói hivatala vezetőjéhez küldte, akitől F á b i á n P á l (bizottságunk elnöke) a verseny napján, 1988. április 9-én reggel vette át az addig lezárt borítékban őrzött anyagot. A felbontás után a feladatlapokat azonnal fénymásoltattuk a résztvevők számára.

Tizenhét felsőoktatási intézmény (egyetem, tanár- és tanítóképző főiskola) tizenhét versenyzője délelőtt 10 órakor látott munkához az egri Liceum kétszáz éves műemlék épületében. Szombathelytől Sárospatakig, Esztergomtól Szegedig képviselve volt itt az ország jövődó pedagógustársadalma. Első feladatként egy kb. 190 szó terjedelmű összefüggő szöveget kellett leírniuk tollbamondás alapján. Ez után kapták meg az önállóan megoldandó feladatsorokat: négy gépirásos ívoldalon — fénymásolással — összesen tizenkét feladatsort. A megoldásukra együttesen 40 perc állott rendelkezésükre. Így a teljes munkaidő a tollbamondásos szövegírással együtt 60 perc volt. Hogy érzékeltessem a feladatok nehézségi fokát, az alábbiakban bemutatok az önállóan megoldandó tizenkét feladatsor közül kettőt (jobboldalt a helyes megoldásokat is beírva):

1. Írja le az alábbi tulajdonnevek -i képzős származékát !

<i>Makarenko:</i>	<i>makarenkói</i>
<i>Arany János:</i>	<i>Arany János-i</i>
<i>Descartes:</i>	<i>descartes-i</i>
<i>Tisza-part:</i>	<i>Tisza-parti</i>
<i>Holt-Tisza:</i>	<i>holt-tiszai</i>
<i>Majna-Frankfurt:</i>	<i>majna-frankfurti</i>
<i>Keleti pályaudvar:</i>	<i>Keleti pályaudvari</i>
<i>Madách Színház:</i>	<i>Madách színházi</i>
<i>Vidám Színpad:</i>	<i>vidám színpadi</i>
<i>Los Angeles:</i>	<i>Los Angeles-i</i>
<i>Pompeji:</i>	<i>pompeji</i>
<i>Coventry:</i>	<i>coventryi</i>

2. Az alább pontonként felsorolt szavak részint szó szerkezeteket, részint többszörös összetételeket alkotnak. Írja le őket!

a) termés kő burkolat:	<i>terméskő burkolat</i>
b) tüzelő anyag fogyasztás:	<i>tüzelőanyag-fogyasztás</i>
c) mű végtag készítő:	<i>művégtagkészítő</i>
d) has izom rándulás:	<i>hasizomrándulás</i>
e) vágott baromfi kereskedő:	<i>vágottbaromfi-kereskedő</i>
f) asztalos kis iparos:	<i>asztalos kisiparos</i>
g) kávé főző készülék:	<i>kávéfőző készülék</i>
h) töltött káposztás lábos:	<i>töltött káposztás lábos</i>
i) labda rúgó torna:	<i>labdarúgótorna</i>
j) számtan házi feladat:	<i>számtan-házifeladat</i>
k) házi nyúl tenyésztés:	<i>házinyuftenyésztés</i>
l) munka nélküli segély:	<i>munkanélküli-segély</i>

Minden versenyzőnek minden munkalapját két zsűritag nézte át tüzetesen. Minden helyesírási hibát egy-egy hibaponttal vettünk számításba. Ha pl. valaki a *Majna-Frankfurt* városnév -i képzős származékát *Majna-Frankfurti* alakban írta, ezzel két hibapontot szerzett, mert mind a két kezdőbetűt elhibázta. Így az a versenyző bizonyult legjobbnak, aki a 60 perc alatt a munkalapjain együttvéve csak 12 hibát követett el, leggyöngébbnek pedig az, akinél a hibapontok együttes száma 59 volt.

Délután a bírálóbizottság elnöke felolvasta és újra egybegyűlt versenyzőknek, hogy milyen jeligéjű dolgozatok írói érték el a legjobb eredményt, és csak ekkor bontottuk fel — az egész szűri és a tizenhét versenyző jelenlétében — a neveket rejtő jeligés borítékokat. Az első öt helyezett: 1. *C z u c z o r E r z s é b e t* (az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola IV. éves magyar—történelem szakos hallgatója), 12 hibaponttal; 2. *V e c s r n y é s I l d i k ó* (a szegedi József Attila Tudományegyetem I. éves magyar—történelem szakos hallgatója), 14 hibaponttal; 3. *N a g y J u d i t* (Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Budapest, II. évf. magyar—orosz), 16 hibapont; 4—5. *J á s z a i K a t a l i n* (Budapesti Tanítóképző Főiskola, I. évf.) és *N a g y G y ö r g y i* (ELTE Általános Iskolai Tanárképző Főiskolai Kar, II. évf. magyar—történelem), 19—19 hibapont.

A többi tizenkét versenyző hibáinak összesített száma egyénenként így növekedett: 31, 34, 35, 36, 38, 39, 43, 44, 45, 50, 55, 59. A döntőnek tizenöt nő és két fiú résztvevője volt; az utóbbiak 34, illetőleg 55 hibaponttal írták meg dolgozataikat. Említettem az első három helyezett pénzjutalmát. Oklevelet vagy emléklapot s e mellé egy-egy kis egri emléktárgyat minden versenyző kapott.

A bírálóbizottság részletesen értékelte a versenyzők teljesítményét. Minden versenyző kézbe kapta saját munkalapjait, végignézhette bennük a piros javításokat, s együttesen is végignéztük, megvitattuk, hogy minek mi volt a helyes megoldása. Közben Fábián Pál mint zsűrielnök „A magyar helyesírás szabályai” című kézikönyv megfelelő pontjaira is rákérdezett. (Ez a könyv délután már ott lehetett a verseny résztvevői előtt!)

Nagyobb helyesírási hiba nemigen fordult elő a dolgozatokban, sőt az új helyesírási szabályzat (a tizenegyedik kiadás) változtatásait is tudta

már alkalmazni a többség. Pl. a *Szabadság híd* nevét tizenhatan írták az új szabály, a különírás szerint, csak egyetlenegy hallgató tett a két szó közé — a régi írásmódra emlékezve — egy alig észrevehető, pici kötőjelet.

Milyen hibái voltak a döntő első helyezettjének? A kb. 190 szó terjedelmű tollbamondásos szöveget hibátlanul írta le. Az önállóan megoldandó feladatsorokban a következő apró hibákat követte el: 1. „csíbor” (helyesen: *csíbor*), 2. „parafadugó” (helyesen: *parafa dugó*), 3. „Vidám színpadi” (helyesen: *vidám színpadi*), 4. „Mon-tes-qui-eu” szótagolást, ill. elválasztást alkalmazott (a helyes *Mon-tes-qui-eu* helyett), 5. „halucinál” (helyesen: *hallucinál*), 6. „akreditál” (helyesen: *akkreditál*), 7. a hét kérdéses ikerszó közül elfelejtette beírni az utolsót (*billeg-ballag*), 8. „művégtag-készítő” (helyesen: *művégtag-készítő*), 9–12. az utolsó feladat Kölcséy-idézetében nem tette ki a kezdő és a végző idézőjelet, és belül két vesszőhibája is volt.

Ez a versenyzőnk, Czuczor Erzsébet, távoli rokona a múlt században élt szótáríró tudós Czuczor Gergelynek. Főiskolánk házi helyesírási versenyén I. éves korában harmadik, II. éves korában második, III. évesként negyedik, IV. évesként pedig első lett: ilyen alapon képviselhette főiskolánkat a pedagógusképző intézmények országos helyesírási versenyének döntőjén. Amikor még elsőévesként harmadik lett a háziversenyünkön, kérésre le is írta, minek tulajdonítja, hogy ilyen szintű a helyesírása. Idézek a válaszából:

„Hogy hogyan értem el ezt az eredményt? Már az általános iskolában, majd a gimnáziumban is a jó helyesírók közé tartoztam. Az iskolán kívül is foglalkoztam a helyesírással. A gimnáziumban nyelvi szakkörbe jártam, amelyet történelemtanárom, Lengyel Gézáne vezetett. Ebben a szakkörben központi helyet foglalt el a helyesírás. A gimnáziumi magyartanárnom is nagy súlyt helyezett a helyesírásra. A magyar nyelvtani órák legtöbbször tollbamondással kezdődtek. A nehezebb szavakat, szókapcsolatokat gyakran ismételtük, így tanultuk meg a szavak helyes írását.

Véleményem szerint — folytatódik a válasz — a sok olvasás is segít abban, hogy helyesen írjunk, hiszen belénk rögződnek így a szavak. Bár sokszor találkozom ellentmondó írással a különböző könyvekben. Ha kételkedem valamiben, rögtön utánanézek a szabályzatban. Csak olvasással azonban nem lehet megtanulni a helyesírást, a szabályok megtanulása alapvető.”

Czuczor Erzsébet akkor, 1985 tavaszán azzal fejezte be a versenyhez kapcsolódó följegyzéseit, hogy ha majd pedagógus lesz, ő is szeretne nyelvi szakkört vezetni és helyesírási versenyt szervezni, rendezni, és szeretné megértetni tanítványaival, hogy a helyesírás éppoly fontos, mint a helyes, szép magyar beszéd. Remélem, hogy más versenyzőink is hasonló lelkesedéssel viszik tovább jövőendő iskoláikba a helyesírási versenyek eszméjét.

Ezt a mozgalmat alapozzák meg a pedagógusképző intézmények házi és országos helyesírási versenyei, amelyek most már remélhetőleg hagyományossá válnak. Tizenhét intézmény (egyetem, tanár- és tanítóképző főiskola) már bekapcsolódott ebbe a mozgalomba. Reméljük, hogy legközelebb még nagyobb, sőt talán teljes lesz az országos döntőn a részt vevő intézmények száma. Az egyetemeken, úgy látszik, csak a bölcsészettudományi karokra számíthatunk, mert a többi tanárképző karon nincsen nyelvművelés: nincs tantárgyi keretben folyó nyelvművelő munka.

Nagyon szeretnénk, ha belátható időn belül a hazánkkal szomszédos országok magyar szakos tanárokat képző intézményei is bekapcsolódhatnának ebbe a magyarországi helyesírási versenymozgalomba.

Egyelőre azonban itthon is szembe kell néznünk azzal, hogy sokan nem értik, miért kell foglalkozniuk még a tanító- és tanárjelölteknek is a helyesírással. Az érettségi vizsgájuk előtt tizenkét évig jártak iskolába, mégsem tudnak helyesen írni? Az így vitatkozóknak meg kell magyaráznunk két dolgot. Az egyik az, hogy a helyesírásnak különböző szintjei vannak: ami elég az általános iskolai szinten, az nem elég ahhoz, hogy valakit középső vagy felső szinten is jó helyesírónak minősíthessünk. A másik tisztáznivaló pedig az, hogy a mai pedagógusjelöltekből lesznek a holnapi pedagógusok, akiknek a helyesírási műveltség szempontjából is állandó jó példaként kell állniuk a tanítványaik előtt, ezért ezen a pályán a jó helyesírás kétszeresen fontos.

Egyetlen tanító- vagy tanárjelölt sem mondhatja, hogy neki már teljesen kész, befejezett helyesírási műveltsége van. A helyesírással ezen a pályán mindig foglalkozni kell, s ennek igen jó eszközei — többek között — az iskolai helyesírási versenyek.*

Pásztor Emil

Építkezés alapok nélkül?

(Az olvasástudás helyzetéről)

A Kaposvári Tanítóképző Főiskola 1982—83-ban a tankötelezettség teljesítését gátló körülményeket vizsgálta Somogy megye iskoláiban.. Az olvasási teljesítmények mérésére szolgáló szövegek kiválasztását és a feladatlapok elkészítését rám bízta (10 fős hallgatói csoporttal dolgoztam).

Két felmérést végeztünk: 1982 májusában és 1983 szeptemberében. Osztályonként három különböző típusú szöveget választottam, minden szöveghez 3—5 feladat tartozott. Minden osztály szövegeit összehasonlítottam a tankönyvvel szövegnehézségi szempontból, nyelvi jegyek alapján. Az összehasonlítás szempontjai a következők voltak:

átlagos mondathosszúság (mondat : szó arány)
7 betűnél hosszabb szavak aránya
kötőszavak aránya (kötőszó : összes szó)
elvont főnevek száma a szövegben (minden szó egyszer)
szavak száma a szövegben.

A fentiekén túl figyelembe vettem szókincsbeli és szintatikai tényezőket is.

A kiválasztott szövegek rangsora (1—10 a határértékek):

* Az intézményi (házi) helyesírási versenyek egi tapasztalatait — a tollbamondásos szövegekkel és más feladatokkal együtt — az érdeklődők a következő cikkeken találják meg: 1. Főiskolai hallgatók helyesírási versenye (Nyr. 1967: 450—4); 2. Helyesírási verseny az egi főiskolán (Felsőoktatási Szemle, 1978: 317—8); 3. Helyesírási versennyel a jobb helyesírásért! (Magyartanítás, 1982: 284—8); 4. Iskolai helyesírási versenyek (Köznevelés, 1988. 18. sz. 10).

	1. o.	2. o.	3. o.	4. o.
1. o. Círmos és Csóri 1. vsz.	3.			
A kiskakas kertje	5.			
1—2. o. A kiséger hídja	6.	4.		
2. o. A róka és a varjú		4.		
2—4. o. Fizetés az étel szagáért		6.		2.
3. o. Domb tövén			3.	
Élet a pusztán			5.	
3—4. o. Honnan kerültek hozzánk az egyes növények?			5.	4.
4. o. Rákóczi táborában				6.

A táblázat egyértelműen mutatja, hogy a szövegek semmiképpen sem voltak nehezebbek a tankönyvi szövegeknél.

A néma, értő olvasás gyenge eredményeiről írtam a Pedagógiai Szemle 35. évfolyamának 7—8. számában (1985. júl.—aug). Azóta is foglalkoztat a szövegértés, szövegértelmezés alacsony szintje, keresem az okokat, a kudarcok forrásait. A felmérési eredmények összesítéséből egyik ilyen kiindulási pontként a szavak, kifejezések értését vizsgáltam.

Első osztályban a tanulók 84%-a nem tudta értelmezni, hogyan haladtak *cikk-cakokban*. 55%-a nem ismerte a csendben *osont* kifejezést, 48%-a a *csóka* főnevet. Ugyancsak az első osztályosok 66%-a nem ismerte a *segítőkész* melléknév jelentését. Ugyanezt a szót második osztályban a tanulók 24%-a nem értette.

Második osztályban a tanulók 41%-a nem ismerte a *furfangos* melléknévet, további 13%-uk nem érzékelt semmiféle különbséget a *furfangos* és a *ravasz* melléknév jelentése között. 39% nem tudta értelmezni a *legrokon szenvedőbb* melléknévet.

Harmadik osztályban a *domb tövén* szerkezet a tanulók 32%-ának okozott gondot. A *kulacs* főnevet 38%-uk nem ismerte. A *felszedték sátorfájukat* szerkezetet 46%-uk nem tudta értelmezni. 32% az *emberiség* főnevet értelmezte rosszul. Ugyanez a főnév a negyedik osztályosok 20%-ának is problémát jelentett. 16%-uk a *tarisznya* főnevet, 25%-uk pedig a *falatozta* igét nem ismerte pontos jelentésében. 19%-uk az *erszény*, 36%-uk a *pecsenye* főnév pontos jelentésével nem volt tisztában.

A *rest* melléknévet a tanulók 38%-a nem ismerte, a *téblábólól* melléknévet 62%-uk.

A kifejezések, szókapcsolatok még több gondot okoztak:

<i>munkájukat fél szívvel végzők</i>	51%
<i>megnyergelték a Tiszát</i>	37%
<i>megforrásokodott a reménység</i>	57%
<i>beálltak a vizek</i>	56%
<i>a szabadság ára</i>	61%

értelmezte rosszul vagy hiányosan, ill. értette félre a negyedik osztály tanulóiból.

A leginkább megdöbbentő változatok: *osont*: szimatolt, lopott; *csóka*: csirke, csuka; *segítőkész*: nem segített, gonosz; *furfangos*: buta, vere-

kedős, beképzelt; *kulacs*: kalács, kulcs, kancsó; *emberiség*: több ember, bátorság; *tarisnya*: harisnya, fonott kosár; *falatozta*: falt—csúnyán evett, falat épített; *erszény*: zsebféle, zsebkendő, belső zseb; *pecsenye*: pörkölt, sült tök; *rest*: szégyellte magát; *téblából*: téglából, gólyalábony megy, télen megy; *munkájukat fél szívvvel végzők*: leszállékolták őket, beteg emberek; *megnyergelték a Tiszát*: lovagoltak a vízben; *megforrósodott a reménység*: nyáron jóra gondoltak, hittek a jó időben; *beálltak a vizek*: beleálltak a folyóba, mentek a vízben; *a szabadság ára*: pénz, sok forint.

(Ritkán szedettek azok a szavak, ahol gyaníthatóan hibás olvasás, egyéni olvasástechnikai hiba volt a félreértés oka.)

Mivel közel 10 ezer a felmérésben szereplő tanulólétszám, nem tekinthetők a kapott eredmények esetlegesnek, véletlenszerűnek. Teljes egyértelműséggel állítható, hogy a szövegértés első és alapvető buktatója a szavak, kifejezések meg nem értése. A hiányos szókincs, gyenge szintű szóismeret a szövegek megértésének gátja.

Nem véletlenül hasonlítottam össze a felmérési szöveganyagot az adott évfolyamok olvasókönyvével. Az olvasókönyvi szövegek hasonló nehézségi fokozatúak vagy nehezebbek.

Joggal merül fel a kérdés — értik-e az olvasmányokat a szó igazi értelmében?

A mesék szavai, kifejezései sem éltek a tanulók egy részének (gyakran többségének) sem az aktív, sem a passzív szókincsében. Az ismeretközlő olvasmányok, a történelmi olvasmányok nagyon sok, a tanulók számára ismeretlen fogalmat tartalmaznak. Találtam olvasmányt 37 ismeretlen szóval, kifejezéssel. Ezeknek csak kis töredékét képes kikövetkeztetni a tanuló a szövegkörnyezetből. Valamennyit természetesen nem lehet megmagyarázni, hiszen erre nincs elegendő idő a 45 perces tanórán.

Tantárgypedagógusként évente nagyon sok anyanyelvi órát látok. A felmérés óta következetesen gyűjtöm a hasonló jellegű problémát okozó szó- és kifejezésanyagot. Néhány olvasmány olyan nehéz nyelvészetű, hogy megértése a felnőtt olvasótól is nagy figyelmet kíván.

Nem az olvasmányok témája és típusa ellen van kifogáscsm elsősorban, hanem a szövegek nehézségi foka ellen. Nem bugyuta történeteket vagy tanmeséket látnék szívesen, hanem több mondát és egyszerűbb, közérthetőbb megfogalmazású történetet. Úgy gondolom, a felületesen vagy alig értett szavak, kifejezések soha nem épülnek be a szókincsbe, nem gazdagítják a kifejezőkészséget. Ha sorozatosan elmaradnak a pontos szómagyarázatok, értelmezések, az olvasottak megértése válik hiányossá, pontatlanná. Ha nem szemléltetnek képpel, nem írnak körül közérthetően, nem használják az értelmező szótárakat, nem gyűjtenek szinonimákat, a magas színvonalat képviselő ismeretanyag nem fogja gazdagítani a tanulók személyiségét.

Anyanyelvünk sokkal nagyobb figyelmet érdemelne. A minőséget a mennyiség elé kellene helyezni a tananyagban is.

Nem hallgathatom el az iskolai munkán túlmutató tapasztalatot sem. Hányszor mesélhettek annak a kisgyerekeknek, aki még nem hallotta „a sárkány kilehelte lelkét”, és el sem tudja képzelni, mit jelent? Mennyir ér a csak passzív befogadás, a tévémesé?

A nyelvi nevelés a családban kezdődik, és bizonyos feladatkört az iskola nem képes teljes egészében átvállalni.

Tóth Istvánné

Tiszaszőlős nyelvjárásának néhány jellemző sajátossága

Tiszaszőlős a Tisza bal partján Tiszafüred mellett fekszik Szolnok megyében. Régi idők óta lakott terület. A határában előkerült avarkori és Árpád-kori leletanyag említésre méltó (vö.: Makkai János: A tiszaszőlősi kincs. Bp. 1985).

A falu magyar lakosságának folyamatosságára vagy az esetleges telepítésekre semmiféle biztos adatunk nincs. Az a kevés Heves megyével kapcsolatos monográfia, amelyben Tiszaszőlős is megtalálható, nem ad útbaigazítást erre a kérdésre. A történeti adatok a lakosság folyamatosságát sejtetik annak ellenére, hogy a lakosságnak többször menekülnie kellett, azonban úgy látszik, hogy a veszedelem elmúlása után mindig visszatért. (Nyr. 107 [1983]: 182–90.)

Tiszaszőlősről vonatkozóan a nyelvészeti szakirodalomban rendkívül gyér utalás található. Kevés szó, szólás az előforduló anyag (NyjBibl.). Imre Samu osztályozásában a közép-tiszántúli nyelvjárástípusba sorolható. Szerinte egyetlen jelentős eltérés a hajdú-bihari típustól, hogy az *e*: *ē* fonológiai ellentétet megkülönbözteti (A mai magyar nyelvjárásokról. Bp., 1971. 362). Sebestyén Árpád a nyelvjárási szakirodalomra hivatkozva közli, hogy a zárt *ē* fonéma előfordulásának határa Szoboszló vidékén húzódik. Tiszacsege, Egyek, Nagyiván, Püspökladány, Kaba, Derecske, Tépe, Berettyóújfalu, Bakonszeg, Furta és a tőlük nyugatra fekvő helységek nyelvjárása zárt *ē*-zű (vö.: Hajdúszoboszló nyelvjárásának jellemzése. Hajdúszoboszló monográfiája. 1975. 599–637). Tiszaszőlős a meghatározott helységek közül nyugatra, Egyekhez 18 km-re fekszik

A falu nyelvjárására legjellemzőbb a zárt */ē/* erős *i*-zés, az *óu*, *őü* diftongus, az *ű*-nek a köznyelvinél nagyobb megterhelése. A Szoboszlóra jellemző *l*, *r*, *j*, nyújtó hatása nem általános. Sohasem *börjú*, *álma*, hanem *bornyú*, *alma* stb.

Célom, hogy bemutassam az egyes fonémák létezését, a köznyelvvél egyező vagy eltérő vonásait, utalok az egyes fonémáknak a köznyelvhez viszonyított terhelésére. Teljességre nem vállalkozom. Az adatközlőkkel történő beszélgetések mellett felhasználtam a több ezer darabból álló, birtokomban levő cédulaanyagot, amelyet azt *i*-zés, a zárt *ē* az *ű* használatának vizsgálatára gyűjtöttem (l.: Nyr. 107 (1983.): 182–90; MNyj. 26–27 (1984–85): 31–41), nem utolsósorban támaszkodtam arra, hogy a falu nyelvjárása anyanyelvjárásom.

A jelenségek bemutatásában, rendszerezésében elsősorban Sebestyén Árpád tanulmányát követtem (i. m.), de figyelembe vettem más hasonló jellegű feldolgozásokat is. (Imre Samu i. m., Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi nyelvhasználatának hang és alaktana, valamint Szabó József: A nagykovácsi nyelvjárás.)

Részletesebb jellemzés

M a g á n h a n g z ó k

1. A rövid magánhangzók

Nyole rövid magánhangzója van: *u*, *ü*, */i/*, *o*, *ö*, */ē/*, *a*, *e*.

Az *u* megterhelése megegyezik a köznyelvivel.

Gyakoriságát némileg növeli, hogy egyes szavakban a köznyelvi *o*, *ó*, helyén is *u* használatos: *ahun*, *Bubori* (*Bobory*), *bulgár*, *csuda*, *csudálkozik*, *csurdogál*, *csurgat*, *csurog*, *kufér* 'katonaláda', *máshuva*, *muži*, *puhár*, *sěhuva*.

Csökkenti az *u* számát, hogy a többes szám harmadik személyű birtokos személyrag az *-uk* helyett *-ok*, *-jok*: *gójájok*, *kutyájok*, *apjok*, *kalapjok*, *vagyonynok* v. *vagyonok*, *lovok*, *malaccok*, *magok*, *nállok* stb.

Az *u* helyén *o* van: *alumínijom*, *fodbal*, *fundaměntom*, *komonista*, *kopec*, *pádíměntom*, *páskom*, *onoka* stb.

Néhány esetben az *u* megnyúlik: *cúkor*, *úcca*, *új* 'ujj', *tűkőr* stb.

Az *u* helyén *i*: *iborka*, *curikk*, *curikkol*.

Az *ü* a köznyelvvél általában egyező módon fordul elő. Eltérés csak néhány esetben tapasztalható.

Ö helyén *ü* van: *gyükér*, *tűrül*, *tűrülközöü*, *büfög*, de *bökköny* stb.

Az *ü* helyén *i*: *kilsőü*.

Az *ü* helyén *ű* van: *kűd*, *tűkőr*.

A birtokos személyrag a többes szám harmadik személyében *-ök*, *-ék*, *-jök*, *-jék*: *ökörkök*, *ökrök*, *velék*, *tehenék*, *közzéjék*, *kertyék*, *fecskéjék* stb.

Az *i* az esetek nagyobb részében megegyezik a köznyelvvél, néhány eltérés azonban előfordul.

A köznyelvtől eltérően *i* használatos: *bitumin* 'bitumen', *curikk*, *fírfi*, *girinc*, *giríny*, *girizd*, *girizdés*, *hörpint*, *iborka*, *idésanyám*, *idésapám*, *idésnéém*, *ippen*, *küls*, *krizantin*, *messzi*, *pinték*, *ridikül*, *siket*, *sipka*, *telí*, *vircese*, *zsombik* stb.

A szó végére kerülő egyes szám birtokos személyrag sohasem *i*, de toldalék előtt gyakori: *ere* > *erít*, *elé* > *elébe* v. *elejibe*, *erdeje* > *erdejét*, *ereje* > *erejét*, *fejével*, *fejibe*, *füle* > *fülét*, *ideje* > *idejibe* stb.

Megtalálható még: *apránkint*, *diüllőjnkint*, *esténkint*, *fejenkint*, *rěggelěnkint* stb.

Csökkenti a számát néhány nyúlás: *finom*, *vidám*, *pipa*, *szik* (szik), *szil* (szilfa) stb.

Az *o* előfordulása nagyjából egyezik a köznyelvvél, néhány eltérés azonban itt is található.

Növeli a számát: *aszott*, *fodbal*, *kopec*, *komora*, *lugos*, *onoka*, *onokája*, *sorogja*, *magoss*, *villony*, *lábom*, *újom* 'újjam' stb.

Az *aztán* helyén *osztán*, *oszt* van. A birtokos személyrag *-ok*, *-jok* (l. még *u* fonéma).

Csökkenti a számát: *ahun*, *barona*, *běřtva*, *Bubori*, *bulgár*, *csuda*, *csudálkozik*, *csurdogál*, *elevătěr*, *csurgat*, *gáděr*, *hunnan*, *kufěr*, *máshuva*, *marék*, *muži*, *őyr* 'orr', *orvas*, *puhár*, *sěhuva* stb.

Az *-ol* hangkapcsolatok helyén az *l* kiesésével pótlónyúlásos *őü* diftongus hangzik: *vőüt*, *nyőuc* stb.

Az *ē* igen nagy megterhelésű fonémája a nyelvjárásnak. Megtalálható hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, szótőben és toldalékokban egyaránt. Megléte nagymértékben csökkenti a nyílt *e* terhelését, változatosabbá teszi a kiejtést, néhol jelentéskülönbséget is ad. Néhány jellegzetes példa: (fűjnek a) *szelek*, (kényeret) *szelék*, (kényeret) *szegék*, *szégek* (vannak a cipőben) stb.; *Běcsali* (csárda), *Cěglidi*, *Csěrje*, *Děják*, *děszka*, *ředil*, *ředőü*, *gyěp*, *Měnyhért*, *sěr*, *sětít*, *sžeg*, *zsěmje*; *fazėkas*, *gyerėk*, *idės*, *kenděr*, *seběss*, *szövetkėzet*, *verēm*, *vermės*, *ředjėk* (tehenet), de 'ředjėk' jelentése is van; *kěrėszt*, *rėndės*, *sěpěr*, *věděr*, *věrėss*; *gyikėnyės*, *kěrėsztės*, *pěrės*, *pěrgěl*; *fenekėt*, *gyěpėt*, *ligetėt*, *sžemetėt*, *szövetkėzetėt*, de: *kertet*, *věrėssėt* stb.; *ředjėk* (-űk), *kėnyerėk* (-űk), *pizėk* (-űk), *kőzzėjėk* (-űk), *sžemėk* (-űk); *Pėtykėrėn*, *Cěglidėn*, *Kőhėrėn*, *ředirėn*, (hol?), de: *ředirėn* (hogyan?), *seběssėn*, de *sebėssen*, *věrėssėn*, de: *věrėssen* stb.; *szövetkėzethė*, *műhejhė* stb.; *hēcěr*, *ėtysžěr* v. *ēcěr*, valamint: *běřtva*, *děra* 'dara', *děrálóü*, *gěrággya*, *katėsztěr*. (L. még: A zárt *ē* használata Tiszaszólósön. MNyj. 26—27 [1984—85]: 31—41.)

Az *ö* általában egyezik a köznyelvvél, számát a köznyelvvél szemben csak kevés eset növeli: *bökköny, fröstök, fröstököl, röggöny* 'röntgen', *röggönyöz* 'röntgenez' stb. Az *-ük* birtokos személyrag *-ök, -jök*: *főiggyök* stb. (l. *ü* fonéma).

Néhány eltérés csökkenti a számát: *gyükör, türül, giriny* stb. (l. *ü* fonéma).

A köznyelvi *-öl* hangkapcsolat helyén az *l* kiesésével pótlónyúlásos *őü* diftongus található: *kőjccsigés, kőüt, tőjcsír, tőüt, tőütött, tőüttya, zőüd*. Ez a jelenség figyelhető meg az *őjrviny* (örvény), *őjz* 'öröl' szavakban. Az *ö ~ e* váltakozás is előfordul: a kömény-mag *kemímmag*. Az *e ~ ö* váltakozásban mindig az illabiális változat használatos: *sépér, sēr, csépég, véröss, pērös, fél, vödér, lészél, tészél* stb.

Az *a* a köznyelvhez hasonlóan előforduló fonéma.

Növeli a terhelését, hogy néhány szóban más hangok rovására megtalálható: *barona, kila, kilamétér, orvas, lapossak* (*laposok* helyén) stb.

Az *r* rövidülése következtében pótlónyúlásos hangsúlyos nyújtott alak jön létre: *āra, amāra*, az *l* kiesésével megnyúlik az *a*: *bāra* stb., a hosszú *ā* hang helyén gyakori az *a*: *akarmejik, akarhun, valahuwa, rampa* stb.

Néhány jelenség csökkenti az *a* terhelését: *ákácos, dēra, dērálóu* (kizárólag az idősebbeknél), *gērággya* (de: *garád*), *hunnét, onnét, osztán, őytán, villony, sorogja* stb. (l. még az *o* fonéma; *lábom, újom* stb.).

Az *e* minden helyzetben előforduló fonéma.

Növeli a számát néhány esetben a hosszú *é* kárára való *e* használat: *abéce, bele* 'béle', *lēfele, fenek, keves, középsőü, véce* stb. valamint más szórványos esetek: *cipe, kemímmag* stb.

Megterhelését nagymértékben csökkenti a zárt *ē* használata (l. *ē* fonéma).

Hangsúlyos nyújtott alak jön létre az *r* rövidülése, valamint az *l* kiesése következtében: *ēre, mēre, ējár, ējutok, fējutok, ēránt* stb. Az *ē* kivételével csak néhány jelenség csökkenti az *e* terhelését: *messzi, girizd*, illetve *gērēzd, ridikül, teli* stb.

2. A hosszú magánhangzók

A falubeli nyelvjárás hosszú magánhangzó-rendszere a köznyelvinek megfelelően 7 hosszú fonémából áll. Az *ó, ő* helyén jelentkező diftongusokat a monoftongusos főváltozathoz sorolom. Az *l, r, j* hatására megnyúlt, illetve pótlónyúlásos *e, a* (*ēre, āra, bāra, ējut* stb.) hangokat nem tekintettem önálló, külön fonémának. Ezért a rövid magánhangzóknál mutattam be őket.

A hosszú magánhangzó fonémák: *ú, ű, í, ó, ő, á, é*.

Az *ú* minden helyzetben előforduló önálló fonéma. A köznyelvtől kevés esetben tér el a terhelése.

Növeli a terhelését: *cúkor, fúrú* 'fűrő', *kútat* (ás), *lú* 'ló', *úcca, új* 'ujj', *zsúzsok* stb. Az *l* kiesésével pótlólag megnyúlik az *ú*: *kúcs* stb., a *-ból, -ról, -tól* rag mindig zártabb ejtésű: *-búl, -rúl, -túl* (*asztalbúl, asztarrúl, asztaltúl* stb.).

Az *ű* minden helyzetben előforduló fonéma. Terhelése jóval nagyobb a köznyelvinél.

Leggyakoribb az *ő* rovására jelentkező *ű*: *bőjcsű, bú, bűr, csű, fenkű, fűkötőü, gyēplű, hétű, kű, kűműves, lű, meddű, mēnkű, szű* 'szó', *szűrű, tű* 'tő', *ű* 'ő', *űk* 'ők', *visű* stb.

A rövid *ü* helyén *ű*, esetleg az *l* kiesésével nyúlik meg az *ü*: *dűt, kűd, tűkőr* stb.

A *-ból, -ról, -tól* tag mindig zártabb ejtésű: *-búl, -rúl, -iúl* (*mübúl, mirúl, mitúl* stb.). É helyén *ű*: *fűsű, de fűsű* is.

Az *ű* hiánya rendkívül elenyésző: *düllőü* stb.

Az *í* igen nagy megterhelésű fonémája a nyelvjárásnak. Az *i*-zés megtalálható hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, toldalékokban és szótőben egyaránt.

Túlnyomó többségben a köznyelvi *é* fonéma helyén jelentkező zárt *i*-zés fordul

elő: *ig, il, hív, lip, níz, mir* 'miért', *rit; iccaka, félidés, izik, firég, kisdőj, kive, lilék, ripa, beszil, fehír, szivanóy, kaparik, kerítés, kössig, páncil, tessik, dicsődüssig, zőjcsig* stb.

Szórványosan megtalálható más hangok helyén is: *irigy, kilsőj, kőműves*, de *kőműves* is, *szik, szil* fa, *zsizsik* stb. (L. még: Az *i*-zés használata Tiszaszőlősen, Nyr. 107 [1983]: 182–190).

Az *ó* a köznyelvhez hasonló megterhelésben fordul elő, tőle csupán néhány esetben tér el. Leginkább diftongusban realizálódik: *átjáróy, kaszálóy, kunyhóy, nőyborda, alsóy, sóys, Róykás* stb.

Terhelését növeli az *l* kiesésével és az *rr* rövidülésével járó pótlónyúlás: *bóyt, dóygozik, gyóycs, nyóyuc, óyucsóy, vóyut* stb.; *óra* 'orra', *a* helyén: *óytán, óyt, 'asztán'* stb.

Elenyésző számban az *ó* helyén *ú* látható: *lú, fúru* stb. A *-ból, -ról, -tól* rag mindig zártabb ejtésű: *búl, -rúl, túl: tóybúl, Páncilosrúl, Aszóytúl* stb.

Az *ő* fonéma helyzete nagymértékben hasonló az *ó*-éhoz.

Az *ő* leginkább a diftongusokban realizálódik: *düllőj, elsőj, felsőj, inneksoj, szőjke, temetőj, tetőj, üljőj* stb.

Terhelését növeli az *-öl* hangkapcsolat átalakulásából az *l* kiesését követő pótlónyúlásos jelenség: *bőjcsű, főjd, gyümőjcs, szemőjcs, törkőj, vőjgy, zőjd* stb.

A számát jelentősen csökkenti a zárt *ű*-zés: *bőjcsű, bú, bűr, csű, kű, lű* stb. (L. az *ű* fonéma).

Az *é* helyzete, terhelése szorosan összefügg az *i*-ével. A köznyelvi *é* hangoknak a helyén csak részben találunk *é-t*: *ég, jég, léc, rév* (de *ri* is: *rijárás rivisz*), *cserép, kerék, kötél, téglá* stb., de *írte, kisdőj* stb. (L. *i* fonéma); *a* helyén *é*: *zsétár* 'sajtár' stb.

Terhelését nagymértékben csökkenti a zárt *i*-zés, ami néha *i*: *enyim* és *enyim*, *kri-zantin, vőjfi, zsombik*, néha a köznyelvi rövid párjának használata: *ábéce, fenek, keves, középsőj, lőjele, véce* stb. Az *é* helyén *ű*: *fűsű*.

Az *á* előfordulása a köznyelvihez hasonló. Eltérese nagyon minimális.

Növeli a terhelését: *ákácfa, ártézi, gimnázista, tráncport* 'transzport'.

Csökken a terhelése: *akarhuva, akarki, akarmijen, fajront, rampa, spajz, vajling* stb.

M á s s a l h a n g z ó k

A *j*-zés

Imre Samu szerint a *j*-zés ebben a nyelvjárástípusban a legerősebb (i. m. 361).

A falu nyelvjárásában a palatalizált *l* és a helyette használt *l*-ező ejtés ismeretlen. Szoboszlóhoz hasonlóan *j*-t találunk a *jány, tajga, pájinka, váju* példákon túl a *gajj, ijen, mejj, vájug* stb. szóalakokban is.

A palatalizáció, depalatalizáció

A jelenségre a falu nyelvjárásában kevés példát lehet találni: *Danyi, nyőj(nő), nyőveszt* (növeszt), *Vilmány* (Wildmann), *Kátmány* (Kaltmann), *puttony, sezlony, röggönyöz, takarmány*, de *takarmánt* *észik, bökköny, de bökkönt, dohány, de: dohánt széd, lőhány, de lőhánta a takarmánt, cigány, de: Cigán-laposs; bizon, bizg, mán* 'már', *mėnkű* stb. *szėginy, de szėgin leginy, kéminy, de kéminkotróy* stb.

Hasonulások jelenségek

A köznyelvben előforduló hasonulások jelenségek mind megtalálhatók a falu nyelvjárásában, azonban ezen túl még egy-két sajátosság is megfigyelhető.

Az *rl > ll*: *babillel, kollát, pallag* 'parlag', *sállik* (a ló), *tallóy, tölleszt; lr > rr*: *farra, kötérre, szárra, szírre, óydarra; gn > nn*: *tėnnap; dl > ll*: *pallóy* '3–4 cm vastag,

széles deszka', *padló* 'a szoba padlózatára szolgáló vékonyabb, keskeny deszka' „pádiméntomosz szoba”, „né hord bé a *padló*ra a sarat”, *pallás* 'padlás', de *hidlás* 'az istállóban az állatok vizeletének összegyűjtésére szolgáló árok, tetején padlódeszkával'; *gyt* > *tt*: *fottok*, de *fotytok* is, *hattok* vagy *hatytok*, *hattatok* vagy *hatytatok*, *vattok*; *dgy* > *ggy*: *hagy* *gyújjon*, *agy gyorsan* stb.; *dcs* > *ccs*: *hacs* *csinálja*, *acs* *cserébe* stb.; *gycs* > *ccs*: *écs* *csikó*, *nacs* *csikó*, *nacs* *csúnya embér*, *lécs* *csapó* stb.; *jjny* > *ny*: *únyi* 'újnyi'; *nl* > *ll*: *küllődik*, *szélláda* 'szénláda', *széllapát* 'szénlapát' stb.; *scs* > *ccs* *kics*, *csikó*, *kics* *cseled* stb.; a mutató névmás *z*-je hasonul a következő mássalhangzóhoz: *as* *sé*, *es*, *sé*, *el* *léd* *belőjle*, *em* *még nem vóut ott*, *et* *tette*, *el* *látta* 'ez látta', de mindig *avval*, *evvel* az *rs* hasonulása soha nem fordul elő: *borsó*, *farsang*, *korsó*, *nyers* stb.

Affrikálódás

A Dunántúlra jellemző affrikálódás (*ty*-zés, *gy*-zés) nem fordul elő, de néhány más esetben megtalálható az affrikálódás: *bégubóddzik*, *cvettér*, *bocfa*, *gyön*, *bornyú*, *varnyú*, *tráncport* 'transzport'. Más esetben *rj* az ejtés: *sarjú* stb.

Kieséses jelenségek

A hármas mássalhangzó-kapcsolatok a köznyelvinél gyakrabban oldódnak fel kivetéssel. A kétmássalhangzós kapcsolatok egyes típusainak helyi megoldását is ide sorolom: *aszma*, *aszitte*, *fírhé* *mégy*, *gané* 'ganaj', *hí* 'hív', *karé*, *katuja*, *parhelt* 'sparherd', *pajz*, *pórol*, *pekulál*, *penóut*, *röggöny*, *szí* 'szív', *taniszli* 'staniszli', *taré*, *télázsi*, *törköő*, *főőfi*; *aszonta*, *asz keresi*, *aszonygya*, *inekciójó*, *kerbe*, *kérezgát*, *kérészfa*, *minnek* 'mindnek'; *majnem*, *monygyuk*, *mos majd*, *né bánd* 'bántsd', *tesvir*, *vajling* 'vajdling' stb., de *drót*, *friss*, *krajcár* stb.

A mássalhangzó után a *t*, *d* gyakran kiesik: *azír*, *ezír*, *mėgin(t)*, *mer(t)*, *mír* 'miért', stb.

A *j* kiesésével megnyúlik az előtte álló magánhangzó, ha nem volt előzőleg is hosszú: *elbűtt* (a nap), *gyút*, *rágyút* (a pipára), *gyút* (szénát), *hitta*, *iccakázik*, *karé*, *nyút*, *nyútó*, *nyútódeszka*, *paré*, *taré* stb.

Leggyakoribb jelenség az *l* kiesése. Rendszerint diftongusos változatot eredményez, s megnyújtja a szótag magánhangzóját: *bóut*, *bőücsű*, *fóut*, *főüđ*, *gyümdőcs*, *hóüđ*, *hóütt*, *kűđ*, *móüdnár*, *nyőuc*, *kőüđök*, *őut*, 'olt', *tőücsír*, *tőütyfa*, *tőütis* stb. Néha kiesik az *el* igekötőből az *l*. Ilyenkor megnyúlik az igekötő magánhangzója: *ējár* stb. (*l* e fonéma).

Mássalhangzók rövidülése

balon, *istáló*, *komonista*, *stram*, *vacilál*, *tėrasz*, *variál* stb.

Mássalhangzók felcserélése

ahun 'ahol', *gargalizál* 'gargarizál', *gyön*, *győssz*, *mán* 'már', *paksus* 'passzus', *pėnděl* 'pendely', *ridikűl*, *röggöny*, *szėrbusz*, *zsėtár* 'sajtár' stb.

A mássalhangzók nyúlása

Intervokális helyzetben néhány mássalhangzó hajlamos a nyúlásra, de ritkán megtalálható szó végén is: *agancs*, *aszott* 'aszat', *bágygatt*, *bakkancs*, *kőppen*, *belőjilem*, *bűdöss*, *dűllőő*, *erőűssen*, *kėttyėg*, *laposs*, *magoss*, *porcėllán*, *sebėss* 'gyors', de *sebės* a *keze* 'kiütéses'; *szőűllőő*, *utánna* stb.

A hosszú *nn* Szoboszlóval ellentétben nem fordul elő (nincs *szappann* stb.).

A hiátus és a hiátus megszüntetése

A két magánhangzónak egymás mellé kerülésével keletkezett hangűrt a falubeliek a köznyelvhez hasonlóan oldják fel: *fiijaji*, *Petőőji juccaji*, *lőőijom* stb.

Alaktani jelenségek

Az alaktani jelenségekből a helyi sajátosságok közül a legjellemzőbbeket mutatom be.

Névszótövek

A köznyelvi *szekér-szekeret*, *tehen—tehenet* stb. alakokhoz hasonlóan a szőlősi nyelvjárásban is hosszú magánhangzót találunk az esetek túlnyomó többségében, de néhány szóalakban az *e* is megtalálható: *keves—keveset*, *közepsőőő—közepsőőőit*, *szőemet—szőemetőit* stb.

Sebestyén Árpád jelzi (i. m. 612), hogy Szoboszlón a többeli hosszú magánhangzók megőrzése megfigyelhető. Ez a jelenség ritkán, kizárólag az idősebbek nyelvében Szőlősen is megtalálható: *kanállt*, *puhárt*, *sárt* stb.

Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyraggal alakult tövekre általában jellemző a *feje—fejőit*, *fejőbe*, *fejővel* stb. (l. A birtokos személyragozás).

A köznyelvi *karaő*, *paraő*, *taraő*, *ganaő* szavak tőtipusa: *karő*, *parő*, *ganő* stb. (l. Kiseséses jelenségek).

A *v*-tővű névszók tövében a köznyelvi alak az uralkodó, de előfordul a *cső*, *csővet* mellett a *csőő*, a *kő*, *kővet* mellett a *kőő* is („aggy őőy *csőő* nekőm is”).

Az igetők

Az *ád*, *hágy*, *kél* stb. őőalakok csak elvétve, egy-két őős ember beszédében fordulnak elő: *őőlkél a nap*, *nem őőel a termőny* stb.

A *v*-tővű igéket *v* nélkül használják: *őő*, *őőő*, *őőőak*; *őő*, *őőőőad*, *őőőő*, *őőőőő*, *őőőőak*, *őőőőak* stb.

A *őő*, *őő* igetőveket nem használják, csak *őőő*, *őőőő* fordul elő. A köznyelvi *őő* mindig *őő*, de: *őőők*, *őőőis*, *őőőőőőő* stb.

Az *esőő*, *isőő* egyes szám harmadik személyű múlt idő alanyi ragozása alakja: *őő*, *őő*. Ma is általános használatú. Gyakori jelenség, hogy a *d*, *t* végű igékhez közvetlenül csatlakozik a főnévi igenév képzője és a *-lak*, *-lek* rag: *őőőőni*, *őőőőni*, *őőőőlek*, *őőőőlek* stb. („El kéne *őőőőni*,” „Majd *őőőőlek* őő őőőőet!”)

A birtokos személyragozás

A birtokos személyragozásban csak a 3. személyű ragok mutatnak eltérést a köznyelvi formáktól.

Gyakori az egyes szám harmadik személyben a többeli mássalhangzó megnyúlása: *őőőőnyő*, *őőőőőőit*, *őőőőőőnyő*, *őőőőőő*, *őőőőőő* stb.

Ha az *-e*, *-ő* személyrag-változatok után még további toldalék következik, akkor a személyrag rövid *ő*-vé válik: *őőő* (*őő*), *őőő*, *őőőő*, *őőőő*, *őőőő*; *őőőő*, *őőőő*, *őőőő*, *őőőő* stb. (l. még *ő* fonéma).

A többes szám harmadik személyű birtokos személyragban a köznyelvi *-őő*, *-őő*, *-őő*, *-őő* változatok helyén a nyíltabb magánhangzó *-őő*, *-őő*, *-őő*, *-őő*, *-őő* található: *őőőő*, *őőőő* („*őőőő* a *őőőő*”), *őőőő*, *őőőő* *őőő* benne ’őőőő’, *őőőőő* a

tehenék 'tehenük', *pízek* 'pénzüik', *kényerek* 'kenyerük', *zsebek* 'zsebük', *ökrök*, *ökröjük* 'ökrük', *fiúk*, *lakójuk*, *malaccok*, *vővőjük*, *szőjűllőjük*, *közzéjük* stb.

A névragozás

A legjellemzőbb ragozási sajátosságok a falu nyelvjárásában: a tárgy *t* ragját néha megkettőzve használják: *asztat*, *esztet*, *útet*; a többes szám 2. személy mindig *tigedet* stb. Néha a köznyelvtől eltérő töváltozatot találunk a ragok előtt: *kútat*, *útat*, *úccát*, *cúkort*, *csút*, máskor eltérő tövéghangzó előzi meg: *ekút*, *puhárt*, *sárt* stb. A birtokos személyragos szó további ragozása esetén is más tövéghangzó található: *fejít*, *térgyit* stb. (1. A birtokos személyragozás; i fonéma).

A köznyelvi *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragok általános használati formája *-ho*, *-hē*, *-hō*: *kös-sikhászho*, *Csapóyho*, *Csérjéhē*, *csühō*, *Göbéhē* stb. A *-ból*, *-böl*; *-ról*, *-röl*; *-tól*, *-töl* határozóragok mindig a zártabb *-búl*, *-bül*; *-rúl*, *-rül*; *-túl*, *-tül* formában élnek: *bóydbúl*, *ritrúl*, *Róykásrúl*, *szövetkéztbúl*; *Aranyostúl*, *attúl*, *előjűrúl*, *hátúrúl*, *magátúl*, *szőjűllőjűtúl* stb. Az ide tartozó ragokból alakított személyragos határozószók rövid és hosszú magánhangzóval váltakozva találhatók: *rúllam*—*rullam*, *túlled*—*tülled* stb.

A *-bú*, *-bű*; *-rú*, *-rű*; *-tú*, *-tű* forma sohasem fordul elő.

A *-val*, *-vel* rag használata a köznyelvivel megegyezik. Az *l* nyújtó hatása nem érvényesül. A köznyelvi *azzal*, ezzel alakokkal szemben az *arval*, *ervel* az általános.

A köznyelvi *-ban*, *-ben* ragok helyén is a *-ba*, *-be* használatos.

A köznyelvivel egyezik az *-n*, *-on*, *-en* (*-ēn* is van), *-ön* használata: *Aranyoson*, *Céglidēn*, *Csérjēn*, *fehīrēn*, *fehīren* (hogyan?), *vőgygōn* stb. (sohasem „pijaconn”, „vőgygönn” stb.). A ragnak mód-állapothatározó szerepű változatában nincs *-on* forma, mindig az *-an* használatos: *parasztosan*, *okosan* stb.

Az *-ért* rag mindig *-ír* alakban szerepel: *azír*, *ezír*, *főjűdir*, *mír* 'miért', *pízír*, *ritír*, *szőjűllőjűír*, *tóyír*, *útír* stb.

A *-kor* illetve a *-szor*, *-szēr*, *-ször* ragok magánhangzóin nem érződik az *r* nyújtó hatása: *akkor*, *haccor*, *hécčēr* stb.

A családnevek és foglalkozást jelölő névszók mellett a köznyelvi *-ékhoz*, *-éknál* helyén az *-ék* képző használatos: „*mēgyēk Nagyék*, *vóytam Nagyék*” stb.

A hasonlító határozó mellett a köznyelvi *-nál*, *-nél* helyett gyakoribb a *-túl*, *-tül* használata: *apátúl* (is nagyobb), *tüllet* (kissebnek láccott) stb.

Az igeragozás.

Az ikes ragozás használata csak egyes esetekben figyelhető meg. Az első személyben mindig *észék*, *iszok*. A harmadik személyben az *észik*, *iszik* élő, a feltételes módban mindig *ēnne*, *inna* fordul elő. A felszólító módban sincs meg az a „heves burjánzás” (Sebestyén Árpád, i. m. 625), ami Szoboszlón tapasztalható, bár néha itt is megtalálható az ikes igék iktelen és az iktelen igék ikes ragozása. Csak az udvarias felszólításban fedezhető fel: „*tessik lēülni*, *tessik mēkhalgatni*” stb. Egyéb esetekben elvéve egyszer-egyszer hallható, akkor is csak öregekhez szólva: „*űjik lē*, *aluggykik kend*, *nē jajgassik mindig*, *be-szűlgessik ēty kicsit*” stb.

Az alanyi ragozás egyes szám második személyű alakja néha (elsősorban kedveskedő megnyilatkozásban, kis gyerekekkel való beszélgetés közben) *-ol*, *-öl*: *adol* (nekem ēty picit), *mondol* (valamit), *ugrol* (ēgy nagyot) stb.

A jelen idejű egyes szám harmadik személyében *-n* ragot csak a *mēgy* ige esetében figyelhetünk meg, ott is csak ritkán, elvéve fordul elő: „*Mēgyēm má mēgin* a kocsmába, *nizzítēk csak!*”

Egyes esetekben a kötőhangzó nélküli formák az általánosak a ragozás során (*kihult, mégált* stb.), de az esetek egy részében a rövidebb és a hosszabb alak egymás mellett él: *segíteni akartam—segíteni akartam, taníttak—tanítalak, kérdelek—kérdelek* stb.

A harmadik személyben a *kell* ige *kéllene* alakja helyett a *kék, kéne* használatos, az első személyben a *kénék* forma a gyakoribb: „Nem *kénék* én ot mán, minek mennék oda.” „Nekem is *kék* ojan ruha.”

A *-suk, -sük* igeragozás használata a faluban általános.

A szóképzés

A nyelvjárás a képzőállomány tekintetében nem mutat lényeges eltérést a köznyelvtől. A köznevekben és földrajzi nevekben igen gyakori az *-s* és az *-ús, -és* képző.

A főnévi igenév képzője mindig *-ni*.

A *-talan, -telen* fosztóképző olykor változott tőhöz járul: *sajttalan* (sótlan) stb.

Mondattani jelenségek

A szólói nyelvjárás a mondattani jelenségek tekintetében általában megegyezik a köznyelvvél.

A jelenleg rendelkezésemre álló adatok alapján jellemző eltérésnek látszik pl. az, hogy a főnévi igenév birtokos személyragos alakját nem használják: *el kél menni* (sohasem *mennem*), *írni kell* stb. „Aszonta az orvos, hoty sokat kell *úszni*” (nem *úsznom* stb.). Az *és* kötőszó csak elvétve fordul elő, helyette a *még, osztán, úytán, óyt* az általános.

Fekete Péter

Az ekvivalencia fogalma a fordításelméletben

A nyelvészeti fordításelmélet fontos kutatási területe az ekvivalenciának azaz a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg egyenértékűségének a kutatása. Míg azonban a fordítás folyamatának modellálására tett kísérleteknél a kutatás tárgya világos volt, azt kutattuk, hogyan jut el a fordító a forrásnyelvi szövegtől a célnyelvi szöveghez, az ekvivalencia mint kutatási tárgy korántsem ilyen egyértelmű.

Az első nehézséget az jelenti, hogy az ekvivalencia nemcsak a fordításelméletnek, hanem általában véve a nyelvtudománynak is központi kategóriája. Egyetlen nyelv rendszerét sem írhatjuk le anélkül, hogy a nyelvi egységek értelmi, tartalmi azonosságát ne próbálnánk megállapítani. Ha pedig különböző nyelveket vetünk össze, a különböző nyelvekre jellemző formák között ugyancsak az értelmi, tartalmi azonosság vagy egyenértékűség alapján próbálunk kapcsolatot találni.

Jóval bonyolultabb a helyzet a fordításelméletben, ahol a különböző nyelveket fordítói szempontból vetjük egybe, hiszen ebben az esetben az ekvivalencia létének vagy hiányának megállapításába további „szereplők” kapcsolódnak be. A kutatón kívül a fordítónak, sőt a fordított szöveg befogadójának, olvasójának vagy hallgatójának is megvannak a maga szempontjai. Más fogalma van az ekvivalenciáról az olvasónak vagy hallgatónak, aki feltételezi az ekvivalenciát, más a fordítónak, aki megteremti az ekvivalenciát, megint más a kutatónak, aki vizsgálja az ekvivalenciát. (Albert 1988.)

Az olvasó attitűdje a legegyszerűbb. Az előlegezett bizalom jellemző rá. Amit fordításként adnak a kezébe, azt általában ekvivalensnek tartja. Az olvasónak semmiféle tudatos elképzelése nincs az ekvivalenciáról; ha a mű nem tetszik neki, legyen az akár tudományos, akár szépirodalmi, a szerzőről alkot rossz véleményyt. Ha eszébe jut is a fordítót hibáztatni, ezt rendszerint azzal indokolja, hogy bizonyos szavakat a fordító rosszul fordított.

A fordító viszonya az ekvivalenciához bonyolultabb. Neki már vannak bizonyos, többé-kevésbé tudatos elképzelései az ekvivalenciáról, szeretné megteremteni, de nem mindig sikerül neki. Paradox módon a fordítás minősége, a fordító sikere vagy sikerelensége az ekvivalencia megteremtésében nincs szoros összefüggésben azzal, hogy az ekvivalenciáról kialakított elképzelései mennyire tudatosak vagy ösztönösek.

Nyilvánvaló, hogy az ekvivalencia problémája a fordításelméleti szakemberek, a fordításkutatók számára jelentkezik a maga teljes összetettségében. Az olvasók és fordítók többé-kevésbé ösztönös, de mégis „egyértelmű” ekvivalencia-elképzeléseivel szemben a fordításkutatók között különböző nézetek alakultak ki az ekvivalencia lényegéről.

A kutatók egy része az ekvivalenciát a fordítás feltételének tartja, mely megkülönbözteti az idegen nyelvű szövegek átültetésének más módjaitól, az adaptációtól, a kivonattól, a rezümétől stb. Náluk az ekvivalencia követelményként vagy feltételként bekerül a fordítás definíciójába (fordítás = a forrásnyelvi szöveg helyettesítése ekvivalens célnyelvi szöveggel). Ilyen megközelítésben a fordításon belül az ekvivalenciának

nincsenek fajtái, nincsenek fokozatai. Ha csak azt a célnyelvi szöveget nevezhetjük fordításnak, amely ekvivalens a forrásnyelvi szöveggel, akkor minden fordítás ekvivalens, tehát az ekvivalencia további kutatása fölöslegessé válik.

A másik megközelítés abból indul ki, hogy az ekvivalencia sohasem lehet teljes. Az a célnyelvi szöveg, amelyet a fordító ekvivalensnek szán, és az olvasó ekvivalensnek fogad el, csak bizonyos (formai, tartalmi, kommunikatív stb.) szempontból egyezik az eredetivel, és ezeket a szempontokat igyekszik feltárni, rendszerezni. Ez a megközelítés nyilvánvalóan jóval termékenyebb. A fordítói gyakorlat bőséges anyagot kínál a kutatóknak az ekvivalencia fajtáinak, fokozatainak feltárásához. Ezen a megközelítésen belül is megkülönböztethetünk két irányzatot. Az egyik a *normatív* irányzat, mely előírja, hogy a fordítónak mit kell tennie az ekvivalens fordítás elérése érdekében; mi az, amit az eredeti szövegből feltétlenül meg kell őriznie, mi az, amit esetleg feláldozhat (Fjodorov 1958, Recker 1974, Barhudarov 1975, Jäger 1975). A másik a *deskriptív*, leíró irányzat, mely nagyszámú fordítói tény elemzése alapján leírja, hogyan teremti meg a fordító az ekvivalenciát, mi az, amit megőrzött az eredeti szövegből, mi az amit feláldozott (Revzin-Rozenvejev 1964, Catford 1965, Komisszarov 1980).

Az ekvivalencia kutatásának egy harmadik irányzata abból indul ki, hogy nem lehet azonos ekvivalencia-követelményeket támasztani egy használati utasítás és egy filmforgatókönyv, egy gépleírás és egy lírai költemény fordításával (fordítójával) szemben, vagyis ahány szövegtípus létezik, az ekvivalenciának annyiféle megvalósulása képzelhető el (Reiss 1971).

Cikkünk elején azt írtuk, hogy az ekvivalenciával foglalkozó kutatásokban a kutatás tárgyának körülhatárolása nem egyértelmű. Mi most kirekesztjük vizsgálatunkból az olvasó és a fordító ekvivalencia-felfogását (az előbbiről l. Popovics 1980, az utóbbiról Albert 1988), és a kutatók elképzelései közül is csak azokéval fogunk foglalkozni, akik az ekvivalenciát nem általában tartják a fordítás feltételének, hanem megpróbálnak különbséget tenni az ekvivalencia különböző típusai között.

Catford *A Linguistic Theory of Translation* című könyvében, mely 1965-ben jelent meg, „formális megfelelés” (formal correspondence) és „szöveg ekvivalens” (textual equivalent) között tesz különbséget. „Formális megfelelő — írja Catford — bármely olyan célnyelvi kategória (egység, osztály, szerkezet, szerkezeti elem), amelyről megállapítható, hogy a lehető legpontosabban ugyanazt a helyet foglalja el a célnyelv rendszerében, mint az adott forrásnyelvi kategória a forrásnyelvben” (i. m. 27). A szöveg-ekvivalensről viszont meglehetősen semmitmondó definíciót ad: „... bármely célnyelvi egység (szöveg vagy szövegrész) mely megállapítottan egyenértékű az adott forrásnyelvi egységgel (szöveggel vagy szövegrésszel)” (i. m. 27).

Catford ezután azt fejtegeti, hogy a formális megfelelés milyen ritka, hiszen a nyelvi rendszerek különbözősége miatt szinte sosem fordul elő, hogy valamely lexikai egység vagy grammatikai struktúra azonos helyet foglalna el a két nyelv rendszerében. Példaként hozza fel a formális megfelelésre az angol és a francia prepozíciókat. Mindkét nyelvben főnévi csoportokkal együtt szerepelnek, és vagy határozói szerepet töltenek be a mondatban, vagy jelzői szerepet (birtokos jelző, határozói jelző) a névszói szerkezetekben. Ha azonban tovább lépünk és a prepozíciókat tartalmazó határozók ekvivalenciáját próbáljuk igazolni, az csak a szövegek ekvivalencia alapján történhet.

Saját példát hozva fel, az orosz jelen idejű cselekvő melléknévi igenévi alaknak (*чумаюущий*) nem lehet formális megfelelője a magyar folyamatos melléknévi igenévi alak (*olvasó*), mert az orosz melléknévi igenév egy négyelemű rendszer része, míg a magyar melléknévi igenév egy három, ill. inkább kételemű rendszer része. Vagy az orosz *одуш-*nak nem lehet formális megfelelője a magyar *egy*, mert az utóbbinak a számnévi funkcióon kívül határozatlan névelői funkciója is van.

A rendszerbeli azonosság lenne a formális megfelelés feltétele a lexikai egységek-nél is. Az angol *brother* szó nem lehet formális megfelelője a magyar *fivér* szónak, mert a magyar az angollal ellentétben megkülönböztet idősebb fiútestvért (*fivér*) és fiatalabb fiútestvért (*öcs*). Az orosz *братушка*-nak nem lehet formális megfelelője a magyar *nagy-mama*, mert a magyarban a *nagymama* és a *nagypapa* mellett ott van az összefoglaló *nagyszülő* lexéma is, ami az oroszból hiányzik. A német *blau* azért nem lehet formális megfelelője az orosz *синий*-nek, mert az orosz *синий* ('sötétkék') mellett ott van még a *голубой* ('világoskék') is.

Catford példája a formális ekvivalencia hiányára az angol *yes* és a japán *hai*, mivel a japán *hai* az igenlésen kívül a tagadó kérdésre adott megerősítő válasz eszköze is. Ugyancsak nem formális megfelelője az angol *yes* a francia *oui*-nak sem, mivel az angol *yes* egy kételemű rendszer része (*yes-no*), míg a francia *oui* egy háromelemű rendszer része (*oui-si-non*).

Mindezekben a példákban végigtekintve a formális megfelelés lehetőségét szinte kizárhatjuk a fordításból, legfeljebb nemzetközi szavak, nemzetközi intézménynevek, földrajzi nevek, tulajdonnevek, terminusok esetében lehet szó a rendszerbeli hely azonosságról.

Amit viszont Catford a szövegekvalenciáról mond, mint említettük, meglehetősen kevés; "... bármely célnyelvi egység (szöveg vagy szövegrész), amely megállapítottan egyenértékű az adott forrásnyelvi egységgel (szöveggel vagy szövegrésszel)" (i. m. 27). A továbbiakban ezt így pontosítja: "... a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegek vagy szövegrészek akkor ekvivalensek, ha egy adott szituációban egymással kölcsönösen felcserélhetők" (i. m. 49). Ezt a megállapítást Catford a következő példával szemlélteti. Az elképzelt szituációban bejön egy lány és azt mondja: *I have arrived*. A szituációnak számtalan eleme van: a hely, az idő, a lány kora, magassága, hajszíne, ruhája, foglalkozása, a jelenlévők száma, összetétele stb., de csak kevés realizálódik nyelvvilág, kevés épül be az *I have arrived* mondatba. Ezek a következők: 1. a beszélő (*I* és nem *you* vagy *he*), 2. megérkezett (*arrive* és nem *leave*), 3. megérkezése kapcsolatban van valamilyen korábbi eseménnyel (*have arrived* és nem *arrive*, *arrived*), 4. mindez a jelenben történik (*have arrived* és nem *had arrived*) stb.

Ha ezt a kifejezést lefordítjuk oroszra (*Я пришла*) az orosz mondatban a szituációnak más elemei fognak nyelvileg realizálódni: 1. a beszélő (*я* és nem *ты*, *он*), 2. a beszélő nőnemű (*пришла* és nem *пришел*), 3. megérkezett (*пришла* és nem *ушла*), 4. a cselekvés kapcsolódik valamilyen megelőző eseményhez (*пришла* és nem *придем*), 5. gyalog jött (*пришла* és nem *приехала*), 6. a cselekvés befejeződött (*пришла* és nem *приходила*).

A felsorolt jegyek között csak három azonosat találunk (a beszélő, a megérkezés, a megelőző esemény), e három jegy azonossága azonban elegendő ahhoz, hogy az adott szituációban egymással kölcsönösen felcserélhető legyen az angol és az orosz mondat. Míg tehát az angol *arrive* és az orosz *прийти* ige között formális megfelelésről a legkevésbé sem beszélhetünk, az angol *I have arrived* és az orosz *Я пришла* mondat az adott szituációban felcserélhetők, tehát szövegekvalensnek tekinthetők. A szövegekvalencia feltétele tehát Catfordnál a szituatív releváns jegyek azonossága.

Az ekvivalencia másik kutatója Nida, Toward a Science of Translating című művében nem a szituáció releváns jegyeinek azonosságát, hanem a befogadó (olvasó, hallgató) reakciójának azonosságát tartja az ekvivalencia feltételének. Ő kétféle ekvivalenciát különböztet meg: formális ekvivalenciát és dinamikus ekvivalenciát. A formális ekvivalenciát egészen máshogy értelmezi, mint Catford, ő akkor beszél formális ekvivalenciáról, ha a fordító a forrásnyelvi szöveget részesíti előnyben, és a lehető leghívebben akarja visszaadni a forrásnyelvi szövegnek nemcsak a tartalmát, hanem a formáját is: 1. a grammatikai egységeket, 2. a szóhasználatot, 3. a terminusok értel-

mét. A grammatikai egységek hű visszaadása érdekében 1. az igét igével, a főnevet főnévvel fordítja, 2. nem változtat a mondatok határain, 3. nem változtat a központoszáson, a bekezdéseken stb. Mikor van ilyen fordításra szükség? Nida szerint így kell például fordítani Platon dialógusait ahhoz, hogy megérthessük Platon filozófiai rendszerének lényegét, nyomon tudjuk követni terminológiájának alakulását. Ugyancsak formális ekvivalenciára kell törekedni, ha nyelvészek számára készíttünk fordítást, akik a két egybevetendő nyelv egymásnak megfelelő egységeit akarják összevetni. A formálisan ekvivalens fordítás tehát nem elvetendő, hanem bizonyos szövegek és bizonyos befogadók esetében a fordításnak értékes fajtája (i. m. 165–6).

A dinamikus ekvivalenciánál épp ellenkező a helyzet, ott a fordító a célnyelvi befogadót tartja szem előtt. A dinamikus ekvivalens fordítást olvasva a befogadónak az az érzése, hogy „én is éppen így mondtam volna”. A dinamikus ekvivalens fordítás a „legközelebbi természetes ekvivalense” (the closest natural equivalent) a forrásnyelvi szövegnek. A „természetes” fordítás elérése érdekében három dolgot kell a fordítónak szem előtt tartania 1. a befogadó nyelvet és kultúrát a maga egészében, 2. az adott szöveg kontextusát, 3. a célnyelvi befogadókat (i. m. 167.).

A célnyelv és a célnyelvi kultúra figyelembevétele Nidánál a „természetes” fordítás első feltétele. J. H. Frere 1820-ban megfogalmazott gondolatait idézi: „A fordítás nyelvénak tiszta, érzékelhetetlen és láthatatlan elemnek kell lennie, mely csak eszköze a gondolatok és érzelmek átadásának, és semmi több; sosem szabad, hogy magára vonja a figyelmet. . .” Nida véleménye szerint az idegen nyelv nyomainak eltüntetése végett két területen kell változtatásokat végezni: a grammatika és a lexika területén. Nida a grammatikai változtatásokat könnyebben elvégezhetőnek tartja, annál is inkább, mivel azokat a nyelvek szerkezeti különbségei amúgy is kötelezővé teszik. A fordítás során szükség szerűen el kell végezni bizonyos szórendi változtatásokat, sokszor kell igét főnévvel, főnevet névmással fordítani stb. A forrásnyelv lexikai struktúráit a célnyelv szemantika követelményeihez igazítani már sokkal nehezebb. Ebből a szempontból Nida három lexikai szintet különböztet meg. 1. Olyan elnevezések, melyeknek könnyű megfelelőt találni a másik nyelvben (*folyó, fa kő* stb.). 2. Olyan elnevezések, melyek kulturálisan különböző tárgyakat jelölnek ugyan, de azok funkciója hasonló (pl. *könyv*). 3. És végül olyan elnevezések, amelyek kulturális sajátosságokat jelölnek (pl. *zsinagóga*). E harmadik csoportnál nehéz elkerülni az idegenszerűséget; ha pedig a szóbanforgó kultúrák távol esnek egymástól, akkor pedig egyenesen lehetetlen.

A „természetes” fordítás második feltétele Nidánál az adott szöveg kontextusának figyelembevétele. Érdekes, hogy mit ért Nida kontextuson. Először a mondatok intonációját és ritmusát említi, majd rátér az eredeti szöveg stilisztikai jellegzetességeinek visszaadására. Hogyan lehet elkerülni a vulgarizmusokat egy fennkölt stílusú szövegben, vagy ellenkezőleg, hogyan lehet elkerülni, hogy egy mindennapi szöveg a fordításban bonyolult jogi dokumentumnak tűnjön, mert a fordító megpróbál minden kétértelműséget kiküszöbölni a fordításból. A fordítónak gondolnia kell arra is pl., hogy az eltérő stilisztikai standardok miatt az angol próza spanyol fordításban szintelennek, unalmasnak tűnhet, míg a spanyol próza angol fordításban elviselhetetlenül bőbeszédűnek és ékesszólónak fog hatni. Ugyancsak a kontextus figyelembe vételéhez sorolja Nida az anakronizmusok elkerülését és az eredeti szöveg érzelmi színezetének visszaadását (i. m. 169–70).

A „természetes” fordítás harmadik feltétele Nida művében a célnyelvi hallgatóság figyelembevétele. A fordítónak ismernie kell és számításba kell vennie a célnyelvi olvasók ismereteit, tapasztalatait és megértési képességét (capacity for decoding). Arra kell törekednie, hogy a fordítás azonos hatást érjen el a célnyelvi olvasók körében, mint-
amilyen hatást az eredeti mű az eredeti olvasók körében elért. Bár Nida, mint látjuk, a

dinamikusan ekvivalens fordításnak három feltételét szabja meg, mégis ez utóbbival, azaz a célnyelvi olvasóra gyakorolt azonos hatás feltételével kapcsolatos gondolatai terjedtek el a fordításelméleti szakirodalomban. A dinamikusan ekvivalens fordítást, Nidára hivatkozva, az azonos hatást keltő, azonos reakciót kiváltó fordítással szokták azonosítani.

Az azonos reakció követelménye természetesen könnyen megkérdőjelezhető, s ezt már maga Nida is tudta. Ő maga hívja fel a figyelmet arra, hogy nem mindig tudhatjuk, hogyan reagált az eredeti hallgatóság valamely műre (i. m. 170). Mindazonáltal az azonos befogadói reakció — mint az ekvivalencia feltétele — jó kiindulási alapot nyújtott a további kutatásokhoz. Amennyire képtelenség megkövetelni az azonos olvasói reakciót több száz évvel ezelőtt született vagy egészen más kultúrából származó szépirodalmi művek fordítása esetén, annyira nem képtelenség azonos olvasói reakcióra törekedni körünkben született szakembereknek szóló tudományos vagy műszaki szövegek szakembereknek készült fordítása esetén.

Newmark *Approaches to Translation* című, 1982-ben megjelent könyvében azt rója fel Nida hibájául, hogy a dinamikus ekvivalenciát csak a formális ekvivalenciával állítja szembe, és nem beszél kognitív ekvivalenciáról, ami az értelmi, tartalmi azonosságot jelentené. Newmark szerint minél inkább az informatív tartalmon van a hangsúly a fordítandó szövegben, annál könnyebb az azonos hatásra törekedni, és minél inkább az érzelmi ráhatáson van a hangsúly, annál nehezebb (i. m. 132—3).

Ugyancsak széles körben elterjedt a fordításelméletben Gert Jäger ekvivalencia-felfogása, melyet *Translation und Translationslinguistik* című könyvében fejtett ki 1975-ben. Jäger megkülönböztet kommunikatív és funkcionális ekvivalenciát. Kommunikatív ekvivalenciáról akkor beszélhetünk, ha az eredeti szöveg „kommunikatív értéke” (kommunikative Wert) a fordítás során nem változik, vagyis a fordítás az eredeti szöveggel azonos kommunikatív hatást vált ki. Ez eddig Nida koncepciójához hasonlít, csak hogy Jäger szerint a kommunikatív hatás elsősorban pszichológiai fogalom, és a nyelvészet eszközeivel nem tanulmányozható. Tanulmányozható viszont nyelvészetileg az eredeti szöveg „funkcionális értéke” (funktionelle Wert), melynek megőrzése a funkcionális ekvivalencia feltétele. Hogyan fogható meg a szöveg funkcionális értéke? Funkcionális értéken Jäger a nyelvi jelek funkcióinak, azaz jelentéseinek az összességét érti. Pontosabban nem az összességét, hiszen a szemiotikából kölcsönövelt három jelentéstípus (szemantikai, szintaktikai és pragmatikai jelentés) mindegyikét tovább bontja, és csak részben tartja őket megőrzendőnek a fordításban. A szemantikai jelentésen belül (a jel és a jeltárgy viszonya) elkülöníti a szignifikatív jelentést (a jel és a fogalmilag általánosított jeltárgy viszonya) a denotatív jelentéstől (a jel és az objektíven létező jeltárgy viszonya), és csak a szignifikatív jelentést tartja megőrzendőnek. A szintaktikai jelentésen belül (a nyelvi jelek egymás közti viszonya) csak a szignifikatív jelentés aktualizálásában résztvevő grammatikai viszonyokat pl. az aktuális tagolást tartja megőrzendőnek. A pragmatikai jelentésből (a jel és a jel használóinak viszonya) pedig csak a nyelvi jelek is realizálódó pl. a szöveg stílusában megjelenő pragmatikai jelentést veszi figyelembe. Tehát véleménye szerint az eredeti szöveg funkcionális értéke a szignifikatív jelentésből, az aktuális tagolásból és a nyelvi jelek is realizálódó pragmatikai jelentésből tevődik össze, és ezt kell megőrizni a funkcionális ekvivalencia érdekében. A megőrzendő jelentések pontos körülhatárolásával megóvhatjuk magunkat attól, hogy olyan semmitmondó kijelentéseket tegyünk, hogy az ekvivalens fordítás feltétele a „tartalom”, az „értelem” vagy a „jelentés” megőrzése.

Fejtegetéseinek végén Jäger visszatér a kommunikatív és a funkcionális ekvivalencia megkülönböztetéséhez. Míg a kommunikatív ekvivalencia nem írható le a nyelvészet eszközeivel, a funkcionális ekvivalencia leírható. Míg a funkcionálisan ekvivalens

fordítás egyúttal kommunikatív is ekvivalens, fordítva ez nem mondható el, mivel ugyanannak az eredeti szövegnek többféle kommunikatív ekvivalens fordítása képzelhető el, melyeknek funkcionális értéke különböző (i. m. 87–95, 100–9).

Jägerhez hasonlóan a szemiotika hármass jelentésfogalmával dolgozik Barhudarov is. Jazik i perevod című könyvében (1975) a referenciális jelentés, nyelven belüli jelentés és pragmatikai jelentés terminusokat használja. Ő nem ezeken a jelentéseken belül különít el feltétlenül megőrzendő és esetlegesen feláldozható elemeket, hanem a három jelentéstípus között állít fel fontossági sorrendet. Abból indul ki, hogy a fordítás során elkerülhetetlenek a szemantikai veszteségek. A fordító úgy tudja ezeket a veszteségeket a minimumra csökkenteni, ha fontossági sorrendet állapít meg a lefordítandó jelentések között, és eldönti, hogy a kérdéses szövegben mely jelentéseket kell feltétlenül lefordítania, és melyek azok a jelentések, amelyeket feláldozhat. A szövegek nagy részében a fontossági sorrend a következő: legfontosabb a referenciális jelentés, azután következik a pragmatikai jelentés és végül a nyelven belüli jelentés. Kivételek természetesen vannak, például a művészi szövegek.

Ha végigtekintünk az ismertetett felfogásokon, látjuk, hogy a nézetek főként abban térnek el, mi az, ami feltétlenül átviendő az egyik nyelvből a másikba, mi az, ami feltétlenül megőrzendő a fordítás során, mi az, aminek változatlanul kell maradnia, azaz, mi a fordítás invariánsa? Abban viszont mindenki egyetért, hogy akármit nevezünk a fordítás invariánsának, akár az eredeti szöveg tartalmát (Fjodorov 1958), akár az értelmet (Revzin-Rozencvejk 1964), akár a funkcionális értéket (Jäger 1975), akár a jelentést (Barhudarov 1975), akár az információs struktúrát (Csernyahovszkaja 1976), az ekvivalencia elérése érdekében ezt a valamit a fordítónak kell vinnie a forrásnyelvi szövegből a célnyelvi szövegbe. Vagyis ezeket a felfogásokat (Revzin és Rozencvejk megközelítését kivéve) bizonyos fokú normativitás jellemzi. Sokszor hangzik el bennük, hogy milyennek „kell” lennie a célnyelvi szövegnek, mit „kell” megőriznie a fordítónak.

Említettük, hogy létezik egy másik megközelítés is, mely elhatárolja magát ettől a normatív jellegtől. Revzin és Rozencvejk már 1964-ben kijelentették, hogy a fordítás tudományának, ha az a fordítást mint folyamatot, és nem mint eredményt akarja vizsgálni nem normatívnak, hanem leírónak kell lennie. „Az a tudomány, mely a fordítást, mint folyamatot akarja leírni, nem lehet normatív... Nem azt kell leírnia, hogy mi legyen, hanem azt, hogy mi magának a jelenségnek a lényege” (i. m. 21). Ugyancsak vitába száll a normatív szemlélettel Komisszarov is. Lingvisztika perevoda című könyvében nem az ekvivalencia megteremtésének feltételeit kívánja leírni, hanem nagyszámú fordítói tény megfigyelése alapján a fordításokban létrejött ekvivalenciaviszonyokat kívánja feltárni, rendszerezni. Hangsúlyozza, hogy ennek érdekében a kutatónak el kell tekintenie mindenféle értékelő és kritikai megjegyzéstől. Nem szabad azt néznie, hogy mennyire „jó” a fordítás, és vajon nem lehetett volna-e „jobban”, „másképp” fordítani. Ha az elemzett szövegek fordítások, akkor fel kell tételezni, hogy ekvivalensek, és azt kell vizsgálni, hogy miként valósul meg az ekvivalencia az egyes konkrét esetekben.

A fordítások egybevető elemzése arról tanúskodik, hogy az eredeti és a fordítás közötti azonosság, Komisszarov terminusával „értelmi közelség” (szmiszlovaja blizosztj) nagyon változó. A kutató feladata tehát az, hogy nagyszámú fordítás elemzése alapján feltárja az ekvivalenciaviszonyok különböző típusait. Komisszarov öt ilyen ekvivalenciatípust ír le angol szövegek orosz fordításai alapján. Mi most Joseph Heller Catch 22 című regénye és annak Papp Zoltán által készített magyar fordítása alapján mutatjuk be a Komisszarov-féle ekvivalenciatípusokat.

Az első típusba azok a fordítások tartoznak, melyekben a legkevesebb tartalmi azonosság van az eredetivel.

- (1) — They will have to try like hell to catch me this time. . .
 — They will try like hell. (Heller 475.)
 (2) — Most aztán felköthetik a gatyájukat, ha meg akarnak találni.
 — Fel fogják kötni a gatyájukat. (Papp 662.)

Ezekre a fordításokra a következő tulajdonságok jellemzőek: *a)* a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg lexikai állománya és grammatikai struktúrái teljesen eltérnek egymástól, *b)* a célnyelvi szöveg lexikai egységei és grammatikai struktúrái nem a forrásnyelven végrehajtott szemantikai és szinaktikai transzformációk útján jöttek létre, vagyis arra vissza nem vezethetők. Mi akkor a közös az eredetiben és a fordításban? Minek alapján mondhatjuk, hogy a *They will try like hell* angol mondatnak ekvivalense a *Fel fogják kötni a gatyájukat* magyar mondat? Mindkét mondatra az jellemző, hogy a szavakat nem egyenes, hanem átvitt értelemben kell érteni. Egyvalamit mondunk és másvalamit gondolunk. Ami közös a két mondatban, az eredetiben és a fordításban, az a beszélő szándéka, a kommunikáció célja. A főhős azt akarja kifejezni, hogy nem lesz őt könnyű megtalálni, beszélgetőpartnere pedig biztosítja arról, hogy üldözői mindent meg fognak tenni, hogy megtalálják. A főhős ennek kifejezésére egy olyan könnyed, kollokvialis kifejezést választ, mellyel a szöveg előtti drámai helyzetben oldani próbálja saját feszültségét. Beszélgetőpartnere e fesztelenség látszatát keltő kifejezés megismétlésével figyelmezteti, hogy nincs oka a fesztelenségre. Ennek a kommunikációs célnak az elérésére a fordítás során ekvivalenciaviszonyba került angol és magyar mondatok lexikai-grammatikai állományuk teljes különbözősége ellenére egyaránt alkalmasak

Az ekvivalenciaviszonyok második típusában már több az azonosság, ha ez első látásra talán nem is annyira szembeötlő.

- (3) They were in a race and knew it. (Heller 34.)
 (4) Nem babra ment a játék, ezt tudták. (Papp 34.)

Ezt a fordítást a következőképpen jellemezhetjük: *a)* a forrásnyelvi szöveg és a célnyelvi szöveg lexikai egységei és grammatikai struktúrái teljes mértékben eltérnek egymástól, *b)* a célnyelvi szöveg lexikai egységei és grammatikai struktúrái nem a forrásnyelven végrehajtott szemantikai és szintaktikai transzformációk útján jöttek létre, vagyis arra vissza nem vezethetők, *c)* az eltérő lexikai-grammatikai állomány azonban ugyanazt a szituációt írja le. Az azonos szituáció, melynek leírása alapján a fenti angol és magyar mondat ekvivalenciaviszonyba került az, hogy a katonák nehéz, veszélyes helyzetben vannak, az életükről van szó. Ennek a szituációnak leírására a két mondat lexikai-grammatikai állományuk teljes különbözősége ellenére egyaránt alkalmas.

Az ekvivalenciaviszonyok harmadik típusában nemcsak a kommunikációs cél és a leírt szituáció azonos, hanem a szituáció leírásának módja is hasonló, ami az (1) és a (2), valamint a (3) és a (4) példákra nem volt jellemző.

- (5) It was love at first sight. (Heller 13.)
 (6) Megláttni és megszeretni egy pillanat műve volt. (Papp 5.)

Az eredeti és a fordítás viszonya ebben az esetben a következőképpen jellemezhető: *a)* a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg grammatikai struktúrái teljesen, de lexikai egységei csak részben térnek el egymástól, *b)* a célnyelvi szöveg grammatikai struktúrái nem vezethetők vissza a forrásnyelvi szövegre, de a lexikai egységei részben visszavezethetők, azzal transzformációs viszonyba hozhatók, *c)* az azonos kommunikációs cél eléréséhez és az azonos szituáció leírásához a fordító azonos fogalmakat használ, s ezzel a szituáció leírásának módjára is kiterjeszti az ekvivalenciát.

Az ekvivalenciaviszonyok negyedik típusában a kommunikációs célon, a leírt szituáción, és a szituáció leírásának módján túl a grammatikai struktúrák is részben azonosak, ill. eltéréseiket csak a két nyelv rendszerbeli különbségei indokolják.

- (7) He had been smuggled into the ward during the night, ... (Heller 16.)
 (8) Éjszaka csempészték be a kórterembe, ... (Papp 10.)
 (9) Temperatures were taken twice a day in the ward. (Heller 16.)
 (10) A kórteremben naponta kétszer mérték lázat. (Papp 10.)

Ezek a fordítások a következőképpen jellemezhetők: *a)* a forrásnyelvi és a cél-nyelvi szöveg lexikai állománya teljesen, grammatikai struktúrái részben azonosak, *b)* a célnyelvi szöveg lexikai egységei és grammatikai struktúrái visszavezethetők a forrásnyelvi szövegre, azzal transzformációs viszonyba hozhatók, *c)* a grammatikai struktúrák eltéréseit a két nyelv rendszerbeli különbségei indokolják, pl. az, hogy az egyik nyelvben van passzívum a másikba nincs, vagy korlátozott a használata.

És végül, az ekvivalenciaviszonyok ötödik típusára a teljes ekvivalencia jellemző.

- (11) — These people are your guests — he shouted suddenly. (Heller 35.)
 (12) — Ezek az emberek az önök vendégei! — ordított fel hirtelen. (Papp 37.)

Ilyenkor az eredeti és a fordítás viszonyára az jellemző, hogy *a)* a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg lexikai állománya és grammatikai struktúrái teljesen azonosak, *b)* a célnyelvi szöveg lexikai-grammatikai állománya teljes egészében visszavezethető a forrásnyelvi szövegre, transzformációs viszonyba hozható vele.

Komisszarov Lingvisztyika perevoda című könyve, melyben az ismertetett ekvivalenciatípusokat leírja, 1980-ban jelent meg. Kétségtől mentes a normativitástól, és szigorúan leíró szemlélet jellemző rá. Kétségtől mentes árnyaltabb képet kapunk az ekvivalenciáról, mint a korábban ismertetett művekből, melyek az invariáns értelem, tartalom vagy jelentés alapján próbálták megszabni az ekvivalencia feltételeit. Kimarad azonban az elemzésből a szöveg szerepe. Az ugyanis, hogy az eredeti mondatnak és a fordított mondatnak azonos a lexikai-grammatikai állománya (vö. a (11) és (12) példakkal), még egyáltalán nem teszi őket ekvivalenssé, sőt éppen az azonos lexikai-grammatikai állomány szokott a fordítási hibák forrása lenni. Igaz, hogy Komisszarov az egyes ekvivalenciatípusok feltételezik egymást, tehát ha (12)-ről azt állítom, hogy ekvivalens (11)-el, akkor ezzel azt is állítom, hogy a kommunikációs cél, a leírt szituáció, a szituáció leírásának módja stb. tekintetében is ekvivalensek. Mindenképpen hiányzik azonban a rendszerből az, hogy egy célnyelvi mondat csak akkor lehet ekvivalens egy forrásnyelvi mondatnak, ha azonos szerepet játszik, azonos helyet foglal el a célnyelvi szöveg egészében, mint a forrásnyelvi mondat foglalt el a forrásnyelvi szöveg egészében.

És itt jutunk el saját ekvivalencia-felfogásunk lényegéhez. Véleményünk szerint kommunikatív ekvivalens fordításra háromféle egyenértékűségi viszony jellemző: referenciális, kontextuális és funkcionális egyenértékűség. A referenciális egyenértékűség lényege, hogy a célnyelvi szöveg a valóságnak ugyanazon szeletére, ugyanazon tényeire, eseményeire jelenségeire vonatkozzon, mint a forrásnyelvi szöveg. A kontextuális egyenértékűség lényege, hogy a célnyelvi mondatok ugyanazt a helyet foglalják el a célnyelvi szöveg egészében, mint amilyent a forrásnyelvi mondatok foglalnak el a forrásnyelvi szöveg egészében. A funkcionális azonosság lényege, hogy a célnyelvi szöveg ugyanazt a szerepet töltsse be a célnyelvi olvasók körében, mint amilyen szerepet a forrásnyelvi szöveg betöltött a forrásnyelvi olvasók körében (ez a szerep lehet információ átadása, érzelemkeltés, felhívás stb.).

Azt a célnyelvi szöveget tekintjük valamely forrásnyelvi szöveg kommunikatív ekvivalensének, mely a referenciális, a kontextuális és a funkcionális ekvivalencia követelményének egyaránt megfelel.

Milyen feladatokat jelöl ki ez a hármas felosztás a fordításelméleti kutatások számára? A referenciális egyenértékűség véleményünk szerint feltétele a fordításnak; ha a célnyelvi szöveg a valóságnak nem ugyanarról a szeletéről, nem ugyanazokról a tárgyokról, eseményekről, jelenségekről szól, nem is tekinthető fordításnak. A „rossz”, „hibás” fordítások, valamint a félrefordítások okainak kutatása tehát, véleményünk szerint, nem tartozik a fordításelmélet feladatai közé.

Annál nagyobb jövője van a kontextuális egyenértékűség kutatásának. A kontextuális egyenértékűség kétfelől közelíthető meg: a mondat felől és a szöveg felől. A mondat felől megközelítve azt jelenti, hogy a célnyelvi mondatok ugyanúgy kapcsolódnak egymáshoz, ugyanúgy vegyenek részt a célnyelvi szöveg megszerkesztésében, mint a forrásnyelvi szöveg megszerkesztésében. És itt már tág tere nyílik a kutatásnak, hiszen a mondatok kapcsolódása, szöveggé szerveződése minden nyelvben más eszközökkel valósul meg, sőt az egyes nyelveken belül is nagy különbségek vannak a szövegtípusok között. Ezt az eszköztárat a nyelvhasználók (írók, fordítók) intuitíve alkalmazzák, de a nyelvtudomány még korántsem tárta fel kellőképpen az egyes nyelvekre és egyes szövegtípusokra jellemző mondatkapcsolási, szövegszerveződési különbségeket.

Mint említettük, a kontextuális egyenértékűség az egymás fordításának tekintett forrásnyelvi és célnyelvi szöveg egésze felől is megközelíthető. Ilyenkor a kontextuális egyenértékűség azt jelenti, hogy a fordítás eredményeképp kapott célnyelvi szövegben ugyanúgy kapcsolódnak egymáshoz a mondatok, mint a nem fordítás eredményeképp keletkezett hasonló műfajú célnyelvi szövegekben. Itt látszólag ellentmondás rejlik. Mi köze lehet a nem fordítás eredményeképp keletkezett célnyelvi szövegeknek a fordított szövegekhez? Hogyan lehetne feltétele az ekvivalenciának, azaz a fordítás egyenértékűségének az, hogy a fordítás eredményeképp kapott célnyelvi szöveg mennyire hasonlít a nem fordítás eredményeképp keletkezett célnyelvi szövegekre. A válasz egyszerű. Úgy, hogy a kommunikatív ekvivalencia korábban említett harmadik feltétele, a funkcionális egyenértékűség, melynek lényege, hogy a célnyelvi szöveg ugyanolyan szerepet töltsön be a célnyelvi olvasók körében, mint amelyet a forrásnyelvi szöveg betöltött a forrásnyelvi olvasók körében, csak akkor valósulhat meg, ha a fordítás eredményeképp kapott célnyelvi szöveg beleilleszkedik a célnyelvi beszélők által használt célnyelvi szövegek sorába (ha az irodalmi mű nem hat precízen megfogalmazott jogi dokumentumnak, a reklám-szöveg nem hat tudományos szövegnek, a tudományos szöveg nem hat kávé melletti csevegésnek).

Kézenfekvő a kérdés, nem mond-e ellen mindennek a műfordítói gyakorlat? Hiszen ily módon a szépirodalmi szövegekre jellemző stilisztikai újítások sohasem kerülnének át az egyik nemzeti irodalomból a másikba. Véleményünk szerint ez az ellentmondás úgy oldható fel, hogy a szépirodalmi szövegekben, amelyekben a forma is a tartalom része, amelyek a valóság jelenségein kívül a formáról is tartalmaznak információt, a forma bekerül a referenciális részbe, és a kontextuális szempontok éppoly fontosak maradnak, hiszen bármennyire új és szokatlan legyen is egy irodalmi forma, mégiscsak bele kell illeszkednie a célnyelvi olvasók által irodalmi szövegnek tartott szövegek sorába.

A fordítási ekvivalencia kutatásának igen nagy elméleti és gyakorlati jelentősége van. Elméleti jelentősége azért nagy, mert a fordítás révén olyan, egymástól merőben különböző nyelvi formák kerülnek ekvivalenciaviszonyba, melyeknek azonos funkciója fordítás nélkül talán fel sem tűnne a kutatóknak, így viszont anyagot szolgáltatnak a nyelvtudomány egyik legizgalmasabb kérdésének — a forma és a funkció viszonyának — kutatásához. Gyakorlati jelentősége pedig azért nagy, mert tudományosan megalapozott szempontokat adhat az eddig jobbra csak intuitíve művelt fordításkritikához. Ha nem helyezkedünk arra az álláspontra, hogy minden fordítás ekvivalens, amit a kiadók fordításként kiadnak, és az olvasók fordításként olvasnak, akkor tudomásul kell vennünk,

hogy az ekvivalenciának vannak fokozatai, s a jelenleg közkézen forgó fordításoknak korántsem mindegyike tekinthető az eredeti szöveg kommunikatív ekvivalensének, legyen szó akár szépirodalmi, akár publicisztikai, akár tudományos vagy műszaki fordításokról. A tartalmilag nem ekvivalens fordítások kutatása természetesen, mint már említettük, nem a fordításelmélet feladata, hiszen a fordító nyelvtudásának vagy tárgyismeretének hiánya miatt keletkezett rossz fordításokból nem lehet tudományosan általánosítható következtetéseket levonni. Feladata viszont a fordításelméletnek a kontextuális ekvivalencia megvalósulásának feltételeit kutatni különböző műfajú forrásnyelvi szövegek, azok célnyelvi fordításai és hasonló műfajú nem fordítás eredményképp született célnyelvi szövegek egybevetése alapján. A létrejött ekvivalenciaviszonyok szöveg-szempon-tú elemzése és magyarázata az, amivel a fordításelmélet tudományosan meg-alapozott szempontokat adhat a fordításkritika számára.

IRODALOM

- Albert, S.: Az ekvivalencia mint fordításelméleti kategória Kandidátusi értekezés. Kézirat. Szeged, 1988.
 Бархударов, Л. С.: Язык и перевод. М., 1975.
 Catford, J. C.: A Linguistic Theory of Translation. London, 1965.
 Черняховская, Л. А.: Перевод и смысловая структура. М., 1976.
 Федеров, А. Б.: Введение в теорию перевода. М., 1958.
 Frere, J. H.: Review of Mitchell's Aristophanes. Quarterly Review. 46. 1820.
 Jäger, G.: Translation und Translationslinguistik. Halle, 1975.
 Комиссарв, В. Н.: Лингвистика перевода. М., 1980.
 Newmark, P.: Approaches to Translation. Oxford, 1982.
 Nida, E.: Toward a Science of Translating. Leiden, 1964.
 Popovic, A.: A műfordítás elmélete. Bratislava, 1980.
 Рецкер, Я. И.: Теория перевода и переводческая практика. М.: 1974.
 Reiss, K.: Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik. München. 1971.
 Ревзин, И. И. — Розенцвейг, В. Ю.: Основы общего и машинного перевода. М., 1964.

Források

- Heller, J.: Catch 22. London, 1964.
 Heller, J.: A 22-es csapdája. Bp., 1977. (Papp Zoltán fordítása).

Klaudy Kinga

Földrajzi nevekkal alkotott helyhatározós szintagmák összevetése a magyar és az olasz nyelvben

Magyar anyanyelvűek számára a helyes prepozíció megválasztása egyike a legnehezebben elsajátítható olasz nyelvtani jelenségeknek. Még olasz nyelvészek is olykor nehezen megmagyarázhatónak tartják egy-egy előjárószó alkalmazásának, vagy alternálódásának lehetőségeit. Altieri Biagi, M. L.—Heilmann, I. (La lingua italiana, Mursia, 1984.) ezt arra vezeti vissza, hogy a prepozíciók alapjelentése már igen általános az olasz nyelvben, s ezért lehetséges, hogy sokféle funkcióban használhatók. Ha tudjuk is egy adott előjáró alapjelentését, akkor sem tudunk minden jelenséget megmagyarázni. „Megállapítható, hogy minden nyelvben — a normális szerkezeti egységeken túl — vannak esetleges jelenségek, időleges viselkedések, kikristályosodott elemek, melyeket fő-
 lősleges és téves lenne általános sémákra visszavezetni” (uo. 418).

A földrajzi nevekkal alkotott helyhatározós szerkezetek esetében is a prepozíció helyes megválasztása nehéz lehet, különösen azért, mert igen körülményes valamiféle

általános szabályt adni. Jelen dolgozatomban ezeket a helyhatározós szerkezeteket a determináns (végelem) lexikai tartalma szerint különböző csoportokba osztottam is így kíséreltem meg — az irányhármasság szem előtt tartásával — a kifejezőeszközöket összevetni a magyar és az olasz nyelvben. Hasonló szemantikai csoportokat vizsgál Pete István (A hely- és időviszonyok kifejezése a magyar és az orosz nyelvben. Kandidátusi értekezés, 1965.) és De Felice, E. (La preposizione italiana *a*. I—II. In: Studi di filologia italiana. *Bulletino dell'Accademia della Crusca*, XVI, 1958. 343—409: XVIII. 1960. 169—317.) A példaanyagot újságokból, irodalmi szövegekből és kézikönyvekből válogattam azért, hogy minél több stílusréteg szerepeljen. Az áttekinthetőség kedvéért a lelőhelyet a megfelelő betűvel jelölöm a példa után. Kontrasztív vizsgálatomban saját példákat is használok — ezeket anyanyelvi lektorral ellenőriztettem — különösen azokban az esetekben, amikor az adott jelenségre számtalan szó szerkezet szerkeszthető. A példaanyag lelőhelyeinek rövidítése a következő: La Repubblica (R); L'Unità (U); Questa è l'Italia (I); Paola Drigo, Maria Zef, Garzanti, 1982², Milano (MZ); Piero Chiaro, *Il piatto piange*, Mondadori, 1962., Milano (PP); Claudio Marabini, *Malù*, Mondadori, 1984., Milano (M); Procacci, C. *Storia degli italiani* (Pr).

A példaanyagból hamarosan kiderült, hogy célszerű két nagy csoportra osztani: a köznévvvel kifejezett földrajzi nevekre és a tulajdonnévvvel ellátott földrajzi nevekre, mivel ezek esetenként más és más kifejezőeszközt kívánhatnak. Ezen két csoporton belül is több alcsoport felállítása vált szükségessé, hogy vizsgálatunk egyértelműbb eredményre vezessen.

1. Köznévvvel kifejezett földrajzi nevek

a) domb (colle, collina), magaslát (poggio), hegy (monte, montagna), átkelő (passo), hágó (valico), síkság (piano), alföld (pianura), patak (ruscello, rio), árok (fosso), hegyipatak (torrente), folyó (fiume), tó (lago), tenger (mare) stb.

hová?

-bA/-rA

dove?

in

Bemártotta mindkét kezét a vízbe.

Tuffo tutt'e due le mani *nell'* acqua. (MZ)

Itt a fürdés ideje, gyerünk be a vízbe, és ússz egy nagyot!

Adesso è l'ora del bagno, avanti, *in* acqua e fai una bella nuotata. (MZ)

A patak a folyóba ömlik.

Il rio sfocia *nel* fiume.

A folyó a tóba/tengerbe ömlik.

Il fiume sfocia *nel* lago/*in* mare.

Tilos a szemetet a folyóba dobni!

Vietato gettare inmondie *nel* fiume.

A dombra, a hegyre megyek.

Vado *nella* collina, *nel* monte.

Sok síelő megy a hegyekbe.

Molti sciatori vanno *in* montagna. (M)

Az alföldre mennek pihenni.

Vanno *nella* pianura a riposarsi.

hová?

-hOz

dove?

a

Ilyenkor a cselekvés végpontja a megadott köznevekkel kifejezett helyen van. Külviszonyt fejez ki.

A dombhoz, a magaslathoz, a hágóhoz megyek.

Vado *al* colle, *al* poggio, *al* passo, *al* valico.

A patakhoz, az árokhoz, a folyóhoz, a tóhoz, a tengerhez megy.

Si reca *al* ruscello, *al* fosso, *al* lago, *al* mare.

*hol?**-bAn*

A gyerekek a folyóban, tóban, tengerben
fürdenek.

A foyóban sok örvény van.

A hegyekben havazott.

*dove?**in/su*

I bambini fanno il bagno *nel* fiume, *nel* lago, *nel* mare.

Ci sono molti vortici *nel* fiume.

È nevicato *in* montagna.

Sui monti è nevicato. (M)

*hol?**-En*

Kevés fa van a síkságon.

Keresi a földön, a hegyekben.

Átmegy a mezőkön.

A dombon van egy kereszt.

Az ellenség erősített állást foglalt el az
Alpok hegyeiben és a Karszt dombjain.

*dove?**in/su/per*

Ci sono pochi alberi *nella/in* pianura.

Cerca *per* terra, *per* monti. (MZ)

Passa *per* i campi. (MZ)

Sulla collina c'è un crocifisso.

Il nemico si era fortificato *sulle* montagne
alpine e *sui* colli del Carso. (I)

*hol?**-nAl*

A patak nál, a folyó nál, a tónál nyaral.

*dove?**a*

È in vacanze *al* rio, *al* fiume, *al* mare.

*honnan?**-bÓl/-rÓl*

A teknősbéka kijön a tengerből.

A folyó a tóból ered.

A nedvesség a folyóból jön.

A virágokat a hegyekből hoztuk.

A dombról, a magaslatról, az alföldről jön.

*da dove?**da*

La tartaruga viene *dal* mare.

Il fiume viene *dal* lago.

L'umidità viene *dal* fiume.

I fiori li abbiamo portati *dalla* montagna.
(MZ)

Viene *dal* colle, *dal* poggio, *dalla* pianura.

Értékelés:

A köznévvvel kifejezett *folyók, tavak, dombok, hegyek* stb. esetében azt tapasztaljuk, hogy a *hová?* és a *hol?* irány kifejezésének alaki megoldása az olasz nyelvben egybeesik. Mindkettőt *in* prepozícióval fejezzük ki. Ez a valóságos belviszonyt kifejező szintagmákra érvényes. Ahol bizonyos értelemben felszíni viszony kifejezéséről van szó, ott a magyar *-En* supressívusi rag is megjelenik, s ezzel együtt *-rA* sublatívusi és *-rÓl* delatívusi ragok is a *hol?*, *hová?* és *honnan?* irány jelölésére. Annak az olasz *su* prepozíció felel meg.

Másrészről a *stare/restare/trovarsi/abitare/aspettare* — *maradni/lakni/várni* stb. igék mellett találhatunk *a* + *határozott névelőt* is a főnév előtt, ilyenkor azonban egyfajta adessívusi (*-nAl*) viszont fejez ki.

A patak nál, a folyó nál, a tónál, tengernél
maradni, lakni stb.

Restare, abitare *al* rio, *al* torrente, *al* fiume, *al* lago, *al* mare.

b) part (costa, riva, sponda), széle valaminek (margine, orlo), tengerpart (spiaggia), tengerparti sáv (marina)

hová?
-rA/-hOz

A folyópartra megy.
A polyóparthoz megy.

A patak partjára, a rét szélére megy/part-
jához . . .

hol?
-En/-nAl

Egy patakparton, a rét szélén, egy kráter
szélén ül/van./patakpartnál . . .
A tengerparton van.
A tengerparton ebédel.
A tengerpartnál . . .

honnan?
-rÓl/-tÓl

Visszajön a folyópartról, a tengerpartról/
folyóparttól . . .

dove?
a

Va *alla* costa/*alla* riva/*alla* sponda del
fiume.

Va *al* bordo del torrente, *al* margine del
prato.

dove?
a/su

Sta/siede *al* bordo di un torrente, *al*
margine del prato, *all'* orlo di un cratere
Sta *alla/sulla* spiaggia.
Pranza *alla* spiaggia/*sulla* spiaggia.

da dove?
da

Torna *dalla* riva del fiume, *dalla* spiaggia.

Minden esetben a *da* prepozíció fejezi ki a *honnan?* kérdésre felelő helyviszonyt.

Összegzésként megállapítható, hogy a *b)* csoportba tartozó földrajzi fogalmak köznévvel ellátva *hová?* és *hol?* irány jelölésére az olasz nyelvben egyaránt az *a* prepozíció névelővel ellátott alakját használják. A magyarban a külviszony szorosabb fokát (*-En* stb.) és lazább fokát (*-nAl* stb.) kifejező ragokat találunk.

c) Erdő (bosco), erdőség (foresta), sűrű erdő (selva), bozótos erdő (macchia)

hová?
-bA

Az erdőbe/az erdőségbe/a sűrű erdőbe/a
bozótos erdőbe megy/fut/menekül/küld/visz-
szamegy/jön.

hová?
-bA/-hOz

Az erdőbe/az erdőségbe/a sűrű erdőbe/a bo-
zótos erdőbe siet/megy/indul.
Erdőhöz . . .

hol?
-bAn/-nál/mellett

Az erdőben/erdőségben/a sűrű erdőben/a
bozótos erdőben van/marad.

Az erdőnél/az erdőségnél/a sűrű erdőnél/a
bozótos erdőnél van.

dove?
in

Va/corre/fugge/manda/ripara/torna/viene
nel bosco/*nella* foresta/*nella* selva/*nella*
macchia.

dove?
a

Si affretta/si avvia/si dirige/si incammina
al bosco/*alla* foresta/*alla* selva/*alla* macchia.

dove?
in/a

È/sta/si ferma/resta *nel* bosco/*nella* foresta
nella selva/*nella* macchia.

È/sta/si ferma/resta *al* bosco/*alla* foresta
alla selva/*alla* macchia.

honnan?
-ből/-től

da dove?
da

Az erdőből/az erdőségből/a bozótos erdőből
fut.

Scappa dal bosco/dalla foresta/dalla selva/
dalla macchia.

Erdőtől...

A c) pontban feltüntetett földrajzi fogalmakat kifejező köznevek esetében megállapítható, hogy a *hová?* és *hol?* irány kifejezésére egyaránt alkalmas az *in* prepozíció névelős alakja. A *hol?* irány esetében ilyenkor inessivusi jellegű a jelentése. A *hová?* irány kifejezésekor az *in* előljárósó az általános irányt jelölő igék mellett áll (*andare, correre* stb.), míg az *a* + határozott névelőt használjuk az allativusi irányt jelölő igéknél (*avviarsi, affrettarsi* stb.) *verso* 'felé' értelemben. A *hol?* irány jelölésére használt *a* + névelő adessivusi (-*nál*) viszonyt tükröz inkább, s nem inessivusit. (Tehát nem az erdő belsejében, hanem az erdőnél, az erdő mellett.) A *honnan?* kifejezése itt is a *da* prepozícióval, illetve az annak megfelelő *-ből* magyar elativusi raggal történik.

d) *Vidék (campagna), mező (campo), hely (luogo)* köznevek esetében azt tapasztaljuk, hogy a *campagna* az olasz nyelvben mind *hová?* mind *hol?* irány esetén *in* prepozícióval áll névelő nélkül.

hová?
-ra

dove?
in

Vidékre megy/jön/visszamegy.

Va/viene/torna in campagna.

hol?
-En

dove?
in

Vidéken van/lakik/él.

È/sta/abita/si trova in campagna.

honnan?
-ről

da dove?
da

Vidékről jön/érkezik/küld.

Viene/arriva/manda dalla campagna.

Értékelésként megjegyzendő, hogy itt a magyar nyelvben az *in* prepozíciónak jobban megfelelő *-ban* inessivusi rag helyett *-En* superessivusi ragot találunk a *hol?* jelölésére, és ugyancsak a *hová?* *-ra* sublativusi raggal fejeződik ki, a *honnan?* pedig *-ről* delativusi raggal — tehát nyelvünkben külviszonyt kifejező ragokat találunk. A *campo* (*mező*) földrajzi köznév esetében egyaránt találunk *a* és *in* prepozíciót a *hová?* és a *hol?* irány kifejezésére. (Ritkán *su*). Érdekes megjegyezni, hogy a *campo* 'pálya, sportpálya' értelemben szívesebben veszi föl a *su* prepozíciót, de előfordul *in* is.

A *luogo* (*hely*) szó *in*-nel áll mindkét irány jelölésekor, csak néhány állandósult szókapcsolatban találunk *a*-t.

Mindig ugyanazon a helyen találkozni,
lenni.

Incontrarsi/trovarsi sempre allo stesso luogo/
al medesimo luogo.

A magyar helyhatározós szintagmák itt is külviszonyraggal vannak ellátva, mint a fent említett *campagna* szó esetében.

e) *Város (città), falu (villaggio, paese), ország (paese)*

<i>hová?</i> -bA	<i>dove?</i> <i>in</i>
Kora reggel hirtelen egy faluba érkezett.	Era arrivata all'improvviso <i>in</i> paese di buon mattino. (MZ)
Kora reggel megérkezett a falujába.	Era arrivata <i>in</i> paese di buon mattino. (MZ)
Elkíséri a faluba/elküldi/visszavezeti/visszaviszi a faluba.	Lo accompagna <i>in</i> paese/lo manda/lo rimena/lo riporta <i>in</i> paese/nel villaggio.
Visszatér/megy/fut/menekül a faluba.	Ritorna/va/si ripara/corre <i>in</i> paese/nel villaggio.
A hír minden faluba eljutott.	La notizia è pervenuta <i>in</i> tutti i paesi. (MZ)
Megérkezett egy városba.	Era arrivata <i>in</i> una città. (MZ)
Elkísér/elküld/visszavezet/visszavisz a városba.	Mi accompagna/mi manda/mi riporta <i>in</i> città.
Visszatér/megy/fut/menekül a városba.	Ritorna/va/corre/si ripara <i>in</i> città.
Az elnök ellátogatott az ország minden nagyobb városába.	Il presidente è andato <i>in</i> tutte le più grandi città del paese. (R)
<i>hová?</i> -bA -hOz	<i>dove?</i> <i>a + névelő</i>
Elindul/siet/megy a városba/faluba.	Si avvia/si affretta/si appressa <i>alla</i> città, <i>al</i> paese.
Közeledik a faluhoz/városhoz.	Si avvicina <i>al</i> paese/ <i>alla</i> città. (MZ)
<i>hol?</i> -bAn	<i>dove?</i> <i>in/a + névelő</i>
Megálltak a kis falvakban.	Si soffermarono <i>nei</i> paesini. (MZ)
Minden faluban megálltak.	Si soffermarono <i>in</i> tutti i paesi. (MZ)
A faluban sokat beszéltek a „szomorú esetről”.	Si fece un gran parlare, <i>in</i> paese, del „caso pietoso”. (MZ)
Ritkán látták őt a faluban.	La si vedeva raramente <i>in</i> paese. (MZ)
Összegyűltek az emberek a faluban.	La gente si radunò <i>nel</i> villaggio. (MZ)
Megálltak a városokban.	Si soffermarono <i>nelle</i> città. (MZ)
Minden városban megálltak.	Si soffermarono <i>in</i> tutte le città. (MZ)
A városban él/dolgozik/marad.	Vive/lavora/resta <i>in</i> città/ <i>nella</i> città.
A faluban él/dolgozik/marad.	Vive/lavora/resta <i>in</i> paese/ <i>nel</i> paese/ <i>al</i> paese.

Értékelés: a város, falu szavak *hová?* kérdésre *in* prepozíciót vesznek fel névelő nélkül a helyhatározós szintagma képzésére a következő esetekben:

- Az általános irányt jelölő igék után (*andare, correre* stb.);
- A mozgást, cselekvést kifejező igék után (*accompagnare, condurre* stb.);
- A cselekvés, mozgás irányának végpontját jelölő igék után (*arrivare, pervenire* stb.).

Ugyanezek a szavak *a* + határozott névelővel állnak akkor, ha a magyarban is van határozott névelője a szónak, illetve, ha ezek a végelemek allativusi irányt kifejező igék után következnek (*elindul, közeledik* stb.) *verso* 'felé' értelemben.¹ (Nem szólunk itt a *per* állandó vonzattal álló *partire* igeről.)

A *hol?* irány jelölésére használható az *in* előjárószo névelő nélkül, ilyenkor azonban mindig valamilyen ismert faluról, városról (általában a beszélő saját falujáról, városáról) van szó. A határozottsági fok tehát nagyobb ebben az esetben. Egyéb esetekben a határozott névelővel ellátott alakot használjuk akkor, ha a szó a magyarban is határozott névelős. A *paese* 'falu' jelentésben *a* + határozott névelővel is állhat az *in* + határozott névelő, vagy *in* névelő nélküli prepozíció alternatívájaként. Érdemes megjegyezni, hogy ugyanez a szó 'ország' jelentésben csak *in* prepozícióval, vagy annak névelős alakjával áll.

A *honnan?* kifejezése mindegyik kezdőelem esetében a *da* prepozícióval történik. Nyelvünkben mindhárom irányra szabályos belviszonyragokat találunk. A külviszonyt tükrözi a delativusi *-ról* és a *-től* ablativusi rag.

Külön tárgyalást kíván a *terra*—*föld* szó, mint helyhatározós szintagma végeleme.

hová?
-ra

dove?
in/per/a

Luino asszonyai messzi földekre mentek.

Le donne di Luino andarono *in* terre lontane. (PP)

Nem tudta összeszedni a földre dobott csikketek.

Non poteva raccogliere le cicche buttate *in* terra/*per* terra (PP)

Letérdelt a földre.

Si inginocchiò *per* terra/*in* terra. (PP)

Brovelli a földre vetette magát.

Brovelli si buttava *per* terra. (PP)

Feküdj a földre!

Buttati *a* terra/*per* terra! (PP)

A repülő leszállt a földre.

L'aereo è sceso *a* terra.

hol?
-En

dove?
per/in/a

Brovelli a földön elterülve ordított.

Brovelli steso *per* terra urlava/*in* terra. (PP)

Keresi a földön.

Lo cerca *per* terra. (PP)

Az asszony a földön feküdt.

La donna era distesa *per* terra/*in* terra.

Ott feküdt a földön teljes hosszában.

Giaceva lungo disteso *per* terra/*in* terra. (PP)

A csikkek a földön voltak.

Le cicche erano *per* terra/*in* terra. (PP)

Értékelés: különösen nehéz helyzetben vagyunk a *hová?* irány kifejezésének egyértelmű meghatározásakor az olasz nyelvben. Az olasz prepozíciók szinte mindegyike részt vesz annak képzésében. Mégis annyi talán megállapítható, hogy az általános irányt kifejező igék inkább *in* prepozícióval állnak határozott névelő nélkül. Bizonyos rögzült kifejezésekben (mint a két utóbbi példa) a előjáró tölti be ezt a szerepet szintén határozott névelő nélkül.

A *per* előjáró jobban kifejezi a föld felületén hosszabban, vagy szélesebben elterülő mozgást. A *hol?* irány esetében a *per* előjárószóval szintén hangsúlyozni tudjuk a

földön való szétszórtságot, vagy a szubjektum mozgását a föld felszínén. A *honnan?* jelölése *da*-val történik.

Nyelvünkben felszíni viszonyt kifejező ragokat találunk mindhárom irány jelölésére. Ha belviszonyragokkal alkotjuk meg a szó szerkezetet, akkor a magyarban valóban a földben, annak belsejében zajlik le a cselekvés, vagy belsejébe irányul. Pl. A földbe ás; A földben sok répa maradt.

f) *Utea, út (strada, via), sugárút, fasor (viale), tér (piazza, piazzale), úttorkolat, kis tér (largo).*

hová?

-bA/-rA

Menj ki a térre!/erre a térre!

Kimegy/visszamegy a térre.

A munkások kimennek az utcára/arra az utcára.

Visszamegy a Cavour utcába.

Arra a térre megy.

Befordul a mellékutcaiba.

dove?

in/a

Vai in piazza !/in questa piazza !

Va/si reca/torna in piazza.

Gli operai vanno in strada/in quella strada.

Torna a via Cavour/in

Si reca a quel piazzale./in

Gira alla strada secondaria.

hol?

-bAn/-En

A téren egy harangtorony emelkedik.

Azon a téren/azon az utcán

A téren sok ember van.

Láttam őt a téren sétálni.

A Navona téren lakik.

A Kossuth utcában lakik.

Sok ember van az utcán.

Péter üzlete a főutcán van/főutcában van.

A menet a főutcán halad/főutcában.

A katonák menetelnek az utcákon.

dove?

in/su/per

Sulla piazza si innalza un campanile.

In quella piazza/in quella strada

In piazza/nella piazza c'è tanta gente.

L'ho visto passeggiare in piazza/nella/sulla piazza. (MZ)

Abita a Piazza Navona.

Abita in via Kossuth.

C'è molta gente per la strada.

La bottega di Pietro si trova nella/sulla via principale.

Il corteo passa nella via principale/sulla via principale/per la via principale. (M)

I soldati sfilano per le vie. (PP)

honnan?

-bÓl/-rÓl

Az utcáról/a sugárútról/a térről jön.

A főutcsról/a széles sugárútról/a Garibaldi térről jön.

da dove?

da

Viene dalla strada/dalla via/dal viale/dalla piazza/dal largo.

Viene dalla via/strada principale/dal largo viale/dalla/da piazza Garibaldi.

Értékelés: az utcák, terek, sugárutak stb. esetében a magyar és az olasz szintagmák változatos képet mutatnak a kifejezőeszközök tekintetében. Ami a magyar nyelvet illeti, rögtön megállapítható, hogy a belviszony és külviszony ragok keverednek egymással. Ugyanígy alternálnának az olasz prepozíciók is. A *hová?* irány kifejezésére a következőket találjuk: Ha az *utca, tér* stb. szónak nincs jelzője, vagy a *questo, quello* mutató névmás áll mellette, akkor *in* prepozíciót használunk határozott névelő nélkül. Ha azonban a fenti szavaknak már jelzője van, vagy az *utca, tér* neve is szerepel a végelemben, akkor a prepozíció található többnyire (jelzős végelem esetén névelővel együtt).

Még problematikusabb a *hol?* irány jelölése az olasz nyelvben. Itt különösen jól megfigyelhető, hogy a felszíni és a belviszony szemlélet keveredhet egymással, aszerint, hogy milyen a szintagma kezdőeleme, vagy milyen a beszélő szándéka, mit akar hangsúlyozni, kiemelni. A *su* + határozott névelő összetétele mindenképpen a superessivusi viszonyt kívánja kiemelni. Erre jó példa: *sulla piazza si innalza un campanile* (ahol a torony valóban kimagaslik a sík felszínből). Ha a *piazza* szónak nincs jelzője, más esetekben állhat *in* prepozícióval is névelő nélkül, mint a *hová?* irány jelölésekor, de a *nella piazza* is megtalálható, ha nem kifejezetten a superessivusi viszonyt akarjuk hangsúlyozni. A *via, strada* szavak esetében szintén lehet *nella* vagy *sulla*, ha jelzővel ellátott, ha csak az út neve van kitéve, akkor *in*, ugyancsak *in* vagy *su* névelő nélkül a *questo, quello* előtt. Érdekes megfigyelni, hogy az utcák esetében a *per* előjáró is előfordulhat, melyazonban inkább az ige által kifejezett mozgást, tehát dinamikus helyviszonyt van hivatva kifejezni.

A *honnan?* irány kifejezése itt is igen egyértelmű az olasz nyelvben is, minden esetben *da* előjárót használunk, illetve annak a névelővel összetett alakját, kivéve a *questo, quello* előtt.

Ide sorolhatók még a *sarok (angolo), kanyar (curva, voltata), kereszteződés (incrocio)* köznevek is, melyekről egységesen megállapítható, hogy mind *hová?* mind *hol?* irány jelölésére *a* + névelőt használnak; míg nyelvünkben külviszonyragok találhatók.

Megy/fut a sarokhoz/kanyarhoz/ a kereszteződéshez.

Va/fugge *all'angolo/alla curva/alla voltata/all'incrocio*.

A saroknál/a kanyarnál/a kereszteződésnél vár/van/áll.

Aspetta/sta/è fermo *all'angolo/alla curva/alla volta/all'incrocio*.

A magyar belviszonyragnak itt is *in* + határozott névelő felel meg.

-bA

in + névelő

Behúzódik a legvédettebb sarokba.

Si ripara *nell'angolo* più protetto.

-bAn

in + névelő

A sütét sarokban ül.

Sta seduto *nell'angolo* buio.

g) Kontinens (*continente*), állam (*stato*), ország (*paese*) megye (*provincia*), tartomány (*regione*)

hová?

dove?

-bA/-rA

in

A kontinensre utazik.

Viaggia *in continente*. (U)

Visszatér az országba.

Ritorna *nel paese*.

Az államfő a tartományba látogat.

Il capo dello stato viene *in regione*. (U)

Megérkezik Torino megyébe.

Arriva *in provincia* di Torino. (U)

<i>hol?</i> <i>-bAn/-En</i>	<i>dove?</i> <i>in</i>
A kontinensen dolgozik.	Lavora <i>nel</i> continente.
Az országban béke van.	<i>Nel</i> paese c'è pace.
A tartományban sok olajfinomító van.	<i>Nella</i> regione ci sono molti impianti di raffinazione del petrolio. (I)
A megyében sok ipari zóna van.	Ci sono molte zone industriali <i>in</i> provincia. (I)

<i>honnan?</i> <i>-bÓl/-rÓl</i>	<i>da dove?</i> <i>da</i>
Rossz hírek érkeztek a kontinensről/az államokból az országból/a megyéből/a tartományból.	Brutte notizie son arrivate <i>dal</i> continente/ <i>dallo</i> stato/ <i>dal</i> paese/ <i>dalla</i> provincia/ <i>dalla</i> regione.

Értékelés: a *g*) pontban felvett földrajzi fogalmakat tükröző köznevek esetében aránylag egységes képet kapunk mind a magyar mind az olasz vonatkozásában. A magyarban a *kontinens* szó kivételével mindegyiknél belviszonyragot találunk mindhárom irány kifejezésére. Az olaszban ezzel kongruál az *in* prepozíció használata a *hová?* és a *hol?* irány jelzésére. A *honnan?* esetében a szokásos *da* elöljárószót találjuk névelővel.
h) *Sziget (isola), félsziget (penisola)*

<i>hová?</i> <i>-rA</i>	<i>dove?</i> <i>su</i>
A félszigetre megy/érkezik/szólít/menekül stb.	Va/arriva/chiamasi rifugia <i>sulla</i> penisola.
A szigetre sodorta a hullám.	L'onda l'ha portato <i>sull'</i> isola.
A szigetre követ/szökik/visszajön.	Segue/scappa/torna/si reca <i>sull'</i> isola.
<i>hol?</i> <i>-En</i>	<i>dove?</i> <i>su</i>
A félszigeten több ország van.	Ci sono diversi paesi <i>sulla</i> penisola.
A szigeten különleges növényvilág van.	C'è una vegetazione particolare <i>sull'</i> isola. (I)

<i>honnan?</i> <i>-rÓl</i>	<i>dove?</i> <i>da</i>
A félszigetről rossz hírek érkeztek.	Son arrivate brutte notizie <i>dalla</i> penisola.
A szigetről sok ásványt exportálnak.	Diversi minerali son esportati <i>dall'</i> isola. (I)

Értékelés: a *h*) pontban foglaltakról összegzésként elmondható, hogy mind az olasz mind a magyar nyelv a felszíni viszonyt kifejező prepozíciót (*su*), illetve ragokat (*-rA/-En*) használ a *hová?* és a *hol?* irány jelölésére. *Hová?* irány esetén lehet még az allativusi értékű igék mellett (*avviarsi, affrettarsi, avvicinarsi* stb.) a prepozíció is az olasz

nyelvben, melynek azonban a magyar *-hOz* allativusi rag felel meg. Ugyancsak a *hol?* irány jelölésénél is találhatunk a előljárószót, mellyel a magyar *-nÁl* adessivusi rag kongruál (*szigethez, félszigethez, szigetnél, félszigetnél*). Ha nem kifejezetten a felszíni viszonyon van a hangsúly, mindkét szó állhat mindkét irány jelölésére *in* + névelővel is. Közigazgatási egységet jelöl ilyenkor. Pl. *I. Frigyes hatszor jött le a félszigetre (szállta meg a félszigetet)* — *Federico I. è sceso per ben sei volte nella penisola* (Pr) A szigeten normann uralom volt. — *Nell'isola c'era dominio normanno.* (Pr)

Amint látható, a magyar itt is külviszony ragokat használ.

Értékelés: a köznévvvel kifejezett földrajzi nevekkal alkotott helyhatározós szintagmák témakörét lezárva a kifejezőeszközöket illetően a következőket állapíthatjuk meg:

— Az olasz nyelvet illetően a *hová?* és a *hol?* kérdésre felelő helyhatározók jelölési módja többnyire egybeesik az alábbi végelemek esetén.

folyók, tavak, dombok	(in)
part, tengerpart	(a)
erdők stb.	(in/a)
vidék stb.	(in)
város, falu	(in)
kontinensek országok	(in)
szigetek, félszigetek	(su)
a föld — terra végelem	(in/a/per)

A magyar nyelv vonatkozásában a bel- és külviszonyragok keveredése tapasztalható. *Hová?* kérdésre *-bA* illativusi rag vagy *-rA* sublativusi rag állhat kifejezőeszközként, míg a *hol?* kérdésre felelő szintagmák esetében *-bAn* inessivusi, vagy *-En* superessivusi rag található. A *-nÁl* adessivusi raggal is találkozhatunk, mely azonban már nem kifejezetten belviszonyt jelöl.

— A *hová?* irány esetén az allativusi értékű igék után *a* prepozíció áll, melynek a magyar *-hOz* allativusi rag felel meg, vagy ritkábban *-rA* sublativusi rag.

— Nehezebb szabályszerűséget megállapítani az *utcák, terek* csoportba tartozó végelemek esetében. Itt ugyanis az olasz nyelvben — a beszélő szándéka szerint — a felszíni és a belviszony szemlélet keveredhet egymással. Érdekes megfigyelní, hogy nyelvünkben is tapasztaljuk a bel- és külviszony ragok keveredését, lényeges eltérés azonban az, hogy itt a beszélő szándéka nem játszik közre a rag megválasztásában. Arról van szó, hogy a magyar felszíni viszonyt kifejező ragok belviszony kifejezésének funkcióját vették föl (helyviszony-eltolódás). Az *utcák, terek* mint végelemek esetében a *hová?* irány jelölése *a* vagy *in* prepozíciókkal történik az olaszban, míg a magyarban *-bA* illativusi rag, illetve *-rA* sublativusi rag szerepel. A *hol?* kérdésre felelő helyviszony kifejezése az olaszban *in, su* vagy *per* prepozíciókkal történhet, melyeknek a magyar *-bAn* inessivusi rag, illetve az *-En* superessivusi rag felel meg.

— A *honnan?* kérdésre felelő irány kifejezése az olaszban szinte mindig a *da* prepozícióval történik, míg ennek három magyar ekvivalense is lehetséges: *-bÓl* elativusi, *-rÓl* delativusi és *-lÓl* ablativusi ragok.

2. Kontinensek, államok, országok, szigetek, megyék, városok földrajzi tulajdonnevei

Külön tárgyalást kíván a földrajzi tulajdonnevekhez kapcsolódó ragok, illetve előljárószók problémája. A magyar nyelvben a világrészek (az Antarktisz kivételével), az országok (néhány kivételtől eltekintve) és a megyék névéhez belviszonyragok járul-

nak. Az olasz nyelvben azonban nem ilyen egységes a kép, ezért szükséges, hogy tüzetesebben megvizsgáljuk ezt a kérdést.

a) Kontinensek esetében az olasz mindkét irány kifejezésére *in* elöljárót használ névelő nélkül.

-bAn

in

Európában, Ázsiában, Afrikában, Amerikában, Ausztráliában van.

Sta *in* Europa, *in* Asia, *in* Africa, *in* America, *in* Australia.

-bA

in

Európába, Ázsiába, Amerikába, Ausztráliába megy.

Va *in* Europa, *in* Asia, *in* Africa, *in* America, *in* Australia.

Ugyanezek a kontinensnevek, ha jelzővel állnak, akkor felveszik a névelőt az olasz nyelvben. Érdekes megfigyelní, hogy nyelvünkben csak akkor van határozott névelő ezen esetekben, ha díszítő jelzője van a végelemnek: *a vén Európában*, ha a jelző hozzátartozik a kontinens nevéhez, akkor nincs: *Közép-Ázsiában*.

-bAn

in + névelő

A vén Európában

nella vecchia Europa

Közép-Ázsiában

nell'Asia centrale

Észak-Afrikában

nell'Africa del Nord

a két Amerikában

nelle due Americhe

a fagyos Antarktison

nella gelida Antartide

Érdemes rámutatni, hogy az *Antarktison* olasz megfelelője is eltér a többi kontinens kifejezésétől, mivel itt az olaszban jelző nélkül is felveszi a határozott névelőt: *nell'Antartide*. Bizonyos allatívisi irányt kifejező ígék után *a* + határozott névelőt találunk.

-bA/-hOz

a + hat. névelő

Amerikába, Ázsiába, Afrikába stb. siet/indul.

Si affretta, si avvia *all'*America, *all'*Asia, *all'*Africa

Amerikához, Ázsiához, Afrikához közeledik.

Si avvicina, si accosta *all'*America, *all'*Asia, *all'*Africa.

b) Szigetek

hová?

dové?

-bA/-rA

in

A nagynéni Szieliába megy.

La zia va *in* Sicilia.

A nagybácsi Szardíniába küldi fiát.

Lo zio manda il figlio *in* Sardegna. (MZ)

Korzikába megy.

Si reca *in* Corsica.

Izlandra, Írországba, Kubába mennek.

Vanno *in* Islanda, *in* Irlanda, *in* Cuba.

*hol?**-bAn/-En*

G. Verga Sziciliában született.

A nagybácsi Szardíniában élt.

Korzikán töltik a vakációt.

Izlandon, Írországbán, Kubában dolgoznak.

*dove?**in*

G. Verga è nato in Sicilia.

Lo zio visse in Sardegna.

Passano le vacanze in Corsica.

Lavorano in Islanda, in Irlanda, in Cuba.

A fenti példák jól illusztrálják, hogy a három nagy sziget esetében az olasz nyelvben *in* prepozíciót használunk névelő nélkül a *hová?* és a *hol?* irány kifejezésére. Ugyancsak ez a kifejezőeszköz azoknak a helyhatározós szintagmáknak, amelyeknek végeleme olyan szigetet jelöl, mely már politikai autonómiára tett szert, tehát mint állam létezik (Cuba, Irlanda, Islanda). A *honnan?* jelölése a *da* előljáró + határozott névelővel történik. A magyarban az ezeknek megfelelő belviszonyragokat találjuk, kivételt képez *Korzika* és *Izland* esete, ahol külviszonyrag van.

*honnan?**-bÓl/-rÓl*

G. Verga Sziciliából Rómába jött.

A levél Szardíniából érkezett.

A munkások Izlandról, Írországból, Kubából jönnek.

*da dove?**da*

G. Verga si è trasferito dalla Sicilia a Roma.

La lettera è arrivata dalla Sardegna.

Gli operai vengono dall'Islanda, dall'Irlanda, dalla Cuba.

Az összes többi sziget megnevezése esetén a prepozíciót használunk névelő nélkül, kivéve, ha az elnevezésben benne van a névelő: *L'Elba*, *il Giglio*.

*hová?; hol?**-bA/-rA; -bAn/-En*

Capriba, Ischiára, Lampedusára, Liparira, Maltára, Krétára, Rodoszra, Ciprusra, Naxosra, Kefaloníába, Ceylonra, Borneora, Mallorcara megy.

Capriban, Ischián, Lampedusán, Liparin, Maltán, Krétán, Rodoszon, Cipruson, Naxoson, Kefalonían, Ceylonon, Borneon, Mallorcán van.

*dove?**a*

Va a Capri, a Ischia, a Lampedusa, a Lipari, a Malta, a Creta, a Rodi, a Cipro, a Nasso, a Cefalonia, a Ceylon, a Borneo, a Maiorca.

Sta a Capri, a Ischia, a Lampedusa, a Lipari, a Malta, a Creta, a Rodi, a Cipro, a Nasso, a Cefalonia, a Ceylon, a Borneo, a Maiorca.

A kisebb szigetek nevei előtt az olasz nem használ névelőt (Marchi, C. Impariamo l'italiano, Rizzoli, Milano, 1984.) Tehát a *hová?* és a *hol?* irány kifejezésére egyaránt a prepozíciót használunk névelő nélkül. Az *in* prepozíció nem használható az *a* alternatívájaként, csak olyan esetekben, amikor az ige lexikai tartalma inessivusi vagy adessivusi viszonyt fejez ki. (*Entrare, penetrare in Creta* — *bemenni, behatolni Krétába, essere chiusi/assediati in Cipro* — *bezárva/körülzárva lenni Cipruson*).

Azon esetekben, amikor a *sziget* szó szerepel a tulajdonnévben, akkor állhat *a* + határozott névelő, vagy *in* + határozott névelő is. (Az utóbbi itt is inkább az inessivusi jelleget kívánja hangsúlyozni.)

<i>hová?; hol?</i> <i>-rA/ -En</i>	<i>dove?</i> <i>alla/nella</i>
Ágnes Elba szigetére akar menni.	Agnese vuol andare <i>all'isola/nell'isola</i> d'Elba.
Péter a Margitszigetre indul.	Pietro va <i>all'isola/nell'isola</i> Margherita.
Ágnes Elba szigetén dolgozott.	Agnese lavorava <i>all'isola/nell'isola</i> d'Elba.
Péter a Margitszigeten van.	Pietro è <i>all'isola/nell'isola</i> Margherita.

További példák: *andare/stare all'isola/nell'isola di Rodi, di Malta, di Ceylon — Rodosz, Málta, Ceylon szigetére megy/szigetén van.*

Hasonló a helyzet akkor is, ha a *szigetek* szó odaértendő a tulajdonnév mellé. Ilyenkor az előjárósók *nelle/alle* lehetnek egymás alternatívái (a *szigetek* többes számú nőnemű szó határozott névelőjét veszik fel a prepozíciók).

stare / andare / nelle / alle Egadi, Sporadi, Baleari, Azzorre, Hawaii, Antille, Filippine, Canarie. — Az *Egadi szigeteken, a Sporadi szigeteken, a Baleárokon, az Azóri-szigeteken, a Hawaii szigeteken, az Antillákon, a Fülöpszigeteken van*) szigetekre megy.

Nyelvünk több szigetesoport nevében megőrzi a szigetek szót, míg az olasz nyelv nem. A magyarban minden esetben külviszonyragokat találunk.

A *honnan?* irány kifejezése *da* prepozícióval történik. A névelő nélküli alakot akkor használjuk, ha a *hová?, hol?* irány esetében is névelő nélkül áll az *a* prepozíció: *da Capri, da Ceylon, da Cefalonia* stb.; ha névelős, akkor a *da* is felveszi a határozott névelőt: *dall'isola Margherita, dall'isola di Malta, dalle Canarie, dalle Baleari* stb. A magyarban szintén külviszonyrag (-ról) található.

c) Országok földrajzi tulajdonnevei

Nyelvünkben az országok nevei mellett mindhárom irány jelölésekor belviszonyragokat használunk (néhány kivételtől eltekintve; Magyarország). Az olasz nyelvben *hová?* és *hol?* irány esetén *in* prepozíció van névelő nélkül, melynek a magyar *-bA/-bAn* felel meg.

<i>hová? hol?</i> <i>-bA/-bAn</i>	<i>dove?</i> <i>in</i>
Franciaországba, Olaszországba, Németországba megy.	
Franciaországban, Olaszországban, Németországban van.	Va/sta <i>in</i> Francia, <i>in</i> Italia, <i>in</i> Germania.

Kivételről is beszélhetünk azonban, amikor valamilyen determinánst találunk az ország nevében, mely már beleépült. Ilyen esetekben az *in* előjáró fölveszi a megfelelő határozott névelőt. Pl.: *negli Stati Uniti* — az *Egyesült Államokban* (itt a magyarban is áll névelő, míg más esetekben nem); *nella Germania occidentale* — *Nyugat-Németországban, nella Costa d'Oro* — *Costa d'Oróban, nella Costarica* — *Costaricában, nel Congo (Belga)* — *Kongóban, nel (deserto del) Sahara* — *a Szaharában*. Ugyancsak névelős *in-t* találunk néhány országnév előtt: *nel Kenya* — *Kenyában, nell'Ecuador* — *Ecuadorban* — *nel Guatemala* — *Guatemalában, nel Peru* — *Peruban* stb.

A *Franciaországban utaznak* mondatnak két olasz megfelelője is lehet:

Viaggiano *in* Francia
Viaggiano *nella* Francia.

A határozott névelővel ellátott alak esetében az ország belsejét akarjuk hangsúlyozni, míg az *in*-nel kifejezett szintagma általánosabb: *Franciaországban*. Tehát jelentésárnyalatbeli különbséget észlelünk a két szintagma között.

Országnevek előtt ritkán állhat a prepozíció is: *a Monaco — Monacóba/-ban, a San Marino — San Marinóba/-ban, a Panama — Panamába/-ban, al/in Marocco Marokkóba/-ban, al/in Messico — Mexikóba/-ban* (Marchi, uo. 37.). Az első kettő ezek közül tulajdonképpen város, mely ország ranggal rendelkezik. A magyarban ezekben a szintagmákban is belviszonyragokat találunk. Megjegyzendő, hogy *Monaco, San Marino, Cuba, Andorra* mindig névelő nélkül állnak, míg a többi országnév felveszi a névelőt. A *honnan?* irány jelölése *da* előjáróval történik, melynek a magyar *-ből/-ről* elatívisi, illetve delatívisi rag felel meg.

d) Tartományok földrajzi tulajdonnevei

A magyar nyelvben a megyék névéhez (az olaszban tartományok) belviszonyragok járulnak mindhárom irány kifejezésére. Az olasz nyelvben ezzel kongruál az *in* prepozíció a *hová?* és *hol?* kérdésre felelő helyhatározó esetében, míg a *honnan?* irányra *da* prepozíció felel. Bonyolultabb azonban a kérdés, ha szemügyre vesszük az előjáróval együtt álló határozott névelő kérdésének eseteit. Nem találunk ugyanis következetességet az olasz tartományok előtt előjáróval együtt álló névelő meglétére vagy hiányára.

Általában csak *in*-nel állnak:

hová?; hol?
-a; -ban

dove?
in

Toszkánába, Piemontba, Lombardiába, Liguriába, Calabriába megy.

Si reca *in* Toscana, *in* Piemonte, *in* Lombardia, *in* Liguria, *in* Calabria.

Toszkánában, Piemontban, Lombardiában, Liguriában, Calabriában lakik.

Risiede *in* Toscana, *in* Piemonte, *in* Lombardia, *in* Liguria, *in* Calabria.

Kivételt képeznek, tehát határozott névelő is van az *in* mellett:

Venetóba, Lazióba, Umbriába, a Markéba, az Abruzzókba, Apuliába megy.

Si reca *nel* Veneto, *nel* Lazio, *nell'*Umbria, *nelle* Marche, *negli* Abruzzi, *nelle* Puglie.

Venetóban, Lazióban, Umbriában, a Markében, az Abruzzókban, Apuliában lakik.

Risiede *nel* Veneto, *nel* Lazio, *nell'*Umbria, *nelle* Marche, *negli* Abruzzi, *nelle* Puglie.

Amit a példáinkból kitűnik, a többes számban álló földrajzi tulajdonnevek előtt a magyar nyelv is használ határozott névelőt.

e) Városok földrajzi tulajdonnevei

A magyar nyelvben egyes helységnevek belviszonyragot, mások külviszonyragot kapnak, az olasz nyelvben általában a előjárószerű áll névelő nélkül a *hová?* és a *hol?* kérdésre felelő helyhatározóknál. Kivételt képeznek azok a városnevek, melyeknek a nevében benne van a határozott névelő: *a la Spezia/alla Spezia; a l'Aquila/all'Aquila*.

Szegedre
Szegeden — *a* Szeged

Pécsre
Pécsen — *a* Pécs

Győrbe
Győrben — *a* Győr

Budapestre
Budapesten — *a* Budapest

Párizsba
Párizsban — *a* Parigi

Rómába
Rómában — *a* Roma

Amsterdamba
Amsterdamban — *a* Amsterdam stb.

A *hová?* irány jelölésére az olasz nyelvben *a* + határozott névelő áll abban az esetben, ha a városnévnek jelzője van:

Visszatér *szeretett Párizsába*.

Fa ritorno *alla amata* Parigi. (R)

A *pápai Rómába* megy.

Si reca *alla Roma dei papi*. (Pr)

A *hol?* irány esetében, ha a városnév jelzővel áll, *in* + határozott névelő jelöli a határozós viszonyt:

A melankólikus őszi Velencében sétál.

Passeggia *nella malinconica* Venezia autunnale. (R)

Eltölt néhány napot álmai Nápolyában.

Passa alcuni giorni *nella* Napoli dei suoi sogni. (R)

Természetesen a *questo, quello* mutató névmás előtt itt is csak *in* prepozíció áll *névelő nélkül*, mint minden más esetben:

Ebben az annyira lenyűgöző Sienában lakik.

Abita *in* questa Siena così suggestiva.

In prepozíció marad bizonyos inessivusi értékű igék után is a *hová?* irány jelölésére:

Belép/behátol Firenzébe.

Entra/penetra *in* Firenze.

A *hol?* irány kifejezésekor az *in* prepozíció használata nyomatékosító jellegű, hangsúlyozza, hogy bent a városban, s nem a környékén, vagy a külvárosban lakik, él stb. valaki. Ugyanez a szitagma *a* prepozícióval általános értékű helyviszonyt fejez ki.

Firenzében, Szegeden él/lakik.

Vive/abita *in/a* Firenze, *in/a* Szeged.

f) Hegyek, tengerek, tavak, folyók földrajzi tulajdonnevei

Hegyek:

hová?; hol?

-bA; -bAn

dove?

in/su + határozott névelő

Sok síelő megy az Alpokba, a Dolomitokba, az Appenninekbe, a Mátrába.

Molti sciatori vanno *sulle/nella* Alpi, *sulle* Dolomiti, *sugli* Appennini, *nel* Mátra.

Sok síelőhely van az Alpokban, a Dolomitokban, az Appenninekben, a Mátrában.

Ci sono molte stazioni sciistiche *sulle/nelle* Alpi, *sulle* Dolomiti, *sugli* Appennini, *nel* Mátra. (I)

honnan?

-bÓl

da dove?

da + határozott névelő

A síelők az Alpokból, a Dolomitokból, az Appenninekből, a Mátrából érkeznek.

Gli sciatori scendono *dalle* Alpi, *dalle* Dolomiti, *dagli* Appennini, *dal* Mátra. (I)

Hegyek földrajzi tulajdonnévvel megnevezve a magyarban belviszonyragokat vesznek fel a helyhatározós szintagma képzésére. A magyar -bA/-bAn ragoknak *in* + határozott névelő felel meg általában, de bizonyos esetekben, illetve ha inkább a felszíni viszonyt akarjuk kiemelni, akkor *su* + határozott névelő áll. A *honnan?* kérdésre felelő helyviszonymnál a magyar -bÓl rag kongruál az olasz *da* + határozott névelővel. Érdemes megjegyezni, hogy ezekben az esetekben a magyarban is van határozott névelő.

g) Tengerszögek:

hová?; hol?

-rA; -En

dove?

in + határozott névelő

A velenceiek a Földközi-tengerre, a Fekete tengerre, a Jon tengerre hajóznak.

Genova megerősítette hatalmát a Földközi-tengeren és a Fekete tengeren.

A XIII. században a Földközi-tenger nyugati részén a genovaiak voltak az urak.

I Veneziani navigano nel Mediterraneo, nel Mar Nero, nello Ionio. (Pr)

Genova aveva rafforzato la posizione nel Mediterraneo, nel Mar Nero. (Pr)

Nel Mediterraneo occidentale i genovesi erano praticamente i padroni nel secolo XIII. (Pr)

A tengerek földrajzi tulajdonnevei a magyarban külviszonyragokat kapnak, melyeknek az olasz *in* + határozott névelő felel meg. (Előfordulhat *su* + határozott névelő is, ha a felszíni viszonyt akarjuk hangsúlyozni.) A *hová?* irány kifejezésekor az esetlegesen előforduló allatívisi irányt kifejező ígék mellett *a* + határozott névelő áll: *si avvia/*, *si dirige/ arriva al Mediterraneo, al Mar Tirreno* stb. A magyarban is ilyen esetekben *-hOz* allatívisi rag áll, vagy *-rA* sublatívisi ragot találunk.

A *honnan?* irány jelölése *da* + határozott névelővel valósul meg az olaszban, míg nyelvünkben *-rÓl* delatívisi raggal.

h) Tavak, folyók esetében mind köznévvvel, mind földrajzi tulajdonnévvvel történő jelölés esetén a helyzet azonos lesz, vagyis a *hová?* és *hol?* irány kifejezésekor *in* + határozott névelő lesz az olaszban, melynek ekvivalensei a magyar belviszonyragok: *Balatonba/-ban* — *nel Balaton*, *a Lago Maggiore-ba/ban* — *nel lago Maggiore*, *a Garda tóba/-ban* *nel Lago di Gardi*, *a Tiszába/-ban* — *nel Tibisco*, *a Dunába/-ban* — *nel Danubio*, *a Teverébe/-ben* — *nel Tevere*, *az Arnóba/-ban* — *nell'Arno* stb.

Az *a* + határozott névelő áll az allatívisi ígék után (*avviarsi*, *dirigersi*, *affrettarsi*, *avvicinarsi* stb.), melynek a magyarban *-hOz* allatívisi rag felel meg.

A *honnan?* irány esetében nyelvünkben állhat belviszonyrag és külviszonyrag is, jelentésbeli különbség van azonban a kétféleképpen kifejezett szintagma között. Az olaszban csak *da* + határozott névelő lehet.

A Balatonról jön/Balatonról . . .

Arriva/viene dal Balaton.

Kijön a Balatonból.

Esce dal Balaton.

Értékelés: a földrajzi tulajdonnévvvel alkotott helyhatározós szintagmák fejezetét lezárva értékelésként megállapítható, hogy a kifejezőeszközök rendkívüli gazdagságával találkozunk, különösen az olasz nyelvet illetően. De nyelvünkben is keverednek a bel- és külviszonyragok. Az olasz nyelvben rögtön szembetűnő, hogy:

— Az esetek legnagyobb részében a *hová?* és a *hol?* irány kifejezése az *in* prepozícióval történik, tehát a két irány jelölése egybeesik. Nyelvünkben ez különféleképpen jelölt: *-bA* illatívisi rag és *-rA* sublatívisi rag állhat *hová?* irány esetén, míg *hol?* kérdésre *-bAn* inessívisi, vagy *-En* superessívisi rag szerepelhet.

— A *hová?* irány esetén az allatívisi értékű ígék után *a* prepozíció áll, melynek a magyar *-hOz* allatívisi rag felel meg, vagy a *-rA* sublatívisi rag.

— A *hol?* irány jelölésekor egyes földrajzi neveknél — értelem szerint — állhat *su* előjárósó, melynek magyar megfelelője az *-En* superessívisi rag. Itt is azonban némi jelentésárnyalatbeli különbséggel kell számolnunk: elsősorban a felszíni viszonyt hangsúlyozzuk.

— A *honnan?* irány kifejezése történik a legegységelműbben az olasz nyelvben. Minden esetben *da* előjárósózt találunk, illetve annak a határozott névelővel összetett alakját. Ennek ekvivalensei a magyar *-bÓl* elatívisi, *-rÓl* delatívisi és *-tÓl* ablatívisi ragok.

Farkas Mária

Oroszlánnal kapcsolatos földrajzi neveink

I. Az Afrika és Dél-Ázsia félsivatagos, cserjés vidékein honos oroszlánt (*Leo leo*) az őt közvetlen tapasztalatból ismerő népek régtől fogva a négylábú ragadozók királyának, az emlősök birodalma uralkodójának tartják. De az oroszlán másfelé is a legyőzhetetlen erő, a bátorság és a büszkeség megtestesítőjének számít. Brehm (*Az állatok világa. Emlősök. I. Bp., 1901. 463—4*) szerint „valamennyi állat . . . retteg tőle, mihelyt ordítani hallja. [. . .] A hatás, melyet a király hangja alattvalóira tesz, leírhatatlan. A vonító hiéna, ha csak pár pillanatra is, elnémul, a leopárd abbahagyja morgását, a majmok hangosan kezdenek rikoltozni és a legmagasabb ágakon szorongva sietnek a fa tetejébe s az antilópok eszeveszett futással vágnak neki a mezőnek. A bégető nyáj csapatját halálos csönd üli meg; a megterhelt teve remegve dobja le terhét és lovasát s hajtója szavára nem hallgatva, rémült futásban keres menekülést; a ló horkolva ágaskodik és ijedtében hátra roskad; a vadászathoz nem szokott kutya vinnyogva keres védelmet gazdájánál, — szóval az utolsó betűig igazzá válik Freiligrath gyönyörű leírása: »A párdueknak felmered a szőre, reszketve menekül a gazella s teve és krokodil hallgatja a király haragvó ordítását«. S maga az ember is, midőn az őserdő éjszakájában először harsan fülébe ez a hang, még ő is aggódva kérdi, eléggé hős lesz-e szembeszállni azzal, a ki így mennydörög? Ugyanaz a szorongó rettegés fogja el az állatokat akkor is, ha más érzékükkel veszik észre az oroszlánt, ha nem is látják, csak megszimatolják, mindannyian tudják, hogy az ő közelsége egyértelmű a halállal.”

Az uralkodói hatalom jelképeként jelennek meg az oroszlánok már az Őszövétségben Salamon királynak elefántcsontból készült és színarannyal bevont trónusán: „A trónszék mindkét oldalára karfát tettek, a karfák mellett pedig két oroszlán állt. A hat lépcsőn kétoldalt tizenkét oroszlán helyezkedett el. Ilyet még egyetlen királynak sem csináltak soha.” (I. Kir. 10 : 19—20.)

De az oroszlán ábrázolása hatalmi jelvény, címerállat lett számos más népnél; köztük a honfoglaló magyarságnál is. Az Árpádok és néhány törzsfői nemzetség (a Szabolcstól származó Csák-nemzetség, az Ond vezértől származó Kalán-nemzetség stb.) az oroszlán képét viselték címerükben, míg a nemzetségfőktől származó családok valamilyen totemállat (ragadozó madár, kígyó, hal) képét. Ezzel szemben a nyugatról beköltözött, úgynevezett advena nemzetségek általában valamilyen nyugati heroldalakot (egyenes vonalakkal megosztott pajzsot, virág-, hold-, csillag stb. jelképet) viseltek címerükben. (L. Györfy György: *MoTört.* 1/1: 616.)

Az araboknál és más népeknél is az oroszlán bevonult a személyek névadói közé. A legnevezetesebb történelmi személy, akit az ’oroszlán’ jelentésű arab *Ḥaidar* epithetonnal ruháztak fel, a negyedik jogszerű kalifa, a 661-ben elhunyt Ali volt, aki Mohamednek volt az unokaöccse és a próféta leányát, Fatimát bírta nőül.

A perzsa *ḥaidar* ’oroszlán’ és *Ḥaidar* személynév átvétel az arabból. Az angolos helyesírású *Hyderabad* ’város Pakisztánban az Indus deltája közelében’ és *Hyderabad*

'város Indiában a Dekkán-fennsíkon' olyan összetett név, amelynek előtagja a perzsa *Haidar* személynév, utótagja pedig a perzsa *ābād* 'város'. Oroszlán nem lehetett a névadó, mert arrafelé nem élt. (L. FNESz.⁴ 1: 618.) Az arab *Haidar* az oszmán—török *Haydar* ~ *Hayder* ~ *Hader* személynév (Kakuk 181) közvetítésével bejutott a szerb-horvátba is mint *Hajdar* ~ *Hadar* személynév (HASz. 3: 551, 544). Ez utóbbiból képződött a horvát *Hadrović* > magyar *Hadrovics* családnév.

A latin *Leo* (tkp. 'oroszlán') személynév legjelesebb viselője Nagy Szent Leó pápa (ur. 440—461) volt. A név terjesztésében bizonyára szerepet játszott Szent Márk evangélista is, akit a második evangélium szimbólumával, szárnyas oroszlánnal szoktak ábrázolni. Minthogy ereklyéi a velencei Szent Márk székesegyházba kerültek, Szent Márk szárnyas oroszlánja lett a velencei köztársaság attribútuma és szimbóluma.

A harcaiban oroszlánként diadalmaskodó Oroszlán Henrik (Heinrich der Löwe, 1129—1195) szász és bajor herceg 1166-ban kedvenc tartózkodási helyén, Braunschweigben hatalmának jelképeként ércoroszlánt állíttatott fel, amely ma is ott áll magas talapzatán a Burgplatzon. De emlékét városnévben is megöröklítette, mert a Lübeck környékén általa alapított (később elenyészett) várost *Lewenstad*-nak, azaz 'Oroszlánváros'-nak nevezte el; vö. 1157: „Et appellavit civitatem de suo nomine *Lewenstad*, quod dicitur Leonis civitas” (Bach: DtNam. 2/1: 316).

Maga az oroszlán csak azoknak a területeknek a földrajzi neveiben szerepelhet közvetlen névadóként, ahol egykor oroszlánvadászatok folytak. Egli² (531) szerint ilyen a dél-afrikai holland *Leeuwen Rivier* (tkp. 'Oroszlán-folyó') és *Leeuwenbosch* (tkp. 'Oroszlán-bozót'). Egyebütt vagy személynévi áttétellel, vagy pedig hasonlósági, hangulati stb. alapon történő szimbolikus névalkalmazással lehet dolgunk.

A Maláj-félsziget déli végén fekvő *Singapore* város nevéhez l. óind *Sinhápura* (tkp. 'Oroszlánváros'). Az 'oroszlán'-t vagy az erő, hatalom jelképeként, vagy pedig személynévként, kiemelkedő személy epithetonjaként kell érteni. Oroszlán nem élt arrafelé. (L. FNESz.⁴ 2: 475.)

A nyugat-afrikai *Sierra Leone* állam neve a portugálban keletkezett (*Serra Leão*), és tkp. értelme 'Oroszlán-hegylánc'. A névadást a part menti hegyvonulat sziluettje vagy a vidék egykori zordsága, vadsága magyarázhatja. Oroszlán arrafelé nem él. (L. FNESz.⁴ 2: 475.)

Ausztrália délnyugati kiszögellése, a *Cape Leeuwin* onnan kapta nevét, hogy Ausztrália nyugati partvidékét 1622-ben egy *Leeuwin* (tkp. 'nőstényoroszlán') nevű holland hajó fedezte fel. (L. Egli² 532.)

A Földközi-tengernek Marseille-től délnyugatra levő öblét jelölő *Golf du Lion* (tkp. 'Oroszlán-öböl') a XIV. századból való középkori latin *mare Leonis* megjelölésre megy vissza, és azzal függ össze, hogy a tenger itt mindig vadul háborog: „nuncupatur *mare Leonis*, quod semper est asperum, fluctuosum et crudele” (Egli² 543). A légvonalban 400 km távolságra levő Lyon város nevéhez az öböl nevének nincs semmi köze.

Az ukrajnai *Львів* ~ *Льбів* ~ *Lwów* ~ *Lemberg* nevében az 'oroszlán' jelentésű *Лес* : *Льва* személynév rejlik. A források szerint Dániel halicsi fejedelem a XIII. század második felében nagy várat építtetett fia, Leó (Лев) részére, s innen van a 'Leó vára' értelmű helységnév. (L. FNESz.⁴ 2: 57.)

A honfoglalás előtti ótörök eredetű magyar *oroszlán* állatnév a középkorban használatos volt személynévként is; vö.: 1318: „Demetrius Tykon et Nicolaus *Vruslan* dictus filii Arnoldi filii Foluyna” (ZalaOkl. 1: 146; l. még OklSz. 715; Fehértói: NytudÉrt. 68. sz. 121); 1325/1398: „Paulo, Demetrio, Tihan et *Orozlan*, filiis Arnoldi, quondam comitis seu officialis dicti monasterii, filii Faluine” (PRT. 10: 607; l. még Fejér: CD. 10/2: 611); 1332: „Paulus *Oruzlan* vocatus iobagio domini nostri episcopi de Patach” (AnjouOkm. 2: 605); 1369: „Johannem dictum *Orozlan*” (OklSz. 715); 1394: „Johannis filii *Orozlan*” (uo.); stb.

A magyar *oroszlán* török előzménye, a számos alakváltozatban kimutatható *arslan* 'oroszlán' Sevortjan (EtSITjurk. 1: 177) szerint *ars-lan*-ként tagolható és 'bömbölő lény'-nek értelmezhető. Alaki felépítéséhez vö. török *qaplan* [tkp. 'ragadozó lény'] 'tigris, leopárd stb.' és *syrtlan* [tkp. 'fogát vicsorgató lény'] 'hiéna'.

Puskin elbeszélő költeménye, a *Руслэн и Людмила* révén széles körben ismertté vált az orosz *Руслэн* [XV. század vége: VesOnom. 273] személynév, amelynek az orosz évkönyvekben, a hősi énekekben (*былины*) és mesékben *Арслан*, *Еруслан*, *Аслан*, *Ослам* (Baskakov: RFTP. 101, 231) alakváltozata is van. Nyelvi forrása a török *Arslan* [tkp. 'Oroszlán'] személynév (DTS. 55; l. még: Vasmer: RussEtWb. 2: 550; Sadnik—Aitzetmüller: VerglWb. 1: 33). Az orosz *Руслэн* tehát egy töről fakadt a magyar *oroszlán*-nal.

2. Az állatnevekből alakult hegy-, víz- és helységneveink népes csoportját régtől fogva nyilvántartják kutatóink (Pesty: HelynTört. 32; Kálmán: NV.² 128, 132, 140; Papp Zs.: MNy. 65: 307; J. Papp Zs.: NÉ. 5. sz. 55; stb.). A névadók sorában a Kárpát-medence házi- és vadon élő állatai egyaránt előfordulnak. L. például *Ártánd*, *Gunaras*, *Kecske-kő*, *Kutya-hegy*, *Méhi*, *Ökrös*, *Tinód*, illetve *Belényes*, *Bogaras*, (*Balaton*)*füred*, *Gerényes*, *Ghymes*, *Hattyas*, *Nyulas*, *Pipis-hegy*, *Prücskös*, *Rákos*, *Seregélyes*, *Szarvas*, *Únó-kő*, *Vidrátszeg* stb. (Az egyes nevekre l. a FNESz.⁴ megfelelő szócikkét.)

De hogy állunk az oroszlánnal kapcsolatos földrajzi neveinkkel? Élő oroszlán csak foglyul ejtve juthatott el a Kárpát-medencébe. Ám elbeszélések és ábrázolások révén az oroszlán fogalma már a honfoglalás előtt beletartozott a magyarság tudatvilágába. Mint láttuk, volt *Oroszlán* személynévünk is.

Vegyük sorra „oroszlános” helyneveinket, és próbáljunk feleletet adni arra, mi lehetett az egyes esetekben a névadás indítéka.

Oroszlány 'város Komárom megyében Tatabányától délnyugatra' [1289: *Vruslanku*: Györffy 2: 398; 1326/1327/1383: v. *Chet* sive *Orozlanku*: uo.; 1440—6: *Orozlankw*: Csánki 3: 510; 1460: *Orozlankew*: uo.; 1773: *Oroszleány*: LexLoc. 76; 1808: *Oroszlány* vel *Oroszleánykő*: Lipszky: Rep. 1: 482]. Oroszlánkő (vagy Csáki-vár) romjai Oroszlány várostól délkeletre, a Vértes hegység belsejében találhatók a 408 m magas Öreg-bükk északnyugati lejtőjén. (Közigazgatásilag a hely 1929-ig a Fejér megyei Vérteskozma határához tartozott, azóta — Vérteskozmanak Gánttal való egyesítése folytán — Gánt község határrésze.) Korábban felvetődött annak lehetősége, hogy az *Oroszlány* helységnévben az *oroszlán* állatnévből alakult magyar *Oroszlán* személynév rejlik (Kálmán: NV.² 151; FNESz. 486). A körülmények tüzetes vizsgálata során azonban az derült ki, hogy az elsődleges *Oroszlánkő* várnév a Vértesben és környékén birtokos Csák-nemzetség címerállatát is jelölő *oroszlán* állatnévnek és a hegyi várak jelölésében gyakran használt *kő* főnévnek az összetétele. Vö. 1284: „Magister Petrus [fili] Magistri Mathei de genere Chak], ut leo fortissimus, cuius indicia gessit in vexillo” [= (a Csák-nemzetségbeli Máté mester fia) Péter mester, mint hatalmas oroszlán, amelynek jelvényét zászlaján viselte] (ÁUO. 9: 71). Györffy (2: 398) feltevése szerint a Cset falu feletti Oroszlánkő várat a Csákok trencsényi ágához tartozó Márk, vagy már apja, I. Máté építtette. A várat III. Endre romboltathatta le 1295 után, amikor Márk fia Istvánt *fortissimus tirannus*-nak kiáltotta ki (Györffy 2: 398). A hegyi vár pusztulása után az *Oroszlánkő* név átvonódott az addig *Cset*-nek hívott falura. A feledésbe merült *Cset* helységnév pusztai személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1211: *Chet* személynév (PRT. 10: 506). Ugyanez a személynév található meg a Beregszásztól délkeletre fekvő *Csetfalva* [1341: de *villa Chet*: DocVal. 86; 1408: *Chetfalwa*: KárOkl. 1: 544] előtagjában is. — *Oroszlánkő* utótagja idővel elmaradt. A név eredetére vonatkozólag figyelmet érdemel a helyi

adatközlők múlt századi tudósítása: „Rege szerint nyerte e’ hely jelenlegi elnevezését az itt egy magaslaton hajdan álló *Oroszlánkő* nevű várától, mely várnak kapuja fölött két kőből faragott oroszlán állott” (Pesty: Korn. 186). — Címerállat nevével másfelé is találkozunk települések megnevezésében. Az Érchegység NDK-beli oldalán, Dippoldswaldétól dél-délkeletre fekvő *Lauenstein* (tkp. ’Oroszlánkő’) előtagja az oroszlánra mint címerállatra utal (Bach: DtNam. 2/1: 317; Ernst Eichler—Hans Walther: Stättenamenbuch der DDR. Leipzig, 1986. 161). Hasonlóan keletkezett a Hamburgtól délkeletre fekvő *Lauenburg* (tkp. ’Oroszlánvár’) neve (Bach: i. h.; NDtSt. 110). A Hannovertól északnyugatra eső *Drakenburg* (tkp. ’Sárkányvár’) neve a címerekben is ábrázolt mesebeli sárkányra emlékeztet (Bach: i. h.). A Rostocktól keletre fekvő *Greifswald* (tkp. ’Grifferdő’) nevének előtagjaként a félig oroszlánhoz, félig sashoz hasonlóan ábrázolt mesebeli griff neve szerepel azért, mert a névadók utalni kívántak a pomerániai hercegek címerében levő két griffre (NDtSt. 160; FNESz.⁴ 1: 532).

Oroszlánvár ’601 m magas hegy vármaradványokkal a Mátrában Domoszlótól észak-északnyugatra; ma a terület közigazgatásilag részben Domoszlóhoz, részben pedig Reeskhez tartozik’ [1289: *Wruzlanhege* in silva Matra: Györffy 3: 120; 1325/1347: castr. *Orozlan*: uo.; 1415: *Orozlankw*: Bártfai Szabó: Pest m. 137; 1468: Castrum *Orozlankw*: Csánki 1: 53; 1489: Castr. *Orozlankew*: uo.; 1808: *Oroszlányvár* h. (ad Domoszló) Rud. Arcis. C. Hevesiensis: Lipszky: Rep. 1: 483]. Valószínű, hogy *Oroszlánvár* ~ *Oroszlánkő* előtagja is címerállatként alkalmazott és kőfaragványként a várhoz tartozó oroszlánábrázolással kapcsolatos, bár erre vonatkozólag a történeti források nem szolgálnak felvilágosítással. Nem adhatunk hitelt Ipolyi Arnold feltevésének, amely szerint az *oroszlán*-os helynevek (köztük a Heves megyei *Oroszlánvár* is) pogánykori emlékek volnának, s bennük az *oroszlán*-nak ugyanaz a jelentése, mint a *sárkány*-nak (Ipolyi: Myth.³ 1: 306; l. még Bártfai Szabó: Pest m. 468).

Oroszlánkő ’egy sziklán épített vár alatt települt helység Szlovákiában Illavától (Ilava) északnyugatra’ [1321 e.: Provincia de *Oruslanku*: Fekete Nagy: Trencsén 74; 1348: Castellanus de *Orozlankw*: uo.; 1388: Castrum *Orozlankw*: uo.; 1447: Castrum *Lebenstain*: uo.; 1485: *Wirzsatecz*: uo., 1808: *Oroszlánykő* vel *Oroszleánykő*: Lipszky: Rep. 1: 483]. A vár Csák Máté birtokaként szerepel először. Neve bizonyára a Csák-nemzetség címerállatával hozható összefüggésbe (l. a Komárom megyei *Oroszlány* magyarázatát). A váron oroszlános címer lehetett kőbe faragva. — A szlovák *Vršatec* ’Oroszlánkő vára’ tövéhez l. szlovák *vrch* ’hegy’. (l. FNESz.⁴ 2: 286.)

Oroszlámos ’helység a jugoszláviai Bánságban Kikindától észak-északnyugatra’ ’7/+1284/1572: *Wruzlanmunustura*: Györffy 1: 865; +1256: mon. *Orozlanus*: uo.; 1337: *Wruzlanus*, *Orozlanus*: uo.; 1340. *Orozlanusmunustura*: uo.; 1360: *Wruzlanos*: Csánki 1: 700; 1451: *Orozlanus*: uo.; 1808: *Ó-Oroszlámos*, *Oroszlámos*: Lipszky: Rep. 1: 478, 482]. Az elsődleges *Oroszlánmonostora* ~ *Oroszlánosmonostora* névalak a magyar *oroszlán* főnévnek, *oroszlános* melléknévnek és a birtokos személyraggal ellátott *monostor* ’kolostor’ főnévnek az összetétele. (Vö. Pesty: HelynTört. 32.) A legenda az *oroszlán(os)* névelemet azzal hozza kapcsolatba, hogy Csanád vezérnek, amikor 1003 körül itt táborozott, álmában oroszlán jelent meg. Valószínűbb, hogy a helynév olyan román stílusú monostorépületre vonatkozott, amelynek bejáratát oroszlánok díszítették. (Györffy 1: 865). Az összetett helynév utótagja idővel elmaradt, az *Oroszlános*-ból pedig *Oroszlámos* lett. A mai Oroszlámos falut a XVIII. században telepítették. A korábbi adatok a szomszédos Majdán (Magyarmajdány) helyén fekvő egykori Óoroszlámosra vonatkoznak. (l. FNESz.⁴ 2: 286.) — Motivációját tekintve az *Oroszlámos* < *Oroszlánosmonostora* helynév

a budai *Oroszlános-udvar*-ral [1985: Országos Széchényi Könyvtár. Ismertető] és a pesti *Oroszlános-kút*-tal [1973: BpLex. 854, 889] vethető össze. Az *Oroszlános-udvar* a budai Várpalota zárt udvara, amelybe észak felől háromíves főkapun, az *Oroszlános-kapu*-n [1945: „az oroszlános kapunál gr.: Náray Antal visszaemlékezése 1945. Bp., 1988. 97] át vezet az út. A főkaput Fadrusz János négy oroszlánszobra díszíti úgy, hogy közülük kettő a főkapu külső oldalán észak felé, kettő pedig a belső oldalon dél felé néz. (Ugyancsak oroszlánszobrok a névadói a granadai Alhambra díszudvarának, amely a középen elhelyezett kút tizenkét oroszlánjáról kapta a *Patio de los leones* nevet. Magyarul *Oroszlánudvar*-ként szokták emlegetni.). A Kasselik Fidéltől 1805-ben alkotott és oroszlánfej alakú kifolyójáról *Oroszlános-kút*-nak hívott kút 1896-ig a terézvárosi plébániatemplom előtt állott, azóta a budapesti Népligetben van (BpLex. 889).

Az *Oroszlán-hegy* [1864: *Oroszlyány h(egy)*: MNyTK. 125. sz. 35] '420 m körüli magasságú hegy Bükkszentmártontól északra' talán valamilyen, egyelőre még tisztázatlan módon kapcsolatban van a mátrai *Oroszlánvár* ~ régi *Oroszlánhegye* névvel (l. fentebb). A többes számú *Oroszlánok* 'sík szántóföld Rábagyarmat belterületétől délre' [1982: *Oroszlányok, Oroszlánok*: VMFN. 382] keletkezésére nézve egyelőre csak találgatásokra hagyatkozhatunk. Talán olyan névvel van dolgunk, amely itt talált, a földből itt előkerült oroszlánábrázolásokkal, oroszlánszobrocskákkal, oroszlánnal díszített pénzérmékkel függ össze. Analógiaként a Császártól délkeletre eső határrészt *Kőkoporsó* [1864: Pesty: Kom. 93] nevére gondolhatnánk, amelyet arrafelé talált római kor szarkofág motívál (FNESz.⁴ 1: 791). Másfelől idézhetjük a Kaukázus előterében levő *Стáеponоль* város nevét. Ezt 1777-ben alkották meg görög elemekből; vö. görög *σταυρός* 'kereszt' és *πόλις* 'város'. Indítékul az szolgált, hogy egy másik település építésekor a Terek folyó menti sztyeppen keresztre bukkantak (FNESz.⁴ 2: 599).

Az oroszlánnal kapcsolatos tulajdonnevek sorából ki kell rekesztenünk az évszám nélkül közölt *Oroszlanhida* (Fejér: CD. 5/3: 514; l. még Czinár: Index 328) helységnevet. Ez ugyanis szövegromlás eredménye *Orrotlanhíd*-ből [1277: *Arutlonhyda*: Fejér: CD. 5/1: 419; 1279: *Orrothlonheda*: Szt. Krit. J. 2/2—3: 245]. Az elenyészett *Orrotlanhida* a Szolnok (később: Szilágy) vármegyei Tasnádtól délre feketett (Karácsonyi: MNemz. 2: 316). A helynév előtagja az *Orrotlan* [1351: „Benedictum dictum *orrothlan* diuagantem”: ÓMOlv. 193; l. még OklSz. 716 és Fehértói: NytudÉrt. 68. sz. 121] személynév.

3. Az *oroszlán* állatnév előfordul térszíni alakzatok, különösen sziklatömbök megnevezéseként is, nyilván valamilyen külső hasonlóság indítékára. 1430 körül Csáky László erdélyi vajdának, Belső-Szolnok vármegye főispánjának megbízásából az erdélyi káptalan oklevelet készített a Kolozs vármegyei Papfalva (ma Nádaspapfalva) és Bács (ma Kisbács) falvak közötti vitás ügy rendezése végett a két falu határainak, illetőleg a hozzájuk tartozó területeknek a kérdésében. Ebben az oklevélben olvasható: 1430 k.: „pre-cise exopposito cuiusdam lapidis Sandorkew, secundum alios *Oroszlankeu* vocati ipsius civitatis Cluswar prefati possessione Baacs” (OL D 28813: Soós István közlése; l. még OklSz. 529, 715, 828). Csánki (5: 330) is megemlíti a Bács község XV. századi határjárásaiban szereplő „Sándorkő más néven *Oroszlánkő* nevű »nagy követ«”. — Egy oroszlánfejre emlékeztető dolomitömb a Budai-hegységben is van, mégpedig a Határ-nyeregről a Látó-hegyre vezető Glück Frigyes út mellett. Neve *Oroszlán-szikla* [1934: *Oroszlán-sziklát* gr.: Vigyázó—Strömpl: BudH. 69, de l. 1920: „egy oroszlánfejhez hasonló sziklatömb: Barcza—Thirring: BpDJK. 114 is]. A természetes sziklát Maskup Béla szobrász Glück Frigyes költségén utánfaragta.

4. Az *oroszlán* állatnévvel találkozhatunk még: a) kutak, források; b) emlékművek; c) csárdák, kocsmák, szállodák; d) utcák nevében. Vö.: a) *Oroszlán-kút* '1901-ben

készített kifolyós kút a Szent György-hegy déli oldalán; egy oroszlán szájából folyik a víz' [1934: *Oroszlánkút*: DornyVigy. 199, *Oroszlánfejűkút*: i. m. 214, rajzzal; l. még MNyTK. 156. sz. 193]; *Oroszlán* 'kőoroszlánnal díszített forrás Homokkomárom belterületétől keletre' [1964: *Oroszlán*: ZMFN. 569]. — b) *Kőoroszlán* 'az első világháború helyi hősi halottainak emlékműve Kadarkúton' [1974: SMFN. 567]; *Oroszlán* 'a 44-es gyalogezred emlékműve Kaposváron' [1974: SMFN. 469]; *Oroszlán-szobor* 'Gerendai Istvántól készített szobor Szigetváron, amelyet 1878-ban állítottak fel Zrínyi Miklós és harcostársai emlékére' [1982: BMFN. 1: 461–2]. — c) *Oroszlán vendéglő* 'kocsmá Turkeven' [1864: „a' kocsmáknak itt is dívatoznak az ő kanonikus neveik, mint kőpincze (: most már *Oroszlán vendéglő*:)'' (Pesty: Jászk. 187); *Oroszlán csárda* 'egykori csárda épületének helye Lánycsók belterületétől délnyugatra' [1982: BMFN. 2: 354] *Oroszlán* 'étterem és szálloda Szigetváron; előtte áll az Oroszlán-szobor' [1982: BMFN. 1: 401]; *Oroszlán szálló* 'egykori szálloda Szombathelyen' [1982: VMFN. 139]. — d) *Oroszlán utca* 'a mai Zalár József utca Egerben; egy *Oroszlán* nevű vendégfogadó állt benne, róla kapta nevét' [1851: *Oroszlány utca*: BakFek. 2: 127]; *Oroszlán utca* 'utca Szegeden, amely a mai Tömörkény utca és Oskola utca sarkán egykor álló Arany Oroszlán kávéházról kapta nevét' [1880: *Oroszlán utca*: Péter: SzegUtc. 279; l. még SzegSz. 1: 79, 2: 229]; *Oroszlán utca* 'a mai Nyízsniai Gusztáv utca Hódmezővásárhelyen; nevét a Zrínyi utca sarkán levő Oroszlán kocsmáról nyerte' [1938/1983: *Oroszlán utca*: Bodnár Béla: Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei. Szeged, 1983. 140]; stb.

Végigtekintve oroszlánnal kapcsolatos földrajzi neveink nem jelentéktelen csoportján, mindenekelett azt állapíthatjuk meg, hogy névadási indítékként az állattani értelemben vett oroszlán természetesen soha számításba nem jöhet. Ebben különböznek „oroszlános” helyneveink a *Belényes*, *Hattyas*, *Rákos*, *Seregélyes*-féle helyneveinktől, amelyek a Kárpát-medencében is előforduló állatok közvetlen szemléletén alapulnak. Oroszlános helyneveink zöme valamilyen oroszlánábrázolásra vezethető vissza. Természeti képződményeknél találkozhatunk az oroszlánhoz való hasonlításról tanúskodó névadással. Arra a feltevésre, hogy az *oroszlán* személynévi áttétellel is bekerülhetett földrajzi neveink közé, nincs bizonyítékunk.

Kiss Lajos

Balázs János: Hermész nyomában. A magyar nyelvölcelet alapkérdései. Magvető Könyvkiadó (Elvek és utak), Budapest, 1987. 717 oldal

1. Önmagában nem érdem, hogy a részről-e vagy pedig az egészről közöl fontos adatokat, megállapításokat a kutató. Érdemét, minősége mellett, ennek vagy annak, tudományos időszerűsége adja meg. Amikor a valóság olyan, mintha „minden egész eltörött” volna, vagy nem is csak o l y a n, hanem úgy is van, a tudományban is illúzió egészet építeni; később viszont maguk a halmozódó részletek — művészetben, tudományban előbb, mint a valóságban — kezdik tagadni rész-önmagukat, és sürgetik a belőlük már megépíthető egészt.

Balázs János könyvét a z e g é s z igénye hívta életre. Címében nem csupán hatáselem Hermész neve, hanem szemléletjelző szimbólum is. Miként a szerző — Walter F. Ottóval egyetértve — írja, „a hellénség Hermészben egész világot látott, s az egész világot az ő alakjával jelképezte. A teljes lét, nem pedig ennek töredéke az, amit Hermész átszellemít és ural” (9). Vagyis nem véletlen, hogy a görög szellemiség — ha téves név-etimológiával is — e teljességet sugárzó mitológiai alak köré hozta létre nyelvölceletét, és az sem véletlen, hogy a nyelvről szóló egyetemes gondolkodás magyar változatának tudománytörténetét Balázs János alkotta meg. Nemesak tudományos illetékességével, vagyis hogy a magyar nyelvtudomány-történet számos kiemelkedő fejezetét eleve ő írta meg. Műveltségének klasszikus és modern teljességével, tudományos és erkölcsi hitelével is ő volt hivatott erre a tudománytörténeti szintézisre.

2. A könyv öt fő részre tagolódik: I. Az ókori szellemi alapok feltárása. II. Nyelvi eszmélődésünk módjai és eszközei a középkorban. III. A humanizmus és a reformáció nyelvölceleti eszméi és hazai hatásuk. IV. A barokk és a felvilágosodás nyelvölceleti eszméi hazánkban. V. Múlt századi nyelvtudományunk eszmevilága.

2.1. Az első rész azt mutatja be, „hogyan rakta le a görög szellemiség a hermeneutika alapjait. Ezt azért kell megtudnunk — írja Balázs János —, mert... a magyar nyelvölcelet alapkérdései kezdettől fogva ezekhez kapcsolódnak” (20). Ezek a kérdések: 1. a nyelv hogyan válhat saját mondanivalónk világos kifejezőjévé, 2. mondanivalónkat hogyan tudjuk minél helyesebben és meggyőzőbben másokkal is megértetni, 3. valamely szöveget hogy tudhatunk a lehető leghívebben más nyelveken is tolmácsolni.

E kérdéskör rendkívül gazdag. Meghökkenően érdekes benne például az a fejtegetés, amely szerint Hermész mintegy görög mitológiai előképe Krisztusnak: „... amiképpen a lényegét tekintve szellemi, tehát anyagtalan b e l s ő beszéd a sztoikusok szerint a k ü l s ő, hangos beszéd révén válik anyagivá s ezáltal fölfoghatóvá, ugyanígy öltött testet a Logosz-Krisztus is, mint az ősi, isteni szellemiség megnyilvánulása” (30). Érdekes is, de főként hasznos az a fejezet, amely a retorika, a dialektika és a logika kialakulásakori viszonyait mutatja be mint a rábeszélés, a meggyőzés és a megértés diszciplínáit. Ezek, valamint későbbi fejlődésük ismerete nélkülözhetetlen a mai kutatásokban is. (Gondoljunk arra, hogy egy szövegegyeség ugyanazon belső összefüggéseit hol logikai, hol retorikai, hol pedig pragmatikai terminológiával írjuk le; sőt az sem ritka,

hogy egymással összecserélve használjuk e kategóriákat.) — De nemesak a ma is időtálló örökségek felmutatása fontos. A szerző kiemeli azt az arisztotelészi hagyományt is, amelyben az alany és az állítmány egybekapcsolódásával létrejövő ítélet mint premissza a kiindulópont, így a többi mondatfajta (kérdő, óhajtó, felszólító, továbbá az egytagú mondatok stb.) — mivel logikán kívüli — nem élvez azonos figyelmet. „E felfogással szemben persze később ellenvélemények is elhangzottak — összegzi a szerző a téma áttekintését —. De az ókortól kezdve az egész középkoron át a múlt század közepéig szinte senki sem akadt, aki ennek a logikai megalapozottságú mondatelemzésnek az egyoldalúságát kétségbe merte volna vonni... Arra, hogy a fenti grammatikai modell helyébe más kerüljön, hazai nyelvészeink, mint majd később látjuk, Brassai Sámuel nyomán csak a múlt század vége felé tettek kezdeményező lépéseket. Hogy hazánkban a grammatika megújítására irányuló próbálkozások miért csak ilyen későn történtek, annak társadalmi fejlődésünk elkészsége a legfőbb oka — írja Balázs János (77–8). A társadalmi elkészség, szerencsére, nem minden korban s nem minden témában okozott hasonló mértékű lemaradást. A magyar nyelvölcsélet kezdettől fogva többször is egészen közelről követte az európai gondolkodást.

2.2. Annak a fogalomnak, amit a görögben a *herméneusz* jelölt, nálunk a törökségtől átvett *tolmács(olás)* felelt meg, később pedig egyre inkább az a származékszó, amely középkori kifejlődése során mellé, illetőleg helyébe lépett: a *magyaráz*. Bár ezeknek a szavaknak a tárgyalása itt, a II. rész élén pontos és hatásos könyvszerkesztő fogás is, a szerző nem ezért foglalkozik velük részletesen. Mindenekelőtt azt dokumentálja a *tolmácsol*-al és a *magyaráz*-zal, hogy a környező nyelvek, különösen a latin, nyelvi eszmélődésünkben kezdettől fogva fő szerepet játszottak; később pedig írásbeliségünk eszmélkedésében és gyakorlatában, majd szabályozásában. Ezeket tekinti át további hét fejezet: A szóbeli tolmácsolás nyomai középkori latin nyelvemlékeinkben. Az írás és a helyesírás. A grammatika. A glosszák és a szójegyzékek. A bibliai hermeneutika. A retorika átváltásai. A misztika nyelvölcsellete.

Nincs helyünk az érdekesebbnél érdekesebb témáknak még a felvillantására sem, de legalább a recenszensnek engedjessék meg egy reflexió a retorikai fejezet egyik példájára. A szerző idézi a Halotti Beszéd szerkezetének Horváth János-féle interpretálását 5 pontban: „1. A halál már az első embernek, Ádámnak a bűne következtében nemünk büntetésévé vált. 2. A paradicsom, a mennyország volt az ember eredeti hazája, onnan azonban bűne következtében a munka gyötrelmeitől sújtott világba került...” stb. — Vajon nem lehetne — kérdezi a recenszens — a HB első két mondata, valamint annak kifejtő folytatása közé (mint a konkrét, de általánosított gyászos jelen és az elmulasztott általános csodálatos múlt közé) a m e g e n g e d ő viszonyítást beleképzelní? 1. Most látjátok, hogy mivé lett az ember. [PEDIG] 2. mennyi malasztban teremte az Isten... .

2.3. A könyv harmadik része a humanizmus és a reformáció nyelvölcselleti eszméit tekinti át. Hazai befogadásukat Balázs János így összegzi: „Ezek meghonosodását nálunk főleg Erazmus és Melancthon hívei készítették elő. A humanizmus klasszicizáló törekvései azonban tiszta formájukban nem valósulhattak meg, mivel a népi humanizmus eszméi keresztettkéket őket. Igaz ugyan, hogy az utóbbiak hatására nálunk a nyelvek történetiségének és társadalmiságának a felismerésére még nem kerülhetett sor, ellentétben Itáliával, de a klasszikus latin grammatikák, szótárak és szólásgyűjtemények példái nyomán mégis kibontakoztak a magyar normatív nyelvtan körvonalai, és kísérletek történtek nyelvünk szó- és kifejezőeszkincsének szabványosítására is” (411). A korszak tárgyalásának fejezetei: A nyelvek sokfélesége; A nyelvek osztályozása; A nyelvek változandósága és történetisége; Az anyanyelv fölfedezése és kiművelése; Anyanyelvünk irodalmi rangra emelése; A magyar normatív nyelvtan körvonalai; Kísérletek szó- és kifejezőeszkincsünk szabványosítására.

2.4. A negyedik fő rész a barokk és a felvilágosodás nyelvbölcseletei eszméit és hazai érvényesülését vizsgálja. Fejezetei: E két korszak eszmevilágának nyelvfilozófiai vetületei; Comenius panszofizmusának és Apáczai Csere enciklopédizmusának nyelvbölcseleti alapjai; Kalmár György egyetemes írásnyelv tervezetének nyelvfilozófiai jelentősége; Kempelen állásfoglalása a nyelv eredetének kérdésében; A magyar nyelvhasználat és nyelvrokonítás kezdeteinek eszméi alapjai; Az önelvű magyar nyelvleírás felé.

2.5. A könyv ötödik része múlt századi nyelvtudományunk eszmevilágáról rajzol átfogó képet. Fejezetei: Finnugor rokonságunk híveinek diadala; A nyelvtörténeti szemlélet kibontakozása és változásai; A magyar nyelvújítás ideológiája; Új eszmék nyelvtan-irodalmunkban; Szótárírásunk költői és filozófiai korszaka.

3. A páratlanul gazdag eredményű munka végén Balázs János maga összegzi a megtett út tapasztalatait. Mely korszakokban, kik voltak azok, akik helyesen jelölték ki a nyelv mivoltára, eredetére és céljára vonatkozó kutatások irányát, az alkalmazandó módszereket; és mely korszakokban kik nem jártak helyes úton.

Balázs János Kosztolányi bizakodó gondolatának idézésével zárja a jövőre s nyelvünk jövőjére vonatkozó kitekintést: 1820-ban elhangzott Herder jóslata, s „három évre rá megszületett Petőfi, akit ma világszerte sokkal többen ismernek és emlegetnek, mint ezt a derék és halavány széplelket . . .” (679). Kosztolányi idézett gondolata azért felemelő, mert maga a benne megírt valóság ilyen. Balázs János könyve kápráztató gazdagságban mutatja fel a magyar nyelvbölcselet valóságos tényeit. Nemcsak szakmabelieknek felemelő olvasmány a Hermész nyomában.

Békési Imre

Jakab István: Nyelvi vétségek és kétségek. Bratislava, 1987., Madách Könyvkiadó, 268 oldal.

„Egy magyar nyelv van” — írta le a természetes igazságot Jakab István 1980-ban, az egység hangsúlyozásával, de egyszersmind arra is utalva, hogy a belső változatok, nyelvjárások, rétegnyelvek stb. mellett a szomszéd államokban élő magyarság s a távolabbra szakadt, ott bizonyos közösségbe tartozó magyarok nyelvhasználata is jellegzetes különbségeket mutat, a környezetnyelv, a társadalmi berendezkedés és a sajátos életviszonyok szükségszerű következtében. Legjellemzőbben azok a munkák tükrözik ezt, amelyeket csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai nyelvművelők írtak népszerűsítő, nyelvápoló, nyelvvédő céllal, az ottani magyarság nyelvi öntudatának ébren tartására s nem utolsósorban az iskolai magyar anyanyelvi oktatás hasznos segítőjéül. E szerzők közül kitűnik a Pozsonyban működő Jakab István, akinek már harmadik ilyen könyve jelent meg. A mostani kötet 106 hosszabb-rövidebb cikkének és rádióelőadásának rendszerezett gyűjteménye.

A „kisebbségi”, „nemzetiségi” nyelvművelőnek a munkáját több követelmény határozza meg: nyelvészeti fölkészültsége és magyar anyanyelvének mélyreható, sokoldalú ismerete mellett a környezet nyelvének, az államnyelvnek alapos tudása; az ottani magyar nyelvhasználatot befolyásoló-alakító politikai-társadalmi-gazdasági viszonyokkal párhuzamosan a magyarországi körülményeket is jól, szinte naprakészen kell ismernie, hogy az egymásnak megfelelő fogalmaknak, intézményeknek stb. az ottani viszonyokra alkalmazott helyes megnevezést találjon, ill. javasoljon, szükség esetén pedig a hibás használatot helyesbítse. Ehhez természetesen a hivatalos és szakmai nyelv(ek) bizonyos

fokú kétoldalú ismerete is szükséges; a rétegnyelvek ugyanis erősen hatnak a köznyelvre, is a más országban élő magyarság nyelvében ez rendszerint közvetve, az idegen nyelv forma révén érvényesül.

A legtöbb torzulás ugyanis a jelen levő s lépten-nyomon ható idegen minták hatására, fordítás útján jön létre. A jó fordításnak — akár gyakorlati, akár művészi igényű — alapja pedig a forrás- és a célnyelv tökéletes tudása mellett az alapos témaismeret, az ép magyar nyelvérzék és a nyelvünk rendszerében való beható tájékozottság. A magyarra átültetendő szó, kifejezés pontos, találó megfelelőjének helyes megválasztása a szójelentés árnyalatai közt való biztos eligazodástól, a helyzeti, hangulati és stíláriis érték ismeretétől függ.

Jakab István ezzel kapcsolatban fölvet egy fontos kérdést. Örvendetes, hogy egyre több ottani fiatal magyar vállalkozik szlovákból való fordításra, de magyar nyelvismertük, szókincsük hiányos, nincsenek mély, tápláló, népi gyökerei; irodalmunk klasszikusait alig ismerhetik, a jelen magyarországi nyelvhasználat folytonosan megújuló-gazdagodó változékonyságával nincsenek közvetlen, élő kapcsolatban; a szótár pedig nem mindig elegendő segítség, hiszen a szavak, szójelentések változnak, tehát idővel a kézikönyvek elavulnak. E fiatalabb nemzedék, más nyelven végezve tanulmányait s idegen nyelvi környezetben élve, elkerülhetetlenül annak hatása alá kerül. Némi kétséggel kérdezhetjük tehát: tudnak-e eléggé magyarul a más nyelvű államban felnőtt 30—35 évesek, hogy komoly igényű fordításra vállalkozzanak? Pedig az utánpótlás igen fontos a kölcsönös szellemi kapcsolat erősítésére; kinevelését intézményesen kellene elősegíteni, s ennek szorgalmazása a Csemadok feladata is.

Könyvének első nagy fejezetében (Amikor csak a köntös magyar . . .) a szerző éppen arra sorakoztat föl egy sereg példát, hogy a szlovák szó, kifejezés, megnevezés ösztönösen gépies lefordításából a magyar gondolkodás számára furcsa, szinte érthetetlen, az itthoni, tehát mérvadó nyelvhasználattal ellentétes alak jön létre, s a téves fordítás a sajtó, a nyomtatott betű és a rádió tekintélye révén nyelvszokássá gyökerezhet. Erre figyelmeztet Jakab István, amikor érzékeny éberséggel mutat rá olyan sutaságokra, félrefordításokra, mint pl. a szlovák mintára való „nőstényítés” a foglalkozásnevekben: ha nő is a járási bizottság *tükára*, nem lehet *tükárnő*, mert az a magyarban egészen más munkakört jelöl. További példák: *öngyújtókó* a *tűzkő* helyett, *ünnepi akadémia*, azaz (*dísz*) *ünnepély*; a vendéglő az *ételek kiszélesítését* ígéri, értsd: az *étlapválaszték bővítését*; mulatságosan hat a harang *zsinege*.

De számunkra természetes nyelvi szerkezetek, szókapcsolatok, kifejezésformák is eltorzulnak a szlovákiai magyarok nyelvében: a körülbelüli számmegjelölést (pl. 30—40: *több tucat*) náluk a *több tíz* fejezi ki; az üzem, szövetkezet *régi* dolgozója ott *sokéves*, sőt *hosszúéves*. Idegen hatásra megváltozik vagy legalábbis elbizonytalanodik a ragok, igevonzatok használata: ő is a mi vállalatunkban dolgozik; állást foglal a kérdéshez. Holnap *hívo*k neked, azaz: Holnap *felhívlak* (telefonon); barátom *megnősült Évával* (feleségül vette Évát); stb.

A szólások, közmondások használata, ill. átültetése is különös figyelmet kíván, hogy a két nyelv frazeológiai eltérései miatt a tartalomnak, helyzetnek és hangulatnak kölcsönösen megfelelő formát válasszuk, ill. keressük és találjuk meg. Pl. a szlovák *se hús, se rák* szólásnak a magyarban a *se hús, se hal* felel meg; a kissé talányos *Reggeli eső olyan, mint a női sírás* értelme: Kora reggeli eső nem tart sokáig; ezt pedig mi a *Korai vendég hamar elmegy* (vagy: *nem marad sokáig*) közmondással fejezzük ki. Találékonyság, frazeológiai tájékozottság kívánatos tehát ilyen esetekben, de O. Nagy Gábor gyűjteménye is sok segítséget ad.

Az ingatag nyelvérzék, az anyanyelvi készség elbizonytalanodása szüli a különféle, mulatságosan értelmetlen szólástévesztéseket, -vegyítéseket, bár nálunk sem ritka tünet

ez. Jakab István is idéz rá egy csokor ottani példát: *egy tapodtat sem hátrál igényéből; lerántja róla a vizes lepedőt; sok jó ember egy zsákban is elfér; megüti a mércét stb.*

Terjedelmessé bővült a hibás szóválasztással, szótévesztéssel foglalkozó fejezet, s itt nem egyszerűen a nálunk is sűrűn tapasztalható felületességről, pongyolaságról van szó, hanem a magyar anyanyelv használatának lazulásáról, bomlásáról. Így fordulhat elő a *szóváltás* 'beszélgetés' jelentésben, az, hogy *büntetést ítélnék meg valakinek*, hogy megróják a „*kártékony életmódot*” folytatókat (egészségtelen, káros), s megdicsérik a *fogcsikorgató hidegben* is végzett *önfeláldozó* (azaz *áldozatos*) *munkát*, hogy szerencsére *nem esett bánódása* a talált régészeti leletnek. A szavak szabatos jelentésének és árnyalatainak nem ismerése, a rokon értelmű szók kínálta választék mellőzése is hozzájárul e hiba gyakoriságához; ellenszere az értelmező és a szinonimaszótár használatának meggyökerezése volna.

Annak bizonyítékeként, hogy a hiba többnyire nem magában a nyelvben, hanem használoiban van, s hogy az itthoni nyelvszokás is felelős a helytelen formáknak a határon túlra terjedéséért, mutatja élődsi, burjánzó divatszavainknak a szlovákiai magyarság nyelvében való terjedése: a *biztosít*, *rendelkezik*, *fogalmaz*, *magas* (sebesség, szilárdság), *szint*, *téma*, *úgymond* ott is divatozik és hódít. E nemkívánatos hatások indítéka az utánzott mintákat is szülő és tápláló törekvés a „választékosságra”, hivatalosságra, szakszerűsége, ami azonban többnyire csak nagyképűség.

E sajátosan „szomszédságbeli” problémák mellett általános érdekű és érvényű nyelvművelő kérdéseket is tárgyalnak a könyv cikkei: téves logikával értelmezett nyelvi alakokról, szóhasználati kérdésekről, az idegen szavakról, a rokonértelműségről, a mondat-szerkesztés, névmáshasználat, fogalmazás, stílus, helyesírás tárgyköréből, a képzavarról stb. A szerző gazdag és változatos példaanyaga, a hibás kifejezések, szerkezetek következetes javítása, ötletes újrafogalmazása, természetes stilizálása, a fordulatok helyesbítő javaslatok és világos, meggyőző elemzések igen tanulságosan hasznosíthatók nyelvművelésünk számára, például a Nyelvművelő kézikönyv újabb kiadásában.

Bár Jakab Istvánnak ez a könyve is a szlovákiai magyarság nyelvéllapotából indul ki, és az anyanyelv hibátlan egységét őrző-védő ápolás igényére épül, mint láttuk, jóval többet ad, mint amit — Deme László nyomán alkalmazott — ötletes címe ígér. Tartalmi gazdagságának értékeit növelik, hatását segítik módszerbeli és stílusi erényei. Az elemzett vagy bírált jelenségekről korszerűen tájékozott, körületekintő, helyesen megfontolt magyarázatot ad, okfejtése világos, meggyőző. Talán két-három ponton érzeni némi bizonytalanságot, s némely részletkérdéshez volna kiegészítő, árnyaló megjegyzésem. Az *oktalanul* határozó nemcsak az *okosan* ellentétpárja (= ostobán, bután, értelem nélkül), hanem ezt is jelentheti: 'ok nélkül, értelmetlenül', s ebben kevésbé szakadt el az *ok* alapszótól (l. ÉrtSz.); a *letesz* (valamiről) helyett a *lemond* igét ajánlanám; a *róla* és az *arról* névmási határozó használatát szemléltető példamondatok javításában a névmás el is maradhat, ha az utalás nem különösebben hangsúlyos: „Meg vagyok győződve (arról v. róla), hogy...”

A nyelvtörténeti háttér megvilágításával, a jelentésváltozások törvényszerű folyamatának feltárásával, rejtőző nyelvi hibák iránti érzékenységgel, a téma tárgyának szorosán vett határán túlmenő termékeny asszociációival a szerző egyéb érdekességekre is ráirányítja az olvasó figyelmét, szinte észrevétlenül szolgálva a nyelvi ismeretterjesztést. Nyilván ezért kerültek a kötetbe súlytalanabb, alkalmi cikkek is; ezek azonban érdekesek és tanulságosak az olvasó számára.

A cikkek stílusát, előadásmódját szinte az élőszó könnyed természetessége jellemzi ugyan, de találón szabatos és világos, sőt fordulatok, helyenként csattanóan ötletes; ez érvényesül sokszor már a címekben is, melyek ügyesen magukba foglalják a tárgyalandó kérdést. Néhol kissé terjengősnek érezzük a fogalmazást, de a szerző nyilván szükségesnek érezte — ottani olvasói szempontjából — a bővebb magyarázatot, főleg a nyelvtani

fogalmakra vonatkozóan. Az eredeti cikkekben szükségszerű ismétléseket azonban itt el lehetett volna kerülni. A szövegnek nyelvművelő munkához illő sima tisztaságán csak néhány apró szeplőt fedezhetünk föl; pl. az *egyik* jelző fölösleges használatát *egy* helyett, a már szinte köznyelvivé rögződött *kivált*, *múlik* igét és a *feltétlenül* határozót, a szokatlan *bári dolgozót* (bármixer, bárpincér?) s az ilyen véletlen szótörklődást: „mikor valaki figyelmeztet bennünket *erre*, *arra* hivatkozunk, hogy...”

Külön dicséret illeti a mintaszerűen gondos nyomdai munkát (Kassán készült); mindössze egy-egy betű-, ill. ékezethibát találtam a bő szó- és kissé szűkös tárgymutatóval ellátott hasznos és mutatós könyvben.

Kovalovszky Miklós

Simor-kódex (a XVI. század eleje). A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1988. — **Krisztina-legenda** (a XVI. század eleje). A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1988. (A két emlék együtt 150 oldal.)

1. Ez a két nyelvemlékünk is a Régi magyar kódexek sorozatában, egyetlen kötetben, a sorozat 6. és 7. számaként jelent meg. A kiadvány az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén folyó munkálatok eredményeként, az MTA és az MM kutatási pályázatának keretében készült Benkő Loránd vezetésével. Öröndetes, hogy a kötetek viszonylag gyors egymásutánban jelennek meg. (Régi magyar kódexek 1. szám: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1985., 2—3. szám: Bod-kódex, Sándor-kódex 1987., 6—7. szám: Simor-kódex, Krisztina-legenda 1988. Ismertetéseiket l. Nyr. 111: 250—52, ill. Nyr. 112: 377—9).

A két kódex kiadását előkészítő munkacsoport tagjai: Korompay Klára, Parragi Márta, Vekerdy Lilla, E. Abaffy Erzsébet, Kozocsa Sándor, Madas Edit. A bevezetést és a jegyzeteket Vekerdy Lilla írta.

Ez a kötet hasonló felépítésű az előzőkhöz. A bevezetések részletesen tájékoztatnak a nyelvemlékek állapotáról, formájáról, tartalmáról, írásmódról, másolóról stb. Ezt követi az irodalomjegyzék, majd a szövegek hasonmásának, ill. betűhív szövegének párhuzamos bemutatása — külön-külön oldalon —; sor sornak felel meg. A lapalji jegyzetek filológiai pontossággal hívják fel a figyelmet a szöveggel kapcsolatos különféle tudnivalókra. Megjegyzendő még, hogy a kötet lapszámozása — az előzőtől eltérően — folyamatos a jobb alsó sarokban. Ez szerencsés változtatás.

2. A Simor-kódex bevezetéséből megtudjuk, hogy nevét Simor János (1813—1891) esztergomi érsekről kapta, ő adományozta a Nemzeti Múzeum könyvtárának a nyelvemléket. A csonka kézirat a Szent Ferenc-legenda részleteit tartalmazza, mindössze hét levélből áll. Töredék voltát nemcsak a szöveg mutatja, elárulja az is, hogy első és utolsó lapja kopottabb és piszkosabb a többinél, minden bizonnyal hosszabb ideig bekötetlenül hevert valahol; jelenlegi kötése múlt századi.

Végig egy kéz munkája, a másoló azonos a Nádor- és a Nagyszombati Kódexével, illetve a Debreceni Kódex ötödik kezével. A tartalom kívül az ezekkel a kódexekkel való kapcsolatból derül fény a nyelvemlék ferences eredetére, valamint rendeltetésére: arra, hogy klarissza apácák számára készült. A másolás időpontjára: az 1508 körüli évekre is a Nádor-kódex 658. lapján található évszámból lehet következtetni. A keletke-

zési hely minden bizonnyal a klarisszák óbudai kolostora lehetett — ennek a kérdésnek és a kódex történetének a szakirodalmát részletesen közli a bevezetésben Vekerdy Lilla.

Helyesírása is ún. ferences helyesírás, mellékjeles, Farkas Vilmos szerint ennek legtisztább típusa; néha előfordul a magánhangzók hosszúságának jelölése is, a kódexek nagy részében megszokott betűkettőzéssel.

A bevezető tájékoztat arról, hogy milyen esetekben tér el a betűhív átírás az eredeti írásmódtól, ilyenkor föltétlenül szükség van a hasonmással való összevetésre. (Pl. a nagy kezdőbetűk, az egybe- vagy különírás, pont vagy vessző megkülönböztetésének kérdésében.) Jó nyomdai megoldást találtak a *cs* hang jelölésére szolgáló *L* betű formájára.

A kódex — mint már említettük — a Szent Ferenc-legenda részleteit tartalmazza: három példázat található benne Szent Ferenc szájából, egy történet róla szól, a kódex elején és végén pedig töredékes fejezetek maradtak fenn. A szövegek szoros kapcsolatot mutatnak a Jókai- és a Virginia-kódex szövegrészeivel. A párhuzamos szövegek lefolytatásának táblázatát is közli a szakirodalom alapján a gondos bevezetés (9), s ezzel az összehasonlító szövegvizsgálatokhoz, az irodalmi nyelv történetéhez, a nyelvjárások történetének tanulmányozásához is értékes fogódzót ad. (Aki például belepillant a párhuzamos részletek valamelyikébe, azonnal észreveszi, mennyivel régiebb a Jókai-ban található fordítás, s milyen közel áll egymáshoz a Simor- és Virginia kódex szövege. Az utóbbi azonban *e-ző* nyelvjárást mutat.)

3. Ha elolvassuk a kódex szövegét, feltűnik, hogy a Simor-kódex *ö-ző* nyelvezetű (pl. *nőmös, embör, lélok, édösséggel, ezök, mindön, terömt, tisztöl, szégyönlök, dicseköddöl, fényösköddöl, egyszer, ellenöm*), de egyes alakokra, ill. enyhébb *ö-zésre* is sok adat van: *felsőgös, megépejtötték, gyönyerköddöm* stb. Talán irodalmi nyelvi egységesülésre vall, hogy a *fel* és a *meg* igekötő nem labiális; bizonyos morális szókinsbe tartozó szók is következetesen illabiálisak maradnak (*engedelmes, engedelmesség, tehetség* stb.). Az illabiális *i, í-t* találjuk viszont — a mai nyelvallappal ellentétben — sok esetben az *ü, ú* rovására (*gyimölcs, gyüleközet, egyigyű, közül 'közül', bín, mivelködés* stb.); nyitabb formájú a mainál pl. *aleg, verág* stb. Gazdag adatokkal szolgál az alaktan kutatója számára is a kódex, egymás után következő sorokban ragos és ragtalan forma található: *hirdetnéje*, de: *vetné* (5r/7—8); a *kezd* és *akar* mellett gyakran személyragos még a főnévi igenév: *kezdék* ... *mövetnie* (5v/8), de: *kezdé magát* ... *jegyelmezni* (5v/14—15); nem *akartok* ... *mennetök* (6r/21—6v/1), de két sorral lejjebb: *be akartok menni* (6v/3) stb.

A jegyzetek — az előző kötetekéihez hasonlóan — gondosak és pontosak, egy-két hiány tűnt csak fel: jó lett volna például meg is jelölni valami módon a 2r/21. sorához, hogy a *uan* nem az előző szóhoz tartozik. Utalhatott volna az 1v első jegyzete a *posonika* szó kapcsán a bevezetés megfelelő gondolataira. Nem kapott jegyzetet az 5v/7 utolsó szava. Így is hasznos segítséget nyújt azonban a jegyzetanyag a megértéshez és kutatáshoz, a hasonmás pedig — ha nem is a legjobban olvasható — szerencsére közvetlenül ellenőrizhető és megvallatható.

4. A Krisztina-legenda nevét tartalmáról kapta: a pogány környezetben vértanúvá vált Szent Krisztinához kapcsolódó csodálatos történeteket írja le, latin forrásszövegből fordítva. Mind a forrásszöveg, mind a vértanúság helye és időpontja vitatott, illetőleg további kutatási feladatokat rejt.

A korábbi szakirodalom fölvetette a Horvát-kódexszel való összetartozás kérdését, erről a bevezetésben Vekerdy Lilla a következőképpen vélekedik: „A Horvát-kódexet megvizsgálva úgy látjuk, hogy a két kódexnek csak az alakja (mérete) egyező, a sorszám, a vonalazás, az írás, a vízjegyek és a könyvdíszítés azonban különböznek, ezek tehát

összetartozásukat nem igazolják. Azt, hogy a Krisztina-legenda domonkos kódex-e, további kutatások dönthetik majd el" (52). Majd lejjebb ezt írja: „Kódexünk másolásának idejére Timár szintén a legendának a Horvát-kódexszel való kapcsolata alapján következtetett. . . . A kérdés alapos vizsgálata tehát a datálás szempontjából is fontos lenne.

A fentiek alapján mégsem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy kódexünk valaha a Horvát-kódexszel egy kötetben volt . . . A Krisztina-legenda eredetével kapcsolatban azonban egyelőre meg kell elégednünk Horváth János megállapításával: »a keltezetlen, s talán a Horvát-kódexből kiszakadt Sz. Krisztina-legenda« (IrMűvKezd. 146)" (52—3).

Érdekessége a nyelvemléknek, hogy az egykorú könyvektől eltérően eredeti címlapja is van. Írása végig egy kéz műve, szép gothica texturalis.

Helyesírása keverék típusú: mellékjeles és mellékjel nélküli elemek egyaránt előfordulnak benne. A bevezetés felhívja a figyelmet arra, hogy a hosszú magánhangzók és a palatális mássalhangzók jelölése sajátos. A magánhangzók hosszúságát a betű feletti kis *v* alakú mellékjel mutatja; nagyon hihető a hozzá fűzött megjegyzés, amely szerint esetleg a betűkettőzés helyett mintegy hiányjelként szolgált ez a jel az időtartam jelzésére.

A palatális mássalhangzók jelölésére többféle megoldás is található a kódexben: a mellékjeles írásmódnak megfelelően *ǵ, Ǘ, ǘ, Ǚ*, legtöbbször azonban „a betű fölé »indexbe tett« kis *v*”. Sajnálhatjuk, hogy nyomdai okok miatt ezeket a betűcskéket nem mellékjelszerűen, hanem a megfelelő betű mellé a sorba szedték bele, így ugyanis veszít a betűhívségből az írásképe. A megfelelő oldalakon jegyzet is utalhatott volna erre, nem elég csupán a bevezetésben felhívni rá a figyelmet.

A rövidítések feloldása tekintetében helyeselni lehet a választott megoldást (51. l.).

5. A Krisztina-legendába beleolvasva úgy találjuk, hogy az *i—ü* szembenállás tekintetében inkább illabiális jellegű (*siket, szizesség, üdvezítő, völtés*, de: *üdü*); az *ö*-zés is gyakori benne, de jóval kisebb mértékben, mint a SimorK.-ben, sokszor csak bizonyos szavakra — főként igékre — jellemző (*vötenek, tött, terömt, hitöltni* stb.); de állandósult már az *örökkön-örökké, könyörgünk, tömlöc* stb. szavakban. Alaktani jellegzetessége, hogy feltűnően sok passzív igealak található benne (*nézetetnék, vala vettetett, elhíttetetik vala, vonattatik vala* stb.); általában sok passzív tövű igenevet és műveltető igét is használ. Az *-it* képzőt már mai alakjában találjuk benne. Akit a szótörténet érdekel, bőven talál archaikus formákat, ill. jelentéseket (pl. *jelennen* 'jelen', *iktat* 'juttat' stb.) is.

Jegyzetanyaga igen hasznos, kitér a latinból való fordítás problémáira is (pl. 14v 3. számú jegyzete: 113).

E kiadvány szépen illeszkedik a megkezdett sorozatba, a közölt nyelvemlékeket mind a szakemberek, mind az érdeklődők élvezettel olvashatják.

Velcsov Mártonné

Guttmann Miklós — Köbölkúti Katalin: Hangutánzó igék vasi és mura-vidéki atlasza. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 182. szám. Bp., 1987. 229 oldal.

E könyvvel egy tájnyelvi atlaszt vesz kezébe az olvasó. Ez örvendetes, mivel a magyar nyelvjáráskutatásban van még pótolnivaló e területen is.

A gyűjtést a szerzők Kőszeghegyalja, az Őrség és a Hetés településein végezték. A 26 kutatópont mindegyikén 200 kérdésből álló kérdőívet kérdeztek végig, aktív-

indirekt módszerrel. Mint a cím is jelzi, hangutánzó igék vizsgálatára állították össze a kérdéseket. Mindegyik gyűjtőponton hat adatközlővel dolgoztak oly módon, hogy nyelvzociológiai szempontokat is érvényre juttattak: a szerzők által elkülönített három korosztálycsoport, illetve nemzedék 2—2 tagjától gyűjtöttek anyagot minden településen (18—25 évesektől, 40—55 év közöttiektől és 60 évnél idősebbektől). A gyűjtést utólag ellenőrizték. Mivel nem hangtani célú munkáról van szó, a jelölések elnagyoltabbak.

Az atlasz első része a *B e v e z e t ő t*, a vasi és muravidéki k u t a t ó t e r ü l e t e k és a n y a g g y ű j t é s részletes leírását tartalmazza. (Megtalálható itt az egyes adatközlők pontos kora is.) Végül a n y e l v f ö l d r a j z i t a n u l s á g o k fejezetében a szerzők a hangutánzó igék részkérdését általánosabb nyelvészeti problémák közé helyezve is megvizsgálják, természetesen csak érintőleg, mert mint a bevezetőben is olvashatjuk: „Atlaszunk behatárolt terjedelme nem teszi lehetővé nyelvi adataink részletes elemzését. Közreadásával . . . az volt a célunk, hogy . . . a szókészlet sajátos rétegéből . . . olyan nyelvi anyagot szolgáltatassunk, amely további . . . elemzések . . . lehetőségét hordozza.” Ezek után következik a munka fő része, maga az atlasz: a 200 térképlap. A kérdések többféle, hangutánzással kapcsolatos jelenséget érintenek. Így 85 kérdés az állati hangmegnyilvánulásokra vonatkozik (háziállatok és vadállatok hangja egyaránt szerepel); 72 kérdés a legkülönbözőbb, ember által adott hangokra kérdez, míg 43 esetben „környezeti” hangmegnyilvánulásokat tudakoltak az adatközlőktől. Igen színes és olvasmányos oldalak születtek így. Az egészen „egyhangú” térképpoldalak kivételesek (például a 32. *gágog* vagy az 52. *cincog*), bár egy-két változat még ezeknél is van. Általában a kifejezések rendkívüli formai gazdagságát, változatosságát csodálhatjuk meg. Például a 26. kérdésre — „Mit csinál a kotló, amikor közelítünk feléje . . . ?” — a következő válaszokat találjuk: *kárrog, kërreg, rikogat, kijabál, kodákul, neszez, morranyik, csudákozik, csërreg, kottygog, sikitt, krúkog, vertyog, vërcsog, kërcsog, kërrog, kurrog, vércsogat, kurjog, kërrogat, kotygog, bërrog, tërreg, kërrog, vércsog, kërtyog* stb.

Az atlasz részt s z ó m u t a t ó követi a könyv végén.

Ez a kötet több szempontból is jelentős. Elsősorban azért, mert a hangutánzás nyelvi jelenségének jobb megismeréséhez segít hozzá bennünket igen gazdag élőnyelvi példaanyag bemutatásával. Egy viszonylag kis nyelvterületről vett minta rendkívüli változatosságát fölmutatva a nyelvi eszközbőség általános nyelvészeti tételét szemlélteti. Leíró nyelvészeti és nyelvtörténeti szempontból is érdekes és értékes a munka, mert adalékot nyújt az igeképzés morfológiájához. A nyelvjáráskutatásban pedig nemcsak úgy hasznosítható, hogy összevető vizsgálatokhoz anyagot szolgáltat, hanem úgy is, hogy a helyi nyelvjárások, kisebb nyelvjárási egységek kérdéséhez megfigyelési szempontokat adhat. Emellett még az is lényeges például, hogy a szlovéniai kutatópontok adatai hozzájárulnak az elválasztó országhatár nyelvi következményeinek tanulmányozásához. (Stb.).

Erénye a munkának, hogy nyelvzociológiai szempontot is beépít a vizsgálatba, és a sokszínű anyaghoz — ha vázlatosan is — elméleti tájékoztatást is igyekszik adni, több szempontra kiterjedően. Kár, hogy a térképlapok végső formájának elkészítési módja nem derül ki a műből, mert így a nyelvzociológiai információk elsikkadnak az olvasó számára. A 12. oldalon ismertetett típusbeosztást pedig föl lehetett volna használni az egyes térképlapok típusjelzésére.

Az atlasz szerzői azonban így is elérték céljukat: egy szakemberek számára jól használható értékes művel ajándékoztak meg bennünket. Értékét növeli, hogy a nem szakmabeliek számára is érdekes és tanulságos olvasmány.

H. Tóth Tibor

Bickes, H.: Theorie der kognitiven Semantik und Pragmatik. — Frankfurt a. M. etc.: Lang, 1984. — 251 o. — (Europäische Hochschulschriften. Reihe 1. Deutsche Sprache und Literatur, Bd. 763). Bibliogr. 237—51.

A szemantika vagy szemasziológia és pragmatika problémái — különösképpen ezek viszonyai és határai — a modern nyelvtudomány legizgatóbb kérdései közé tartoznak. A honi és nemzetközi szakirodalomban e problémák megoldása folyamán éles viták és polárisan szembenálló konklúziók keletkeztek. Ezeket az ellentéteket elsősorban a kognitív lélektan segítségével igyekeznek megoldani. Erről tanúskodik ez a nagyon érdekes könyv is, amely Peter Lang könyvkiadó sorozatában jelent meg.

A szerző a modern nyelvtudomány új irányzatainak nemzetközileg is ismert szakembere. Könyvében a természetes nyelv szemantikai és pragmatikai leírásának problémáit vizsgálja a tudományágak közti kontextusban, felhasználva a lingvisztika, logika, filozófia és részben a tudományelmélet konceptuális szerkezetét. A könyv bevezetésből, négy fejezetből és a felhasznált irodalom jegyzékéből áll.

Az I. fejezetben („Lehetséges perspektíva: szemantika és a generatív grammatika fejlődése”) megvitatja azt a területet, amely a szemantikát elvezeti az N. Chomsky alkotta transzformációs grammatikák elméletéhez. A szemantikai komponens szintaktikainak való alárendeltsége a látható modellben (a szemantikai komponens ebben az esetben csak interpretálja a szintaktikai szerkezetet) nem felel meg annak a reális szerepnek, amit a szemantika a nyelvszerkezet működésében játszik. A nyelvi modell átírányítása — a szemantikai komponens előtérbe kerülése — a szemantika új irányzatának kialakulásához vezetett, ami „a generatív paradigmát” kiaknázó utolsó modifikációk egyike. Sem az interpretáló, sem a mesterségesen kialakított szemantika nem nyújt lehetőséget arra, hogy széles körű, tudományágak közti kontextusban tekintsük át a nyelvi kifejezés jelentésének problémáját, összehasonlítva a jelentést és a nyelvi jel használatát az emberi gondolkodás alapját képező „fogalom” kognitív kategóriájával.

A II. fejezet („Szemantikai elméletek: kritikai áttekintés”) a strukturalista szemantika áttekintésével kezdődik és két alapvető irányzatba — „széma” szemantikába (die Semsemantik) és „jelölt” szemantikába (die Merkmalsemantik) — sorolásával folytatódik. Az első irányzat keretében a szó jelentése szemémaként értelmezendő, ami több alapszémából áll — hozzájuk tartoznak az univerzális egységek, a „noémák” is, amelyek meghatározóak egy sor nyelv szemantikájának leírásánál. Általánosságban a szó szemantikáját, szignifikánsát néhány szémával ki lehet fejezni. A „széma” szemantikában speciális figyelmet kell fordítani a „szignémá”-ra — a szignifikáns és a neki megfelelő szignifikát közti kapcsolatra. A strukturalista szemantika másik irányzata — a „jelölt” szemantika — sokban hasonlít a „széma” szemantikához. Míg a „széma” szemantikában a szó tartalmi váza szémákból épül fel, addig a „jelöltben” a szemantikai jelek és jelentések határozzák meg (szémákhoz hasonlóak), amelyek „gondolati atomként” is értelmezhetők. Legjellemzőbb példaként az interpretáló szemantikát idézi a transzformáció útján létrehozott grammatikai elméletében.

A nyelvi kifejezések jelentését bemutató módok tanulmányozása a vitatott szemantikai elméletekben ahhoz a szomorú következtetéshez vezet, hogy elégtelen a természetes nyelv szemantikájának leírásához. Először is a kiválasztott szemantikai komponensek státusa nem teljesen világos: egyrészt tisztán nyelvi jellegűek, amit megfelelő elméletek is alátámasztanak, másrészt teljesen nyilvánvaló hogy ezeknek a szemantikai egységeknek közvetlen kapcsolatban kell lenniük az emberi gondolkodás egészével és azon kognitív mechanizmusokkal, amiket irányítanak. Ebből következik a szémák és szemantikai jelek pszichológiai státusa megindoklásának szükségessége. Másodszor, speciális tanulmányozást igényel a felhasznált szemantikai kategóriák egyetemessége;

milyen mértékben alkalmazhatók nemcsak egy, hanem több emberi nyelv leírására? Harmadszor, a nyelvi kifejezések jelentésének a vizsgált módszerekkel való magyarázatánál mindig fennáll a sajátságosan lingvisztikai és extralingvisztikai információ elhatárolásának problémája, vagy — más szavakkal — a nyelvi és nem nyelvi ismeretek különválasztásának problémája.

A szemantikaelmélet további fejlődésének egyik útja a logikai szemantika konceptuális dokumentációjának felhasználása lett a természetes nyelv szemantikájának leírásához. E megközelítés legfontosabb követelménye az a feltétel lett, hogy a természetes nyelv analízisében teljes mértékben fogadják el a logikai eszközöket; e javaslatot R. Montague vetette föl, aki hangoztatta, nincs semmi elvi különbség a természetes nyelv és a logikai számítások nyelve közt. (Montague R. *English as a formal Language*. — In: *Lingiaggi nella sociata e nella tecnica*. Milano, 1970. 189—224.) Az ilyen megközelítés lehetővé teszi, hogy a megnyilatkozás szemantikai fogalmába referenciakomponenseket vezessen be. A referencia bázisának ez esetben a rámutatás pragmatikai szituációját kell tekinteni, ami megteremti a nyelvi jel és referense közti összhangot. A mutatószók (deixisek) és a tulajdonnevek alkotják a nyelv referenciarendszerének legfontosabb részét.

A logikai szemantika felhasználási lehetőségének egészét vizsgálva a nyelvi kifejezések tartalmi vázának leírásánál, a szerző arra a következtetésre jut, hogy csak korlátozott nyelvi anyagra vonatkoztatva alkalmazható sikeresen. A logikai szemantika konceptuális dokumentációja elsődlegesen a mondat jelentésére irányul és keveset nyújt pl. a konkrét lexika tanulmányozásához.

A logikai szemantika nyelveinek feldolgozása és segítségükkel a természetes nyelvi kifejezések leírása az intenzitás problémáját veti fel, amit a szerző a viszonylag kis terjedelmű III. fejezetben vitat meg („A szemantikai eméletek alapvető problémája: az intenzivitás”). De a meglevő logikai-filozófiai kutatások keretein belül e problémát nem lehet véglegesen megoldani. Egyik elmélet sem ad kimerítő választ arra a kérdésre, mi a jelentés, és a „szék” fogalma konkrét szituációban hogyan alakul át „ez a szék” fogalommal.

A IV., zárófejezetben („Az egyetemes szemantikai elmélet aspektusai: a kognitív szemantika és pragmatika elmélete”) megvitatja azon tudományos elmélet felépítésének és szerkezetének alapelveit, amelynek ki kell elégítenie a szemantika elméletét. Az adekvát szemantikai elméletnek válaszolnia kell — többek közt — a következő kérdésekre: 1. milyen a nyelvi jelek belső szemantikai szerkezete; 2. milyen kapcsolat áll fenn a különböző nyelvi jelek közt a jelentés szintjén; 3. milyen formában tartalmazza az információ jele alkalmazásának szabályait; 4. hogyan oldódik meg az intenzivitás problémája; 5. hogyan kapcsolódik egymással a szinkronia és diakronia; 6. milyen a szemantika és pragmatika egymáshoz való viszonya; 7. miben foglalható össze és mivel határozható meg a nyelvi kifejezés tartalmi vázának jelentése.

Az egyetemes szemantikaelmélet felépítésének alapkövetelménye az az elképzelés, hogy a szemantikai egységek elvileg megfelelnek az emberi gondolkodás folyamatában alkalmazott kognitív szerkezeteknek (innen ered az elmélet elnevezésében található *kognitív* jelző). Gyengébb formában ez a követelmény abban a tézisben valósul meg, mely szerint a szemantikának nemcsak a szavak jelentését kell leírnia, hanem a fogalmak szerkezetét is fel kell tárnia. Legáltalánosabban T szemantikaelméletet egy három halmazból álló sorozat formájában — M, I, I_0 — vizsgálhatjuk. Az M halmazt alkotja az elmélet összes lehetséges absztrakt modellje (beleértve alkotóelemeiket, kapcsolataikat stb.), amit a teoretikus-többszámú állítmány hoz működésbe. I — az „empirikus” komponensek halmaza, ami elvileg T elmélet működési szférájához vezet; a T elmélet empirikus komponensekhez való sikeres alkalmazkodásának reális esetei elősegítik az

empirikus komponensek I_0 halmazának létrejöttét T elmélet sikeres alkalmazásainak megfelelően, ami I halmaz alfaja; I_0 -t a T elmélet „paradigmatikus” alkalmazási halmazának nevezik. Az II_0 elmélet paradigmatisztikus alkalmazási halmazának kombinációja a neki megfelelő, M halmazból származó modellekkel képezi T elmélet „paradigmá”-ját. A szemantikaelmélet ilyen felépítése univerzális, mivel teljes egészében megfelel a tudományos elméletek felépítése általános tudományelméleti elveinek.

Ezenkívül számításba kell venni a jelrendszerek működésének pragmatikus aspektusait — összhangjukat a konkrét alanyokkal; a fogalmak tartalmában az idő múlásával bekövetkező változást stb. A könyv bemutat egy formulát, ami lehetővé teszi a nyelvi rendszerek némely sajátosságosan szemantikai és pragmatikus működési mechanizmusának leírását. A szemantikai elmélet ajánlott értelmezése lehetőséget nyújt számos fontos nyelvi jelenség magyarázatára, megmagyarázván helyüket a nyelv rendszerében. Így a nyelvi jelek tartalmi vázának ismerete jelentésük belső szerkezetének (azaz M halmaz elemeinek) feltárásában, alkalmazási szabályaik tanulmányozásában (I halmaz) és a sikeres felhasználásuk reális példáival (I_0 halmaz) való megismerkedésben foglalható össze; „a természetes nyelv egyedi szakkifejezéseit működési területeik szempontjából is jellemezhetjük — egyértelműnek kell lenniük. Ebben az esetben a megnyilatkozást az összes halmaz, $M_1 \dots, M_n, I_1, \dots, I_n, I_{01}, \dots, I_{0n}$, szerkezeti egységeként vizsgáljuk, ami a lexémákkal együtt a tartalmi vázat képezi. Az univerzális szemantikaelmélet ajánlott felépítési módjainak teljes realizálása lehetővé teszi nemcsak a nyelvi kifejezések jelentésének tanulmányozását, hanem a kapott eredmények összevetését is az emberi gondolkodást meghatározó kognitív mechanizmusokkal.

Ilyen ez a nagyon hasznos könyv.

Rot Sándor

Közmondás-paródiák. A humorisztikus írásokban a proverbiumok különféle változatai figyelhetők meg. Egy-egy közmondás parodisztikus formának összegyűjtésével meg lehet állapítani a nyelvi változásfolyamat, a „fejlődés” tipikus eseteit. Pl. *A türelem rózsát terem* közmondásnak, amelynek jelentése: a kitartás, a türelem meghozza a várt eredményt (O. Nagy: MSzK. 687, 837. sz.), három parodisztikus formájával találkoztam. Az újságíró a nyaralókra vagy üdülni kívánczókra gondolt, amikor közmondásunkat egy szó kicserélésével átalakította: *A türelem beutalót terem* (Hétfői Hírek 1979. júl. 23.). Az egyik futballsiker alkalmából jelent meg a sajtóban: *Türelem Dózsát terem* (Ludas Matyi 1983. nov. 17.). A *rózsa* > *Dózsa* szóváltozás formai szempontból csupán módosulás volt, de a megváltoztatott jelentés időszerű humorforrásul szolgált. Fehér Klára a közmondás kiegészítésével igyekezett tréfás hatást elérni: „A türelem rózsát terem — vagy kötbért” — írta (Nem vagyunk ördögök. Bp., 1968. 493.).

A közmondásparódiák kialakulásában és fejlődésében hét jellemző esettípust állapíthattam meg zömmel a Ludas Matyi nyolcvanas években megjelent cikkei alapján. Módosulásnak a közmondás egyik szavában történt hangváltozást vagy hangváltoztatást neveztem: *Reng a lelke mindennek. — Ki sokat Marcos, keveset fog . . . — Tévézni emberi dolog. — Félni és félni hagyni.*

Felcseréléskor egy-egy szó cserélt helyet a közmondáson belül: *Ember tervez, de ki az Isten végez? — Tolvaj szüli az alkalmat. — Egy nyár csinálhat fecskét.* A kicserélés azt jelentette, hogy a közmondás egyik szava helyébe teljesen új szó vagy kifejezés került: *Aki a virágot szereti, szegény ember nem lehet. — Aki a gombát szereti, rossz ember nem lehet. — Rágós húsnak hig a leve. — Lassan rágj, tovább élsz. — Szégyen a futás, de — drága. — Jó munkához munka kell. — Pénz beszél, forint suttog. — Vak tyúk is talál kakast.*

Kihagyáskor a közmondás egyik szava maradt el: *Ami késik — múlik.* Kiegészítés esetében a közmondás egy szóval bővült: *Nem az a legény, aki adja, hanem aki állja — a celphet. — Gyermekekuha teszi az embert.*

Az átalakítás a közmondás egy részének teljes megváltoztatását eredményezte: *Addig jár a korsó a kútra, míg elzárják a vizet! — Hallgatni arany, parkolni hús forint.* A keveredés két közmondás tudatos elegyítését jelentette: *Szegény ember vízzel főz, s még az ág is húzza. — Addig jár a korsó a kútra, amíg a takaród ér. — Ajándék lónak hig a leve. — Vak tyúk is talál szemet szemért.*

A közmondásparódiák módosulástendenciái gyakran keveredtek egymással vagy együtt jelentkeztek. A kicserélés a kihagyással párosult: *Akít ma elvehetsz, halaszd el holnapra!* (címviceben), vagy: *Jobb ma egy gomba, mint holnap* (humoros tanácsban). A kicserélés és a felcserélés együttesen a bibliai eredetű közmondások parodisztikus változatait teremtette meg: *Nézd meg a lányát, és edd meg a gombát! — Utolsók is lehetnek az utolsókból.*

Dömötör Ákos

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 18105

Felelős szerkesztő Szende Aladár — Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben — HU ISSN 0025—0236

Szemle

Balázs János: Hermész nyomában (Ismerteti: <i>Békési Imre</i>)	116
Jakab István: Nyelvi vétségek és kétségek (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	118
Simor-kódex, Krisztina-legenda (Ismerteti: <i>Velcsov Mártonné</i>)	121
Guttmann Miklós—Köbölkúti Katalin: Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza (Ismerteti: <i>H. Tóth Tibor</i>)	123
Biekes, H.: Theorie der kognitiven Semantik und Pragmatik (Ismerteti: <i>Rot Sándor</i>)	125

A Nyelvőr postája

<i>Dömötör Ákos</i> : Közmondás-paródiák — A fehér holló	128
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszáma. Példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 108 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (11-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémia Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudomány társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Ara: 27 Ft
Évi előfizetés: 108 Ft

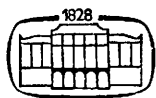
Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821+822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Lőrincze Lajos:* Nyelvünk sorsa a világban
Éder Zoltán: Az erdélyi magyar nyelv műveléséről
Jakab István: A magyar nyelv szlovákiai változatai
Mayer Judit: A szlovákiai magyar nyelv művelés
Görcsös Mihály: A Kazinczy nyelv művelő napok múltjából
Molnár Csikós László: A magyar nyelv helyzete Jugoszláviában
Guttmann Miklós: A magyar nyelv állapota, oktatása és művelése Szlovéniában
Ginter Károly: Szórványságunk nyelve és tudata Ausztriától Ausztráliáig
Szende Aladár: Egy életprogram a magyar nyelv és kultúra szolgálatában
Kontra Miklós: Túl sok-e az angol szó az amerikai magyarban?
Graf Rezső: A magyar nyelv a vajdasági iskolákban
Sinkovits Ferenc: A nyelvi játékok hatékonysága az általános iskolák anyanyelvi óráin
Nobel Iván: Anyanyelvünk tanítása külföldön
Ittészné Kövendi Kata: A magyar nyelvi tudás mérése Amerikában integratív nyelvi tesztekkel



KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Lőrincze Lajos</i> : Nyelvünk sorsa a világban	129
<i>Éder Zoltán</i> : Az erdélyi magyar nyelvművelésről	132
<i>Jakab István</i> : A magyar nyelv szlovákiai változatai	140
<i>Mayer Judit</i> : A szlovákiai magyar nyelvművelés	150
<i>Görccsös Mihály</i> : A Kazinczy nyelvművelő napok múltjából	156
<i>Molnár Csikós László</i> : A magyar nyelv helyzete Jugoszláviában	162
<i>Guttmann Miklós</i> : A magyar nyelv állapota, oktatása és művelése Szlovéniában	175
<i>Ginter Károly</i> : Szórványságunk nyelve és tudata Ausztriától Ausztráliáig	180
<i>Szende Aladár</i> : Egy életprogram a magyar nyelv és kultúra szolgálatában	195
<i>Kontra Miklós</i> : Túl sok-e az angol szó az amerikai magyarban?	204

Nyelv és iskola

<i>Graf Rezső</i> : A magyar nyelv a vajdasági iskolákban	212
<i>Sinkovits Ferenc</i> : A nyelvi játékok hatékonysága az általános iskolák anyanyelvi óráin	215
<i>Nobel Iván</i> : Anyanyelvünk tanítása külföldön	225
<i>Itzéné Kövendi Kata</i> : A magyar nyelvi tudás mérése Amerikában integratív nyelvi tesztekkel	228

Szemle

Erdély évszázadai külföldi kiadvány fókuszában (Ismerteti: <i>Posgai Ildikó</i>)	238
Nyéki Lajos: <i>Grammaire pratique du hongrois d'aujourd'hui</i> (Ismerteti: <i>Büky Béla</i>)	245
A hűség nyelve (Ismerteti: <i>Graf Rezső</i>)	248
Helyesírási kézikönyvtár (Ismerteti: <i>Pásztor Emil</i>)	251
Terestyéni Tamás: Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon (Ismerteti: <i>Horváth Veronika</i>)	254

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

113. ÉVFOLYAM

*

1989. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

Nyelvünk sorsa a világban

A sokféle szétszórt, határainkon kívül élő magyarság iránt az utóbbi években felfokozódott az érdeklődés — hazánkban is. Pontosabban szólva: az érdeklődés eddig is meglehetősen magas fokú volt, csak nyilvánosságra hozatala, a nyilvánosság előtt való kielégítése ütközött igen sok esetben akadályokba.

Ránk a kisebbségben élő magyarságnak elsősorban a nyelvi kérdései, gondoljai tartoznak. Folyóiratunk jelen számát szinte teljes egészében ennek a témának szenteljük; hogy tájékoztassuk olvasóinkat anyanyelvük állapotáról, védelmének, megőrzésének lehetőségeiről, azoknak az intézményeknek a munkájáról, működéséről, amelyeknek szerepe lehet a nyelvművelő, nyelvi ismereteket terjesztő munka sikeressé tételében.

Áttekintésünk a lehető teljességre törekszik; jelentést szeretnénk adni mind a világban szétszórt magyarság, mind a környékbeli államokban élő magyar kisebbség nyelvi gondjairól. Tehát — a gyakran használt megfogalmazással élve — nemcsak azokról, akik különféle kényszerítő erők nyomására, hatására, de végül is a saját elhatározásukból átlépték a határt, hanem azokról is, akik évszázadok óta laknak mai helyükön, őseik földjén, de a határ átlépte őket — akaratukon kívül.

*A „teljesség” persze nagyon is relatív, ezt azonnal látja az olvasó a mostani összedállításban. Hiszen területi szempontból nézve is hiányos a szemlénk; még a szomszédos országok magyar kisebbségének számbavétele sem teljes: a Kárpátalján élőkről egyetlen cikk sem szól. Méginkább szembe tűnnek, kiugranak a „fehér foltok”, ha azt nézzük, milyen sok kérdés vár még felderítésre, megválaszolásra ott is, ahol már viszonylag bőséges ismereteink, tapasztalataink vannak. Úgy vesszük hát, hogy szemlénk csak k e z d e t e egy szélesedő és bővülő, folyamatos híradásnak, felmérésnek, feldolgozásnak.**

Ezt a munkát véglegesen befejezni nyilván sohasem lehet, hiszen az idők változása ezen a téren is mindig új helyzetet teremt, új gondokat vet föl, új feladatokat tűz ki. Nemcsak arról van szó, hogy a nyelv állandóan változik, hanem arról is, vagy talán leginkább arról, ami ezeket a változásokat létrehozza.

A nyelvi változások, a nyelv életében mutatkozó folyamatok, új jelenségek ugyan nem köthetők automatikusan, minden esetben az ember, a társadalom életében mutatkozó folyamatokhoz, változásokhoz, de az esetek jelentős részében mégiscsak kimutatható ilyen összefüggés. Azt szoktuk mondani: valahol, valamilyen társadalmi rétegben szürkül, színtelenedik, szegényedik a m a g y a r n y e l v. Ez azt jelenti, hogy a n y e l v e t b e s z é l ő ember szókincse, kifejezőkészlete szűkült össze, szegényedett el — valamilyen ok következtében. Azt mondjuk: némely szavak

*A jelen számunkban tárgyalt témák részben szerepeltek a TIT rendezte magyar nyelv hetén Egerben.

jelentése elhomályosult, elbizonytalanodott, megzavarodott. Ez azt jelenti, hogy a nyelvet használó, beszélő ember nyelvismerete, nyelvi tudata zavarodott meg — valamilyen okból. Azt mondjuk: a szókincs feldruzzad más nyelvi elemekkel, a szókapcsolatokban, a szóláskészletben feltűnően megsokasodtak a régebben ismeretlen, más nyelvből fordított, átvett tükörfelfezések . . . stb. stb.

Tulajdonképpen még akkor is metaforákban beszélünk, amikor — a valóság-hoz közeledve, az okokat keresve — azt mondjuk: e változások egy részének oka a nyelv (jelen esetben a magyar nyelv) t á r s a d a l m i s z e r e p é n e k c s ö k k e n é s e; visszaszorulása az emberi kapcsolatokból, a közösség életéből, a közéletből; más részének pedig egy másik nyelv szerepének, jelentőségének fokozódása az ember, a társadalom életében. Igen, mert hiszen valójában nem a nyelv, hanem a nyelvet beszélő ember helyzetéről, sorsáról van szó. Az ember társadalmi szerepe csökken — nyelve miatt, s a társadalmi szerep csökkenésével kapcsolatosan, annak következményeképpen szűrkül, szegényedik, sorvad a nyelv.

Egészen leegyszerűsítve: a nyelvi ismeretek f e n n t a r t á s á n a k, megőrzésének legfőbb biztosítéka az á l l a n d ó g y a k o r l á s. Az az ideális állapot, amikor magyarul beszélünk otthon, a családban, magyarul játszanak a gyerekek az utcán, magyarul tanulnak az iskolában, magyar szót hallanak a templomban, magyar beszéd járja a társasági összejöveteleken, a munkahelyeken . . .

Mi biztosítja a nyelv (a nyelvhasználat) g a z d a g o d á s á t? A folyamatos, állandó, rendszeres n y e l v t a n u l á s. Ami a gyakorlatban például úgy történik, hogy módunk, lehetőségünk van anyanyelvünkön való olvasásra; olvassuk a magyar nyelvű újságokat, irodalmi és szakmai könyveket, amelyek segítségével bővíthetjük, elmélyíthetjük anyanyelvi ismereteinket. Olyan szavakat, kifejezéseket stb. ismerhetünk meg, amelyeket eddig nem használtunk, az irodalmi nyelv, a tájnyelv, a régebbi korok nyelvi formáit, alakulatait. Az ilyen „spontán”, esetleges nyelvtanítás-nyelvtanulás mellett meghatározó értékű az iskola, az iskolai magyar nyelvoktatás módszeresen végzett munkája: a magyar nyelv különböző rétegeinek bemutatása, művészi felhasználása lehetőségeinek ismertetése, a magyar nyelvnek más nyelvekkel való összevetése, sajátosságainak tudatosítása.

Mi biztosíthatja a nyelv e g y s é g é n e k f e n n t a r t á s á t; azt, hogy az azonos nyelvet (a mi esetünkben a magyar nyelvet) beszélők zavartalanul megértessék egymást? A k a p c s o l a t t a r t á s á l l a n d ó s á g a, zavartalansága; az, hogy a kisebbségben élő magyar megismerhesse és gyakorolhassa a mai Magyarországon használatos beszélt és írott nyelvet, lépést tarthasson annak változásaival, megismerhesse újabb fejleményeit.

Valljuk be, a kisebbségben élők számára ilyen eszményi állapot, teljes emberi és nyelvi (de a fordított sorrend is jogos és logikus: nyelvi és emberi) szabadság a gyakorlatban nem nagyon létezik. Különböző okokból; természetes és nem természetes korlátok, korlátozások következtében.

A család nem mindig lehet a nyelvi alapvetés intézménye, a nyelvgyakorlás legfontosabb helye, mert „beszélgető” családi élet a szülők elfoglaltsága miatt igen sok esetben nincs is. Azonfelül: természetsszerűen előfordul, nem is ritkán, hogy a szülők valamelyike — nem tud magyarul. Ilyen esetben a minimálisra csökken a magyar nyelven való beszélgetés lehetősége.

Nincs módja a kisgyerekeknek az utcán, a játszótéren való nyelvgyakorlásra sem, ha a közösség (falu, város) nagyobb része, többsége (így a gyerekeké is) más nyelven beszél. Meri azt nem lehet elvárni s nem is szabad követelni, hogy a nyelvi különbség válaszfalat emeljen a gyerekek közé.

Segítséget jelenthetne a magyar nyelvű óvoda, a magyar éneklés, játék, de a

magyar óvodák a vegyes lakosságú településeken sok helyen hiányoznak. (Van eset rá, hogy tiszta magyar faluban is!)

Még kevésbé van mód a hiány pótlására a következő iskolafokokban, de különösképpen a gimnáziumokban és a szakközépiskolákban, minthogy nincs megfelelő számú — magyar tanítási nyelvű — ilyen iskola.

A lehetőségek tehát sokszor hiányoznak az anyanyelv gyakorlására. Sok esetben azonban a felkínálkozó lehetőségekkel sem élnek a szülők, azaz: nem küldik a gyerekeket magyar óvodába, általános iskolába, középiskolába, nem viszik magyar nyelvű környezetbe. Úgy gondolják sokan, hogy a gyerek jövője (tovább iskoláztatása, elhelyezkedése, társadalmi beilleszkedése) szempontjából c é l s z e r ű b b, ha nem szorgalmazzák a magyar nyelv tanulását, gyakorlását.

Ezt az óvatos magatartást táplálja, erősíti, honorálja az állam is különféle eszközökkel, intézkedésekkel; ígéretekkel, nyomással, burkolt vagy nyílt fenyegetéssel és — retorziókkal is. Nem csekély dolog hát, és nem is kockázat nélkül való, ha egyének és közösségek megpróbálnak valamilyen módon mégis lehetőséget találni az anyanyelvi ismeret és magyarságtudat fenntartására, továbbvitelére. Ezeket itt most nem részletezem.

Talán nem is kell különösen hangsúlyoznom, hogy a nyelvépítés, nyelv-megőrzés lehetősége, s — ami ezzel szorosan összefügg — a kisebbségi kérdés kezelése, a kisebbséghez tartozók jogállása, társadalmi helyzete helyenként, országonként igen különböző lehet; ebből valami lapunk mostani számának cikkeiből is kíviláglík. Más a gond és más a lehetőség — mondjuk — Amerikában, mint Európában. De az európai államok sem egységesek ilyen szempontból. Nemcsak a Nyugaton élő magyarság helyzete, gondolja, lehetősége különbözik a hazánkkal szomszédos államokban élőkétől — természetes módon; kisebb vagy nagyobb mértékű eltéréseket, különbségeket találunk mind az egyes nyugat-európai államokban, mind a velünk szomszédos országokban. Sőt: még egyazon államnak más-más területén is különböző módon ítélik meg, értékelhetik a kisebbség nyelvi és kulturális jogait. Ha nem is a jogok megfogalmazásában, a gyakorlásában vannak ilyen különbségek.

Ha nem területi megoszlásban, hanem az idő függvényében vizsgáljuk a kérdést, méginkább tapasztalhatunk eltéréseket, változásokat. Még viszonylag kevés idő leforgása alatt is. Példákkal a történelem és korunk tapasztalatai (köztük saját tapasztalataim) bőségesen szolgálhatnak.

Befejezésül: amikor szakmai feladatainkat végezzük, azaz felmérjük a nyelv állapotát, megállapítjuk változásának hasznos vagy káros vonásait, meghatározzuk a javítás legalkalmasabbnak vélt eszközeit és módszereit, sohasem szabad elfeledkezni arról, hogy a nyelvi lépülés mögött a kisebbségi ember élete, sorsa, lépülése is ott van előzményként, indító okként, magyarázatként. A nyelvvédelem, a nyelv-megőrzés, a nyelvépítés tehát a kisebbségi életben fokozottan politikai kérdés. Nem véletlen hát, hogy érzelmekkel, sokszor szélsőséges indulatokkal jár együtt. A politikai vitáknak, harcoknak persze megvannak a maguk módszerei és szakemberei, de a megoldás keresése mindnyájunk feladata: íróké, irodalomtörténészé, történészé, néprajzosoké — s nyelvészé is.

Lőrincze Lajos

Az erdélyi magyar nyelv művelésről

1. Nem újabb kori kezdeményezés Erdélyben a magyar nyelv művelése és ápolása. Nagy hagyományokra tekinthetnek vissza az ilyen irányú törekvések. A régiekről legalább futólag emlékezve, elég utalnunk Geleji Katona Istvánra a Gyulafehérvárott 1645-ben Magyar Grammatikacska címmel közzétett első magyar nyelv művelő munka szerzőjére. Misztótfalusi Kis Miklósról, aki az *Apologia Bibliorum: Ratiocinatio de Orthographia* című, 1697-ben Kolozsvárt megjelent munkájában helyesírási javaslatait nyelvhelyességi tanácsokkal kíséri. Haller Jánosra, a híres Hármaskönyv írójára, aki *Pays*. A béke és a békesség *Paysa* című, 1682-ben, a Csiki Klastromban nyomtatott művének Előjáró beszédében és Ajánló levelében szót emel a fölösleges latin, tót és német szavak használata ellen. Bod Péterre, aki *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának története* címmel 1760-ban közreadott egyháztörténetének előszavában kikel a latin és francia szavaknak nyelvünkben való elburjánzása ellen. Bőjthi Antalra, aki a Marosváráshelyt 1790-ben napvilágot látott, *A nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománya* című nyelvtanában keményen ostromozza azokat, akik hibáznak az ikes ragozásban. Aranka Györgyre, aki 1793-ban Marosvásárhelyen Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaságot alapít. Gyarmathi Sámuelre, aki a Kolozsvárt és Nagyszombatban 1794-ben közzétett *Okoskodva tanító Magyar Nyelv-mester* című munkájában számos nyelvhelyességi kérdést tárgyal, s az egyes nyelvhasználati formákat minősítéssel látja el.

Amikor azonban manapság erdélyi magyar nyelv művelésről szólunk, nem ezekre a tisztességes hagyományokra gondolunk, hanem arra a sajátos erdélyi nyelv művelő munkára, amely az 1918-i impériumváltozás teremtette kisebbségi nyelvi helyzet nyomán jött szükségszerűen létre.

„A mai erdélyi magyar nyelv állapotát nem lehet megrajzolni és kimeríteni csupán a helytelenségek és idegenszerűségek felsorolásával. Ezek magukban nagyon keveset mondanak, és még korántsem érzékeltetik a romlás veszedelemét és méreteit. A bajokat csak úgy látjuk meg, ha rávilágítunk az idegen és ellenséges környezet támadásaira, amelyek nyelvünket a pusztulás irányába kergetik. A nyelvküzdő, amelyet ma az erdélyi magyarság a föléje hatalmasodott uralom karmai közt folytat, tulajdonképpen nemzeti létének kétségbeesett védelme. A nyelvhelyesség kérdése Erdélyben így túlnő a szokásos kereteken, és szélesebb háttérben helyezkedik el.”

Ezek a szavak nem napjainkban születtek, hanem Vásárhelyi Gergelynek *A magyar nyelv küzdelmes sorsa Erdélyben* című, a Magyarországon 1935-i évfolyamában megjelent tanulmányából valók, és — sajnos — ma sem veszítették el időszíriességüket. A háttér pedig, jól tudjuk, ma még sötétebb és aggasztóbb, mint valaha. Mi persze itt e háttérnek még csak fölvezetésére sem tehetünk kísérletet, be kell érünk azzal, hogy magának a nyelv művelésnek a helyzetére összpontosítsuk figyelmünket. Annak megvilágítása viszont, mit jelent a speciális, a romániai magyar nyelvi valóságnak megfelelő nyelv művelés, vissza kell pillantanunk az előzményekre, egészen a kezdetekig.

2. A sajátos erdélyi magyar nyelv művelés története két nagy szakaszra bontható. Az első 1918-tól (valójában 1928-tól) 1940-ig, a második 1950-től napjainkig tart. A közbeeső átmeneti időszak is önként válik ketté, az 1940 és 1944 közti, valamint az 1945 és 1950 közé eső szakaszokra. Az erdélyi nyelv-

művelés kezdeményezője Csúry Bálint, első szervezője György Lajos, szakavatott gondozója és irányítója Szabó T. Attila és vérbeli szakírója Brüll Emánuel volt.

A román uralom okozta aléltóságából az erdélyi magyar értelmiség a húszas évek végén kezdett magához térni. Ezekre az évekre esik — az Erdélyi Múzeum-Egyesület kezdeményezésére — a nyelv művelő munka megindulása, majd a harmincas évek derekán, a Kosztolányi Dezső, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv művelő Bizottsága és a Magyarosan című folyóirat vezette magyarországi nyelv műveléssel karöltve, erőteljes kibontakozása.

A sajátos erdélyi nyelv művelést Csúry Bálint előadása alapozta meg, amelyet Aggodalmak nyelvünk épsége körül címmel 1928-ban Kolozsvárt az Erdélyi Irodalmi Társaság ülésén, majd 1930-ban az Erdélyi Múzeum-Egyesület marosvásárhelyi vándorgyűlésén mondott el, s megfigyeléseit és aggodalmait röviden összefoglalva a Magyar Nyelv című folyóiratban tette közzé (MNY. 27 [1931.]: 253—9).

Az Erdélyi magyar nyelvünk állapota című cikke bevezető soraiban rámutat arra, hogy a magyar nyelvérzék a román nyelvi környezet miatt már iskolás kortól kezdve állandó veszélynek van kitéve: „Ezer alkalom van reá, hogy nyelvünkben idegen szó, idegen nyelvi szerkezet, kifejezésbeli pongyolaság furakodjék.” Ezek közül is különösen feltűnő, hogy „a több mint tízéves román uralom alatt számos román szó szivárgott át erdélyi magyar nyelvünkbe s köztük, sajnos, több olyan, mely kizorítással fenyeget néhány jó magyar szót”, illetőleg amely „azelőtt ismeretlen volt nyelvünkben”. Előbb a *báni* és a *lej* helyes alakjával foglalkozik, majd rátér az állami és közigazgatási intézmények neveiben, a katonai szóhasználatban és a tudományok műnyelvében jelentkező román szavak tárgyalására.

Csúry megállapításaival egybehangzóan írja György Lajos 1935-ben az Erdélyi Múzeum általa frissen létesített nyelv művelő rovatában, hogy bár a germanizmusok is táptalajra találnak az erdélyi magyar nyelvben, ezeknél „közvetlenebbül érintenek bennünket a román nyelv szavai, amelyek már számottevő területeket foglaltak el nyelvünkben. Először egyenként jelentek meg, csupán a nélkülözhetetlenek (*lej*, *báni*), azután a magyarul is kifejezhető fölöslegések (*sef*, *sectia*), majd olyan tömeges áramlásuk indult meg, hogy ma alig van erdélyi magyar ember, aki öt percenként ne keverne a beszédébe egy-egy román szót. Különösen a hivatalos úton terjedő szavak (*kontrollor*, *inspektor*, *permisz* stb.) meg a magyarság életével meglehetősen széles fölületen érintkező kormányzás, politika, közigazgatás, közgazdaság és jog román műszavai foglalnak el nagy teret a mindennap olvasott újságokban, s rajtuk keresztül a felszívó munkájukat már megkezdték, hogy a köznyelvben is teret hódítsanak” (EM. 40 [1935.] 173).

Nem késlekedtek a napilapok sem ezeknek a „valachizmus”-oknak a feltárásában. A Független Újság 1935. május 5-i számában például a cikkíró egyebek közt ezt jegyezte föl:

„A múltkoriban elbeszélgettem egy érettségizett magyar fiatalemberrel, aki az egyik állami hivatalban tisztviselő. Tökéletesen beszél románul, úgy hallottam lelkiismeretes, szorgalmas ember, és szép jövő áll előtte. Tőle hallottam a következő mondatot:

— Elvittem a *proces verbal*-t a rendőrségre, ahol előbb a *regisztraturánál* iktattam, majd átadtam a *komisszárnak*, aki azonban nem tehetett semmit, és az aktát a *doszárba* helyezte. (Ez magyarul ennyit jelent: Elvittem a *jegyzőkönyvet*

a rendőrségre, ahol előbb az *iktatóban* iktattam, majd átadtam a *rendőrfogalmazónak*, azonban nem tehetett semmit és az *iraiokat* az *irattárba* helyezte.)”

Az első. Erdélyben ez idő tájt megjelent nyelvművelő kötetben, Kosztolányi Nyelvőrének erdélyi kiadásában pedig Szécsi Sándor kisebbségi román--magyar szótárt állított össze, amelynek tanúsága szerint több mint négyszáz olyan közkeletű román szó került bele másfél évtized alatt az erdélyi magyarok mindennapi beszédébe, amelyek az uralomváltás előtt ismeretlenek voltak a nyelvhasználatban. (L.: Anyanyelvünk. A helyes és tiszta magyarság kézikönyve. Idegen szavak szótára. Kosztolányi Dezső „Nyelvőr”-nek erdélyi kiadása. Szerk. Kacsó Sándor. Brassó, 1934. 37—42.)

A harmincas években kibontakozó erdélyi magyar nyelvművelésnek egyik sajátosága tehát a román nyelvi hatások elleni küzdelem volt. Úgy látszik azonban, hogy idő haladtával e téren sem lehetett mindent nyilvánosságra hozni. Legalábbis ez világlik ki abból a jegyzetből, amelyet Márton Gyula Román szavak a magyar egyetemi hallgatók nyelvében című, az Erdélyi Múzeumnak 1941-i évfolyamában, tehát Észak-Erdély visszatérte után megjelent cikkéhez csatolt a szerkesztő, Szabó T. Attila, és amely így szól:

„A rumén uralom utolsó éveiben megdöbbentő volt az, hogy a kolozsvári rumén egyetemre és más közép- meg főiskolákra járó magyar tanulóifjúság nyelvében mennyire elszaporodtak a rumén vendégszavak. Ez idegen elemekkel terhelt diáknyelv szókincsének rögzítése és a jelenség ellen való küzdelem célzatával írta 1938-ban biztatásomra egyik tanítványom ezt a kis cikket. *Akkor* ezt nem lehetett közölni, s bár most *itt* öröndetesen megváltozott a helyzet, nem tartom érdektelennek ma sem a cikket jellemző kor- és kórtörténeti adatként változatlanul közölni.” (EM. 46 [1941.]: 381.)

3. Az erdélyi nyelvművelő munka kezdeményezésében és kibontakoztatásában jelentős szerepet játszott a nagy múltú és nagy tekintélyű tudományos társaság, az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Az egyesület ugyanis egyrészt kolozsvári szakosztályi ülésein, másrészt vidéki vándorgyűlésein rendszeresen szervezett nyelvművelő előadásokat. A rendelkezésünkre álló források szerint szakosztályi ülésein a következő előadások hangzottak el: 1927—28-ban Császár Károly: A jelenkori nyelvújítás, Csúry Bálint: A társadalmi közszellem hatása nyelvünkre; 1928—29-ben Csúry Bálint: A magyar nyelv sérthetetlen alaptörvényeiről; 1933—34-ben Pálffy Márton: Hol és miféle veszedelem fenyegeti nyelvünket?; 1934—35-ben Brüll Emánuel: A nyelvtisztaság; 1936—37-ben Szabó T. Attila: Nyelvünk épsége. A vándorgyűléseken elhangzott előadásokról pedig a következő adataink vannak: 1930-ban Marosvásárhelyen Csúry Bálint: Aggodalmak nyelvünk épsége körül; 1931-ben Nagyenyeden Császár Károly: A helyes magyarság; 1933-ben Sepsiszentgyörgyön György Lajos: Magyarosan; 1934-ben Brassóban Márkos Albert: A nyelvtisztaságra való nevelés; 1937-ben Székelyudvarhelyen Szabó T. Attila: A nyelv épsége; 1938-ban Tordán ifj. Nagy Géza: A nyelv helyességéről; 1939-ben Gyergyószentmiklóson Molter Károly: Nyelvünk szépségei.

Amint látható, egy évtized alatt csaknem minden fontosabb magyar lakta városban tartottak előadást, s ezáltal a nyelvművelés ügye egyre növekvő nyilvánosságot kapott. S hogy az előadások ne csak a jelenlévők számára legyenek hozzáférhetők, nyomtatásban is megjelentették, mégpedig vagy önálló kötetként, vagy az Erdélyi Múzeumban, vagy pedig az egyes vándorgyűlések emlékkönyvében.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos fórumot teremtett a nyelv-művelés számára azáltal is, hogy az akkori főtítkár, György Lajos 1935-ben az Erdélyi Múzeumban nyelv-művelő rovatot hozott létre, amelynek 1935-től 1942-ig vezetője és cikkírója Szabó T. Attila volt. Eredményeiről 1942-ben maga a rovatvezető egyebek közt ezt rögzíthette:

„Nyolc év alatt a rovatban 154 nyelv-művelő cikk látott napvilágot. Árvay József 2, Brüll Emánuel 44, Ferenczi Sándor 3, Gy. 1, György Lajos 52, Herepei János 1, J. F. 1, Márton Gyula 1, Sz. E. 1, Szabó T. Attila 9, Sza [= Szabó T. Attila] 36, Zsakó Andor 1 cikket írt; van még a rovatban három nyelv-művelő táblázat (Írtsuk az élısdieket! – Régi, de ma is időszerű).”

A továbbiakban a nyelv-művelő cikkek terjedelmére nézve pontos adatokat közölt, s azokat így értékelte:

„A rovat terjedelme tehát nyolc év alatt egyúttvéve a folyóirat egy évfolyamának mintegy felét tette ki, hiszen az EM. egy-egy évfolyamának terjedelme átlagosan 25 ívnyi volt. E tekintélyes terjedelmet különösen akkor tudjuk értékelni, ha számításba vesszük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő, pusztán nyelv-műveléssel foglalkozó Magyarosan című folyóirat első évfolyamainak terjedelme egyenként mindössze 128 lapnyi volt. Továbbmenve az összehasonlításban, 1937-ben és 1938-ban, mikor az EM. nyelv-művelő cikkei 35, illetőleg 27, összesen tehát 72 lapot tettek ki, a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek nyelv-művelő rovata egyik évben csupán 6, a másikon 23, azaz összesen 29 lap terjedelmű volt. Az akkortájt legkevésbé éppen nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó EM. tehát e két évben kereken két ív terjedelemmel múlta fölül pusztán nyelvészettel foglalkozó folyóirattársa nyelv-művelő rovatának terjedelmét” (EM. 42 [1942.]: 574–5).

Végül a rovatnak a korabeli nyelvápolásban betöltött szerepét a következőkben összegezte:

„A Nyelv-művelés rovata elsősorban gyakorlati célból született meg: az erdélyi magyarsághoz a kisebbségi évek alatt egyáltalában nem, vagy csak rendszertelenül jutottak be a határon túli folyóiratok. Erdélyben csak hébe-hóba, az utolsó években meg egyáltalában nem láthattuk a Magyarosan és a Magyar Nyelv számait. Az iskolában a román nyelv, illetőleg a románul előadott tárgyak erőszakolása miatt a magyar nyelv háttérbe szorult, a köz-napi beszédre állandóan nyűgként nehezedett a hatalmon lévők hivatalban, utcán, iskolában, mindenütt és mindig hallott-látott nyelve, újságjaink idegenből gyorsan fordított híryanagukkal a legjobb igyekezetük ellenére is a nyelvi fekélyek terjesztői voltak. Folytathatnók a felsorolást, hogy rámutassunk arra, miért volt feltétlenül szükség az Erdélyi Múzeum Nyelv-művelés rovatára. E rovat az ugyancsak György Lajos szerkesztette Erdélyi Iskola nyelv-művelő cikkeivel és a hírlapokban szórványosan, tervszerűtlenül megjelenő és sokszor bizonyos szakszerűség hiányával megírt nyelv-művelő vélekedésekkel együtt a nyelvi lelkiismeret ébresztgetője és ébrentartója volt” (uo. 575).

Külön feladat és tanulmány tárgya lehetne annak feltérképezése, hány napilap és folyóirat csatlakozott a nyelv-művelő mozgalomhoz. Kiemeljük közülük az Erdélyi Irodalmi Szemlét, amelyben 1924-ben jelent meg Csűry Bálint első nyelv-művelő cikke, a *Lej* vagy *Leu?* című. Az Erdélyi Lapokat, az első napilapot, amely a nyelv-művelés kérdését megszólaltatta György Lajos Magyarosan című cikkének közlésével. Az Erdélyi Iskolát, a György Lajos és Márton Áron szerkesztésében megjelenő tanügyi folyóiratot, amely társul

szegődött a kisebbségi nyelvi élet igényeit szolgáló nyelvapolási törekvésekhez egyebek közt azzal, hogy közölte és a Népművelési Füzetek 5. számaként külön is kiadta Szabó T. Attila A nyelvművelés időszerű kérdései. Gyakorlati nyelvőrkalauz c. alapvető tanulmányát. A Keleti Újságot, amelynek költő-szerkesztője, Dsida Jenő a lap 1936 húsvéti számában Anyanyelvünkért címmel hetente jelentkező rovatot indított. S végül a Brassói Lapokat, amelynek szerkesztője, Kacsó Sándor kezdeményezésére és összeállításában jelent meg a már idézett Anyanyelvünk című, Kosztolányi Nyelvőrének erdélyi kiadása, s amelyről első nyelvművelő cikkeként Szabó T. Attila írt ismertetést (EM. 40 [1935.]: 196).

4. Az erdélyi nyelvművelés két világháború közti szakaszát tehát összefoglalóan úgy jellemezhetjük, hogy munkáját egy tudományos társaság, az Erdélyi Múzeum-Egylet alapozta meg, egy tudományos folyóirat, az Erdélyi Múzeum gondozta és irányította, és sajátos jellegét az adta meg, hogy az általános magyar nyelvhelyességi kérdésekben való eligazítás mellett különös gondot fordított az erdélyi magyar nyelvhasználatot legközvetlenebbül veszélyeztető tényező, a román nyelvi hatás feltárására és orvoslására. Kialakult tehát egy olyan tevékenység és egy olyan program, amely a kisebbségi sorban élő magyarok sajátos szükségleteinek megfelelő nyelvművelés modelljeként is felfogható.

Átugorva most a negyvenes évek átmeneti időszakát — amelyben a folytonosságot legfőképp Brüll Emánuel kiváló felkészültséggel és szakértelemmel végzett munkássága jelentette 1951-ben bekövetkezett haláláig, s amely mellett egy-egy cikk erejéig a jövő ígéreteként az akkori fiatalok közül Árvay József, Gállfy Mózes és Márton Gyula neve tűnt fel —, lássuk, milyen mértékben felelt meg történetének az ötvenes évektől kezdődő s napjainkig tartó második szakaszában az erdélyi nyelvművelés a kialakított modellnek.

Ez a modell, sajnálatos módon, széthullott. Elsősorban azáltal, hogy megszüntették azt a tudományos szervezetet szakfolyóiratával együtt, amely a modellnek alapját alkotta és működési keretét biztosította. Szabó T. Attila tömören így vázolta az új helyzetet: „Minthogy a romániai magyarság egyetlen tudományos szervezete, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és egyetlen szaktudományi folyóirata, az Erdélyi Múzeum 1947-ben megszűnt, nem volt szervezeti keret és egyelőre nem volt szaktudományi folyóirat, amelyben az ilyen irányú törekvések elméleti alapvetésének kifejtésére, megvitatására lehetőség nyílt volna” (Nyr. 103 [1979.]: 263). Az ötvenes években viszont immár volt olyan újjáalakuló és újonnan létesített intézmény, sőt tudományos folyóirat is, amely a nyelvművelő munka szervezésének és irányításának ügyét felkarolhatta volna. Mint intézményre elsősorban a kolozsvári egyetem magyar nyelv-tudományi tanszékére gondolunk, ahol Szabó T. Attila vezetésével kiváló, nyelvművelésre is kész és alkalmas, tudományos erők kezdtek csoportosulni; másodsorban pedig a román akadémia kolozsvári nyelvtudományi intézetének magyar osztályára célunk, ahonnan végül is az egyik legszakavatottabb nyelvművelő került ki Murádin László személyében. Úgy látszik, a román tudmánypolitika nem tette lehetővé, hogy az erre alkalmas intézményeknek tudományos tervében a nyelvművelés helyet kapjon. De vállalkozhatott volna a nyelvművelés gondozására a kolozsvári nyelvtudományi intézet folyóirataként 1957-ben induló Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények is, amely azonban fennállása óta mind a mai napig egyetlen egy nyelvművelő

írást sem közölt. Ez sem lehet a vak véletlen dolga. Így tehát a nyelvápolás ügye valódi gazda nélkül maradt, s csak az „ahogy lehet” alapon, egyenetlenül, megtorpanásokkal és kihagyásokkal és időnként való fellendüléssel folytatódott. Sovány vigasznak tekinthető csupán, amit ezzel kapcsolatban Szabó T. Attila, előbb idézett szövege folytatásaként papírra vetett: „Szerencsére azonban alig volt Romániában megjelenő [magyar nyelvű] időszaki sajtótermék, amely ne nyitott volna teret a nyelvápoló, a nyelvi ismereteket terjesztő munka számára. Ilyenformán a nyelv művelő munka a legnagyobb elterjedtségű sajtószervekben folyt, tehát éppen ott, ahol a legszélesebb körű hatást fejthette ki. E munkából a kolozsvári és vidéki nyelvészek mindenike kivette részét.”

Tekintsük mármost át — ha nagy vonalakban is — ennek a gazdátlan, tervezetlen és szervezetlen, spontánul alakuló nyelv művelő munkának menetét és eredményeit.

A kezdet tulajdonképp biztató volt. 1952-ben ugyanis egy önálló kiadvány jelent meg, Márton Gyuláé Írjunk, beszéljünk helyesen címmel, amely alapot nyújtott a további munkálatokra. A munkálatok azonban nem folytatódtak, csaknem másfél évtizedre abbamaradtak. A hosszú szünet után 1966-tól számíthatjuk a nyelv művelés fellendülését, amely tartósnak bizonyult, több mint egy évtizedig tartott, s jelentős eredményeket hozott létre, kisebb közlemények százait és több önálló kötetet. 1966-tól ugyanis csaknem valamennyi napilap közölt nyelv művelő írásokat. Murádin László egyetlen évről, 1969-ről állított össze erre vonatkozó statisztikát: „Négy lapunk állandó rovatot nyit; e rovatok: Csipegető (Utunk), Anyanyelvünk (Előre), Egy kis nyelvészet, majd Nyelv művelés (Igazság), Nyelvi műveltség (Művelődés). E lapok mellett csaknem állandó rovata van a Hargitának meg a Vörös Zászlónak. Nyelvi cikkeknek teret nyújt a Korunk, az Igaz Szó, a Dolgozó Nő, a Tanügyi Újság, sőt hébe-hóba a Szatmári Hírlap meg a Megyei Tükör is. 1969-ben 22 szerző (többségében nyelvész, de néhány író, irodalomkritikus is) 123 cikket jelentet meg.” (Murádin L.: Nyelv művelésünk új lendülete. Korunk, 1971. okt.) A hírlapi cikkekhez szorosan csatlakoznak s részben azok válogatásából állnak össze az önállóan megjelent kötetek. A sort Nagy Kálmán népszerű kézikönyvecskéje nyitotta meg: Kis magyar nyelvtankönyv különös tekintettel a nyelvhelyesség mindennapi kérdéseire (1970., 1980.²). Cikkek, tanulmányok gyűjteményét tartalmazzák a következők: Cs. Gyimesi Éva: Mindennapi nyelvünk (1975.); Anyanyelvünk művelése. Összeállította Gálffy Mózes és Murádin László (1975.); Murádin László: Szavak titka (1977.); és a fellendülés szakaszának alighanem utolsó darabja: Kosztolányi Dezső: Gondolatok a nyelvről. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Murádin László (1977.). Közülük kiemelkedik az Anyanyelvünk művelése című kötet, korunk erdélyi nyelv művelőinek reprezentatív seregszemléje, amely nyelvészek-nyelv művelők három nemzedékének, 24 szerzőnek 70 cikkét-tanulmányát gyűjti egybe, s meggyőzően tanúsítja, milyen kiváló — elméletileg alaposan felkészült és a gyakorlati kérdések megoldásában is járatos — gárda állna rendelkezésre a folyamatos és rendszeres munka végzésére, ha erre lehetőség nyílna.

A nyelv művelő irodalom fellendülését természetesen egészíti ki más nyelvi, nyelvészeti kiadványok ugyanebben az évtizedben napvilágot látott sora, amelyet a stilisztikai témájú kötetek nyitnak meg: Bartha János—Horváth Tibor—Józsa Nagy Mária—Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika (1968.); Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet (1970.); P. Dombi Erzsébet: Öt érzék

ezer muzsikája (1974.); J. Nagy Mária: A szó művészete. Bevezetés a stílus-elemzésbe (1975.); Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Szerkesztette Szabó Zoltán (1976.). Fontosak a helyesírási kézikönyvek: Helyesírási tájékoztató. A szabályzati részt Szabó T. Attila gondozta, a szótári részt Gálffy Mózes, Kelemen Béla, Márton Gyula szerkesztette (1969.), új kiadása: Magyar helyesírási szótár (1978.). Más szálon kapcsolódik a nyelvműveléshez Kuszálik Piroska—Szabó Hajnal: Nyelvtanítás. A magyar nyelv tanításának módszertana (1969.), amelyben a szerzők modern nyelv szemlélet alapján a magyar nyelv tanításának tartalmi és módszertani korszerűsítésére törekedtek. A nyelvi ismeretterjesztés szolgálatában állnak: Péntek János—Szabó Zoltán—Teiszler Pál: A nyelv világa. Nyelvről, nyelvtudományról mindenkinek (1972.) és Szilágyi N. Sándor: Világunk, a nyelv (1978.). A nyelvművelés szempontjából is hézagpótló mű, az anyanyelvi műveltség alapvető eszköze Balogh Dezső—Gálffy Mózes—J. Nagy Mária: A mai magyar nyelv kézikönyve. Szerkesztette Gálffy Mózes (1971.) című leíró nyelv tan, amely példaanyagában a klasszikus írók mellett a mai erdélyi írókból, sőt a köznyelvi előbeszédéből is merít, s gyakran látja el az olvasót nyelvhelyességi tanácsokkal. Külön hely illeti meg a kiadványok sorában Szabó T. Attila válogatott tanulmányainak, cikkeinek megjelent három kötetét: Anyanyelvünk életéből (1970.); A szó és az ember (1971.); Nyelv és múlt (1972.) nemcsak azért, mert a szigorúan vett nyelvtudományi eredményeken túlmenően a kötetek szép, közérthető stílusukkal az olvasók nyelvtudományi nevelését, nyelvi tudatuk felébresztését, illetőleg megszilárdítását szolgálják, hanem azért is, mert az első kötet két nyelvművelő fejezetében foglalt cikkek számos elvi és gyakorlati kérdésben eligazítják az érdeklődőt.

A fellendülés időszaka után az utóbbi évtizedben egyre ritkul a nyelvművelő és nyelvészeti kiadványok száma. Tudomásunk szerint nyelvművelő munka mindössze három jelent meg: Balázs Lászlóé, a Nyelvművelés a líceumban (1980.), Bura Lászlóé Élő nyelvünk (1982.) és Murádin Lászlóé Szavak színeváltozása (1983.) címmel. Bíró Zoltán: Beszéd és környezet. Tanulmányok az anyanyelvhasználat köréből (1984.) című munkájának központi kérdésköre a nyelvi hátrányos helyzet, tehát nyelv szociológiai jellegű feldolgozás. A nyelvészet köréből megemlítjük A szöveg vizsgálat új útjai (1982.) című, Szabó Zoltán szerkesztette összeállítást, továbbá két időszak kiadványt: a Nyelvészeti Tanulmányok 1980. (szerkesztette Teiszler Pál) és a Nyelvészeti Tanulmányok 1983. (szerkesztette B. Gergely Piroska) címűeket, az előbbi nyelvjárási, az utóbbi nyelvtörténeti tanulmányokat foglal magában; valamint Szabó T. Attila válogatott tanulmányai, cikkei újabb három kötetét: Nép és nyelv (1980.), Nyelv és irodalom (1981.), Tallózás a múltban (1985.), és végül Péntek János Teremtő nyelv (1988.) címmel közzétett nyelvelméleti tanulmányát.

5. Végezetül arra keressük még a választ, milyen mértékben felel meg az utóbbi évtizedek erdélyi nyelvművelése annak a kritériumnak, amelyet az első szakaszban sajátosnak neveztünk. A választ Murádin László adta meg idézett cikkében, amely a fellendülés tetőfokán, 1971-ben a Korunk nyelvi-nyelvművelő-nyelvészeti számában jelent meg. „Van nyelvművelésünk általában — szögezte le —, de nincs, vagy csak alig van speciálisan a romániai magyar anyanyelvi valóságunknak, állapotunknak megfelelően.” Megállapítását mindjárt maga a folyóirat tematikus száma példázza kézzelfoghatóan:

a sokrétű és gazdag tartalmú cikkek sorában ugyanis alig akad egy-kettő, amelyik sajátosan a romániai nyelvhasználat égető jelenségeivel foglalkozik. E kevés közül viszont mintaszerű A szabatos műszaki nyelvhasználatért című cikk, amely az egyik legingoványosabb nyelvi területre kalauzol bennünket. Szerzője az idősebb nemzedék tagja, aki az egykori Erdélyben magyar iskolába járt: román mérnökember, Barbu Vasile...

Murádin szabatos megfogalmazását: nincs, vagy csak alig van speciálisan a romániai magyar nyelvi valóságnak megfelelő nyelv-művelés, a közreadott kötetek is szemléltetően bizonyítják. Üssük fel ebből a szempontból az Anyanyelvünk művelése című, mint láttuk, legjelentősebb kiadványt. A kötet anyagának zöme általános érdekű nyelvi-nyelvészeti kérdéseket tárgyal: Nyelv — társadalom — műveltség; Anyanyelvünk miltja és jelene; Anyanyelv és iskola, vagyis olyan témákat, amelyek minden magyar anyanyelvű emberhez szólhatnak, függetlenül attól, hol és milyen nyelvi környezetben él. Sajátosan erdélyi tematikájú csupán a tudománytörténeti rész: Az erdélyi magyar nyelv-művelés múltjából című. A szoros értelemben vett nyelvhelyességi kérdéseket taglaló részben, amely A nyelv-művelés gyakorlatában címet viseli, egyetlen cikk sem foglalkozik a magyar nyelvhasználatot állandóan érő román nyelvi hatással. Az egész kötetben egyedül Kelemen Béla engedi meg magának, hogy felvesse a kérdést A nyelv-művelés és a Román — magyar nagyszótár című cikkében (a Szótár és nyelvi műveltség című rovatban) az alábbi kontextusban:

„Nem vitás, hogy a leggyakoribb, nyelvhelyesség elleni vétségek közé tartoznak a tükörszavak és kifejezések, valamint az anyanyelv eleven, általános használt szavainak helyettesítése nem magyar szavakkal. A román — magyar szótárak megtanítanak arra, hogy a helyes magyar szó *előfizetés*, *bérlet*, és nem „abonament”, *bizonyítvány* és nem „adeverinca”, *hirdetmény* és nem „áfis”, *előleg* és nem „avansz”, *figyelmeztetés* és nem „avertiszment”, *jegy* és nem „bilét”, *völgyzárógát* és nem „bárázs”, *ösztöndíj* és nem „bursza”, *jellemzés* és nem „karakterizálás”, *megye* és nem „zsudec”, *títár* és nem „szekretár”, *elnök* és nem „presedinte”, *gyűlés* és nem „sedinca”. De ugyanakkor tudatosítja ez a szótár azt is, hogy az *agrotechnika*, *alpinizmus*, *milícia*, *plenáris* (ülés) és sok más szó polgárjogot nyert és használata nem kifogásolható.” (I. m. 141.)

Íme — Cs. Gyimesi Éva néhány példával kísért megjegyzésével együtt (i. m. 33—4) — mindössze ennyi fordul elő a sajátos nyelvhelyességi problémakörből. Pedig a szerkesztőknek lett volna miből válogatniok. Ez derül ki ugyanis a kötet végéhez csatolt könyvészetből, amely az időszaki sajtóban 1968-tól 1972-ig megjelent nyelv-művelő cikkeket lajstromozza. A XVIII., Idegenszerűségek cím alatt lévő cikkbibliográfia akár egy külön kötetre való ilyen témájú anyagot kínál, amint az alább kiragadott címek mutatják. 1968: Zsemlyei János: *Ne hagyj magadra vártni!* 1969: Nagy Kálmán: *Adok egy telefont*; uő.: *Valaki után vagy pedig valakihez szokás férjhez menni?*; Szikszay Jenő: *Egy év előtt postával küldte, gondoskodik maga felől.* 1970: Cs. Gyimesi Éva: *A tükörfordításról*; J. Nagy Mária: *Parkáló hely és egyebek*; Teiszler Pál: *Grippe, grippa, gripa.* 1971: Gálffy Mózes: *Draglina és rendelt szabóság*; Komoróczy György: *Autókáron utazó argonauták*; Szikszay Jenő: *Definitív és grádvizsga.* 1972: Bartha János: *Remorkás kamion*; uő.: *Vettem egy autóbust*; Murádin László: *Egy szaki a Tehnofrigből.*

6. Murádin László idézett cikkében körvonalazza azokat a feladatokat, amelyeket speciálisan az erdélyi-romániai magyar nyelv művelésnek kellene megoldania. Nevezetesen elsőrendű tennivaló lenne annak megvizsgálása, „ami felső szinten: az értelmiségi réteg igényesebb beszélt és írott nyelve, és alant: a sajátos színeket őrző családi társalgás nyelve között húzódik”, s különösen annak megállapítása, hogy „milyen az ipari munkás, a kereskedelmi dolgozó vagy a közhivatalnok magyar nyelvismerete, nyelvhasználata. Ismerik-e legapróbb részletekig szakmájuk magyar elnevezéseit? Helyesen használják-e?”

Kell-e mondanunk, hogy ezeknek a feladatoknak a teljesítése jámbor óhaj maradt? Ám ez a mulasztás elhanyagolható csekélység ahhoz képest, ami ellen ma az erdélyi magyarságnak védekeznie kell. „Romániában — az 1980-as évektől mind nyitabb eszközökkel — kulturális népi rtás folyik, amelynek első számú célpontja a több mint két milliós, főleg Erdélyben élő magyar népcsoport.” (Ara-Kovács Attila és szerzőtársai: Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről. Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Bp., 1988. 57.)

Az erdélyi román uralom kezdeti szakaszában a magyar nyelv védelme az erdélyi magyarság nemzeti fennmaradásának zálogát jelentette. Ám napjainkban az erdélyi magyar nemzetiség fizikai léte s benne az egyes ember élete forog kockán. Ebben a helyzetben a nyelv művelés a halálos veszedelemben lévőknek, a fuldoklóknak legfeljebb az utolsó szalmaszálát jelentheti csupán.

Fontosabb irodalom

Ara-Kovács Attila—Dávid György—Joó Rudolf—Kőszegi László—Nagy József—Tóth Károly Antal—Vásárhelyi Judit: Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről. A Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről című kötetben. Medvetánc. Az ELTE és az MKKE társadalomelméleti folyóiratának melléklete. Bp., 1988. 57—185.

Éder Zoltán: A magyar nyelv művelés új lendülete Romániában. Nyr. 96 [1972.]: 129—38. és klny.

Szabó T. Attila: Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései. Nyr. 103 [1979.]: 257—67. Némileg kiegészített változatban uő.: Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek IV. Bukarest, 1980. 3—29.

Szabó T. Attila: Brüll Emánuel tudománynépszerűsítő munkássága. Uő.: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III. Bukarest, 1972. 502—7.

Vásárhelyi Gergely: A magyar nyelv küzdelmes sorsa Erdélyben. Msn. 4 [1935.]: 66—67, 105—21, 137—46 és NyművFüz. 3. sz.

Éder Zoltán

A magyar nyelv szlovákiai változatai

1. Amikor a Nyr. szerkesztősége felkért, vázoljak összképet „a szlovákiai magyar nyelvhasználatról . . . : hányan beszélnek, milyen a megoszlása területi (nyelvjárási — regionális és általános köznyelvi — irodalmi használat szintjén), milyen változások figyelhetők meg a nyelv alakulásában, melyek a nyelvoktatás lehetőségei (milyen a tanító- és tanárképzés helyzete)”, még nem tudtam, mit vállallok. Később, amikor alaposabban elkezdtem vizsgálni

a témát, rá kellett döbennem: a felkérésnek nem tudok eleget tenni, legalábbis olyan formában nem, amilyenben szeretnék, illetve amilyenben az olvasó is elvárná tőlem. Nemcsak azért nem, mert nincsenek felméréseim, amelyeknek alapján megállapíthatnám, hogy bizonyos rétegek, csoportok nyelvhasználata milyen nyelvváltozatokhoz sorolható, hanem azért — s ez a nagyobb baj —, mert nincsenek normáink sem, amelyek szerint felméréseket készíthetnék; nem ismerjük — csak sejtjük — az egyes nyelvváltozatok ismérveit. Még a köznyelv kritériumait sem tisztázta a nyelvtudomány, még kevesebbet tudunk a regionális köznyelvek mibenlétéről, holott a mi esetünkben ennek ismerete nagyon fontos volna. Tudom, hogy már régebben folyik a regionális köznyelvek kutatása — erről több beszámolóból is értesültem —, de, sajnos, normát, ismérveket, amelyekhez igazodni lehetne, még nem láttam. Lehet, hogy ez a tény csak az én tájékozatlanságomról árulkodik, de azzal nyugtatom meg (vagy áltatom?) magam: ha volna ilyen, az 1988-ban kiadott kétkötetes egységes bölcsészkar-i jegyzetben benne volna (Hajdú Mihály szerk.: A magyar nyelv rétegződése, táji tagolódása). Így tehát marad, mi volt: nyelvhasználatunk általános, meglehetősen szubjektív jellemzése.

S ez — az eddigi tapasztalatok szerint — hálátlan munka, mert a megállapításokkal nem mindenki ért egyet. Egyik magyarországi szaktekinetély a közelmúltban a televízióban úgy nyilatkozott, hogy egy kissé szigorúan ítélem meg a csehszlovákiai magyar pedagógusok nagyobb részének nyelvhasználatát, amikor azt írom: sok benne a nyelvjárási és az idegen elem. Ő az előadó útjai során beszélt pedagógusokkal, s ezek szépen, „köznyelvi szinten” társalogtak vele. Ezt én nem vonom kétségbe, hiszen az előadások szervezői vagy résztvevői a nyelv iránt érdeklődők közül kerülnek ki. — De itthon is akad kételkedő (újságíró), aki egyik cikkében kétségbe vonta annak a még Deme László által kialakított véleménynek — amellyel magam is egyet-értettem — az érvényességét, hogy „a nemzetiségi magyar vidékeken a magyar nyelvhasználat két szinten aktív: a legalsón (a családi és a falusi igazgatási szinten) meg a legfelsőn (a szépirodalom és a publicisztika szintjén). Ami közben van, az — több-kevesebb kivételt nem számítva most — nem magyar nyelven folyik” (Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Madách, Bratislava 1970. 39); továbbá, hogy ebből következően „problémái leginkább a középső szinten vannak: a szakmai és a társadalmi-államigazgatási rétegben. Ez az, amelynek aktív gyakorlata az adott helyzet folytán nem alakult ki eléggé, vagy legalábbis kevésbé standardizálódott” (i. m. 101). Újságírónk azzal érvelt, hogy ez a demei megállapítás még a hatvanas években született, s azóta már nagyon sok fiatal került ki a magyar tannyelvű középiskolákból, s ezek ott elsajátították a köznyelv használatát. Tehát már van magyar értelmiségünk, s kell lennie nálunk is egy köznyelvi rétegnek. Ezzel kapcsolatban itt most csak annyit jegyzek meg (amennyit az illetőnek is mondtam): bárcsak neki lenne igaza! Részletesebben erről a kérdésről később!

Visszatérve az eredeti nyomba, látjuk tehát, hogy a bizonyítatlan, illetve bizonyíthatatlan megállapítások kétséget ébreszthetnek. De norma s ezen alapuló felmérés híján mit tehetünk? Meg kell elégednünk a tapasztalatton alapuló, mégis szubjektív megállapításokkal. Esetleg vitatni lehet őket — egyelőre szintén szubjektív álláspontból.

2. A demei megállapítások még ma is helytállóak; sajnos, nem ment végbe akkora fejlődés, amely megingathatta volna őket. Így én sem jellemez-

hetem ma sem másképp nyelvhasználatunkat, mint az 1983-ben megjelent könyvemben (Nyelvünk és mi. Madách, Bratislava, 182—6 tettem: 1. a családias-nyelvjárási nyelvhasználati szintünk a legerősebb; 2. van ugyan irodalmi nyelvünk, de szegényes, mert: 3. nincs megfelelő köznyelvi rétegünk. Igen, mert a közéletnek és általában a műveltebb rétegek mindennapi életének a kívánt választékosságú nyelvhasználatára csaknem hiányzik, illetve nagyon fejletlen, hiszen a közélet nyelve a szlovák, a műveltebb rétegek nyelve meg erősen nyelvjárásias, s a szlovák hatástól sem mentes. Deme László szerint a mindennapok nyelvhasználatára sok vulgáris és sok idegen elemet tartalmazó keveréknyelv (i. m. 39), és az is természetes, hogy a köznyelv fejletlensége a szépirodalom és a publicisztika nyelvhasználatán is érezhető, azaz irodalmi nyelvünket is silányítja. Hiszen mind a szépirodalomnak, mind a publicisztikának — mutat rá Deme László — „természeténél fogva át kell ölelnie — témáiban és nyelvében — az élet egészét: beszélnie kell a termelésről és a termelő emberről, az igazgatásról s vele együtt az igazgatókról és az igazgatótokról, minden témáról, ami az életben van. Tehát magyarul kell tükröznie azt is, ami magyarul nincsen” (i. h.).

Igaza van abban a kételkedő újságírónak, hogy a magyar középiskolák már számos fiatalt indítottak útjára az életbe vagy az egyetemekre és a főiskolákra, mégis azt kell mondanunk, hogy nincs magyar értelmiségünk, csak magyar nemzetiségű értelmiségijeink vannak. Értelmiségről csak akkor beszélhetnénk, ha ez a réteg mind a munkahelyén, mind a közéletben, mind pedig a magánéletben (bár ez utóbbi nem szükségszerű) ugyanazt a közös nyelvet használva végezné tevékenységét. Nálunk ezt esetleg a pedagógusokról mondhatjuk el, más értelmiségekről nem, mert szétszórta, más nyelvű környezetben dolgoznak. Például a magyar nemzetiségű műszaki értelmiségi a munkahelyén — igen kevés kivételtől eltekintve — szlovákul érintkezik a munkatársaival, feletteseivel; a közéleti tevékenység nyelve meg attól függ, milyen lakossági helységben, illetve milyen szerv vagy szervezet tagjaként tevékenykedik. S csupán a családja vagy magyar nemzetiségű barátai, kollégái társaságában használja anyanyelvét, míg nincs szó szakmai kérdésekről. (Erről a problémáról később!) S az a nyelvhasználati forma, amelyen érintkeznek, még ma sem a művelt köznyelv, hanem a mindennapoknak a már említett nyelvhasználati formája, amely elég sok nyelvjárási, vulgáris és idegen elemet tartalmaz. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy magyar tannyelvű iskoláink még az érettségiig sem érik el a nyelvi nevelésben azt az eredményt, amelyet a tantervi követelmények kitűznek; s ehhez még tegyük hozzá: a szlovák vagy cseh egyetemeken, főiskolákon továbbtanuló magyarok nyelvi műveltsége az érettségi után — szakmai képzettségükkel ellentétben — nem növekszik, hanem — a más nyelvű környezet hatására — csökken.

Említettem, hogy talán a pedagógusokról mondhatjuk el: szinte minden területen anyanyelvükön tevékenykednek. Kétségtelen, ez a legnépesebb értelmiségi csoportunk, s a köznyelvhez való viszonyát már annak a ténynek is meg kellene határoznia, hogy az iskolák nyelvhasználati formája a köznyelv, vagyis ennek kellene lennie. De — sajnos — nem állíthatjuk, hogy így is van. Ha ugyanis így volna, akkor az érettségizett fiatalok is általában elérnék a kívánt nyelvhasználati fokot. S a mi esetünkben inkább azt mondhatjuk: általában nem érik el, csupán némelyek. Természetesen ebben más körülmények is közrejátszanak (pl. a családi környezetnek, az utcának, a baráti körnek stb. a nyelvhasználatára), de sok függ a pedagógusoktól is. Nem állítot-

tuk eddig sem, ma sem állíthatjuk, hogy nem akadnak helyesen, szépen beszélő és író pedagógusaink, akik jól tanítanak. De a csehszlovákiai magyar pedagógusok jelentős részének — s ezt ma is állítjuk —, hiányos a nyelvi műveltsége. Nemcsak nyelvjárásiásabb az elfogadhatónál (természetesen norma hiányában csak sejtjük, hol kezdődik az elfogadható), hanem egy kisebb részüké még a durvább nyelvhelyességi hibától sem mentes (süksüközés, „nákozás”, „nem-e ment el”, „el szok menni” stb.), s mindezekhez társul — szinte mindegyiknél — az idegen hatás. Ezen nem a szlovák szavak magyar beszédbe keverését kell elsősorban érteni, hanem főként a magyar szavak szlovákos jelentésben való használatát és a szlovák vonzathasználatot, szerkesztésmódot (részletesebben: Nyr. 106: 1–17).

Sajtónk nyelvéből néhány év alatt legalább a legdurvább hibákat sikerült kiirtanunk, a pedagógusok nyelvhasználatából nem, pedig ezek egy része éppen az ő munkakörükkel kapcsolatos. Ilyenek a *brigád*os (társadalmi munkát végző vagy nem állandó munkaviszonyban dolgozó személy), *brigádozik* (társadalmi vagy alkalmi munkát végez), továbbá a *brigád*, *tanító*, *érdekkör*, *iskolázás*, *összpontosítás* és más szavak szlovákos jelentésben való használata (*brigád* = társadalmi munka, szerződéses munkaviszony stb.; *tanító* = pedagógus [pl. *tanítók napja* a *pedagógusnap* helyett]; *érdekkör* = szakkör; *iskolázás* = tanfolyam, továbbképző oktatás stb.; *összpontosítás* = [személyek összehívása különféle célokra] összejövetel, tanfolyam, gyakorlat stb.). S természetesen a tanulók nyelvhasználatából sem írthatók ki ezek a hibák, amíg a pedagógusokéban előfordulnak.

S mi az oka e társadalmi csoport kifogásolható nyelvhasználatának? Kétségtelenül sokuknál tapasztalható bizonyos közönyösség, igénytelenség is ebben a tekintetben, pedig éppen ők nem lehetnek sem közönyösek, sem igénytelenek, hiszen nekik kell nevelniük — a nyelv helyes használatára is! — a jövő nemzedékét. A fő ok azonban másban van. Abban, hogy egy részük annak idején nem kapott, más részük ma sem kap megfelelő nyelvi képzést. Az óvónők négyosztályos középiskolában szereztek és szerzik ma is képesítésüket. Az alapiskola alsó tagozatában tanító pedagógusok közül az idősebbek szintén négyosztályos pedagógiai gimnáziumba jártak. Ma már talán még a pedagógiában járatlanabbak is tudják, hogy a pedagógusképzéshez nem elég a középiskola. (Az alsó tagozat fiatalabb pedagógusai már felső fokú — négy évfolyamos — intézményben szereztek képesítésüket.) De a felső tagozat és a középiskolák pedagógusai felső fokú képesítést szereztek, általában mégsem olyan a nyelvi műveltségük, amilyennek lennie kellene (kivételek természetesen vannak). A magyarázat egyszerű. A magyar nyelv és irodalom szakosokat kivéve, szlovák nyelven szereztek meg szakképesítésüket. Tehát az anyanyelvi képzésük — ugyanúgy, mint más értelmiségieké is — a középiskola elvégzése után megszűnt, sőt az ő nyelvi műveltségük is csökkent a más nyelvi környezet hatására. De míg a műszaki értelmiséginek munkája végzéséhez nemigen — vagy alig — van szükség anyanyelvére, a magyar tannyelvű iskolában tanító történelem, földrajz, biológia, kémia stb. szakos pedagógusnak ezen a nyelven kell közvetítenie a szlovák nyelven elsajátított tananyagot. Csakhogy a szlovák nyelvű felső fokú képzés nemcsak az anyanyelvi műveltségét nem fejlesztette, hanem az anyanyelvű oktatáshoz elengedhetetlenül szükséges szakszókészletet sem ismertette meg vele. Ezt a hiányt neki magán-szorgalomból kell pótolnia, s ez a pótlás hosszadalmas és nehéz munka. A tanulók nemegyszer egyéni szakmai tükörszavakat és -kifejezéseket hallanak és

sajátítanak el, sőt olvasnak is a tankönyvükben. Ugyanis a tankönyveket is az így felkészített pedagógusok fordítják szlovákból vagy csehből magyarra, s e fordításokat is ilyenek bírálják. Az oktatási minisztérium nemzetiségi osztálya most próbálja elérni, hogy a magyar tannyelvű iskolák jövődóbeli pedagógusai még a felső fokú képzés idején megismerhessék szakjaik terminológiáját magyar nyelven is; eddig csak a Nyitrai Pedagógiai Kar matematika szakán volt erre lehetőség magyar nyelvű szeminárium keretében.

3. Nagyjából már az eddig vázoltakból is megállapítható, milyen nyelvi változatai élnek Szlovákiában a magyar nyelvnek. Természetesen a kép pontosabbá, részletesebbé tételre szorul.

a) Azt senki sem vitatja — nem is vitathatja —, hogy vannak nyelvjárásaink, mégpedig életerősek, hatékonyak. Nyelvjárásterületeink bizonyos magyar (dunántúli, palóc, északkeleti) nyelvjárásterületek északi részei, ha meg a nyelvjárástípusok szempontjából nézzük a kérdést, Imre Samu rendszerezése szerint (A mai magyar nyelvjárások rendszere 329—66) tizenegy típust találunk itt: a Szenc környékit, csallóközit-szigetközit, nyugati palócot, észak-dunait, északnyugati palócot, Ipoly vidékit, középpalócot, keleti palócot, Hernád vidékit, abaúji ő-zőt, átmenetit (északkeleti nyelvjárásokat). Az egyszerűség (talán a mi esetünkben nem lesz ez leegyszerűsítés) kedvéért három egységet fogunk itt emlegetni; a csallóközi, a palóc és az északkeleti nyelvjárást.

Mindháromban jól észlelhető bizonyos köznyelviesedési folyamat, de korántsem olyan mértékű, mint a magyarországi nyelvjárásokban. Ez érthető is, hiszen a magyar köznyelv igazában csak a televízió és a rádió révén, tehát közvetve hat a nyelvjárásban beszélőkre, közvetve ritkán — kivéve az iskolás korúakat. A szlovák hatás azonban nemcsak a nyelvjárás neológ változatát (vö. Kiss Jenő: MNy. 84: 452) beszélők nyelvhasználatán észlelhető, hanem az archaikus változatot használóknak is, mert bár ez utóbbiak közül sokan nem tudnak szlovácul, a szlovák nyelv hatásától nem szigetelődhetnek el. Nem, mert a magyarul (is) beszélő tisztségviselőknek, hivatalnokoknak, egészségügyi dolgozóknak — akikkel ők közvetlenül érintkeznek — a nyelvhasználatuk erősen tükrözi s egyben közvetíti a szlovák nyelv hatását.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy valamikor azt gondoltam, a nyelvjárásban beszélők jobban ellenállnak a szlovák hatásnak, mint a köznyelv használatára törekvő értelmiségiek; a tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy — talán az ösztönösebb, illetve kevésbé tudatos nyelvhasználatuk miatt — hamarabb megragadnak bennük az olyan szlovacizmusok is, amelyeket az utóbbiak nem vesznek át. És nemegyszer okoz meglepetést ma is az a jelenség, hogy a szlovácul jól, választékosan beszélő magyar — anyanyelvére átváltva — valamelyik nyelvjárás neológ változatát használja, illetve ennek fordítottja: a nyelvjárásban beszélő magyar szinte választékos szlovákra vált át. Ez — persze — megmagyarázható: az iskolában a szlovák nyelvnek rögtön a választékos változatát ismerik meg (a szlovák nyelvjárással esetleg csak alkalmilag találkoznak), s ezt könnyebben sajátítják el, mint a magyar köznyelvet az alaposan beidegződött nyelvjárási változat után. S ehhez még tegyük hozzá: a szlovák szakos pedagógus sokkal intenzívebben tanítja a szlovácult, mint a magyar szakos a magyart, hiszen idegen nyelvről van szó, amelynek meg kell tanítani a nyelvtanát ahhoz, hogy a tanulók — sokszor a szlovák nyelvi környezet híján — megtanuljanak beszélni; a magyar szakos

viszont a szükségesnél jóval kevesebbet foglalkozik a nyelvtannal, mert tanulói „úgyis beszélnek magyarul” (de hogyan?).

b) Ami az ún. nyelvi középértéket illeti, ennek a jellemzése bizony gondot okoz felmérési eredmények nélkül. S tapintatot igényel, mert az emberek nagy része szubjektíven ítéli meg a saját nyelvhasználatát, s azt tartja normatívnak. Ha a lehetőség szerint (adatok nélkül is) objektívek akarunk lenni, el kell ismernünk, hogy itt a köznyelv igényesebb változatát csupán néhány száz személy (pedagógus vagy más értelmiségi, műveltebb városi stb.) használja. (Művelt köznyelven nem feltétlenül a köznyelv „steril”, „színtelen-szagtalan”, vagyis teljesen jellegtelen változatát értem — nálunk ilyen aligha képzelhető el —; ide tartozónak vélem azt a változatát is, amelyen még a nyelvjárás színei-ízei kis mértékben érezhetők, s az idegen hatás nem jelentkezik benne feltűnő mértékben.) A nyelvi középértéknek tehát igen vékony sávját teszi ki a művelt köznyelvviség. Az okok mindenekelőtt objektívek. Hiányzik a köznyelv igazi bázisa, a társadalom köznyelvi közege: az anyanyelvű közélet, a viszonylag homogén értelmiség stb. A nemzeti társadalmakban az igazgatás, továbbá a gazdasági, tudományos, kulturális stb. élet nyelve a köznyelv; a nemzetiségi társadalmakban — kevés kivételtől eltekintve — ez a többségi nyelven, az államszervező nemzetek nyelvén folyik. A nemzetiség nyelve — helyzeténél fogva — csak esetleg a falusi közigazgatás szintjén érvényesül, de korántsem köznyelvi, hanem inkább nyelvjárási változatában; ennél valamivel választékosabb (mondjuk egyelőre: regionális köznyelvi!) változatában csak a kisebb, inkább baráti közösségekben szolgál az érintkezés eszközüül; részben hasonló, részben választékosabb köznyelvi (tehát eléggé kevert) változatában esetleg csak a magyar kulturális rendezvényeken kap teret. — Az iskolák nyelvhasználatáról már szóltam a 2. pontban, főként a pedagógusokról. Kevesebb szó esett a tanulókról. Ezek nagy része otthon nyelvjárásban beszél, esetleg a nyelvjárásának a neológ változatát használja már. Az iskolában kénytelen átváltani: próbál közeledni a köznyelvhez, több-kevesebb sikerrel. Az órák közti szünetekben vagy otthon, a falujában azonban visszavált a nyelvjárásra. De a szlovák hatásoktól a tanulók nyelvhasználata sem mentes, mint ahogyan talán senkié, aki itt magyarul beszél. Még a választékosabb köznyelvet beszélők nyelvhasználatába is be-beecsúszik egy-egy szolidabb szlovacizmus anélkül, hogy észrevennék. Persze a magyarországi fül ezt mindjárt észreveszi, jobban, mint a mi szlovacizmusokhoz edződött fülünk. Ez a tény azt is bizonyítja, hogy a szlovacizmusokat nem kezelhetjük a germanizmusokhoz hasonlóan. Ezt azoknak mondom, akik esetleg radikálisnak tartják a nemzetiségi nyelvművelést (valóban: helyzetéből, szerepéből adódóan — tehát okkal — radikálisabb a nemzetinél), s a szlovacizmusok ellen vívott küzdelmet a germanizmusok ellenihez szeretnék szelídíteni. Nem lehet a két jelenséget egy kalap alá venni. A germanizmusokat nemzeti méretben használják (akik nem kerülik tudatosán), tehát nem okozhatnak nyelvi különfejlődést. Sőt bizonyos hányaduk hiányt pótol. A szlovacizmusokat csak egy nemzetiség használja. Nem pótolnak hiányt, s veszélyeztetik a nyelv egységét.

Visszakanyarodva a nyelvi középérték problémájához, az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy erre a rétegre a kettős hatás jellemző. Egyfelől a nyelvjárások hatnak rá, másfelől a szlovák nyelv. S mindkét hatás nagyon erősen érezhető. Felvetődik — okkal — a kérdés: minek nevezzük ezt a már valóban sokak által beszélt nyelvváltozatot? — Ha csupán a nyelvjárási

hatás érvényesül még a köznyelv használatára törekvők beszédében (Magyarországon), akkor regionális köznyelvviségről beszélünk, s a köznyelvnek ezt a változatát regionális köznyelvnek nevezzük. De az idegen hatás is egyfajta regionalitást eredményez. (Ez a fajta regionalitás ritkán, sőt elvétve jelentkezik önmagában, esetleg a városi, főként a pozsonyi, kisebb mértékben a kassai magyarok nyelvhasználatában.) A nyelvjárásinak már nem minősíthető, de még nem igényes köznyelvi, kettős hatás alatt álló nyelv-változatot esetünkben szlovákiai (palócevidéki, és zakkéleti, csallóközi) regionális köznyelvnek nevezhetnénk.

Egyébként ezt a „másfajta” regionalitást Deme László is látta; fel is tette a kérdést: „... provincializmusnak tekinthető-e egyfajta regionalitás, amelyben a nyelvi különbségek a társadalmi valóság eltéréseit jelzik? ... Az igazi regionalizálódás lehetősége ott áll fenn — állapítja meg —, ahol a magyar nyelvű kultúra a magyarországihoz viszonyítva bizonyos tekintetben önálló, tágabban véve pedig attól eltérő szervezeti és szerkezeti formák között növekszik, mint amilyenek a fő nyelvtípus, a központi irodalmi nyelv és köznyelv által átfogott és összefogott közösség fejlődését általánosságban jellemzik. Konkrétan: a szlovákiai, a romániai és a jugoszláviai magyarság nyelvi fejlődésében” (i. m. 100).

Hadd nyugtassam meg az esetleges aggódókat: a névadással csak a létezését ismerjük el ennek a másfajta regionalitásnak, a létjogosultságát nem. Ami van, annak nevet is kell adni. Márpedig ez van, s a jövőben is számolnunk kell vele. Bár harcolunk ellene, s ennek a küzdelemnek eredményei is vannak, de a jövőben is fognak születni új fogalmak és új emberek. Új fogalmak, amelyeknek nevét szlovácul ismerjük meg, s új emberek, akiket meg kell tanítanunk arra, hogy a fogalmak magyar nevét nem szolgai fordítás útján kell megismerni, hanem a már létező magyar megfelelő megkeresésével. Talán már a nyelvi különfejlődés veszélye sem fenyeget annyira, mint 20—30 évvel ezelőtt. Természetesen résen kell lennünk, mert tudjuk: „Ez a regionalizálódás azután akár a provincializálódásig csúszhat” (Deme i. m. 75).

c) Az irodalmi nyelvben — amelyen általában a szépirodalom és a nemzeti műveltség, tehát az igényesebb írásbeliség nyelvét szoktuk érteni — négy, egymástól jól elkülönülő egységet különböztethetünk meg: egyik a szépirodalomnak, másik a tankönyvirodalomnak, harmadik az ismeretterjesztő kiadványoknak, negyedik a sajtónak a nyelve. A szépirodalmi műveknek — s ide vehetjük azt a néhány ismeretterjesztő könyvet is, amelyet szintén a Madách Könyv- és Lapkiadó jelentetett meg — a nyelvi arculata ma már elfogadható, egyik-másik kiadványé — különösen a magyar helyesírás következetes alkalmazásában — némelyik magyarországiét is felülmúlja. Ismerjük azonban el, hogy ebben legtöbb esetben nemcsak a szerzőknek, hanem a gondos szerkesztőknek és más kiadói dolgozóknak is van érdemük! Természetesen a szépirodalomban is találkozhatunk szlovákos elemekkel (főként tükörszavakkal), de ezek nagyobb részben a valóságábrázolás céljait szolgálják (idézetekben fordulnak elő), s csak elenyésző hányaduk megjelenése magyarázható a szerző vagy szerkesztő tájékozatlanságával.

A tankönyvek nagyobb része fordítás; csak a magyar nyelvnek és irodalomnak (illetve ennek a tárgykörnek) a tankönyvei eredetiek. Ez utóbbiakkal nem foglalkozom itt; ezeknek nem a nyelvi arculatukkal vannak gondok, inkább a szakmai-módszertani jellegükkel. A fordítások azonban magukon viselik fordításirodalmunk jellegzetes hibáit; itt igazán érzékelhető formában jelentkeznek a tankönyvfordítók szakszóismeretének a hiányosságai.

Ugyanez a megállapításunk vonatkozik a mezőgazdasági szakközépiskolák részére kiadott magyar nyelvű tankönyvekre is (ezeket nem a Szlovák Pedagógiai Kiadó magyar szerkesztőse, hanem a Prirodaé gondozza), amelyeket általában szakemberek (mérnökök) fordítanak, de talán e fordítók nyelvi felkészültsége nem mindig felel meg a kívánalmaknak, és — sajnos — egy kivételével a szerkesztőké sem. A tankönyvkiadásban legnagyobb gondot tehát a magyar szakszók ismeretének a hiánya okozza, s ezt a hiányt jelenleg minden szakember csak maga pótolhatja.

Az ismeretterjesztő szakkönyvek egy részét (a mezőgazdasági jellegűeket) szintén a Priroda kiadó jelenteti meg magyarul, tehát a problémák ezekkel kapcsolatban is hasonlóak, de e kiadványok még mindig jóval színvonalasabbak nyelvi szempontból, mint a különféle más kiadók vagy intézetek által fordításban megjelentetett könyvek (pl. útikalauzok, egészségügyi brosrák stb.). Nem tudom, milyen szempont alapján választják ki ezeknek a fordítóit, az azonban könnyen megállapítható — utólag! —, hogy némelyikük még magyarul sem tud megfelelően, nemhogy a szakszókat ismerné nyelvünkön. Így aztán a jó szándék inkább káros következményekkel jár, mintsem haszonnal.

A sajtó nyelvhasználatában még nagyobbak a minőségi különbségek, mint az ismeretterjesztő irodalomében. Nyelvi színvonal tekintetében kb. három csoportba sorolhatók a lapok. A két folyóirat: az Irodalmi Szemle és a Szocialista Nevelés nyelve a legelfogadhatóbb, bár az utóbbiiban — a pedagógus szerzők tollából — olykor még nyomdafestéket lát egy-két szlovacizmus. A második csoportba az olyan központi lapokat sorolhatnánk, amelyek anyagának zöme eredeti, s csak alkalmilag közölnek fordításokat. Ezeknek a nyelvhasználatával foglalkozik legtöbbször nyelvünk — fontosságuk miatt — több-kevesebb sikerrel. Még az eredeti cikkekben is sok a szótévesztés, hibás szóválasztás (bővebben l. Mayer Judit e számban közölt cikkében!). A harmadik csoportba a csupán fordításokat közlő központi lapokat (ezek bizonyos szlovák lapok mutációi) és a járási, üzemi kétnyelvű újságokat sorolhatnánk (ez utóbbiak is mutációk nagyrészt, de elvétve akad bennük eredeti magyar nyelvű cikk is). Persze ezek között is vannak aránylag jobbak (de a központi lapok nyelvi színvonalát nem érik el), azonban nagyobb részük — mondjuk ki nyíltan! — szinte olvashatatlan. Ezekkel is foglalkozik nyelvünk, de míg a kiadó szervek nem gondoskodnak megfelelően felkészült szerkesztőkről, fordítókról, nem várható javulás.

Ígazságtalanok lennénk azonban, ha csak „minősítenénk”, a nehézségekről, gondokról pedig hallgatnánk. A környezet hatásától nem szigetelődhet el az ember, esetleg csak védekezhet a negatív hatások ellen. Csakhogy nem mindenkinek van — s nem is lehet elvárni, hogy legyen — olyan nyelvi felkészültsége a magyarul író szerzők közül sem, hogy észrevegyen minden idegen hatást. Vannak olyan szlovákos szókapcsolatok, amelyeket itt szélteben-hosszában használnak, s mivel magyarul is jól érthetők — sőt némelyikük „logikus” is —, fel sem tételezik róluk, még a nyelvileg képzetebbek sem, hogy ezek kakukkfíókák. Sokan nem értették meg annak idején, miért nem „mehet át” a magyar emberen a betegség, a fájdalom, az idegesség, ha megszűnik, elmúlik; vagy miért nem lehet „kiszedni” a gyógyszert, ha mind beszédjük; miért nem kezelhetik, operálhatják a beteget gyomorral, epével stb., hiszen — szerintük — gyomorral, epével nem lehet kezelni, operálni, csak gyógyszerrel, illetve szikével.

Még a jobb fordítóknak is gondot okoz egy-egy új fogalom megnevezése magyarul. Aki lapszerkesztőségben vagy a rádiónál dolgozik, gyakran találkozik ezzel a problémával, hiszen a fogalmak szlovák nevét azonnal magyarra kell fordítani. Előfordul még, hogy gyanakvás nélkül lefordítják (különösen a tapasztalatlanabbak), de már a legtöbben nem a szó szerinti fordítás helytelen módszerét alkalmazzák. Ugyanígy kínlódnak a kiadók részére fordító, szakmailag talán felkészült, de nyelvi tekintetben — és a szakszók ismeretében — tájékozatlanabb szakemberek. — Itt említtem meg, hogy húsz-harminc évvel ezelőtt még harc folyt a fordítók-szerkesztők és a nyelv-művelők között. Az előbbieket közül sokan a saját dolgukat szerették volna megkönnyíteni a szolgai fordítással. Érvük is volt, amelyből a politikai színezet sem hiányzott; Csehszlovákiában élünk — vélték —, s nekünk az itteni szakkifejezéseket kell használnunk magyarul is, ugyanis így a magyar dolgozó könnyebben megjegyzi mindkét változatot, könnyebben vált át egyikről a másikra, attól függően, melyik nyelvet használja. Szerencsére nemcsak a szlovák nyelvészeknek volt ez a módszer idegen, hanem a hivatalos szervektől sem kapta meg a remélt támogatást. A harc már eldőlt; fordítóink tudják, hogy — Deme László szavaival szólva — „itt nem az a legény, aki kitalál, hanem aki megtalál”, vagyis a fordítás helyes módja a szlovák kifejezés értelmi magyar megfelelőjének a megtalálása (l. Mayer Judit említett cikkét is!).

Fordítási gondjainkat az a körülmény is súlyosbítja, hogy fordítóinknak autodidakta módon kell képezniük magukat, ugyanis fordítóképzés nincs egyetemeinken szlovák–magyar vagy magyar–szlovák szakpárosításban. Csak világnyelvekkel párosítják a szlovákot. Márpedig — tekintve, hogy Szlovákiában a hivatalos adatok szerint is több mint hétszáz ezer magyar él — egyetlen nyelvre sem fordítanak annyit szlovákból, mint éppen magyarra,

5. Hátravan még a csoportnyelvek kérdése. Erről nem sok mondani valónk lehet. A zsargonok közül az ifjúsági nyelvet említhetjük meg, amely korántsem olyan „fejlett”, mint a magyarországi. Két forrásból táplálkozik: a magyar szókészletből — amelynek elemeit a televízióból, rádióból, szépirodalomból és a személyes találkozásokról ismerik meg fiataljaink —, a másik forrás a szlovák és a cseh nyelv: elég sok magyarul elhangzó kifejezésben ráismerhetünk a szlovák és a cseh eredetire.

Fontosabb és több gondot okozó probléma a szaknyelveké. Ez bizony megoldatlan, és talán megoldhatatlan, mert a társadalmi körülmények nem kedveznek a magyar szaknyelvek fejlődésének. Már vázoltuk, milyen gondot okoz még az iskolában meg a tankönyvfordításban is az a tény, hogy a pedagógusok nem ismerik szakjuk magyar terminológiáját, pedig köztük és magyarországi kollégáik között gyakori az érintkezés. Más szakmák magyar nemzeti-ségű dolgozóinak — esetleg a mezőgazdasági szakembereket kivéve — még erre sincs lehetőségük. Szlovák kollégáikkal, szaktársaikkal együtt dolgoznak, s nemcsak a terminológiahasználat, hanem az összekötő nyelv is a szlovák köztük. Ha véletlenül két magyar akad a munkahelyén, esetleg csak az összekötő szöveg lesz magyar, a szakszóhasználat nem. De talán nem is értenék meg egymást, ha egyikük történetesen magyar szakszókat használna. Az olyan eset meg ritka, hogy mindketten ismerjék szakjuk magyar műszavait. Esetleg akkor, ha a szakmunkásképzőt magyar nyelven végezték. De a mindennapi munkahelyi nyelvhasználat hatására hamar áttérnek a szlovák terminológia

alkalmazására. Elképzelhető, milyen gondot okoz ilyen körülmények között egy jó szakfordító megtalálása, ha szakirodalom kiadásáról van szó.

A „legmagyarabb szakma” nálunk a mezőgazdaság. Azt már elértük — mint utaltam is rá —, hogy a szakirodalmi fordításokban magyar szakszók szerepeljenek. Sajnos, a mindennapi élet, vagyis a szóbeliség szakszóhasználatában ezt — tartsanak bár pesszimistának! — nagyon sok idő múlva fogjuk elérni. Ugyanis a mezőgazdasági szervezés nyelve magyar vidékeken is a szlovák nyelv (a tervek, kimutatások így készülnek). Az idősebb szövetkezeti vagy állami gazdasági dolgozó ismeri ugyan szakmájának a műszavait, de csak a régieket, a nyelvjárásiakat, vagyis az egykori paraszti gazdálkodással kapcsolatosakat; a fiatalok közül már ezeket is kevesen ismerik. Az újabb, a nagyüzemi gazdálkodással kapcsolatos műszavak azonban tükörszavak. (Az egyszerűbb mezőgazdasági dolgozóknak valóban gondot okozhat egy-egy mezőgazdasági szakkönyv áttanulmányozása, mert csak sejtik a szakszók értelmét, pontosan nem ismerik.) De még a tükörszóhasználat a „jobbik eset”. A rosszabbik az, ha egy-egy szakszónak még a tükörmását sem használják, mert nem tudják szóelemek szerint sem lefordítani, vagy egyszerűen nem bíbelődnek ezzel, hiszen a szlovák alakot is megértik mindnyájan. Sokszor még a nyelvművelő sem tud nekik segíteni, hiszen nincs az a nyelvész, aki minden szakma terminológiáját ismerné. Csak egy-két példát a fentebb elmondottakra! Többször hallottam szövetkezeti tagoktól, traktorosoktól hogy „močovkát” (ejtsd: mocsovka; moč = vizelet) vittek a szántóföldre. Amikor megkérdeztem őket, miért nem jó már nekik a régi *trágyalé*, azt felelték: azért, mert ez más, mint az volt. Kiderült, hogy ez a *močovka* néven emlegetett anyag abban különbözik a hagyományos értelemben vett trágyalétől, hogy ez nem a trágyából kifolyó vagy azon átszivárgó, azt bizonyos mértékben kilúgozó csurgalékanyag, mint az, hanem a modern istállókban felfogott állati vizelet; a pontosabb neve magyarul: *húgylé*. Lehet, hogy ezt nem tudják, de az is lehet, hogy a *močovká*-t kevésbé érzik „illetlen” szónak, mint a *húgylé*-t. Még nehezebben fognak leszokni a *močovina* (ejtsd: mocsovina) szó használatáról; az általa jelölt anyagból sok van a trágyalében, állati vizeletben; s a gyógyászatban, a műtrágyagyártásban, sőt a takarmányozásban is használják. Nehezebben, mert magyarul *hugyany* vagy *húganyanyag* a neve (kéimiai, illetve tudományos neve *karbamid* vagy *urea*). Az efféle műmagyar szavak meg nem igen gyökereznek meg a falusi emberek nyelvhasználatában. Még a szlovák *močoviná*-t is ismerősebbek érzik, mint a *hugyany*-t.

*

Íme, egy kis ízelítő a nemzetiségi nyelvállapotból és a nyelvművelés problémáiból. Nemcsak a közéleti kifejezéseknek a megmagyarításában kell segédkeznünk (egyébként ezek legtöbbszörnek is van némi szakmai jellege), hanem sokszor a szűkebben vett szakmák szlovák műszavai magyar megfelelőinek a felkutatásában is. S az eredmény: bizonytalan. A megfelelőket megtaláljuk ugyan, de nem biztos, hogy el is terjednek, legalábbis az élőbeszédben. De már az is eredmény, hogy az itteni szakkönyvekbe bekerülnek. Így remélni lehet, hogy egyszer — talán a fiatalok révén, akik már ezekből a könyvekből szerzik ismereteiket, sőt magyarországi szakkönyveket is lapozgatnak — megjelennek az élőszóhasználatban is.

Jakab István

A szlovákiai magyar nyelvművelés

A nyelvművelő tevékenység fő indítéka meggyőződéseim szerint nemcsak az anyanyelv szeretete, hanem az anyanyelv egy és oszthatatlan voltának, nemzet- és kultúrafenntartó, hagyományőrző szerepének felismerése. Többszörösen érvényes ez a megállapítás a nemzetiségi viszonyok közt végzett nyelvművelő munkára, amely mögött — helyzetéből következően — általában nem áll saját tudományos intézmény, sem szakfolyóirat.

A második világháború befejeződése, a felszabadulás után néhány évnek kellett eltelnie, míg újra megindulhatott a Csehszlovákiában élő magyar nemzetiség kulturális élete. A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején nyíltak meg ismét a magyar iskolák, alakult meg a magyar kulturális egyesület, a Csemadok, kezdődött a magyar nyelvű könyvkiadás, indult meg a magyar nyelvű időszaki sajtó és a Csehszlovák Rádió rendszeres magyar adása. Akkor jelentkezett újra a nyelvűművelés igénye, hiszen magyar iskola és magyar sajtó híján addig ilyesmivel nem is lehetett foglalkozni. Az első hazai nyelvűművelők — a pedagógusokon kívül — kétségtelenül azok a névtelen lektorok és szerkesztők voltak, akik legjobb tudásuk szerint gyomlálgatták a nyelvi hibákat az időszaki sajtó termékeiben meg az első könyvformában megjelent csehszlovákiai magyar kiadványokban. Elvértve már egy-egy nyelvűművelő cikk is napvilágot látott a sajtóban. Néhány csehszlovákiai magyar szakember — többnyire pedagógus — elég korán felismerte a nyelvromlás veszélyét, főként a többségi nyelvnek az erős hatását, amely nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a csehszlovákiai magyar lakosság számos közéleti fogalmat szlovák szóval nevezett meg — a hatóságoktól, intézményektől kezdve az új politikai és társadalmi fogalmakon át egészen a különféle közszükségleti cikkekig —, hanem abban is, hogy sok esetben szó szerinti fordítással próbálta „megmagyarítani” azoknak az új fogalmaknak a nevét, amelyeket szlovákul ismert meg. Hamarosan kiderült azonban, hogy nyelvi gondjainknak ez csak az egyik része, hiszen a csehszlovákiai magyarok nyelvhasználatában más jellegű hibák is mutatkoznak, nagyjából ugyanazok, amelyek az egész magyar nyelvterületen előfordulnak, s amelyekkel az egyetemes magyar nyelvűművelés állandóan foglalkozik.

Ha belenézünk „A csehszlovákiai magyar irodalom válogatott bibliográfiája” című kiadvány eddig megjelent három kötetébe (i. m. 1945—1960, 1961—1970, 1971—1980, Madách, Bratislava, 1982., 1984., 1986.), megállapíthatjuk, hogy ez a bibliográfia 1945 és 1960 közt tizenkilenc, 1961 és 1970 közt már ötvenkét, 1971 és 1980 közt nyolevanhárom nyelvűművelő cikk és tanulmány megjelenését tünteti fel. A valóság ennél kedvezőbb, mert az említett bibliográfia a kisebb terjedelmű nyelvűművelő írásokat, glosszákat nem vette figyelembe. Lényegesen növekedett az ilyen jellegű írások száma a legutóbbi évek során is, hiszen a nyelvűművelés több szakember érdeméből nagyobb lendületet vett, és rendszeresebbé vált. A nyelvűművelő munka kezdeményezői, támogatói, szervezői közt ott vannak a hazai magyar lapok, a Csehszlovák Rádió magyar adásának főszerkesztősége, a Madách Könyv- és Lapkiadó Vállalat s nem utolsósorban a Csemadok Központi Bizottsága mellett 1967 óta működő nyelvi szakbizottság s ennek terminológiai munkacsoportja.

Ami a nyelvűművelő — még pontosabban: az anyanyelvvvel foglalkozó — csehszlovákiai magyar könyveket illeti, számuk egyelőre hét. Ezek 1970 és

1987 közt jelentek meg, közülük „A hűség nyelve” című válogatás második, bővített kiadásban is. De vegyük ezeket a kiadványokat sorjában.

Először is Deme László könyvét kell említenünk, melynek címe: „Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról” (Madách, Bratislava, 1970.). Ebben a kiadványban gyűjtötte össze a szerző — aki öt évig működött vendégtanárként a pozsonyi Komenský Egyetem magyar tanszékén — azokat a cikkeket és tanulmányait, melyekben elsőként mérte fel a szlovákiai magyar nyelvhasználat állapotát, tisztázta nyelvűművelésünk több fontos kérdését, és kijelölte feladatait. A szóban forgó könyvet teljes joggal tekintjük a szlovákiai magyar nyelvűművelés alapművének. Ugyanígy nagyra kell becsülnünk Deme László professzornak a szlovákiai magyar nyelvűművelés ügyét segítő egyéb tevékenységét is, hiszen még az egyetemről való távozása után is foglalkozott a szlovákiai magyar újságírókkal mint továbbképző nyelvi tanfolyamuk előadója, és több előadást tartott a kassai Kazinczy-napok keretében.

Következő nyelvűművelő kiadványunkat („Hogy is mondjuk?”, Madách Bratislava, 1976.) Jakab István állította össze. A kötetben hét szerző hosszabb-rövidebb nyelvűművelő írásai szerepelnek. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek egy része már Jakab István szervezőmunkájának eredményeként született meg (még 1969–70-ben), nevezetesen a „Nyelvi sajtószemle” című fejezetbe sorolt tanulmányok, melyek néhány hazai magyar lapunk nyelvi színvonalát vizsgálják. A könyv zárófejezete — „Nyelvűművelésünk helyzete, elvei és legfontosabb feladatai” (Jakab Istvánnak a kassai Kazinczy-napokon, 1973. november 30-án elhangzott előadása) — összefoglalja egyrészt a csehszlovákiai magyar nyelvűművelés addigi történetét, másrészt ismerteti eredményeit és nehézségeit. Áttekintést ad az egyetemes magyar nyelvűművelés kérdéseiről, és megfogalmazza a csehszlovákiai magyar nyelvűművelés alapelveit és feladatait.

1980-ban jelent meg ugyancsak a Madách Könyvkiadónál Jakab István első önálló kötete, a „Nyelvűnkéről nyelvűnkért”, amely a szerző összegyűjtött nyelvűművelő előadásait és cikkeket tartalmazza. A könyv mintegy harminc oldalnyi bevezető része néhány elméleti kérdést tisztáz, amilyen például a nyelv rétegződése, a szavak értéke, a legfontosabb szóalkotási módok stb., s ezt követi hetvenkét cikk, melyekben a szerző konkrét hibákra mutat rá, ezeket elemzi és helyesbíti.

Jakab István következő nyelvűművelő kötete „Nyelvűnk és mi” címmel jelent meg (Madách, Bratislava, 1983.). Ez a könyv negyvenhárom nyelvűművelő cikket tartalmaz, mint a szerző mondja rövid előszavában: „újabb nyelvűművelő írásainak gyűjteményét”. E kiadvány második része a csehszlovákiai magyar nyelvűművelő irodalomnak alapvető tanulmánya. Elemez, rendszert alkot, hibatispológiát állít fel, kijelöli a feladatokat. Erre a tanulmányra a későbbiekben majd még visszatérek. Jakab István nyelvűművelő cikkeinek, a rádióban elhangzott előadásainak harmadik gyűjteménye, a „Nyelvi vétségek és kétségek” című kötet, 1987-ben jelent meg ugyancsak a Madách Könyvkiadó gondozásában. Mintegy száz rövidebb írást tartalmaz, témakörök szerint csoportosítva. A könyv célja, hogy felhívja a figyelmet a nyelvhasználati hibákra, illetve, hogy eligazítson nyelvi bizonytalankodásainkban.

Szólnom kell itt még „A hűség nyelve” című válogatásról, melyet első ízben 1985-ben jelentetett meg a Madách Könyvkiadó. A könyv alcíme: „Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről”. Tévedés ne essék: ez a kiad-

vány nem a szó szoros értelmében vett nyelvművelő könyv. „Összeállítója, Zalabai Zsigmond, arra vállalkozott, hogy feltérképezi és bemutatja: mit akart és mit tudott elmondani a szlovákiai magyar író az anyanyelvről, az írásbeliség és általában a kultúra, a szellemi és a mindennapi élet éltető közegéről...” — olvashatjuk a könyv fűlszövegében. Mégis meg kell említenünk a nyelvművelő könyvek sorában — 1987-ben megjelent bővített második kiadásával együtt —, mivel határozottan nyelvművelő jellegű írásokat is tartalmaz.

A csehszlovákiai magyar nyelvművelők s mindazok az intézmények, amelyek munkájuknak teret adnak, egyetértenek azzal, amit Jakab István a már említett hosszabb tanulmányában (A csehszlovákiai magyar nyelvművelés legfontosabb kérdései. In: Nyelvünk és mi, Madách, Bratislava, 1983.) megfogalmazott. Az alábbiakban röviden ismertetem ennek az összefoglaló tanulmánynak néhány főbb pontját.

Első és igen fontos megállapítása a nyelv egységére vonatkozik: „...egy magyar nyelv van, a közös magyar nyelv, s ennek köz- és irodalmi nyelvi formája a norma, a követendő nyelvi eszmény.” A csehszlovákiai magyar nyelvművelés ebből az alapelvből indul ki, és eleve elutasítja azt az elméletet, amely szerint előbb-utóbb szükségszerűen létrejön valamiféle külön csehszlovákiai magyar nyelv. A nyelvhasználatban lehetnek kisebb — a nyelv lényegét azonban nem érintő — eltérések. Vannak ugyanis sajátos — többnyire közéleti, közigazgatási — fogalmak, amelyek megnevezésében az illetékes hatóságok ragaszkodnak az úgynevezett regisztrált formához (ilyen például a *nemzeti bizottság* — a *národný výbor* szlovák elnevezés pontos megfelelője —, amelyet Magyarországon városi vagy községi tanácsnak hívnak), más fogalmak nevét azonban semmi okunk szó szerint lefordítani a szlovák vagy a cseh nyelvből. E szempontból újságíróink vannak a legnehezebb helyzetben, hiszen ők nap nap után találkoznak a szlovák nyelvben is újként megjelenő kifejezésekkel, s nem minden esetben ismerhetik mindjárt ezeknek a helyes megfelelőit. Az új fogalmak helyes magyar nevének felkutatása számukra mindennapi feladat. Ma már ők is tudják, hogy amíg nem találják meg a pontos megfelelőt, ne a szolgai fordítás módszerét válasszák, hanem inkább a szlovákából megismert és megértett fogalom körülírásával oldják meg a problémát.

A szóban forgó tanulmány általános jellemzést ad a csehszlovákiai magyar nyelvhasználatról. Deme László fentebb már említett könyvének máig érvényes megállapításaiból kiindulva von le következtetést nyelvhasználatunk szintjeire nézve, és részletes áttekintést ad nyelvhasználati hibáinkról, beszámol nyelvművelésünk formáiról, addigi eredményeiről és kitűzött feladatairól. Egyebek közt szorgalmazza a csehszlovákiai magyar nyelvművelés intézményesítését.

Azóta, hogy ez az összefoglaló tanulmány megjelent, a csehszlovákiai magyar nyelvművelés szervezeti feltételei és kitűzött céljai lényegesen nem változtak. Annyi bizonyos, hogy az anyanyelv iránti érdeklődés határozottan tovább növekedett. Ezt bizonyítja például az is, hogy a Csemadok hetilapja, a Hét, 1985-ben „Kincsünk, az anyanyelv” címmel rendszeres rovatot indított. Ennek munkatársai elsősorban pedagógusok, szerkesztők, de olyan különféle munkaterületeken dolgozó szakemberek is, akik a saját szakmájukat érintő nyelvi jelenségekkel foglalkoznak. A Hét említett rovata közölte Kázmér Miklósnak — aki jó néhány éven át működött a pozsonyi Komenský Egyetem magyar tanszékén vendégtanárként — népszerű nyelvtörténeti-etimológiai

cikksorozatát, s ezzel új színnel gazdagította az anyanyelvvel foglalkozó irodalmunkat.

Egyébként a csehszlovákiai magyar nyelvújítóknek évek óta publikálási lehetőséget ad az Új Szó, hiszen már 1974-ben megindította „Kis nyelvőr” című rovatát. Ebben a rovatban két éven át kéthetente — minden második szombaton — közöltek nyelvújító írásokat. 1976 óta az Új Szónak csaknem minden szombati számában ott van a „Kis nyelvőr”. Néha még előfordul, hogy a rovat magyarországi szerző írását közli, az utóbbi időben azonban ez inkább ritka eset. Sajnos, így sem mondhatjuk, hogy a rovatnak sok a munkatársa; a szerkesztőség tájékoztatása szerint mindössze öten írnak oda rendszeresen. Az azonban bizonyos, hogy az olvasók kíváncsiak és szeretik ezt a rovatot. A többi csehszlovákiai magyar lap, ha nem is rendszeresen, de időről időre közöl nyelvújító írásokat. Fontos szerepe van a nyelvújításban a Csehszlovák Rádió magyar nyelvű adása Anyanyelvünk című ötperces műsorának. Ezt minden szombaton sugározzák, 1977. január 15-e óta. A műsor állandó munkatársai Jakab István, Morvay Gábor és Mayer Judit, szervezője a Csehszlovák Rádió magyar adásának főszerkesztősége.

Szervezeti keretet a csehszlovákiai magyar nyelvújításnak most is a Csemadok Központi Bizottságának nyelvi szakbizottsága ad. A szakbizottság tagjai társadalmi munkában szervezik a nyelvújító tevékenységet és a nyelvújítási anyag gyűjtését. A nyelvi szakbizottság terminológiai munkacsoportja — amely szerkesztőkből, kiadói dolgozókból, különféle műszaki területeken dolgozó szakemberekből áll — azzal foglalkozik, hogy a szlovák közéleti és szakmai terminusok magyar megfelelőit egységesítse, és rendszeresen közzétegye az intézménynevek magyar fordításának jegyzékét.

A nyelvi szakbizottság hagyományossá vált rendezvénye a Kazinczy-napok. (Ez idén — 1989 márciusában — rendezték meg huszadszor.) A helyszín Kassa, ahol évente egyszer összegyűlnek az anyanyelv ügye iránt érdeklődő dolgozók, előadásokat hallgatnak meg (az előadók magyarországi és hazai szakemberek), s megvitatják a nyelvújítás, a nyelvújításgyűjtés vagy például a tankönyvkiadás időszaki kérdéseit. A Kazinczy-napok szervezésében az újságíró-szövetség és az oktatási szervek is részt vesznek. A helyes kiejtés országos versenyét szintén a Kazinczy-napok keretében tartják meg.

Különböző szervezetek — szerkesztőségek, művelődési klubok, a Csemadok járási, városi szervezetei stb. — szintén foglalkoznak az anyanyelv ügyével, előadásokat kérnek fel, sőt nagyobb arányú rendezvényekre is vállalkoznak. Ilyen volt a legutóbbi időben például „Az anyanyelv hete — 1988. december 9–16.”, melyet a Csemadok több járási bizottsága és a Dunaszerdahelyi Járási Könyvtár közösen rendezett, részben Dunaszerdahelyen, részben több járás néhány községében. A rendezők változatos műsort állítottak össze: irodalmi, nyelvi előadásokat, író-olvasó találkozókat, játékos nyelvi vetélkedőket, ünnepi énekkari találkozót szerveztek. Az előadásokat részben magyarországi szakemberek tartották.

Abból, amit eddig elmondtam, nyilvánvalón kitűnik, hogy a csehszlovákiai magyar nyelvújító tevékenységet egyelőre nem sikerült olyan értelemben intézményesíteni, ahogyan azt Jakab István szorgalmazta. Véleményem szerint az a mi nyelvújító munkánk legnagyobb nehézsége, hogy azok az intézmények, amelyeknek közvetlenül vagy közvetve feladatuk az anyanyelv ápolása, még mindig egymástól némileg elszigetelve dolgoznak. Mai napig nincs olyan szerv, amely igazán össze tudná fogni valamennyi jó szándékú

törekvést. Más fölöttes szervhez tartozik az iskola, máshoz egyetlen magyar napilapunk, megint máshoz az egyéb magyar lapok, az egyetlen magyar könyvkiadó, s más gazdája van az egyes szlovák kiadók keretében működő magyar szerkesztőségeknek. A Csemadok nyelvi szakbizottságában és ennek terminológiai munkacsoportjában olyan önkéntesek dolgoznak, akik hivatásukkal járó elfoglaltságuk miatt csak szabad idejük egy részét tudják a nyelvművelő munkára fordítani. És ez bizony nem elég. A magyar intézmények megteszik a tőlük telhetőt, de igazán jó eredmények eléréséhez ez még mind kevés.

Nem állíthatom, hogy a nagyközönség általában közömbös a nyelvművelés iránt, inkább csak nem eléggé aktív. Olyasmit sem tapasztalhattunk, hogy a szlovák hivatalos szervek ne támogatnák a nemzetiségi nyelv ápolását szolgáló vállalkozásokat, vagy éppenséggel gátat akarnának vetni a nyelvművelő szándékoknak. Erről szó sincs. Ám a kezdeményezést nagyobbára ránk bízják, éljünk az alkotmány biztosította jogokkal — az állam gondoskodik magyar iskoláról, magyar sajtóról —, az anyanyelv ápolása a meglevő intézmények keretében magának a nemzetiségnek az ügye.

Független, erre a munkára szakosított intézmény híján a csehszlovákiai magyar nyelvművelés ügye továbbra is önkéntesek kezében van. Aggasztónak tartom, hogy mindeddig nem sikerült fiatal szakembereket megnyernünk az aktív nyelvművelő munkára. Az a néhány ember, aki rendszeresen figyeli a csehszlovákiai magyar nyelvhasználat jelenségeit, és a lapokban, a rádióban vagy előadásokon felhívja a figyelmet a hibákra, nagyjából az idősebb, legjobb esetben a középnemzedékhez tartozik.

Az a meggyőződésem, hogy a nyelvművelést az iskolában kell kezdeni, mégpedig nem kizárólag a magyarórán. (Tudomásom szerint vannak is olyan iskoláink, ahol ezt az elvet igyekeznek valóra váltani.) Egyként kötelessége minden magyar pedagógusnak — bármelyik tantárgyat tanítja —, hogy a tanulókat anyanyelvük tudatos, szabatos használatára oktassa. Lehetőleg már az alapfokú iskola, de még inkább a középiskola adjon olyan anyanyelvi alapot a tanulóknak, hogy későbbi tanulmányaik során — melyeket nagyrészt már nem magyarul folytatnak —, illetőleg munkahelyükön — ahol a legtöbb esetben szlovák környezetben dolgoznak — megőrizték ép nyelvérzéküket, megóvják anyanyelvük tisztaságát, és hogy ne legyenek restek magyarul is megtanulni — saját érdekükben és a közösség érdekében, amelyhez tartoznak — a szakmájukba tartozó fogalmak, helyes, pontos nevét. Jól tudom, hogy ez nem kis követelmény, de ez is egyik útja annak, hogy anyanyelvünk egységét, tisztaságát megőrizzük.

Az alap- és középiskolák színvonala természetesen nagymértékben függ a pedagógusoktól. A pedagógusképzés hazánkban az egyetemeken — a bölcsészettudományi és természettudományi karokon —, valamint az önálló pedagógiai karokon folyik. A magyar szakos pedagógusok legnagyobb része a Pozsonyi Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar nyelvi és irodalmi tanszékén, illetve a Nyitrai Pedagógiai Karon végzi tanulmányait. Az alapiskola felső tagozatára és a középiskolára képesítendő hallgatók azonos képzésben részesülnek, azaz a végzett pedagógusok mindkét tagozaton taníthatnak. Megszűnt az egykori szintkülönbség az egyetemi bölcsészettudományi karok és az önálló pedagógiai karok közt.

Ami a saját nyelvművelő munkámat illeti: Jakab István győzött meg vagy húsz évvel ezelőtt arról, hogy nem elég csak a szerkesztőségi íróasztalra

került műfordításokból gyomlálgatni a nyelvi helytelenségeket, hanem nyilvánosságra kell hozni a jó és a rossz tapasztalatokat, figyelni kell a napi sajtót meg a beszélt nyelvet is, és élni kell a jobbítás lehetőségeivel.

A csehszlovákiai magyar nyelvű művelés a nehézségek ellenére eredményeket is felmutathat. Sok, régebben nagyon gyakori káros nyelvi jelenséget sikerült visszaszorítanunk, legalább annyira, hogy az írott szövegekben ma már csak elvétve fordulnak elő. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a szerkesztőségekben képzettebb dolgozók ellenőrzik a szövegeket. Teljesen elégedettek persze ma sem lehetünk a csehszlovákiai magyar sajtó nyelvi színvonalával (a könyvekével, kivált a szakkönyvekével sem mindig!), s egyáltalán nem vigasztal bennünket az a tudat, hogy a magyarországi sajtó nyelvében is akad kivétlnél. (Ott az olvasóközönség élénkebben reagál a nyelvi hibákra, mint nálunk.) Az is tény, hogy még mindig vannak ellenőrizetlen területek — gondolok itt elsősorban például a járási lapok magyar szövegeire, továbbá egyes meghívók, hirdetések, idegenforgalmi tájékoztatók, szlovák könyvekben megjelent magyar nyelvű összefoglalások stb. sokszor bizony hibáktól hemzsező szövegére. Ezeken a területeken éppen az intézményes nyelvű művelés híján nem tudtunk egyelőre igazi eredményt elérni. A nyelvű művelők cikkeikben, előadásaikban természetesen ezekkel a hibákkal is foglalkoznak, de tudniuk kell, hogy ez csak „tüneti kezelés”, „a betegség okát” egyelőre nem tudják megszüntetni, mivel nincs módjuk beavatkozni azoknak az intézményeknek, esetleg személyeknek a hatáskörébe, amelyek vagy akik ezekért a hibás magyar szövegekért felelősek.

A csehszlovákiai magyar nyelvű művelés nem szűkíthető le a szlovák nyelv hatásainak gyomlálgatására. Nyelvű művelőink ma már számos más jellegű hibával — a nyelvjárásiasság jelenségeitől kezdve a helyesírási hibákon át a mondat szerkesztési hibákig —, igen sokféle káros nyelvi jelenséggel foglalkoznak.

A beszélt nyelvről annyit mondanék itt, hogy még mindig akadnak nálunk — még értelmiségiek is —, akiket nem tudtunk teljesen leszoktatni az úgynevezett makaróni nyelvről. Megfigyelésem szerint ez a jelenség — a szlovák szavaknak a magyar beszédbe való belekeverése — ma már inkább az idősebb korosztályhoz tartozók nyelvhasználatában fordul elő, annak ellenére, hogy éppen ők nagyjából magyar iskolába jártak, és általában rosszabbul beszélnek szlovákul, mint a fiatalok. A fiatalabb nemzedék nyelvhasználatában más jellegű szlovák hatások mutathatók ki — például helytelenül lefordított szlovák szerkezetek, szlovákos szófüzések stb. —, ugyanakkor több másfajta, nem a szlovák nyelv hatásának betudható nyelvi vétséget követnek el, amilyen például a szótévesztés, a hibás szóválasztás, a szólásvegyítés, a képzavar stb. Együttal azt is meg kell állapítanom, hogy a hazai magyar nyelvhasználatban kevésbé terjednek az úgynevezett divatszavak és a máról holnapra „felkapott” kifejezések. A rossz értelemben vett hivatalos stílusnak az a fajta köznyelvi lecsapódása pedig, amely nagyon jellemző például a Magyar Rádió és az MTV riportalanyainak egy részére, nálunk egyelőre inkább ritka jelenség. Csak egy példát idézek (a mondat 1989. január 14-én reggel hangzott el a Kossuth rádióban egy boltvezető szájából): „Egy idős néni, akinek táplálkozási igénye a tejtermékek felé orientálódik stb.” — nos, ilyen kacifántos mondatot csehszlovákiai magyar boltvezető nemigen tudna kiagyalni.

A köznyelvi, sajtónyelvi helytelenségek hallatán-láttán minden nyelvű művelő elszomorodik egy kicsit. Hát csakugyan hiába prédikálunk? Néha

azonban kellemes meglepetésben is lehet az embernek része. Elmondanék erről egy tanulságos kis történetet. Színhelye egy kórterem volt; ott beszélgettem egy idős falusi magyar asszonnyal. A néni ke nemigen tudott szlovákul, de amikor a munkájáról beszélt, úgy mondta, hogy a *jéérdében* (JRD — jednotné rol'nícke družstvo, azaz hivatalos magyar nevén: egységes földműves-szövetkezet, rövidítve: efsz) a baromfitelepen dolgozott, és ott *meszkával* etették a tyúkokat. (A *meszka* szó helyes szlovák formája: *zmeska*; ejtsd: zmeszka.) Nem sok értelmét láttam, hogy helyreigazítsam, ámde megszólalt a másik ágyban fekvő fiatalasszony, akiről csak annyit tudtam, hogy szlovákul is jól beszél, és szakmunkásként dolgozik valamilyen gyárban. „Ha magyarul beszélünk — mondta, és hangjából enyhe rosszallás csendült ki —, akkor az nem jéérdé, hanem szövetkezet, a zmeska pedig táp.” Amikor megkérdézttem, hogy ezt honnan tudja, szerényen azt felelte: az iskolából. Hadd reméljem, hogy ez a fiatalasszony nem az a kivétel volt, amely erősíti a szabályt.

Mindent összevéve az a meggyőződése, hogy nyelv művelőinknek — addig is, míg sikerül még szervezettebbé tenni, sőt intézményesíteni a csehszlovákiai magyar nyelv művelő munkát — minden módon igyekezniük kell beleoltani a nemzetiségi közösség tudatába, hogy az anyanyelvért egyként felelős mindenki, aki magyarul gondolkodik, beszél és ír, nemcsak a hivatásos írók, újságírók, szerkesztők, pedagógusok és nyelv művelők.

Mayer Judit

A Kazinczy nyelv művelő napok múltjából

Ez év márciusában huszadik alkalommal találkoztak az anyanyelv művelésével, ápolásával és mindennapi gondoljaival foglalkozó szakemberek és a nyelv sorsa iránt felelősséget érző önkéntes munkatársak a Kazinczy Nyelv művelő Napokon Kassán. Első alkalommal 1967 októberében került sor erre a tudományos jellegű találkozóra, de — sajnálatos módon — a hetvenes évek elején két alkalommal elmaradt a rendezvény. Ezért a két évtizedes évfordulóra csak most kerülhetett sor. Kisebbségi helyzetünkben már az is nagy eredménynek számít, ha egy mozgalom folyamatosan több évtizedig létezik (létezhet) és szolgálja (szolgálhatja) az itt élő magyarság művelődési igényeit. Ezért úgy gondoljuk, hogy mai küzdelmes sorsunkban ez az évforduló főleg számvetésre és visszatekintésre késztesen mindnyájunkat. Elsősorban azért, hogy összehasonlítsuk az eddig elért eredményeket a kezdeti célkitűzésekkel, más szóval összegezzük azt, hogy mi valósult meg azokból a tervekben, melyekkel ezt a mozgalmat annakidején a szervezők létrehozták és elindították. Amellett azon is el kell gondolkodnunk, mik azok a hibák, esetleg mulasztások, melyeket a jobb munka érdekében a jövőben ki kell küszöbölni és a szükséges változtatásokat meg kell tenni.

Az eltelt időszak érdemi méltatása nem az én feladatom. Ezt később az illetékes szakemberek biztosan megteszik. Én most a Kazinczy Nyelv művelő Napok indulását és kezdeti időszakát szeretném bemutatni — az első öt évet — azzal a szándékkal, hogy valós képet adjunk a kezdeti nehézségekről, továbbá a mozgalom akkori terveiről és az úttörők küzdelmes munkájáról.

A nyelv-művelő napok megrendezésének gondolatát a kassai Batsányi⁸ körben vetették fel először, 1967-ben. Még abban évben, október végén sikerült is megrendezni az első találkozót a Csemadok központi szervei és néhány helyi intézmény bevonásával és támogatásával.

Részletesebben kell szólni az első rendezvény célkitűzéseiről és távlati terveiről. Ezt azért tartjuk fontosnak közölni, hiszen ekkor fogalmazódott meg a mozgalom mindenkori tevékenységének a lényege. Azt szerettük volna megvalósítani, hogy a Közép-Kelet-Európában — ma öt országban — élő magyarság nyelvészeti szakemberei legalább ebből az alkalomból találkozhassanak egymással, megbeszélhessék gondolataikat a magyar nyelv művelésével, ápolásával kapcsolatban, és kölcsönösen kicserélhessék tapasztalataikat.

Az első Kazinczy Nyelv-művelő Napokra ezért meghívást küldtünk Kolozsvárra, Újvidékre, Ungvárra és Budapestre. Meghívásunkat az utód-államok közül egyedül az újvidékiek fogadták el, és küldték el képviselőjüket Kassára Korom Tibor személyében. Ő a jugoszláviai Magyar Nyelv-művelő Egyesület munkáját ismertette. Kolozsvárról és Ungvárról nem érkezett válasz. Budapest természetesen örömmel fogadta a meghívást. Két kiváló szakember képviselte a magyar nyelvtudományt: Bárczi Géza akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke és Végh József, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa, a földrajzi névgyűjtés országos irányítója.

A rendezvény megnyitó előadására Fábry Zoltán csehszlovákiai magyar írórt kértük fel. Mivel beteg volt, nem vállalta az előadást. Erre az alkalomra írt értekezését „Kazinczy elkötelezettségében” címmel felolvastuk a találkozó résztvevőinek. A szakmai előadásokon kívül kultúrműsor keretében előadás hangzott el Kazinczy nyelv-művelő törekvéseiről Kovács Győző irodalomtörténész előadásában.

Az előadók egyrészt hazai szakemberek, másrészt külföldi vendégek voltak. A hazaiak közül első helyen kell megemlítenünk Deme Lászlót, a pozsonyi Komenský Egyetem Magyar Tanszékének vendégprofesszorát, aki „A nyelvi kultúra kérdései és feladataink” címmel tartott tartalmas, értékes előadást. Beszélt az anyanyelv fontos szerepéről az ismeretek elsajátításával kapcsolatban, s szólt azokról az előnyökről, amelyek az anyanyelven való tanulás természetes velejárói. Sima Ferenc a pozsonyi Komenský Egyetem Magyar Tanszékének tanára a szlovákiai magyar nyelvjárásokról, a nyelvjárási sajátosságokról szólt. Teleki Tibor, a nyitrai Pedagógiai Főiskola tanára pedig a földrajzi nevekről és azok gyűjtéséről tartott ismertető előadást. A földrajzi nevek gyűjtésével kapcsolatban megemlítette a mesterséges névváltoztatások tényét, melyeknek legtöbb esetben semmi közük sincsen az eredeti elnevezésekhez. Ezért a népnyelvi adatok összegyűjtésére buzdította az önkéntes gyűjtőket.

Bárczi Géza professzor többek között megemlítette, hogy a nyelv-művelő tevékenységnek mindnyájunkban tudatossá kell válnia, s állandóan szem előtt kell tartanunk, hogy a magyar nyelvnek munkásai vagyunk, és tőlünk függ a nyelv jelene és jövője. Felszólalása végén külön is kiemelte, hogy a Kazinczy Nyelv-művelő Napok megrendezését következetes munkával folytatni kell. Végh József a magyarországi önkéntes gyűjtőmozgalmat és a gyűjtés során elért eredményeket ismertette.

A találkozó végén Szabó Rezső, a Csemadok főtítkára méltatta a rendezvényt, amely tartalmában és célkitűzésében eltér az eddigi szlovákiai magyar rendezvények jellegétől. Hangsúlyozta, hogy a szervezők kezdeményezése

szerencsésen találkozott a hazai nyelvészeti szakemberek terveivel és a Csemadok támogatásával. A vendégeket arra kérte, hogy támogassák továbbra is a most meginduló nyelvművelő és gyűjtő mozgalmat.

A rendezvényt mind a szlovákiai magyar sajtó, mind a magyarországi sajtó egyaránt méltatta. Ezeket nem szándékom ismertetni. Mégis engedtessek meg, hogy egy kivételt tegyek és a csehszlovákiai magyar tannyelvű iskolák tanítói számára megjelent módszertani folyóirat, a Szocialista nevelés 1968 januári számából idézzek néhány sort: „Megállapíthatjuk, hogy egy olyan rendezvényt sikerült megvalósítani, amely az eddigi emléknapi és különböző emlékünnepektől eltérően nem széles tömegeket vonzó attraktív műsorra épült, hanem tudományos értekezlet jellege volt, a nyelvészet, a nyelvművelő munka iránt érdeklődőket hozta össze, ösztönözte rendszeres munkára. Hogy mennyire sikerült egy folyamatos mozgalmat elindítani, azt csak egy bizonyos idő elteltével állapíthatjuk majd meg. Az első lépés mindenesetre sikeresnek mondható. Erről tanúskodnak a külföldi vendégeink elismerő nyilatkozatai és a résztvevők érdeklődése a munka iránt.”

Ha már szó esett az elismerő nyilatkozatokról, szeretném közölni vendégeink bejegyzéseit a Batsányi-kör Krónikájába a rendezvénnyel kapcsolatban.

Bárcki Géza ezeket írta: „A kassai ünnepély a magyar nyelv kutatása történetének igen fontos eseménye, mely szerencsésen ötvözte egybe a felvidéki magyarság nyelvi kultúrájának két értékét: a nyelvművelést és a nyelvjárási gyűjtését.”

Deme László bejegyzése: „Örömmel vettem részt a Kazinczy-napokon. Remélem, az első ilyen: mert folytatódniuk kell. — S még azt: minden szép ünnepség annyit nyom a latban, amennyi szívós hétköznapi munka van mögötte. Ennek jegyében ismétlődjenek majd a Kazinczy-napok.” Azt már én teszem hozzá, hogy beírásának második fele mottója lehetne az egész mozgalomnak.

Végh József gondolatai: „Nagy megtiszteltetésnek érzem, hogy a kassai Kazinczy-napokra meghívtak. Szép seregszemléje volt ez a Szlovákiában élő magyar tanároknak, akik tudják, hogy a magyar nyelv ápolása, nyelvjárási és néprajzi emlékeink gyűjtése megtisztelő és kötelező feladata mindnyájunknak.”

A Csemadok központi bizottsága megáévvá tette a mozgalom további támogatását. Létrehozta a nyelvművelő szakbizottságot, mely egy év múlva társasággá alakult. Az Új Szóban és a Hét c. hetilapban nyelvművelő rovat indult meg, és a csehszlovák rádió magyar adásában is rendszeresítették nyelvművelő előadásokat. Azonkívül pályázatot hirdettek meg nyelvjárási gyűjtésre és földrajzi névgyűjtésre egyaránt. Ezt évente megismétlik.

Útjára indult tehát egy mozgalom, mely az annyira fontos nyelvművelést tűzte zászlajára. Persze, azonnal nagy eredményt egyetlen szakember sem várt. Az első rendezvény után a legfontosabb tennivaló az volt, hogy ez a találkozó évről évre megismétlődjék és folyamatosan végezhesse munkáját.

Erre nagy szükség is volt. Hiszen már a következő évben, 1968-ban nagy erőfeszítésünkbe került, hogy a találkozót megrendezhessük. Köztudott dolog, hogy ez az év Csehszlovákiában a válság éve volt, telítve zavaros körülményekkel. Mi ennek ellenére mindent megtettünk azért, hogy a nyelvészek és a nyelvművelők ismét találkozhassanak Kassán s így biztosítsuk a mozgalom folytonosságát. Ismét elmentek a meghívók a Duna menti orrágok nyelvészeinek a címére. Ez alkalommal egyedül Kolozsvárról érkezett lemondó válasz

Szabó T. Attila nyelvészprofesszortól. A levél tartalmából a lényegyet idézem: „Közös ismerősünk útján továbbított kitüntető meghívását nagyon köszönöm, s mint természetjáró nagy örömmel vennék részt magashegyi kirándulásainkon. Rajtam kívül álló okokból erre lehetőségem nincs.” A helyzetre való tekintettel kénytelenek voltunk nélkülözni ebben az évben a magyarországi és a jugoszláviai vendégeket is.

A rendezvényen hazai nyelvészek szerepeltek és tartottak szakmai előadásokat. Ezek közül meg kell említeni Deme László vendégprofesszor „Nyelvhasználat, nyelvűművelés, nyelvtudomány” c. értekező beszámolóját. Válaszolta, mi a teendő, hogy minél szélesebb körben érvényesüljön a helyes nyelvhasználat. Előadását azzal fejezte be, hogy a nyelvűművelés szocialista, állampolgári és emberi kötelesség.

A nyelvészeti előadások témájához szorosan kapcsolódott Turczel Lajos irodalomtörténész „Kazinczy és Kassa” c. előadása az esti kultűrműsor keretében.

A hazai magyar sajtóorgánumok közül az Új Szó és a Hét számolt be legrészletesebben és szakmai igényességgel a rendezvényről. Az értékelésekből megállapítható, hogy a találkozó színvonalas volt, és a nehézségek ellenére is teljesítette küldetését.

Harmadik nyelvészeti találkozóink ismét nemzetközi volt. Budapestről rangos nyelvész érkezett Kassára, Benkő Loránd nyelvészprofesszor személyében, Jugoszláviát pedig Kovács József és Kossa János magyar nyelvészek képviselték. Mivel Kolozsvárról ez alkalommal sem tudtak eljönni a meghívottak, ezért a találkozón Márton Gyula egyetemi tanár egyik nyelvészeti cikkét olvastuk fel. Ebben az anyanyelvi műveltség fontosságáról volt szó, a neves erdélyi nyelvész azt hangsúlyozta, hogy az anyanyelv tökéletes ismerete az idegen nyelvek tanulásának is alapfeltétele. Tényekkel bizonyította, hogy aki jól tudja anyanyelvét, a munkáját is jobban végzi.

Benkő Loránd a magyar nyelvjáráskutatást ismertette és beszélt a helynévkutatás történetéről is. Felhívta a figyelmet arra, hogy a nyelv mai helyzete visszamutat a múltra, s a helynevek kutatása nagy segítséget jelent a régműlt századok magyar történelmének megismerésében. Az elért eredmények alapján nyomon követhetjük a honfoglaláskori magyar törzsek elhelyezkedését, de a lakosság vándorlása is megállapítható az összehasonlító nyelvjáráskutatás segítségével.

Jugoszláviai vendégeink szintén elmondták véleményüket a témával kapcsolatban. Kovács József ismertette a Jugoszláviai Magyar Nyelvűművelő Egyesület tevékenységét, majd részletesen szólt a terminológiai bizottság munkájáról. Bejelentette azt is, hogy a kassai Kazinczy-napokhoz hasonlóan Adán, Szarvas Gábor nyelvész szűlővárosában 1970-ben magyar nyelvűművelő napokat rendeznek. (Ez 1970 őszén meg is valósult, szintén kiváló magyarországi szakemberek részvételével. Kassa képviselőében e sorok írója vett részt a rendezvényen). Kossa János előadásában az idegen szavak helytelen használatáról beszélt, amely a jugoszláviai magyar nyelvroslásnak is egyik fő okozója. Tény az, hogy a kisebbségi sorsban élő magyarság kénytelen bizonyos idegen szavakat átvenni olyan fogalmak kifejezésére, amelyekre nincsen megfelelő a magyarországi nyelvhasználatban. Ez azonban csak különleges szükséglet esetében indokolt. Az idegen szavak átvételénél azonban vigyázzunk arra, hogy ne használjuk őket hibás alakotani változatban, megcsontított formában, hibás végződésekkal vagy jelentésbeli deformációkkal. A nemzetközi

szavaknak is különleges színezetük van, és nagy veszélyt jelent a magyar nyelvre, ha ezeket az egyes utódállamokban más-más értelemben használják.

A találkozó utolsó napján Deme László vendégprofesszor tartott előadást a kiejtés törvényeinek tanulmányozásáról. A téma újszerű volt mindnyájunk számára, hiszen Magyarországon is csak az utóbbi időben foglalkoznak a kiejtés problémáival. Nemzetiségi helyzetünkben fokozott gondosságot kell fordítanunk kiejtésünkre, hogy a közös magyar nyelvet helyesen használjuk.

Meg kell említeni, hogy a rendezvény keretében irodalmi esten megemlékeztünk Kazinczy életéről és munkásságáról Rácz Olivér előadásában. Az esten magyarországi vendégszereplők is felléptek.

A külföldi vendégek benyomásaikról, élményeikről szintén beszámoltak a Kör Krónikájában.

Elsőnek Benkő Loránd gondolatait idézem: „A Kazinczy-napok a csehszlovákiai magyarság anyanyelvi műveltsége megtartásának és továbbfejlesztésének rendkívül fontos fóruma és eszköze. Örömmel vettem rajta részt, és maradandó élményekkel térek haza, megerősödve abban a tudatban, hogy hivatásom, munkaterületem: a magyar nyelv kutatása és ápolása nem cél nélküli. Kívánom a kassaiaknak, s rajtuk keresztül a csehszlovákiai magyarságnak, hogy a Kazinczy-napok immár hagyományossá váló kezdeményezéseit egyre gazdagabb tartalommal, egyre tudatosabb célkitűzéssel vigye, fejlessze, ápolja tovább.”

Deme László bejegyzése: „Az immár harmadszor megrendezett ünnepség arról tanúskodik: a csehszlovákiai magyar társadalom tud akarni és tenni kisebb és nagyobb dolgaiban. — Neveljen az új Társaság sok öntudatos, kiművelt, szocialista polgárt a közös hazának.”

Ezután jugoszláv vendégeink nyilatkoztak benyomásaikról.

Kossa János: „A Nyelvművelő napok problémák, gondok, feladatok seregszemléje, de egyúttal hit és erő forrása is számunkra, csehszlovákiai és jugoszláviai magyarok számára.”

Kovács József: „Örülök, hogy a csehszlovákiai és jugoszláviai nyelvművelők kapcsolatai évről évre erősödnek. Jómagam pedig örülök, hogy harminc év után ismét eljutottam ebbe az ősi, szép városba.”

A hazai magyar sajtó ismét részletesen beszámolt a találkozóról. A magyarországi sajtóviasszhangok nem jutottak el hozzánk. Viszont kimerítő ismertetést közöltünk az ungvári Kárpáti Igaz Szóban, — akárcsak az első rendezvényről —, hogy felhívjuk az ő figyelmüket is a mozgalomra. Egyébként az első Kazinczy-napok teljes anyaga és a harmadik rendezvény irodalmi előadása megjelent a kassai Batsányi-kör évkönyvében (1965—1968). Második évkönyvünk, amely a további évekről adott volna számot, sajnos, már nem jelenhetett meg.

A következő évben, 1970-ben készítettük elő a IV. Kazinczy Nyelvművelő Napokat, melyek a nagy cseh pedagógus, Jan Amos Komenský halálának 300. évfordulóján kerültek sorra. Ez az évforduló arra kötelezett minket, hogy a tervezett szakmai előadásokon kívül méltó módon emlékezzünk meg Komenskýról is, annál inkább, hiszen a magyar oktatásügy is sokat köszönhet tanításának és magyarországi tevékenységének.

A szakmai előadások közül ki kell emelnünk a Budapestről meghívott Szathmári István egyetemi tanár előadását, amelyet a magyar irodalmi nyelvről tartott, s amelyben a magyar nyelvterület északi-északkeleti tájainak a magyar irodalmi nyelv kialakulásában játszott szerepéről beszélt. Néhány

idézet: „Ne felejtsük el, hogy irodalmi nyelvünk a XVI—XVII. századig Kassa—Sárospatak—Debrecen környéki nyelvjárás alapján jött létre, hogy ez az országrész adta Szenczi Molnár Albertet, akinek nyelvtana, szótárai, zsoldára, bibliafordítása és egyéb művei nem kis mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy nyelvünk normalizálódása — mégpedig a ma felé — intenzívebben meginduljon. Ugyancsak ez adta — hogy a nyelvtaníróknál maradjunk — a révkomáromi Komáromi Csipkés Györgyöt, a pereszlényi születésű jezsuita Pereszlényi Pált, akinek latinul írt magyar nyelvtanában már szinte a mai nyelvi normákat találjuk. És ez a terület formálta magát Kazinczyt, aki a nyelvújítás irányítása, kiterjedt levelezése, számos műve stb. révén az első között járult hozzá irodalmi nyelvünk végleges létrejöttéhez és megszilárdításához.”

Érdekes volt Deme László előadása is, aki a sajtónyelv, az iskolai nyelv és a magyar köznyelv kérdéseivel foglalkozott, tekintettel nemzetiségi helyzetünkől eredő sajátos problémáinkra. Az előadásából csak egy mondatot ragadok ki: „A gondolkodás szintjének az emelése nagyon szoros összefüggésben van a nyelvtanítás szintjének az emelésével.” Kifejtette azt is, hogy míg a szlovákiai magyar köznyelv természetesen tartalmaz regionális elemeket, irodalmi magyar nyelv csupán egyetlenegy van, ezt tudatosítanunk kell.

Ezután hazai előadók következtek, akik közül Zsilka Tibor és Teleki Tibor előadásait kell kiemelnünk.

A Komenský emlékestet a Városi Nemzeti Bizottság Művelődésügyi Osztályával közösen szerveztük. Előadónak a nemzetközileg is elismert jeles Komenský-kutatót, Szalatnai Rezső írórt kértük fel. Ünnepi beszédében szó esett arról is, hogyan emlékezett meg Hollandiában a múlt esztendőben három nemzet: Magyarország, Csehszlovákia és Hollandia küldöttsége a 300 évvel ezelőtt élt, de pedagógiai elveiben és gyakorlatában ma is ható nagy pedagógusra, Komenskýre. Szellemesen jegyezte meg a nagy cseh pedagógus származására vonatkozólag, hogy Komenský a magyar nép ajándéka a cseh nemzet számára. Utána a Győri Tanítóképző Intézet vegyeskara — a Barsi-házaspár közreműködésével — adott színvonalas, az évforduló rangjának megfelelő műsort az ünnepi est résztvevőinek.

Az 5. rendezvény már szerényebb körülmények között ment végbe. Éreztük már, hogy kisebbek a lehetőségeink a megrendezéssel kapcsolatban. Ezért a szakmai előadásokat úgy állítottuk össze, hogy azok a hazai nyelvészek közreműködésével megvalósíthatók legyenek. Főleg nyelvűvelésünk helyzetéről, sajtónyelvünk problémáiról és a szlovák és a magyar nyelv összehasonlító kérdéseiről esett szó. Az esti műsorban Bánffy György, az ismert magyarországi színművész szerepelt, aki „Ékes-érdes anyanyelvünk” c. előadásával kiegészítette a szakmai témákat. Műsora hét évszázad természetéből válogatott igényes előadásban. Legrégibb nyelvemlékeink ismertetésével kezdte; idézett a Halotti Beszédből, bemutatta az Ómagyar Mária Siralom szövegét, bibliafordításokat, kódexrészleteket adott elő. Előadásának olyan nagy sikere volt, hogy másnap a Magyar Tanítási Nyelvű Ipariskola diákjai részére meg kellett ismételnie műsorát.

A következő évek rendezvényeinek megszervezésénél a Batsányi-kör közreműködését már nem igényelték. A találkozók azóta csak mint hallgatók veszünk részt.

Göröcsös Mihály

A magyar nyelv helyzete Jugoszláviában

1. A magyar nyelv egyike a Jugoszláviában beszélt nyelveknek. Anyanyelvként mintegy 460 000 személy használja, továbbá körülbelül 220 000 azoknak a más anyanyelvűeknek a száma, akik többé-kevésbé értik ezt a nyelvet, jó részük pedig második nyelvként aktívan használja is.¹ A magyar nyelven beszélők zöme a Vajdaság SZAT területén él (kb. 90%-uk), a többi pedig Jugoszlávia más vidékein, elsősorban a Horvát SZK-ban (Drávaszög, Szlavónia) és a Szlovén SZK-ban (Muravidék). Magyar anyanyelvűek és magyar nyelven értő személyek az ország már részén is találhatók, különösen a nagyobb városokban (Belgrád, Zágráb, Rijeka, Szarajevó stb.).

A magyar nyelven való kommunikációs lehetőségeknek igen széles a skálájuk, a családi körtől a Szövetségi Képviselőházig terjed. A nemzeti és a nemzetiségi nyelvek és íráskor egyenrangúságának elve a jugoszláv szocialista demokrácia fontos eleme. Az egyenrangú nyelvhasználat érvényesítésének lehetőségeit és módjait számos törvény, határozat, szabályzat stb. tartalmazza, amelyeket köztársasági, tartományi, községi testületek, társadalmi szervezetek, munkástanácsok hoztak létre.

A nyelvhasználati egyenjogúság lehetővé teszi, hogy az állami szervezetben és közmegbízást végző szervezetekben az eljárást a nemzeti és nemzetiségi nyelvek valamelyikén végezzék, tehát pl. magyarul, ha az eljárásban részt vevő felek ezzel egyetértenek. Bizonyos feltételekkel nemzetiségi nyelven, esetünkben magyarul történhet az ügyfelekkel való szóbeli és írásbeli érintkezés, a polgárok jogainak gyakorlásával és kötelezettségeinek teljesítésével kapcsolatos eljárás lefolytatása, a gyűlések anyagának előkészítése, a hivatalos és közérdekű közlemények közzététele, a testületek és szervek munkájában való részvétel. Mindezekben a szerepekben a magyar nyelv gyakorlatilag főként azokban a helységeken jut kifejezésre, ahol nagyobb számban él magyar nyelvű lakosság, vagyis ahol objektíven is nagyobb lehetőség mutatkozik használatára: a községi képviselő-testületek és végrehajtó szervek munkájában, a bíróságokon, postahivatalokban, bankokban, egészségházakban, üzletekben, busz- és vasútállomásokon stb.

A társadalmi élet többi területén a szabad nyelvhasználat joga érvényesül, mégpedig az oktatásban és nevelésben, a tájékoztatásban (sajtó, rádió, televízió), a könyvkiadásban, a művelődésben (színház, énekkarok és zenekarok, táncsoportok stb.).

A magyar nyelv a Vajdaság SZAT-ban egyenrangú a szerbhorvát, ill. horvátszerb, a szlovák, a román és a ruszin nyelvvel, a Horvát SZK-ban a horvátszerb és több nemzetiségi nyelvvel, a Szlovén SZK-ban pedig a szlovén és az olasz nyelvvel. A Vajdaságban 38 községi alapszabály rendelkezik a magyar nyelv használatáról, Horvátországban 8, Szlovéniában pedig 2.² A

¹ A magyar nyelvet használók számát becslés alapján állapítottuk meg, mivel a statisztikai kiadványok nem közölnek nyelvtudásra vonatkozó népszámlálási adatokat. Egyébként a tanulmányban közölt számadatok jórészt a Szövetségi Statisztikai Intézet és a Tartományi Statisztikai Intézet kiadványaiból származnak.

² A községi alapszabályok különböző módon és részletességgel foglalkoznak a magyar nyelv használatával. Némelyikben csupán egy-két szakasz vagy bekezdés utal erre a kérdésre, és olyanok is vannak, amelyeknek egészen végighúzódik a nyelvi egyenrangúság szempontja.

nemzetiségi nyelv egyenrangúvá nyilvánításához elsősorban a lakosság nemzetiségi összetétele szolgál alapul, habár ez nem mindig mérvadó, tudniillik némelyik község a magyar lakosság arányának minimális (2–3%-os) volta ellenére szükségesnek tartotta, hogy a magyar nyelv használatáról is rendelkezzen (pl. Fehértemplom, Đakovo, Muraszombat), míg más községek ennél jelentékenyebb számú magyar lakosra sem voltak tekintettel (pl. Beočin, Indija).

A Vajdaság Szocialista Autonóm Tartományban számos olyan (államigazgatási értelemben vett) község van, amelynek területén nagyobb arányú magyar lakosság él: Kanizsa, Zenta, Ada (80–90%), Topolya, Kishegyes, Becse, Csóka (60–70%), Temerin, Szabadka, Törökkanizsa (40–50%) stb. Nagyszámú magyar nyelvű lakosa van még Újvidéknek, Zombornak, Zrenjainak, Kikindának stb. A Horvát Szocialista Köztársaságban meglehetősen elszórtan él a magyarság, egyedül a pélmonostori (Beli Manastir) községben él 20%-nál több magyar. A Szlovén Szocialista Köztársaságban Lendva községnek van jelentősebb magyar lakossága (25% körül).³

A magyar nyelvnek az öngazdálkodásban való használata különböző formákban jut kifejezésre: a gyűlésre való anyag előkészítésében (a magyar nyelv egyenrangúságát elismerő községeknek mintegy a felében, továbbá egyes helyi közösségekben és munkaszervezetekben), a gyűlésen való felszólalásokban, vitákban (leginkább hivatalos fordítók közreműködésével, akik szerbhorvát nyelven mondják el azt, amit a magyar nyelven felszólaló közölt, hogy mindenki tudja miről van szó; némelyik községben és a képviselőházakban a műszaki feltételek meglétének köszönhetően szimultán fordításra is lehetőség van; továbbá olyan környezetek is előfordulnak, ahol a küldöttek ismerik egymás nyelvét, úgyhogy általában nincsen szükség a felszólalások fordítására, pl. Zentán, Adán, Csókán, Kanizsán stb.). Akadnak olyan községek, amelyekben nincsen lehetőség arra, hogy a magyar nyelv szerepet kapjon a gyűléseken, mert nincsen megfelelő fordítójuk, vagy nem érdekeltek a dologban.

Az igazgatási szervekben jelentős eredmények születtek az ott dolgozóknak a magyar nyelvű ügyintézésre való felkészítésében. Sok szervben kijelölték azokat a munkafeladatokat, amelyeknek végzéséhez szükséges vagy kívánatos a magyar nyelv ismerete. Azok a dolgozók, akik két nyelven (szerbhorvát és magyar) érintkeznek az ügyfelekkel vagy vezetik az eljárást, külön juttatásban részesülnek. Vannak azonban olyan igazgatási szervek is, amelyekben a kádereknek a kétnyelvű munkára való felkészítése nem éri el a megfelelő szintet. A kétnyelvű tevékenységi formák közül a felekkel való szóbeli érintkezésben születtek a legjobb eredmények, mivel ez nem igényel olyan fokú választékoságot, mint az írásbeli érintkezés, úgyhogy azoknak sem okoz különösebb gondot, akiknek nem anyanyelvi szintű a magyar nyelvtudásuk. A szerveknek egy része a polgárokkal való kétnyelvű írásbeli érintkezésre is fel van készítve. Meglehetősen kedvezőtlen viszont a helyzet az államigazgatási eljárás vezetésénél: a magyarnyelvűség feltételei sok helyütt hiányoznak, a szervek nagy része kizárólag szerbhorvát nyelven vezeti az eljárásokat. Számos igazgatási szervben kétnyelvű úrlapok találhatók, amelyek az ügyfelekkel való kommunikációt vannak hivatva megkönnyíteni, de nem mindenütt használják őket rendszeresen. Külön problémát jelent, hogy a kétnyelvű úrlapok nem

³ Mintegy 7–8000 magyar Jugoszláviának más részén él, elsősorban Belgrádban.

egységesek a különböző községekben és hivatalokban, a helyi fordítók találékonyságától és rátermettségétől függ a használhatóságuk. Némelyikük bizony olyan suta megfogalmazású és felépítésű, hogy az ügyfél eléggé nehezen tudja kitölteni, vagy esetleg vissza is riad attól, hogy a magyar nyelvű részt töltsé ki. Nyilván célszerűbb volna, ha bizonyos kétnyelvű űrlapokat egységesen állítanának össze az érdekelt ügyosztályok számára.

Igen eredményesen használják a magyar nyelvet az igazságszolgáltatási szervek. A nemzetiségi lakosságú területeken működő bíróságok zöme fel van készítve a magyar nyelvű eljárásra, a többinek pedig delegálás útján káderbeli és műszaki segítséget nyújtanak az egyes községi és kerületi bíróságok, valamint a felsőbb igazságszolgáltatási szervek. A gazdasági ügyekkel foglalkozó általános társultmunkaügyi bíróságokon alkalmilag bíznak meg magyarul tudó bírót, vagy máshonnan delegálnak ilyent, ha az eljárás vezetéséhez nincsen biztosítva állandó bíró. A legtöbb magyar nyelvű tárgyalás a községi bíróságokon folyik. Számos esetben a teljes eljárás magyar nyelven történik. A bíróságoktól eltérően az ügyészségek nagyobb részében nincsenek meg azok az alapvető káderbeli és műszaki feltételek, amelyek lehetővé tennék a magyar nyelven való munkát. A szabálysértési szervekben növekvőben van a magyar nyelven lefolytatott tárgyalások aránya.

Fontos szerepet töltenek be a magyar nyelv egyenrangú használatának érvényesítésében a fordítószolgálatok. Azoknak a községeknek a zömében, amelyekben a községi alapszabály a magyar nyelv használatáról rendelkezik, fordítószolgálatot szerveztek. A legtöbb fordító a községi képviselő-testületek szükségleteire végez munkát, együttműködik az ülésanyag előkészítésében, a határozatok magyar nyelvű szövegének a megfogalmazásában stb., olykor pedig az igazgatási szerveknek is segítséget nyújt. Tizenegy községben az önigazgatási érdekközösségek is alkalmaznak szerbhorvát—magyar nyelvi viszonylatban dolgozó fordítókat. A fordítószolgálatok között nagy különbségek vannak állomány és felszereltség tekintetében. Egyes községi fordítószolgálatokban több fordító, anyanyelvi lektor, gépiró is működik, másutt viszont mindössze egy fordító végzi a szolgálatot. A jobb anyagi helyzetben levő községek korszerű műszaki felszereléssel segítik elő a nyelvhasználati egyenrangúság érvényesítését (villanyírógép, diktafon, egyidejű fordításra berendezett ülésterem stb.), több községben viszont csupán hagyományos eszközök (papír és ceruza) áll a fordító(k) rendelkezésére. A szakirodalommal, szótárakkal, lexikonokkal, kézikönyvekkel való ellátottság is különböző mértékű, néhol nem bizonyul kielégítőnek.

A fordítások minősége tíz-tizenöt évvel ezelőtt még sok kívánnivalót hagyott maga után, az utóbbi években viszont javulás észlelhető. A magyar nyelvű hivatalos szövegek érthetőségét, gördülékenységét bizonyos objektív és szubjektív mozzanatok befolyásolják. Az objektív tényezők közül mindenképpen meg kell említeni az időhiányt, ugyanis gyakran megtörténik, hogy a fordító szinte az utolsó pillanatban kapja meg a fordításra szánt anyagot, úgyhogy kénytelen egyenesen a gépbe diktálni a magyar szöveget. Ehhez aztán az is hozzájárul olykor, hogy a fordítók némelyike nincsen kellőképpen felkészülve a reá váró feladatokra. Egyiküknek-másikuknak nemcsak, hogy megfelelő fordítói képzettségük nincsen, hanem nyelvi, terminológiai és nyelvhelyességi ismereteik is hiányosak. Mindennek az a következménye, hogy egyik-másik fordítás nem eléggé érthető, szóhasználatában pontatlan, mondatszerkesztésében nehézkes.

A kétnyelvűség gyakorlatában jelentkező problémák megoldására az újvidéki Bölcsészettudományi Karon magyar nyelvű fordítóképzés indult másfél évtizeddel ezelőtt, továbbá a Tartományi Közigazgatási Intézet minden évben fordítói szemináriumot szervez. A szerbhorrvátról magyarra fordítók munkáját segíti elő a mintegy 120 ezer címszót feldolgozó, három kötetes Szerbhorrvát—magyar enciklopédikus szótár (1968., 1971., 1975.), valamint az Önigazgatási és egyéb társadalmi-politikai kifejezések szerbhorrvát—magyar szótára (1979).

2. A magyar nyelvnek az oktatás és a nevelés terén való használata nagy hagyományokra tekint vissza a szocialista Jugoszláviában. Már a háború utáni első években létesültek magyar tannyelvű tagozatok, az ötvenes évek elejétől pedig tovább nőtt a számuk. Például az 1951—52-i tanévben 45 572 általános iskolai diák tanult magyar nyelven az országban, az 1956—57-i tanévben 49 844. A hatvanas évektől kezdve fokozatosan csökkenő irányzatot mutat a magyarul tanulók száma, főleg a demográfiai helyzet kedvezőtlen alakulása miatt.⁴ Pl. az 1961—62-i tanévben 47 830 volt a magyar nyelven tanuló általános iskolások száma, az 1966—67-i tanévben 43 379, az 1971—72-i tanévben 37 515, az 1976—77-i tanévben 34 044, az 1979—80-i tanévben 31 536

A középiskolákban ezzel szemben inkább létszámnövekedés figyelhető meg. A negyvenes évek második felében elsősorban gimnáziumokban folyt magyar nyelvű oktatás, az ötvenes évek elejétől kezdve pedig szinte ugrásszerűen nőtt az ipari iskolákban és szakiskolákban a magyar tannyelvű tagozatok száma. Az 1969/70-i tanévben már 49 tagozaton 5642 tanuló folytatta tanulmányait magyar nyelven. A hetvenes évek elején újabb magyar tannyelvű gimnáziumi és szakiskolai tagozatok nyílnak (Törökkanizsa, Becse, Pancsova, Kúla). A Vajdaság SZAT-ban az 1970/71. tanévben 1666 gimnáziumi tanuló és 4422 szak- és más középiskolai tanuló járt magyar tannyelvű tagozatba, az 1971/72. tanévben 1859, illetve 4978, az 1972/73. tanévben pedig 2026, ill. 5151. A hetvenes évek második felében bekövetkezett vajdasági iskola-reform következtében további lehetőségek nyíltak az anyanyelvű középiskolai oktatás számára. A hagyományosan négyéves középiskola két részre bomlott, az első két év az általános középfokú képzés céljait szolgálta, a második két év pedig a szakképzést („hivatásirányú oktatás”). Az egységes középiskola bevezetésével számos olyan helységben magyar tannyelvű középiskolai tagozatok nyíltak, ahol korábban egyáltalán nem működött középiskola (még a nagyobb lélekszámú falvakban is). A korábbi középiskolák első két osztályának a létszámához képest ennek következtében ötven százalékkal nőtt a magyar nyelven tanulók száma. 1981-ig további enyhe növekedés volt észlelhető, majd utána lassú csökkenés. Sajnos, a szakképzésben (3—4. osztály) már nem voltak ilyen kedvezőek a nemzetiségi nyelvű középiskolai oktatás lehetőségei. A szakmák elaprózottsága miatt számos helységben nem nyíltak magyar tannyelvű tagozatok, úgyhogy a magyar tannyelvű általános középiskolát végzett tanulóknak csupán mintegy 60%-a folytathatta magyar nyelven szakközépiskolai tanulmányait.

⁴ A rendelkezésünkre álló adatok szerint a jugoszláviai magyarok születési arányszáma az 1953. évi népszámlálás idején 19,7 ezrelék volt, 1961-ben 15,2%, 1971-ben pedig 11,4. Halálozási arányszámuk viszont 1953-ban 11,9%, 1961-ben 10,9%, 1971-ben pedig 13,0% volt.

Az 1987/88. tanévtől kezdve ismét négyosztályos középiskolák működnek. A magyar nyelvű tagozatok első osztályába 2290 tanuló iratkozott be, és ez biztató jelnek látszik. A Tartományi Pedagógiai Intézet kimutatásai szerint a magyar nemzetiségű tanulóknak 61,65%-a folytatja anyanyelvén középiskolai tanulmányait. Ha figyelembe vesszük, hogy a (vajdasági) magyar nemzetiségű általános iskolai tanulóknak is csak 80,4%-a jár magyar tan nyelvű tagozatra (1986/87.), akkor ez az arány nem is számít rossznak.

A magyar tannyelvű általános iskolai tagozatra járó tanulók és a magyar nemzetiségű tanulók számaránya községenként eltérő. A vajdasági községek zömében a magyar tagozatra járók száma kisebb, mint a magyar nemzetiségűeké. Egyedül a kanizsai községben haladja meg az első a másodikat. A magyar tannyelvű tagozatoknak a feltöltöttsége igen nagy arányú az adai, a zentai, a kishegyesei, a becsei, a csókai és a topolyai községben (97—99%), a tartományi átlag fölött van továbbá a kovačicai, csernyei, temerini, szenttamási, törökkánizsai, žitištei, törökbecsei, kikindai és szabadkai községben (80—95%). Újvidéken és a hozzá tartozó településeken a magyar nemzetiségű diákoknak körülbelül csak a fele jár magyar tagozatra, a verbásziaknak mintegy 40%-a, a titelieknek 10%-a stb., több községben pedig nincsen megszervezve a magyar nyelven való általános iskolai oktatás. A törvény nemzetiiségi tagozat megnyitásához 15 főnyi létszámot tekint elegendőnek. Több helységben osztatlan nemzetiiségi osztályokat hoztak létre az anyanyelvű képzés érdekében, néhol viszont nem a létszámon múlt a magyar tagozat megnyitása. A szerbhorvát tannyelvű tagozatra való iratkozás okait kutatva a Tartományi Pedagógiai Intézet az 1968/89. tanévben véleménykutatást végzett a szülők körében. A választ adó szülők 40,4%-a a továbbtanulást tartotta szem előtt, azért íratta gyermekét szerbhorvát tagozatra, hogy jobban megtanuljon szerbhorvátul, 35,51%-uk szerint a gyerek jobban tud szerbhorvátul, mint magyarul, ezért választották a szerbhorvát tagozatot, 23,9%-uk viszont arra hivatkozott, hogy nincs a közelben magyar tagozatos iskola. A megkérdezettek 22,12%-a nem töltötte ki a kérdőívet.

A Horvát SZK-ban élő magyaroknak szintén vannak anyanyelvű iskoláik, elsősorban a drávaszögi helységekből. A horvátországi törvények lehetővé teszik, hogy nemzetiiségi tanulók számára minimális létszám esetén is meg legyen szervezhető az anyanyelvű oktatás. Kétnyelvű, horvát—magyar osztályok is nyíltak, amelyekbe egyaránt járnak horvát és magyar gyerekek, és az oktatásban is kifejezésre jut a horvátszerb és a magyar nyelv. A köztársaság magyarságának tekintélyes része szörvány helyzetű. Gyermekük számára külön anyanyelvi órákat szerveznek. Mintegy másfélezer tanuló részesül anyanyelvápolásban. Ezekre a magyarórákra horvát szülők gyermekei közül is eljárnak néhányan.

A Szlovén SZK-ban a nemzetiségileg vegyes muravidéki területen 1959-ben kétnyelvű oktatást vezettek be. Lendva község hét általános iskolájában és Muraszombat község hat általános iskolájában folyik szlovén és magyar nyelvű oktatás mintegy hatszáz szlovén és kilencszáz magyar tanuló számára. Az alsóbb osztályokban arányos a két nyelv használatának a megoszlása, a felsőbb osztályokban viszont inkább a szlovén van túlsúlyban. A szlovén diák magyar nyelvű feleletét és a magyar diák szlovén nyelvű feleletét általában enyhébben osztályozzák. Ugyanezen a területen kétnyelvű óvodák is működnek. A középiskolába járó magyar fiatalok számára heti három óra anyanyelvi oktatást tettek kötelezővé a tanügyi hatóságok.

A magyar nyelv tanításának egyik formájaként az anyanyelvápolás a vajdasági általános és középiskolákban is jelen van. Azok számára szerveznek anyanyelvápolási órákat, akik valamilyen (objektív vagy szubjektív okból) szerbhorvát tannyelvű tagozatra járnak. Ez választható tárgynak számít, úgyhogy nem mindegyik magyar anyanyelvű tanuló él vele mint lehetőséggel. Leginkább azok jelentkeznek anyanyelvápolásra, akik objektív körülmények miatt (kevés magyar ajkú tanuló, magyarul tudó szaktanárok hiánya stb.) nem részesülhetnek magyar nyelvű oktatásban.

Külön kell szólnunk a magyar nyelvnek ún. környezeti nyelvként való tanításáról. Szabadkán és környékén már a hatvanas évek második felében elkezdődött a szerbhorvát anyanyelvű tanulóknak magyarra való tanítása. Az 1967/68. tanévben a szerbhorvát anyanyelvű általános iskolásoknak még csupán 8,2%-a tanult magyarul, a következő tanévben 30%-uk, 1969/70-ben pedig már mintegy 60%-uk. A hetvenes években ez az arányszám gyakorlatilag elérte a száz százalékot. A szabadkai középiskolákban szintén teljesnek mondható a környezeti nyelv tanulásában való részvétel (azzal, hogy a magyar anyanyelvűek a szerbhorvát nyelvet tanulják környezeti nyelvként). A szabadkai gyakorlatot fokozatosan más községek is átvették, úgyhogy a magyar nyelvet környezeti nyelvként tanulók száma megközelíti a magyart anyanyelvű tanulókat számát. A környezeti nyelvre való oktatás azokban az osztályokban a legeredményesebb, amelyekben az egyes tanulók magyar nyelvtudása között nincsenek nagy különbségek.

A magyar nyelvű tankönyvekkel, kézikönyvekkel, házi olvasmányokkal való ellátottság az általános iskolák vonatkozásában igen jó, a középfokú oktatásban viszont mennyiségi és minőségi szempontból is problémák jelentkeznek (bizonyos szaktantárgyakhoz nincsen magyar nyelvű tankönyv, a fordításos tankönyveknek egy része nem megfelelő nyelvezetű stb.). A Tartományi Tankönyvkiadó Intézet szerbhorvát, magyar, szlovák, román és ruszin nyelvű kiadványokat biztosít az iskolák számára. Korábban a budapesti Tankönyvkiadóval közösen is jelentetett meg magyar nyelvű tankönyveket, az utóbbi években önállóan igyekszik biztosítani a magyar nyelvű tankönyveket és kézikönyveket. A Horvát SZK-ban és a Szlovén SZK-ban szintén jelennek meg magyar nyelvű tankönyvek az ottani iskolák számára.

A felsőoktatásban a magyarnyelvűség nem jut olyan mértékben kifejezésre, mint az alacsonyabb oktatásban. A hetvenes évekig gyakorlatilag csak a magyar nyelv- és irodalom szakos tanárok képzése folyt magyar nyelven (az 1959-ben létesült Magyar Tanszéken, előtte pedig a Tanárképző Főiskolán). A hetvenes évek elejétől (néhol korábban is) bizonyos vajdasági főiskolákon és egyetemi karokon lehetővé tették a hallgatóknak, hogy egyes tárgyakból magyar nyelven hallgassák az előadásokat, végezzék a gyakorlatokat és vizsgálózzanak. Az oktatási és nevelési törvény szerint legalább harminc nemzetiségi hallgatónak kell lennie egy évfolyamon ahhoz, hogy anyanyelvükön is megszerezze a kar vagy a főiskola az oktatást. Az Újvidéki Egyetem Természettudományi Karán és a Bölcsészeti Karon kevesebb hallgatónak is lehetővé teszik, hogy magyar nyelven tanuljanak meghatározott tárgyakat. Magyar nyelven is folyik oktatás az említetteken kívül a szabadkai Közgazdasági Karon, az Építészeti Karon, a Műszaki Főiskolán, a Pedagógiai Akadémián, az újvidéki Jogi Karon, a Művészeti Akadémián, a Pedagógiai Akadémián stb. A magyar nyelvű oktatás a Közgazdasági Karon a legtömegesebb, több mint háromszáz hallgató részesül benne. Magyar nyelvű oktatásra és nyelvápolásra

az eszéki Pedagógiai Karon is lehetőség van. A vajdasági egyetemi karokon és főiskolákon több magyar nyelvi lektorátus is működik, ezek mintegy ötszáz hallgató számára teszik lehetővé az anyanyelvű szakterminológia elsajátítását és az anyanyelvi műveltség továbbfejlesztését. A zágrábi és a belgrádi egyetemen is van magyar lektorátus (ez utóbbi 1988-ban alakult). Végül, de nem utolsósorban, számos jugoszláviai diák (évente mintegy nyolcszázan) magyarországi felsőoktatási intézményben végzi tanulmányait, és szerez oklevelet. Legtöbbjük éppen az anyanyelven való tanulás lehetősége miatt választ így.

3. A tájékoztatás terén a magyar nyelvnek Jugoszláviában igen változatos és gazdag használati formái vannak: napisajtó, hetilapok, folyóiratok, helyi, hivatalos és üzemi lapok, diáklapok, egész napos rádióműsor, lokális rádióadások, heti 9–10 órás televízióműsor stb.

Az Újvidéken megjelenő Magyar Szó c. napilap immár negyvenöt esztendeje tájékoztatja a jugoszláviai magyarságot. Igen nagy szerepe van a jugoszláviai magyar köznyelv alakításában. A benne megjelenő írások, hírek, cikkek nyelvezetének pallérozásáról több lektor (nyelvi olvasószerkesztő) is gondoskodik. A jelentősebb hetilapok nyelvi arculatával szintén külön lektorok foglalkoznak. A legolvasottabb magyar nyelvű hetilap Jugoszláviában a Szabadkán szerkesztett 7 Nap (átlagos példányszáma az ötvenezeret is eléri). A lakosság különböző rétegei olvassák, úgyhogy nyelvi hatása általános. A szakszervezet magyar nyelvű lapját (Dolgozók, 1947 óta jelenik meg Újvidéken) főleg munkások veszik kézbe. A Képes Ifjúság a fiatalok lapja, a Jó Pajtás az iskolásgyerekeké, a havonta megjelenő Mézeskalács pedig a legkisebbeké (4–8 éveseké). Nyelvi arculatuk összhangban van annak a korosztálynak az igényeivel, amelyhez szólnak. Mindenesetre jól kiegészítik az óvodákban, általános iskolákban, középiskolákban folyó anyanyelvű és anyanyelvi képzést.

A többi hetilap közül műszaki kivitelével és szolid nyelvezetével kiemelkedik az eszéki Magyar Képes Újság, a horvátországi magyarok lapja. A szlovéniai magyarok tájékoztatását a Murszombatban megjelenő Népújság szolgálja, Vajdaságban több magyar nyelvű vidéki helyi lap is van: Dunatáj, Tiszavidék, Topolya és Környéke, Bánáti Híradó, Temerini Újság stb. Némelyik lap két-nyelvű (például a Becsei Újság), sőt háromnyelvű is akad (a Kovini Újság szerbhorvát, román és magyar nyelven is közöl cikkeket). A vidéki, helyi lapok nyelvezete általában nem éri el a Magyar Szó színvonalát, némelyiküké meg lehetősen provinciális és idegenszerű.

A Magyar Szó melléklapjaként, illetve mellékleteként megjelenő és tematikusan elkülönülő sajtótermékek (RTV-újság, Kommunista, Szívárvány, Kilátó, Sportvilág, Föld Népe stb.) részben köznyelven, részben pedig bizonyos csoportnyelveken (mozgalmi nyelv, sportnyelv, mezőgazdasági szaknyelv stb.) szólnak olvasóikhoz. Csoportnyelvet képviselő lapok más kiadásban is megjelennek (Iparos Újság, Egészség, Hitélet, Református Élet stb.), általában havonta.

A nyelvhasználati egyenrangúsággal összhangban hivatalos lapoknak is jelenik meg magyar nyelvű változatuk. A szövetségi, a köztársasági és a tartományi hivatalos lap színvonalasabb nyelvezetű, mint általában a községi hivatalos lapok. Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy az előbbieket jobb munkakörülmények közt dolgozó és képzetesebb fordítók készítik. A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Hivatalos Lapja 1944 óta jelenik meg, a

Szerb Szocialista Köztársaság Hivatalos Közlönye 1955-től kezdve, Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány Hivatalos Lapja pedig 1968 óta. A községi hivatalos lapok zöme a hatvanas évek második felében, ill. a hetvenes évek elején indult.

Nyelvileg eléggé igénytelenek az ún. üzemi lapok. (Tisztelet a kivételnek!) Mintegy hatvan ilyen közlöny jelenik meg magyarul (is). A legtöbbjük kétnyelvű (szerbhorvát—magyar), némelyik csak magyar nyelvű, és többnyelvűek is vannak. A legrégebbek közülük Szabadkán és Zentán jelennek meg. Az üzemi lapokban a nyelvnek különböző rétegei jutnak kifejezésre: a köznyelv, a mozgalmi nyelv, a szaknyelvek, sőt a népnyelv is.

Sajátos színt jelentenek a jugoszláviai magyar sajtóban a diáklapok: Fáklya (Ada), Fecskék (Lendva), Figyelő (Becse), Hegyalja (Vörösmart), Mi Szavunk (Zenta), Szivárvány (Felsőhegy) stb. Ezek a kétnyelvű vagy egy-nyelvű diákújságok nemcsak a publicisztikára való előkészítés műhelyei, hanem a nyilvánosság előtti megszólalás első állomásai is.

Az időszaki sajtótermékek közül a folyóiratok a legválasztékosabb nyelvezetűek. Közéjük tartozik a nagy múltú Híd (1934-ben indult), a Szabadkán megjelenő Üzenet (1971—), az újvidéki Új Symposion (1965—) — ezek mind havonta megjelenő irodalmi, művészeti, kritikai, társadalomtudományi folyóiratok. Az Oktatás és Nevelés (1973—) pedagógiai, a Létünk (1971—) tudományos és művelődési, a Hungarológiai Közlemények (1969—) pedig tudományos jellegű. Az Oktatás és Nevelés c. folyóiratnak évente öt száma jelenik meg, a Létünknek évente hat, a Hungarológiai Közleményeknek pedig négy.

A magyar nyelvű rádiózás Jugoszláviában igen fejlett. Az Újvidéki Rádió indulásától kezdve (1949-től) sugároz magyar nyelvű műsort. Eleinte korlátozottabb terjedelemben (hírek, rádióriportok, faluműsor, sportműsor, művelődési krónika), ma viszont reggel öt órától éjfélig tart a műsora (az URH-n folyamatosan, középhullámon pedig megszakításokkal). Jugoszláviának Vajdaságon kívüli részein, továbbá Magyarországon és Romániában, sőt még a Szovjetunióban (Kárpát-Ukrajna) is hallgatják. Erről a hallgatóktól érkező levelek tanúskodnak. A szlovéniai magyarok napi anyanyelvű tájékoztatásáról a Muraszombati Rádió, a horvátországiakéról pedig az Eszéki Rádió gondoskodik (heti 200, ill. 175 percben).

Vajdaságban tizennégy helyi rádióállomásnak vannak magyar nyelvű adásai (némelyiknek, mint például a szabadkainak, a topolyainak, a temerininek stb. napi több órás magyar nyelvű műsora van). A beszédműsorok nyelvileg nem mindig olyan színvonalasak, mint az Újvidéki Rádióé, főleg ahol a munkatársak kis száma és felkészültségbeli hiányosságai ezt nem teszik lehetővé.

A magyar nyelv a jugoszláv televízióban is fontos szerepet tölt be. A hetvenes évek elején a Belgrádi Televízió hálózatán keresztül heti 3,5 órás magyar nyelvű műsort láthattak a nézők, ma viszont az Újvidéki Televízió mintegy 9 órányi különféle jellegű műsort sugároz hetente magyar nyelven. Ebből bizonyos adásokat (híradó, faluműsor, gyermekműsor) a Belgrádi, a Zágrábi és a Ljubljana-i Televízió is átvesz azok számára, akik közvetlenül nem foghatják a harmadik (URH) sávban sugárzó Újvidéki Televízió műsorát.

Az Újvidéki Rádió-Televízió műsorelemző és közönségvizsgáló osztálya által végzett felmérések adatai szerint az Újvidéki Televízió magyar nyelvű műsorainak némelyikét nemcsak a magyar lakosság nézi, hanem azok a más

anyanyelvűek is, akik többé-kevésbé értenek magyarul. A magyar nyelvű televíziózásban nem elhanyagolandó az a körülmény sem, hogy a jugoszláviai magyarok jó része a Magyar Televízió műsorát is figyelemmel szokta kísérni, és ezáltal közvetlenül értesül a magyarországi nyelvhasználatban jelentkező új formákról (terminusokról, divatszavakról, fordulatokról stb.). Hasonló jellegű szerepe és hatása a Magyar Rádió műsorainak is van, de ez kevésbé kifejezett.

4. A jugoszláviai magyarság nyelvi műveltségének fejlesztéséhez nagyban hozzájárul a könyvkiadás. Elsősorban hazai magyar szerzők irodalmi alkotásai jelennek meg az újvidéki Fórum Könyvkiadó gondozásában, de a jugoszláv nemzetek és nemzetiségek számos irodalmi alkotását is lefordítják magyarra. Az utóbbi időben mind több olyan mű jelenik meg, amely korábban elhanyagolt témakörben mozog (néprajz, művelődéstörténet, szociológia, pszichológia stb.). Magyar nyelvű könyvek kiadásával más intézmény is foglalkozik (a Hungarológiai Intézet, a szabadkai Életjel stb.). Horvátországban és Szlovéniában is jelennek meg magyar nyelvű kiadványok.

Az anyanyelvi műveltség és a beszédkultúra fejlesztéséhez a magyar nyelven működő színtársulatok is hozzájárulnak: a szabadkai Népszínház, az Újvidéki Színház, a nyaranta a falvakat járó Tanyaszínház, a zrenjanini Madách társulata, a kúlai amatőr színház, a zentai gyermekszínház stb. A Népszínház magyar társulata más helységeken is fellép egy-egy darabbal, még a távol fekvő Muravidékre is eljut. Az amatőr színtársulatok vendégszereplésére is akad több példa.

A jugoszláviai magyar nyelvhasználat intézményes formáinak a lehetőségeit a teljesség igénye nélkül felvázolva azt szeretnénk igazolni, hogy a magyar nyelvhasználatának mennyiségi feltételei messzemenően adva vannak a szocialista Jugoszláviában. Vajon milyen mértékben jutnak kifejezésre a minőségi követelmények a nyelvhasználatban? Már az eddig elmondottak során is utaltam olykor-olykor a nyelvi színvonalra, a következőkben pedig kissé részletesebben szeretném taglalni ezt a kérdést, annál is inkább, mert a nyelv állapota ugyanolyan fontos, mint a helyzete, és ennek a megítélése elsősorban a nyelvész feladata.

5. Hogyan értelmezzük a „jugoszláviai magyar nyelv” fogalmát? Alapvetően más nyelv-e, mint a „magyarországi magyar”, vagy pedig teljességgel ugyanaz? Egyik sem. Nem lehet egészen más, mert ugyanazokra a grammatikai szabályokra épül, és szókészletének a zöme is azonos vele. Viszont számos dologban mégiscsak eltér tőle. A Jugoszláviában beszélt és írott magyar nyelv némileg más szokásokat követ, mint a magyarországi, köznyelvi szókészletében a Magyarországon ismertektől különböző szavak, szóalakok és jelentések is vannak, az ottaniak közül pedig némelyek hiányoznak.

A jugoszláviai magyar nyelvszokásnak a magyarországitól való eltérő jellege a társadalmi és a gazdasági fejlődésben tapasztalható különbségekből, a kétnyelvűség gyakorlatából, a gazdasági tevékenység és a szellemi élet szervezeti formáinak különböző voltából stb. adódik. Íme egy jellemző példa! Jugoszláviában használatos ugyan a *csókolom*, *kezét csókolom* köszönés, de csak eltérő korosztályok között és felfelé. Ha idősebb férfi történetesen így köszöntene egy fiatal nőt, a dolog meglepetést keltene a jelenlévők körében, nem úgy, mint Magyarországon.

A szókészletbeli eltérések hasonló okokkal magyarázhatók, mint a nyelvszokásbeliek. A legnagyobb súllyal az intézményrendszer és a gazdasági élet sajátosságai esnek a latba. Az idegen nyelvi hatás (szerbhorvát, horvátszerb, szlovén) csak másodlagosan jut kifejezésre. A magyar nyelv általában belső keletkezésű szavakkal oldja meg terminológiai problémáit (a jugoszláviai magyar is), legfeljebb tükörszót, tükörkifejezést alkalmaz. A közvetlen átvételek száma viszonylag nem nagy. Íme néhány szó és szókapcsolat, amely csak a jugoszláviai magyar nyelvben él: *társastermelő, terményfőzde, árbefagyasztás, eszköztársítás, csomagterv, helyi közösség, ügyvezető szerv, öngazgatási megegyezés, technológiai felesleg* stb. Nem használatos viszont a Magyarországon élő szavak közül: *közért, népművelő, hivatalsegéd, tanácsháza, tervhivatal, versenyfelhívás, nyereménykölcsön, házkezelőség, egységár, háztáji, bérfeszültség, élüzem, tömbbizalmi, kisdobos* stb.

A jugoszláviai magyar köznyelv hangtani szempontból nem sokban tér el az egyetemes magyar köznyelvtől. Itt a középzárt *ě* hang a kodályi elveknek megfelelően teljes értékű fonémának számít, a beszélők zöme ismeri, de sokan nem következetesen használják. Például, ha olvasnak vagy „választékosabban” akarnak beszélni, akkor észrevétlenül átváltanak a nyílt *e*-zésre. Jellemző a jugoszláviai magyarok beszédére, hogy a magánhangzókat és a mássalhangzókat az irodalmi normától eltérő időtartammal ejtik bizonyos szavakban: *buza, kíván, korház, zürzavar, tulsó, ovoda, ígér; szervíz, póstás, árúház, síma, dícsér, vigasztal, lakós; állandó, válatat, semilyen, bezeg, komunista; utánna, köppený, újjabb, minnél, heggeszt* stb.

Olykor felcserélődik egy hosszú és egy rövid hang tartama a szóban szöllő (szőlő), önnáló (önálló), foró (forró), mullik (múlik), hüsslő (húslő), gyüllés (gyűlés) stb.

Sajátos jelensége a jugoszláviai magyar beszédnek, hogy némelyek az összetett szavaknak nem a kezdő szótagját hangsúlyozzák, hanem az utótag első szótagját. Pl. ugyanakkor, huszonharmadikán, ellenőrzés, pártalapszervezet, munkaszervezet, áruválaszték, kamatmentesen, középiskola, munkásegyletem stb. Oka idegen hatás vagy a beszélő tájékozatlansága (az összetett szót szókapcsolatnak véli).

Az alaktani jellegű sajátosságok közül megemlíthető a többes számú főneveknek a hagyományosnál gyakoribb használata, a tárgyas ragozásban való bizonytalanság, a vonzattévesztés és a módjelek megváltoztatása. A szerbhorvát nyelv hatására a jugoszláviai magyarok gyakran többes számban említnek olyan főneveket, amelyek egyes számban szoktak előfordulni (pl. „Nem találja a *kesztyűit*”; „Külföldről szereztek be a *felszereléseket*”; „A vendégek *feleségeikkel* érkeztek az ünnepségre”; „A *szilvákat* belefordította a hordóba”; stb.). Az alany és az állítmány egyeztetésekor gyakran a többes számú állítmányt választják (pl. „Feri és Zita sétálni *mennek*”; „A ciklámen és a hortenzia *szépek*”). A szerbhorvátban nincsen tárgyas ragozás. Ennek hatására a magyarul beszélők egy része felemás módon él vele (például tárgyragos mutató névmást kapcsol hozzá: „Vettek negyed kiló szalámit, és *azt* elfogyasztották”). A szavak viszonyításának formái mások a szerbhorvátban (horvátszerb) és a szlovénban. Főleg ez okozza bizonyos szokatlan vonzatok megjelenését: *örül valamiért, nincs meggyőződve abban, ahhoz a megállapításhoz jut, élvez valamiben, konkurrál nekik, szimpatizálja őt* stb. (ahelyett, hogy azt mondanák: *örül valaminek, nincs meggyőződve róla, arra a megállapításra jut, élvez valamit, konkurrál vele, szimpatizál vele*). Néha nyelvjárási eredetű vonzat kerül a

köznyelvbe (pl. *nagyobb tőle, erősebb tőle*). A módjelek megváltoztatása elsősorban nyelvjárási hatásra következik be. Többféle megjelenési formája lehet: felszólító alak kijelentő helyett (pl. *lássa, tartsa*), kijelentő alak felszólító helyett (pl. *eresztje, fogyasztjon*) stb.

A jugoszláviai magyar nyelv szókészletében a tükörfordítások és a fölösleges idegen szavak okozzák a legtöbb gondot. Elsősorban a közéleti nyelvhasználatban bukkannak fel szerbhorvátból, horvátszerbből, szlovénból való tükörszavak és tükörkifejezések [pl. *jogalany* (nosilac prava) = *jogbirtokos, félszakképzett* (polukvalifikovan) = *betanított, vert pénz* (kovani novac) = *pénzérme*], azonban más téren is előfordulnak [pl. *száraz nyak* (suvi vrat) = *füstölt tarja, emeletközi szerkezet* (međuspratna konstrukcija) = *födém*]. Az idegen szavak kérdésében figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy a szerbhorvát nyelv extrovertált, könnyen fogad be idegen szavakat. Közvetítésével olyan szavak is bekerülnek a jugoszláviai magyar nyelvbe, amelyek a magyar nyelvterület más részein ismeretlenek. Íme néhány fölösleges, megfelelő magyar szóval helyettesíthető idegen szó: *plakár* (faliszekrény), *flomaszter* (rosttoll), *tepiszon* (szőnyegpadló), *hullahopp* (harisnyanadrág), *kurir* (küldönc), *pincetta* (csipesz), *kikiriki* (földmogyoró), *tolsztoibik* (busa) stb. Magából a szerbhorvát nyelvből is kerülnek át szavak a jugoszláviai magyar nyelvbe: *gúzsza* (tolongás, tömeg), *szokk* (gyümölcsle, szörp), *szesztra* (ápolónő), *nálog* (meghagyás), *szmena* (váltás), *pógon* (részleg), *cokule* (bakancs), *tezgázik* (fusizik), *gnyáviz* (nyagगत), *szmétál* (zavar vmiben) stb.

Mondatszerkesztésében a jugoszláviai magyar nyelv szintén követ olykor idegen mintát, csak hogy ez nem annyira szembetűnő, mint a szóhasználati jelenségek. Elsősorban szórendi hatás figyelhető meg. Például a határozó előrevetése: *kezdve a legfontosabbal* (počev od najvažnijeg), *eltérően a többitől* (za razliku od ostalih), *függetlenül a véleményektől* (nezavisno od mišljenja) stb.; a birtokos jelző és a minőségjelző helyének a felcserélése: *bármely Univerzál üzletében* = az Univerzál bármely üzletében; minőségjelzők helycseréje: *barátságos finnek elleni mérkőzés* = a finnek elleni barátságos mérkőzés stb. A szerbhorvátban megszokott dolog a láncolatos birtokos szerkezetek használata, a magyarban viszont problematikus, a láncolatos birtokos szerkezet nehézkessé teszi a mondatot. Pl. *a résztvevők értesítése módjának meghatározása, a bizottság elnöke megválasztásának eljárása, a törvény 23. szakasza 2. bekezdése első fordulatainak ötödik pontjában* stb.

A mai jugoszláviai magyar nyelv rétegződése hasonló, mint az egyetemes magyar nyelv, azzal, hogy mások az arányok és a szintek. A Jugoszláviában élő magyarságnak van irodalmi nyelve (nagy fokú kreativitás jellemzi), köznyelve (helyenként idegenszerűségekkal és nyelvjárásiasságokkal tarkítva), népnyelve és nyelvjárási (szigethelyzete miatt több helység nyelvjárása is őrzi eredeti sajátosságait, nem fakul jellegtelenebb népnyelvvé); szaknyelvei terminológiai problémákkal küszködve léteznek, csoportnyelvei („utcanyelv”, diáknyelv, sportnyelv stb.) új kifejezési formák létrehozásával hívják fel magukra a figyelmet.

A nyelvi rétegződés szempontjából hasznos lenne kidolgozni a magyarul beszélők tipológiáját. Figyelembe kellene venni a beszélő környezetének a nyelvhasználatát, iskoláztatásának körülményeit, ismeretszerzésének és tájékozódásának nyelvi megoszlását stb. Jugoszláviában például van olyan magyar anyanyelvű értelmiségi, aki nem magyar nyelven végezte középfokú és felsőfokú tanulmányait, és szakterületéről nem tud köznyelvi szinten beszélni

magyarul; olyan kétnyelvű magyar gyári munkás, aki sem a magyar, sem a szerbhorvát köznyelvet nem beszéli; olyan magyar szakmunkás, aki csak az iskolai szerbhorvát órákon tanulta a szerbhorvát nyelvet, és csak a legszükségesebbeket tudja közölni rajta; olyan szerbhorvát anyanyelvű értelmiségi, aki választékosan beszél magyarul; olyan vendégmunkásgyermek, aki külföldön nevelkedvén csak magyarul és németül tud; olyan vegyes lakosságú faluban élő magyar földműves, aki a helyi magyar és a helyi szerbhorvát nyelvjárást egyaránt jól ismeri; olyan szerbhorvát anyanyelvű gyári munkás, aki szerbhorvát és magyar nyelven tájékozódik, és bizonyos nyelvrétegeket (pl. a sportnyelvet) mindkét nyelven használ stb.

A nyelvhasználati és a nyelvhelyességi problémák megoldása érdekében különféle formában folyik nyelvápoló és nyelvművelő tevékenység. A magyartanárok, tanítók, óvónők, szerkesztőségi lektorok, fordítók munkáját nyelvi szemináriumok, tanácskozások, nyelvművelő előadások szervezésével, nyelvművelő cikkek, tanulmányok és kötetek közzétételével segítik a kérdésben illetékes intézmények és szervezetek, elsősorban A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület és a Forum Könyvkiadó. A rendezvények közül a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok a legjelentősebb, a Jó Pajtás nyelvművelő vetélkedője pedig legtömegesebb (kisiskolások tömegét mozgatja meg). A Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok megtartására először 1970-ben került sor. A hetvenes években Adán rendezték meg kétévenként, a nyolcvanas években pedig (néhány év kihagyással) Újvidéken. A jugoszláviai előadókon kívül egy-két magyarországi nyelvész is szokott beszámolórt tartani tudományos ülészakán.

A nyolcvanas évek nyelvművelése több szempontból is különbözik a hetvenes évektől: lanyhult a Nyelvművelő Egyesület tevékenysége (csökkent az aktív fiókszervezetek száma), kevésbé élénk a szakosztályok munkáját, nem jelenik meg a Magyar Szónak Nyelvművelő c. havi melléklete; a nyelvművelő cikkek száma viszont nem csökkent (jobban megoszlanak a lapok közt a nyelvművelő tárgyú írások), néhány évvel ezelőtt a Magyar Tanszék Nyelvművelés címmel új tárgyat iktatott a stúdiumok közé stb.

Nyelvműveléssel foglalkozó írások már az ötvenes években jelentek meg a Magyar Szóban, a 7 Napban és más lapokban. A Nyelvművelő c. közlőny megjelenése idején (1971. októberétől 1979. augusztusáig) megélénkült ez a tevékenység. Jelenleg több lapnak van nyelvművelő rovata (Magyar Képes Újság, Magyar Szó — a Kilátó c. magazin, Népújság, 7 Nap, Képes Ifjúság, Jó Pajtás). Az Újvidéki Rádióban 1988 februárjától Nyelvművelő jegyzetek címmel heti öt perces műsor indult e sorok írójának vezetésével. Az Iskolarádióban adai fiatalok havonta jelentkeznek nyelvművelő műsorukkal.

A hetvenes évek legaktívabb cikkírói: Kossa János, Hock Rezső, Korom Tibor, Kovács T. Ilona, Ágoston Mihály, Kolozsvári Csaba, Szloboda János, Kovács József, Tomán László stb. (a magyarországiak közül pedig Rónai Béla), a nyolcvanas években publikálók közül Molnár Csikós László, Ágoston Mihály, a magyarországi Guttman Miklós, Kovács T. Ilona, Sinkovics Ferenc, Szloboda János, Dani Zoltán, Letsch Endre stb.

A nyelvművelő jellegű kiadványok zöme az újvidék Forum Könyvkiadó gondozásában jelent meg. Elsősorban Kossa János könyveit kell megemlítenünk (Így írunk mi I–II.; Magyarul, magyarul; Nyelvünk fűszerszámai;

A mi nyelvünk), továbbá Ágoston Mihálynak Mai magyar írás című művét, valamint a Nyelvművelő füzetek sorozatában megjelent munkákat (Szeli István: Nyelvhasználatunk etikája, Ágoston Mihály: A földrajzi nevek írásmódja, a Nyelvművelő c. közlöny anyagából összeállított Nyelvművelő írások stb.). A Forum Kiadónál további kiadványok vannak előkészületben.

Irodalom

- Bodrogvári Ferenc: Anyanyelvünk társadalmi szerepe. Školski život, V. évf., 4–5. sz. (1966), 3–6.
- Gulka Géza: Az egyenrangú nyelvhasználat érvényesítése tartományunk középfokú általános és hivatásirányú oktatásában és nevelésében. Létünk, X. évf., 1. sz., 162–77.
- Hajós Ferenc: A magyar nemzetiség jogai és helyzete az új alkotmányban és a statútumokban. Naptár '75, a szlovéniai magyarok szemléje, Murska Sobota, 1974., Pomurska založba, 46–53.
- Jánosi Gábor: A nemzetiségek anyanyelvű képzésének lehetőségei Jugoszláviában. Anyanyelv – „államnyelv”, Újvidék, 1976., Forum, 201–18.
- Jánosi Gábor: Az általános képzés Jugoszláviában a számadatok tükrében. Oktatás és Nevelés, 20. sz. (1977), 203–16.
- Jugoszláviai magyar nyelvjárások. Újvidék, 1982., A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Kovács László: A közigazgatás szerepe a nemzetek és nemzetiségek nyelve és írása egyenrangúságának megvalósításában, az igazgatási eljárásra való különös tekintettel. Létünk. IX. évf., 6. sz., 1132–41.
- Albina Lük: Kontaktna mađarsko–slovenska in italijansko–slovenska področja. In: Jezik u društvenoj sredini, Novi Sad, 1976., Društvo za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, 91–102.
- Merki Ferenc: Ostvarivanje prava mađarske narodnosti na obrazovanje u SR Hrvatskoj. In: Ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti u oblasti vaspitanja i obrazovanja, Novi Sad, 1977., Pedagoški institut Vojvodine, 155–6.
- Molnár Csikós László: Felfogások a nyelv rétegződésének rendszeréről. HITK 22., 55–68.
- Molnár Csikós László: A magyar nyelv használata a községi képviselő-testületekben és a községi közigazgatási szervezetben. Hungarológiai Közlemények 30–31. sz., 49–58.
- Molnár Csikós László: A nemzetek és nemzetiségek egyenrangú nyelv- és íráshasználata alkotmányos elvei valóra váltásának lehetőségei azokban a községekben, amelyekben a magyar nyelv is egyenrangú. Létünk, X. évf., 1. sz., 178–87.
- Darinka Nedeljković: A nemzetek és nemzetiségek nyelvének és írásának egyenrangúsága az igazságszolgáltatási szervek előtti eljárásban. Létünk, X. évf., 1. sz., 154–61.
- Alojz Novák: Dvojezično slovenačko–mađarsko školstvo u SR Sloveniji, Ostvarivanje ..., 349–66.
- Penavin Olga: Nyelvi jelenségek a jugoszláviai magyar nyelv peremvidékein. Anyanyelv – „államnyelv”, 63–71.
- Penavin Olga: Adalékok a nyelvi kontaktuskutatásokhoz a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban. Oktatás és Nevelés, 41. sz.
- Vladimir Popin: A nemzetek és nemzetiségek nyelvén való tájékoztatás a vajdasági társultmunka-szervezetekben. Létünk, X. évf., 1. sz., 143–53.
- Rehák László: Kisebbségtől a nemzetiségig. Újvidék, 1978., Forum.
- Szeli István: A jugoszláviai magyar nyelvművelő egyesület tíz éves munkája és távlatai. Anyanyelv – „államnyelv”, 52–62.
- Szeli István: A magyar kultúra útjai Jugoszláviában. Budapest, 1983., Kossuth Kiadó.
- Tóth Lajos: Az egyenjogú nyelvhasználat megvalósításának feltételei és jelentősége a két és több oktatási nyelvű általános iskolákban. Anyanyelv – „államnyelv”, 247–68.
- Tóth Lajos: A magyar nemzetiségi tanulók anyanyelvi oktatása. Létünk, I. évf., 5. sz., 7–21.
- Tóth Lajos: A nemzetiségi tanulók anyanyelvi oktatása Vajdaságban. Létünk, XVIII. évf., 5. sz., 604–21.
- Jaroslav Turčan: Praćenje radio i televizijskog programa na nematernjim jezicima u višjezičnoj Vojvodini. Sveske, II. évf., 5–6. sz., 227–34.

- Várady József: Tartományunk alkotmányjogi rendelkezései a nyelvi egyenjogúságról. Anyanyelv — „államnyelv”, 95—110.
- Várady Tibor: Vajdaság SzAT nemzetei és nemzetiségei nyelvi egyenrangúságának érvényesítése az egyetemi szintű oktatásban. Létünk, X. évf., 1. sz., 135—42.
- Božo Vukobratović: Ustavno-pravne osnove za reguliranje ravnopravnosti u oblasti odgoja i obrazovanja na jezicima narodnosti u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. In: Ostvarivanje . . . , 143—52.

Molnár Csikós László

A magyar nyelv állapota, oktatása és művelése Szlovéniában

1. A jugoszláviai magyarság egy kisebb töredéke Szlovéniában él. Számuk tíz-tizenkétezer fő. Jelentős részük — mintegy nyolc-kilencezren — a Murántúlon (Prekmurje) él, vagyis Vas és Zala megyével határos területeken, az Őrség, a Hetés Szlovéniába átnyúló részein. A honfoglalást követően az itt letelepedő magyarság évszázadok óta a magyar nyelv nyugati határának egy részét képezi, közvetlen szomszédságban a horvát és a szlovén nyelvvel, közvetettebb módon a némettel is. Az itt található települések lakossága a történelem viharai, sorsfordulói ellenére napjainkig megőrizte magyarságát.

Szlovénia más területein élő magyarok részben a Murántúlról származnak, hiszen a jobb megélhetés, a kedvezőbb életkörülmények, s egyéb okok miatt nagyobb városokba, ipari központokba települtek át, ahol magasabb életszínvonalat biztosíthattak számukra, mint amilyent a szülőföld kínált. A szülőfölddel való kapcsolatuk azonban nem szakadt meg, mert hétvégeken, ünnepnapokon legtöbbször visszajönnek, ápolják családi, rokoni kapcsolataikat.

Meg kell említeni azonban a szlovéniai magyarság egy másik rétegét is, akik más területekről, így a Vajdaságból, Szlavóniából stb. — a fentebb említett okok miatt — kerültek Szlovéniába, de a szülőföldtől való nagy földrajzi távolságok miatt a családi, rokoni kapcsolataik kevésbé intenzívek, mint a murántúliak esetében tapasztalható.

Szlovénia alkotmánya teljes jogegyenlőséget biztosít a területén élő nemzetiségek számára minden tekintetben. Ezen túlmenően az alkotmány 250. és 251. szakasza megfogalmazza azokat a külön jogokat, amelyeket a nemzetiségek élveznek. Ezek a szakaszok a következőket tartalmazzák: a magyar nyelv teljes egyenjogúságát a többségi nemzet nyelvével, a nevelés-oktatás anyanyelvű és kétnyelvű biztosítását, a sajtó, a könyvkiadás, az anyanemzettel való kapcsolattartás jogát, érdekközösségek alakítását stb.

Mindezeket azért kívántam elmondani, hogy érzékeltessem a Szlovéniában élő magyarok alaptörvényben biztosított jogait, hiszen a nemzetiségi lét megtartásának, a nemzeti hovatartozásnak elengedhetetlen feltételeiről van szó. A törvények adta lehetőségek kihasználása már a nemzetiség vezetőitől, értelmiségétől, illetőleg magától a nemzetiségtől függ.

2.1. Ha a szlovéniai magyarság anyanyelvének mai állapotát vizsgáljuk, megállapíthatunk több olyan helyi sajátosságot, amelyek a nyelvi változás, fejlődés szempontjából nem lehetnek közömbösek. Az általuk használt magyar nyelv állapotának egyik legfontosabb jellemzője, hogy erőteljesen érvényesülnek azok a nyelvjárási sajátosságok, amelyek a magyar nyelvterület ezen

részeit jellemzik, tehát a nyugati nyelvjárás őrségi, hetési, részben göcseji jelenségei. A murántúliai, illetve ezekről a területekről elszármazottak nyelvében élnek ezek a sajátosságok. Hasonló tapasztalatokat szereztem a vajdaság magyarok nyelvhasználatáról is. A közvetlen családi nyelvi környezet beszélt nyelve él, ezt használják odahaza, ezt adják tovább gyermekeiknek különösen azok, akik a nagy településeken, városokban szlovén nyelvi környezetben élnek, s a családon kívül alig-alig akad lehetőségük anyanyelvük aktív használatára, még akkor is, ha könyvek, hanglemezek esetleg a helyi rádió magyar adásai, vagy a magyar rádió hallgatása, egyes területeken a magyar televízió nézése a mai magyar köznyelvet közvetíti számunkra.

Tehát a szlovéniai magyarok mai köznyelve nyelvjárási sajátosságokat hordozó regionális köznyelv, amely mennyiségében több archaikus jelenséget tartalmaz, mint a hazai regionális köznyelvek. Ennek több oka lehet. A peremterületeken való elhelyezkedés, az ötvenes évek politikai okok miatt bekövetkező bezártsága s az anyanemzettől való teljes elszakítás, a többségi nemzet nyelvi hatása, az iskolai oktatás hatékonysága stb.

A nyelvjárási sajátosságok használatának mennyisége tekintetében csak kis különbség tapasztalható a fiatal és az idősebb generációk nyelvében. Nyelvükből nem mutathatók ki azok a generációs különbségek, mint amilyeneket a hazai változás-vizsgálato k b e m u t a t n a k. Így a fiatalok nyelvében és az idősebb generációban egyaránt előfordulnak az alábbi, a teljesség igénye nélkül felsorolt jelenségek:

— A köznyelvi *ó, ő, i* helyén *u, ü* többször diftongusos variánsai állnak: *varunő, disznu, iru, kettü, idü, küszolgal.*

— A köznyelvi *é, e* helyén az *i* megjelenése gyakori jelenség különböző fonetikai helyzetekben: *estire, nigy, zenit, Csentibe, életi, környikin, vennik, löttik, szeretnik.*

— Az *á* utáni *o*-zás is elevenen élő jelenség: *lábos, ovodábo, iskolábo, mámo, megbántom, jácconi.*

— A szótagzáró *l* kiesése gyakori: *körübelü, pörüni, hagatom, tanuni, rosszakodik, hagattak, gondukosztam, pörünek.*

— Az *l*-ezés is előfordul: *amellik, millen, mellen.*

— A mássalhangzók hangzóközi nyúlása gyakori jelenség: *röffögnek, ellemi, képessek, mezzön, mezzitláb, rokkonok, számíttani, segíttek, igasságossan, magassak* stb.

— A *füss, segiss, taniss* stb. igealakok előfordulása azt bizonyítja, hogy a nyugati peremvidéken is előfordul a moldvai csángóban jellemző igeragozás.

— A főnévi igenév képzője a *-ni* helyett gyakran *-nyi* szerepel: *ennyi, mennyi, lennyi, olvasnyi.*

Tovább lehetne szaporítani a jelenségek számát, de a mai magyar nyelvhasználat hangtani és alaktani arculatát ezek a példák is meggyőzően igazolják.

2.2 Külön kell megemlíteni a szlovéniai magyarság szókészletének jellemzőit. A fentebb már elmondottakból következik, hogy a szinkroniában megfigyelhető a területhez kötődő sajátos, többször archaikus elemeket tartalmazó szókészlet ismerete és használata. A különböző szókészleti rétegekben gyakori a hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyagához és a szőlőtermesztéshoz kapcsolódó szóhasználat. Ennek a szókészletnek különösen gazdag hangutánzó ígéről részletesebben is beszámoltunk (Guttman Miklós—Köbölkuti

Katalin: Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. MNYTK. 182. Bp., 1987.).

A szókészlet legfeltűnőbb jelenségei azonban a kétnyelvű környezettel hozhatók kapcsolatba. Minden magyar anyanyelvű különböző szinten ugyan, de ismeri és használja a többségi nemzet nyelvét. Az idősebbek kevésbé, de a fiatalok szlovén nyelvismerete alapos. Míg az anyanyelv használata családi és kétnyelvű településekhez kötődik, addig a szlovént mindenütt beszélik. Ennek következtében az anyanyelvi nyelvhasználatba egyre több szlovén szókészletti egység kerül. Ezt tükrözi a beszélt nyelv, a publicisztika, valamint a szlovéniai magyar irodalom is. Szomi Pál Őszirozsa (Pomurska založba, Murska Sobota, 1977) című novelláskötetének egyik elbeszélésében a fiatalok ezt éneklik:

Kiša pada, nagy sár van az úton
Lepa cura mosogat a kúton
Sirva kaže az édesanyjának
Moja dragát viszik katonának (i. m. 25)

Ez bizony napjaink nyelvi valósága. A se nem magyar, se nem szlovén kommunikációs egységek, helyzetek.

A muravidéki magyarság hetilapjában, a Népújságban is találkozunk a jelenséggel szinten minden héten. Ennek nemcsak az igénytelen nyelvhasználat az oka, hanem gyakran az is, hogy nem ismerik a beszélők az odaillő, megfelelő magyar szót. Személyes tapasztalataim szerint a mezőgazdaságban, a háztartásban stb. használt gépek, szerkezetek, munkaműveletek megnevezésének *s z a k s z a v a i t* nem tudják anyanyelvükön, hiszen a régi megnevezéseket nem lehet átvinni legtöbb esetben az új eszközökre. Több esetben a közigazgatás szlovén rendszerének magyar megnevezései is gondot okoznak. Mindezek következtében gyakran beépülnek a szlovén szókészletti egységek a magyar mondatokba. Igaz, a toldalékolásuk már magyar morféimákkal történik. Pl.: „Szombaton a moziban olyan *guzsva* volt, alig bírtam kapni *vstopnicát* arra a jó *grozlivkára*.” A jelenségre vonatkozóan részletesebben is szólunk az Anyanyelvünkért című kötetben (Anyanyelvünkért. szerk.: Guttman Miklós, Pomurska založba, Murska Sobota, 1983.)

2.3 A kétnyelvű környezet fentebb említett szókészlet jelenségei mellett szólnunk kell a mai nyelvállapot egy másik, az anyanyelvi nyelvhasználat szempontjából veszélyesebb jelenségről. Különösen a fiatalok nyelvében figyelhető meg a szlovén nyelvi szerkezetek magyar tükörfordításai.

Pl.: „Szeretek *táncokra járni*”; „*Gimnáziumra* iratkoztam”; „*Zongorára* játszom”; „*Zenekarhoz* is jártam”.

A példákból kitűnik, hogy a *na ples, na gimnazijsko, na klavirju, k orkestru* szlovén szerkezetek analógiájára alkotott magyar mondatok az anyanyelv gazdag határozórendszerének ragjait alkalmazza nyelvünk rendszerétől idegen funkcióban. Itt tehát már a *g r a m m a t i k a i r e n d s z e r b e h a t o l b e* a többségi nemzet nyelvének hatása, ami tudatos, tervszerű anyanyelvi nevelést kíván az iskolától és a családtól egyaránt, mert ellenkező esetben a kétnyelvűség elvezet az egynyelvűséghez, azaz a nyelvcseréhez, ahogy ezt a burgenlandi magyarság esetében tapasztalhattuk (vö.: Imre Samu: MNY. 59: 408).

A nyelvállapot említett jellemzőihez tartozik az itt élő magyarság anyanyelv- és magyarságtudatának kérdése is. A beszélők „nem tudunk olyan jól magyarul” szemlélete nem lehet akadály a kultúra, a nyelv megőrzésének, továbbfejlesztésének. Az oktatás, a nyelvművelés a nyelvállapot jelenségeire építve tervezheti és végezheti eredményesen munkáját.

3. A magyar nyelv oktatása szervezett körülmények között minden iskolatípusban megvalósul. Ebben az évben ünneplik a kétnyelvű oktatás három évtizedes jubileumát. A kétnyelvű oktatás elméleti, módszertani meg-alapozásában fontos szerepet vállaltak az oktatási hatóságok és a pedagógusok egyaránt. Négy általános iskolában (Dobronok, Göntérháza, Lendva, Pártos-falva) és egy középiskolában (Lendva) folyik jelenleg kétnyelvű oktatás. Az alkalmazott programok szerint a tanuló anyanyelvétől függetlenül mindkét nyelvet tanulja és használja. Az egyes tantárgyak tanítási nyelve nemcsak a szlovén, hanem a magyar nyelv is. A nemzetiséghez közvetlenül kapcsolódó tantárgyakat pl. Magyarország történelmét, földrajzát anyanyelvükön tanul-ják a diákok.

Az oktatás szakemberei állandóan keresik a hatékonyabb oktatási for-mákat, módszereket, hogy a nyelvek elsajátítása, a tanulók tudása minél magasabb szintű legyen. Az egzakt felmérési eredményekre támaszkodva a nyelvtanítás terén új kísérletet indítottak. Eszerint az első osztályban a ma-gyar és szlovén anyanyelvű tanulók külön-külön csoportban sajátítják el anyanyelvük alapjait, majd utána a környezetnyelvet is. Kétéves tapasztalatok szerint eredményesebbé vált a tanulók felkészültsége, ahogy a kísérlet vezetője, Albina Nečak Lük megállapítja (Népújság, 32. évf. 46. sz. 5). Az iskolába lépés előtt a kétnyelvű óvodákban kétéves előkészítőn készítik fel a gyerekeket az iskolában folyó munkára. „A kétnyelvű oktatás megteremtésével Szlovénia mintát nyújtott. A szakmailag és módszertanilag jól képzett pedagógusok cso-dát művelhetnek a magyar nyelvvel is. Van rá példa. De akadnak gondok is. A kétnyelvűség a tanítási órákon sem teljesen zavartalan. Néha el-elmarad a magyar szakszók tudatosítása, a magyar nyelvű vázlatírás, illetve a magyar anyanyelvű tanulóknak magyar nyelven való számonkérése és értékelése. Ezek sajnos emberi mulasztások” (Bokor József: Az anyanyelvi nevelés, a nyelvművelés néhány kérdése idegen nyelvű környezetben. *Hungarológiai Napok*, Szombathely, 1986. 130). Azonosulva az idézett gondolatokkal magam is úgy tapasztaltam, hogy a kétnyelvű oktatás sikerének, eredményességének legfőbb záloga a szakmáját sokoldalúan ismerő, jól képzett, lelkiismeretes pedagógus.

A középiskolákban a magyar nyelv jelenleg fakultatív tantárgy. Akkor köteles az igazgató a magyar nyelv tanítását megszervezni, ha legalább öt tanuló ezt külön kéri. Az egyes középiskolák meg is szervezik ezeket a fakul-tatív órákat. (Vö.: Varga József: A magyar nyelv tanítása Szlovéniában. *Hungarológiai Napok*, Szombathely, 1986. 44.) A magyar nemzetiségi érdek-közösség vezetőinek, a pedagógusoknak a véleményével azonosulva magam is úgy látom, hogy a nemzetiség léte, jövője szempontjából feltétlenül szükséges lenne ezen változtatni, s a magyar anyanyelvűeknek a fakultáció helyett kötelezően tanítani a magyar nyelvet. A szülők, de különösen a tanulók anya-nyelvi és magyarságtudatában, sokszor kényelmességében is kereshetjük az anyanyelvhez, az anyanyelvi kultúrához való, egyes esetekben passzív viszo-nyulást. Az oktatás irányítóitól várható a kérdés megoldása.

A szlovén felsőoktatásban is van lehetőség a magyar nyelv tanulására. A Maribori Egyetem Pedagógiai Karán már több mint húsz éve, 1966-tól működik a m a g y a r l e k t o r á t u s, jelenleg a tizenegyedik magyar lektor végzi itt felelősségteljes munkáját. 1980-tól m a g y a r n y e l v é s i r o d a l o m t a n s z é k is működik az intézményben, amelynek feladata a kétnyelvű óvodák, általános és középiskolák számára óvónők, tanítók és tanárok képzése, fordítók, tolmácsok, kétnyelvű szakemberek magyar nyelvi képzése. A lektorátuson évente húsz-harminc egyetemi hallgató, pedagógus, mérnök, közgazdász, jogász jelölt tanulja a magyart mint anyanyelvet, környezetnyelvet vagy idegen nyelvként, mert erre is van lehetőség. (Az eddigi munkáról Varga József—Bokor József: Magyaroktatás a Maribori Egyetem Pedagógiai Karán (h. n., é. n.) címmel szép összefoglalást állított össze, amelyet a Magyarok Világszövetsége jelentetett meg.) Mariborban a magyaroktatást 1971 óta a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola és a Maribori Egyetem Pedagógiai Kara közötti szerződésben foglaltak szerint szombathelyi oktató is segíti, és látja el a magyar lektori feladatokat. Szombathelyen pedig szlovén lektor dolgozik a szlovén nyelv és irodalom tanszéken. A Szlovéniában folyó anyanyelvoktatásnak sok jó szakembere van, de külön meg kell említenünk Varga József nevét, aki a tanszéket vezeti. Erőt, fáradságot nem kímélve, nagy szakmai, módszertani hozzáértéssel, irodalmi, nyelvészeti, költői munkásságával, szervezőképességével évtizedeken át végezte, s jelenleg is végzi munkáját.

A Ljubljana-i Egyetem Orientalisztikai Tanszékén is működik magyar lektorátus. Az itt tanuló egyetemi hallgatók közül évenként mintegy húszan tanulják a magyar nyelvet. Munkájukkal kapcsolódnak a Ljubljánában működő Petőfi Sándor Művelődési Egyesület tevékenységéhez is. Az Egyesület 1960-ban alakult a városban élő muravidéki, vajdasági magyarok kezdeményezésére, hogy ápolják, továbbfejlesszék anyanyelvi kultúrájukat.

A magyar—jugoszláv államközi kulturális szerződés alapján van lehetőség arra, hogy a Muravidéken érettségizett fiatalok magyarországi tudományegyetemeken tanuljanak tovább. Az elmúlt években többen szereztek magyar szakos középiskolai tanári oklevelet, jelenleg különböző középiskolákban tanítanak, illetve újságírói munkát végeznek a rádió magyar adásaiban és a Népújság szerkesztőségében. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskolán is már többen szereztek általános iskolai tanári oklevelet. A maribori tanító- és tanárjelöltek féléves részképzésben vesznek részt Szombathelyen.

Varga József adatai szerint „a különböző iskolatípusokban kötelezően vagy fakultatív módon kb. 2300 gyermek és felnőtt tanulja intézményesen a magyar nyelvet, vagyis a Szlovéniában élő magyarság mintegy 25%-a” (i. m. 44).

4. A magyar nyelv oktatásának bemutatott rendszere mellett tudatos nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő munka is folyik Szlovéniában. A Mura-szombati Rádió, amelynek a hét hat napján van egy-egy órás magyar nyelvű adása, havonta egy alkalommal nyelvművelő műsort is sugároz. Az adásban elhangzottakat a muravidéki magyarok hetilapja, a Népújság is közli. Ez a nyelvművelő munka immár két évtizedre tekint vissza. Az egyes adások témáit a mindenkorai magyar lektor állította és állítja össze napjainkban is. Az elhangzott témák alapján jelent meg az Anyanyelvünkért címet viselő válogatás, amelyben az utóbbi évek aktuális kérdéseit foglaltuk össze. Ilyen jellegű kiadvány Szlovéniában még nem látott napvilágot, amely az itt élő

magyarság nyelvi, nyelvhasználati gondjainak megoldásában kíván segítséget nyújtani. A hazai, erdélyi, vajdasági és szlovákiai nyelvművelés szép hagyományait Szlovéniában is követni tudtuk.

A nyelvművelő tevékenység szempontjából jelentősnek tartjuk az itt élő és alkotó költők, írók munkásságát. Bence Lajos, Báti Kónc Zsuzsanna, Szunyogh Sándor, Szomi Pál, Varga József nevét kell elsősorban megemlíteni. Munkásságuk ismertetésére itt nincs lehetőség. Azt azonban elmondhatjuk, hogy megjelent köteteik a muravidéki és az egyetemes magyar irodalomnak is értékes alkotásai, amelyek az anyanyelv és magyarságtudat erősítésében, ébrentartásában fontos szerepet játszanak. Nagy kár, hogy mind a mai napig nem oldódott meg alkotásaik és egyéb Szlovéniában megjelentetett magyar nyelvű könyvek magyarországi terjesztése, így az elszigeteltség érzését ez is táplálja az itt élő alkotókban. Érdemes és szükséges lenne ezen a helyzeten mielőbb változtani akár az államközi kulturális szerződések szintjén is.

5. Ennyiben foglalható össze a szlovéniai magyar nyelv mai állapota, oktatásának, művelésének helyzete. Természetes, hogy csak a legfőbb vonások, jellemzők kiemelésére adott lehetőséget írásom behatárolt terjedelme. Remélem, személyes tapasztalataim — hiszen három évig magam is magyar lektorként dolgoztam Mariborban — kollégáim munkáinak felhasználásával készített összefoglalómból kitűnik, hogy a szlovéniai magyarság számára biztosított törvényes jogok alapján sokoldalú lehetőségek adódnak anyanyelvük, s nemzeti kultúrájuk megőrzésére, s ami ennél is fontosabb, kultúrájuk továbbfejlesztésére. Eddig végzett munkájuk mindenképpen elismerést érdemel még akkor is, ha egyes területeken a nemzetiség érdeke hatékonyabb munkát kíván.

A hatékonyabb munka végzése érdekében a magyar nemzetiségi értelmiség tehet(ne) legtöbbet, „de nekünk, magyarországiaknak is minden szükséges vagy lehetséges segítséget meg kell adnunk a külföldön élő magyaroknak anyanyelvi tudatuk megerősítéséhez, anyanyelvi és anyanyelvű műveltségük megőrzéséhez, fejlesztéséhez” (NyKk. 1291. Főszerk.: Grétsy László és Kovács Miklós Bp. 1980., Akadémiai Kiadó). Bízom abban, hogy a szlovéniai magyarság sokáig fogja őrizni, s a következő nemzedékekkel őriztetni nemzeti kultúrájának, anyanyelvének magyarságát.

Guttmann Miklós

Szórványságunk nyelve és tudata Ausztriától Ausztráliáig

1. A témát nem szükséges teljesen újként elővezetnünk. A magyar nyelv hetének 1988. évi megnyitóján Szombathelyen Imre Samu akadémikus beszélt a határainkon kívül élő magyaroknak erről a csoportjáról és az anyaország hozzájuk fűződő intézményes kapcsolatairól (Nyr. 112: 270—80). Jelentős kérdés ez, hiszen a magyar nemzetiségűek egyharmada, tíz közül három határainkon kívül él, s a háromból egy az ún. szórványságban (diaszpórában, szórványmagyarságot alkotva).

A megállapodott magyarság első képviselői Itáliában, majd a XVI. századtól más európai országokban jelennek meg tanulmányi vagy utazási céllal. A világlátást, tapasztalatszerzést szolgáló körutak több országba elvezet-

tek (Szepesi Csombor Márton), a tanulmányutak céljai a holland, német, lengyel egyetemek voltak. Állandó mozgást jelentettek az iparosok vándorútjai is. Az utazásokat a visszatérés szándéka kísérte, bár néha hosszú évek teltek el a szándék megvalósításáig. Az első világháború után tűntek fel tömegesen az olyan elvándorlók, akik véglegesen, vagy legalábbis egy politikai rendszer elmúlására várva akarták elhagyni a Kárpát-medence magyarságát. (Politikai indítékú elvándorlás követte természetesen a korábbi történelmi sorsfordulókat is, gondoljunk csak Rákóczi-ra és szűkebb körére vagy a világosi fegyverletétel után eltávozókra.) Az útra kelők nagyobb hullámaait, századunkban a II. világháború körüli éveket és 1956-ot a közbülső időszakok csendesebb elszivárgásai követték, amikor politikai vagy jobb szakmai, anyagi érvényesülési szempontok irányították az elmenőket. A szórványság ilyen elvándorlásértelmzéséből következően kimarad a képből az ausztriai Burgenland magyar népcsoportja; ők a többi szomszédos ország magyarjaihoz hasonlóan politikai döntés nyomán kerültek más állam kötelékébe, nemzetiségi létbe.

A másfél milliós, ám szétszórt tömeg magyarság- és nyelvi tudata igen változatos képet mutat. Nyilvánvaló, hogy amíg a hazatérés gondolata munkált a lelkekben, amíg a hazainál nagyobb kenyeret adó országot csupán ideiglenes lakóhelynek tekintették, az otthonival szinte párhuzamos magyar életet próbáltak teremteni. Ez késztetett arra, hogy egy helyre telepedjenek, egy munkahelyen dolgozzanak, hogy magyar egyházat, iskolát, egyesületet teremtsenek, hogy az ideiglenesség egyre hosszabbá nyúlásával segítyező egyesületeket hozzanak létre, vagyis a nagy társadalomtól bizonyos mértékig elszigetelten éljenek. A véglegesség azonban a mielőbbi társadalmi beilleszkedés igényét táplálja, a hasonulást a befogadó környezethez, az új nyelv minél tökéletesebb elsajátítását, a szokásokhoz való erőteljesebb alkalmazkodást. Mindezeket elősegíti, hogy újabban sok távozó e tekintetben már előzőleg felkészül a tervezett egyéni sorsfordulóra, és itthon elkezd az adott nyelv tanulását, a másik ország életének a tanulmányozását; esetleg éppen meglevő nyelvtudásával szerzett ismeretség, házasság révén kerül külföldre. A magyarságtudat ereje a környezeti hatások és az egyéni alkat kölcsönhatása szerint változik. A külső hatásokat jelentősen befolyásolja a Magyarországról szóló vélemény, más országokból jövő magyarok esetében annak az országnak az értékelésével is árnyalva. Az egyén a hatásokra az eredet lehető legteljesebb álcázásától a dacos eredetvállalásig a legeltérőbb módokon válaszolhat. Általában úgy látszik, hogy a társadalmi biztonság megszerzésével nő a magyarságvállalási kedv is; az egyénnek több ideje, energiája marad arra, hogy belső világával törődjön, s az idővel feltoluló és a valóságot inkább megszépítő emlékek erősítik és őrzik az eredettudatot; társak, hasonló élményvilággal rendelkezők keresésére késztetnek, magyar közösségek, egyesületek szervezésére indítanak. Minthogy azonban az élményvilág nem mindenkinél hasonló, s más-más álláspontból nézik, ítélik meg a magyarországi eseményeket, természetes az egyesületek párhuzamossága, nem ritkán feszültsége, ellentéte. Néha a Magyarországon tett látogatás volt a választóvíz, örökségként egy itthonról megőrzött, mindent „átpolitizáló” szemléletnek, vagy éppen ellenhatásként erre. Ugyanakkor több esetben jól megfigyelhető a területileg szerveződő egyesületek közötti együttműködés is.

A hazai hivatalosság a millennium mámorából felocsúdva észlelte a kivándorlás növekvő arányait. Főispáni jelentések, miniszteri rendeletek foglalkoztak a jelenséggel, de az ország lényegében tehetetlenül szemlélte, hogy

az adminisztratív rendelkezéseket tömegesen játszották ki. A tényeket tudomásul véve az I. világháború után megindult a határozott kapcsolatkeresés, politikusok és egyházi személyek látogatása, létrejött a Külföldi Magyarok Szövetsége (1920) s lapja, a Külföldi Magyarság, s a sokféle tevékenységet összefogóan 1938-ban megszervezték a Magyarok Világszövetségét. Ezzel az intézménnyel kapcsolatban minden szórványsági egyesület — így vagy úgy — állást foglalt s foglal.

Kodály Zoltán — 1965. évi amerikai látogatása során — számos olyan magyar származású tudóssal, művésszel találkozott, akik munkásságukkal az Egyesült Államok tudományos és művészeti életében jelentős helyet érdemltek ki maguknak. Itt fogant meg az a felismerés, hogy a magyar lét nem csupán állami, hivatalos ügy, hiszen így minden harmadik közülünk kiesne a körből, hanem a közös nyelv, a közös kultúra, a közös nemzeti hagyományok — népművészeti-művészeti, történelmi, tudati hagyományok — megőrzésének vagy elmúlásának kérdése. Itthon Kodály Zoltánnal együtt Bárczi Géza, Illyés Gyula, aki 1966-ban ismerkedett meg Amerikában az ottani magyar iskolai helyzettel, Lőrincze Lajos és Váci Mihály voltak a gondolat képviselői, az Egyesült Államokban Nagy Károly, Sinor Dénes, Kolossváry Béla és mások. 1970-re érett meg a gondolat annyira, hogy létre jöhetett az I. Anyanyelvi Konferencia (1970., Budapest—Debrecen), majd ezt követte a továbbiak sora: 1973: Szombathely, 1977: Budapest, 1981: Pécs, 1985: Veszprém, s ez évben Kecskeméten kerül sor a hatodikra. Ezek a 200—250 fős, 4—5 napos tanácskozások — fele részben külföldi, fele részben hazai magyar résztvevőkkel — sorra áttekintették az előző találkozás óta megvalósított terveket, s ajánlásokat tettek a következő 4 esztendő időszakra. A Sinor Dénes megfogalmazta elvet követve (azt keressük, ami összeköt, s ne azt, ami elválaszt) hoztuk létre az Anyanyelvi Konferencia intézményeit, a balatoni gyermek-táborokat 6—14 éveseknek, a Sárospataki Nyári Kollégiumot a 14—18 éves fiataloknak, a debreceni pedagógus-továbbképző tanfolyamot a szórványságban működő pedagógusoknak, klubvezetői és néptánc-tanfolyamokat s a nyelv és kultúra megőrzésének egyéb kereteit (l. Imre Samu idézett cikkét), kerestük fel előadásokkal, műsorokkal a szórványságnak azokat a közösségeit, amelyekben erre igényt tartottak, készítettünk tankönyveket a nyelvmegőrzés számára. Negyedévenként megjelenő tájékoztatója, A magyar nyelvért és kultúráért 1974 óta Nyelvünk és Kultúránk címmel magas színvonalú kulturális folyóirattá fejlődött. (Csak sajnálható, hogy könyvtárainkon kívül nem kerül belföldi forgalomba.)

Az anyanyelvi konferenciák előadásain, megbeszélésein, vitáin a szórványság képviselői több olyan kérdést vetettek fel, amelyeket a hazai művelődéspolitikának csak később tudott napirendre tűzni. Így hangsúlyozták a szórványság irodalmának értékeit, s ennek nyomán meg is jelent a Vándorének, a nyugat-európai és tengerentúli magyar költők antológiája (1981), majd az összetartozást címében is hangsúlyozó Két dióhéj, a nyugat-európai és tengerentúli magyar prózaírók válogatása (1987). A szerzők közül nem egy már önálló kötettel vagy az újságok, folyóiratok lapjain jelen van a hazai irodalomban, s az Anyanyelvi Konferencia tankönyvei az elsők a hazai tankönyvkiadásban, amelyek tervszerűen felvették anyagukba a határainkon kívül élő írók, költők alkotásait. Követelték a szocialista országok magyarsága képviselőinek meghívását a konferenciákra, s ezek Románia kivételével részt is vesznek a munkában. Ráirányították a figyelmet a magyar nemzetiségi lét kérdéseire és

az anyaország ezekkel kapcsolatos felelősségére, s nem eredménytelenül. Felvetették a nyelvtanítás céljával hosszabb időre külföldi unokáikhoz utazó nagyszülők jogi és nyugdíjproblémáit, s a gondok megoldódtak.

Hatással vannak a szórványmagyarság tudatára a magyar intézetek és az egyes országok művelődési intézményei, egyetemei, kutatóközpontjai, ha van hungarológiai — nyelvi, irodalmi, történelmi, népművészeti — programjuk. Bár ezek az intézmények nem csak, sőt nem elsősorban az elszármazottak számára létesültek, számos jelentkezőnek nyelvileg könnyebben elérhető idegen nyelvű tanulmányokat, diplomaszerezést kínálnak, s az eredményesebb munkához magyarországi ösztöndíjakat is tudnak nyújtani.

Az egyes intézményeken, mozgalmakon túltekintve befolyásolja a szét-szórtságban élőknek a magyarságról alkotott képét az új hazának, illetve a világnak hazánkról alkotott nézetei. A kedvezőbb megítélés természetszerűleg erősíti, a kedvezőtlen háttérbe szorítja a magyarságtudatot. A szórványsággal kapcsolatos két évtizedes lassú szemléletváltozás Magyarországon s ennek az utóbbi néhány évben, sőt hónapban tapasztalható igen felgyorsult üteme, a környezeti magyar nemzetiségekért való intenzív felelősségvállalás, politikusaink nyugati látogatásai s ezek keretében az ott élő magyarok képviselőivel való találkozásai, jelentős tömegeikkel kapcsolatos értékítélet-változásai mind erősítik a magyarsággal való közösségvállalást. Jó hatást gyakorol a ma általános gyökerkeresési hullám is.

2. Állandóan hangsúlyozva, hogy mindig lehet rengeteg kivételt, ellenpéldát találni, próbáljuk leírni a szórványság magyar nyelvi tudatát! Az első nemzedék a társadalmi beilleszkedés érdekében a környezeti nyelv minél biztosabb használatára törekszik. Magyar házastársak között is gyakran előfordul a környezeti nyelv használata, elsősorban azért, hogy gyermekeiket megkíméljék a kettős terheléstől, a magyar és a másik nyelv együttes elsajátításától. Nem tudják, hogy agyunknak többszörös „szabad kapacitása” van, két nyelv együtt sem köti le teljesen a szellemi energiákat. Az is előfordul, hogy az otthon magyarul beszélő gyermek a családon kívüli, elsősorban iskolai közösségekbe lépve magyar nyelvi fejlődésében megtorpan, a „felnöttebb” témákról már inkább a környezeti nyelven tud beszélni. Becsülendő, ha valaki úgy képes nevelni gyermekeit, hogy ezt a megtorpanást elkerülik. Szülőktől, gyermekektől egyaránt következetességet, kitartást követelő munka, szinte mondhatnánk: létforma ez. Megfigyelhető, hogy a vegyes házasságokban ott erősebb a magyar nyelv, ahol az édesanya a magyar — ugyanakkor találkozunk olyan esetekkel, ahol a magyar édesapa mellett nemcsak a gyerekek, hanem a más anyanyelvű feleség is igen szépen megtanul magyarul, olvassa irodalmunkat, tanulmányozza művészeti értékeinket.

A harmadik nemzedékhez már a másodiknak a szűrőjén jut el a magyar nyelv, de ezt nagymértékben erősítheti a nagyszülők nemzedékének a biztos nyelvi támasza. Nem ritka, hogy a harmadik nemzedék, amely már nem ismeri a beilleszkedés első szakaszának nehézségeit, magától, vagy igen kevés külső ösztönzésre visszafordul a nagyszülők nyelvéhez, s meglepő lendülettel és eredménnyel sajátítja el a s z á r m a z á s n y e l v e t. Komoly biztatást ad ezeknek a fiataloknak egy-egy magyarországi látogatás, ahol az első és legalapvetőbb élményük az, hogy az otthon csak a családban s egy-két barát körében használt nyelvet itt mindenki beszéli, ez egy szélesebb társadalomban is összekötő tényező.

A környezeti nyelv alapos ismerete nélkül nem lehet, vagy legalábbis nehéz az életet megszervezni. Szerencsés dolog tehát, ha valaki eljuthat egy olyan kétnyelvűséghez, amely két kultúra részesévé is teszi az egyént. Így egyazon ember ismeri fel két kultúra hasonlóságait és különbözőségeit, tanulja meg a másságnak, a különbözőségnek nem csupán az elviselhetőségét, hanem értékhordozó szerepének az elismerését is. Minthogy a szembeállításból egymás mellé állítás lesz az egyén gondolatvilágában, az egyéni és közösségi tudatnak olyan minőségi változása jön létre, amely hatékonyan képes csökkenteni s meg is szüntetni a csoportgyűlöletet, a nacionalizmust, a rasszizmust.

S ha a nyelv a nemzedékek során eltűnni is látszik, megmarad a népművészet iránti érdeklődés, a néptánc, a népzene, a népi díszítőművészet őrzése és cselekvő életben tartása: táncsoportokat szerveznek, hímeznek, kopjafákat faragnak, kemencét építenek a szétszórtságban, s tevékenységük nem ritkán magával ragadja a környező etnikum tagjait is.

3. A szórványság teljes áttekintése túl nagy feladat ahhoz, hogy egy cikk keretében megvalósítható legyen. A teljesség áthághatatlan akadály a részletes adatok hiánya, sőt pillanatnyilag beszerezhetetlensége. Sok szórványságbeli szervezet próbál képet rajzolni az adott országban lévő mozgalmakról, de ez csak kisebb országokban látszik eredményesnek, hiszen mire az adatok a nagyokban összejönnek, már változik a kép. Inkább a szórványságbeli állapotnak a területi egységekre jellemző vonásait próbáljuk felvázolni, számítva arra, hogy további kortársi történelmi, szociológiai-szociográfiai felmérések, tanulmányok teszik majd teljessé a képet. Még a szórványság létszámának az adatai is bizonytalanok. A bevándorlók számát ugyanis a statisztikák nem annyira nemzetiségük, hanem állampolgárságuk szerint rögzítik, így a cseh-szlovák, román, jugoszláv állampolgárságú bevándorlók sok esetben a magyar nemzetiséghez tartoznak, csupán nem tudunk róla.

4. Közismert, hogy a legnagyobb szórványságot az Amerikai Egyesült Államokban találjuk. A magyarok szétszéledtek Clevelandtól New Orleansig, az atlanti-óceáni New Jersey-től a csendes-óceáni Kaliforniáig. Az 1981. évi népszámlálás mindenki meglepetésére majdnem egy millió-nyolcszázezer magyar származású amerikai állampolgárról adott számot. Ma 700–750 ezerre becsülik a magukat magyar nemzetiségű amerikai állampolgárnak vallók számát.

Az első magyar kiutazó, Budai Parménusz István 1583-ban egy angol expedíció tagjaként tette lábát amerikai földre. Volt magyar katonája, sőt főtisztje az amerikai függetlenségi háborúnak, a XIX. században pedig egyre nagyobb számú kivándorló indult az Egyesült Államokba. A mozgás 60 évét részletesen feldolgozza Puskás Júlianna alapos monográfiája (Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.) Azóta 1945–49 között és 1956 után növelte az érkezők jelentős hulláma az amerikai magyarok számát. Amíg a korábbiak a századforduló magyar mezőgazdaságából érkezve elsősorban a már kintiek közösségeit gyarapították és segélyegyleteik köré tömörültek, a II. világháború utániak — szakmával, sokszor nyelvtudással felvértezve — a legkülönbözőbb helyeken találtak otthonra, így a korábbi szoros lakóhelyi egység megszűnt. Bomlasztotta a kertvárosokba költözés divatja s lehetősége is, és nemritkán játszottak ebben közre egyéb szempontok. Mégis területileg szerveztek egyesületeket, mégpedig

a régebbiek és az újabban érkezők egyes hullámai közötti feszültségek, eltérő politikai nézetek miatt sokszor többet is egymás mellett, s ezekből jöttek létre később a hasonló gondolkodásúakat összefogó országos szövetségek. Az egyesületek tájékoztatókat, majd újságokat adtak, adnak ki, magyar rádióadásokat tartanak fenn, amelyek elsősorban közvetlen érdekű és az óhazával kapcsolatos témákról szolgálatnak híreket. Tánccsoportokat, énekkarokat, más célú köröket szerveznek.

Az egyesületekkel együtt fontos összetartó erő az egyház. Az Egyesült Államokban a magyar református egyház közösségei a legjelentősebbek, de számos helyen vannak a katolikusoknak is templomaik. Az egyházak a magyar nyelvű istentisztelettel összetartják a magyarokat, ünnepségeket, megemlékezéseket rendeznek, iskolákat tartanak fenn.

A magyar nyelvű iskolázás minden bevándorló hullámnak szívügye volt. Ahol csak lehetővé tette a gyermekek száma, megteremtették a magyar nyelvű osztályokat, s ezekben egykor hazulról hozott tankönyvekkel, a II. világháború óta saját vagy az Anyanyelvi Konferenciával együttműködve készített tananyagokból is folyt, illetve folyik az oktatás. A mindennapos magyartanítás egyre ritkább lett: a hetvenes években még volt a buffalói piaristáknál, a passaici katolikus iskolában és 1977-től 1986-ig feltámadt Albanyban (Louisiana). Itt egy lelkes bevándorló, Friedrichs Gizella az anyanyelvi mozgalommal együttműködve az 1968-as anyanyelvi oktatási törvény alapján elismertette a régebbi angol–francia kétnyelvű oktatás mellett az angol–magyar oktatás szükségességét és lehetőségét. A századforduló óta itt élő magyarok ugyanis — a negyedik és ötödik nemzedék képviselői is — megőrizték magyar származástudatukat, táncaikat, népművészetüket, többen magyar nyelvüket, s mint szervezeteket a református és katolikus egyházat, a néptánccsoportot. Lakóhelyüket „Hungarian Settlement”-ként tartják számon. 1977-től hazulról kért pedagógusok naponta tanították a falu gyermekeit magyarul számolásra, énekekre, vezették a játékos foglalkozásokat, s oktatták délelőtt a gyermekeket, délután, este a falu felnőtt lakóit a magyar nyelvre.

Indult magyar tanfolyam a közeli Hammond város egyetemén is. A magyar származású kollégák, barátai és a hammondi kurzus résztvevői 1978-tól éveken át jöttek Magyarországra nyelv- és magyarságismereti tanfolyamra. Közösségük még 1987-ben is szeretettel fogadta egykori szakvezetőjét, s mutatták meg a református egyházban és a hammondi egyetem könyvtárában őrzött dokumentumokat, szorgalmazták újraindítását a magyartanításnak, amely a Déltre is lejutó s ott nehezebben megszűnő gazdasági visszaesés miatt szűnt meg.

A magyartanítás sokfelé élő formája a heti egyszeri, szombati vagy vasárnapi hétvégi iskola. Fenntartják egyházak, egyesületek, magyar házak; tanulók a mi fogalmaink szerint igen nagy vonzáskörből verbuválódnak, a szülők 100–150 km-re is hozzák-viszik hetente gyermekeiket. Az iskola megteremti a szülők közösségét is, akik így ugyancsak hetenként találkoznak, sokszor istentiszteleten vagy uzsonnán, esetleg mindkettőn. Sokréti és eredményes tevékenységével kontinensszerte ismertté vált a New Jersey-beli Magyar Öregdiák Szövetség New Brunswick-i iskolája, amelyet Nagy Károly szervezett 1960-ban, s amely azóta több mint ezer tanulót oktatott magyar nyelvre, irodalomra, magyarságismeretre.

Valószínűleg a nagy távolságok és a túlságosan nagy rendszeres lekötöttség miatt alakultak ki a Kálmán Szabolcs nagytiszteletű úr vezette resedai

(Kalifornia) református egyházban a havi egyszeri ifjúsági napok, amikor szombat reggeltől vasárnap délutánig vannak együtt s vesznek részt élményt nyújtó magyar nyelvű foglalkozásokon a 4–19 éves gyermekek, fiatalok. Programjuk hónapról hónapra alkalmilag, előzetes tanterv nélkül áll össze; így frissessége lehet az egyik vonzóereje.

Az ifjúság körében a legnagyobb magyar szervezet az Egyesült Államokon kívül Európára, Dél-Amerikára és Ausztráliára kiterjedő Magyar Cserkészszövetség. Megőrizte az egykori hazai intézmény felépítését, a próbákat, a tisztképzést stb. Megtartotta valláserkölcsi alapjait, és a szórványságban kimondta: csak magyarul tudó fiatal lehet magyar cserkész, megmozdulásait csak magyar nyelven lehet lefolytatni. A nyelvtudás alapjait a családból hozzák a gyermekek, az írásbeliséget azonban már tanítani kell. Erre tankönyvsorozatot készítettek, a Kis magyarok könyveit. Őrsvezetőképző és magyarságismereti táboraikban alaptárgy a magyar nyelv, erre kidolgozott felkészítési módszereik és vizsgakövetelményeik vannak. Cserkésztsízt pedig csak az lehet, aki leteszi a magyar érettségit a világban szétszórt öt „tankerület” tizenhét vizsgabizottságának egyike előtt. Tárgyai a magyar föld- és néprajz, magyar történelem, magyar nyelv és irodalom, mindegyik 25–25 tétellel. Az érettségire való felkészüléshez is készítettek tantárgyanként anyagokat, más kiadványaik pedig a cserkészéletet segítik.

Az iskolák, az egyházak és a cserkészlet kiváló minőségű munkájának szép képét beárnyékolja azonban, hogy a magyar fiatalok messze számarányuk alatt járnak bármilyen magyar iskolába, szervezetbe. Százalékarányuk alacsonyabb más nemzetiségű kortársaik adatainál, az ukránokénál, a lengyelekénél, a kínaiakénál stb.

A magyarságtudományok művelése nem kizárólag a magyar származásúak társadalmi mozgalmainak a keretében folyik. Bár az Egyesült Államokban csak egy magyarságtudományi tanszék van, Bloomingtonban (Indiana) — 1979-ben létesült az MTA alapítványával —, igen sok egyetemen folynak hungarológiai kutatások, képeznek ki a magyarságra specializált szakembereket, rendeznek nyári egyetemeket, amelyek minden egyetemen elfogadott tanulmányi pontokat, krediteket érnek, készítenek fel nyelviileg is hazánkba küldendő diplomáikat. Amikor Ránki György vendégprofesszor a bloomingtoni tanszékre összehívta az Államokban magyar tárgyból disszertációt író fiatalokat: mintegy harmincan jöttek össze.

A sok százezres magyarságban kialakult egy olyan értelmiségi réteg, amely elemzi az óhazát és önmagát, a múltat és a jelent, létrehoz egyházi és magángyűjteményeket saját szellemi termékeiből és hazulról jövő értékekből. Törekvése, hogy megmutassa népünket és kultúránkat a környezetének is, ezért szaporodnak a minket bemutató angol nyelvű kiadványok. S futja szellemi erejükből — ha az anyagiból nem is mindig sokáig — irodalmi folyóiratok kiadására: Hamza András sajnálatosan rövid életű Ótágú Sípjára, Mózsai Ferenc Szivárványára, szépirodalmi és történelmi művek kiadására. Van erejük művészeket, előadókat hívni a Kárpát-medence országaiból, számukra körutakat szervezni, vagy éppen összejönni a vendégek és saját munkájuk meghallgatására.

Két ilyen találkozóról szólunk: a Magyar Baráti Közösség 1972 óta rendszeres augusztus végi többnapos, több nemzetiséget összefogó találkozójáról, ahova évről évre hivatalos a közép-európai magyarság egy-két kiemelkedő képviselője, valamint az Amerikai Magyar Tanárok Egyesülete idén tizenne-

gyedszer összeülő konferenciájáról, amely az Államok vagy Kanada egy-egy egyetemén gyűjti össze a magyarságtudományok művelőit és oktatóit. A két találkozó előadóinak, résztvevőinek névsora döbbenti rá hazai olvasóját arra, hogy milyen népes tábor képviseli az Egyesült Államokban csupán az általunk tárgyalt tudományterületet.

5. Bár a népesség száma nem ide sorolná, itt szólunk a százhuszezer főre tehető kanadai magyar etnikumról. Szervezeteik hasonlóak az Egyesült Államok-beliekhez. Talán a mai napig erősebben ható brit szellemiségtől a társadalom — s benne a magyarok — beállítottsága konzervatívabb, mint déli szomszédjánál. Jelentősebb a katolikus egyház szerepe: támogatja a cserkészetet, hétvégi iskolákat tart fenn.

A torontói egyetemen van a kanadai állam és ottani alapítványok anyagi erejével létrehozott magyar tanszék. Más egyetemeken — például Ottawában, Montreálban — regionális tanszékek keretében folyik megfelelő számú jelentkező esetében magyaroktatás. Munkájukat a központi kormány multikulturális programja is támogatja.

Egy-két kijelölt középiskolában a magyar helyet kapott az érettségi idegen nyelveinek sorában. Készültek magyar nyelvi jegyzetek, elkészült Wojatsek Károly magyar nyelvkönyve.

Elkezdődött a kanadai magyarság történetének feldolgozása; szociológiai felmérés is folyt már a magyar családok nyelvhasználatának elemzésére (Csapó Margit, Vancouver, British Columbia). Ez bizony az elöregedéssel együtt a magyar nyelv sorvadását is mutatja az újabb nemzedékekben. Ugyanakkor a teljes magyar népességhez képest a magyar iskolába járók aránya Kanadában jobb, mint az Egyesült Államokban. A magyar irodalmi alkotásokat a legutóbbi időkben vették számba, s készültek erre vonatkozó bibliográfiák. Érdekes lesz egyszer megvizsgálni — mint más országok esetében is —, hogy hányan vannak az alkotók között nem első generációs magyarok, milyen sajátos gondolat- és érzésvilágot hordoznak magukban, hogy másként éri-e őket „koruknak érzeménye”, mint angol, francia vagy más kisebb etnikumból eredő pályatársaikat.

Az észak-amerikai magyar közösségekből toborzódott a Sárospataki Nyári Kollégium első évfolyama 1972-ben, s azóta is onnan jön a résztvevők fele, jó harmada. A Patakra jövő fiatalok nyelvtudása jól mutatja a szülők, a cserkészet és az egyházak szerepét a nyelvmegőrzésben: innen kerül ki a magyarul legjobban tudók többsége.

6. Az Egyesült Államok-beli után a legnagyobb magyarországi származású tömeg Izraelben él: 2–300 000 emberről beszélnek. A becslés roppant nehéz, mert az oda érkezők legtöbbször héber nevet vesznek fel (illetőleg a válásban nyert nevüket használják). Az ország elhagyásának körülményei sem készítettek a korábbi emlékek ápolására. Létükről eddig kevesebb szó esett, mert a szórványságról szólva elsősorban nyugat felé tekintettünk, s a nemzetközi politika sem segítette a kapcsolatok keresését. A néhány év óta észlelhető alapvető változások, a holokauszt 40. évfordulója megnövelték a turisták számát, teret nyitottak a kulturális kapcsolatok számára. Úgy látszik, hogy az egykori felnőtt, illetve középkorú érkezőkben maradt meg a leginkább a magyar nyelv, hiszen nekik az ivrit nyelv megtanulását az írásjelek újdonsága is nehezítette. Egy részük nem is tanulta meg a nyelvet, főleg nem az írást, tehát az

olvasás igénye vagy az angolhoz, vagy a magyarhoz kötötte őket. Így jöttek létre a könyvesboltok, kölcsönkönyvtárak, újság (Új Kelet). A második, az államnyelvbe született nemzedék legnagyobbbrészt nem őrizte meg a szülők nyelvét, legfeljebb egy-egy ivritül egyáltalán nem tudó családtag kedvéért tanultak meg valamit magyarul. Van azonban egy magas szellemi igényű társadalmi réteg, amely kapcsolatban maradt a magyar irodalommal, és ezen keresztül természetesen a nyelvvel. Bár egyetemük világviszonylatban a legelsőik közé számít, nincs magyar tanszékük, pedig a tanárok között van, akinek a szülei Magyarországról származtak. Legnagyobb egyesületük, a Magyar Bevándorlók Szövetsége elsősorban a sikeres bevándorlókat tömöríti.

7. Európába térve a legtöbb magyart Ausztriában találjuk, mintegy 70 000-et, köztük Burgenlandban 5000 körüli lélekszámú őslakosságot. Ők elsősorban néhány faluban: Felsőőrött, Alsóőrött, Szigeten és Felsőpulyán élnek, a Magyarországról elszármazottak Bécsben és Ausztria más városaiban. Az őslakosság magyarjainak száma századunkban rohamosan csökkent, s ma kétnyelvű folyóirattal (Őrség), néptáncscsoportokkal, zenekarokkal, színjátszással, magyar könyvtárral, tájházzal, az egyházak magyar nyelvű istentiszteleteivel állják útját a további csökkenésnek. Az iskolákban, a felsőpulyai gimnáziumban is lehet magyarul tanulni, sőt van kétnyelvű iskolai oktatás is. Használják az Anyanyelvi Konferencia néhány tankönyvét, s pedagógusaikat a szombathelyi Tanárképző Főiskola szakkurzusán képezték ki. Felhasználva a földrajzi közelséget, felkeresik hazánk nevezetes helyeit, tájait, városait. A szórványságnak számítók 100 évesnél idősebb egyesületekbe tömörülnek (Bécs, Linz, Graz), s ezek a hagyományos bálokon, ünnepeken kívül táncscsoportokat, nyelvtanfolyamokat tartanak fenn, ahol különböző szintű csoportokban sokszor Magyarországon továbbképzett tanárok oktatnak magyarra házastársukat, turistákat, magyar és nem magyar származásúakat egyaránt. Az egyesületek szövetséget alkotnak, így követni tudják egymás munkáját, nemritkán részt vesznek egymás rendezvényein.

Újabb tevékenységük, hogy egyszer-egyszer kiállítást rendeznek magyar vagy magyar származású alkotók műveiből. A bécsi egyetemen a finnugor tanszéken kapott helyet a hungarológia, Grazban az egyetem tolmácsképző intézetben.

8. Ötvenezerre teszik a Német Szövetségi Köztársaságban élő magyarok számát. A jelentős számhoz képest viszonylag kevés egyesület tevékenységének híre jut el hozzánk. Itt többfelé vannak az újabb időkben, az elmúlt évtizedben alakult magyar vagy éppen kétnyelvű klubok (Hamburgban, Brémában, Nürnbergben). Sokukban igény van a nyelvoktatásra, s az ausztriaiakhoz hasonlóan teret kap a művészi tevékenység bemutatása is. A magyar nyelv oktatása elterjedt a népfőiskolai hálózatban; itt sokszor nem magyar tanulók ismerkednek nyelvünkkel, legtöbbször személyes, családi vagy turisztikai okból.

A göttingai egyetemnek s az egyetemi könyvtárnak a XVIII. századig visszamenő kapcsolatai vannak a magyarokkal: a reformáció elterjedésével számos magyar ment oda tanulni, s ez a hagyományos érintkezés hozta létre az ottani magyar kutatóközpontot is. A hungarológia másik fontos németországi központja Hamburg, ahol 1987-ben alakult meg az egyetemi magyar intézet. Velük együtt tizennégy egyetemi oktatóhelyen foglalkoznak hungarológiával.

Az NSZK-beli Burg Kastlban létesült a szórványság egyetlen teljesen magyar nyelvű középiskolája; ide igen sok országból küldenek középiskolásokat teljes vagy résztanulmányokra. Münchenben jelenik meg Borbándi Gyula szerkesztésében az Új Látóhatár, a szórványság legrégibb és igen nívós irodalmi, művészeti, kritikai folyóirata. A kiadó számos önálló kötetet, tanulmányt jelentetett meg az elmúlt évtizedek folyamán nyugati szerzők tollából.

Itt a helye szólnunk a nyugat-berlini magyar egyesületről. Ez a kör is rendez találkozót, ünnepélyeket, szervez néptáncsoportot, hív előadóművészeket Magyarországról; másfél évtizede következetesen emeli a korábbi kvaterkázó, kártyázó kör programjainak színvonalát. Hagyományai is kötelezik erre: 1846-ban alapították a Magyar Egyesületet elsősorban iparosok, s így Európa egyik legrégibb magyar intézménye határainkon kívül.

9. S ha már a régi egyesületeknél vagyunk, szóljunk az ugyancsak 1846-ban alapított Párizsi Kölesönösen Segélyező Magyar Egyesületről, amely Tánicsics Mihály javaslatára jött létre, s tagjai között volt Zichy Mihály, Munkácsy Mihály, Türr István s más neves személyiségek. Eredeti célja az⁴ volt, hogy munkaalkalmat szerezzen a Párizsba menő iparosoknak, akik néhány szakmában (pl. asztalos, aranyműves, ékszerész, drágakőcsiszoló) szinte művészi szintű képzést kaphattak. S Párizs már akkor is vonzotta a művészeket, mint az az idézett nevekből is látható. Ma ez az egyesület néhány száz párizsi és Párizsi környéki magyart fog össze a franciaországi 35 000-ből, s szervez számukra találkozókat, emlékezteteket, irodalmi, művészeti összejöveteleket, nyelvtanfolyamokat. Sokáig csütörtöki iskola-óvoda is volt épületükben, a Magyar Házban, ahol régóta gyűjtött könyvtár is működik, sőt szállást ad egy ma már a francia társadalombiztosítás tagjaként működő rendelőintézetnek is, mely sokáig törekedett arra, hogy kétnyelvű orvosokat alkalmazzon. Évente megemlékeznek a Párizs melletti Yerres-ben arról, hogy a város egykori temetőjében temették el a nagy fejedelem, Rákoczi szívét; ide természetesen más franciaországi szervezetek is elküldik képviselőiket. Számos társulás működik az országban, pl. Párizsban is a Magyar Nyelv Baráti Köre, katolikus és református egyházi körök, a Magyar Demokrata Klub stb.

Párizsban jelenik meg a magyar avantgárd legjelentősebb rendszeres kiadványa, a Magyar Műhely c. folyóirat. Találkozóit, melyeket Európa különböző városaiban tartanak, az irodalom e jellegzetes irányzatának legfőbb eseményei. 1957 óta Párizsban van az Irodalmi Újság szerkesztősége is.

A művészetek fővárosában természetesen jelen vannak a hungarológia hivatalos képviselői is. Hatvan éves a Párizsi Magyar Intézet, amely az egykori magyar ösztöndíjasok otthonából a magyar művelődés és újabban a magyar nyelv terjesztésének fontos intézménye lett. Rendezvényei változatos képet adnak a magyar művészetek és embertudományok legkülönbözőbb területeiről. Ugyancsak itt van az Egyetemközi Hungarológiai Központ, amely összehangolja a franciaországi egyetemeken folyó oktatást és kutatást: Párizsban egy vendégtanár és két lektor, más városokban (Bordeaux, Lille, Lyon, Strasbourg) lektorok foglalkoznak nyelvünk és irodalmunk, történelmünk megismertetésével. A Központ gondoskodik az Études Finno-Ougriennes c. folyóirat szerkesztéséről és kiadásáról is (a nyomdai munkákat Magyarországon végzik). Ahogy Kanadában, Franciaországban is lehet érettségi tárgyként, választott idegen nyelvként magyarból érettségizni; igaz, gyakorlatilag ez a lehetőség csak egy középiskolára korlátozódik.

10. Lényegileg hasonló képet mutat az angliai magyar szórványság képe is. Itt csak kb. tízezerrel beszélnek, de őket is megtaláltuk, megtaláljuk a társadalmi rangok legkülönbözőbb fokain a munkásig, az orvostudóstól az egyetemi tanárig. Egyesületeik talán kisebbek, de több foglalkozik a tagság gyermekeivel; nyelvet, táncokat tanít, s az egyesületek egyfajta szövetségi rendszert építettek ki, amelyen belül „egyesületközi” vetélkedőket, néptáncversenyeket stb. rendeznek. Arra törekszenek az egyes egyesületek, hogy mint sajátos színfoltok önmagukat megtartva beilleszkedjenek az angol élet klubrendszerébe, városi intézményeibe (Manchester, Middlesbrough stb.).

A londoni egyetem évtizedek óta gazdája a magyaroktatásnak, s tanácsokat ad az érettségikkel kapcsolatos kérdésekben. Az 1956-os hullám azután más nagy egyetemekre (Cambridge, Oxford) is juttatott olyanokat, akik előbb-utóbb teret szereztek a hungarológiának (Czigány Lóránt, Gömöri György). Czigány Lóránt angol nyelvű magyar irodalomtörténete az ottani tudományos jeles fegyverténye. A hungarológia művelőinek és irodalmi alkotóinak kiválóságait a londoni Szepsi Csombor-kör gyűjtötte össze: Szabó Zoltán, Cs. Szabó László, Siklói István, Czigány Lóránt s még jó néhányan bekapcsolódtak a kör tevékenységébe.

11. Másik kitűnő és ismert köre a szórványságnak a hollandiai Mikes Kelemen-kör. Kapcsolatot tart a londoniakkal, a párizsiakkal, találkozóira meghívja a kitűzött téma egy-egy hazai szakértőjét is. Hungarológiát az amszterdami és a groningeni egyetemen művelnek és oktatnak, ez utóbbin hazai vendégtanárral is. Nyelvünket tanítják — magyar és nem magyar származásúaknak egyaránt — a népfőiskolai hálózatban is.

Az érdeklődést a hollandok között éleszti az I. világháború után befogadott magyar gyermekek emléke, akik közül többen is új hazára leltek ebben a barátságos, szolid életvitelű országban, valamint a házasság útján oda kerülők környezete is. A mintegy ötezer fős magyar szórványság részben az oktató- és kutatóhelyek körül tömörülve szerveződik, hoz létre nyári ifjúsági táborokat, szervez hazai társasutakat, kapcsolódik be filmhetekbe, vesz részt irodalmi eseteken (a hollandokkal együtt, vannak ugyanis kétnyelvű programok).

12. Hasonló nagyságú ország a szomszédos Belgium. Itt kb. tízezer magyar származásúról beszélnek. Egyesületeik erős versengésben állnak egymással. Kevésbé kapcsolódnak oktatóhelyekhez (leuveni katolikus egyetem, brüsszeli fordító és tolmácsképző főiskola), önállóan törekszenek magasabb szintű kulturális életet szervezni. Időszakonként folyóiratot is adnak ki. A brüsszeli főiskola 1988 novemberében nívós hungarológiai kollokviumot rendezett más nyugati országokbeli és hazai vendégekkel; ezt egy magyar zenei hét előzte meg. Kár, hogy a szórványságból csak igen kevesen érdeklődtek a főiskolai rendezvény iránt. (Igaz, hogy a kollokvium hivatalos nyelve a francia volt.)

13. A források húszezerre teszik a Svájcban élő magyarok számát. Mint-hogy ez az ország a reformáció egyik európai központja, természetes, hogy az egyház, főleg a református egyház játszik jelentős szervező szerepet a Magyarországról jövők életében is.

A hollandokhoz hasonlóan ők sem hallatják hangosan hangjukat, az ottani magyarokkal való találkozások mégis nagyfokú nemzeti elkötelezettségről tanúskodnak. Az otthonok őrzik a népművészet díszeit, gyermekeik — még

ha nem is tudnak — harmadik, negyedik vagy ötödik nyelvként — magyarul, tudatában vannak származásuknak, s büszkén vállalják. A magyar származásúak ott vannak a filológiai kutatás forrásainál, a könyvtárakban, s tudósként fel is használják az őket körülvevő lehetőségeket. Gosztonyi Péter hadtörténész rendszeres kiegészítője a munkaterületén megjelenő hazai cikkeknek, Vajay Szabolcs megbecsült tagja s előadója a középkor-történeti tudományos rendezvényeknek. S ebben az országban van — Genfben — az Európai Protestáns Szabadegyetem, amely tanácskozásaival s főleg kiadványaival jelen van az egész szórványmagyarságban.

14. Sok országból tekintenek vágyakozva a 15–20 ezernyi svédországi magyar nemzetiség helyzetére. Egyesületeik ugyanúgy jöttek létre, mint sok más országban, rendeznek megemlékezéseket, mulatságokat, szerveznek hétvégi iskolákat, néptáncsoportokat, mint másutt.

A jelentős különbség a bevándorlók nyelvének az iskolai oktatásban elfoglalt eltérő jogállásából fakad. Az állam ügyelni kíván arra, hogy a sok országból bevándorló tömeg minél harmonikusabb, kiegyensúlyozottabb egyénekből álljon annak ellenére, hogy hazáját elhagyva nagy megrázkódtatáson ment keresztül. Egyrészt nyelvtanfolyamokkal, a tanulási időre órakedvezményrel és bérrel segíti a svéd nyelv elsajátítását, másrészt biztosítja a gyermekeknek az anyanyelvi órákat az iskolában, ha a szülők kéri, s ezt a nyelvet a családban használják; még akkor is, ha az adott iskolában csupán egyetlen tanulóval van szó. Ez voltaképpen anyanyelvi korrepetálás, konzultáció abból a célból, hogy a gyermek megértse az iskolában svédül hallottakat, vagyis hogy új országának minél képzetesebb polgára legyen. Az ismereteket megvilágító oktatást a pedagógus teszi, teheti a nyelvmegőrzést szolgáló folyamattá. Az országban mintegy 60 nyelvet tanítanak így, s a magyaroktatás szolgálatában is 60–70 tanár tevékenykedik. Ezek a bevándoroltak vállalkozó szellemű egyéniségek, s eredetileg nem is mindnyájan pedagógusok. Egy-egy tanár legtöbbször több iskolában tanít néhány gyereket, s nem ritkán több száz kilométert utazik havonta azért, hogy tanítványait elérje. Munkájuk az elemi iskolától az érettségiig végigkísérheti a tanulókat.

A tanárok képzését és továbbképzését két központ, a stockholmi és a malmói látja el. A továbbképzéshez időről időre támogatást ad az állam, amely lehetővé teszi a tanárok részvételét a debreceni pedagógus-továbbképző tanfolyamon, illetve hazai előadók meghívását valamelyik központban szervezett néhány napos továbbképzésekre. Lehetőség van magyar nyelvkönyvek szerkesztésére, s kiadták a munkájukat segítő könyvek, egyéb oktatási segédanyagok jegyzékét, legyenek azok hazaiak vagy más országban napvilágot látott kiadványok, taneszközök. A két város illetékes tanárképző intézményében megindult ifjú magyar szakos tanárok képzése is; ők a képzési program szerint töltenek egy-egy hetet Magyarországon az itteni módszerek tanulmányozásával. Ezt a munkájukat a Szombathelyi Tanárképző Főiskola szervezi.

A svéd felsőoktatásban régi hagyományai vannak a finnugor nyelvek, s köztük a magyar tanulmányozásának; a harmincas években Lotz János mint a stockholmi egyetem lektora, majd a Magyar Intézet igazgatója folytatott úttörő munkát. Később az uppsalai és a lundi egyetem vette át a stafétabotot.

Az oktatás iránti szülői igény Svédországban játssza talán a legláthatóbban a döntő szerepet abban, hogy tanul-e magyarul a következő nemzedék. Igaz azonban ez általában is: szülői ráhatás nélkül nagyon nehéz elvárni egy

gyermektől, hogy vállalja a tanulást. Sokszor és sokfelé elmondták már a szóróványságban, hogy a gyermekek nyelvmegőrzéséhez a szülőkön át vezet az út, az ő mellőzésük vagy ellenállásuk eleve elnémíthatja a magyar szót. Ezért van minden állami lehetőségnyújtás mellett is szerepük az egyesületeknek, a cserkészletnek, a kluboknak. Stockholmban — mint Dániában is — magyar filmklub működik, s ennek rendezvényei nem kizárólag a filmek megtekintését, hanem a társas együttlétet, a magyar nyelvhasználatot is szolgálják.

15. A többi skandináv országban csupán néhány ezres szóróványságot feltelelezhetünk. Norvégiában Oslóban van egyesületük, Dániában Koppenhágában, Finnországban Helsinkiben a Magyar Intézet a kulturális központ. A finnek körében a magyarok nagyon népszerűek; a vegyes házasságokban a finn fél igyekszik valamelyest megtanulni magyarul, látogatják a hazai rokonságot. Egyetemi szintű oktatóhelyei vannak a hungarológiának Svédországon kívül Dániában (Koppenhága, Aarhus) és természetesen Finnországban (Helsinki — Egyetemi Magyar Intézet, Turku, Jyväskylä, Oulu, Tampere).

16. Kontinensünk déli részén, Olaszországban tízezer magyar származásúról szoktak beszélni, s inkább a nagyobb városok vonzáskörében kereshetjük őket: Róma és Milánó környékén, s itt-ott más városokban. A letelepülő magyarok közül sokan házassággal kerültek oda; másokat, katolikus papokat s szerzeteseket a Vatikán vonzóereje vezetett oda. A házasság révén távozók könnyebben és gyakrabban látogatnak haza, így nyelvük nemigen kopik. A nagyszülőkkel való találkozás, itthoni nyaralás a gyermekekben is ébren tartja a magyar nyelvet.

A katolikus egyház nyelvmegőrző erejét a templomi közösségben megerősítette a liturgia nemzeti nyelvekre való fordítása: így nemcsak a tanító szövegek és a prédikáció, hanem az egész szertartás magyarul hangzik el. (Igaz, jobban háttérbe szorulnak a templomi énekek, de a mai emberek általában úgyis szemérmesebbek, ha közös énekről van szó.) A magyarságtudat megőrzését szolgálja, hogy erőteljesen támogatja a cserkészletet, és a szerzetes iskolákban is tanítják, ha van rá igény. A római Külföldi Magyar Katolikus Akció világszerte terjesztett folyóirata a Katolikus Szemle; a magyar katolikus történeti tudatot erősíti. A protestánsoknál jobban elhatárolják magukat a magyarországi kezdeményezésektől, például az Anyanyelvi Konferenciától. Egyetemi oktató-, illetve kutatóhelyeik számosak: Rómában, Nápolyban, Bolognában, Firenzében, Milánóban, Padovában, Paviában, Torinóban, Udinében és Velenében vannak.

17. A római katolikus vallás befolyása igen jelentős Dél-Amerikában. Csak Brazíliában hatvanezer magyarról tudnak, s ebből jelentős tömeg a II. világháború után települt oda. Tiszteletet érdemel egyesületeik, egyházuk, szerzetesi iskoláik, cserkészletük tevékenysége, amelyet az eddig áttekintett területek mozgalmainál „magányosabban” kell szervezniük a hazánktól való távolság és az éghajlati eltérések miatt is. Eddig személyesen megismert képviselőik, köztük a második nemzedékbeli, tehát már kint született fiatalok úgy beszéltek nyelvünket, mintha sohasem léptek volna ki a Kárpát-medence nyelvi közösségéből. A magyar szó közvetítésére egyébként itt, sőt az egész amerikai kontinensen igen fontos eszköz a rádió. Helyi adók tájékoztatják időszakonként — rendszerint csak rövid ideig — a magyar nyelvű hallgatókat a kisebb közösséget vagy az egész magyarságot érintő eseményekről. (A buda-

pesti Szülőföldünk adásai nem mindenhol hallhatók, bár az időzónák szerint osztott műsorideje alkalmazkodni próbál hallgatósága életritmusához.)

18. Hasonlóan nagy távolság választ el minket Ausztráliától is. Pedig ezen a kontinensen is élnek szórványságunkból, sőt a tulajdonképpeni kontinenst körülvevő szigetvilágban is. Adataink mintegy ötvenezer embert említenek; hetvennél több egyesületük van. Rendeznek hosszabb-rövidebb életű nyelvtanfolyamokat, klubéletük van. Minthogy Ausztráliában valamikor mindenki bevándorló volt, igyekeznek törvényekkel is biztosítani a lehetőséget a nemzetiségek megismerésére. A Victoria állambeli iskolákban például minden nyelvből mutatnak valamit, s beszélnek az adott iskolai osztály diákjainak származási országáról. A távolságok itt is nagyok, szó volt tehát rádiós és levelező nyelvtanításról is. Van magyar kulturális élet, keletkeznek értékes magyar irodalmi művek.

19. Sok országról nem került szó ebben a felsorolásban, pedig alig lehet a földön olyan ország, amelynek ne lenne magyar származású állampolgára. Időről időre a legmeglepőbb területekről bukkannak fel sikeres magyarok, s hívják fel magukra s tevékenységükre a figyelmet; láthatóan hasznos tagjai társadalmuknak.

20. A sok történetileg kialakult magyar társadalmi csoport után szeretném felhívni a figyelmet egy olyanra, amely most jön létre a szemünk láttára. Az NDK-ba több mint egy évtizede mennek magyar szakmunkások, technikusok. Ezek egy jelentős része magányos fiatal lévén házasságot köt német fiatalokkal, s ott telepszik le. Csak Berlin vonzáskörzetében kilencezerre teszik számukat, az egész NDK-ban talán ennek a kétszeresére. Házastársaik a nép-főiskolák padjaiban jelennek meg, s próbálnak a magyar nyelv elsajátításával is közelebb kerülni párjuk lelki világához.

Az ott beilleszkedő első nemzedék nyelvi tudata még biztos, hiszen tagjai gyakran járnak haza, leveleznek az itthoniakkal, a másodiké azonban már jóval bizonytalanabb. Talán jó lenne a munkavállalókat indulásuk előtt a nyelv- és tudatmegőrzés fontosságáról meggyőzni, hiszen ilyen jellegű elvándorlással a mai tendenciákat vizsgálva továbbra is — és más országok irányában — is számolnunk kell. Jó példa lehet a maiaknak a távoli elődök magatartása, akik a XVI. századtól magyar csoportokat alkottak Wittenbergben, Halléban, s a berlini egyetemen 1842-ben jól szervezett diákegyesületet hoztak létre; vendégek könyvükbe a mai napig beírják nevüket a Humboldt Egyetem Hungarológiai Szakterületének látogatói.

21. A lista végén hadd adjunk hírt a legutóbb megalakult egyesületről: a tartui Munkácsy Mihály Észtországi Magyar Kultúregyesületről, amelyet a Kárpátaljáról s máshonnan odajutottak a református egyház tagjaiként hoztak létre. „Fő célunk anyanyelvünk és kultúránk művelése és ápolása” — írják haza címzett híradásukban 1989-ben.*

A legkülönbélebb nyelvek, etnikai csoportok közé keveredve a magyar szórványság nyelve is alakul, építve arra a hazai nyelvállapotra, amelyet az illetők távozásukkor megismertek és maguk is képviseltek. Csak helyel-közzel vannak tudományos, elemző vizsgálatok a módosult nyelvállapotról; legtöbb-

* Azóta hírt kaptunk a Kárpátaljai Magyar Kulturális Egyesület létrejöttéről is.

ször kevéssé árnyalt, általánosító ítéletek jellemzik ezeket. A szórványságban élők maguk tudnák ezt az önvizsgálatot mindkét nyelv ismeretében elvégezni — esetleg hazai munkatárssal együttműködve. Az önvizsgálat megőrzésre kész-tet, öntudatot ad, segít a környezetnek is felismerni azt, hogy a magyar nép-csoportok színesítik a társadalmat és értékeket hordoznak, képviselőik ered-ményesen épülnek be a nagy államközösség szervezetébe. Lehet, sőt tényekkel igazolható, hogy idővel elválik egymástól az etnikai tudat és a nyelvismeret — nemcsak a nyelvben él a nemzet, hanem eredettudatában is. Nem ennek a fel-ismerése vagy legalább megérzése munkált-e az ősi magyar népben, amikor krónikásainkig, sőt napjainkig nemzedékről nemzedékre táplálta és hagyo-mányozta az eredet mondanakörét? Az önismeret egykori mágikus köntösét ma a tapasztalt valóság részletes elemzése, értékelése váltja fel, reméljük, nem kevesebb megtartó erővel.

Irodalom

- A felsorolás az anyag szétszórtságából adódóan esetleges és nem teljes, nem egy helye csupán recenzióból vagy más közvetett híradásból ismeretes.
- Antológia. A kanadai magyar írók könyve. Szerk.: Miska János. A Kanadai Magyar Írók Köre, Ottawa, 1970.
- A nyugati magyar esszéírók antológiája, 1986. Szerk.: Borbándi Gyula. Európai Protes-táns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1986.
- A nyugati magyar szöpróza antológiája, 1982. Szerk.: Ferdinandy György. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1982.
- Béky-Halász Iván: The Hungarians in Canada. A Bibliography. Toronto, 1977.
- Béládi Miklós—Pomogáts Béla—Rónay László: A nyugati magyar irodalom 1945 után. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.
- Benedek Lászlóné: Vázlatos magyar földrajz, II. kiadás. Magyar Cserkészszövetség, Garfield, N. J. 1981.
- Biro Ruth: Bibliographical guide to Hungarian—American Sources. Hungarian Ethnic Heritage Study Group, Pittsburgh, Pa. 1981.
- : Children's Hungarian Heritage. Hungarian Ethnic Heritage Study Group, Pittsburgh, Pa. 1981.
- : Hungarian Folk Traditions Revisited. Hungarian Ethnic Heritage Study Group, Pittsburgh, Pa. 1981.
- Bisztray György: Hungarian-Canadian Literature. University of Toronto Press, Toronto, 1988.
- Bócsay Zoltán: Vázlatos magyar történelem. Magyar Cserkészszövetség, Garfield, N. J. 1984.
- Bodnár Gábor: A magyarországi cserkészlet története. Magyar Cserkészszövetség, Garfield, N. J. 1980. (Német és angol nyelven is.)
- : Néprajzi vázlatok. Magyar Cserkészszövetség, Garfield, N. J. 1983.
- Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza 1945—1985. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985.
- Botond és Emőke. Kiscserkészek I. könyve. Magyar Cserkészszövetség, Garfield, N. J.
- Boros-Kazai Andrew: Guide to Historic Hungarian Places in Greater Pittsburgh. Hunga-rian Ethnic Heritage Study Group, Pittsburgh, Pa. 1981.
- : Hungarian Folk Arts and Crafts. Hungarian Ethnic Heritage Study Group, Pitts-burgh, 1981.
- Boros-Kazai Mary: Hungarian Historical Sources and Collections in Greater Pittsburgh. Hungarian Ethnic Heritage Study Group, Pittsburgh, Pa. 1981.
- Boros-Kazai Mary—Bódy Paul: Hungarian Community Life in Greater Pittsburgh, Hungarian Ethnic Heritage Study Group, Pittsburgh, Pa. 1981.
- Bódy Paul—Boros-Kazai Mary: Hungarian Immigrants in Greater Pittsburgh. Hunga-rian Ethnic Heritage Study Group, Pittsburgh, Pa. 1981.
- Brye David L.: European Immigration and Ethnicity in the United States and Canada. A Historical Bibliography. Santa Barbara, Calif. 1983.
- Czigány Lóránt: The Oxford University of Hungarian Literature. Oxford University Press, Oxford, 1984.

- Cserkészkönyv I—III. Magyar Cserkészszövetség, Garfield, N. J.
 Dojesák Győző: A kanadai Esterházy története. Magvető Kiadó, Budapest, 1981.
 Egg Decorating Instruction Book. Szerk.: Elisabeth Szabo. The William Penn Association, Pittsburgh, Pa. é. n.
 Fekete Gyula: Meditáció Amerikáról. Magvető Kiadó, Budapest, 1987.
 Flint Jonathan: Teaching Guide Hungarian for Curriculum Kits. Hungarian Ethnic Heritage Study Group, Pittsburgh, Pa. 1981.
 Két dióhéj, Nyugat-európai és tengerentúli magyar prózaírók. Szerk.: Berkes Erzsébet és Rónay László. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987.
 Kiscserkészek II. könyve. Magyar Cserkészszövetség, Garfield, N. J.
 Kis magyarok könyvei I—VI. Főszerk.: Balogh Jenő. Torontói Magyar Iskolaszék — Magyar Cserkészszövetség, Torono, 1976. (III. könyv).
 Komjáthy Aladár: A kitántorgott egyház. Református sajtóosztály, Budapest, 1984.
 Kovács Martin Louis: Esterházy and the earlier Hungarian immigration to Canada. Regina, 1974.
 Könnnyű Leslie: A History of American Hungarian Literature. Cooperative of American Hungarian Writers, St. Louis, 1962.
 —: Hungarians in the United States: an Immigration Study. American Hungarian Review, St. Louis, 1967.
 Magyar Műhely. Irodalmi és művészeti folyóirat. Szerk.: Nagy Pál és Papp Tibor. Párizs, 1962—.
 Miska János: Canadian Studies on Hungarians 1886—1986: An Annotated Bibliography of Primary and Secondary Sources. Canadian Plains Research Center, University of Regina, Regina, 1988.
 Nagy Kázmér: Elvesztett alkotmány. A magyar politikai emigráció, 1945—1975. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
 Nyugati magyar költők antológiája, 1980. Szerk.: Kemenes Géfin László. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1980.
 Őrség. A Burgenlandi Magyar Kultúregyesület tájékoztató közleményei, 23/1988: Erdély. Gaál Károly: Transsylvania tragédiája.
 Ótágú Síp. Magyar folyóirat. Szerk.: Hamza András. New Brunswick, N. J. 1973.
 Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880—1940. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
 Struggle and Hope. [A kanadai magyar bevándorlásról.] Szerk.: Dreisziger F. Nándor. McClelland and Stewart Ltd., Toronto, 1982.
 Szabóné Réz Anna: Kiscserkész vezetők kézikönyve. Magyar Cserkészszövetség, Garfield, N. J. 1974.
 Szántó Miklós: Magyarok a nagyvilágban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970.
 Szépfalusi István: Lássátok, halljátok egymást! Mai magyarok Ausztriában. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1980.
 Széplaki Joseph: Hungarian Newspapers Available in the United States and Canada. Catholic Hungarians Sunday, Youngstown, Ohio, 1977.
 Szivárvány. Irodalmi, művészeti és kritikai szemle. Szerk.: Mócsi Ferenc. Magyar Ház, Chicago, 1980.
 Telek József: History of Hungary and Hungarians, 1848—1977: A Select Bibliography. University Press, Toronto.
 Új hajtás. A washingtoni magyar cserkészek irodalmi műhelyéből. Szerk.: Kovács Éva. [Silvers Spring, Md.] 1984—.
 Új Látóhatár (Látóhatár). Szerk.: Borbándi Gyula és mások. (Zürich—Párizs)—München, 1950—.
 Vándorének. Nyugat-európai és tengerentúli magyar költők. Szerk.: Béládi Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981.
 Várdy Steven Béla: The Hungarian-Americans. Twayne, Boston, Mass. 1985.

Ginter Károly

Egy életprogram a magyar nyelv és kultúra szolgálatában

Nagy Károly: 1. Tanítsunk magyarul! New York, 1977. Püski Kiadó, 80 oldal; 2. Magyar szigetvilágban ma és holnap. New York, 1984. Püski Kiadó, 159 oldal; 3. Szigetmagyarság és szolidaritás, Montréal, 1988. Corvin Kiadó, 93 oldal.
 — Az alábbi utalások a három könyv sorszámaát és oldalszámaát tüntetik föl.

1. A felsorolt könyvek a magyar nyelv és kultúra ápolásának az egész világra kiterjedő, küldetéses munka dokumentumai.

Szerzőjük Nyíregyházán tanítóképzőt végzett, fiatalon tanított egy tanyai általános iskolában. 1956-ban az Egyesült Államokba távozott, ott két egyetemen pszichológiai, illetőleg szociológiai képzésben részesült. 1965-től három évig a Rutgers egyetemen tanított, 1968 óta a Middlesex County College szociológiaprofesszora. 1960-ban egyik alapítója volt a Magyar Öregdiák Szövetség New Brunswick-i hétvégi magyar iskolájának, ebben huszonöt évig tanított. 1964-ben szociológiai felméréssel kiderítette, hogy az Egyesült Államokban 23 iskolában évente mintegy 650 tanulót — egymástól elszigetelten — 75 tanár, tanító, ifjúsági vezető és pap oktatott magyar nyelvre. Ezek általában képzetlen nevelők voltak, munkájukat alkalmas tananyagok nélkül végezték.

A felmérés eredményeiről egykori tanítótársát, Váci Mihály költőt értesítette (akivel együtt tapasztalta meg kerékpárjuk fulladozását a nyírségi homokban). Segítséget kér tőle azoknak, akik „csak szabad időben, önkéntes alapon, legtöbb helyen »társadalmi munkában« tanítanak-dolgoznak, hogy a gyerekeink is tudják még élvezni a Toldit, és hogy valamit ők is érezzenek abból a felelősségből eredeti népük iránt, amivel — sokan úgy érezzük — mindannyian tartozunk” (1: 12). S bár maga is összeállított egy tankönyvet, de a megoldást az anyaországból érkező tankönyvektől, módszertani útmutatásoktól várta, hogy legalább ilyen módon lehessen a tanítóhiányt enyhíteni, sőt azoknak a fiataloknak is megadni a kellő szakmai segítséget, akik mint ifjúsági vezetők lehessenek a folyamatosság munkásai a magyar nyelv és kultúra cselekvő gondozásában.

Váci Mihály a Művelődési Minisztérium révén általános iskolai tankönyveket küldött ki (amelyeket azonban a tanítók egy része — politikai tartalmuk miatt — nem használt). Nagy Károly olyan tankönyvek készítését sürgette, amelyek a külföldi gyerekek tanításának speciális igényeit hivatottak kielégíteni. Mint írta: „Nem egy, hanem három könyv kellene: egy, amely kb. felölelné az otthoni első — második osztály anyagát, egy középső, ami nagyjából körülbelül olyan, mint az, amelyet én szerkesztettem, és egy, amely körülbelül az otthoni ötödik — hetedik osztály anyagát öleli fel” (Nyelvünk és Kultúránk — alább: NyéK. — 47. sz. 38. o.). Illyés Gyula és Weöres Sándor 1966-i amerikai útjuk során a Rutgers egyetemen is tartottak költői estet, megismerkedtek az amerikai iskolahelyezettel, s felmerült a kapcsolatok fejlesztésének kérdése is. Nagy Károly Kodály Zoltánnak is megküldte felmérő tanulmányát, az ügy tőle is támogatást kapott. Döntő jelentőségű volt Váci Mihálynak 1969 augusztusában a Népszabadságban megjelent „Az oldott kéve” című cikke, ebben az ország figyelmét felhívta Nagy Károly felmérésének adataira. „Nagy a hiány tankönyvekben — írja —, oktatói módszertani irodalomban. . . A tanítóképzés valamilyen egyszerű formáját kellene megoldani a határon túli magyar nyelvű oktatás segítésére” (NyéK. uo. 40. o.). Konferenciák rendezését, tanító- és diákcserék szervezését, pályázatok kiírását javasolta az anyaország és a külföldön élő magyarok között.

Cikkének és intézkedéseinek következményeképpen a Magyarok Világszövetsége 1970-ben két színhelyen: Budapesten és Debrecenben megrendezte az első Anyanyelvi Konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia és a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem támogatásával. A konferenciát Bárczi Géza akadémikus mint a Védnökség elnöke vezette. (Ezt a tiszteletet az ő halála óta Lőrincze Lajos tölti be.) Sajnos, Váci Mihály ezt már nem érthette meg.

2. A „Tanítsunk magyarul!” című kötet tartalmazza Nagy Károlynak az első Anyanyelvi Konferencián elmondott beszédét (1: 14–24). A szociológus kérdezte meg vele benne annak a ténynek az okát, hogy a kiküldött 415 kérdőívből csupán 32 érkezett vissza hozzá. „Magyarnak megmaradni külföldön azért problematikus — írja —, mert az átlagember mindennapi élete szempontjából indokolatlan, céltalan, szükségtelen és természetellenes nagy erőfeszítéseket tenni olyasmért, aminek sem anyagi, sem erkölcsi, sem társadalmi, sem egyéni-érzelmi haszna nincs, sőt: ami bizonyos mértékig ár ellen úszás, különcködés, non-konformizmus is” (16–7). Mégis: mi az oka annak, hogy a szülőknek egy — kisebbik — része fontosnak tartja a maga és gyermeke magyarnak való megtartását? — kérdezi. Ezek az okok: a tradicionalizmus (érzelmi élményközelséget nem tud vagy nem akar létesíteni új környezetével), a félelem attól, hogy egy idő múlva már nem egy nyelven beszél gyermekével, a magyarság-élmény, amely minden hazait „jónak” tart (ételektől kezdve nótáig vagy néha csupán egy zamatosabb szófordulat, esetleg vallási emlékek stb.). Ez a magatartás azonban el is szigeteli a családot a társadalomtól, amelyben él, de korábbi hazájától is elszakad, „szubkultúrát” fejleszt ki magában, amely azonban csak addig ad biztonságot és „megtartó erőt”, ameddig megmarad elszigeteltségében, és egy mozgékony ipari társadalomban rá nem kényszerül életforma-változásra. Sokoldalú emberré kell válnia, s ezért magyar iskolába járatnia gyermekét, hogy magyarságának élményvilágát általa is megtarthassa, de — mint az idegen nyelvű iskola tanulója — általánosabb tapasztalatokat szerezzen, s ne csak a magyar, hanem a külföldi élet áramkörébe is bekapcsolódhasson. Mivel pedig a magyar iskolák viszonylag szűk időtartamban működnek (hétvégi, órák utáni, klubszerű, családi stb. formákban), ezért lényeges követelmény a körülményekhez szabott tananyagok, tanmenetek, vezérfonalak, útmutatók céltudatos kidolgozása, iskolaközi tapasztalatok kicserélése, valamint a kapcsolattartás a magyarországi iskolákkal is, miközben szem előtt tartják a helyi iskolák oktatási anyagát és módszereit. Magyarország pedig küldjön ifjúsági könyveket, hívjanak meg tanítókat iskolalátogatásra, indítsanak „testvériskola” mozgalmat, szervezzenek nyári táborokat és továbbképző tanfolyamokat a tanítók, tanárok számára, ösztöndíjakkal tegyék lehetővé a tanulók magyar iskolában töltendő tanulmányútakat.

Az első Anyanyelvi Konferencia zárónyilatkozatába belekerültek Nagy Károly javaslatai, s elindulhatott az azóta is működő nyári táborok és tanárok számára továbbképző tanfolyam szervezése, egy tankönyvsorozat megírása. A szerző a második, Szombathelyen 1973-ban megtartott Anyanyelvi Konferencián felszólalásában már megállapíthatta, hogy „vannak a külföldi magyar pedagógia számára kiválóan használható tankönyveink, gyermekeinket nyaralva tanító programjaink, a tanító- és tanárképzés céljaira létesült egyetemi ösztöndíjaink, a magyar irodalommal és kultúrával a külföldi magyarságot látogató művészeink. . .” (1: 50).*

* A szóban forgó tankönyveknek Nagy Károly is lektora volt. Ezek a tankönyvek — későbbben megjelenteket is ide sorolva —: Frittmann Lászlóné: „Tarka lepke”, képes magyar nyelvkönyv külföldön élő 6–8 éves gyermekek számára, 1972., második kiadása: 1977.; Szende Aladár: „Magyar szavak világa”, magyar nyelvi munkafüzet külföldön élő 6–8–12 éves gyerekek számára, 1973. javított kiadása 1975.; Ginter Károly szerkesztette: „Hogy mondjuk helyesen?” és a hozzá tartozó munkafüzet 1976.; Ginter Károly — Szende Aladár: Beszéljünk magyarul! Magyar nyelvi tankönyv külföldön élő 12–15 éves fiatalok számára, 1979. Valamennyi tankönyv az Anyanyelvi Konferencia védnökségének megbízásából készült és a Tankönyvkiadó Vállalat kiadásában jelent meg.

Két olyan gondolat szövődik bele a „Tanítsunk magyarul!” mondani-valójába, amely később, a következő kötetekben erősebb hangsúlyt kap: a magyar nyelvnek mint kultúrahordozó rendszernek a tanítása (tehát nyelv és kultúra együtt szemlélésének követelménye) és az a kívánság, hogy a tankönyvekben ne csak Magyarországi irodalmi szemelvények szerepeljenek, hanem határainkon kívül élő írók művei is.

3. A „Magyar szigetvilágban ma és holnap” című kötet darabjai azt az időszakot ölelik föl, amelyben a szórványmagyarság társadalmi mozgása élenkebbé, egyúttal széttagoltabbá vált, az anyanyelvi mozgalom pedig megélenkült: Az Anyanyelvi Konferencia munkájában már a szomszédos országok magyarsága — kivéve Romániát — is részt vett.

A változások egyrészt új feladatok felismerését és vállalását tették szükségessé, másrészt a nyelvi-kulturális program elmélyültebb — egyben differenciáltabb — megközelítését kívánták meg.

A szórványság fokozottabb mértékű széttelepülése készítette Nagy Károlyt arra, hogy ennek a ténynek a jelenségeit számba vegye, és következményeit mérlegelje. A kötet egyik fókuszja ezért „A magyarság őrszigetei” című fejezet (2: 33–39). Nyugaton a „kertvárosiasodás” (kiköltözés a zöldövezetbe), Közép-Európában a városiasodás és iparosodás járul hozzá a magyar tömbök feldarabolódásához. Mindkét tendencia az asszimilációs folyamatot gyorsítja, előmozdítja a vegyes házasságok szaporodását. A korábbi etnikus tömbök megmaradt csoportjai, de a már szétszóródott családok és egyének is az együttműködés formáit szükségszerűen megváltoztatták. A társadalmi környezetváltozás lélektani következményekkel járt: az eladdig magyarságát öntudatlanul élő emberek és csoportjaik szembekerülnek a nyelvi-kulturális közzeggel, s tudatára ébrednek saját nyelvviségüknek és társadalmiságuknak. Az elárulás ellenszerét a szerző a kétnyelvűség és a kétkultúrásúság érzelmi kódoktól mentes, egészséges kettőstudatának kialakulásában látja, amely választással és vállalással kezdődik. Mit vállal az autonómiával felvértezett „szigetlakó” és „szigetközösség”? Megtartani és művelni a magyar nyelvet és kultúrát, a magyar nép-, nemzet- és történettudatot; megoszthatják egymás között a szolgálatot, a magyar nyelv és kultúra közvetítői lehetnek más nyelvek és más kultúrájuk számára. A közhasznú együttműködés kulcsa pedig a kommunikáció: az alapos, folyamatos, minden irányú tájékozódás és tájékoztatás a szigetek között. Az így értelmezett együttműködés jeleit Nagy Károly elsősorban az Anyanyelvi Konferenciában és folyóiratában (a már idézett Nyelvünk és Kultúránk címűben) látja. De biztató jelenség a szellemi életkülés az ország és a szigetek között, s ez reményt ad egy új közérzet és közmegegyezés, egy „szellemi haza” megalapozásához.

Hogy a szerző ebben a programban nagy szerepet tulajdonít az Anyanyelvi Konferenciának, azt az is tanúsítja, hogy a kötetnek csaknem a fele terjedelmét ennek a mozgalomnak szenteli. Nem véletlenül, hiszen ő programjának nemcsak kezdettől fogva profilalakító munkálója volt — és ma is az —, hanem fáradhatatlan és utazó nagykövete, sőt stratégiájának, „didaktikájának” kritikus és harcossal alakítója is.

Kötetében megírja az Anyanyelvi Konferencia születésében játszott, elindító szerepét. Méltatja mindazoknak az — akár Magyarország, akár külföldi — előadóknak, művészeknek, kutatóknak, tankönyvszerzőknek, tanácsadóknak a munkáját, akik hozzájárultak a konferencia programjához. Külön

fejezetet szentel a külföldi magyar iskolák szerepének és feladatainak (54–64). Ismerve ezeket, félti is őket attól a „szubkultúrától”, amely csak addig ad szellemi-lelki biztonságot az egyénnek, amíg „nem lép le a járdaszigetről”, s körülményei egy mozgó ipari társadalomban stílus-, vélemény- vagy életforma-változásra nem kényszerítik. Arra van tehát szükség, hogy egy tisztán a múltban gyökerező, ma már fiktív műveltségkép helyett dinamikus, a mai magyar élet áramkörébe kapcsolódjanak be, s romantikus és eliszigetelt magyarságélmény közvetítésével ne konzerváljanak egy túlhaladott tudatvilágot. Ennek intézményesített ellenszere az élénk és szervezett kulturális kapcsolat megteremtése Magyarországon és a külföldi magyarság között.

Történelmi felelősség vezette a szerzőt iskolaalapító, -fejlesztő munkájában éppúgy mint gyakorló tanári tevékenységében. Amikor 1975-ben a New-Brunswickban másfél évtizede szép eredménnyel működő, a Magyar Öregdiák által alapított hétvégi iskola eredményeit számba veszi (2: 115–7), és megelégedéssel állapítja meg a benne magyarul tanult 557 gyerek helytállását a magyar nyelv és kultúra őrhelyein, a siker titkát négy mozzanatban látja. Elsőnek az iskolafenntartók, tanítók és szülők példamutató magyarságszolgálatát, másodiknak függetlenségét, harmadiknak az iskola minőségigényét, negyediknek az egyetemes, eleven és gazdag magyar kultúrából merített „tananyagot” említi. Az iskola világát jövőt formáló pedagógiai mentalitás hatotta át, s növendékeit néptáncosok, zeneművelők aktív csoportjaiba bocsátotta ki, másokat óvoda vagy napköziotthon alapítóivá, cserkészcsapatok vezetőivé készítette föl. Amikor pedig már az iskola fennállásának huszadik évét ünnepezték (2: 157–9), a szerzőtanár aggódik a jövőért: „a külföld magyarságának nagy része legkevesbé a magyarságfenntartás jövőjét, gyermekeink magyar megmaradását tartja fontosnak, hiszen a legkevesebb pénzt, időt, energiát, munkát a magyar iskolák fenntartására fordítja, gyermekeit legkisebb számban a magyar iskolába viszi és küldi.” Ismét példának mutatja föl New Brunswicket, s egy kiáltvány hangnemében figyelmezteti a külföld magyarságát jövőt alakító, felelősségteljes, nyelvi és kulturális örökségünk jövőt formáló szolgálatára, iskolát fenntartó áldozatvállalásra.

Szüntelenül fáradozik azon, hogy az oktatás tartalmát, ennek szöveges és technikai eszközeit hatékony módszerekkel tegye személyiségfejlesztő energiájává. Mint lektor részt vesz az Anyanyelvi Konferencia védnökségének megbízásából készült tankönyvsorozat munkálataiban, megírja pedagógiai elveit, figyelmeztetve arra, hogy a tanító a gyermek világát, ne pedig saját ideológiáját vegye alapul; a megfelelő ismeretanyagot a gyermeki érettség mindenkorai állapotához mérten, életkorához igazodva tárgyalja, hozza egyensúlyba a tanulók nyelvi készségeit az életkorhoz igazodó szövegtartalmakkal (tapasztalván, hogy kezdetleges nyelvismerettel reménytelen vállalkozás „nagyos” szövegeket megértetni). Mértéket szab a túlzó tervezésnek a korlátozott idő (hiszen egy hétvégi iskolában rendszerint évi 120 órát töltenek a gyerekek, s csak érdekes feladatokat oldanak meg szívesen házi feladatként). Pedagógiaileg értékeli a más nyelvű iskolába járó, de magyarul is tanuló gyerek kétnyelvűségét: a kontrasztív kapcsolatba kerülő ismeretek elsajátítása során voltaképpen olyan gondolati folyamatokat jár be, amelyek „állandó közlekedést képesek fenntartani a két nyelv között” (2: 124). Ebben rejlik a fordítási gyakorlatok jelentősége. Nagy Károly céltudatosan javasol többoldalúan feldúsított tankönyv munkafüzet-hanglemez-film összetételű „csomagot” (ma már a videotechnikai taneszközöket is említhetjük), mivel így lehet vonzóvá tenni,

más szóval: eredményesen motiválni, azaz figyelemre és kitartásra serkenteni a gyereket. A kellemesen ösztönző, sikerélményt ígérő, mégis kellő erőfeszítést sugalló módszer kecsegtet — szerintünk is — a legtöbb eredménnyel.

A sikert ígérő módszer (módszerek) kutatásának ügyét Nagy Károly nem csupán egy egy meghatározott helyhez és időhöz kötött dimenziójában szemléli, hanem világviszonylatban (értsd ezen: minden olyan helyhez kötötten, ahol magyarok élnek és tanítanak). Bibliográfiája tanúsítja, hogy számba veszi a különféle országok metodikai irodalmát, de mérlegeli az Anyanyelvi Konferencia programja szerint működő Balaton menti és egyéb tanfolyamok tanulságait, az elkészült tankönyvsorozatoknak nyelv és kultúra egységében („mikrokozmosz” jelleggel) megszerkesztett, aktivizáló, tehát munkáltató, sokszor játékos feladatokkal motiváló sajátosságait.

De maga is végez módszertani kísérletet a New Brunswick-i hétvégi iskolában az 1972—73-i tanévben olyan 10—15 éves gyerekekkel, akik 5—7 éve már tanultak magyarul (2: 130—3). „Irodalmi műhelynek” nevezi a kísérletet, amelyet nem kisebb igényű céllal tervez meg. Tanítványait ugyanis olyan szinten hozta aktív kapcsolatba a magyar irodalommal, amelyen a műalkotások lehetnek saját élményeik, vágyaik, indulataik önkifejezésére serkentőek. Minden tanítási óra végén kijelölt egy témát (Eső, Tűz, Állat, Néha szeretnék... lenni. Hideg, Családunk egyik tagja, Egyik iskolatársam, Érzéseim tavasszal, Ketten beszélgetnek. Stb.). Elbeszélést, verset vagy egyéb írást kívánt a tanulóktól, s ehhez meg kellett keresni egy író vagy költő versét vagy egyéb írását a kijelölt témáról. A kétféle házi feladat teljesítésének ellenőrzése nem „számonkéréssel” történt, hanem egymás munkájának megismerésével, elemzésével, a megoldásmódok kölcsönös értékelésével. Ezek a megbeszélések a közösgéjalkítás alkalmái is voltak: egymás munkájának megbecsülésére indítottak. De új ismeretek is születtek irodalmi formákról, szókincsfejlesztés származott a minősítések nyomán, amikor is keresték a kifejezéseket benyomásaik közlésére. Saját írásuk felolvasása után elővették a felkutatott írói alkotásokat, s ezekről folyt tovább a beszélgetés. Végül maga a tanár hozott föl szép példákat a kijelölt témák köréből. Ezt a műhelymunkát népdalok éneklése, művészi tolmácsolások meghallgatása (lemezről), íróvendégek fogadása, filmek megtekintése, irodalmi estén való részvétel stb. egészítette ki.

Komplexebb esztétikai hatásokat ért el azzal, hogy zenével, dalénekléssel dúsította a foglalkozásokat, lemezről művészi versmondást hallgatott tanítványaiival együtt, irodalmi estéken és filmbemutatókon vettek részt.

A szerző itt nem közöl szemelvényeket a gyermekmunkákból, megtette ezt azonban az 1977-i Anyanyelvi Konferencián, igazolásául a gyerekek kreatív hajlamainak, alkotásra serkentő voltának. Ide iktatok néhány sor egy 14 éves gyerek alkotásából:

Levelek
színesek,
fúj a szél,
térdig ér,
már a fák
kopaszok
nem is egy,
hanem sok.
Levelek hullanak,

esőben ballagok,
fázom én,
hűvös lett,
zivatar nem kellett.
Kabátban
emberek
ernyővel
sietnek.
Hónapok eltelnek,
november, december.

(AK. 1977.)

Kísérleteinek egy másik vonulata a gyerekek — és rajtuk keresztül szü-leik — történeti tudatának ébresztését szolgálta (2: 149—56). Iskolájának Kossuthról elnevezett osztályában, 12—14 éves gyerekekkel történelemórákat tartott, s ezeken magyar történelmi személyiségek életét, korát, munkásságát tanulmányoztatta. Módszere ebben is az önállóságra épült „kutató” tevékenységre épült. Mivel a nevezetes emberek életrajza köztudomásúlag érdekli a hasonló korú gyerekeket, írásos kérdéseket adott kezükbe, s nekik ezekre — kellő utánajárással — válaszolniuk kellett. „Minden szombaton reggel — írja Nagy Károly — táskányi, szatyornyi könyvhalommal érkeztek a tanulók az iskolába: kutatásaik eredményével. Elővették az otthon már részben kitöltött kérdőíveket, és minden tanuló felolvasta azt, amit hozott: angol nyelvű lexikonok cikkeit, magyar nyelvű könyvek, folyóiratok, újságcikkek részleteit.” Adalékokból állt össze egy-egy életrajz és életmű, s megbeszélés, vita tette élményszerűvé a magyar történelem eseményeit. Élő magyar nagy személyiségekkel is élő kapcsolatot teremtettek a gyerekek; például levelet írtak Szent-Györgyi Albertnek, s válasza nemcsak büszkévé tette az osztályt, hanem lendületet is adott a további munkához, amely aztán egy-egy közösen megfogalmazott és teljesebb életrajzban, kérdésekre felelő „számonkérésben”, történelmi életrajzalbumban öltött életszerű és maradandó eredményt.

A nevelésnek vázolt módszerei győzték meg a tanítókat, de bizonyára minden, magyarságát őrző kortársunkat is a világban arról, hogy „a magyar nyelvet és kultúrát — eszmélő, összefüggéseket is felfedező, átadni is képes, a jövő formálásában is részt venni érett szinten — elsősorban magyar iskolákban lehet elsajátítani” (2: 159).

4. A harmadik kötetben a szerzőnek „őrsziget” koncepciója világméretűvé tágul: az egyetemes magyarság sorskérdései erőteljes publicisztikai indulattal tárgyaltatnak. Az itt közreadott tanulmányok, interjúk 1983—88-ban keletkeztek, az utolsó tehát a kiadás évében, így a szerzőnek szinte friss közlendőit tartalmazzák.

Melyek ezek?

Néhány kulcsszó eligazít a tartalom lényegéről. Ilyen kulcsszó a *nemzet-tudat*, a *magyarságtudat* (a magyarság sajátosságtudata, 19), együtt élő népek identitástudata stb. Jelzővel is nyomatékosítva: *intenzív, megtartó magyarságtudat* (20), *függetlenség- és szabadságtartalmú nemzettudat* (25). Nemzettudat-alakító hatása az iskolai nevelésnek van — vallja. Wesselényi Miklós régi elmarasztalását idézi arról, hogy „a mi hibás s gyakran oktan nevelésünk” (26) az oka annak, hogy a felnőtteknek hazájukról és iránta való kötelességeikről nincsen, „tisztá képzetük”. Kodály, Bartók, Ady, József Attila sorskérdéseket megvilágítónak teszi látásmódjának tagadásával az ötvenes években a magyarságot öntudatától igyekeztek megfosztani, s erre az iskolát is sikerrel használták fel. Ha pedig az iskola nem, akkor a szülők családi körben világosíthatják föl gyermekeiket a magyar történelem nemzeti tudatot hagyományként tápláló eseményeiről, törekvéseiről.

Elmélete elmélyüléséről a „Kettős nemzeti tudat” című fejezet kifejtetten is tanúskodik. Azért tartja időszerűnek ezt a kérdést, mivel a kisebbségi sors körülményei között a magyar nyelv és kultúra vállalása helyenként egyre nehezebbé válik. Utal azokra a külföldi megnyilatkozásokra, amelyek a magyar iskolák számának aggasztó gyérüléséről adnak hírt, és arra a belföldi

tényre, hogy a „magyar tömb” igencsak keveset tud a határokon túli magyarság életéről, sorsáról, tehát nyelvéről és kultúrájáról is. (Hazai tapasztalatok alapján is megerősíthetjük ezt a véleményt: egy felmérés szerint a tanuló ifjúság nagy része néhány évvel ezelőtt nem tudta megmondani, hol laknak a székeltek. Azóta hasonló felmérés más eredménnyel járna.) Ezért meglegeződéssel nyugtázza a hungarológiai kutatások műhelyeinek növekvő számú megalakulását külföldön. Bíz az Anyanyelvi Konferencia mint mozgalom programjának nemzetközi művelődési, pedagógiai, tudományos eredményeiben, „nekünk azonban — írja — működésünk egyik alapeleme a tizenhat milliányi magyarban való gondolkodás” (3: 39). A kisebbségi állapot, különösen pedig a szörványállapot körülményei között a magyarságtudat változatai sokfélék: az áldozatokat is vállaló szolgálattól a magyar származást már csak idegen nyelven való említésig. A konfliktusmentes kettős nemzeti tudatnak, sőt öntudatnak toleráns államokban megvan a lehetősége. Ehhez az szükséges, hogy a kettős helyzet elvárásai ne zárják ki egymást. A kettős identitástudat nem fejlődhet ki ott, ahol — mint Sütő András írja — „félelemmel fertőződik meg egy nyelv, aminek következtében életritmusa lelassul, önvédelmi ereje megfogyatkozik, testét ellepik az idegen szavak, saját szósejtjei ellanyhulnak a szaporodásban. . . , sorvadásnak indul tehát csodás képessége: a láttatásé is” (3: 42). A szerző előtt felrémlik egy végső, etnocídiummá torzuló holocaust látomása, amely ellen némi reményt ébreszthet a jó esetben megvalósítható pluralizált állapot. A remény táplálására sok biztató teljesítmény sorakoztatható föl például a nyugati irodalomból és kutatásokból.

Mint szociológus számba veszi azokat a vizsgálatokat, megfigyeléseket, amelyek a kettős nemzeti identitástudat kialakulásának feltételei. Az idő dimenziójának függvényében vizsgálva nyolc meghatározó tényezőt sorol föl: a nyelv megtartásának mértéke, a család nemzeti identitástudata, a történelmi események tudati értékelése, a „kettős hűség” környezeti értékelése, ennek diszkrimináló vagy egyenjogúságot biztosító gyakorlata, a nem többségi identitást elősegítő intézmények megléte vagy hiánya, a magyarok egymáshoz való viszonya, a személyiség motivációs sajátosságainak összessége (3: 44). Hogyan támogatható ezeknek a tényezőknek a befolyása a kettős tudat kialakítása és megtartása érdekében? Négy lehetőséget említ Nagy Károly: 1. növelése azok számának, akikben él a felelősség a személyes élményként még őrzött magyar nyelv és kultúra megtartása és átadása iránt, 2. ebben az irányban intézményesített eszközök és folyamatok, 3. tárgyilagossággal, de jogos büszkeséggel minden „üzenetközvetítő” lehetőséget (sajtót, ismeretterjesztést, egyesületeket, egyházakat stb.) felhasználó törekvés, 4. program a magyar nemzeti öntudatot erősítő hatások elérésére (2: 44). Elismeréssel említi, hogy ezt a küldetést tizenöt (ma már csaknem húsz) éve sikerrel vállalja az Anyanyelvi Konferencia, egyre magasabb szinten.

Ebben a munkában egyenjogú működőknek kell lenniük a nyugati és a magyarországi magyaroknak. A szerző számba veszi azokat a magatartásmodelleket, amelyek az együttműködést elősegítik, illetőleg gátolják. E l l e n s é g n e k minősül az, aki a kettős közösség egymást kereső és számon tartó szolidaritástudatát nem engedi érvényre jutni, s ez az elhárító magatartás tiltásban, elmarasztalásban, ékverésben nyilvánul meg. Az ellenséges beállítástól meg kell különböztetni az e l l e n z é k i t, amelyre az alternatívák érvényesítési szándéka jellemző. (Példaképpen a magyarországi demokratikus csoportokat említi a szerző mint amelyek a diktatórikus érdekérvényesítéssel

és a dogmatikus monopóliumokkal szemben az emberi szabadságjogokat védelmezik.) Ennek a magatartásnak példái a nyugati, színvonalas magyar orgánumok. A kollaboráns magatartás a „fejbőlöntő Jánosokra” és kritikátlan konformistákra jellemző, akik a kedvezőtlen valóság elfedésére hajlamosak. Ezek ellen Illyés Gyula szállóigéjét idézi: „Növeli, ki elfödi a bajt” (52). Viszonylag új jelenségnek minősül a tudományos, szakmai, üzleti stb. területeken végbemenő együttműködés, amelyre jó példák a szakemberek kölcsönös tanulmányútjai. Munkatársi, küzdőtársi együttműködés teszi a hazai és nyugati magyarokat „egymástól különböző, de együttes, megartó tettekre is képes küzdőtársakká” (3: 54). Az együttműködésnek — állapítja meg Nagy Károly — kézzelfogható magyarságmegtartó eredményei vannak: a Kárpát-medencében élő magyar írók, előadóművészek, szakemberek körútjai Amerikában, az Anyanyelvi Konferencia (amelyen — Románia kivételével — a szomszédos országok magyarságának képviselői is részt vesznek), s amelynek programja szerint speciális tankönyvsorozat jelent meg, s egy újabb sorozat a magyarul egyáltalában nem tudó vagy halványuló érdeklődésű, származásukat mégsem felejtő családok gyerekeinek nyújt segítséget. (Ennek a sorozatnak két első kötetét a Kecskeméten megrendezendő konferencián be is tudjuk mutatni 1989 augusztusában. A 8—12 évesek számára készült, Aranyhíd című tankönyv elkészítésében Nagy Károly lektorként működött közre.) Évenként megismétlődő magyar nyelvi táborokban részesülnek nyugatról ide látogató gyerekek és fiatalok nyelvi és kulturális oktatásban, a tanárok pedig továbbképzésben. A konferencia ösztöndíjasai magyarországi egyetemeken tanulhatnak. Külföldi néptáncsoportok tanfolyamokon vesznek részt, s mutatják be tudásukat. 1970 óta folyóirata is van a mozgalomnak: a negyedévenként megjelenő Nyelvünk és Kultúránk. Kezdeményezésére két antológia jelent meg Vándorének és Két dióhéj címmel (az első lírai, a második prózai alkotásokat közöl nyugati írók műveiből). A szerző a konferencia munkáját felbecsülhetetlen jelentőségűnek minősíti, e sorok írója pedig hozzáteszi: Nagy Károly nemcsak kezdeményezője volt a mozgalomnak, hanem állandó munkatársa is meg nem alkuvó, otthoni gáncsoskodást is eltűrő, javaslataival — még kritikájával is — következetesen újító szándékú, a mozgalom Bárczi Géza Emlékéremmel is kitüntetett védnökségi tagjaként.

A harmadik tanulmánykötetnek ebben a fejezetében kap nyomatékot és tartalmat a szolidaritás szó mint „őszinte, kritikus, megoldásokat kutató és sürgető magatartás: morális imperatívusz” (59). A kötet címadó tanulmányában (3: 71—85) vonja meg Nagy Károly egy felelősségtudat vezérelte és kiérlelte koncepció téziseit. Szórvánnyá szélesedőben (homló településformákba szakadozóban) van a nyugati — elsősorban amerikai — magyarság. Ennek a folyamatnak a kísérője a sziget életforma: „egy már nem tömbben élő természetességű, de még nem is szétszóródott egyediségben küszködő közösségi módozata” (3: 71). A szerző az összmagyarságot egy világterjedelmű szigettengernek, archipelagusnak tekinti, amelyben a 16 milliónyi magyar tömbökben él Magyarországon, a szomszédos országokban, helyenként kisebb-nagyobb csoportokban vagy szétszórtabb, de együttműködő településformában. „A tömbök, a szigetek és a szórványok magyarságának összessége képezi jelenleg — földrajzi és politikai határoktól függetlenül — azt a történelmileg kialakult nyelvi és kulturális közösséget, ami a magyar nemzet” (3: 72). Hogy ennek a „szellemi haza” koncepciónak van valamilyen reális alapja, arra ma — nemcsak Amerikában, hanem Magyarországon is — az együvértartozásnak, az

egymás iránti szolidaritásnak a jelei mutatnak. Aki vállalja magyarságát a szigetletformában is, az tudati kettősséget vállal. Ennek értéke az azonosság tudatának mértéke szerint változik. Lehet passzív (nosztalgikus, konkrét élményhez, történeti eseményhez stb. kapcsolódó, jobbra érzelmi jellegű), aktív (felelősség- és kötelességvállaló, tehát erkölcsi tudatú. A passzív tudat aktívvá erősíthető kellő befolyásolással, az aktív pedig a legjobbakban küldetéstudattá és kettős nemzeti tudattá emelkedhet. Ennek a fokozatnak rendkívüli a jelentősége: mind az egyén, mind a közösség számára értékeremtő lendületet adhat.

A szerző nem híve az uniformizált nézet- és módszerazonosság türelmetlen megvalósításának, hanem a pluralitásnak, a különböző lehetőségek adta egészséges munkamegosztásnak. A munkamegosztás azonban nem jelent egyben specializálódást, hiszen a „szigetek” legtöbbször „mindenes” szolgálatot vállal: iskolát, táncsoportot és énekkart tart fenn, helyet ad a cserkészetnek, „magyar házat” épít fel, időszaki értesítőt ad ki, kulturális programokat szervez, egyházi szolgálatot végez. Egymással is kapcsolatot tartva az összmagyar-ság szempontjából a megtartás, a kiegészítés, a fórumbiztosítás, az érdekvédelem és a közvetítés tevékenységét végzik vagy végezhetik.

*

Nagy Károly személyes, egzisztenciális jelentőségű küldetesként végzett tevékenységéről egy 1988-i interjúban vallomást tesz: „...népem, nemzetem, testvéreim jövőjének jobbításaért külföldön követként is dolgozni — olyan fontos és értékes többlet, amiért érdemes, értelmes élni, küzdeni” (3: 91). Ismerve küldetéstudatának eltökéltségét, lelki-szellemi energiájának teljesítő-képességét, okkal bízhatunk nagyszerű szolgálatának további sikereiben. Hiszen még évtizedek munkája vár rá. Ehhez kívánunk neki küzdő és építő szellemű társakat is.

Szende Aladár

Túl sok-e az angol szó az amerikai magyarban?

*Szathmáry Lajosnak,
2218 N. Lincoln Avenue, Chicago,
hetvenedik születésnapjára*

1. Az amerikai magyarok oly sok angol szót kevernek magyar beszédükbe — írta Spissák Ferenc századunk elején —, hogy „a magyarországi magyar nem képes megérteni az amerikai magyar beszédet” (Spissák 1906: 262). A környező országokban élő magyarokról is sokszor leírták már, hogy „főlöselegesen használnak” román, szlovák, szerbhorvát stb. szavakat vagy tükörszavakat amikor „jó magyar szavakat” is használhatnának (vö. pl. Cs. Gyimesi Éva 1975: 46–53, Jakab István 1987: 157, Kossa János 1978: 49–53 és Mayer Judit 1985). A szókölsönzésnek a Nyelvművelő kézikönyv (I: 1289) szerint is „jócskán megvannak a veszélyei.” A veszélyek illusztrálására a kézikönyv cikkírói többek között egy olyan amerikai magyar mondatot idéznek valahonnan, amelynek 22 szava közül 7 angol kölcsönszó. Az ilyen mondatokban a kézikönyv szerint „a kölcsönszavak száma ijesztően nagy”.

Persze nemcsak a nyelvművelők kicsiny csoportja, hanem sok-sok „laikus” magyar is véleményyt formál a kérdésről — legtöbbször negatívat. A

Petőfi Rádió Kabos-kabaré című műsora (1982. szeptember 12.) többször kifigurázta az amerikai magyaroknak az óhazaitól eltérő magyar nyelvhasználatát. A hetilapokban is fel-feltűnnek az amerikai magyarok beszédével kapcsolatos magyar vélemények, például:

„Mindig olyan boldog csodálattal hallgatom a negyven-ötven éve emigrált öregek tiszta, ép magyar beszédét, amilyen viszolygással azokat, akik későbbben hagyták el a hazát, s máris úgy kezdik a mondatot, hogy *well*, vagy *so*, *hogya is mondják ezt*. . . Azt hiszem, ez a magatartás nemcsak intellektus, hanem — tán inkább — érzelmi iskolázottság kérdése.” (Tamás 1985).

Érdemes megemlíteni, hogy a magyarországi sajtóban ilyen minősítéseket egészen a legutóbbi egy-két évig csak a diaszpórában élő magyarok kaptak, a környező országokban élők nem. Az Amerikába bevándoroltak „rossz” (mert az óhazaitól eltérő) nyelvhasználatát szerte Európában lenézik, negatív jelzőkkel illetik. A „romlást” Haugen (1977: 94) szerint lustasággal (ami morális defektus), a tudatlansággal (intellektuális defektus) vagy a sznobériával (szociális defektus) szokták magyarázni. Mint látni fogjuk, igen gyakran másról van szó, vagy másról is szó van és persze nemcsak az amerikai magyarok esetében, hanem minden kétnyelvűségben élő magyar esetében.

Tekintsük át a szókölsönzés egy-két problematikus részét! Mondanivalóm az Indiana állambeli South Bend városban élő amerikai magyarok nyelvi vizsgálatán (vö. Kontra 1986) alapul.

2. A szókölsönzésről

„A beszélgetés témájától, a beszédhelyzettől, a beszédpartnertől és a beszélő szándékától függően a kétnyelvű ember beszélhet az egyik vagy másik nyelven, kölcsönözhet elemeket az egyik nyelvből, miközben a másikon beszél, vagy átválthat egyik nyelvről a másikra. Ezen túl a kétnyelvű ember nyelvei eltérhetnek az ugyanezen nyelveket beszélő egynyelvűek nyelveitől a folyékony beszédkézség hiánya miatt, vagy azért, mert az adott két nyelv állandó hatást gyakorolt egymásra” (Grosjean 1982: 289).

2.1. Kölcsönzés és kódváltás: meg lehet-e állapítani, hogy mikor válik egy szó kölcsönszóvá?

Haugen (1950: 212 és 1969: 363) szerint a nyelvi kölcsönzés lényege „egy nyelv elemeinek egy másik nyelvbéli reprodukciójára tett kísérlet”. Az átadó nyelvi modell átvevő nyelvi replicája — vagyis a kölcsönzés következtében keletkező átvevő nyelvi alakzat — háromféleképpen jöhet létre: 1. az átadó nyelvi elem(ek) átvételével, 2. az átadó nyelvi elem(ek) átvevő nyelvi elemmel/elemekkel történő helyettesítése útján, és 3. átvétel és helyettesítés együttes hatására. A haugeni definíció szigorúan történeti meghatározás, amely megköveteli a nyelvésztől, hogy bebizonyítsa minden egyes kölcsönelemről, hogy először *A* nyelv eleme volt, csak *A* és *B* nyelv első kontaktusa után jelent meg *B*-ben, és nem keletkezhetett *B* spontán fejleményeként.

Haugen elkülöníti a kódváltást (= switching), vagyis két nyelv felváltva történő használatát; az interferenciát, vagyis két nyelv átfedését; és az integrációt, vagyis L_x -ből származó szavak L_y -beli használatát akkor, ha L_y -ba az adott elemek oly mértékig integrálódtak, hogy kódváltásnak vagy interferenciának csak történeti értelemben nevezhetők már.

A szinkroniában azonban nincs támadhatatlan módszer arra, hogy eldöntsük L_x -beli elem L_y -beli használatáról, hogy kölcsönszó-e; akkor sincs,

ha tudjuk, hogy egyetlen beszélő használja-e az adott elemet vagy egy nyelv-közösség számos tagja (Poplack és Sankoff 1984: 99). Az adott szó lehet kódváltás (= nyelvváltás) vagy annak egy része — ez esetben nem kölcsönszó. Vagy létrehozhatta interferencia, ami gyakran a pillanatnyi figyelemlyanhulás, stressz vagy más tényező következménye (Grosjean 1982: 300). Grosjean megállapítja, hogy a szakirodalomban sokan összetévesztik az interferenciát a kódváltással és a kölcsönzéssel. Az interferencia szerinte (i. m. 299) L_x -nek L_y -ra tett olyan hatása, ami a beszélő szándékától függetlenül jön létre, ezzel szemben a kölcsönzés és a kódváltás a kétnyelvűektől többé-kevésbé irányított folyamatok, amelyek során a beszélők tudatában vannak annak, hogy kölcsönszót használnak, illetve kódot váltanak.

Mackey (1970) az interferencia és az integráció elkülönítését megkísérlő tanulmányában megállapítja, hogy nem lehet eldönteni azt, hogy adott szó mikor kerül át a beszédbeli kölcsönzés szférájából a nyelvi kölcsönzés szférájába. Szokás például a fonológiai és morfológiai adaptáció foka alapján többé vagy kevésbé integrálódott kölcsönszavakról beszélni. Az angol *check* ige például a francia *Il l'a checké hier* mondatban használva bizonyos fokú integrálódást mutat. Igen gyakran lehetetlen azonban az integráció fokára következtetni, például azért, mert adott potenciális kölcsönszó nem mutat egyértelmű integrációs vonásokat: az angol *cute* szó a francia *Elle est bien cute* mondatban kölcsönszó éppúgy lehet, mint interferencia (i. m. 199).

Ha egy kanadai francia—angol kétnyelvű a *sweater* szót használja francia beszédben, nem tudhatjuk, hogy a *sweater* kiszorította-e a *chandail* szót franciájából, vagy a beszélő csupán valamilyen pszichológiai vagy egyéb okból vette-e át egy pillanatra a szót az angolból. Ha kiderítjük, hogy az illető nem ismer olyan francia szót, ami 'szveter' jelentésű lenne (vagyis számára a *sweater* jelenti azt, amit sok francia számára a *chandail*), akkor bizonyosak lehetünk benne, hogy nem interferenciával van dolgunk. De ha ismeri a *chandail*-t is, akkor az a tény, hogy francia beszédében a *sweater*-t használta, lehet is interferencia, meg nem is. Ha a nyelv-közösség minden tagja használja a *sweater*-t francia beszédében, akkor a szó 100%-ig integrálódott az adott kétnyelvű franciák franciájába. Ha csak 50%-uk használja, akkor a szó 50%-ig integrálódott. Az integráció tehát fokozatok kérdése, s e fokozatok mérhetők (Mackey 1970: 199—201).

Poplack és Sankoff (1984) a stabil spanyol—angol kétnyelvű harlemi Puerto Rico-iakat vizsgálva megkísérelték a kölcsönzés szinkroniáját megragadni. A kölcsönszavak jellemzésére négy kritériumot vettek fel: 1. használati gyakoriság, 2. a kölcsönszó kiszorította-e eredeti nyelvi szinonimát, 3. morfofonemikai és/vagy szintaktikai integráció, és 4. elfogadhatóság. A vizsgálat konklúziója a következő: „az angol szavak spanyolba történő beilleszkedésében a fő szerep a használati gyakorisága és a fonológiai és morfológiai integrációs indexeké, ezek szoros kapcsolatban vannak és általában együtt haladnak” (i. m. 129).

2.2. Amerikai magyar illusztrációk

Az említett módszertani problémákkal az amerikai magyar hangfelvételek leírása, kódolása és ellenőrzése során folyamatosan szembe találtam magam. Íme néhány:

2.2.1. Az amerikai magyar (rövidítve a továbbiakban: AM) újságok nyelvét a standard magyarral (rövidítve: SM) összevető cikkemben (Kontra 1982a: 77) a standard magyart úgy határoztam meg, hogy annak része minde

olyan szó és kifejezés, ami megtalálható a Magyar értelmező kéziszótárban (1972), a Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak és kifejezések szótárában (1973) vagy a Magyar szinonimaszótárban (1978). Ez a kényszerű meghatározás a cikkben részletezett buktatókon (i. m. 77–8 és 92) túl azért is problematikus, mert eleve kizár az SM-ből minden olyan szót/kifejezést, ami e három szótárban nem található meg. Így például AM szónak kellett minősítenem a *bármicvó* '13 éves zsidó fiúk vallási beavatási ünnepélye' szót és a *vészkorszak*-ot, holott ezek hazai lapokban is előfordulnak (pl. Új Élet 1982. október 15., 5), és az elbizonytalanodó nyelvérzék produktumának véltem a *bányászkodás*-t (i. m. 88), holott az nemcsak a Bányászati és Kohászati Lapokban, hanem a Magyar Nemzetben is előfordul (pl. 1983. július 14., 4).

A SM meghatározásához azért választottam az ÉKsz.-t, mert az több címszót tartalmaz a tíz évvel korábban megjelent Magyar nyelv értelmező szótáránál (1959–1962). Amit így nyertem a vámon (több SM címszó, amelyhez hasonlítani lehet az AM szavakat), elvesztettem a réven, mivel a hétköznapi ÉrtSz.-ban sok olyan értelmezetlen összetétel szerepel, amely a Kéziszótárba nem fért be. Ilyen körülmények között tehát az „optimális” megoldás az lenne, hogy a SM meghatározásához mind az ÉrtSz.-t, mind az ÉKsz.-t vegyük figyelembe. A baj csak az, hogy a háló így is igen lukas maradna, mivel átcsúszna rajta minden olyan szó, ami a két említett szótárban nincs benne, s természetesen nem tudnánk mit kezdeni az 1972 (az ÉKsz. megjelenése) után keletkezett SM szavakkal.

2.2.2. Módszertani problémát nemcsak az okoz, hogy a SM szókincs tetemes része nincs leltározva, hanem az is, hogy egy-egy beszélőről igen nehéz (sokszor lehetetlen) kideríteni, hogy egy-egy szót ismert-e magyarul, mielőtt kontaktusba került az angollal. Föltehető, de nemigen bizonyítható egyértelműen, hogy az az öregamerikás parasztasszony, aki *szport*-ot mond, a *sport* szót nem ismerte Magyarországon, ő tehát a *szport*-ot kölcsönözte az angolból. Ellentétben például azzal az ötvenhatos férfival, aki Magyarország elhagyása előtt is gyakran futballozott már.

Azt, hogy egy szó nem volt meg a kivándorlók nyelvében, sokkal nehezebb bizonyítani, mint azt, hogy megvolt az amerikai angolban, tehát onnét kölcsönözhető a bevándorlók anyanyelvébe (Haugen 1969: 385). Föltehető például, hogy a *kombájnos* szót bevándorló adatközlőim Magyarországon nem ismerték, mivel 1956 előtt hazánkban nemigen voltak még kombájnosok. De föltehető-e, hogy egy ötvenhatos adatközlő Magyarországon nem ismerte a *balkon* szót? Egy képleíró tesztben adatközlőimnek különböző képek részeit kellett megnevezniük először magyarul, majd fél órával később angolul (vö. Kontra 1982b). Az egyik adatközlő a *balkon* képét *balcony*-ként nevezte meg a magyar képleírásban. Ha eredetileg ismerte a *balkon*-t, akkor 1980-ra elfelejtette, és az angol *balcony*-t használta már helyette. Ha itthon nem ismerte a *balkon*-t, akkor is azt kell mondanunk, hogy a *balcony* lexikai interferencia vagy kölcsönszó a magyarjában.

2.2.3. Láttuk fentebb, hogy a szinkroniában gyakran lehetetlen elkülöníteni a kódváltást a kölcsönszavaktól. A South Bend-i hangfelvételek leírásakor és kódolásakor el kellett döntenem minden egyes esetben, hogy <U>-ként, azaz amerikai magyar szóként kódoljak-e valamit, vagy pedig kódváltásként. Ezek a döntéseim — mivel a szakirodalomban egyértelmű módszertani fogódzókat nem találtam — szükségszerűen intuitív döntések voltak: ha valaki a *farmer* szót jól hallhatóan amerikai, retroflex *r*-rel mondta, kódváltásként

kódoltam, ha jól hallhatóan pergő *r*-rel, akkor magyar szónak tekintettem. Ha *antenna* hallatszott a szalagon, a SM-hoz tartozónak tekintettem a szót. Ha a szó hangsúlya angol hatásra elcsúszott a második szótagra, amerikai magyar szónak minősült, és <U> kódot kapott. Ha ugyanez a szó hehezetes *t*-vel hangzott és rövid *n*-nel, akkor angol szónak, azaz kódváltásnak minősítettem.

2.2.4. Haugentől Poplack—Sankoffig sokan próbálták a használati gyakoriság alapján (is) megítélni, hogy egy adott szó mennyire integrálódott az átvevő nyelvbe. A South Bend-i korpuszban például a *káré* 'autó' 56-szor fordul elő különféle alakokban, tehát igen gyakori szó, így gyakorisága alapján kölcsönszónak minősíthető. Kérdés azonban, hogy milyen gyakori kell legyen egy szó ahhoz, hogy kiérdemelje a kölcsönszó minősítést. Az amerikai szótárírásban például gyakorlat az, hogy egy szóból akkor írnak szócikket, ha legalább három egymástól független forrásból adatolható. Ezen az (önkényes) alapon mondhatnánk azt, hogy ha *X* szó legalább három adatközlőnél előfordul és egyéb kritériumok a minősítést nem zárják ki, kölcsönszónak minősíthető. Csakhogy a beszélgetések témája eleve torzítja a felvett mintát: ha egy szó csak egyetlenegyszer fordul elő a korpuszban (pl. a South Bend-i ben az *arterájdesz* <*arthritis*>) vagy egyszer sem, az könnyen lehet annak a következménye, hogy a beszélőknek nem volt alkalmuk használni a kérdéses szót.

3. Lexikai megjegyzések a normáról

3.1. Milyen szavakat kölcsönöznek az amerikai magyarok?

1984. január 19-én este 1/2 7 és 7 között a Magyar Rádió román adásában egy román nyelvű interjúban a magyarországi román interjúalany a következő magyar szavakat használta: *háztáji*, *nyugdíj*, *kertészet* és *húskombinát*. A riporter néha tapintatosan kijavította az interjúalanyt, pl. a *kertészet* helyett román megfelelőjét „adta a román férfi szájába”. Tette ezt nyilván abból a megfontolásból, hogy szerinte fölösleges magyar szót használni arra, amire van jó román szó is. „Az a kérdés, hogy egy szó »szükséges«-e (s ezért jó) vagy »fölösleges« (tehát rossz), sokkal inkább értékítélet, mint tudományos kérdés” — írja Haugen (1969: 373). Amikor a kétnyelvűek szavakat kölcsönöznek, azért teszik, mert „egy fontos kommunikatív helyzetben az ember nem nyúlhat szótár vagy más könyv után, mivel nyelvi viselkedését késedelem nélkül a beszédhelyzethez kell igazítsa — itt és most” (Sahlman-Karlsson 1986: 27). Vagy ahogy Weinreich (1953: 57) írja: „gazdaságosabb kész nyelvi elemeket használni, mint a dolgokat újra megnevezni. Kevés nyelvhasználó költő”. Az az amerikai magyar nyelvész, aki Bukarestben és Chicagóban tanulta a nyelvészetet, azért ad elő angolul Budapesten, mert nem ismeri a magyar nyelvészeti terminológiát. Magyar anyanyelvű nyelvészünk számára a nyelvészeti szakkifejezések csak románul és angolul elérhetők, tehát így használja őket. Nagyjából hasonló helyzetben van minden amerikai magyar, amikor kölcsönszót használ. A megnevezés szükségességét egy 1926-ban kivándorolt adatközlő így illusztrálta:

Nem tudom, magyarú minek hívják, mert akkorába nem vótak odahaza, még tán máma sincsen a <U Venetian> venesen <U blind> blájdnd. . .¹

¹ Műanyagból készült ablakközti lécroletta.

A kétnyelvűek azonban — saját maguk vagy más kétnyelvűek purizmusának hatására — néha hiperpurizmusokat is használnak. Mackey (1976; idézi Grosjean 1982: 304) leírja, hogy egyes kanadai franciák elkerülik a *weekend* használatát francia beszédükben, mert nem tudják, használata interferencia-e. A politikailag motivált hiperpurizmus eredménye, hogy Montréalban a kétnyelvű közlekedési táblák egyikén ez áll: *STOP — ARRÊT*. Franciaországban a stoptáblákon *STOP* olvasható.

Az az amerikai magyar, aki *televízió* helyett *távolbalátó*-t mond és ír, hiperpurista. Látszólag hiperpurizmus, valójában azonban tükörfordítás eredménye a következő eltérés a SM-től:

— Véleménye szerint jó, hogyha a magyar származású amerikaiak megtanulnak magyarul?

— Ötven-ötven, én úgy mondom csak.

A magyarországi magyarok a kérdésre így válaszoltak volna: *Jó is, nem is*. Vagy így: *Fifti-fifti*. Ennek az amerikai születésű magyarnak a beszédében tükörkifejezés felel meg a SM-beli „többszörre csak angolul is értők bizalmas hangulatú társalgásában hallható” (Ország 1977: 133) kölcsönszónak.

3.2. Hány kölcsönszót vesznek át az amerikai magyarok?

Miként a bevezetőben említettem, az amerikai magyarokat gyakran elmarasztalják amiatt, hogy — úgymond — túl sok angol szót kevernek magyar beszédükbe. Az általam ismert irodalomban csupán Fábíán Pál (1948: 40) írása jelent kivételt: ő belátja, hogy az amerikai magyarok „könnyebben megértik és szívesebben használják az angol nyelvet, mint a magyart”, s hogy ezt „nem is vethetjük szemükre”.

Vizsgáljuk meg, hogy valóban érthetetlen-e a SM beszélők számára az AM beszéd, s hogy mihez képest „ijesztően nagy” az angol kölcsönszavak száma (amint a Nyelvművelő kézikönyv írja).

Tény, hogy az egynyelvű magyarok a kontaktusváltozatot² beszélő magyarokat időnként nem értik vagy félreértik, s ez a legtöbb esetben a kölcsönszavak következménye. Egy ötvenhatos magyar diák telefonon beszélt óhazai hozzátartozóival, „és amikor említette, hogy a kórházban kapott egy *job*-ot, szülei megrémülve kérdezték, hogy »az Istenért, csak nincs valami komolyabb bajod?«” (Kelemen 1960: 7). „Amit az egynyelvűek nem értenek — írja Grosjean (1982: 330) — az az, hogy a lexikai kölcsönzés és a kódváltás egyszerűen a kétnyelvűek kommunikációs szükségleteiből fakad.” A nyelvek látszólagos konfúziója nem kommunikációs konfúzió: a kétnyelvűek beszéde éppoly hatékony beszéd, mint az egynyelvűeké. Csak a kétnyelvű beszédet kétnyelvű normák irányítják, s ezek eltérnek az egynyelvű normáktól.

Nézzük meg, milyen ez a kétnyelvű norma? Megvizsgáltam két 15 perces magnetofonfelvételt: az egyik egy amerikai születésű emberrel készített nyelvhasználati interjúból való,³ a másik pedig egy alkudozás két ötvenhatos adatközlő között. A nyelvhasználati interjú közben az adatközlő beszéde az interjú készítőjének, e sorok írójának SM beszédéhez idomult — más szóval: az adat-

² Kontaktusváltozatnak a kétnyelvűségben, azaz nyelvi kontaktusban élő magyarok magyarját nevezem. A magyar nyelv kontaktusváltozatai per definitionem eltérnek a magyarországi magyartól.

³ Az idézett adatok részletes dokumentációját itt nem közlöm. Megtalálható 1986-ban írt disszertáciomban.

közlő igyekezett úgy beszélni, ahogy az egynyelvű magyarok beszélnek. Az alkudozás során ugyan én is jelen voltam, de nem vettem részt az adatközlők vitájában, ők a saját amerikai magyar kommunikatív normájuk szerint vitakoztak, rólam nemigen vettek tudomást.

A 15 perces felvételekből kigyűjtöttem az összes <U>-val kódolt AM szót és az összes (:xxx:)-tal kódolt angol szót (kódváltást). Figyelman kívül hagytam azonban az intézmény-, hely- és személyneveket, ha azokat angolul mondták az adatközlők. A két részletben az adatközlők beszédsebessége különbözik: a nyelvhasználati interjúban percenként átlagosan 80 szövegszó található, az alkudozásban majdnem a kétszerese: 150. Íme az eredmény:

	AM szövegszók	angol szavak	összesen
nyelvhasználat	2	22	24
alkudozás	37	26	63

A SM-hoz közelítő nyelvhasználati interjúban tehát $15 \times 80 = 1200$ szövegszó van, s ebből 24 az angol (kölsön)szó. Átlagosan tehát minden ötvenedik szó angol ($1200 : 24 = 50$).

Az AM kommunikatív normát jól megközelítő alkudozásban $15 \times 150 = 2250$ szövegszó van, s ebből 63 angol (kölsön)szó. $2250 : 63 = 35,7$, tehát az alkudozás során átlagosan minden harmincötödik szó volt angol (kölsön)szó.

Bemutatom az alkudozásból azt a részletet, ahol az átlagosnál sokkal sűrűbben fordulnak elő angol (kölsön)szavak, itt körülbelül minden tizedik szó angol szó. (E C-nek próbálja eladni a házát, s éppen a ház garázsáról folyik a szó.)⁴

E A <U garage> grádzsba semmi baj nincs.

C Dehogynem!

E Mi baj van ottan?

C Azért mert a <U driveway side> drájvészajdon nem tudok kiszáni.

E Mé nem tud kiszállni?

C Akkor úgy köllök <U back> bebekkúni mindig. Azért mert az a (:garage door:) P úgy van csináva, hogyha én behajtok. . .

E Z Z most be tudnak menni. Maga is igen <U funny> fani!

C Én hátrafelé nem megyek mint a rák.

E Nem kő hátrafele menni. . . (:Z Z Z Z front way:). . .

C Ide figyeljen!

E Miért? Mer igen berug akkor nem lát. Azér.

C Nem tudom kinyitni az ajtót, mert a (:garage door:) az ott van egészen a fal mellett.

E Nincsen ottan.

C Hát ennyire van.

E Hát, ide figyeljen, az a <U garage> grádzs sokkal nagyobb mint az enyim. Maga abba be bir menni? (:See?:)

C Igen, de aszondom a <U driveway side> drájvészajdon nem tudom kinyitni az ajtót.

E (:No, no:). Menjen odá**bb** akkor! Van ottan elég jó hely, odá**bb** tud menni, mikor már benn van.

⁴ Az AM szónak minősített szavak előtt, csúcsos zárójelben U kód áll és az az angol szó, amiből az AM kölsön szó keletkezett. A kódváltás (= nyelvváltás) jele a zárójel kettősponttal. A szünet jele: P. A lejegyző által nem értett szó jele: Z.

Haugen (1977) szerint a kétnyelvűek egy-egy megnyilatkozásában a kölcsönszavak ritkán haladják meg a megnyilatkozás szavainak 5–10%-át. A NyKk.-ben (i. h.) idézett „ijesztő” AM mondat (Holnap korán indulunk a *bicsre*, mert tudod, hogy a *hájjván*, különösen ott a *sopping szenterek*nél mindig milyen *treffik dzsem* van a *vikendeken*) szavainak egyharmada angol (kölcsön)szó. A két 15 perces felvétel elemzése, úgy hiszem, nyilvánvalóvá teszi, hogy a NyKk.-ben idézett AM mondat — ha valóban természetes társalgásból való — nem jellemző az AM beszédre.

Ha elfogadjuk Gombocz (1931: 11) véleményét, mely szerint „helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik”, akkor nyilvánvaló, hogy az AM-beli kölcsönszavak száma nem „ijesztően nagy”, hanem az AM normának megfelelő. Az a norma azonban eltér a Duna menti normától, s aki ezt ijesztőnek tartja, a saját egynyelvű normáját kéri számon a kétnyelvű magyaroktól — ami nonszensz.

Kontra Miklós

IRODALOM

- Éder Zoltán—Grétsy László, 1980. Külföldön élő magyarok nyelve. In: Grétsy László és Kovalovszky Miklós, szerk., *Nyelvművelő kézikönyv I: 1288—1292*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gombocz Zoltán, 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1—11.
- Grosjean, Francois, 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Cs. Gyimesi Éva, 1975. *Mindennapi nyelvünk*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Haugen, Einar, 1950. The analysis of linguistic borrowing. *Language* 26: 210—231.
- 1969. *The Norwegian Language in America*. I—II. Second Edition. Indiana University Press, Bloomington.
- 1977. Norm and deviation in bilingual communities. Peter A. Hornby, szerk.: *Bilingualism: Psychological, Social and Educational Implications*. 92—102. Academic Press, New York.
- Jakab István, 1987. *Nyelvi vétségek és kétségek*. Madách, Bratislava.
- Kelemen Andor [= Andrew Kerek], 1960. Megjegyzések az amerikai 'Magyar Slang'-ról. Híradó (az Észak-amerikai Magyar Egyetemisták Szövetsége hivatalos lapja) No. 5 (March 1960): 7—8. New York.
- Kontra Miklós, 1982a. Amerikai magyar újságok nyelve a sztenderd magyarral összevetve. *Magyar Nyelv* 78: 76—93.
- 1982b. The relation of L1 vocabulary to L2: a study of Hungarian-Americans. In: Waldemar Gutwinski és Grace Jolly, szerk., *The Eighth LACUS Forum 1981*, 523—40. Hornbeam Press, Columbia, S. C.
- 1986. Fejezetek egy amerikai magyar közösség magyar nyelvhasználatából. Kandidátusi értekezés.
- Kossa János, 1978. *A mi nyelvünk*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Mackey, William, 1970. Interference, integration and the synchronic fallacy. In: Georgetown University Monograph Series on Languages and Linguistics 23: 195—227. Washington, D. C.
- 1976. Bilinguisme et contact des langues. Editions Klincksiek, Paris.
- Mayer Judit, 1985. Hibanapló. In: *A hűség nyelve*. Összeállította Zalabai Zsigmond. 120—48. Madách, Bratislava.
- Ország László, 1977. Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. *NytudÉrt.* 93. szám. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Poplack, Shana és David Sankoff, 1984. Borrowing: the synchrony of integration. *Linguistics* 22: 99—135.
- Sahlman-Karlsson, Siiri, 1986. Some observations on English in Florida. *Ural-Altaische Jahrbücher* 58: 25—38.
- Spissák Ferenc, 1906. Az amerikai magyarság nyelve. *Magyar Nyelv* 2: 259—263.
- Tamás István, 1985. Távolból a haza. *Új Tükör*, 1985. július 21. 31. oldal.
- Weinreich, Uriel, 1953. *Languages in Contact: Findings and Problems*. New York.

A magyar nyelv a vajdasági iskolákban*

Sárosi Károly emlékére

A magyar anyanyelv megőrzése, ápolása Jugoszláviában mindenki számára lehetséges. Ennek jogi alapja az alkotmány: a Vajdasági Szocialista Autonóm Tartomány alkotmányának 4. szakasza ugyanis így rendelkezik: „... a nemzetek és a nemzetiségek az élet, a munka és az alkotás valamennyi területén egyenrangúak. A jelen alkotmány valamennyi nemzet és nemzetiség számára biztosítja nemzeti sajátosságai, nyelve, kultúrája, történelmi és más jellegzetességei szabad fejlesztését és kifejezését és hogy ennek érdekében szervezeteket alapítson és élvezze az alkotmányban meghatározott más jogokat.”

Ám a lehetőséggel tudni (sőt bizonyos helyzetben akarni) is kell élni. Az indítást, mint ismeretes, elsőként a család adhatja meg mindenkinek, majd később az iskola folytatja, erősítheti, tudatosíthatja ezt a folyamatot. Az iskolán belül „... az eredményes nyelvtanulás fő tényezője a jó tanár. Mellette jelentős szerep jut a korszerű tanterveknek és tankönyveknek”. Ezt vallotta Sárosi Károly Környezeti nyelvek tanulása a Vajdaságban című emlékezetes előadásában 1984-ben.

De ki is volt Sárosi Károly? — kérdezheti az olvasó. Sajnos múlt időben vagyunk kénytelenek szólni, írni róla, hiszen már három éve nincs közöttünk, váratlanul ragadta el a könyörtelen végzet. Életének utolsó két évtizedében (1966—86) az újvidéki (Novi Sad) Tartományi Tankönyvkiadó Intézet egyik alapító tagja és munkatársa volt; mi itthoniak pedig nemcsak mint a határainkon kívül élő magyartanárt tartjuk számon, hanem mint a Magyar—Jugoszláv Tankönyvi Vegyes Bizottságnak a titkárát, aki ebben a minőségben is sokat tett, eredményesen fáradozott az iskolai anyanyelvápolás ügyéért.

1927. április 12-én született a bácskai Feketicse. Itt töltötte gyermekéveit, itt végezte az elemi iskola négy osztályát, a gimnáziumot pedig Szabadkán. 1944 novemberétől — 17 évesen — mint önkéntes a „Petőfi Brigád” tagjaként részt vett a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg harcaiban. 1947-ben érettségizett. Ezután tanulmányait az újvidéki Tanárképző Főiskolán folytatta, s itt 1949-ben tanári diplomát szerzett. Közben már egy éve gyakorló tanárként működött. Az oklevél megszerzése után azonnal kinevezik a Vajdasági Szocialista Autonóm Tartomány Tanügyi Titkárságának magyar nyelv és irodalom szakos tanügyi felügyelőjévé. 1955-től újságírói tevékenységet folytat a Pionírujságnál, 1959-től pedig öt éven át a Rádióiskola szerkesztője.

* Vajdaság autonóm tartomány Jugoszláviában. Területe 21 506 négyzetkilométer. Az 1981. évi népszámlálás adatai szerint huszonhat különböző népcsoport él ezen a területen: a legnépesebb szerb lakosságon kívül laknak itt albánok, bolgárok, görögök, olaszok, románok, ruszinok stb., és magyarok, az utóbbiak lélekszáma 385 356.

Közben beiratkozik az újvidéki egyetem Bölcsészettudományi Karára, 1963-ban magyar nyelv és irodalom szakos középiskolai tanári képesítést szerez. 1964-ben a Tartományi Pedagógiai Intézetbe hívják az újonnan alakuló tankönyvosztályra, innét kerül át 1966-ban a Tartományi Tankönyvkiadó Intézetbe.

Az életpályának e vázlatos bemutatása is jelzi, sőt igazolja, hogy Sárosi Károly a vajdasági pedagógiai életnek, ezen belül az anyanyelvápolás ügyének egyik jelentős egyénisége, áldozatos munkása volt bármilyen munkahelyen, bármilyen beosztásban dolgozott is. Sokoldalú érdeklődésének három „forrása” volt: nyafokú gyermekszeretete, szűkebb hazájának a Vajdaságnak oktatásáért, művelődéséért érzett felelőssége, a magyar nyelv és irodalom iránti elkötelezettsége. E három területet szolgálta önzetlenül, nagy hozzáértéssel, az emberekbe vetett hittel sajátos körülmények között, nem mindig problémátlan történelmi korban. Mint tanár, kiadói szerkesztő, tankönyvszerző, nyelvművelő, lapszerkesztő, rádiós munkatárs mindenfajta munka közben olyan ember volt, aki példát mutatott hazához, nemzethez, anyanyelvhez való hűségben, és akinek végakarátát költő barátja, Fehér Ferenc érezte meg talán legtalálhatóbban. Nyelv és varázs című versében írja: „Mit bánja, mit is tudja más, / mi az a csobolyócsobbanás! / Nekem embernői rozskalász, / ahonnan csak a Napba látsz. . . / Más fölött dögletes bugyborék, / Fölöttem hazai bíbor ég; / más szemében csak tarka szín, / enyémbe balladás karmazsin. . . / Hát partszakadékok, pandalyok / rejtse nek itt, ha meghalok.”

Most vegyük szemügyre, hogy milyen közegben valósult meg ez a gazdag életpálya. Elsősorban ismét a bevezetőben idézett törvényes keretekre hivatkozom: az alkotmány arról is intézkedik, hogy a Vajdaságban öt nyelv és írás használata egyenjogú, ezek között a magyaré is. Az viszont már a települések önálló hatáskörébe tartozik, hogy a bennük élő nemzetiségek számarányának megfelelően szabályozzák: hány nyelvet sorolnak az egyenjogúak közé. A Vajdaságban ötven községből harmincnégy a magyar nyelv használatát választotta; s ezzel a ténnyel szorosan összefügg: az 532 általános iskola közül 150-ben, a 89 középiskola közül pedig 32-ben tanítanak magyarul.

De talán számunkra most nem is a számadatok a legfontosabbak, mert Sárosi Károly is azt tartotta, hogy a nyelvmegőrzésben sok minden attól függ, milyen mélyek a gyökerek. Ő minden igyekezetével ezeket a gyökereket erősítette. De hogyan? Hozzáértéssel, szakismerettel párosuló érzelmi kötődéssel, röviden egy szóval: hivatástudattal.

Sárosi Károly könyveinek csak leltárszerű felsorolására vállalkozhatunk ebben a rövid megemlékezésben; csak munkaterületeket (műfajokat), lényeges törekvéseket említhetünk, néhány idézettel igazolva a megállapításokat. Önálló munkái közül említésre méltók a következők: *t a n k ö n y v e k* szinte minden iskolatípus számára (Gyakorló nyelvtan, Gyakorló Füzetek az általános iskola alsó tagozatos osztályai számára; Anyanyelvünk a felső tagozat számára; Magyar nyelvtan a szakmunkásképző iskolák számára; Nyelvünk élete a középiskolák számára; Olvasókönyv a felső tagozat számára); *A Tanuljunk magyarul!* sorozatban tankönyvek szerbhorvát anyanyelvű tanulók számára; és ezekhez az „anyanyelvápolási” tankönyvekhez módszertani kézikönyvek. *A n t o l ó g i a j e l l e g ű k i a d v á n y o k*: Bokréta képeskönyv 1. osztályosok számára (1967.); Aranyból vert virágok (szöveggyűjtemény, 1972.); Találkozások (Költői antológia, 1980.); végül *A magyar nyelv alapszótára*, (1974.), amely három kiadást ért meg.

Az említett munkákban milyen pedagógiai elveket vallott és szolgált, milyen módszertani elképzeléseket, megoldásokat valósított meg mint tan-könyvszerző és szerkesztő? — A nyelvoktatásban általában két kérdés merül föl: *mit?* és *hogyan?* Mindkét kérdésre adott válaszát az igényességre való törekvés jellemezte. Mind szerző és szerkesztő is mindig értékes ismereteket (anyagot), gyűjtött, és hatékony módszerrel való feldolgozását kívánta a „nemes” tartalomnak. Ez egyaránt vonatkozott az anyag szerkezeti felépítésére, a nyelvi megformálásra, vagy éppenséggel — mint szerkesztő — az áttekinthető, világos tagolásra, jól olvasható tipográfiára egyaránt.

Hogy mennyire az „ügy” érdekelte, az kifejezésre jut többek között az Oktatás és Nevelés című folyóirat egy évtizedének elemzését tartalmazó cikkében is: „... nálunk a mindennapi tanítási gondok mellett nagyon kevesen vannak olyanok, akik szabad idejüket feláldozva tollat ragadnának tapasztalataik és tudományos kutatásaik közlésére, ... az elmúlt tíz esztendő alatt csupán tíz nyelvoktató érzett magában hajlandóságot és erőt nyelvtanítási problémái feltárására, és gondolt arra, hogy a kutatási eredmények nyilvánosságra hozatalával és a tanításban szerzett tapasztalatok kicserélésével milyen sok segítséget nyújthat a kartársaknak, akik a legtöbb esetben szakképzetlenül végezték és végzik a nehéz és még kitaposatlan úton járó nyelvoktatást. A tíz szerző közül hármat név szerint is ki kell emelnünk: Kasza Bálintot, Vajda Józsefet és Horváth Mátyást. Ők hárman nemcsak úttörői, hanem szorgalmas munkásai is annak a hatalmas munkának, amelynek célja lerakni e tantárgy alapjait, körvonalazni pszichológiai, nyelvészeti és didaktikai aspektusait, felépíteni e tantárgy elméletét, s egybekapcsolni azt a valós helyzettel, a gyakorlattal. Azt sem szabad elhallgatnunk, hogy a megjelent írások nyolcvan százaléka tőlük származik.” Hiányolta továbbá az országon belül a más vidékeken dolgozó szakemberekkel való összefogás szükségességét, valamint a hazánkkal való kapcsolatot. „Mondanunk sem kell, hogy a folyóirat olvasóit bizonyára hazánk más vidékein és a Magyarországon folyó nyelvoktatás is érdekelné. Ugyanis nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy mind Horvátországban, mind pedig Szlovéniában folyik a magyar nyelv környezeti nyelvként való tanítása, Magyarországon viszont a nemzetiség iskoláiban tanulják ezen a szinten hasonló körülmények között és rokon célkitűzésekkel a magyar nyelvet” — írta 1983-ban.

Sokoldalú szerkesztői munkájának bemutatására négy könyvet említek: 1. Horváth Mátyás: Olvasókönyv (5. osztály). Elég a gondos szerkesztést kiemelni, az igényes illusztrációkat, valamint azt a tényt, hogy a szemelvények között szerepel Csépe Imre: Feketici vásár című olvasmány is (191). 2. Dávid András: A magyar nyelv könyve (középiskola I. osztály). Erről a tankönyvről pedig elég, ha azt állítjuk, hogy a logikus szerkesztés, a mondanivaló világos tagolása, a tartalomhoz alkalmazkodó tipográfia jelzi különösképpen a szerkesztő munkáját. 3. Kakukkfű Válogatás a mai magyar novellairodalomból; Összeállította Horváth Mátyás (1979.). Itt talán három adat „árulkodik” a szerkesztő ügyszeretéről: az írói szemelvények szerzői (Déry Tibor, Fekete István, Sütő András, Tamási Áron, Veres Péter stb.), a gondosan mérlegelt szómagyarázatok a könyv végén, valamint a fényképpel illusztrált legfontosabb adatok az írókról. 4. Hol volt, hol nem volt. Meseválogatás; összeállította Dávid András (1981.). Erről pedig csak annyit jegyzek meg, hogy aki ismeri a könyvkészítés folyamatát, annak látnia kell és kézbe vennie ezt a kötetet, hogy értékelni tudja a szerkesztői munkát.

Végül külön kell szólnunk Sárosi Károly szótárkészítő tevékenységéről. A mű címe: *A magyar nyelv alapszótára* 1979.¹ Szakvéleményező: Kelemen József és Szende Aladár, szerkesztő: Szarvas János. Idézet az előszóból: „A magyar nyelv alapszótára azt a szókinszminimumot öleli fel, amelyre a legeredményesebben alapozható a magyar nyelv célnyelvként való tanítása az általános iskolában. A szótárt nemcsak a tanulók, hanem a nyelvtanárok, a tankönyvszerkesztők és a lektorok is eredményesen forgathatják, sőt még azok számára is értékes adatokat nyújt, akik az anyanyelvet oktatják” (4). Életrajzából tudhatjuk a következőket a munka részleteiről: „Száz meg száz kisdíák dolgozatát, magnóra vett beszédét cédulázgatta hónapokon, éveken keresztül, hogy felmérhesse, melyek azok a szavak, amelyek leggyakrabban fordulnak elő a 6–10 éves vajdasági magyar gyermekek írásában, beszédében.”

Az elmondottakból talán kiérezhető, hogy Sárosi Károly személye elválaszthatatlan a vajdasági magyar nyelvoktatás elmúlt évtizedeinek történetétől. Munkássága dokumentálja azt az utat, amit az anyanyelvápolás megtett, életében elért, és hogy mennyivel járult hozzá ő tevékenységével. Aki gondosan tanulmányozz apedagógiai működését, az egy alkotó ember tapasztalatairól, törekvéseiről kaphat tájékoztatást. Munkájának eredménye tekintélyt vívott ki nemcsak a Vajdaságban, hanem hazánkban is pedagógus és nyelvész körökben.

Ennek a munkás életnek vetett véget a kérlelhetetlen halál 1986. február 4-én, amikor szó szerint szívét áldozta hivatásáért, az anyanyelvápolásért, azért a nyelvért, amelyet anyanyelvének vallott, amelyen a költővel szólva: „Balassa vallott, Vajda verselt, / Dózsa kiáltott, Mikszáth írt ezen; / Arany tündöklött, Csokonai perzselt;” . . . „Vagy végzetem talán, hogy véled / Rajongó harcom hasztalan harcolom” . . . !? Mindig bízott abban, hogy akikért ezt a munkát vállalta — tanítványai — viszik majd tovább abban a szellemben, amit a költő barát — a már idézett Fehér Ferenc — így énekelt meg *Köszönt egy kislány című* versében: „hozza édesanyák, és nagymamák / lelkére kötött intelmét, tanát. / Hozza felém, itt, e Tisza-közelben / a hittem, a nyelvem, a szerelmem.”

Graf Rezső

A nyelvi játékok hatékonysága az általános iskolák anyanyelvi óráin

Megtisztelő feladat elvégzésére kért föl a Magyar Nyelvőr szerkesztősége 1988 decemberében: írjak egy dolgozatot arról, miként alkalmazom a nyelvi játékokat az anyanyelvi órákon, és milyen azoknak a nyelvpedagógiai hatása és értéke.

Szép a föladat, megtisztelő is, ám nem könnyű. Egypár évi ösztönös próbálkozás után — tehát kísérleti és ellenőrző tagozatok, valamint fölmérés hiányában — következtetni és didaktikus értékelést adni, didaktikai tanácsokat mondani a felelősségtudat súlya alatt, a föladvállalás és segíteni akarás terhe alatt egy kicsit önbizalom-ernyesztő. Elmondhatom hát azt, amire

eddig — szerény véleményem szerint — mint sikerélményre tekinthetnek. Kartársaim — bízom: itthon és külföldön egyaránt — továbbfejleszt(het)ik eddigi eredményeimet. Figyelembe kell vennünk azonban azt a természetes többnyelvű környezetünket, amelyben vajdasági tanulóink növekednek, amilyen nyelvi hatások érik anyanyelvi fejlődésüket mind a család és rokonság nyelvi befolyása alatt, mind a rokonságon túli környezetük spontán érintései által.

A jugoszláv alkotmány és a jugoszláv törvények szavatolják és biztosítják a nemzetiségek számára is az anyanyelvű és anyanyelvi oktatást, általános és középiskoláinkban egyaránt. Hivatali nyelvünk és közigazgatási úrlapjaink is kétnyelvűek. Csantavér igen homogén nyelvű település. A mintegy tízezer lelket számláló falu nagy hányada magyar anyanyelvű és magyarul kommunikáló lakos. Persze ez nem jelenti — mert nem is jelentheti — azt, hogy a magyar mint anyanyelv az idegen hatásoktól mentesen, tájnyelvi, délszláv és egyéb nyelvi beütések nélkül, tiszta magyarosságában fejlődnek. Naív értelmezés volna ez. Érthető és természetes is, hogy ötnyelvű vajdasági környezetünkben, a különféle nyelvek érintkezési pontjain, kisebb-nagyobb mértékben nyelvi keveredés jön létre, hogy egyik nyelv hatással van a másikra, hogy olykor „forrásnyelvi” kifejezéseket fogad be a „célnyelven” beszélő, hogy olykor román, ruszin, szerbhorvát, szlovák szót (szavakat) hallhatunk a magyarul beszélőtől, vagy éppen fordítva. Az öt vajdasági nyelv érintkezési pontjai igazolják ezt, bár adatokkal nem szolgálhatok.

Ehhez az ötnyelvű környezetnyelvies gondolatsorhoz kapcsolható Deme László egy megállapítása (idézi Szei István: Nyelvhasználatunk etikája — Nyelvművelő füzetek, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1985). Eszerint a nyelvet nem szemléljük úgy, „... mint önálló és önelvű rendszert, csak mint eszközrendszert, amely a beszéd szolgálatában áll”. Ekkor pedig — bővíthetnénk Deme László gondolatát — egyéni szabadságjogok, az eszközrendszer egyéni fölhasználási joga is létezik. Mert végső soron mindenki úgy beszél, ahogyan az egyénisége meghatározza és óhajtja. Ez az egyéni szabadságjog viszont mindenütt él, nemcsak Jugoszláviában. Tanári berzenkedésekre, egy dolgozatjavítási órán, mert szóvá tettem a hangosabb természetű 15 éves myolcadikos tanulónak, hogy miért írta a szerbhorvát *prikolica* (= pótkocsi) szót a mondatába, amikor azt magyarul *pótkocsinak* mondjuk, szókimondóan közölte véleményét: „Azért írtam, mert mindenki így mondja a faluban.” És ebben jórészt egyetértek vele. A másik meg a szó eredeti írásmódját védte: „Azért írom így, mert nekem az angolos, *disco* jobban tetszik, mint a magyarosított *diszkó*.” Egyszerűek, közvetlenek és barátiak is a megfogalmazásaik. Nem jognyelvi és nem nyelvtudományi meghatározások ezek a válaszok, csupán a nyelvhasználatot illető egyéni szabadság hitvallása és megvallása. A tanári munkát persze az ilyen egyéni nyelvhasználati jog is nehezíti, úgyszólván világszerte.

Kétségtelen azonban — és ismét természetes —, hogy a négy vajdasági nyelv mindegyikében legjobban észlelhető az ötödiknek, a szerbhorvát nyelvnek a hatása. A vajdasági magyar gyerekeknek szinte mindegyike pl. *prikolicát* (= pótkocsit) kapcsolt a traktor után, megissza apjával a *szokkot* (= szörpöt), és azután indulnak a mezőre. Szabad idejében pedig *patikát* (= torna-cipőt) húz a lábára a fiú is, lány is, *trénerkát* (= melegítőt) vesz magára, és úgy megy a sportpályára *kosárlabdázni* (= kosárlabdázni), miközben az anya esetleg bevásárolni megy a *Centár* (= Centrum) áruházba.

Nekünk, tanároknak tehát „A hazai nyelvállapotokra kell építenünk, messzemenően figyelembe véve a magyar nyelvtudomány teljesítményeit” (i. m. 10). De: a sajátosan vajdasági ötnyelvű környezet mintha megingatná kissé azt az alábbi tételt, amely szerint (i. m. 10–11) nem beszél(het)ünk „jugoszláviai magyar nyelvről, mert olyan nincs, csak magyar nyelvről Jugoszláviában, mert ezen a nyelven beszélünk ott is.” Kétségtelen, ez nagyrészt így is van. De a fentebbi tények rámutatnak némileg e gondolat Achilles-sarkára, mert a magyarság mindennapi beszédében gyakran elhangzik egy-egy nem magyar nyelvi eszköz is, mintha — uram bocsá! — afféle keveréknyelv volna születőben. A tanárok ui. óráról órára tapasztalják, hogy egy kicsit mégis másféle ez a mi jugó-magyar beszélt nyelvünk, hogy másféle (értsd: a környezetnyelvi) gondok is gátolják az eredményesebb iskolai munkát, az iskolai nyelvművelést és nyelvi nevelést, a tanár nyelvpedagógiai sikerélményét, amint azt később (uo. 11) olvashatjuk is, hogy a figyelmet nem az általánossra, hanem a különösre kell fordítanunk.

Többynyelvű környezetben élve, egészen természetesként vetődnek föl az ilyen gondok. A külső nyelvi hatások és beütések az esetek sokaságában maradandók is. Van tehát gondjuk az ilyen iskolá(in)knak, hogy küzdjenek az ilyen és hasonló, erőteljesebb beütések ellen. Gyakran azonban hiába küzdenek az idegen hatásözön ellen, az egyéni nyelvhasználati szabadságjog vitatása sok tanulónál erőteljesebb. A tanuló csak néhány óráig van az iskolában, élete nagyobb részét a családi, rokoni és baráti környezetében tölti el, ennek nyelve tehát szuggesztívabb hatással van rá. És ezt a nyelvet hozza magával az iskolába, részben ilyen keveréknyelven kommunikál az iskolában is, azon kívül is. Van tehát mit csiszolni a tanárnak, ha ez egyáltalán sikerrel kecsegtethet. Sajnos a tapasztalatom inkább azt sugallja, hogy ellentmondjak a túlzott derűlátásnak. Adott és hasonló körülmények között ez érthető is, természetes is.

Ezt a bonyolult helyzetet támasztja alá Kossa János gondolata A mi nyelvünk c. könyvében. Meglátása szójátékos, mégis mélyen kettős értelmű: a mi *nyelvünk* az anyanyelvünk, a *mi nyelvünk* pedig a jugoszláviai magyar nyelv. Jugoszláviai környezetünkben tehát (Szei István i. m. 13) „Magunknak kell kikísérletezni, fölfedni, megtalálni a módját, hogy... elszigeteljük a nyelv szervezetébe került idegen anyagot, esetleg nyereségre váltva a hátrányt”.

Viszonyainkra vonatkoztatva Dengl János pontosabban látja a vajdasági magyar nyelvhasználat mibenlétét is (Szei: uo. 17): „...nem a nyelvtan szabályai állapítják meg az uralkodó nyelvhasználatot.” A vajdasági magyar nyelvhasználatunkra is érvényes ez a meglátás, mégpedig az ötféle környezeti nyelv kölcsönös hatása miatt.

Az anyanyelvi nevelés a szó szerint értelmezhető homogén környezetekben sem nehézségmentes. A táj- és népnyelvi beütések ellen ott is küzdeni, olyik esetben vért kell izzadnia a magyar szakosnak — a siker akkor sem lelkesítő. Hasonlóan nem kis gondok ellen kell küzdenie a nemzetiségi ajkú tanárnak sem, hogy a felsorolt problémákat könnyűszerrel leküzdhetné, annak ellenére, hogy az anyanyelvi és anyanyelvű oktatás törvényekkel biztosított és garantált. Mert a nyelv minden környezetben — és nemcsak a magyar nyelv — egyike a legelvontabb, legabsztraktabb tantárgyaknak, közel kell tehát vinni a tanulókhoz. Megközelíthetőbbé, érdekesebbé, vonzóbbá kell tenni, hogy tessen a tanulók legalább egy bizonyos százalékának. A többiek las-

san-lassan majdcsak csatlakoznának. De hogy érhetjük ezt el? A nyelvi játékoknak órán történő alkalmazásával szerzett tapasztalataim talán egy lépést jelenthetnek előre.

Korszerű didaktikai elvárások

Nem elég a tudományos igazságokat leegyszerűsíteni a tizenéves általános iskolai tanulók szellemi szintjére. A korszerű tanítástan azt is igényli, hogy ez a leegyszerűsített anyag vonzóvá is váljék. Az elvont és száraz nyelvi anyag esetében ez különösen időszerű. Száraz tényekként tanítva ez az anyag nem vonzó, hanem elriasztó lesz. Kell tehát találnunk valamit, ami vonzóvá teszi a nyelvi anyagot, ill. vonzódóvá a tanulókat. A tanárnak lépten-nyomon gondolkodnia és ügyeskednie kell, hogy létrehozza a tananyag és tanuló között a vonzást, ill. a vonzódást.

A nyelvi játékok szakköri óráin eszméltem rá, hogy ez az anyag t a n a n y a g p ó t l ó v á is válhat. Próbálkoztam vele, tudva azt, hogy nemcsak a szakkörtagok, hanem minden tanuló szeret játszani. Ugyanis a korszerű oktatástan ma már igényné tette a — mérsékelten — tréfás, játékos menetű órákat. Különösen erős igény ez az elvont, száraz tananyag óráin — a nyelvi órákon is. A nyelvi nevelés óráin pedig a játékosság nem is nehéz, a játékok vidámsága jó biztosíték erre. A gyerek viszont legjobban szeret játszani, ő az igazi h o m o l u d e n s, a j á t é k o s e m b e r. És játszhatnak tanulóink a száraz nyelvi órákon is, ha megengedjük, ha lehetőséget adunk rá.

A nyelvi játékoknak órán történő felhasználására az az aktualitás nyújtja a lehetőséget, hogy a gyerekek, a tanulók a legnagyobb mértékben juttatják kifejezésre azt, hogy az ember homo ludens is: tréfás, bohókás és játékos ember. (Egyébként sokféle ember él egyazon személyben: az élet szabta helyzetek hol egyik, hol a másik embert ébresztik föl benne: *homo aestheticus*, *homo faber*, *homo logicus*, *homo loquax*, *homo novus*, *homo oeconomicus*, *homo sapiens* stb. éled föl bennünk szükség esetén.) A tanulók tréfás, játékos oldalát kell kiaknáznia a tanárnak, hogy vonzóbbá tehesse az elvont nyelvi tananyagot: nyelvtant, helyesírást, készségfejlesztést, stílusfejlesztést stb. A nyelvi játékok sokban elősegíthetik a kölcsönös vonzalmat, ha a tanár r u g a l m a s és m e g é r z ő, ha a lehető legmegfelelőbb játékot iktatja be — a tanítási egységét elősegítő — nyelvi órájára. Olykor irodalomolvasási órájára is.

Most azonban csak a nyelvi nevelés óráin használható játékok alkalmazásáról lesz szó. Csak zsugorítva (kevesebb szóval) szólhatok a lehetőségekről, és számbeli csökkentéssel, magyarul: sokkal kevesebb játékról idézhetünk föl lehetőségeket, mint amennyi kínálkozik erre a célra.

A nyelvi játékok értékeiről

A nyelvi játékok értékeiről már sokan írtak. Könyvek sora jelent meg a nyelvi játékok bemutatásával, ismertetésével. De nemcsak a játékosság kedvéért jelentek meg ezek. Ha ezeknek a könyveknek a sorai között is olvasunk, láthatóvá válik a játékok n y e l v p e d a g ó g i a i értéke is: nyelvhelyességre szoktatnak, nyelvi alapismeretek birtokába juttatnak stb. Ilyen oktatási-nevelési értékük — részletesebben kifejtve — a következők például:

— A helyesírási készséget úgyszólván minden játék fejleszti, hiszen a többségük esetében írni kell (lehet).

- A szókinszbővítésben vitathatatlan a hatékonyságuk.
- Nyelvi és gondolkodási fantáziát fejlesztenek pl. a betű- és szórejtvények, a különféle szóegyenletek.
- Stilisztikai árnyalatok birtokába juttathatjuk a tanulókat pl. a szótótók és szólottók segítségével, szinonimajátékokkal stb.
- Nyelvi fegyelemre serkentenek pl. a totó- és lottójátékok.
- Szójelentéstani értékük is fölbecsülhetetlen (szinonimák, antonimák, paronimák stb.).
- A gondolatpszövés képességét segítik a mondattani játékok.
- A beszédhangok szemantikai értékeire ébreszthetjük a tanulókat a hangtani játékok sokaságával.
- Betekintést nyújthatnak a játékok nyelvünk múltjába és jelenébe.
- A játékos rejtvények és ábrák kimondottan a g o n d o l k o d v a k e r e s é s képességét fejlesztik.
- A szójátékos nyelvi játékok elsősorban az egészséges humorérzékét fejleszthetik a tanulóknál.
- Végül, de nem utolsósorban, bepillantást nyerhetnek a tanulók anyanyelvünk tréfás, titokzatos, sajátos, gondolatokat ébresztő, egészséges labirintusába, ahol majd el tudnak később igazodni.

Sorolhatnánk tovább is, mert a nyelvi nevelés lehetőségeit korántsem merítettük ki. Ha a tanítási egységünk lehetővé teszi pl. azt, hogy rámutassunk: az idegen személynevek nem fordíthatók le, látni fogják, hogy nem mondhatunk (írhatunk) *Lándzsarázó Vilmost* és *Keserű Miksát*, csak *William Shakespeare-t* és *Makszim Gorkijt*, nem emlegethetünk *Szabó Erzsébetet*, csak *Elizabeth Taylort*.

Néhány didaktikai tanács

A nyelvi játékok alkalmazása során és hatékonyságuk alapján néhány tapasztalat birtokába jutva, az alább következő didaktikai tanácsok megízlelendők lehetnek, azokat javasolhatom. A tapasztalatokból leszűrt tanácsok azonban nem konkrét osztályokra, hanem az általános iskola 1–8. osztályaira vonatkoznak. Tanára, módszeres egysége és osztálya válogatja, hogy mely tanács hol és milyen nyelvi órán szívelelhető meg, a 2–3. vagy a 7–8. osztályban alkalmazható-e. A kettős didaktikai kérdés viszont az, hogy milyen nyelvi játékot és a tanóra mely részében alkalmazhatunk, valamint az, hogy órán történő foglalkozás legyen-e, vagy inkább házi feladat. Ezeket tartva szem előtt, eddigi tapasztalataim az alábbi igények betartására serkentenek:

- A játékokat általában az óra utolsó perceiben, a begyakorlási részben használjuk fel!
- Könnyebb játékokat, játékos föladatokat az óra utolsó néhány percében használunk fel!
- Nehezebb és időigényesebb játékokat inkább házi feladatként alkalmazunk!
- Könnyebb játékoknál a tanulók legyenek aktívabbak, a tanár csak serkentően és irányítson!
- Nehezebb játékoknál a tanár állandó serkentő erő legyen, a tanulók inkább csak a megoldók legyenek!
- Igen gyakran a tanárnak kell kimondania a serkentő szavakat, szókapcsolatokat, a p é l d á k a t, hogy ne vesszen az idő, míg a tanulók példá-

kat keresnek! Olykor a tanulók ismerethiánya miatt is aktivizálnia kell magát a tanárnak!

— Időigényesebb munka, megoldás inkább házi feladat legyen, mert netán írni is kell, a tanulók örömmel végzik, mert játék!

— A tanulók fejlettségi szintje nem mellőzhető: alsóbb osztályokban könnyebb, a felsőbbekben nehezebb játékváltozatokat adjunk!

— Sok játék(változat) több tanegység után is felhasználható, csak ügyeljünk a „játékszabály” szigorára: alsóbb osztályokban engedményekkel, felsőbb tagozatokban szigorúbb kívánalmakkal menjen ugyanaz a játék!

— Írásigényesebb játék házi feladat legyen, az órából alig juthat a játékos gyakorlásra két-három perc!

— Szavak és szókapcsolatok gyűjtögetését az órán csak szóban végeztessünk, így gazdagabb készletre van kilátás!

— A játékos fejtörésre és megoldásokra legyen a tanárnak kellő nagyságú gyűjteménye, hogy példáival serkenthesse a tanulói jókedvet és fantáziát! Nem várakozhat az órán, hogy a tanulók keressenek megfelelő példákat! Ilyen gyűjtemények pl. Színes állatok: *feketerigó, barnamedve, ezüstróka, vörösbegy* stb.; Csak külföldi áru?: *franciakulcs, franciasaláta, spanyolviasz, svédsekrény* stb. Kisbetűs személynevek: *ádámgomb, ádámkosztüm, csutkarozi, jancsiszeg* (-szög), *katicabogár* stb.; Ennyien gyalog?: *gyalogakác, gyalogbab, gyalogmadár, gyalográdió* stb.; „Állati” összetételek: *egérút, ökörnyál, számárhány, tigrisbukfenc* stb. Hasonlóan antonim gyűjtemény (könnyebb és nehezebb példákkal), paronim szópárok gyűjteménye, palindrom szókészlete stb., stb. (A tanár a kiemelt előtagokkal és hasonlóan serkentsen!)

— Minden olyan gyűjtemény hálás és hatékony lehet, amelyet könnyen kapcsolhat a tanár (tanítónő) a nyelvi tanítási egységéhez.

— A játéklehetőségeket nem kell — és nem is lehet! — erőltetetten kapcsolni az egységhez, mert a tengernyi játék közül könnyen kiválasztható a legjobban célravezető játékanyag. (Jómagamat az a gond kínozza gyakran, hogy melyiket iktassam be órára a mintegy 1100 játék és játékváltozatos gyűjteményemből.)

— Ha olykor egy-két megoldás várat magára, a tanár „súghat”, segíthet a tanulónak gondolatserkentő szóval (szavakkal). Olyik esetben ez szükséges is lehet. Ha így igyekszik a tanár, hamarosan kellő rutinra tesz szert.

— Ha a gyakorlásra minimális idő marad az órából, vagy ugyanaz a játék íráshoz kötendő (!), akkor az házi feladat legyen inkább, a tanulók élvezettel játszogatnak, miközben észre sem veszik — a beléjük csordogáló nyelvi gyógyírt.

— Szó- és gondolatmagyarázatot a legtöbb esetben kérnünk kell a tanulóktól! Látnunk kell, „azonos hullámhosszon” van-e a tanuló a jelentés-tartalommal!

Hogyan használjuk föl a játékanyagot?

Az anyanyelvi tananyag minden területéhez és részterületéhez — a hangtántól a szótanon át a mondatтанig — hatalmas mennyiségű játékos tevékenység kapcsolódhat, ide értve a készségfejlesztést, helyesírást, rokonértelműséget, a szavak toldalékolását stb. A játékok az alsó és felső tagozatokban egyaránt használhatók, nem feledkezve meg a tanulói szintről, és aszerint meghatározni az egyszerűbb vagy összetettebb elvárásokat: mindig a szint-

nek megfelelően kell „tálalnunk” a játékos anyagot. Magyarán: ugyanannak a játékos gyakorlásnak alsóbb osztályokban a könnyebb, felsőbb osztályokban az igényesebb változatát alkalmazzuk. Sok játékot ui. több osztályban is felhasználhatunk — 3., 5. vagy épp a 7.-ben — figyelembe véve a játék nehézségi fokát, a tanár és a tanulók aktívabb-passzívabb tevékenységét, a játékoság időigényességét, az írásbeliség fontosságát stb.

Hogy próbálkozzon hát az anyanyelv szakos tanár (tanítónő) a nyelvi játékokkal az óráin, hogy egyengethesse a sikerélmény útját?

Mindenekelőtt keresse meg a tanegységéhez legjobban és legkönnyebben kapcsolódó, az egységet segítő játékot! Óravázlatát úgy állítsa össze, hogy a játék a tananyag feldolgozása után kerüljön sorra! Természetesen ha lesz még rá idő, és mondhatja a tanulóknak: most pedig játszottunk egy kicsit. Közben el kell mondania a játékoság értelmét és lényegét, hogy lássák a tanulók a célt: ma ezt tanultuk, játszadozva ezt gyakoroljuk.

Csupán néhány játékos gyakorlást mutathatok be, kapcsolva őket a nyelvi tananyag egyes részterületeihez.

A h a n g o k és b e t ű k tananyagához kapcsolódnak pl. az ilyen játékok, és valahogyan így:

— Ma hangokról és betűkről tanultunk. Ezek értékét akkor láthatjuk meg igazából, ha tapasztalhatjuk, hogyan változik meg a szó jelentése, ha egy hangot (betűt) még a szó elejére mondunk (írunk). Bármilyen hangot oda tehetünk, ha a szó új jelentést nyer. Például hogyan fog megváltozni az *árok* szó jelentése, ha megfelelő mássalhangzót teszünk elébe? A jelentést meg kell magyaráznotok! — Lehetséges megoldások: *bárok, cárok, károk, tárok, várok, zárok* stb. A szó végére is tehetünk ilyen hangokat: *apa — apacs, apad, apai* stb.

— A kétjegyű mássalhangzókkal foglakoztunk ma. Most, persze játékosan, bebizonyítjuk a matematikatanároknak, hogy $2 + 1 = 2$, $3 + 1 = 3$. Próbáljuk csak meg! Én mondok egy szót, ti tegyetek hozzá még egy betűt, hogy $2 + 1 = 2$ legyen! Mi is fog történni? Az általam mondott szó valamely mássalhangzója kétjegyűvé válik. Na nézzük! Ki lesz ügyesebb és gyorsabb? — És a tanár indít minden játékmozzanatot. Pl.: *ás + z = ász*; továbbá: *és, kos, űs, vés, talán* stb. (A megoldások: *ész, kosz, ősz, vész, talány* stb.) Persze a szó elején is történhet a módosulás *zab — szab, sir — zsír, sók — csók, zár — szár, zúr — szúr* stb. — Nyugodtan adhatjuk házi feladatnak a gyűjtést: ki tud több hasonló szót találni, amikor $2 + 1 = 2$, $3 + 1 = 3$ marad, mert az egyjegyű mássalhangzóból csupán kétjegyű lesz. Élvezettel csinálják a tanulók.

— Mi van a burokban? — kérdezhetjük egy másik játék címeként. Olyan szavakat kell itt mondanunk, amelyekről ha leválasztják az első és utolsó hangot, új szó marad helyette, és olykor szókapcsolat is létrejöhet: *fokosa okos, igéző géz, ítélő tél*; vagy éppen családnevekkel: *Dévai Éva, Kállai Álla, Rontó ont* stb. A tanár a „burok” szót mondja, a tanulók meg kapcsolják a „burok nélküli” formát, így születik meg a szókapcsolat.

— Egyszer vagy többször? — Most is a tanár legyen a serkentő erő! A szópárok hosszú hangzós példáit mondja mint egyszeri történést, a tanulók válaszolnak a rövid hangzós párjukkal: *dobban — dobog, csobban — csobog, roppan — ropog* stb. A szóválaszokat persze fordítva is kérhetjük: *kopog — koppan, lobog — lobban, recseg — recsen* stb. — Ez a gyakorlás a rövid és hosszú mássalhangzók írását és ejtését segít(het)i elő.

— A rövid és hosszú mássalhangzók írását a mai játékunk fogja segíteni. Én mondom a hosszú hangzóval írandó szót, ti meg hozzámondjátok a rövid

mássalhangzóval írandót: *vassal*... (vasal), *fejfel*... (fejel), *fűrésszel*... (fűrészél), *hassal*... (hasal) stb.

A betűrend gyakorlásának lehet pl. ilyen játéka:

— Ki lesz az első? c. játékkal foglalkozunk most. De ez most házi feladat lesz. — Betűrendi zavarokkal íratunk le öt szót, két-három szócsoportot, a tanulók meg sorsámozzák a pontos sorrend szerint. A föladatazók kezdődhetnek más-más kezdőbetűvel, azonos kezdőbetűvel, sőt komolyabb sorrendi esetek is sorra kerülhetnek. Pl.: *sziget*, *csont*, *zsír*, *kotor*, *bakfis*; *körte*, *kalapos*, *kovács*, *kér*, *Kati*; *vagy*, *Végh*, *Vég*, *Végi*, *vágy* stb.

A hangrendi anyag gyakorlásához is rámutatunk néhány, az ezt szolgáló játékoságra.

— Harmadik hangrend kell! — mondhatja a tanár a játék bevezetőjéhez. Itt a tanár legyen aktívabb! Mond pl. két személynevet vagy közszót, más-más hangrendűt, a tanulók keressenek harmadik hangrendű megfelelőt. Pl.: *Endre*, *Gábor* — ? (a válasz: *Béla*, *József*, *István* stb.). Családnevekkel és más szavakkal is gyakorolható ez.

A szótagolás (elválasztás) gyakorlásához csak egy játékot idézek, természetesen sok más is van.

— Most pedig játsszunk egy kicsit a szótagokkal! — mondja a tanár. — Két szótagú szavakat mondok, és akire rámutatok, föleseréli a szótagokat, és úgy mondja ki a szót. Tehát: *beszél* — *szélbe*, *csatár* — *tárcsa*, *csikar* — *Karcsi*, *diós* — *ósi*, *gida* — *dagi*, *hamar* — *marha*, *kapus* — *puska*, *karó* — *róka*, *kaszál* — *szálka*, *maró* — *Róma*, *Radó* (mondjuk meg!: családnev) — *Dóra*, *satu* — *tusa*, *Gazsi* — *Zsiga*, *Laci* — *Cila* stb.

Helyesíráshoz is van bőséges játékmennyiség. Nézzünk egypár lehetőséget!

— Ma a *j* és *ly* írásával foglalkoztunk. Most jön a játék. Készüljetek, ti fogtok dolgozni! A játék szerint összeveszett a *t* az *ly*-nal, és a szótüvekben, a toldalék nélküli alakokban nem tűri maga előtt. Az ilyen szavakban tehát *j* betűt írunk mindig. Mondjatok példákat! — Esedékesek: *ajtó*, *bojt*, *bojtár*, *ejt*, *fajta*, *fejt*, *gyűjt*, *gyűjt*, *lejt*, *lejtő*, *rajt*, *rejt*, *rojt*, *sajt*, *sajtó*, *sejt*, *sujtás*, *fojt*, *hajt*, *hajlás*, *tajték*, *verejték* stb. — Ha úgy alakul az időlehetőség, válthatunk is: az *r* is haragban van az *ly*-nal, csak ez meg maga után nem tűri meg. Keressünk ilyen szavakat is! — Lehetségesek: *árja* (nép), *borjú*, *cserje*, *erjed*, *férj*, *fürj*, *gerjed*, *kurjant*, *orja*, *örjög*, *perjefű*, *sarj*, *sarjad*, *terjed*, *zürjén* stb. (A *karja* nem volt jó példa — ha mondanak ilyet is —, mert ott már toldalékban van a *j* hang.) De most nézzünk valami mást! Tudnátok-e olyan példát mondani, amelyben a *-jt-* és *-rj-* esete is előfordul? No, ha nem, hát majd én mondok: *bojtorján*, *lajtorja*.

A szóelválasztás gyakorlásához könnyebb és nehezebb játéklehetőségek egyaránt kapcsolódnak.

— Ma is az elválasztással foglalkoztunk. Ravasz szavakat mondok, vigyázzatok, hogy választanátok el! Figyeljétek: *csatár*, *felül*, *karóra*, *megint*, *Liszt-est* (ravasz!), *bojtár*, *rémeset*, *rémes* stb.

— Hol is választjuk el az összetett szavakat? Oldjátok meg!: *földrajz*, *rendőr*, *rézdról*, *vaspálca*, *vasút*; ravaszabb példákkal: *alagút*, *belügy*, *csalétek*, *csapágy*, *ebugatta!*, *egyenáram*, *egyszeregy*, *esernyő*, *feladó*, *ficsúr*, *jelige*, *kényír*, *kézélő* stb.

Összetett szavak gyakorlásához is vannak játékos lehetőségek. Pl.:

— Magyaróra után most biológiai percek következnek. Én mondok egy állatnevet, ti kerestek olyan szót, amellyel együtt összetételt alkot, és az ilyen szavakat szinte mindenki ismeri. Ti is. Figyeljünk hát!: *béka*(ugrás), *bika*(nyál), *csiga*(ház, -lépcső, -tészta), *csirke*(fogó), *egér*(fogó), *farkas*(görcs, -vakság), *galamb*(ősz), *golya*(láb), *hernyó*(talp) *kakas*(tej), *kecske*(rím), *lepke*(súly), *liba*(sor), *ló*(kötő), *macska*(köves, -szem, -zene), *madár*(tej), *őz*(barna), *róka*(lelkű), *sas*(orr), *tyúk*(szem), *veréb*(ugrás, -ugrásnyira) stb.

— Magyaróra után menjünk külföldre! Népn neveket mondok, ti meg kerestek hozzá egy másik szót, hogy összetétel legyen vele. Figyeljünk!: *angol*(keringő, -kert, -kór, -kürt, -park, -szalonna, -tapasz, -pipa, -barát, -könyv, -óra, -tanár) stb. — Házi feladat: gyűjtsetek más népn nevekkal is összetételeket! Ki talál többet?

— Így is jó, úgy se rossz — játék következik. Mondok hát összetett szavakat, ti fölcserélték a tagok sorrendjét, és úgy mondjátok ki a szót. A jelentést magyarazzátok is meg! Kezdjük hát: *bábfilm* — *filmbáb*, *babkaró* — *karóbab*, *csontleves* — *levescsont*, *drótkerítés* — *kerítésdrót*; továbbá: *emlékmű*, *hatszáz*, *házbér*, *kőpor*, *porcukor*, *szájpaddlás*, *szemüveg*, *színház*, *ugró-rúd*, *vasrúd*, *versenylo* stb. stb.

A szinonimák megismeréséhez is vannak bőséggel lehetőségek, illetőleg azok játékos gyakorlásához.

— Most mondjatok rokon értelmű szavakat a következőkhöz: *megy*, *meghalt*, *nevet*, *részeg*, *sír*, *ver* stb. Lehet szebb és csúnyább, komoly és tréfás, gúnyos és argó, szólások és szólásszerűek, lassúbb és gyorsabb tempót, enyhébb és erősebb fokozatot kifejező is. Lássuk hát a *megy* szavunk lassúbb és gyorsabb jelentésű alakjait!

— A mai órán mondatokat fogtok tőlem hallani. Lesz bennük egy-egy eltévedt szó is. Ezeket kell kicserélnetek megfelelőbbre. Figyeljetek?: *Éltipegett* mellettem egy autó. A kis boci bánatában *elpityeregte* magát. János bácsi elfáradt a munkában, de *szárguldott* hazafelé. Maris néni a botjára támaszkodva *vágtatott* a szomszédba. Jóska *kimosolyogta* tréfálkozó társait. (A kiemelt szavakat persze több mással lehet helyettesíteni.)

— Szép — csúnya szópárokat fogunk most gyűjteni. Én mondom a szebbet, ti mondjátok a csúnyábbat: *arc* — *pofa*, *eszik* — *zabál*, *iszik* — *pityizál*, *kéz* — *mancs*, *mosolyog* — *vigyorog*, *nevet* — *röhög*, *sír* — *bőg*, *vitázik* — *pofázik*, *zsémbeskedik* — *mortyog* stb. (Persze más pejoratív formák is hallhatók a tanulóktól.)

A szóképzés módok tanításához is kapcsolhatók játékos gyakorlások. (A mai képzésmódok jobban megragadják őket.)

— Csak szavakat mondok. Próbáljátok megmagyarázni, melyik két szó vegyítésével (kontaminálásával) születtek: *Adidas*, *citrancs*, *csokréta*, *humoralista*, *lábusz*, *motel*, *ordibál*, *vicsege*, *zargat* stb.

— Igen gyakoriak napjainban az -i képzős szavak és hasonló képzőkkel alkotottak. Csonka tőhöz mondják a gyerekek, főleg ők, és mondják az ilyeneket: *Balcsi*, *csoki*, *fagyí*, *nagyí*, *pulcsi*, *voncsi*. . . Soroljátok tovább! (Diáknyelvieket is fogunk hallani tőlük: *diri*, *doli*, *oszi*, *töri* stb.)

A mondat t a n anyagához is bőséggel van játéklehetőség. A mondatrészekről az egyszerű mondatokon át az összetett mondatokig. Egypár lehetőség:

— Ma a jelzőkről tanultunk. Érdekes játékkal folytatjuk. Mondok egy szót, amelyet nektek visszafelé kell „olvasnotok”, és ha a kettőt összekapcsol-

játok, jelzős szerkezet születik. A szerkezet jelentését meg kell magyaráznunk! Tehát: *dőre* → *erőd* = *dőre erőd*; továbbá: *dán nád*, *erős sőre*, *kész szék*, *komor romok*, *koros sorok*, *merev verem*, *nyári irány*, *nyárfás sáfrány*, *rőt tör*, *tág gát*, *uras saru*; ezer reze, sok kos; *Arany nyara*, *aromám mámore*, *ered dere*, *eresz szere*, *eső őse*; stb. Magyarázzuk is meg, gyerekek, és tegyük — ha lehet humoros — mondatba a jelzős szerkezeteket! Érdekes és humoros lesz.

— A tőmondatokkal foglalkoztunk. Mondjatok ilyeneket! Jók voltak a példák, de érdekesebb módon is születhetnek tőmondatok. Mondok egy szót, ti azt képzeletben visszafelé olvassátok, összekapcsoljátok, és máris megszületett a tőmondat. Figyeljete, meg kell magyaráznunk a mondatok jelentését! Könnyítésül megsúgom, hogy a névelőket odagondolva, könnyebb lesz megmagyarázni, esetleg egy határozót is beleérezve. Rajta hát!: *akóm móka*, *aktám mátká*, *kar rak*, *lába abál*, *lék kél*, *létem metél*, *lúd dúl*, *gól lóg* (a levegőben), *őzem mező*, *rácsom mocsár*, *rém mér*, *rút túr*, *serege egeres*, *tők köt*, *urad daru*, *zár ráz* stb. Ravasz szavak ezek így, de amint mondtam, érthetőbbek és érdekesebbek lesznek a névelők segítségével. Sokuk kész humor lesz. Mondattá is válhatnak. Hadd lássuk őket!

— Mondtuk a mai órán, hogy a tárgy ragja a -t. Ezt azonban összetételekben legtöbbször nem mondjuk és nem írjuk. Most ilyen játék következik. Én mondom az előtagot, ti a megfelelő utótagot, majd meg is magyarázzátok a szó jelentését. Nézzük, ki találja meg leghamarabb a megoldásokat! Tehát: *bor*(ivó), *-nemissza*, *-termő*), *fa*(vágó), *fal*(védő), *hang*(fogó, *-szóró*, *-tompító*), *hó*(hányó), *hús*(daráló, *-evő*), *jég*(törő), *jó*(akaró), *kémény*(seprő), *kő*(faragó), *köd*(vágó), *lő*(kötő), *növény*(evő, *-termelő*, *-termesztés*), *nyak*(törő), *nyelv*(törő), *orr*(csiklandozó, *-facsaró*), *por*(nyelő, *-szívó*, *-törlő*), *regény*(író), *száj*(tátó), *szél*(toló), *szó*(fogadó, *-kimondó*), *tűz*(álló, *-oltó*) stb.

*

A tengernyi lehetőségből csak egy cseppnyire jutott. Egy cseppnyi játékra, játéklehetőségre hivatkoztam. A kollektiók és fölhasználási lehetőségeik úgyiszólván kimeríthetetlenek. Értékeiket sem ecseletem tovább. A gondolkodva olvasó tanár ösztönösen fogja megérezni a mögöttük, a bennük rejlő kincset. A tanítási egységhez kapcsolódó játék megfontolt kiválasztásával és didaktikailag átgondolt beiktatásával sikerre és a tanulók kellő hangulatára számíthat a tanár, ami meghozza azután az aszályos nyelvi tananyag vonzását, ill. a tanulók vonzódását. Úgyes tanári vezetéssel és kellő igyekezettel pedig odáig juthatunk, hogy a sikervágy után a mellfesztő sikerélményt is nyugtázhadjuk magunknak.

Helyszűke miatt néhány nyelvi területhez és egypár tanítási egységéhez szemléltettem a játékos lehetőséget. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy más módszeres egységek nyelvi anyagához nem fűzhető játékos gyakorlás. A hatalmas mennyiségű játéklehetőség úgyiszólván minden nyelvi egység számára biztosítja a hangulatos — ám fölöttébb hasznos! — játékos gyakorlást. Értékük a tanulók fogalmazásaiban és dolgozataiban látható. Ezt is tapasztaltam.

Sinkovits Ferenc

Anyanyelvünk tanítása külföldön

A pedagógia első és legfontosabb feladata a fiatal generációk nevelése, oktatása, felkészítése az életre. Ebbe a feladatba szorosan beletartozik a hovatartozás tudatának erősítése, a nemzettisztelet — a mi esetünkben talán így: nemzetiségtisztelet — kialakítása, elmélyítése, megtartása. Szívesen vállalt feladat — feladat? inkább hivatás — ez minden tanító és tanár számára, így az Országos Pedagógiai Intézet számára is.

Ebben az intézetben több mint két évtizede folyik a nemzetiségi területen dolgozó magyar pedagógusok továbbképzése, szakmai segítése. Ehhez néhány esztendeje újabb feladat társult: a külépviselletekben, kolóniákon dolgozók gyermekeinek segítése ahhoz, hogy hazatérésük után minél könnyebben tudjanak visszailleszkedni a hazai iskolarendszerbe. Erről a kettős feladatról és teljesítéséről kívánok itt szólni röviden, elsősorban tényekre hivatkozva bemutatni ezt a nagyon fontos pedagógiai és politikai munkát.

I. A külföldi nemzetiségi területeken magyar nyelvet és irodalmat tanító pedagógusok továbbképzése

Az Országos Pedagógiai Intézetben 1982 óta külön részleg, a Hungarológiai Csoport végzi a kétoldalú szerződésekből biztosított, külföldön (nemzetiségi területeken) tanító magyartanárok továbbképzésének tartalmi szervezését. Nemzetiségi területeken értjük a jugoszláviai (Vajdaság, Horvátország, Szlovénia), a szlovákiai és szovjetunióbeli magyar nemzetiségek lakta területeket. A fenti országokkal igen jók a pedagógiai kapcsolataink a nemzetiségi továbbképzés területén. A Romániában élő magyar nemzetiségi pedagógusok továbbképzésében nem tudunk közreműködni. Az Ausztriában, Burgenlandban élő magyar népcsoportokat tanító tanárokkal igen élénk a kapcsolatunk. A világ többi részén élő magyarok nyelvpedagógiai problémáival a Magyarok Világszövetsége foglalkozik.

A nemzetiségi területeken magyar nyelvet és irodalmat tanító pedagógusok továbbképző tanfolyamainak (a továbbiakban nemzetiségi tanfolyamok) két szervezeti formája van: *a)* a szocialista országokban (Jugoszláviában és Szlovákiában) szervezett továbbképzés, *b)* a Magyarországon szervezett továbbképzés.

I. A szocialista országokban szervezett továbbképzés. Szlovákiában minden év júliusának első felében egyhetes továbbképzésre az OPI négy előadót küld ki, a magyar nyelv és irodalom tanításának szakembereit (részben OPI-munkatársakat, részben külső előadókat). Ezeknek a tanfolyamoknak a programját 1983-ban hároméves tervben rögzítettük a szlovák féllel egyetértve. 1986 elején volt az újabb hároméves terv megbeszélése. Ez a ciklusos ismétlődés azért mutatkozik jónak, mert a hallgatók három év alatt a tanítást közvetlenül segítő előadásokat hallgathatnak, az előadók végighaladhatnak a szlovákiai iskolák magyar tanterveinek legfontosabb kérdésein, amelyek a szlovák fél kérésére kerülnek csak a továbbképzési tervbe. A hároméves tanfolyam elvégzése után a pedagógusok másik csoportja vesz részt a következő hároméves ciklusban. Az egyhetes együttlét a szlovákiai

magyar pedagógusokkal (ugyanabban a kollégiumban laknak az előadók és a hallgatók) lehetőséget ad arra is, hogy az előadások témáján kívül eső kérdésekről is elbeszélgessenek egymással előadók és hallgatók.

A tanfolyamon mintegy 100 hallgató (alapiskolai és középiskolai pedagógus) vesz részt, a magyarországi előadók egy hét alatt kb. 20 előadást tartanak. A jelentős megterhelés ellenére a magyar előadók szívesen vállalják ezt a munkát, mert a hallgatók érdeklődése, baráti ragaszkodása jelenti az igazi honoráriumot. A tanfolyamok szervezése (szállás, ellátás, segédeszközök biztosítása) kifogástalan.

Jugoszláviában minden év augusztusának utolsó hetében rendezik az ottani magyartanárok továbbképző tanfolyamát. Színhelye általában Szabadka, mert a Vajdaságnak (a legtöbb magyar itt él Jugoszláviában) ezen a részén van a legtöbb magyar tannyelvű iskola. Az OPI erre a kétnapos tanfolyamra két előadót küld (szintén OPI-munkatársakat vagy külső előadókat). A tanfolyam programját a vajdasági Pedagógiai Intézet munkatársai állítják össze, a magyarországi előadók ebbe a programba illesztik bele saját előadásukat. A témákat minden év tavaszán egyezteteti a vajdasági intézet és az OPI a magyar nyelv és irodalom tanításának kérdésköréből. Külön előadások hangzanak el a magyart mint anyanyelvet és mint környezetnyelvet tanítók számára.

A tanfolyamon kb. 100 hallgató vesz részt (alsó tagozat, felső tagozat, középiskola). Évenként részben ugyanazok, részben mások, újak, ezért a ciklusos programot nem lehet összeállítani, így válik szükségessé az évenkénti egyeztetés. A magyar előadók a két nap alatt 5–6 előadást tartanak, minden alkalommal fogadja őket a szabadkai Pedagógiai Intézet igazgatója. A vendéglátás baráti, a szervezés kitűnő.

A jugoszláviai magyar nemzetiségű gyerekek egy része úgy kerül iskolába, hogy egyáltalán nem vagy nagyon alacsony fokon beszéli a magyar nyelvet. Ezért egyre sürgetőbb feladata az OPI-nak — ilyen irányú igény Jugoszláviából is érkezett — a magyar mint idegen nyelv tanítási módszereinek kidolgozása. Ez a probléma nemcsak a jugoszláviai magyar nemzetiségeket érinti, hanem a világ más területén élő magyar vagy magyar származású gyerekeket is.

2. Magyarországon szervezett továbbképzés

a) A szlovákiai magyar nyelvű iskolák tanárai részére szervezett tanfolyam Budapesten,

Ez a tanfolyam minden év márciusában folyik, és 8 napig tart. Résztvevői a szlovákiai magyar iskolák tanárai, szakfelügyelői. A tanfolyam tartalmi megszervezését segíti az, hogy évenként azonos iskolafokról érkeznek a hallgatók. A megszervezésekor abból indulunk ki, hogy az előadások egy része a felügyelet és a tanácsadás kérdéseit ölelje fel, a másik rész a magyar órák módszertanával foglalkozik, tehát szakmai jellegű. Ezzel az elképzeléssel egyet is ért a szlovák fél. Az előadások mellett fakultatív kulturális programokban is részesítjük a hallgatókat, akik ezeken általában teljes létszámmal részt is vesznek. Az elméleti előadásokat iskolalátogatások egészítik ki, így a nyolc nap alatt valamiféle áttekintést kaphatnak oktatáspolitikánk kérdéseiről, valamint a magyartanítás problémáiról. (Kb. 15–20 előadás.)

Ezen a tanfolyamon 25 hallgató vesz részt, az előadók a fenti témák szakértői közül kerülnek ki. A hallgatók elhelyezéséről az OPI gondoskodik.

b) A Jugoszláviában, Szlovákiában, a Szovjetunióban és Burgenlandban (Ausztria) tanító magyartanárok továbbképzése Budapesten.

Ezt a továbbképző tanfolyamot minden év júliusának első hetében szervezi az OPI. Itt már több probléma jelentkezik, mint az előbbin. Ugyanis a három országból érkező hallgatók különböző iskolafokokon tanítanak (alsó tagozattól a középiskoláig), és (különösen a Szlovéniából érkezők) nem minden esetben magyar szakosak. (1988-ban óvónők, gyógypedagógusok, testnevelők, matematika szakosak is voltak.) Az ő számukra külön előadásokat, foglalkozásokat a nagy szóródás miatt (legutóbb 3 óvónő, 1 gyógypedagógus, 2 testnevelő, 1 matematikus volt itt), valamint a tanfolyam anyagi keretei miatt nem szervezhetünk. (A szerződés az OPI-t csak magyartanárok továbbképzésére kötelezi.)

Problémát jelent az is, hogy a hallgatók egy kisebb része igen rosszul vagy alig beszél magyarul. Ezért a szlovéniai Pedagógiai Intézet külön magyar nyelvű tanfolyam szervezését kéri. Ezt a szombathelyi Pedagógiai Főiskola szervezhetné.

Az itt ismertetett problémák, a hallgatók többszörös heterogenitása miatt azt a gyakorlatot vezettük be, hogy az előadások egy része a mai magyar kultúrát, kulturális életet mutatja be (zene, film, képzőművészet, színház, író-olvasó találkozó, könyvtárlátogatás, az Országház bemutatása stb.), hiszen mai szellemi életünk megismerése olyan szellemi felfrissülést jelenthet a szomszédos szocialista országokban tanító pedagógusok részére, amellyel bizonyára erősíthetik tanítványaik magyarságtudatát is. Az előadások másik része (kb. 50–60%-a) szakmai témájú, és a magyar nyelv és irodalom tanításának kérdéseivel foglalkozik. Ezekben az előadásokban megpróbálunk igazodni a szomszédos országok tantervéhez.

A tanfolyamon 100 hallgató vesz részt. Az előadók szakmájuk legkiválóbbjai, miniszterhelyettes, akadémikusok, tanszékvezetők, rektorok, tudósok, szakfelügyelők, kiváló pedagógusok. Mintegy 25 előadás hangzik el a két hét alatt, de van színházlátogatás, filmnézés, utazás vidéki városokba is. A hallgatók általában elégedettek a tanfolyammal, a vezetők ígérik, hogy igyekeznek magyar szakos tanárokat küldeni.

Ausztriában, Burgenlandban él néhány ezer magyar. Az osztrák kormány a magyar népcsoportoknak is (itt nem nemzetiségnek nevezik) biztosítja a magyar nyelvű oktatást. Velük igen élénk a pedagógiai kapcsolat. Az alapfokon magyartanuló diákok számára az OPI készít tankönyveket. Évenként 2 tanár vesz részt az OPI tanfolyamán.

II. A külszolgálatban lévők (kolóniák) tanköteles korú gyermekeinek iskoláztatása

A Hungarológiai Csoport feladata a kolóniákon tanítók segítése. A külszolgálatban dolgozó magyar állampolgárok (diplomáták, kereskedelmi kiküldetésben levők, tudósítók, külföldön munkát vállalók) gyermekeinek honismereti oktatása a Külügyminisztérium, a Művelődési Minisztérium és az

Országos Pedagógiai Intézet közös gondja. Moszkvában működik honismereti iskola, ahol az alsó tagozatosok magyar tantervek szerint tanulnak, 60 helyen pedig honismereti tanfolyamokon tanulják a magyar nyelvet és irodalmat, a környezetismeret (illetve földrajzot) és a magyar történelmet, hogy a gyerekek hazatérésük után nagyobb zökkenő nélkül tudják folytatni tanulmányait a hazai iskolákban. Az ezeken tanítók számára szervez a Külügyminisztérium a Művelődési Minisztérium és az OPI évenként egyszer, július közepén továbbképző tanfolyamot. Ezeknek a költségeit az MM és a KM fedezi, az OPI a szakmai részt szolgáltatja, az előadásokat szervezi.

Ezek a tanfolyamok kétnaposak, kb. 10 előadás hangzik el, előadói a fenti intézmények munkatársai. Igen nehéz körülmények között dolgoznak a kinti oktatók, hiszen legtöbbjüknek nincs pedagógiai képesítése, csak családtagként vagy dolgozóként élnek a kolóniákon, és mindenféle elismerés és honorárium nélkül vállalják ezt a nehéz munkát társadalmi munkában. Az OPI által készített különleges tantervekből tanítanak, és küzdenek a szülői ellenállással, a szakmai tudás és a taneszközök hiányával, a tanulócsoporthoz szinte évenkénti változásával és még igen sok nehézséggel. Ezért fontos feladata az OPI-nak, hogy a lehetőségekhez képest a maximális segítséget nyújtsa. Már 9 kiadvány jelent meg számukra, és az évenként négyszer megjelenő módszertani lap, a Honismereti Nevelés is segíti munkájukat.

Fel is merül egy megoldásra váró probléma. A kint élő gyerekek legtöbbje megtanulja az ország nyelvét, és nemcsak a gyakori nyelveket, hanem az olyanokat is mint pl. a perzsa, az arab, a kínai, a japán stb. Hazatérve azután, mivel nincs módjuk a gyakorlásra, lassan el is felejtik ezeket a nyelveket, holott rendkívül nagy szellemi kincset tudnának az ország rendelkezésére bocsátani, ha élne itt néhány olyan ember, aki beszéli ezeket a nyelveket. Meg kellene találnunk a módját, hogy hazatérve folytathassák nyelvtanulásukat, tökéletesíthessék tudásukat szellemi gazdagságukat gyarapítva ezzel.

Ezek alapján azt állíthatjuk, hogy a környező országokkal igen jók, barátiak pedagógiai kapcsolatunk. És mivel a szellemi élet legszélesebb rétegeit érintik ezek a kapcsolatok, a pedagógusokat (rajtuk keresztül pedig számtalan szülőt is meg lehet nyerni e kapcsolatnak), talán valamivel hozzájárulhatunk egymás megértéséhez, megismeréséhez, tiszteletéhez.

Nobel Iván

A magyar nyelvi tudás mérése Amerikában integratív nyelvi tesztekkel

1987-ben a Soros Alapítvány ösztöndíját elnyerve alkalmam nyílt az Amerikai Egyesült Államokban magyar származású és magyart idegen nyelvként tanuló személyek nyelvi mérésére. Módomban állt összehasonlítani nyelvtudásukat az angolt második nyelvként beszélő (tanulmányaikat még Magyarországon végző) és időszakosan amerikai egyetemeken dolgozó, tanító (tehát angolt idegen nyelvként beszélő) kis csoportokkal is. Évek óta vizsgálom az anyanyelvi és az idegen nyelvi tudás összefüggéseit, elsősorban magyar középiskolás diákok magyar és angol nyelvű tesztjeinek elemzésével, az ered-

mények összehasonlításával. Az amerikai mérések tágították vizsgálódásaim körét, ugyanakkor az eredményeket összevethettem több száz magyar iskolás teljesítményével magyar és angol nyelven. Az angol nyelvi tesztek megoldásait amerikai és — az egyik teszt esetében — brit angol megoldásokkal is összehasonlíthattam.

A mérésben felhasznált tesztek. A mérésben való részvételre vállalkozók négy tesztet töltöttek ki, kettőt magyar, kettőt angol nyelven. Mindkét nyelven cloze-teszt (ebben minden *n*-edik szó kimarad egy összefüggő szövegből, a hiányzó szavakat kell pótolni) és C-teszt (a szövegből minden második szó második fele hiányzik, itt a szavak befejezése a feladat) megoldását kértem.

Mindkét tesztípus a tesztmegoldó globális nyelvtudását méri. A cloze-tesztet eredetileg szövegek nehézségének mérésére használták (Taylor 1953), de igen hamar kiderült, hogy ennél jóval többet mér: „A tanulás új információk megértésén (comprehension) és megtartásán (retention) alapul, s mivel a megértés a természetes intelligenciának éppúgy függvénye, mint az addigi tudásnak, úgy tűnik, a cloze többet is mérhet, mint a megértést: intelligenciát, tudást és a tanulás és emlékezet határfokát” (Taylor 1956. 44).

Ma már tudjuk, hogy a szövegértés nem is mérhető a nyelvtudás egészétől, sőt a tudás és az intelligencia egészétől elszakítva. „Egy cloze-teszt kitöltésénél a vizsgázónak minden olyan információt fel kell használnia a tényeket, eseményeket, gondolatokat, kapcsolatokat, helyzeteket, társadalmi hátteret és a többiit illetően, amelyek a szöveg nyelvi összefüggéseiből pragmatikusan feltérképezhetők (Oller 1979. 43).

A C-tesztet a nyolcvanas évek eleje óta használják anyanyelvi és idegen nyelvi tudás mérésére, elsősorban német és angol nyelven (l. Klein-Braley és Raatz, 1984). A két teszt együttes használatának alig van még irodalma (Piper: 1983). A két tesztípus összevetéséből kiderül, hogy a cloze-teszt — bár sokkal nehezebb — jóval többet árul el kitöltőjéről, mint a C-teszt. A C-teszt megoldójáról kevesebbet tudunk meg, ha tesztlapját elemezzük, hiszen a teljes szöveg értése nélkül is befejezhető 1–1 szó. Azt is mondhatjuk, hogy a cloze-teszt megoldásához nagyobb áttekintés, több háttérismeret kell, mint a C-tesztéhez. A cloze-teszt inkább „context-bound”, a C-teszt pedig „text-bound” (Carrell 1988), vagyis a cloze-teszt megoldása inkább felülről lefelé, az egésztől a részletek felé elemző tevékenység (top-down processing), míg a C-teszt a részletektől építkezik az egész felé (bottom-up processing). A nyelvhasználatban (és a nyelvtanulásban is) mindkét fajta megközelítésre szükség van.

A mérésben használt magyar nyelvű tesztek, amelyekre az elemzésben is hivatkozom, a Függelékben található.

A mérésben részt vevő csoportok. A vizsgálatban ötvenen vettek részt, az értékelt minta annak a 28 személynek a dolgozataiból áll, akik mind a négy tesztlapot kitöltötték. A tesztek értékeléséhez kialakított csoportoknál vízválasztónak az oktatás nyelvét tekintettem. Ez önkényesnek látszhat, de előző tapasztalataim és az eredmények is azt igazolták, hogy a nyelvtudás szintjét alapvetően meghatározza az iskola. Azokat soroltam a magyar második nyelvként beszélők csoportjába (Hungarian as a Second Language, HSL), akik iskolai tanulmányaikat külföldön (esetünkben mind-

annyian az USA-ban) végezték, akkor is, ha Magyarországon születtek, vagy szüleikkel magyarul beszélnek. Angolt második nyelvként beszélőknek (English as a Second Language, ESL) pedig azokat, akik (általában egyetemi) tanulmányaik elvégzése után kerültek Amerikába. A tanulásban használt nyelv döntő szerepére példa egy házaspár esete. Az Amerikában nevelkedett férj történésznek készült, magyarországi témából doktorált, ehhez itthoni könyvtárakban búvárkodott ösztöndíjasként egy évig. Azelőtt alig olvasott magyarul, most messze kiemelkedik a HSL csoportból. Felesége az egyetlen az ESL csoportban, aki magyarországi diplomája mellé szerzett egy amerikait is. Az ő angol tesztjei az összes dolgozat közül a legmagasabb pontszámúak. A vizsgálatban részt vevő magyarul tanulók (Hungarian as a Foreign Language, HFL) Magyarországon tanult zenetanárok, vagy magyar házastársuk van. Két magyar szakos egyetemi hallgató indokait nem ismerem. Az angolt idegen nyelvként beszélők csoportja (English as a Foreign Language, EFL) amerikai egyetemeken vendégtanárai, kutatói közül került ki.

A m é r é s e k e r e d m é n y e. A következő táblázatot, amely az angol nyelvi tesztek százalékos eredményeit mutatja, azért közlöm, hogy a vizsgált csoportok angol nyelvtudását angol anyanyelvű amerikaiakéval (= AM) összehasonlíthassuk.

1. táblázat

Angol tesztek

cloze		C
76.71	AM = 13	97.28
74.25	HFL = 8	97.95
70.4	HSL = 5	96.73
73.5	ESL = 9	95.86
66.0	EFL = 5	92.02

A táblázatból látható, hogy mind az ESL, mind az EFL csoport angol nyelvtudása magas színvonalú. A vizsgált körben természetes is, hogy az ESL és EFL csoportokba tartozók jól tudnak angolul.

A továbbiakban csak a magyar nyelvi tesztekkel foglalkozom. A magyar tesztek eredményeiből kitűnik, hogy igazából két nagy csoport van: a magyart anyanyelvként illetve második vagy idegen nyelvként beszélők csoportja.

2. táblázat

Magyar tesztek

cloze		C
37.8	HFL = 8	59.9
46.4	HSL = 5	65.2
61.6	ESL = 10	89.0
68.4	EFL = 5	91.0

A HSL csoport magyar nyelvi tudásáról negatívabb képet kapunk a felmérésben a valóságosnál. A tesztekben írott nyelvet vizsgáltam, s a magyar nyelvű írás-olvasásban az amerikai iskolázottságú magyar beszélők legtöbbje jóval nagyobb hátrányban van, mint beszédben-beszédértésben.

Az EFL csoport alig van fölényben az ESL csoporttal szemben. A cloze-teszt esetében érdekes véletlen okozta az EFL-csoport jobb eredményét. A magyar cloze-teszt szövege Szent-Györgyi Albert egyik rádiós interjújából készült. A carbondale-i Southern Universityn, ahol dolgoztam, három szegedi vegyész is működött akkoriban. Mindhárman megoldották a teszteket. Egyikük Szent-Györgyi volt laboratóriumában dolgozik, írásait kiválóan ismeri, természetesen a tesztje is kiemelkedően sikerült. A szöveg témája miatt mindhárom vegyész a rangsor elején állt ebben a tesztben, míg a C-teszten egyikük sem nyújtott kiemelkedő teljesítményt.

A cloze-teszten elért eredményeket magyar iskolások átlagával is összehasonlíthatjuk. Az 1987-ben mért 241 14–16 éves gyerek 59,4%-ra oldotta meg a Szent-Györgyi cloze-tesztet. Az ESL csoport ennél jobb eredménye természetesen nem azt jelenti, hogy az Amerikában élők jobban tudnak magyarul, mint a magyarországiak. Figyelembe kell vennünk a vizsgált népesség közötti különbségeket, az anyanyelvi tudás életkorral és iskolázottsággal való korrelációját, amelyet más vizsgálataim is igazoltak.

A két táblázatból kiolvasható, hogy a C-tesztek jóval magasabb százaléokban oldhatók meg, mint a cloze-tesztek és az is, hogy magyar nyelven mindkét teszt megoldása jóval nehezebb. Ennek okai részletes elemzésre várnak. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az angol nyelv szerkezete miatt a szöveggörnyezet sokkal jobban behatárolja a kihagyott szót, mint a magyarban. Ez a C-tesztre is érvényes, ahol a magyar megoldást még tovább nehezíti a ragozás.

A HFL és HSL csoport megoldásai. Tipikusan nem-anyanyelvi hibákat, nyelvi bizonytalanságra, nyelvromlásra vagy nyelvvesztésre utaló megoldásokat zömében ebben a két csoportban találtam. A magyarul már vagy még gyengébben tudók tesztmegoldásainak vizsgálatából hasznos tapasztalatokat lehet gyűjteni a magyar anyanyelvüket szinten tartani szándékozókra, a magyarul tanulókról, a különböző csoportok nyelvi problémáiról, nyelvtanulási nehézségeiről.

A cloze-teszt. A cloze-tesztben a szövegértés nehézségeit a nagyszámú kihagyás is jelezte. (Az iskolások 3,6%-ával szemben 18,7%). A hibás megoldások 33%-a pedig olyan szó volt, amelyet az előzőleg vizsgált 241 gyerek egyike sem használt. Ezek jó része olyan, hogy „elárulja” a nem-anyanyelvű megoldót. A beírt szavak egy része csak a megelőző vagy közvetlenül utána álló szóhoz kapcsolódik, az egész szöveghez nem illeszkedik. Ez tipikusan nem-anyanyelvi olvasási stratégia. A kevésbé tudott nyelven az olvasó nem veszi figyelembe a teljes szöveget, nem használja fel a megértéshez a szövegben rejlő kulcsokat (Carrell és Wallace 1983). Ilyen hiba az (5) 'ez' ('ez mi'), a (34) 'rák' ('rákkutató'), a (42) 'kocsi' (a kocsinak nincs fékje talán) vagy a (44) 'világ' ('világháború').

A szövegben rejlő fontos „kulcsok” a kohéziós elemekként használt névmások, kötőszavak. A tesztben sok ilyen stratégiai fontosságú szót kell kitölteni, ezek a helyek a legbizonytalanabbak a korábban vizsgált magyar gyerekeknél is. A HFL/HSL csoport jól ismeri a *hogy* kötőszót, így az (5) megoldása jobb is, mint a magyar gyerekéké, akik közül sokan a *vajon* szót használták. A (24)-ben is hasonló a helyzet: az amerikai megoldás 100%-os, ilyen a magyarországi tesztben nem is volt. Nehezebb a mondatkezdő *hogy* felisme-

rése (32), helyette *Ezt, Azt, Remélem, Ha* megoldások születtek. A vonatkozó névmások használatával egyre több bajunk van itthon is. A (9) *ami* helyett hárman írják a *hogy* szót („mi az, hogy!”), szerepel *ha* és *mikor* is. A (17) *amely* helyett hat más megoldás szerepel: *és* (3), *ami* (3), *ez*, *mely*, *nagyon*, *akkor*. A (22) *amelyik* helyén 10 különböző szó áll (a magyar iskolások itt 42 variációt használtak!). Tipikus kohéziós elem a (2) *ott* visszautaló határozószó amelyet a magyar gyerekek alig tévesztenek, a vizsgált amerikai csoport megoldásai között szerepel az *akkor*, *ottan*, *gyorsan*, *rögtön*, *ezek*.

Tipikusan beszélt nyelvi (konyhanyelvi) megoldások is akadnak. Ilyen a (2) *ottan*, (23) *Na* és *Szóval*.

Magyartalan szerkesztés a létige felesleges betoldása, például: „a szaporodás az minden élő anyagnak (14) *van* egyik alapsajátossága.” Meglepő, hogy a *van* szó helyett viszont hatan is a *lesz* alakot használják egy helyen („el (36) *van* arra készülve”). A 241 gyerekből csak ketten érezték itt a *lesz* szót helyesnek, őket valószínűleg sokkal inkább zavarja a szóismétlés (a következő tagmondatban ismét szerepel a szó), mint az angol nyelvben több ismétléshez szokott tesztmegoldókat.

Igéknel gyakori az egyeztetési hiba és az alanyi ragozás használata a tárgyias helyett. Így a (10) *tartotta* helyett *vannak*, *él*, *találom*, *van*, *marad* megoldások is állnak, a (15) *szaporodása* megoldás helyett valaki a *mozog* igét írta, a (7) *megvágom* helyén *vágom* is szerepel.

Az igekötők használata a legnehezebb apróságok közé tartozik. A „De a kérdést meg is lehet (10) *fordítani*” szövegrészben ketten azt írták: *tenni*, egy pedig azt, hogy *feltenni*. Az „ezt a kutatást (38) *le* lehet zárni” szövegben a *le* helyett *elzárták*, *bezárták*, sőt *megzárták* a kutatást.

Néhány helyen a beírt szavak azt jelzik, hogy az olvasó nem érti a tagmondatot, vagy az egész mondatot. Ennek helyenként lexikai, másutt strukturális okai lehetnek. A „sejteknek a céltalan (16) *szaporodása*” szövegben a magyar gyerekeknél a fő disztraktor az *osztódása* szó volt, hiszen biológiában sejtosztódásról tanulnak. A HSL/HFL csoportban a megértés hiányát tükrözik a következő megoldások: *oszlás*, *mozog*, *pályán*, *gyógyulást*. Hasonlóan, nehéznek bizonyult a „hosszú évek (37) *munkájára lesz* szükség” tagmondat. A *munkájára* helyett található *át*, *arra*, *eltelése*, *óta*, *nem*, négyen pedig üresen hagyták a szó helyét.

A magyar gyerekeknél is megfigyeltem, hogy a gyenge tanulók között valamiféle ellenszenv tapasztalható a tudománnyal szemben. Csak ők hitték például, hogy a kutató 'elzárkózik az emberi problémáktól' a (40) *nem* megoldása helyett 'hirtelen, gyorsan, könnyen' szavakat írva. Ugyanők találták Szent-Györgyi — az eredetiben (45) *magányos* — hangját *ismeretlen*-nek, *lényegtelen*-nek. A HSL csoportban — s egyben az egész amerikai mérésben — leggyengébb eredményt elérő fiatalember *szörnyű*-nek titulálta Szent-Györgyi hangját.

A C-t e s z t. A C-tesztekben sokkal több az azonos megoldás, mivel a hibalehetőségek korlátozottabbak. Itt a nyomtatott szókezdetek sokkal inkább késztetik a tesztmegoldót arra, hogy befejezze az elkezdett szót, mint a cloze-tesztnél. A Déry-szöveg mégis visszariasztotta a megfelelő kulturális és történelmi háttér ismeretével nem rendelkező tesztmegoldókat, és a szavak több mint 16%-át kihagyták (az ESL és EFL csoportok kihagyása 0.5% alatt volt).

A megkezdett szót így is sokszor úgy fejezték be, hogy a megoldás nem létező, értelmetlen szó lett. Néhány példa, zárójelben az eredeti (s valószínűleg

'megcélzott') szó, ahol szükséges: *borotválni*, *öltözközés*, *kérdeze*, *ezüstekkel*, *ajtája*, *anyája*, *léptéssel* (léptekkel), *koppás* (kopott), *mogorsan*, *mogorosan* (mogorván), *reketéje*, *rekejébe*, *rekett* (rekeszébe), *folyson*, *folyon* (folyosón), *borvalója* (talán „borotválója” a *borbély* helyett).

Máskor a szó maga létezik ugyan, de az adott szövegbe semmiképpen sem illeszthető. B., a szabaduló rab nyugtát kap visszaadott holmijáról. A *nyugta* helyett *nyugtat*, *nyugvó*, *nyugodt* is szerepel. Az *Anyja* neve? kérdésben a *neve* helyett *nem*, *nehogy* áll, a „*tenyéryni* sima hely” *tényleg* *sima* lesz, a *fogháziroda* *kis* jelzője helyett *két*, *közeli*, *kő*, *következő* olvasható.

Bár a teszt utasítása közli, hogy a szó fele maradt el, páratlan számú betű esetén pedig a lemaradt rész a hosszabb, a tesztet megoldók nagy része nem veszi ezt figyelembe. Ezért születtek annyira különböző hosszúságú szavak a *k*_____ (kis) szókezdet befejezéseként. Az utasítás szerint a kettős mássalhangzók egy betűnek számítottak. Ez nehezítette is a feladatot, másképp viszont pl. az *anya* szóból *an*_____ lett volna a szókezdet, amit nagyon nehéz folytatni. A *mély lélegzetet vett* szövegrészt magyar megoldók nem is tudták elrontani, annyira egységes kifejezésnek érzik a három szót. A C-tesztek EFL/ESL megoldói a *m*_____ szókezdetet mind *mély*-ként fejezték be, a HFL/HSL csoportban *milyen*, *meg*, *még*, *majd*, *mert*, *miután* is előfordult. (Ezeket a hibákat részben kiküszöböli, ha a „klasszikus” C-teszt formátumon változtatunk, s minden kihagyott betű helyét külön vonallal jelöljük.)

A C-tesztben több lehetőség van a rossz egyeztetésre, ragozásra, hiszen mindenütt a szó vége hiányzik. Például: „áthoztak . . . egy pénztárca, melyet még apjától örökölte.” A *pénztárca* hat esetben szerepel, heten írnak *karórát* helyett *karóra* szót. „Nyugta volt a [. . .] *töltőtollról*” helyett csak *töltőtoll* áll. „A bankjegyeket az *ezüsttel* együtt . . .” — *ezüst*, *ezüstöt*, *ezüstpénzt* a megoldás.

Legnehezebbnek az igeragozás tűnik. „Nem tudja, hová távozik?” A *tudja* helyett *tudom*, *tudod* áll. „Nem tudom, hová visznek.” A *visznek* helyett *viszel*, *viszi*, *viszem*. „Nem viszik magát sehova”. Itt sokfélélt írnak: *viszünk* (4), *viszünk* (2), *viszem*, *viheti*, *viszi*. A *Tegye le* helyett négyen írnak *Tedd el*-t. A *tudod*, *tedd*, *viszel* példák nyolcszori előfordulása igazolja, hogy nemcsak a magyarul tanulók, hanem a magyar családokból származók is csak tegezni tudnak. A Déry-novella ötvenes évekbeli börtönéről a Magyarországon élőkől eltérő képe van annak a fiatalembernek, aki az íróasztalnál ülő őrmestert az íróasztalra helyezi: „Az *íróasztalon* egy őrmester ült.”

A helyesírási hibák (amelyek nem befolyásolták a pontszámot) négy csoportra oszthatók: ékezethiány (ez a leggyakoribb, néhányan egyáltalán nem használnak ékezeteket), kettőzött mássalhangzó helyett egy (pl. „ere”), fonetikus írás (pl. „eszt”) és betűelhagyás (pl. *fogoly* helyett „fogo”, *szíj* helyett „szi”).

A m é r é s e k t a n u l s á g a i. A C- és a cloze-tesztek érzékenyen mérik az anyanyelv és a második- vagy idegen nyelv tudását, a megoldások elemzéséből következtetni lehet az egyénre és a csoportra jellemző nyelvhasználatra. Ha a vizsgáltak körét ismerjük, szinte pontról-pontra magyarázható is az eredmény.

Az ESL és a HSL csoportban nagyon sokat számít a mindennapos nyelvi környezet és az intellektuális háttér. Magyar házaspárnak, sok magyarral kapcsolatot tartónak a nyelvvel is szorosabb a kapcsolata, a teszteredménye is jobb. A nyelviileg elszigeteltnek vannak leginkább kitéve a nyelvvésztesnek, a

kevésbé iskolázott, gyorsan amerikanizálódó háziasszonyok a legveszélyeztetettebbek. Könnyen veszthetik el mindkét nyelvüket (és vele kultúrájukat) az anyanyelvi közösségből is kiszakadó, az idegenbe utat nem találó emberek. A nyelvilag elszigeteltek között egy olyannal sem találkoztam, aki sokat olvasott volna magyarul, s így próbálta volna fenntartani anyanyelvi tudását.

Szomorú példáját láttam a nyelvvesztésnek egy fiatalembernél. Családjában magyarul beszéltek, az iskolában angolul tanult. Egyetemistaként mindkét nyelvet idegen nyelvként beszéli (beszélni is hallottam), gyengén ír. Egy háziasszony, akinek a tesztjeit nem értékelhettem az EFL csoportban, annyival gyengébb volt a többiekénél, két hónap alatt amerikai akcentust szerzett, Amerikában született magyar férje stílusában beszél, angolul alig tud, magyarul hamarosan nem fog tudni.

A HFL csoport is hasonlóan tagolt. Számít a nyelvtanulással töltött évek száma, a magyar környezetben töltött idő, az írott nyelvvel való foglalkozás. A legjobb HFL tesztmegoldók nem a magyarok házastársai voltak, hanem azok, akik — bár egyáltalán nem élnek magyar környezetben — rendszeresen fordítanak, tehát alkotó módon is foglalkoznak a nyelvvel.

A rádióban ma is hallunk még riportokat „nagy öregekkel”, tudósokkal, karmesterekkel, akik a negyvenes évek óta Amerikában élnek. Halljuk, mennyivel tisztábban beszélnek magyarul, mennyivel jobban fogalmaznak, mint a néhány éve elszármazottak vagy akár honi értelmiségünk nagy része. Mi a titkuk? Eddig is úgy hittem, most a tesztek eredménye is igazolta: megalapozott műveltségük, itthoni iskoláik hatása él bennük évtizedek óta. Mai nyelvi állapotainkat itthon és határainkon túl egyaránt döntően befolyásolja kultúránk, műveltségünk.*

Függelék

Cloze-teszt

A következő szövegből minden hetedik szó hiányzik. Olvassa végig a szöveget, majd töltsse ki a hiányzó szavakat. Mindegyik szám után c s a k e g y s z ó kerülhet a szövegbe, több szavas kifejezés vagy többféle lehetőség beírása nem elfogadható.

Szent-Györgyi Albert életének jelentős részét, különösen az utóbbi évtizedeket, a rákkutatásnak szentelte.

„A probléma, ami engem most érdekel, az a sejtoszlás problémája. Hogyha én magamat megvágom, akkor az én életem attól függ, hogy milyen gyorsan tud ez a (1) _____ begyógyulni infekció nélkül. Ahol magamat megvágtam, (2) _____ a sejtek szaporodni kezdenek és így (3) _____ seb újra megtelik szövettel és begyógyul. (4) _____ ember hajlana arra, hogy azt kérdezze, (5) _____ mi az, ami megindítja a szöveteknek (6) _____ a sejteknek a szaporodását, ha magamat (7) _____. De a kérdést meg is lehet (8) _____, és azt kérdezhetem, hogy mi az, (9) _____ az én sejtjeimet nyugalomban, nyugvó állapotban (10) _____, mielőtt magamat megvágtam.

* A mérésben való közreműködéséért köszönetet mondok Bársony Olgának (aki 1987–88-ban a bloomingtoni Indiana University magyar lektora volt), tanítványainak és a feladatlapokat kitöltő ismerős és ismeretlen amerikaiaknak és magyaroknak.

Ez talán az (11) _____ kérdés és, hogy miért szaporodnak a (12) _____ után, az nem is olyan érdekes, (13) _____ a szaporodás az minden élő anyagnak (14) _____ egyik alapsajátossága. A sejteknek a céltalan (15) _____ nagyon sok szenvedést okoz az embereknek. (16) _____ emberiségnek egyik legnagyobb ellensége a rák, (17) _____ gyakran az embereket az életből már (18) _____ fiatal korukban elszólítja. A rák az (19) _____ más, mint egy sejt, amelyik szaporodik (20) _____ is, hogyha nincs szaporodásra szüksége. Hasonlít (21) _____ kocsihoz, amelyiken a fék elromlott, és (22) _____ egy lejtőn nem tud többet megállni. (23) _____ itt most a kérdés lehet az, (24) _____ mi izgatja a sejtet szaporodásra, de (25) _____ ahogy azt előbb említettem, talán a (26) _____ kérdés az, hogy mi az a (27) _____, ami visszatartja a sejtet a szaporodástól (28) _____ körülmények között. Az én igyekezetem ma (29) _____, hogy ezeket az anyagokat közelebbről megismerjem (30) _____ egyenként előállítsam, remélve azt, hogy ezek (31) _____ a rák szaporodását meg tudom állítani. (32) _____ a céloimat el fogom-e érni, és (33) _____, azt ma még megmondani nem tudom. (34) _____ kutató, az ember mindig reméli, hogy (35) _____ célját rövidesen eléri, de viszont el (36) _____ arra készülve, hogy még hosszú évek (37) _____ lesz szükség, mielőtt ezt a kutatást (38) _____ lehet zárni. Természetesen a kutató az (39) _____ kutató, de ember is, és így (40) _____ tud elzárkózni az emberi problémáktól. Körültekintve (41) _____ mai világban én látom, hogy a (42) _____ féktelen fegyverkezés hogy veszélyezteti az emberiség (43) _____. És itt-ott felszólalok a fegyverkezés és (44) _____ háború ellen. Természetes, hogy egy ilyen (45) _____ hang mint az enyém, nem tud (46) _____ ilyen nagy áramlatot megállítani, így az (47) _____ gondolataim és az időm megoszlik a (48) _____ nagy irány között; próbálom a tudományos (49) _____ tovább tisztázni, és ugyanakkor hozzájárulni (50) _____ béke és az emberi megértés korszakának a bekövetkezéséhez.”

(Részlet egy rádióriportból)

Függelék

C-teszt

A következő szövegből minden második szó második fele hiányzik. Olvassa végig figyelmesen a szöveget, mielőtt pótolja a hiányzó betűket. Ha a szó páratlan számú betűből áll, a hosszabb rész marad el. (Pl. ha 3 betűt lát, ezt követheti 3 vagy négy.) A magyar szövegben minden kettős mássalhangzó (*cs, ny, sz* stb.) egy betűnek számít!

DÉRY TIBOR: SZERELEM

A cella ajtaja kinyílt, s a börtönőr bedobott valamit. — Fogja! — mondta.

Egy zsák volt, rajta egy sz_____. A földre es_____ épp a fo_____ lába e_____. B. felállt, m_____ lélegzetet ve_____ s a börtö_____ nézett.

— A civil _____ ! — mondta e _____. Öltözzön á _____ ! Mindjárt m _____ fogják borot _____.

A hét év _____ ezelőtt leve _____ ruhája vo _____ a zsákban, a cip _____ . A ruha oly _____ gyűrött, h _____ egy teny _____ sima h _____ nem mar _____ rajta, a ci _____ penészes. Széthaj _____ az in _____ , az i _____ penészes volt. Mire elké _____ az öltöz _____ , a rab bor _____ bejött, s megbor _____ . Egy óra múlva a k _____ fogház iroda e _____ vitték. A foly _____ már nyolc-tíz civil _____ visszaöltözött r _____ várakozott, mé _____ elsőnek ő _____ hívták b _____ , alighogy a _____ iroda ajt _____ elé é _____. Az íróaszt _____ egy örme _____ ült, mell _____ egy má _____ állt, elő _____ lassú lépt _____ egy száz _____ ide-oda sét _____ a szűk helyis _____

— Jöjjön i _____ ! — mondta a _____ íróasztalnál ü _____ örmes. ter.

— Ne _____ ? ... Any _____ neve? ... Ho _____ távozik? ...

— N _____ tudom — mon _____ B.

— Hogyhogy? — kérd _____ az örme _____. Nem tu _____ , hogy ho _____ távozik?

— N _____ — mondta B. N _____ tudom, h _____ hová visz _____ . Az örme _____ rosszkedvű tekin _____ vetett r _____. — Nem vi _____ magát seh _____ — mondta mogo _____. — Mehet ha _____ ebédelni a feles _____ . Éjjel m _____ használ _____ a szerszámát i _____. Megértette?

A fo _____ nem fel _____ .

— Tehát ho _____ távozik? — kér _____ az örme _____. — Szilfa ut _____ 17.

— Budapest, hány _____ kerület?

— Más _____ — mondta B. — Mi _____ engednek k _____ ?

— Mit kér _____ annyit? — mor _____ az örme _____. — Ki-engedik, k _____. Örüljön, h _____ megszabadul től _____ .

A szomszéd szob _____ áthozták a _____ értéktárgyait, e _____ nikkal kar _____ , egy töltő _____ s egy kop _____ zöldesfekete pénzt _____ , melyet m _____ apjától örö _____ . A tárca ür _____ volt.

— _____ írja a _____ ! — mondta a _____ őrmester.

Nyu _____ volt a nik _____ karóráról, a töltőt _____ , a tárcáról.

— E _____ is!

E _____ is nyu _____ volt, száznegy _____ forint munka _____ .

A pénzt leszám _____ eléje a _____ asztalra.

— Te _____ el! — mon _____ az örme _____. —

B. újra kiv _____ a zsebéből a pénzt _____ , s a bankj _____ az ezüs _____ együtt bet _____ egyik reke _____. A tárca i _____ penészszerű vo _____. Utolsónak a szabadul _____ adták á _____. A „Letartóztatás o _____ ” kezdetű pontozott sor üresen maradt.

Irodalom

Carrell, P. L., 1988. Some causes of text-boundedness and schema interference in ESL reading. In: Carrell, Devine and Eskey (szerk.): Interactive Approaches to Second Language Reading. Cambridge University Press. 101–113.

Carrell, P. L. és B. Wallace. 1983. Background knowledge: context and familiarity in

- reading comprehension. In: On TESOL '82'. Pacific Perspectives on Language Learning and Teaching. Mark A. Clarke és J. Handscombe (szerk.). TESOL: Washington D. C. (Ø) 295–307.
- Klein-Braley, C. és U. Raatz. 1984. A survey of research on the C-test. *Language Testing* 1: 134–46.
- Oller, John W. 1979. *Language Tests at School*. Longman.
- Piper, A. 1983. A comparison of the cloze and C-test as placement test items. *British Journal of Language Teaching* 21 (1): 45–51.
- Taylor, W. 1953. Cloze procedure: a new tool for measuring readability. *Journalism Quarterly* 30: 415–453.
- Taylor, W. 1956. Recent developments in the use of the „cloze procedure”. *Journalism Quarterly* 33: 42–8; 99.

Ittészné Kövendi Kata

Erdély évszázadai külföldi kiadvány fókuszában*

Harminchat szerző és négy szerkesztő: K. Lengyel Zsolt, Tóth Béla, Hans-Werner Schuster és Szász Judit Anna közreműködése révén az Ungarisches Institut München (Müncheni Magyar Intézet) *Studia Hungarica* (kiadói Horst Glassl, Ekkehard Völkl és Edgar Hösch) 31. és 32. köteteként olyan kilenc témakörbe ágyazott kiadvány jelent meg, angol, német és francia tanulmányok gyűjteménye, mely — itt előjáróban le kell szögeznünk — párját ritkítja nemcsak a háború utáni, hanem az az előtti, a magyar nyelvterületen kívüli szakirodalomban. Mielőtt azonban a szerzők és munkáik ismertetésébe fognék, föl kell hívnom arra is a figyelmet, hogy a 36 szerző közül pontosan 12 azaz egyharmaduk a mai Magyarország határain kívül él, s közülük öt erdélyi német, egy pedig moldvai román származású. Az sem szomoríthat különösebben el bennünket, hogy közvetlenül Romániából — minden felkérés ellenére — senki sem jelentkezhetett, hiszen pl. Balassa Iván 1940–44 között, Benda Kálmán 1944-ben, Benkő Loránd 1940–44 között, Décsy Gyula 1944-ben, Entz Géza 1940–1949 között, Entz Géza Antal felesége révén, s ezirányú munkássága, családi gyökerei révén, Gunda Géla 1940–1948 között, Konrad G. Gündisch élete javarészeiben, Gustav Gündisch 80. életévéig, Györffy György családi gyökerei révén, Imre Samu 1941–1944 között, Michael Kroner élete derekáig, László Gyula 1920-ig, majd 1940–1949 között, K. Lengyel Zsolt 15 éves koráig, Makkai László élete és munkássága javarészeiben, Miskolczy Ambrus kora ifjúságáig és későbbi érdeklődése révén, Szabó T. Ádám 1968 őszéig, Ernst Wagner 1944 őszéig és Krista Zach születése és neveltetése révén közvetlenül kapcsolódnak Erdélyhez. Kétségtelenül hiányoznak a tisztelgők és tanítványok sorából nagy romániai magyar, román és német nevek, hiszen pl. az Iorgu Iordan- emlékkönyvbe Szabó T. Attila írt, s bizonyára a nagy román nyelvtudós — ha tehette volna — viszonozza a magyar kollega nemes gesztusát. A hidat így azok építik tovább, akik az innenső parton maradtak, s e két kötet jelképesen a híd közepéig megépített utat jelenti. Hasonló folytatást várunk a másik oldalról.

A Magyar Nyelvőr szemszögéből itt elsősorban azokra a cikkekre térek ki, amelyek a gyakorlati nyelvvédelem, s egyben kultúrvédelem irányába mutatnak. Úgy hiszem, az utóbbi másfél évszázad története keleti szomszédunkat illetően meggyőzhetett bennünket arról, hogy kissé módosítva Kazinczy Ferenc mondatát nyelvében, anyagi és szellemi kultúrájában él a nemzet.

Mivel járult hozzá Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond Erdély magyar műveltségének: nyelvének és történelmének föltartásához? Erről szól Az ünnepelték c. bevezető, Imre Samu és Péter Katalin írása. Mindketten a regionális jelleget, a provinciális szelle-

* Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Tanulmányok/Kutatások Erdélyről és szomszédairól. Szabó T. Attila- és Jakó Zsigmond- emlékkönyv. Kiadja Benda Kálmán, Thomas von Bogyay (Bogyay Tamás), Horst Glassl és K. Lengyel Zsolt. Dr. Rudolf Trofenik kiadó, München, 1987. Ungarisches Institut München. I. 332, II. 326 oldal.

miség fölé emelkedő (nem primitív internacionalizmust, hanem) valóságos nemzetköziséget, tudományos nyíltságot és nyitottságot, e szemléletmód értékét hangsúlyozzák e két erdélyi tudós munkásságában. Az angol és skóciai szellemi élet gondolatvilágában és a kolozsvári kálvinista hagyományokon nevelkedett Szabó T. Attila és Májusz Elemér tanítványa, Jakó Zsigmond szenvedélyesen ragaszkodik kulturális hagyományápoló munkájában Erdélyhez. Gyökereik mélyebbek s szívszabbak annál, hogy az aktuális politikai széljárás kitephetné őket őseik földjéről (noha egy-egy temetőt, fejfát, síremléket fel lehet számolni, azok szellemi háttérét addig, amíg van magyarul beszélni Kelet-Közép-Európában, aligha . . .). Bízunk kell benne, hogy Szabó T. Attila házsongárdi sírja a kolozsvári evangélikus temetőben nem kerül hatalmi szélvihar folytán a kultúrvandalizmus kezébe.

„Állam, egyház, társadalom” összefoglaló címen nyolc szerző írása szól Erdély ilyen jellegű múltjáról. Az Egyesült Államokban élő Boba Imre Álmostól Szent Istvánig foglalkozik Erdély és Magyarország politikai kapcsolatrendszerével (a székelveket illetően itt a szerző az altaji eredeztetésük felé hajlik, s hangsúlyozza a göcseji néphagyományok és a székelység hiedelemvilágának közös, Attila birodalmáig visszavezethető gyökeireit). Makkai László Erdély politikai történelmére a 10. században címen e korszak erdélyi uralkodója (Gyula) családfáját is fölállítja, s a Gyula – Csanád – Ajtony háromszögből győztesen kikerülő István király kitűnő politikai érzékét hangsúlyozza. Solymosi László a középkori Magyarország egyházi *mortuarium*-áról értekezik, amely egyfajta temetkezési adónak tekinthető (a szó használatának háttérbeszorulásáról is szerzőnk értékes jelentéstartó megfigyeléseket tesz). Különösen izgalmas nyelvészeti jelenségeket is érintő kérdéseket feszeget Konrad G. Gündisch tübingai tanár (a neves levéltáros Gustav Gündisch fia). Cikke: Kolozsvár vezető rétege (1438 – 1526) a kincses város későközépkori történetéről. A gazdag magyar szakirodalmi utalásokkal dolgozó szerző szerint 1458-ban a 140 vezető városi család közül 32 egyértelműen magyar, 21 pedig biztosan német, a 28 legrangosabb család esetén ez az arány: 13 német és 9 magyar, 6 bizonytalan (azaz bármilyen nemzetiségű lehet). E vezető mag – a szerző szerint – a város 15. századi történetében kiegyenlítőleg, a türelem, egymás megbecsülése irányában oldotta föl a kétségtelenül meglévő etnikai feszültségeket. Konrad G. Gündisch írásához hasonlóan érdemes lenne más erdélyi (Brassó, Szászváros, Kőhalom. . .) és felvidéki (pl. Kassa, Pozsony) vezető rétegeinek 15. századi etnikai összetételét és társadalmi kiegyenlítő szerepét megvizsgálnunk.

Gustav Gündisch, az Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen Hermannstadt/Bukarest 4, 5 és 6. köteteinek neves kiadója már a Kolozsvári Erdélyi Múzeum folyóratban (szerk. Szabó T. Attila, megszűnt 1947-ben) írt. Itt a szász evangélikus egyházi élet egykori katolikus előzményeire, Boldogságos Szűz Mária, Szent Miklós, Márton, Mihály, Jakab, Katalin, Péter, Mindszentelek, Szentkereszt, Szent László, Mária Magdolna és a többi (a szászok középkori kultúrájában kisebb jelentőségű szentek – így pl. Szent István) szerepére derít fényt, mintegy 300 jól megszervezett középkori egyházra. Külön ki kell emelnem, hogy összefoglaló táblázatában – az erdélyi szászok utóbbi németországi kiadványainak gyakorlatához hasonlóan – a német és a román helység-elnevezések mellett minden esetben a magyar nevet is (a hosszúságot pontosan jelölve, tökéletes helyesírásban) közli. Figyelemreméltó, hogy a templomok névadási divatja igen hasonló a 13–15. századi Kolozsvár és környéke névadási divatjához (ami a város és Belső-Erdély történeti települési viszonyait illetően egyáltalán nem megfelelő számomra).

Karl Nehring, a történeti Magyarország helységnév-dokumentációjának neves müncheni kiadója Délkelet-Európa (magyar szemszögből Közép-Európa és a Balkán) 16. és 17. századi történetével foglalkozik a konstantinápolyi császári követek jelentéseinek tükrében. Megállapítása, miszerint ezek pontosabb képet nyújtanak a térségről, mint

e térség századunkbeli nemzeti történései megszívlelendő mindannyiunk számára, hiszen — szerzőnk szerint — a térség története nem lehet a mai nemzeti értelmezések összegező kiértékelése.

A két kötet egyetlen román szerzője Cornelius R. Zach a 17. századi Moldva és Oláhország kolostorainak életéről és reformtörékvéseiről ír. Megemlíti az erdélyi kálvinizmus vonzó szerepét, de hangsúlyozza az ortodox hagyományok (közös, szerény s szegény élet), valamint az átütő, valóban vezető személyiségek hiányának romboló és lezüllesztő erejét. Az erdélyi románok egy társadalmi rétegéről, a fogarasi román etnikumú magyar nemességről: Magyar nemes — román alattvaló? címen ír Miskolczy Ambrus (a közel-múltban megjelent, nemzetközi visszhangú háromkötetes Erdély története reformkori részének szerzője). Az 1837–1848 közötti politikai harcok nagy alakját, a liberális ellenzék képviselőjét Teleki László grófot a fogarasi román származású nemesség támogatja; 1847-ben 1021 bojár, 298 polgár és 400 szabad család, családfenntartó vagy özvegy volt Fogaras megyében.

Politikai gondolatok összefoglaló címen Krista Zach a *natio* és a *nemzetiség* fogalmáról értekezik Erdély 13–16. század közötti előhumanistáinak szövegei alapján. Jól megalapozott, olyan, az európai kultúrtörténetbe beágyazott írás, amely több jelentéstartó történelmi kérdésre is fényt derít. A magyar szakirodalmat (különösen a nemrég oly tragikus hirtelenséggel eltávozott Szűcs Jenő ezirányú munkásságát is) jól ismerő szerzőnk cikkét érdemes magyarul is megjelentetnünk, hiszen olyan előfeltételek falait dönti itt le, melyek velünk szemben szomszédainknál újra meg újra föl-fölépülnek (a magyar nemzetközi kizsákmányoló — nemzetiség nemzetközi kizsákmányolt primitív leegyszerűsítésének előfeltételét sikerül itt Krista Zachnak tudományos pellengérré állítania). R. Várkonyi Ágnes az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelmi tanszékének vezetője angol nyelvű írásában Erdély Bethlen Gábor alatti és az európai béketárgyalások (1648–1714 közötti) időszakával foglalkozik, s hangsúlyozza II. Rákóczi Ferenc fejedelemünk európai távlatokban is előremutató, valódi békére törekvő szociális és nemzeti, nemzeti viszonylatban példaadó, Bethlen Gábor-i szellemben fogant politikájának jelentőségét. Michael Kroner a szász–magyar történelem egy ellentmondásokkal teli pontján világítja meg önnön szemszögéből témáját. Stephan Ludwig Roth, akit 1849. május 11-én végeztek ki Kolozsvárott, joggal tartozik az erdélyi németiség nagy mártírjai közé. E korszak, mely — magyar vonatkozásban — szélsőségektől sem volt mentes, s mind szász, mind pedig magyar és román oldalon ártatlanok is áldozatul estek (s összesítve bizony a szomorú mártírtatisztikában toronymagasan vezetünk — s nem csupán Petőfi révén) valóban azzal szolgál tanúságul, amit belőle M. Kroner levon: Nem szabad földünk Roth reményét, hogy az országok közötti közlekedés révén „fölrobbantandó a népek egymástól való elszigetelése”, s így egyetlen nép sem lesz majd „különleges töről sarkadt”, hanem „minden műveltség köztulajdonná” válik, „nem egyetlen nép vagyona, hanem az emberiségé”, hogy végre béke honoljon már e földön (175). Külön is kiemelném azt, hogy itt M. Kroner nem esik a — különben a téma szakirodalmában itt-ott kísértő — magyarellenesség könnyű (de igen-igen szövevényes) hálójába, hiszen ez sem St. L. Roth szellemének, sem pedig e két kiváló kötet koncepciójának nem felelne meg. Borsi-Kálmán, Béla francia nyelvű tanulmánya az 1868–69-es magyar–román Confédération Danubienne reálpolitikai értékelését, a kossuthi gondolat utóéletét írja le, s betekintést nyújt a francia külügyminisztérium ilyen jellegű anyagába, a kérdéskör magyar, román és nemzetközi szakirodalmába.

Településtan és népesedési viszonyok a következő összefogó tematika címe. Elsőként Ernst Wagner, az Erdélyi Szász Munkaközösség volt vezetője, a Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (Heidelberg) szerkesztője a tized és a juhötvened szerepéről értekezik, elveti Stefan Pascu azon gyakorlatát, miszerint későbbi etnikai állapotokat

Észak-Erdély 14. századi életére vetít vissza. Hangsúlyozza, hogy az 1437/38-as Budai Nagy Antal-féle parasztlázadás során elnéptelenedett, megtizedelt falvakba románokat telepítettek be, s a 17. század során újabb vallási és egyben etnikai feltöltés volt Erdély-szerte. Az 1930-as román népszámlálást — a szerző — statisztikailag megbízhatónak minősíti, s ennek alapján akkor Észak-Erdélyben (az átlag-erdélyinél nagyobb) 68,9%-os román többséget számol.

Bogyay Tamás, a Müncheni Magyar Intézet egyik alapítója, a neves művelődés-történész egy szlovéniai falucska kultúrtörténetileg vitatott falujába, Domonkosfa (Domanjsevici) ősi, többszáz éves templomához vezet el bennünket. Nyugati székely vagy szláv kultúra hordozója-e a templomocska — ez itt a fölmerülő és tisztázandó kérdés. A szerző több szempontból, így az eddigi helynévtörténeti és -etimológiai szakirodalom kritikai átfésülésével is — megállapítja, hogy „Nem lehetetlen, hogy a *Munen* (így említik a falu lakóját először 1208-ban) megvilágítja a település eredeti nevét: *Domokosfa* — *Domonkos falva*, amelyet új lakóhelyükre magukkal vitték e név viselői. Kivándorlók, áttelepülők gyakran viszik magukkal szülőföldjük helynévanyagát, így a „nyugati székelyek” nyugat-magyarországi helyneveket messzi keletre, Erdély hegyei közé vittek magukkal” (Ezzel Bogyay Tamás mintegy közvetve Benkő Loránd nyugat — keleti irányba áttelepülő székelység elméletének támogatói közé sorolható, vö. Ungarn-Jahrbuch 1986.) 14. kötet: 207—224 l. + térkép). Ez az írás azért is tanulságos, mert több tudományterület szemszögéből elemez egy igen összetett, széles kulturális körülményt igénylő kérdést. A magyar művészettörténet másik kiemelkedő személyisége, Entz Géza Erdély középkori udvarházairól, 119 oklevelesen adatolt nemesi kúriáról ad összefoglaló, néhány képpel és egy áttekinthető térképpel szemléltetett írást. Ezeknek az udvarházaknak fontos nyelvi és kulturális kisugárzóerejük volt, mint az 1482-ből adatolt bethleni (Beelean), az 1449-től említett boncidai (Boncida), az 1482-ben megjelenő Cegei (Țaga), az 1461-től felsorolt magyargyerőmonostori (Mănastireni), az 1465-ben már meglévő fehéregyházi (Albești), Radnót (Iernuț) 1494-ből adatolt udvarházának) és Marosilye (Ilia) 1305-ben már oklevélben rögzített kastélyának. A *Bánffy* család 1417-ből adatolható először Petrus Bánffy nagyfalui udvarházából keltezett levéllel. A *Kemény*-ek Magyargyerőmonostorról, a *Wass-ok* Cegéről, a *Mikolá*-k a Kolozsvár melletti Szamosfalván a *Győrőfi*-ekkel területüket megosztva birtokoltak egy-egy udvarházat. A gazdag *Bethlen*-ek több településen is építettek egy-egy udvarházat. Hogy mi mehetett (és nem a háború, hanem a történelmietlen hanyagság folytán) veszendőben Harina-Möchsdorfon (Heriha/Doboka vm.-ben), azt egy 1945-ből való fényképfelvétel jól érzékelteti a középkori ajtókeret földön heverő darabjával, amely pusztuló közös európai múltunk egy kis morzsája, melyhez foghatót most Alsóőrött remélhetőleg azóta megmentettek, védelmi rendszeréhez hasonlólt pedig Kőszeg várában fedeztek fel. Vajon a primitív osztálygyűlölet vagy a hozzá nem értés, közömbösség, hasonlólv nem tüntet-e el napjainkban is olyan emlékeket, amelyek e térség európai érettségének legfőbb jelei?! S vajon eléggé érzi-e Európa az évszázados emlékek súlyát?!

Benda Kálmán történész az utóbbi években nem véletlenül vállalta a legkeletibb magyarság előtörténetének kutatását. A Dnyeszter parti Csöböröcsök csángó lakóiról először 1599-ből, utoljára 1812-ből van tudomásunk. A köztes 200 esztendő meghaladó időszak az anyanyelvi papért és a fizikai és nyelvi megmaradásért való küzdelem jegyében telt el. A tatárok, románok és szlávok között őrlődő kis közösség végül valószínűleg részben nyugatabbra húzódott, részben elpusztult, részben pedig beolvadt. Kétségbeesett anyanyelvi papért rimáncodó leveleiket azonban megőrizte a változó idő (a Vatikán levéltárában).

Gunda Béla néprajztudós (Benkő Lorándétól eltérő) elméletét vázolja a moldvai magyarság eredetéről. Meg kell itt említenem, hogy napjainkban — szinte-szinte világ-

szerte — a minél ősbibb eredeztetés (az ősi földön ősi nép) reneszánszát éli Finnországtól Ausztráliáig és Argentínától Alaszkáig). Gunda Béla érveit mégsem szabad — még a nyelvészeknek sem — olvasatlan elvetniök. Elmélete, miszerint a moldvai magyarság egy része a magyar honfoglalás előtti őslakos, használható munkahipotézissé válhat szakavatott kutató kezében a tudományos igazság megközelítésének nehéz folyamatában. Szabó T. Attila szóbeli véleménye szerint a végső szót Yrjö Wichmann 1937-ben (Helsinki-ben !) megjelent Csángó szótára nyelvi anyagának etimológiai rendszerezése és kiértékelése adhatja meg. Benkő Loránd Belső-Erdély és a moldvai magyarság párhuzamai révén, a nyelvi emléktanyag segítségével föllelhető rokon vonásokra összpontosított. A végső szót remélhetőleg e kérdésben rövidesen kimondhatjuk úgy, hogy az a tudományos meggyőzés erejével hat. Addig azonban Gunda Béla elméletét — a moldvai magyarság 896 körüli megtelepedéséről — komolyan kell vennünk. Különösen értékelhető e cikkben, hogy több tudományág és több nemzet szemszögéből — a felsőbbrendűségi komplexumokat mellőzve — vizsgálja e kérdést. Néha persze túlságosan komolyan vesz olyan (nem éppen a tudomány mezején portyázó) hozzászólókat, mint az újságíró magyar Szócs István és a román középiskolai igazgató Dumitru Mărtinas, akiket a legjobb indulattal sem nevezhetünk kutatóknak, de ez szinte-szinte elkerülhetetlen egy-egy felfejlődő vita megvilágítása során. Meglepő interdiszciplináris és „internacionális” témával jelentkezik Szabó T. Ádám. Neve mögött éppúgy állhatna Groningen (ahol e témát fölvetette), mint Hamburg (doktorátusának színhelye), Kolozsvár (egyetemi éve) vagy Helsinki (tanulmányainak városa). Javaslata egy német—román—magyar erdélyi helynéveredezett szótár összeállítására, melynek részletei (Gyulafehérvár, Beszterce, Brassó, Kolozsvár és Marosvásárhely) 1985-ben a heidelbergi Beiträge zur Namenforschung c. folyóiratban is megjelentek (148—159). A mi szempontunkból elsősorban azt kifogásolhatjuk, hogy Szabó T. Ádám német nyelvű cikkében nem a német városelnevezéseket használja, mégcsak az évszázadokon át állandósult magyar megfelelőket sem, hanem (a legjobb esetekben) másfélszáz éves román elnevezéseket, melyek ugyan egyszer-szeker lehetnek egy 13. századi latin nyelvi alak vagy egy korábbi magyar helyesírás, nyelvjárási forma tükrözői, de — jó néhány száz éves kontinuitás hiányában — semmiképpen sem indokolt ezeket fejlékként megtenni (hacsak a térképen való megtalálás lehetősége nem indokolná — a „településfejlesztés” majd aztán rövidesen ezt az indokot is elsőpri, csupán évszázados magyar nyelvi emlékek őrzik majd egy-egy erdélyi falu valamikori létét). Ami a *Brassó* címszóhoz fűzött német magyarázatok szavahihetőségét illeti ez esetben is vitába kell szállanom Szabó T. Ádámmal. Az 1234-ből való *Corona* adat (és nem Crona ~ Crone !) arról tehet tanúbizonyságot, hogy nem *CCVCV*, hanem *CVCVCV* szerkezete révén e városnév a magyar nyelvi szerkezet felé hajlik (ez pedig igenis a magyar etnikum korai barcasági jelenlétéről tanúskodhatik, s minden más elsőbbségi és felsőbbbségi elmélet elveszíti jelentőségét. Egészében véve azonban Szabó T. Ádám három nyelvű helynévtörténeti és etimológiai szótára — Erdély nagyságrendű területet illetőleg — néhány év leforgása alatt megvalósítható (hacsak a tudományos gáncsoskodás, közömbösség vagy rosszindulat — esetleg más, politikai megfontolások nem állják útját). Intése, Hermann Hirt (1865—1936) szavai, melyeket különben a finn etimológiai szótár, a SKES induló kötetéből (Aulis J. Jokitól plagizált): „Egy etimológiai szótár szerzője erejét korlátozza csak arra, hogy a biztosat és a valamennyire lehetségeset fölmutassa, más babérokra ne pályázzon” igen megcsízílelendő (mind e cikk szerzője, mind pedig a magyar ilyen jellegű kutatások nagymesterei szempontjából). A számítógépek alkalmazási lehetőségeit illetőleg a névtudományban igen-igen kételkedő vagyok, s maradok, hiszen csupán harmad-negyedrangú segédeszközként szerepelhetnek.

Nyelv és szótörténet címen négy kiváló nyelvész rangos írását közli e kötet. Décsy Gyula a *Szabó* és a *Jakó* magyar vezetékevek szemantikai vagy tipológiai meg-

felelőinek európai elterjedtségéről közöl cikket. Kissé merésznek — de elgondolkoztatónak és pusztán hangfejlődési okokkal indokoltnak is — tűnik a finn *sampo* magyar Szabó összekapcsolása, a csodamalom és a csoda-Szabó hipotézist azonban valószínűleg maga Décsy Gyula sem veszi egészen komolyan, szellemes összekapcsolása ezt az ünnepezt Szabó T. Attila iránti érzéseinek, s egyúttal átlépés a hétköznapiok durva világából a szárnyaló nyelvi képzelőerő hihetetlenül produktív világába. A *Jakó* névről mondtak mindvégig az európai becenév-tipológia realitásainak talaján mozognak. Meglepő, mennyire hasonló szerkezetében, előtörténetében a finn *Jaakola ~ Jakola* (a közös európai héber-keresztény hagyományok nagyszerű példái). A kereszténység névrendszerünkben elfoglalt helyével foglalkozik Benkő Loránd akadémikus cikke is: a védőszentek szerepéről a középkori magyar helynévadásban. Bevezetőjében a neves szerző megemlíti, hogy hivatását: a nyelvtudomány iránti elkötelezettségét Szabó T. Attilának köszönheti, aki 1940 és 1944 között személyes tudományos kisugárzóerejével hatott tanítványként reá, Jakó Zsigmond pedig a történeti kérdések, az írott adat iránti tisztelettel mutatott példát (olyan megállapítás ez, melyen nem egy fellegjáró nyelvbúvárnak érdemes lenne elgondolkoznia, főleg olyanoknak, akik soha életükben nem dolgoznak eredeti forrásanyaggal). A gazdagon adatolt Benkő-cikk előbb a *kereszt-, lélek, Apát-, Püspök-, Pap-, Egyházas-, Kápolnás-, -monostora, -templom(a)* névtípusokat veszi szemügyre, majd rátér a *Szent-/Sanctus* (S.) előtagú nevek taglalására. 72 védőszent neve fordul elő *Szent-* előtaggal. Gyakorisági sorrendben az első tíz: *Miklós* (89), *György* (87), *Kereszt ~ Keresztúr* (80) (az utóbbinál a *Szent-* hiányzik), *Márton* (74), *Péter* (65), *Mihály* (62), *Iván ~ János* (61) *Boldogasszony ~ Mária* (58) (az előbbinél a *Boldog* jelentése 'Szent'), *István ~ aifály*, (49) (e kettő összetartozását kissé erőltetettnek tartom, hiszen nem csupán István volt szent a magyar középkorban), *Mindszent* (46). Abból pedig, hogy egy-egy település (ill. településcsoport) esetében előbb *Szent-* (esetleg annak megfelelő) előtagú név szerepel vagy pedig egy másik névtípushoz tartozó alak, arra is lehet következtetni, hogy a templom volt-e előbb vagy pedig a település megszületését követte a templom fölépítése. A szerző több tudományos területen mozog biztosan és otthonosan. (A TESz. főszerkesztőjeként szerzett tapasztalatait építő módon kamatoztatja ebben az élvezetes, igen jó stílusban megírt cikkében.)

Szláv szerkezetből kölcsönzés-e a 11–19 és a 21–29 a magyarban? — teszi föl a kérdést Kölnből Fodor István. Válasza az, hogy e formák kialakulására a szlávoktól függetlenül, a magyar nyelv külön életében is sor kerülhetett. Kiss Lajost szerzőnk azért is bírálja, mivel legközelebbi rokon nyelveinket e kérdéskör tárgyalásakor nem vonta be (ahol pedig megvan a magyar szerkezet pontos tükröképe, igen archaikus elemek fölhasználása révén). Fodor a jól képzett nyelvész és európai kitekintésű kultúranthropológus éleslátásával közeledik e nehezen eldönthető kérdéshez. Cikke egy jól felépített vitalezáró értékelés iskolapéldája.

Kálmán Béla akadémikus néhány magyar igeikötő történetét taglalja. Munkájában az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaságban maradt kötetekre is támaszkodik, s az *agyon-, alá-, által-, át-* jelentkezéséről, a velük alkotott igeikötős igék természetéről, jelentéseik változásairól olvashatunk értékes megfigyeléseket.

A kettős emlékkönyv második kötete Erdély, a különleges eset címen öt szerző írását tartalmazza: hármat németül, kettőt franciául. Dr. Vajay Szabolcs svájci kutató főleg az 1691–1848 közötti Erdély jogtörténetével foglalkozik, s közli 1693-tól 1845-ig a főnemesi rangra emelt erdélyi arisztokrata családok pontos címét (gróf, báró) és a megadás keltezését, más nemesi predikátumok és szabad királyi városok előjogainak pontos adatait, melyek között 369-ből 63 erdélyi század család is található, s a románság is képviselve van az előkelők között pl. Boér de Kövesd báró révén (1728. 07. 12, Mirtse de Barátos (1836. 01. 23) és Popp de Böhmstetten (1844. 10. 31) révén. A szerző a kérdésre

vonatkozó magyar, román és német nyelvű munkáktól a cambridge-i és londoni hasonló arcélú kiadványokig mindent ismer és beépít tanulmányába.

Trocsányi Zsolt, a Magyar Országos Levéltár nemrég elhunyt, mostoha sorsú kutatója az erdélyi rendek mozgalmának 1741–1742. évi történetével hallatlanul gazdag és sokoldalú levéltári kutatásai alapján foglalkozik, s tekintést nyújt az erdélyi arisztokrácia politikai boszorkánykonyhájába, amely az ország s a magyarság érdekeit önző egyéni és családi szempontoknak veti alá. Spira György Ioan Drágos 1849-es közvetítő szerepéről értekezik Kossuth Lajos és Avram Iancu táborai között. Pomogáts Béla szintén francia nyelvű írása következik az 1918–1921 közötti önálló Erdély megteremtésére tett magyar kísérletekről, mely a transzylvanizmus két háború közötti nemes és humanus irodalmi tartásában élt tovább (nem sikerült politikai mentőövként Hitler őrült vállalkozásának előestéjén bevetni). A hibás alternatíváról, a német–román–magyar kultúramodellről szól K. Lengyel Zsolt kitűnő esszéje. E gördülékeny stílusban, évezhetően megírt tanulmány egy héthónapnyi halvaszületett kísérlet érthetően keserű hangú összefoglalása. A kulturális pluralizmus csak a szabad politikai véleménynyilvánítás során alakulhat ki – hangzik a szerző tömör összegezése –, mely egybecseng Bibó István gondolataival a kelet-európai kis népek nyomorúságának legfőbb okáról.

Művészet és népművészet összefoglaló cím alatt három neves szerző közli írását. Entz Géza Antal művészettörténész a brassói Fekete templom kormeghatározását végzi el erdélyi és európai összefüggések segítségével. Nem véletlen, hogy családja névadó Árpád-kori szentjével foglalkozik László Gyula. Szent László legendája egyes motívumainak továbbélése (főleg a történeti Magyarország peremvidékein) és beépülése a népművészetbe az ősi magyar hiedelem- és hitvilág szívósságáról, életképességéről tanúskodik. Olyan legendáról van itt szó, melynek gyökerei a közép-ázsiai és iráni területekig nyúlnak. Nem igaz hát – László Gyula szerint – az a föltevés, hogy a honfoglaló magyarság előtt ismeretlen lett volna népünk számára a városi kultúra (különben nyelvi tények: *város* és *vár* szavaink feltehető eredete és kora is szerzőnket látszik igazolni). A rabló lovasnomád nép barbár elméletét új, árnyaltabb és valóságosabb képnek kell fölváltania, hiszen a magyarság fontos kultúrbölcsekként érintésével jutott el mai hazájába, s hihetetlenül gyorsan alkalmazkodott úgy új környezetéhez, hogy megmaradt nyelvében és adoptálta régi hitvilágát keresztény környezetében (sőt az Árpád-kor szentjei révén európai kisérgázd erővel rendelkezett: mind kultúrájában, mind művészetében és hitében módosítva kora Európáját, keleti toleranciát épített be az intoleránssá vált nyugati kereszténységbe).

Balassa Iván akadémikus, néprajzunk kitűnő kutatója kopjafáink eredet szerinti tipologizálását végzi el. Ősi szép szokás volt élő facsemetét ültetni egy-egy halott fölé, a kereszt viszonylag későn jelenik meg, s a katolikus temetkezésre jellemző. A reformátusok fölött kopjafa állott, s Szabó T. Attila a kalotaszegi Bábonyság község magyarságánál az 1940-es évek elején zászló kopjafával is találkozott (valószínűleg mint honfoglaláskori harcosságok temetkezési szokásával).

Külső kapcsolatok és szellemi rokon vonások címen öt szerző közli francia és német nyelvű írását. Borsa Iván a magyarországi hiteleshelyek oklevélkiállítási gyakorlatát tárgyalja összehasonlítván az erdélyi Kolozsmonostor és a felvidéki Lelesz középkori oklevélkiállítási gyakorlatát. Érdemes megjegyeznünk, hogy ez az évszázados intézmény állami jegyzők beiktatása révén jó száz éve (csupán 1874-ben) szűnt meg Magyarországon.

Fügedi Erik Erzsébet királynő pozsegei tárgyalásairól ír, melyek során sikerült elégedetlen főurait úgy megbékíteni, hogy önnön elképzelései érvényesültek. A XIII–XIV. század magyar királyi kancelláriáját mutatja be. M. Raol Manselli véleményéhez kapcsolódva megállapítja, hogy hazánk írásos kultúrája ez időben latin nyelvű, és szervesen beágyazódik az egyház és a királyi kancellária révén Európa civilizációjába.

Szűcs Jenő az Erdélyben talált szlavóniai „*antiqui banales*” pénzekről értekezik, s ennek kapcsán az 1318–1336 közötti idők gazdaság- és pénztörténetének ismeretlen területeit tárja föl előttünk, s a mai román aprópénz (*bani*) és a magyar méltóságnév közötti közvetlen etimológiai kapcsolat tárgytörténeti hátterét is tudományos alapossgal világítja meg. Sajnálatos, hogy szerzőnk oly hirtelen távozott közülünk.

Klaniczay Tibor irodalomtörténész Vitéz János Contuberniumáról, első magyar akadémijáról ír, beágyazván azt az európai akadémiai törekvésekbe, s hazai szellemi erőforrásaitaiba.

Mellékletként K. Lengyel Zsolt közli Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond eddig összegyűjtött munkáinak összefoglaló könyvészetét (az egyes kötetek cikkei, ismertetései és megemlékezései címén német fordítását is). Olyan kézikönyvet, s egyben segédeszközt ad a magyarul nem tudó kutató kezébe így, amely nemzetközi távlatokba ágyazza az erdélyi magyar történelem és nyelvészet legjobb eredményeit. A szerkesztő 1929 és 1986 között Szabó T. Attila 33 könyvét, 657 nagyobb közleményét, 82 ismertetését 32 hozzászólását, méltatását és megemlékezését regisztrálja. Jakó Zsigmond 1940 és 1986 között 22 könyvvel, 110 nagyobb közleménnyel, s 14 ismertetéssel, valamint 32 hozzászólással, méltatással és megemlékezéssel jelentkezett. Mindketten nemcsak szűkebb hazájukban, hanem külföldön is idegen nyelveken is publikáltak. Megjegyzendő, hogy csupán az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárról olyan nemzetközileg is elismert szaktekintélyek írtak, mint Benkő Loránd, Lőrincze Lajos, Kálmán Béla, Vekerdí József, Balassa Iván, Imre Samu, Entz Géza, az írók közül pedig Illyés Gyula, Kányádi Sándor, Sütő András, Szóts Géza (Szóts István kissé szerencsétlenül szolt e kérdéshez, s cikke az Utunk hasábjain némi keserűséget okozott az amúgy is nehéz körülmények között küzdő idős tudósak). Egészében azonban még a román újságírók legjobbjai és a román (és a 70-es években a Bodor Pál vezette bukaresti magyar és román televízió is beszámolt a Szótörténeti Tárról munkájáról. Ilyen jellegű kölcsönös és őszinte gesztusokra manapság is igen-igen szükség van.

A könyvet Helsinkitől Bloomingtonig közel másfélszáz név, a Tabula Oratulatoria ismert nevei, majd a szerzők pontos cínei (ebben Konrad G. Gündisch kétszer is szerepel: egyszer Dr.-ként, egyszer pedig e cím nélkül), 29 kép, 22 táblázat és 7 térkép lelőhelye, az I. kötet hibaigazításai, valamint személy- és helynévmutató zárja le. A két kötet összeállítói és egyben a második kötet számítógépes szedője K. Lengyel Zsolt megsegítői Tóth Béla, Hans-Werner Schuster és Szász Judit, azaz Müncheni Magyar Intézet Horst Glassl irányította munkaközössége olyan két kötetet tett le asztalunkra, amely egyszeriben az Erdélykutatások elismert nemzetközi kézikönyvévé vált.

Posgay Ildikó

Nyéki Lajos: Grammaire pratique du hongrois d'aujourd'hui (A mai magyar nyelv gyakorlati nyelvtana). H.n. 1988. OPHRYS (Manuels de linguistique finno-ougrienne) 429 oldal

Nyéki Lajos, az 1956-ban Franciaországba származott kitűnő romanista, ez évben juttatott el hozzám egy — joggal mondhatom — hézagpótló munkát, melynek címét fenn olvashatjuk.

A Tompa József által szerkesztett kétkötetes leíró nyelvtan, a Rácz Endre szerkesztésében megjelent Mai magyar nyelv c. tankönyv, valamint Rácz Endre—Takács Etele tollából származó Kis magyar nyelvtan, illetve az Erdélyisen megjelent A mai ma-

gyar nyelv kézikönyve után összefoglaló magyar nyelvtan nem jelent meg: ezért nevezhetem a fenti munkát hézagpótlónak, no és azért is, mivel a fent említett nyelvtanok még nem tartalmazták az újabb idők nyelvészeti eredményeinek (a szövegtekannak, a kommunikáció-elméletnek, a pszicholingvisztikának stb.) a nyelvtani munkába való beépítését, a jelen kötet viszont már ezzel az erénnyel is dicsekedhet.

A kötet előszava nem járulékos szöveg, nem léphető át; sőt éppen ellenkezőleg, már ebből tájékozódunk a kötet beállítottságát illetően: 1. gyakorlati, elsősorban a magyartanulást szolgálja; 2. megértése nem követel előzetes nyelvészeti képzettséget, fogalmazásában közérthetőségre törekszik; 3. a kérdéseket, a nyelvtan jelenségeit mindig a kommunikáció megvilágításába helyezve tárgyalja.

A kötet második fejezete (az első fejezet az előszó) néhány elemi fogalom megvilágítását adja. Itt ismerkedünk meg azokkal az általános nyelvészeti tudnivalókkal és elméletekkel, amelyek bemutatását a szerző szükségesnek tartja. Jóllehet sokféle irányt mutat be, hangoztatja, hogy nem kötelezi el magát adott elméleti rendszernek, illetve iskolának.

A nevezett fejezetben elsőként a kijelentésről az állításról (*prédication*) szól. Örömmel tapasztaltam, hogy Nyéki itt említi a tényt, hogy magáról a nyelvről is lehet kijelentést tenni: „ezt az eljárást nevezzük metanyelvinek”. Nyéki ugyan nem utal arra, hogy a referenciális kijelentés és a metanyelvi kijelentés sok tekintetben azonos lényegű, ám a fenti megfogalmazásában implicite ez az — általam is gyakran hangoztatott — állásfoglalás bennfoglaltatik márcsak azáltal is, hogy a szerző rendszertanilag ide vette. Nyéki a mondatról (*énoncé*) adott kis részben a B. Malinowski által bevezetett fatikus tartalomról is beszél, megvilágítva ennek mibenlétét példával. A nyelvi egységek (fonémák, szintagmák stb.) felsorolása után — melyet kissé szegényesnek érzek — a jelentés fogalmának magyarázására tér át: megkülönbözteti az *értelmet* és a *jelentést*; aztán kijelenti, hogy a denotátumnak két vonatkozási területe (konkrét és elképzelt jelölt dolgok), jelzi, hogy csak a denotátum maga lehet konkrét, az értelem (*sens*) önmagában elvont. (Denotátum pl. a *kutya*, az ezt jelölő szó értelme elképzelt ha e szó értelme is konkrét lenne, akkor ez is harapna). Nyéki kitér arra is, hogy a jelölt és a jelölő viszonya (szimbolikus) önkényes; ám jól tudja, hogy ez a régi jelentéstanokból származó közhely valójában hamis; így a következő hosszú bekezdésben éppen arról ír, — a szemiotika felismeréseit felhasználva —, hogy bizonyos jelentésvizony mégsem teljesen önkényes: így az ikonikus, az indexikus viszony. A jelölés módozatairól is szól Nyéki, majd áttér a konnotáció fogalmára — mintegy jelezve ezzel, hogy eleddig a denotációról volt szó. Konnotáció például az a hangulat, amit egy adott szó képvisel (s itt idézi a Kosztolányi által „szép”-nek tartott magyar szavakat példaként, mint: *úr, úr, szór, csik, föl, mond*, stb. stb. Végül arra tér ki Nyéki, hogy a jelentéstanok valójában kétféle jelentéssel kell foglalkoznia: a formális (*formelle*) jelentéssel és a beszédhelyzetből kihámozható ún. tartalmi (*substantielle*) jelentéssel. Így megy tovább ez a fejezet, melyben persze még igen sok elvi kérdés és meghatározás merül fel, miközben a téma-réma elemzésről, a szófajok csoportosításáról, a prozodiáról stb. szól a szerző.

A harmadik fejezet anyaga — amelyben a helyesírással és a kiejtéssel foglalkozik — lényegében különösen a nem magyar iskolázottságúak számára jelent értékesíthető ismereteket. E fejezet értéke ugyanakkor a bemutatott magyar hangrendszer korrektsége, pontossága, amit az is jelez, hogy a zárt *ë*-re is figyelemmel van. A negyedik fejezet, az Alakviszonyok címet viselő szakasz, viszont már sok tanulsággal jár számunkra is. Ebben a részben — eltérőleg számos modern monográfia gyakorlatától — tömegesen találunk példákat. A jelzett fejezet tulajdonképpen a klasszikus értelemben vett morfológiai rész, azért „klasszikus értelemben”, mivel a strukturalista nyelvészet a fonológiával szembeállítva a jelentés egységeként felfogott morféma tanát érti a morfológián, s ez a felfogás

nem így érvényesül Nyékinél. Ez utóbbi felfogás szerint rendkívül jelentős lenne a ragozás, a képzés, hiszen minden rag, minden képző egy-egy morféma. Nyéki is tárgyalja az esetragokat, képzőket, jeleket, de nem mérlegeli ezek morféma voltát, és nem számolja az egymásra rakódó morfémákat, nem utal a nulla-morféma jellegre. Nem vizsgálja a kérdés fonológiai vonatkozását a morfológiához kapcsoltn stb. E rész ugyanakkor a merev szisztemakényszer-vonatkozású strukturalista paradigma-bemutatók és transzformálások helyett 95 paragrafusban mutatja be az esetek, esetragok, képzők nyelvi-kommunikatív gyakorlatát — igen értékes részét képezve ezzel a kötetnek.

A mondattant képviselő rész talán a leggazdagabb: két külön fejezet tartozik ide: az első — valójában az ötödik fejezet — az egyszerű mondat jelenségeit (s ide kapcsoltn az idő, a modalitás, az aspektus, a szituáció stb. nyelvmformáit), a második — a kötetben a hatodik fejezet — az összetett mondat problémáit, gondjait tárja elénk. Jóllehet ez utóbbi fejezet, tehát az összetett mondatokról szóló rész igen sovány; erre Nyékit az a meggondolás vezethette, hogy a magyart tanuló idegennek, gyakorlati céllal inkább, ill. elsősorban az egyszerű és a bővített egyszerű mondatok képzés- és megértés-szintű tudására van szüksége. E fejezeten belül említi Nyéki az idézés gondolatkörét, a tárgyi alárendelő mellékmondatok anyagához kapcsoltn. Véleményünk szerint elképzelhető lett volna e problematikának a szövegtani részbe való utalása, így az egyenes és függő idézést párhuzamosan, egymásbakapcsoltn lehetett volna bemutatni.

A hetedik fejezet a mondat közleményközvetítő szerepével foglalkozik. Nyéki itt is megragadja az alkalmat arra, hogy a nyelvtan e részéhez kapcsoltn kommunikáció-elméleti szempontot érvényesítsen.

A nyolcadik fejezet a szóalkotás, a szóképzés tudnivalóit tárja fel. E rész szokatlan helyen van, hiszen a hagyományos nyelvtanokban e rész mindenképpen a mondattan elé szokott kerülni. A képzés nagyobb gyakoriságú jelenségeit mutatja csak be, a peremjelenségekről — melyek egy történeti vagy egy strukturalista grammatikából nem hiányoznának — nem tesz említést — hiszen a nyelvtanulás gyakorlata ezt nem igényli. Rövid szakaszokba tagoltn mutatja be az igéből való főnévképzés, igenév főnévként való használata, igéből képzett melléknév stb. kategóriáit. Ugyanezen fejezeten belül, de elkülönítetten szól a szóösszetételéről.

A kilencedik fejezet az ún. „névszói bázis”-sal foglalkozik. Itt ismét visszatér már tárgyalt jelenségekhez, pl. mondjuk a szóképzéshez, csakhogy e jelenségeket tipológiai rendbe illeszti itt. Ez azért hasznos a nyelvtanulás számára, mivel minden tanuló szívesen keres valamilyen szabályosságot, amire emlékezeti bevésését ráállíthatja (Nyéki a ragokat pl. egyetlen alakú, kétalakú, háromalakú, négyalakú, ötalakú ragesoportokba tipologizálja). Az igeragozás tizennégy alaptípusát különbözteti meg; gyakorlatban jól alkalmazható az az igeszótára, melyben szám jelzi, hogy az ige melyik ragozási típusba tartozik. Az igeövekről, a viszonyokról stb. is tipológiai rendszerezés formájában nyújt tájékoztatást.

Évekkel ezelőtt a Pompidou Központ könyvtárában, Párizsban olvastam s meglepetésemre éppen Nyéki Lajos ült mellém az olvasó asztalhoz. Megkérdeztem, hogy mit kutat. Válasza az volt, hogy észjárási párhuzamot vagy eltérést keres a francia és a magyar nyelv között a magyar és francia közmondások jelentésbeli párhuzamba állításának módszerével. A szólások, szintagmák és a nagyobb terjedelmű megszilárdult nyelvi alakulatok tehát már akkor foglalkoztatták Nyékit, s jelen könyvének két utolsó fejezete kifejezetten ilyesmivel foglalkozik. A tizenegyedik fejezet a nyelvhelyesség nézőpontjából vizsgálva az igékre, az alárendelt mondatokra, majd a jelzőkre és a határozókra vonatkozó gyakorlati észrevételeit és tanácsait tartalmazza. Az egész fejezet valójában a v o n z a t o k t a n á n a k is nevezhető lenne. Igék és névszók betűrendbe állított soránál jelzi, hogy milyen vonzat szükséges ezeknél. A tizenkettedik fejezet nyelvhelyesség-

centrikus, és sokszempontúan foglalkozik a magyarul tanulók másik nagy gondjával: az igekötőkkel. Ezeket sorra véve számos szókapcsolat és példamondat tükrében tárja fel ezek használatát. A kötetet részletes t á r g y m u t a t ó egészíti ki, segítve az értékes, de természeténél fogva igen összetett anyagban való gyors, pontos eligazodást.

Nyéki élete során nem annyira cikkek anyagába szétszórtaan illesztette-közölte tapasztalatait a magyar nyelvről, hanem kitűnő egységbe foglalva a bemutatott nagy terjedelmű kézikönyvet írta számunkra.

Büky Béla

A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről. Madách Könyv- és Lapkiadó, 1987.² 303 oldal

Széphalom kicsiny sziget — te hitted, hogy kontinens, | hogy szavadnak súlya van, s amit üzensz, | az példa lesz társaknak, késő unokáknak. | Nem volt szívedben sohase alázat, | hisz te mondtad éppen konokul | egyre: „Nem merni, amit merni kell, gyalázat!”

(Ozsvald Árpád: Kazinczy)

Példamutatóan tanulságos, izgalmasan gazdag kötet második, bővített kiadásáról adunk hírt, ami eléggé szokatlan folyóiratunkban. Oka az a nagyfokú érdeklődés, ami a könyv első kiadásakor iránta megnyilvánult. 1985-ben — a kolofon adata szerint — 2850 példányban jelentették meg, ebből 1350 példányt hazánkban terjesztettek. A második kiadás adatai: összpéldányszám 5300, Magyarországra jutott 1300. (Szeretnénk hinni, hogy ez is kevésnek bizonyul!)

A kötet összeállítója, Zalabai Zsigmond arra vállalkozott, hogy bemutassa, mit tud elmondani a nemzetiségi létben élő szlovákiai magyar író az anyanyelvről. A válogatás időben az utóbbi másfél-két évtized tanulságos írásait nyújtja át az olvasónak. A szerzők: író, nyelveművelő, riporter, kritikus, fordító, pedagógus, jogász, orvos — saját tapasztalatuk alapján — más-más megvilágításban élik át az anyanyelvhasználat helyzetét és állapotát, és ennek következtében más-más oldalról szemlélve fogalmazzák meg a tennivalókat. Az alaphang azonban közös: ezt találóan fejezi ki a cím is: hűség.

Mindenről tájékoztatást kapunk, ami a témával összefügg. Íme a fejezetcímek: Anyanyelv és társadalom (15—75); Anyanyelv és család (76—91); Anyanyelv és iskola (93—164); Nyelvjárás és köznyelv között (165—98); Anyanyelvi hibanapló (199—228); Fordítás és felelősség (229—66); Nyelvtáj és irodalom (267—96).

A témák önmagukért beszélnek, és azt is jelzik, hogy a könyv jelentősége túlmutat önmaga tartalmán. Bárki bárhol veszi is kezébe a művet — aki érti a nyelvet, amelyen íródott —, nem egyszerű olvasmányélménye lesz. Bizonytal minden olvasó felfogja ésszel és megérzi szívvel, mit is jelent az anyanyelv az ember számára, milyen érzés azonos nyelvet beszélők közösségéhez tartozni. Erőt meríthet belőle hazához, nemzethez való kötődés, azaz hűség dolgában.

A kötetben kifejtett gondolatokat Fábry Zoltán vallomása vezeti be, amelynek lényege: „A nyelvet mindennapja élteti, biztosítja és fejleszti. A hétköznapiak valóságán múlik minden, a hétköznapiok sűrű hősien, e legfőbb realitáson és biztosítékon.”

1. Tájékoztatást kapunk Csehszlovákia népességének nemzetiségi megoszlásáról, valamint az anyanyelv használatának néhány időszaki kérdéséről. A tények a számok

tükrében: 559 490 magyar él a Szlovák Szocialista Köztársaságban az 1980. évi népszámlálás szerint: a 13 járásban és a két nagyvárosban, Pozsonyban és Kassán. A magyarság számának alakulásával kapcsolatban a következő megállapítást találjuk: „A legutóbbi népességi számadatok kétségtelenül bizonyos fokú megtorpanásról tanúskodnak, amely a magyar nemzetiségű lakosság fejlődésében mutatkozik, a lemorzsolódás azonban országos méretekben csak viszonylagos. A tények ismeretében feltételezhető, hogy a helyzet előidézésében több tényező játszott közre. Megszüntetésük ezért minden bizonnyal majd sok időt és fáradságot igényel.” A mindennapi nyelvhasználattal kapcsolatban pedig a következőket hangsúlyozza az egyik cikkíró: „Rajtunk állampolgárokon is múlik, hogy a mutatkozó fogyatékoságok minél előbb megszűnjenek, ezért élünk kell mindazokkal a jogokkal és lehetőségekkel, amelyeket a törvény számunkra biztosít.”

2. Lírai hangvételű, személyes vonatkozású írások a család felől közelítik meg a tárgyalt kérdéseket. A szülőkhöz szólnak abban a reményben, hogy ezzel ébresztgetik felelősségük tudatát; az egyik cikk címének felszólítása így hangzik: Vigyünk gyermekeinkhez a szavakat! A családban ugyanis ösztönösen megy végbe az anyanyelv elemi ismereteinek elsajátítása, továbbá azt sem szabad szem elől téveszteni, „hogy a nyelv nem pusztán érintkezési eszköz, hanem azonosságtudat is egyben. A hovatartozás csálthatatlan, megnyugtató, tartást adó biztonsága.” — „A nyelv világa összeköt. Erősebben, mint a vér, a szem vágása, a bőr színe. A szavaknak sajátos ízük van. Mint a fűszereknek — adagolják bár őket ugyanazon recept szerint. Más lesz az étel íze, ha a szomszédasszony fűszerezi, más, ha édesanyánk.” Ezt az állítást bizonyítja a választott példa is: „Anyu, mi az, hogy sarjürendek? Ő már városban nőtt fel, s ha nem tudtam volna neki elmagyarázni, hogy a sarjürendek a második kaszálás utáni széanasor, talán örökre szegényebb maradt volna ezzel a kifejezéssel.”

3. A nemzetiségi iskolák az oktatás és a nevelés terén elért eredményeikkel igazolták létezésük objektív megalapozottságát” — olvashatjuk a témáról szóló terjedelmes tanulmányban. A nemzetiségi iskoláknak három típusa alakult ki: a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolák (ezekben az összes tantárgy tanítása a tanulók anyanyelvén folyik; kivétel a honvédelmi nevelés és a testnevelés); a vegyes tanítási nyelvű iskolák (néhány szakközépiskola és szakmunkásképző intézet, illetőleg olyan osztályok, amelyek szlovák iskolákban működnek); nemzetiségi nyelvet oktató iskolák (itt az anyanyelv a kötelező tantárgyak között szerepel). Az iskolai anyanyelvi nevelés feladata többek között tudatosítani, hogy „Az anyanyelv az ember számára ugyanazt jelenti, mint a levegő vagy a víz: az életet. Fokozottan érvényes ez a megállapítás a kisebbségi sorban élő ember esetében.” Avagy: „Az anyanyelvvel együtt a gyermek az erkölcsi értékek alapjait is elsajátítja. Az anyanyelv eleve erkölcsi mozzanatokot tartalmaz, éppen ezért az erkölcsi nevelés mindig nyelvi nevelés.” Felejtethetlen olvasmány annak a felmérésnek az összegzése, amely arról számol be, hogyan vélekednek a mai gyerekek anyanyelvükről, szülőföldjükről Ipolyhídvégen.

4. Külön foglalkozik a könyv a „kettős nyelvi étellel”, azzal a kettősséggel, amely a csehszlovákiai magyarság nyelvi állapotát jellemzi: a diglossiával. Mindkettő az anyanyelv szerves része: a köznyelv és a nyelvjárásiasság is. A helyzetet így értékeli az egyik cikk: „Ma — amikor ezt az emlékezést from — a falumban az egykor oly erős és népi viszonylatban kizárólagosan használt tájszólás már kihalóban van. Ahogy hullnak az idősebb nemzedékek, úgy kopik, zsugorodik régi paraszti beszédünk szókincse . . .” Pedig jó lenne menteni, ami még menthető, olvashatjuk egy másik tanulmányban. „A nép nyelvét élő valóságában kellene megőriznünk minél tovább, és ha ezt a társadalom

gyors fejlődése gátolja is, legalább azt tegyük meg érte, hogy az iskolai oktatásban nem próbáljuk mi magunk kiírtani." Helyzetképet kapunk arról is, hogyan beszélnek az alapiskolák tanítói, tanulói; és milyen lehetőségei vannak még a nyelvjárásgyűjtésnek. A hangtani és alaktani jelenségek kétféleségének megfigyeltetése segítséget nyújthat a helyesírás és a helyes kiejtés oktatásához.

5. Írások egész sora bírálja az államnyelvi környezet hatására létrejött nyelvi idegenszerűségeket, foglalkozik az idegenszó-használattal, és a szaknyelvek használatának sajátos gondjaival. Óvakodjunk — hangzik a figyelmeztetés — az idegen szavak fölösleges használatától. És következik a példa: „Mondanivalótól, szöveggörnyezettől, műfajtól, stilisztikai-érzelmi színezettől függően a *tinédzser* magyar megfelelője sok minden lehet. A nemeket összefoglalóan megnevező *tizenéves* vagy *serdülő* kifejezéstől szinonimák ágaznak el a *süldő lány*-ig, a *bakfis*-ig; fiúkról szólva a kedveskedő *legényké*-ig, a népies *suttyó*-ig, *surbankó*-ig, *surmó*-ig, a bizalmas *lakli*-ig, a *siheder*-ig." Néhány további példa az idegenszerűségekre: *kéztől van* = *kéznel van*; *a kiadóért vagyok itt* = *a kiadó képviselőjében vagyok itt*; *a számlájára jön* = *megtaláljuk a számításunkat*; a szó szerinti fordítás „eredménye” többek között az *életkörnyezet* szóalkotás is a szlovákiai magyarság nyelvében, pedig jobb lenne helyette a közismert *környezet* vagy *életkörülmények*. A közreadott példák azt bizonyítják, hogy ez a jelenség megtalálható a nyelvhasználók szinte minden rétegében. Pedig jó lenne kerülni ezt a gondolkodászavarból fakadó szokást.

6. A csehszlovákiai magyar fordítás általános problémáival is foglalkoznak írások. Mik tartoznak ide? Mindenekelőtt a hatósági hivatalos közlemények, felhívások, hirdetmények, tájékoztatók, vállalati és magánhirdetések a napi sajtóban, reklámoldalak, ismertető füzetek, a szervezeti élet írásos kiadványai, munkavédelmi előírások, figyelmeztető táblák, baleset-elhárítási útmutatók, útikalauzok nyelve és még sok-sok minden. Az idegen nyelvi környezetnek nemcsak a beszélt nyelv szóállományát érintő negatív hatása elemi erejű. Mennél szűkebb a kör (hivatal, munkahely) annál jobban érvényesül az frott nyelvben is. Szólnak a műfordítás gondjairól is. Ám legrészletesebben a tankönyvfordítások felelősségéről esik szó. „Iskoláink ügye tehát a tankönyvek fordításának színvonalán áll vagy bukik. Az okos szlovák tankönyv fordításából pontosan annyit okosodhat a magyar gyerek, mint a szlovák gyerek az eredetiből, és nem is lehet ennél jobb reklámja a magyar iskolának.” A kérdés szélesebb összefüggését vizsgálva pedig ilyen megállapítást olvashatunk: „A magyar fordítás a kezdet kezdetén — és még *utána is* sokáig — létfeltétel volt, a megmaradást, a beilleszkedést biztosító ismeretek ezúton áramlottak be a nemzet tudatába. Részünkre a nemzetiségi lét ehhez hasonló helyzetet állandósított.”

7. Az anyanyelv azt jelenti az írónak, amit a szín a festőnek a hang a zeneszerzőnek, a föld a parasztnak, a gép a munkásnak. . . „Eszközt, amellyel megvalósítja céljait, betölti küldetését,” . . . „A nyelv lehetőségei és feladatai egyetemesek. . .” — „Tulajdonképpen azért írok, mert ez az egyetlen lehetőség a bizonyításra” — vallja Gál Sándor, a költő a kötet utolsó fejezetében. Hasonló gondolatok hatják át a többi — itt olvasható — írást is. „Nem is a nyelvet féltém; a tudatot féltém” — hangsúlyozza Rácz Olivér, majd így folytatja: „A tudat nevében fohászkodom a nyelvhez, amelyet a mécsvilágnál görnyedő Bessenyei épített, Katona József lúdtollal szépített, a béklyókon győzedelmeskedő Kazinczy csiszolt; nyelv, amelyhez Berzsenyi fohászkodott, amelynek szárnyán Kölcsey a habok fölé lebegett, és Ady, Kosztolányi, Radnóti a szirtek és az iszonyatok fölé emelkedett — nyelv, te megtartó és megőrző erő, ébredj, véd meg, szólj meg!”

Napjainkban, amikor a határainkon túl élő magyarság sorsa az érdeklődés közép-pontjába került, fokozott figyelemre tarthat számot ez az enciklopédikus jellegű összefoglalás; példa lehet mások számára, és ösztönzést adhat hasonló összegzésre.*

Graf Rezső

Helyesírási kézisztár. Szerk. Deme László és Fábián Pál. Munkatárs Tóth Etelka. A szerkesztés munkájában részt vettek Szemere Gyula és T. Urbán Ilona. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 687 oldal.

A Helyesírási kézisztár (rövidítése a továbbiakban: HKsz.) az 1961-ben megjelent s azután még kilenc változatlan kiadásban közrebocsátott Helyesírási tanácsadó szótárnak a korszerű utóda. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az 1961. évi szótár anyagát most hozzáigazították a közben érvénybe lépett új helyesírási szabályzathoz, az AkH. 11. kiadásához; a HKsz.-t anyaga és szerkesztési újdonságai miatt méltán nevezhetjük új szótárnak.

„A szerkesztés munkája — olvassuk a könyv előszavában — 1985 végén szögyűtéssel kezdődött; szótárunkba ugyanis be kellett kerülniük az elmúlt évtizedekben alakult, mai életünkben fontossá vált új szavaknak és szókapcsolatoknak.” Természetes, hogy az 1984-es szabályzat szótári részének anyagát is teljes egészében tartalmazza a HKsz., de a Helyesírási tanácsadó szótárból csak azt vették át a szerkesztők, amit egy ilyen könyvben továbbra is nélkülözhetetlennek tartottak. Nagyon helyeslem, hogy a címből elhagyták a *tanácsadó* jelzőt: a *kézisztár* megjelölés sokkal jobban kifejezi azt a célt, hogy ez a könyv is — mint a Magyar értelmező *kézisztár* — az író-olvasó embereknek állandó segítőtársa szeretne lenni.

Hangsúlyozzák a szerkesztők, hogy a HKsz. minden tekintetben „az Akadémiának ez idő szerint érvényes helyesírási szabályzatán alapul”, de „azt nem helyettesítheti, csak kiegészíti”. Elvi eltérés az AkH. 11. kiadásának és a HKsz.-nak a helyesírási megoldásai között nincs, nem lehet. Fontos alapelve e könyv szerkesztőinek az is, hogy a közölt szóanyaggal mintául szolgáljanak „a kényszerű terjedelmi korlátok miatt kimaradt szavak nagy tömegének írásmódjára nézve is”. Arra törekedtek, „hogy a szerepeltetett anyag többlet mondjon önmagánál”. Igen helyes, hogy ezt célt „nem az egyes esetek számának növelésével, hanem a típusok lehetőleg teljes bemutatásával, vagyis a bokrosítás módszerének alkalmazásával” igyekeztek elérni — amint ezt az előszóban közlik.

Lehetetlen volna például a mindenféle utcanevek ezreit fölvenni egy ilyen szótárba, de az *utca*, az *út* és a *tér* szócikkének „bokránban” mindegyikük helyesírására jó eligazítást kapunk. Például az *utca* szócikkében a következőket találjuk: „*utca*, *utcája*, *utcai*; *röv.*: *u.*; *utcagyerek*, *utcasarok* | *főutca* (= *központi jellegű utca*), *játszóutca*, *keresztutca*, *sétálóutca*; *Felső Sas utca*, *Fő utca*, *Hársfa utca* (*utcanevek*)”. Ha valaki hiányolja ebben a szócikkben a személynevből származó utcanevek típusát, akkor ugyanezen a szótároladalon az *út* szócikkében erre is talál példát: *Dózsa György út*, s ez eligazítja abban, hogy az ilyeneket is külön kell írni (tehát nem kötőjellel).

* A könyv ismertetett, második kiadása az első kiadáshoz képest két tanulmány-nyal gazdagodott: Gyönyör József: A személynevek anyanyelvi változatainak anyakönyvi bejegyzéséről (60—75); Fodor Zoltán: Anyanyelv és iskola (112—64); viszont nem került bele Tóth László: A nyelvről (41) című írása.

Nem közli a HKsz., hogy a *kényes* melléknév ragos és jeles alakjai (*kényesen*, *kényesebb*, *kényesek*) hogyan írandók, de a keresőknek ilyen esetben segít az analógia: fellapozzák például a *fényes* melléknévet, s ennek a szócikkében a *fényesen*, *fényesebb* szóalakokból megállapíthatják, hogy az ilyen, két szótagos *s* végű melléknévek toldalékos alakjaiban az *s*-et nem kell megkettőzni. Hasonlóképpen nem kapjuk meg „első kézből” a *Bükki Nemzeti Park*, a *Hortobágyi Nemzeti Park* és a *Kiskunsági Nemzeti Park* helyes írásmódját, de segít a szótár használóinak a *nemzeti park* szócikke, amely a *Hortobágyi Nemzeti Park* példájával figyelmeztet arra, hogy az ilyen tulajdonneveket minden tagjukban nagybetűvel kell kezdeni.

A bokrosítás elveiből következik, hogy például az *elsőéves* szó nincs meg a maga betűrendi helyén, de megtaláljuk egy kicsit előbb: az *első* címszó bokrában. Az utótagnak, az *éves*-nek a bokra az *elsőéves* írásmódja iránt érdeklődőknek csak annyiban segít, hogy közöl néhány, nyelvtani okból hasonlóképpen egybeírandó kapcsolatot: *ezredéves*, *jelődéves*, *másodéves*. Ez az utóbbi szó csak itt van meg a szótárban; előtagjának, a *másod*-nak a szócikkében legföljebb a nyelvtanilag vele rokon *másodfokú* melléknév sugallja, hogy a *másodéves* is nyilván egybeírandó. A *jelődéves*-t viszont nemcsak utótagnak a bokrában, hanem a saját betűrendi helyén is közli a HKsz. Nagyon helyes, hogy ez a szótár nem alkalmazza a tömörségre törekvésnek azt az elvét, mint az AkH. 11. kiadásának szójegyzéke, azt tudniillik, hogy ugyanaz a szóösszetétel vagy szókapcsolat csak egy helyütt szerepelhet a szóanyagban. A HKsz. használhatóságát csak növeli az, hogy például a *Margit-legenda* vagy a *Pray-kódex* nyelvemlékeim e szókapcsolatok mindkét tagjának a betűrendi helyén könnyen megtalálható.

Örömmel fogadtam, hogy a HKsz. másban is szakított az AkH. 11. kiadása szótárának ott talán érthető, helykímélő tömörségével. Az AkH. szótára a különírandó -ás, -és képzős szókapcsolatok mellett — illetőleg előtt — nem közli ezeknek az igei alapformáját, mondván, hogy a *féken tartás*, *írásba foglalás* stb. „írásmódjából világosan következik, hogy a *féken tart*, *írásba foglal* stb. alapformát is külön kell írni” (AkH. 128. oldal). Ezt a világos következtetést — úgy gondolom — nem lehet elvárni az átlagos szótárhasználók tízezreitől, hiszen például a különírt *életbe lép* mellett az *életbelépés* egybeírandó, s az ilyen esetek elbizonytalanítják az embereket az -ás, -és képző nélküli alapformák helyesírása tekintetében. Ezért csak helyeseltethjük, hogy a HKsz.-ban ott van egymás mellett a *féken tart* meg a *féken tartás*, az *írásba foglal* meg az *írásba foglalás*.

A bokrosító közlésmód olyan haszonnal is jár, hogy szemléletesen egymás mellé kerülnek az olyan egybe-, kötőjellel vagy különírandó szókapcsolatok, amelyeknek a helyesírását az azonos elő- vagy utótagjuk miatt könnyű összetéveszteni. A tulajdonnevek bokrában rendszerint ott van az -i képzős alak is. Így például a *Duna* szócikkében a következőket találjuk: „Duna, dunai; Dunaszekeső, dunaszekesői; Duna-táj, Dunatáji; Duna folyam, Duna melléke, Duna melléki, Duna mente | Mosoni-Duna, mosonidunai; a kék Duna”. A szócikkeket s a bennük szemléltetett helyesírási típusokat (csoportokat) jól áttekinthetővé teszi a pontosvesszővel, illetőleg virgulával (|) való tagolás. A szócikkek tetszetősebbek és világosabbak lettek azáltal, hogy a Helyesírási tanácsadó szótárban alkalmazott jelek közül a HKsz. nem alkalmazza a kétféle nyilat (→ és ←), valamint a pontosvessző utáni gondolatjelet. A gondolatjelnek egyetlen szerepe maradt ebben a szótárban: ez figyelmeztet arra, ha valamelyik szó (pl. *Freud* neve) nem választható el. Esztétikusabbak lettek a szótár hasábjai azáltal is, hogy a HKsz. elhagyta a Helyesírási tanácsadó szótárban alkalmazott rengeteg csillagot (*), vagyis azoknak a címszóknak a megjelölését, amelyek az AkH. szótári részében is megtalálhatók. Ezeknek a jelzésére ma már nincs semmi szükség.

Hogy mennyit változott és fejlődött a Helyesírási tanácsadó szótárhoz képest a HKsz., azt jól szemléltetheti egy kis összehasonlítás. Nézzük meg mindkét szótárban a

zs-tól a *zsávolyruha* címszóig terjedő részt! A Helyesírási tanácsadó szótárnak itteni 44 címszavából 15 nem került be külön címszóként a HKsz.-ba. Közülük 8-nak a fől-vétele — helyesírási vagy más szempontból — szükségtelennek látszott; ezek a következők: *zsákállatok*, *zsákelevátor*, *zsákmányéhes*, *zsákocska*, *zsákol*, *zsákoló burgonya*, *zsarnok*, *zsarnokság*. A többi 7 címszót más címszók bokrába téve vette föl a HKsz.: a *zsákhordó*, a *zsákutca* és a *zsákvásson* a *zsák* bokrába került, a *zsaludeszka* a *zsalu*-éba, a *zsargonszó* a *zsargon*-éba, a *zsávoly katonaruha* és a *zsávolyruha* pedig a *zsávoly* szócikkébe. A megmaradt címszók közül is 3-nak (*zs*, *zsák*, *zsáner*) a szócikke kisebb-nagyobb mértékben megváltozott. És viszont a HKsz.-nak ez a része három olyan címszóval, illetőleg szócikkkel bővült, amely a Helyesírási tanácsadó szótárban még nem volt meg: 1. *zsabó*, *zsabója*, *zsabói*; 2. *Zsanett*, *Zsanetta* v. *Zsanettel*; 3. *zсарu*, *zсарuja*, *zсарui*.

Nagy értéke a HKsz.-nak, hogy szócikkei dialektikus szemléletűek, s így alkalmasak arra, hogy általuk a szótárt használó közönség is elsajátítsa a helyesírási esetek és jelenségek dialektikus szemléletét. Egy szónak vagy szókapcsolatnak a kétféle jelentését írásban nemegyszer a kezdőbetű különbözteti meg. Például az *országgyűlés* szócikkében a következőket olvashatjuk: „országgyűlés; az ónodi országgyűlés; *de*: az Országgyűlés (*intzménynévként*)”. Máskor meg az egybeírás – különírás tekintetében különböző eseteket állítja egymással szembe a HKsz. Erre az *o* betűs részből idézek néhány példát: „orosztanár (= *az orosz nyelv tanára*); *de*: orosz tanár (= *orosz nemzetiségű tanár*)”; „ortopéd cipő; *de*: ortopédcipő-készítés”; „orvos feleség (= *olyan feleség, aki orvos*); *de*: orvosfeleség (= *orvos felesége*)”; „orvosságosüveg (*sajátos alakú üveg*); *de*: hozd ide az orvosságos üveget (*amelyikben orvosság van*)”.

Többször állást foglal a HKsz. olyan szókapcsolatok írásmódját illetően is, amelyek sem az AkH. szótári részében, sem a Magyar értelmező kéziszótárban nem találunk meg. Ilyen például a *foggal-körömmel* és a *felnoáltésszel* határozószók írása. Az utóbbit a Helyesírási tanácsadó szótár még különírt formában közölte, pedig szerintem itt nem a különírandó *felnoált fejfel*, hanem az egybeírandó *gyerekfejfel* ~ *gyermekfejfel* és *gyerekésszel* ~ *gyermekésszel* analógiája hat erősebben.

Igen hasznos a szótár végén levő „Ragozási táblázatok” című, tizenhárom oldalas függelék. A szerkesztők itt az iktelen és az ikes igék gyakoribb igevégződés-típusainak ragozási sémáit közlik. Sajnos, ide bekerült az a hiba, hogy kötőjellel írták az ilyen címeket: „-d végű ige”, „-g végű ige”, „-zik végű ige” stb. Ez szemben áll azzal, amit ugyanennek a szótárnak 121. oldalán a *d* szócikkében látunk: „*d* végű ige” (tehát kötőjel nélkül!), *de* azzal is, hogy az AkH. kötőjel nélkül írja az ilyen címeket: „A *d* végű igék” (31. o.), „A *t* végű igék” (34. o.), „Az *s*, *sz*, *z* és *dz* végű igék” (35. o.). Kötőjelet csak a toldalékok előtt szoktunk tenni: *-d* személyrag, *-k* többesjel, *-ít* igekepző stb.

Még néhány megjegyzés a függelékhez: 1. Nem értek egyet azzal a minősítéssel, hogy az *acsarog* „hangugrató” ige (678. o.), hiszen ezt sokan úgy érthetik, hogy a benne levő *o* hang ragozásokor az egyik helyről a másikra ugrik: *acsarog*, *de acsargok*. Az ilyen ige a MMNyR. (I, 314) és a MMNy. (96) szerint „hangzóihiányos (tő)változatú”. 2. Az *áhit* igeről azt olvassuk a 679. oldalon fölötte lévő címben, hogy „mély hangrendű”, holott ez *ve g y e s h a n g r e n d ű*, csak a toldalákolása mély hangú: *áhitok*, *áhitunk* stb. 3. Ha a feltételes módú *dolgoznék* v. *dolgoznám* igealakok közlésében a ma már gyakrabban használt forma van elől, akkor nem logikus, hogy az *érténők* v. *érténénk*, *hoznók* v. *hoznánk* igealakok közül a gyakoribb nem előre, hanem hátra került (385–6. o.).

Mit hiányolok a szótárban? Hiába keressük benne például *Mindszenty* vagy *Sztálin* nevét, pedig újságok és könyvek ma is gyakran emlegetik őket, és mindkét névben van helyesírási probléma. (Nemegyszer látjuk e neveket *Mindszenthy* és *Sztálin* formában írva!) Feltűnő a hiányuk, mert például a sokkal ritkábban keresett *Kilián György* név megvan a HKsz.-ban. Érdemes lett volna fölvenni egy tulajdonnévi *Ház* szócikket is,

mivel országgyűlési tudósításokban nemcsak köznévi *ház*, hanem tulajdonnévi *Ház* szó is gyakran előfordul: „Tisztelt *Ház!*”; „Alapvető szabadságjogokat foglalt törvénybe a *Ház*”. Még nagyon új ez a szótár, de eddigi használata során azt tapasztaltam, hogy amit szűrőpróbaszerűen keresgéltem benne, azt többnyire meg is találtam. A hiányai a gazdagságához képest lényegtelenek.

Lényeges hibával a HKsz.-ban eddig nem találkoztam. Ilyenek hiányában három apró megjegyzéssel zárom recenziómat: 1. Az előszó végén levő keltezésben („Budapest, 1988. májusában”) fölösleges a pont, mivel az évszám itt birtokos jelző. (Vö. AkH. 294. és 295. pont.) 2. A HKsz. szerint az *eszipresszó* főnév csak így választható el: *eszipresszó*. Én az *eszipresszó* elválasztást is jónak tartom, minthogy a *presszó* önálló szóként is él az ÉKsz. szerint. (Vö. AkH. 237. pont.) 3. A *Ho Si Minh* név szóikkében a határozóragos *Ho Si Minhnél* szóalak hibás, ugyanis a *h* nem hangzása miatt kötőjellel írandó: *Ho Si Minh-nél*. (Vö. AkH. 217. pont.)

A HKsz. értékes és hasznos könyv. Jelentősen gazdagodott vele a magyar szótár-irodalom, szélesebb lett általa anyanyelvi műveltségünk eszköztára.

Pásztor Emil

Terestyéni Tamás: Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon. Tanulmányok, beszámolók, jelentések. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1987. 78 oldal.

A nyelvművelés végső soron nemcsak a nyelv, hanem a nyelvet használók művelése, s ezért a nyelvművelő feladata nem merülhet ki abban, hogy a nyelvi jelenségeket, a nyelvi változásokat, a nyelvünkben mutatkozó ingadozásokat megítélje a norma, a helyesség szempontjából. A nyelvészek figyelmét joggal keltik fel azok a kérdések, melyekkel Terestyéni Tamás munkája foglalkozik:

1. Milyen arányban vesznek részt a különböző hétköznapi kommunikációs tevékenységi formákban a lakosság fontosabb demográfiai-szociológiai változók szerint tagolt csoportjai?

2. Az emberek, illetve különböző csoportjaik minek alapján és hogyan ítélik meg mások nyelvhasználatát?

3. Milyen társadalmi-kulturális közegben fordulnak elő leggyakrabban az egyes helytelennek minősített beszélt nyelvi és helyesírási változatok?

Ezeknek a kérdéseknek a feltérképezésére a Tömegkommunikációs Kutatóintézet 1983/84-ben kérdőíves adatfelvételt végzett a 18 éven felüli lakosság 1000 fős országos, a nem, az életkor, az iskolázottság és a lakóhely típusa szerinti reprezentatív mintáján. Terestyéni Tamás e vizsgálatot maga is csak kísérleti jellegű tapogatózó lépésnek minősíti a fenti kérdések megválaszolásá felé, már csak azért is, mivel a „mindennapi kommunikációs viselkedésről adott beszámolók csak bizonyos határok között tekinthetők megbízhatóknak, és így az ilyen típusú információkra építő kérdőíves adatgyűjtések semmiképpen sem pótolhatják maguknak a kommunikációs aktusoknak a szociolingvisztikai vagy egyéb vizsgálatát”. Mindazonáltal az eredményes munkára törekvő nyelvművelőnek hasznára válhat, ha megismerkedik ennek a szociológiai szempontú vizsgálatnak az eredményeivel.

Aki a beszéd milyenségével foglalkozik, annak nem árt tudni, hogy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó emberek egyáltalán mennyi időt töltenek beszélgetéssel, és hogy ezen belül milyen a családon belüli és a családon kívüli beszélgetések aránya. A lakosságnak egy jelentős része — elsősorban az idősebb emberek, a háztartásbeliek és a gyesen lévő anyák — beszélgetésre nyíló lehetőségeiket elégtelennek érzik. A kérdezett-

tek 60%-a volt azon a véleményen, hogy régebben többet beszélgettek az emberek. Különösen erősnek mutatkozott ez a hiányérzet a magasabb iskolázottságúaknál (85%).

Elgondolkodtatóak a vizsgálatnak azok az adatai, melyek a szokásos beszélgetéseken túlmenő kommunikációs formák (olvasás, írás, számolás, rajzolás) használatára vonatkoznak. A megkérdezett aktív dolgozók 31%-ának e tevékenységek egyikére sincs szüksége munkája során, de még a legmagasabb iskolázottságúak jelentős hányada sem végez olyan munkát, amelyben a felsőfokú végzettsége által feltételezhetően meglévő kommunikációs készségeit használnia kellene. Az írásos ügyintézés, a nyilvánosság előtti szereplés is sokak számára jelent kommunikációs nehézséget, s az írásbeliség még korántsem vált mindenki számára a mindennapok tartozékává.

A vizsgálat második részében a szerző a nyelvhasználatra vonatkozó különböző véleményeket, attitűdöket igyekszik megragadni. Két jellegzetes attitűdöt lát: egyrészt a magasabban iskolázott, többnyire város lakó emberét, aki úgy érzi, nyelvi kultúránk vesztett gazdagságából, s a falu nyelvében megtalálni véli az elveszni látszó értékeket, másrészt azoknak az átlagban alacsonyabban iskolázott, többnyire nem város lakó embereknek az attitűdjét, akik a saját nyelvhasználatuktól eltérő, és iskolázottabb, tájnyelvi beütésektől mentes, városi beszéd mód terjedését kedvező változásként, a nyelvi kultúra fejlődéseként élik meg.

A felmérésből az is kiderül, hogy az emberek többsége számára a nyelvi-kommunikációs különbségek a társadalmi különbségek jól érzékelhető és közvetlen indikátoraként működnek.

A nyelvészet talán a vizsgálat harmadik részében megfogalmazott kérdések megválaszolásában lenne a leginkább illetékes. A megkérdezettek egy rövid szöveget kaptak melyben öt helyesírási (*pihennyek, mettuttam, tömvevan, sietet, egyyik*) és öt nyelvhasználati (*lássá, nem-e késik, sarkába, utazok, sok turistákkal*) hibát rejtettek el, s az volt a feladatuk, hogy javítsák ki a szöveg hibásnak érzett részeit. A minta 2,1 százaléka (21 fő) analfabéta volt, a megmaradó 963 fő közül pedig mindössze 13 százalékot tett ki azoknak az aránya, akik az összes hibát felismerték. Vizsgálja a tanulmány a felismert és a fel nem ismert hibák arányát iskolázottság, életkor, a hiba típusa szerint, de véleményem szerint tanulságos volna megvizsgálni azt is, hogy van-e, és ha igen, akkor milyen a 2. részben felvázolt attitűdök és a 3. részben elért eredmények közötti kapcsolat.

Befejezésül a szerző felvázolja a megkezdett kutatási irány jelentőségét, lehetséges perspektíváit tudományága számára, s hangsúlyozza, hogy a különböző kommunikációs tevékenységi formák használatának gyakorisága, a nyelvi-kommunikációs szokásokhoz fűződő értékítéletek tanulmányozása elengedhetetlen a szociológia és a kommunikáció-kutatás számára. Reméljük, hogy Terestyéni Tamás munkája nyomán egyre több nyelvész is kedvet kap e kérdéskör tanulmányozására.

A szerző vizsgálati eredményei „belső kiadványként” láttak napvilágot, ezért nehezen hozzáférhetőek. Az érdeklődő olvasónak figyelmébe ajánlom Terestyéni két tanulmányát a Jel-kép c. folyóirat 1987/4. és 1988/1. számában (Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége; Nyelvi kultúránk a vélemények tükrében). E tanulmányok az itt ismertetett kutatási beszámolón alapulnak.

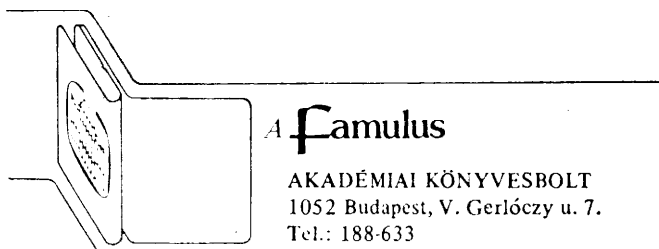
Horváth Veronika

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 18496

Felelős szerkesztő Szende Aladár — Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben — HU ISSN 0025—0236

A FAMULUS A TUDOMÁNYOKBAN MUNKÁLKODÓK SEGÍTŐJE



CSÖKKENTETT ÁRON ÁRUSÍTJA

az AKADÉMIAI KIADÓ
és más könyvkiadók
régebben megjelent könyveit.

A tudományok minden területéről találhatók szakkönyvek a könyvesbolt készletében. A felsőoktatásban tankönyvként használt kiadványok, a tudományos kutatásban nélkülözhetetlen monográfiák és kézikönyvek, valamint tudományos folyóiratok régebbi számai gazdagítják a választékot.

Keresőlistákat, megrendeléseket elfogadnak egyéni és közületi vásárlóktól, postai, utánvétes szállításra is.

(A közületi vásárlók átutalással is fizethetnek.)

Tudományos kiadványok kedvezményes áron:

A FAMULUS
A TAKARÉKOS, TUDNI VÁGYÓ OLVASÓK KÖNYVESBOLTJA



AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185—881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 108 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémia Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudomány társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Ara: 27 Ft
Evi előfizetés: 108 Ft

Nyelvészeti kiadványok

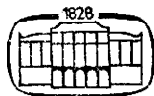
- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárrium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821+822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, fűzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székelnyelv földrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

A MAGYAR NYELV HETE 1989-BEN

- I. *Lőrincze Lajos*: Elnöki köszöntő
II. *Pozsgai Imre*: Megnyitó beszéd
III. *Benkő Loránd*: Nemzet és anyanyelv
Deme László: Monumentum aere perennius
Szabómihály Gizella: A szlovákból magyarra fordítás problémái Szlovákiában
Wacha Imre: A szituáció, a szöveg és a szándék együttese mint a beszéd hangzásának determinánsa
Somhegyi Gyula: Állandósult szókapcsolatok Sütő András Az Idő markában című művében
Szabó T. Ádám: Lakatos Demeter, a legkeletibb magyarság költője
Balázs Géza: Szövegszerkesztési sajátosságok Temesi Ferenc Por című regényében
Tolcsvai Nagy Gábor: Az elrejtett metafora verse
Lengyel Zsolt: A metanyelvről — pszicholingvisztikai megközelítésben
Sziksai Lajosné: Strukturális eljárások a tanítóképző főiskola nyelvtanításában



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

A MAGYAR NYELV HETE 1989-BEN

I. <i>Lőrincze Lajos</i> : Elnöki köszöntő	257
II. <i>Pozsgay Imre</i> : Megnyitó beszéd	260
III. <i>Benkő Loránd</i> : Nemzet és anyanyelv	262
<i>Deme László</i> : Monumentum aere perennius	271
<i>Szabó Mihály Gizella</i> : A szlovákból magyarra fordítás problémái Szlovákiában ...	277
<i>Wacka Imre</i> : A szituáció, a szöveg és a szándék együttese mint a beszéd hangzásának determinánsa	283

Íróink nyelve

<i>Somhegyi Gyula</i> : Állandósult szókapcsolatok Sütő András Az Idő markában című művében	291
<i>Szabó T. Ádám</i> : Lakatos Demeter, a legkeletibb magyarság költője	306
<i>Balázs Géza</i> : Szövegszerkesztési sajátosságok Temesi Ferenc Por című regényében ..	314
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Az elrejtett metafora verse	326

Nyelv és iskola

<i>Lengyel Zsolt</i> : A metanyelvről — pszicholingvisztikai megközelítésben	332
<i>Szikszai Lajosné</i> : Strukturális eljárások a tanítóképző főiskola nyelvtanításában	340

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

113. ÉVFOLYAM * 1989. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

A MAGYAR NYELV HETE 1989-BEN*

I.

Elnöki köszöntő

Igen tisztelt hallgatóim! A mostani ülés, a mai nap programja és az elkövetkező hét — vagy inkább hetek — eseménysorozata vitán felüli bizonyítéka annak, hogy Heves megye és Eger városa nemes hagyományaihoz méltó módon üli meg anyanyelvünknek ezt az évenként megismétlődő ünnepét.

Hálás köszönetet mondok ezért a házigazdának, a megye és a város vezetőségének a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöksége és a magyar nyelvi választmány vezetősége nevében.

Mostani ülésünk azonban nemcsak a Heves megyei anyanyelvi hét elindítója, hanem a magyar nyelv hete ez évi országos rendezvénysorozatának ünnepi megnyitója is. Engedjék meg hát, hogy az országos nyelvi választmány elnökeként néhány szót szóljak erről a vállalkozásunkról, mozgalmunkról.

Az idén már huszonharmadik alkalommal tartunk országsszerte nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő előadásokat, találkozókat a magyar nyelv hete alkalmából. Ez a huszonhárom év — közel egy negyed századnyi idő — önmagában is kellő magyarázat lenne arra, ha az egykori lelkes kezdeményezésen itt-ott már a megszokottság, vagy éppenséggel a kifáradás jelei mutatkoznának. De éppen a jubileumi összejevetelen, az elmúlt húsz év tapasztalatait összegezve mondhattuk el — lehet, némi elfogultsággal —, hogy az évek során rendszeresen meg tudott újulni ez a mozgalom, ha nem is mindenben s nem is olyan mértékben, ahogy szerettük volna. De: fokozatosan bővült a tematikánk, gyarapodott az előadások, találkozások száma, oldottabb, differenciáltabb lett nyelvművelésünk módszere.

Ami azonban a jövőt illeti, már nem lehetünk nagyon derűlátók.

Az előbbi évek tapasztalatai azt mutatják, hogy életünkben egyre inkább csökken a jelentősége, a fontossága az ismeretterjesztés azon területeinek, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a termeléssel, s amely ismeretek elsajátítása nem kecsegtet gyors anyagi haszonnal. Kevesebb támogatást kapnak a kulturális intézmények, vállalkozások, szervezetek. Ezért aztán ezek is kénytelenek elsőbbséget adni a gazdaságilag hasznosítható ismeret-

* Ebben az esztendőben Heves megye vállalta az ünnepi hét megrendezését. Az országos megnyitó ünnepségen Egerben, április 17-én hangzott el Lőrincze Lajos elnöki köszöntője, Pozsgay Imre államminiszter megnyitóbeszéde és Benkő Loránd akadémikus előadása. A három beszédet közöljük. A magyar nyelv hetéről hírvonatunkban beszámoló olvasható. (A szerk.)



terjesztésnek, hogy ezzel a maguk helyzetét megszilárdíthassák. Ebben a versenyben, küzdelemben az anyanyelvi ismeretterjesztésnek nem jut különösen kedvező pozíció; a terjeszkedés, a hatókörkiszélesítés igen komoly nehézségekbe ütközik. Nemcsak a központi támogatás csökkenése vagy elmaradása következtében. A különféle munkahelyek, intézmények, vállalatok dolgozói — bármilyen kedves volna is számukra anyanyelvünk, a nyelv titkai, érdekességei; jó használatának törvényei, szabályai —, munkaidejük letelte után nagy többségükben rohannak a második vagy harmadik műszak végzésére, a megélhetésért, a fennmaradásért folyó harcra, s a lélek balga fényűzése helyett „Másra kell ideg s velő, Józan dologra, Friss tülekedésre”, — hogy a költőt, Tóth Árpádot idézzem.

Ezt a helyzetet tükrözi, vagy úgy is mondhatnám, ennek a közállapotnak a következménye, hogy a magyar nyelvi hetek rendezvényeinek igen jelentős százaléka, esetenként a többsége iskolai előadás vagy más típusú, de iskolákban szervezett találkozók, beszélgetések, nyelvi játékok stb.

Ennek a kényszerű korlátozódásnak, leszűkülésnek azért bizonyos pozitívumai is vannak. Az iskola mégiscsak a legfontosabb helye mindenfajta ismeretszerzésnek; az itt megszerzett tudás, ismeret, ízlés, igényesség meghatározója lehet a tanuló egész életének; a mai fiatalság nyelvi igényessége, ízlése a döntő tényező abban, hogy milyen lesz a jövő nemzedék nyelvi — és emberi — magatartása. Sokkal többet, alaposabban kell tehát foglalkoznunk az iskolai anyanyelvi oktatás, anyanyelvi nevelés elvi, módszertani és gyakorlati kérdéseivel, mint eddig tettük, belevonva ebbe a kérdés- és feladatkörbe természetesen a család példaadó vagy tudatosan is nevelő szerepét is.

A magyar nyelv hetének idei központi témája azonban azt mutatja, hogy az idők változásának van a mi munkánkban is megmutatkozó pozitív szerepe, következménye is. A magyar nyelv ápolásának, megőrzésének gondja most már nemcsak belső magyar ügy; nem államhatárok, hanem nyelvhatárok korlátozzák érvényességi körét; nem állampolgársága, hanem kinek-kinek a saját döntése határozza meg, akar-e élni anyanyelvével, akarja-e őrizni magyar nyelvét, magyar tudatát és kultúráját. S nekünk segítséget, támogatást kell nyújtanunk mindazoknak, akik a határainkon túl ilyen gondokkal, alapvető emberi jogaik érvényesítéséért küzdenek.

A jelenlevők többsége tudja, de talán mégsem fölösleges rá utalnom: a magyar nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő munkában a kisebbségek joga nyelvünk és kultúrájuk megőrzéséhez nem merőben új kérdés és feladatkör. Nem az az anyanyelvi hetek történetében sem. Jubileumi ülésünkön három évvel ezelőtt ezt mondtam erről Miskolcon:

„Külön fejezetet érdemelne beszámolóinkban az a tény, hogy a magyar nyelv hetét időnként és helyenként az a n y a n y e l v e k h e t é v é tágitottuk. Hazánk nemzetiségi politikájának szellemében különféle rendezvényeket szerveztünk, alkalmakat teremtettünk arra, hogy a velünk élő nemzetiségi lakosság is ápolhassa a maga anyanyelvét, őrizhesse saját népi kultúráját. Az anyanyelvek hetének rendezvényei nyilvánvalóan biztatást is jelentettek például Békés vagy Baranya megye nem magyar anyanyelvű lakosainak, hogy megvan a lehetőségük arra, hogy vállalják önmaguk múltját, hagyományait. Jól tudjuk, hogy ebben a kérdésben nem elég a nemzetiségekre vonatkozó törvény: a többségi népnek biztatni, segíteni is kell a kisebbséget, hogy a b e t ű k b ű l é l e t, a z e l v i l e h e t ő s é g b ű l v a l ó s á g l e g y e n.”

Amikor a határainkon belül élő nemzetiségeket anyanyelvük, nemzeti kultúrájuk megőrzésére biztattuk, bevallom, többünkben — ki nem mondottan — az az óhaj is megfogalmazódott: bárha másutt is, határainkon kívül is hasonló gesztussal viszonzoznák kezdeményezésünket.

De — és ez is ide tartozik — volt közvetlen kapcsolatunk is a szomszédos államok magyarságával, annak különböző intézményeivel, rétegeivel. Ezt a sokágú, sokszínű kapcsolatrendszert most nem részletezem, csak utalásszerűen említek közülük néhányat. Közös szerveztük (hazai és jugoszláviai magyarok) Adán a rendszeresen ismétlődő Szarvas Gábor-ünnepélyeket; részt vettünk Kassán a Kazinczy-napok ünnepein. Vendégtanáraink, előadóink segítették Jugoszláviában, Csehszlovákiában, Romániában, a Szovjetunióban a magyar nyelv és irodalom oktatását s ezzel együtt a nyelvápolás munkáját. Sok év óta rendszeres továbbképző tanfolyamot szerveztünk (szervez az Országos Pedagógiai Intézet) a környékbeli államok magyartanárai részére, s ebben minden alkalommal kiemelkedő helyet kap a nyelvművelés, a nyelv-megőrzés. A felsorolást még folytathatnám.

Ezek a kapcsolatok nem voltak egyformák, de minőségük, intenzitásuk ugyanazon országon belül is változott időnként. A lehetőséghez képest próbáltunk segíteni: a nyelvi gondok feltárásában, módszertani ismeretek átadásában, új szakirodalom, könyvek megismertetésében stb. Tapintatosan kerülve mindazt, ami együttműködésünket, a magyar nyelvért és kultúráért való közös munkának folytatását zavarhatta, veszélyeztethette volna. A közös törekvés nem járt osztatlan sikerrel: jobbról is, balról is kaptunk bírálatokat; találkozhattunk (ittthon is, odakint is) a nacionalizmus, sovinizmus, a más államok belső ügyeibe való beavatkozás, hivatalos külpolitikánk irányvonalától való eltérés vádjával stb. Mindez meglehetősen korlátozta együttműködésünk hatékonyságát.

Hiszem és remélem, hogy a mostani összejövétel határkő, új fejezet elindítója lesz a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak a kisebbségben élő magyarsághoz fűződő kapcsolatában. Ennek a változásnak az elindítója annak a felismerése, hogy bizonyos alapigazságoknak ismert tételek nem fedik az igazságot, a valóságot. Például hogy a szocializmus megoldotta a kisebbségi kérdést. — Sajnos nem oldotta meg. Vagy hogy a szocialista államok törvényei biztosítják a nemzeti kisebbségek jogait nyelvük és kultúrájuk ápolására, őrzésére. Sajnos, nem biztosítják, legfeljebb csak papíron.

Felismerés-t mondtam, de inkább *elismerés*-t, *beismerés*-t, vagy ami még pontosabb: a *kimondás* szót kellett volna használnom, mert több mindent tudtunk, csak nem mondtuk ki.

Szükség van alapos, pontos felmérésre, a baj okainak kendőzés nélkül való, tárgyilagos feltárására, a diagnózis megállapítására, de nem indulunk el egészen a semmiből.

Tudtuk, és tudjuk, hogy szürkül, szegényedik a magyar nyelv a kisebbségi sorsban. Szürkül, szegényedik, mert passzivitásba, szinte azt mondhatnám, illegalitásba szorul. Nem használják, nem gyakorolják eleget. Nem a nyelv szegényedik tehát valójában, hanem a nyelvet használók nyelvismerete zsugorodik össze. A kisgyerekeknek hiányzik az óvoda; az iskolában is főként a többségi nyelven beszél (ahol nincs nemzetiségi iskola); felsőbb iskolában (ha eljut oda) ugyancsak nem az anyanyelvet gyakorolja; nem ad lehetőséget magyar nyelvgyakorlásra munkahelye sem.

Szürkül, szegényedik, mert elapadtak, elapadnak fenntartó, gazdagító,

felfrissítő forrásai; a magyar nyelvet árnyalataiban, gazdagságában megmutató i r o d a l o m, a magyarul való olvasás is hiányzik a mindennapok életéből, s korlátozódik a kapcsolat azzal a közösséggel is, amely az élő nyelvet a maga sokszínűségében fenntartja és tovább viszi.

Nincs l e h e t ő s é g, alkalom, mód a nyelvgyakorlásra, a nyelv-gazdagításra. Ezeknek a hiányzó alkalmaknak a pótlása sokszoros terhet ró a kisebbségi emberre. S formális szabadsága ugyan van rá, a törvény betűje nem tiltja, de valódi lehetősége nincs; törekvésében a körülmények inkább gátolják, mint támogatják.

A gyereket társai gúnyolják magyar beszéde miatt, a történelemtanórákon is inkább kisebbségi érzését erősíti, mint magyar öntudatát. Jövője, felsőbb iskolába való felvétele bizonytalan. De — kisebbségiek vonatkozásában — hasonló a helyzet a társadalom minden korosztályában, rétegében: a nyelvi leépülés emberi leépüléssel jár együtt. Állandóan azt kell tapasztalnia a felnőtt embernek is, hogy nem teljes jogú tagja a társadalomnak.

S az állam megértően biztatja: tanulj meg a többség nyelvét, az állam nyelvét minél jobban, s akkor majd megszűnnek vélt és valódi sérelmeid, akkor majd valóban teljes jogú állampolgár lehetsz. S ehhez meg kapsz minden segítséget. Sok lehetőséget a többségi nyelv gyakorlására. Állást ott, ahol nem is lesz módod magyarul beszélni. De te is igyekezz, ne azzal foglalkozz, aminek ügyse veszed sok hasznát.

Az állam — minden állam — magatartása persze érthető. Az egynyelvű társadalomra kevesebb a kiadás, kevesebb vele a gond. Kevesebb a másként gondolkozó, s nem kell tartani határkiigazítási igénytől sem. A kisebbségi embert azonban nem nyugtatja meg az így felvillantott békés és boldog jövő. Mert asszimiláció ugyan van, minden nép és ország története ezt mutatja, de azt szeretné, ha szabadon dönthetne abban a kérdésben a maga, s lehetőség szerint utódai esetében is. És ne kelljen ezért másodrendű állampolgárként élni azon a földön, amelyen elődei is éltek...

Tisztelt hallgatóság! Igen súlyos, fájdalmas kérdések; ezek korunk nagy próbája, hogyan tudja őket minél humánusabban, minél sikeresebben megoldani. A mi feladatunk az, hogy a magunk eszközeivel és módszereivel minél hathatósabban segítsük az előbbrelépést, remélve, hogy olyan időszakhoz értünk el, amely közelebb hozza az emberséges megoldás lehetőségét anélkül, hogy a nyelvben egymástól különböző embereket egymás ellen fordítaná.

Hogy reményeink mennyire jogosak, arra nézve talán biztatást kapunk Pozsgay Imre államminiszter úrtól, akinek most ismételten megköszönöm, hogy megjelent közöttünk, s tisztelettel felkérem, nyissa meg a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nyelvi választmányának országos rendezvényét, a magyar nyelv hetét.

Lőrincze Lajos

II.

Megnyitó beszéd

Tisztelettel köszöntöm a mai ünnepi összejeövetel minden résztvevőjét, és őszinte tisztelettel vállalom ezt a nagyszerű feladatot: megnyitni a magyar nyelv ünnepi hetét. Eme vállalkozásra készülve a politikus, aki a minden-

napok robotosa, faggatja önmagát: illetékes-e ezen a fórumon szólni? Nem az-e a dolga, hogy ilyen-olyan megbízóra hivatkozva átadja üdvözlét, tolmácsolja elismerését a vállalkozásnak.

Azt hiszem, nem ez a dolga. Ezt egy díszes táviratban is le lehetne intézni. Vallania kell arról, hogy mit tehet egy fellendülőben lévő politikai mozgalom azért, hogy a magyar nyelv becsületét, hasznát, érvényességét magasabb fokra emelhesse, és ebben valóban van a politikának is dolga.

Itt nem szaktudományos gyülekezetre van szükség, mert bár szak-tudósok illetékessége, s felkészültsége nélkül tévelyeghetünk, tájékozatlanul, bizonytalanul tipródhatunk anyanyelvünk körül, de egy egyetemes magyar nemzeti nyelvmozgalom nélkül nem lesz nyelvi felemelkedés ebben az országban. S most, ennek a mozgalomnak lendületet adhat a politika is. Én itt találok a magam, s a politika illetékességét.

Az első kérdés az lehet, hogy sajátos, különleges érték-e magyarnak lenni. Kényes kérdés ez. Mert csak ha erre válaszoltunk, akkor érdemes anyanyelvünkkel s nyelvünkön keresztül kultúránkkal foglalkozni. Hivalkodás nélkül és tiszta szívvel vallom, hogy érték magyarnak lenni, s a magyarság nélkül szegényebb lenne Európa, szegényebb lenne a világ. Ez nem a szembenállás politikája. Ez az együttműködési készséget s az értékörzés igazi politikáját fejezi ki.

Az itt a kérdés, hogy beléphetünk-e ismét Európába, s milyen árat kell majd fizetnünk ezért. Én azt hiszem, Európába csak magyarságunkban és anyanyelvünkben megerősödve léphetünk be. Aki úgy hiszi, hogy önfeladással, saját önmeghatározó képességünk elvesztésével térhetünk vissza Európába, az súlyosan téved. Ellenvetéseket hallok, lépten-nyomon ellenvetésekbe botlunk. Nemzetközivé válnak a termelőerők, multinacionálissá a tőke. Az emberi kapcsolatok nem szűkíthetők országhatárok közé, mégkevésbé nemzeti keretek közé. Miért van hát szükség a lármára a nyelvművelés, a nyelvi felemelkedés mellett?

Úgy hiszem, a legnagyobb tévedést azok követik el, akik nem veszik észre, hogy Európa legsikeresebb országainak egyike sem adott fel semmit nemzeti önazonosságából. Úgy tudott a nemzetek közösségébe belépni, s úgy tudott közös termelőerők talaján nemzeti sajátossággként élni. Ezt a tanulságot szerettem volna első helyen megemlíteni, tehát mikor éppen megint költözködőben vagyunk, készülődőben arra, hogy nagy garral európainak jelentsük ki magunkat, gondoljunk rá: nyelvünk nélkül, nyelvünkben való megerősödés nélkül ez nem fog sikerülni.

A hazai közösségek dolgáról is szeretnék valamint mondani. Hamis meg kényszerített közösségek, a nyelvi kifejezési készséget is leépítő közlési rendszerek után verseny lesz a politikában, s ez a közlés igényeit is átalakítja. Úgy vélem tehát, hogy a másik nagy lendítő ereje nyelvi műveltségünk kiteljesedésének megint csak a politikából származik. Abból a politikából, amelyik immár az új szerveződések, mozgalmak világában mindenkitől megköveteli majd, hogy színt valljon. Színt vallani pedig tétova, bizonytalan kifejezési eszközökkel nem lehet, legfeljebb csak rejtőzködni. Ebben a helyzetben és ilyen körülmények között a nyelvi gazdagság az önazonosság, a csoportok, mozgalmak, irányzatok önazonosságának kifejező eszközei.

Amikor a tagoltságát kellett egy társadalomnak elrejtetni, amikor az egy-neműsítés volt a politikai program, akkor érthető módon csak beavatottaknak szóló három-négyszáz szavas szókinccsekkel lehetett politikai üzeneteket továb-

bítani ebben az országban. Egy bürokratikus nyelv felelősséget eltakaró, rossz magatartást sugalló tatárjárása után olyan politikai korszak következik, hogy nem áll meg a lábán az, aki kifejezési eszközeivel, az anyanyelv gazdagságával nem tud élni.

És ha megnyitó gondolataim kiinduló pontja az volt, hogy érték magyar-nak lenni, s ezért az értékért érdemes megküzdeni, megőrzésének feltételeit megteremteni az anyanyelvben is, igazat kell adnom Lőrincze Lajosnak, hogy magunkat csonkítjuk meg, ha a Kárpát-medencében nem 15 milliós magyarságban gondolkodunk. Ha ezt szomszédaink és barátaink nem így gondolnák, akkor ők maguk is az öncsonkítás útjára lépnek. Elvesztenének valamit Európa lelkületéből, szellemiségéből, amely nekik is kincsük lehet. Ezt a kincset a magyarság teremtette meg ezer esztendő alatt a Kárpát-medencében. Ezért itt magyarnak lenni nem valamiféle szupremációt jelent, de mindenképpen vállalást, küldetést azért, hogy ennek a térségnek a népei ne balkáni csetepatékban éljék fel képességeik legjavát, hanem egymás gazdagításában. S mondani ezt azért szükséges éppen ma, mert egy ilyenfajta magatartás kísértete, tudjuk jól, itt van Kelet-Európában, Közép-Európában.

S végül, de nem utolsósorban ismét Európa felé fordulva: nekünk, Európában, Közép-Európán keresztül vezet az út. A mi hitünk, meggyőződésünk szerint Közép-Európa nem álom és nem illúzió, hanem valóság. Valóságnak kell hinnünk azért, mert enélkül nem lesz olyan civilizált és kultúrált szomszédi környezet, amelyben a magyarság bátorsággal vallhatja magát magyarnak. S megint rossz tájékozódási pontokat keresünk majd, mikor megadatott a kivételes történelmi pillanat: demokrációt csinálni, közéletet, önmagukat meghatározni képes közösségeket, s tájékozódási lehetőség nélkül maradvá mégis ismét nyomás alatt cselekszünk. S ezt a nyomás összeroppanás követheti.

Nem vészjeleket akarok leadni, egyáltalán nincs erre ma szükség. Csak annyit és csak azt, hogy tudatosítanunk kell, nyelvünk gazdagsága nélkül, nyelvünk gazdagságának elvesztése után itt a Kárpát-medencében Európa koldusai leszünk.

Ezzel a gondolattal nyitom meg A magyar nyelv ünnepi hetét; kívánom a résztvevőknek, érdeklődőknek, hogy személyes elszántsággal, belső ösztökéléssel és kifelé forduló igyekezettel ragadjanak minél több embert magukkal ennek az eszmének a jegyében.

Pozsgay Imre

III.

Nemzet és anyanyelve

1. Ez az előadás már csak jellegénél fogva sem lehet alkalmas arra, hogy a címében jelzett két alapfogalmat: a *nemzet*-et és az *anyanyelv*-et tudományos elmélyültséggel és részletességgel meghatározhassa. De ez egyébként is hálátlan és részben megoldhatatlan feladatot jelentene, hiszen különösen a nemzetfogalom kifejtésének kísérleteivel, ennek szakirodalmával szinte egy könyvtárat lehetne megtölteni; s rögtön hozzátehetem, anélkül, hogy végleges

és egyértelműen tisztázott megállapítását birtokolhatnánk. A nehézség oka: a nemzet történeti kategória, azaz jellege a történelem folyamán fokozatosan alakult ki és többszörösen változott, továbbá társadalmi szempontból is sokrendbeli, nagyon bonyolult összetevők együttese. Az anyanyelv fogalmának meghatározása ugyan nem vet fel ennyire sokrendbeli nehézséget, de mind egy-egy társadalmi közösségnek, mind az egyéneknek a viszonylatában problematikája szintén szövevényesebb annál, hogysen taglalásába itt belebocsátkozhatnék.

Mindebből az is következik, hogy előadásom a két fogalom viszonyának nem kevésbé sokrétű témakörét sem foghatja át a maga egészében és minden vonatkozásában, csupán néhány részletet ragadhat ki abból, olyanokat, amelyekben a figyelemnek a történeti problematika nélkülözhetetlensége mellett is elsősorban a mi mai viszonyainkra kell irányulnia.

2. Hogy nemzet és anyanyelv mily szoros kapcsolatban voltak és vannak egymással, azt többek között az is élénken jelzi, hogy a nemzetfogalomnak igen nagyszámú és változóan sokféle kritériumot tartalmazó meghatározási kísérletei között egyetlen egy sincs, amely a közös nyelvet ne említené. Sőt a legtöbb ide vágó véleményben korai időktől napjainkig a nyelv szerepel a kritériumfelsorolások élén. *Lingua et mores, lingua et consuetudines* — nyelv és szokások, hagyományok — volt már az európai középkor társadalmi alapállása. Ez a fogalmi kapcsolás világosan mutatja, hogy a nemzeti létnek, illetőleg ennek tükröződéseként a nemzettudatnak az anyanyelv összetartó ereje, az anyanyelvi közösség érzete alapvetően fontos tényezője és determinálója volt és marad.

Természetesen a magyar nemzettudat formálódását is régi időktől fogva az anyanyelv közössége táplálta igen hatékony módon; és a magyar nyelvre irányuló egységesítő, fejlesztő, pallérozó törekvések mögött is mindenkor a magyarság összetartozásának felismerése és erősítése munkált. Modern nemzetté válásunknak és mai nemzeti nyelvünk kialakulásának folyamatában a kiteljesedést — mint jól ismeretes — a magyar felvilágosodás hozta meg, és a magyar reformkor tetőzte be. Milyen mély igazsággal és gyönyörű szóval fogalmazták meg a nyelv szerepét a nemzet életében már a felvilágosodás írói. Idézem Kármán Józseftől: „Mindnyájunknak kívánsága Nemzeti Nyelvünk' Virágzása . . . Es az a' Palladium . . . ez az a' Mód, a' mely Nemzetünket Lételeben meg-tartja, az a' Jegy, a' melly meg-ójj, hogy a' többiek között el ne olvadjunk” (Uránia, Bevezetés). Kazinczy véleménye: „A' Nyelv egyik legfőbb kincse, egyik legfőbb dísze a' Nemzetnek, s' a' Nemzeti Léleknek mind igen szép képe, mind hív fenntartója 's ébresztője” (TudGyűjt. 11: 6).

Mindehhez mai viszonylatban sincs már sok hozzátenni való. Hiszen a jelenben is az anyanyelv közvetíti számunkra a nemzeti múlt történeti-társadalmi örökségét, ez kapcsol be bennünket igen nagy meghatározó erővel a ma nemzeti közösségébe, segítségével ismerjük és értjük meg a mai valóságot, általa szerezzük meg és hasznosítjuk tudásunkat, ez jeleníti meg, fejezi ki gondolkodásunkat, érzelmeinket, melyek nemzeti létünkhöz, sorsunkhoz kapcsolnak.

A nemzetnek és nyelvének ez a közvetlen kapcsolata persze nem jelenti azt, hogy a nemzet mint történeti-társadalmi kategória csupán nyelvi alapokra épül. A nemzetfogalom meghatározásában ugyanis a nyelv mellett más ténye-

zők is lényeges szerepet játszanak, mint például a közös múlt tudata, a történeti hagyományok, az anyagi műveltség egysége, a szellemi műveltség együttesen birtokolt elemei, benne az irodalmi hagyomány, a szokások, viselkedés stb. közössége, a nemzeti érdekekhez fűződő közös viszonyulás, az együttes érzelmi kötődés, a nemzeti lét tudatos vállalása. Szükséges azonban megjegyezni, hogy a nyelvi problematikával ilyen vagy olyan módon, közelebbi vagy távolabbi áttétellel szinte mind érintkeznek. Ez a körülmény a nyelv szerepét a nemzet életében csak még jobban kiemeli.

3. Ezek után nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi tudat, szemlélet, érzület szervesen, elválaszthatatlanul illeszkedik bele a nemzettudatba, a nemzeti önismeretbe, a nemzeti lét átérzésébe és átélésébe. Megfelelő ismeret- és élményanyag, pozitív érzelmi töltet, viszonyulás nélkül azonban sem együttesen, sem külön-külön nem érvényesülhetnek, nem tölthetik be szerepüket sem a nemzeti közösség, sem az ahhoz tartozó egyének életében. A nélkülözhetetlen érzelmek viszont — nem győzöm hangsúlyozni — e tekintetben igen nagy mértékben a múlt ismeretéből, magunkénak vallásából, tudatunkban éléséből táplálkozik. Ezzel nem a történelmi tényezőnek a szerepét akarom szembeállítani az anyanyelv jelen társadalmi funkciójának felismeréséből is fakadható élményanyaggal és érzelmi velejárókkal. De ha nincs benne tudatunkban az a történelmi szerep, amely a magyarságot múltjában is ezernyi szállal kötötte anyanyelvéhez, ha nem ismerjük, mit jelentett évszázadok viharai között a magyarság számára, a magyar lét, a magyar művelődés számára anyanyelvének közössége, akkor tudati-érzelmi gyökereinket vágjuk el anyanyelvünk szemléletében.

A magyar történelmi közműveltség e viszonylatban sajnos nem egészen áll azon a fokon, ahogyan nagy kulturális hagyományú nemzetek saját múltjukat általában és azzal szoros összefüggésben saját nyelvi múltjukat ismerik és tekintik. Szomorúsággal s szinte évről évre növekvő meghökkenéssel szoktam tapasztalni, hogy magyar szakos egyetemi hallgatóim, akik pedig a magyar társadalom jövődjé szellemi elitjéhez, magvához fognak tartozni, mily keveset hoznak magukkal a magyar múlt, a nemzeti hagyományok ismeretéből, mily keveset kapnak vagy vesznek föl ezekből a középiskolában, és szívnak magukba mai iskolán kívüli szellemi kultúráinkból, a környezetből, a családból. Alig birtokolnak valamit a nemzeti műveltség olyan általános elemeiből, mint a magyar történelem, a magyar irodalmi múlt, a magyar művelődés története, s halvány fogalmaik is alig vannak a magyar nyelv korábbi életéről, az érte folyó, egyúttal a nemzeti ügyet is szolgáló szellemi küzdelmekről, a magyar nyelv és a magyar irodalom, kultúra ügyének sok évszázados összefonódásáról, a határokon kívül rekedt magyarságról, e néprészlegek nyelvének fontos történelmi szerepéről és mai nyelvi sorsáról. És ha így állunk az egyetemi hallgatósággal, akkor mit várunk, várhatunk el a szélesebb társadalmi rétegek felnövekvő nemzedékeitől?

A nemzeti múlt és benne a nyelvi múlt ismeretének huzamos elhanyagolása, elrekesztése — amelytől nem voltak éppen mentesek elmúlt évtizedeink — nem csupán az anyanyelv iránti érzelmi közömbösséget táplálja, ami a nemzeti tudat elmélyülésének önmagában is ellenhatásul szolgál, hanem az ismerethiány ugyanakkor kivált társadalmunkból paradox, torz, nem kívánatos eszméket is népünk, nyelvünk eredetének keresésében, kihívja és táplálja ide utaló áltudományos képzelgések társadalmi terjedését, hamis

nyelvi-őstörténeti vélekedések elburjánzását, sumerizmust meg hasonlókat; sőt a mai nyelvi gyakorlat terén is tápot adhat szélsőségesen, tudománytalanul „tudálékoskodó”, kákán is csomót kereső, konzervatív, túllihegő, purista stb. nézeteknek.

Hogy a magyarság sorsának, nyelvi múltjának nem ismerése mai gyakorlati viszonylatokban milyen sok más egyéb, bántó, méltatlan megnyilvánulást hozhat és sajnos hoz is felszínre, arra a példák sorozatával lehetne még utalni. Amikor nálunk ugyan jóakarattal, de annál mélyebb tudatlansággal csodálkoznak rá a szomszéd országokból jövő magyarokra, hogy milyen jól, szépen beszélnek magyarul (ennél nagyobb sértés persze mondjuk egy erdélyi magyar számára ki sem volna található); amikor a tömegkommunikáció képviselői tudatlanságból vagy kényelmességből elferdített, idegen írásmód alapján emlegetik a szomszédos országok magyar nemzetiségű, magyar nevű személyeit, sportolóit, idegen néven történelmi magyar városait stb. stb. — akkor mind egy hamis nemzeti-nyelvi tudat vetületei állanak előttünk. A történeti-nyelvi tudatlanságnak, közömbösségnek ilyen és sok hasonló példáit ma kevés helyen lehetne megtalálni Európa műveltebb régióiban.

4. Ennek az előadásnak a témája egyébként magától értetődően foglalja magába a határokon túli magyarság anyanyelvének problematikáját is. Aki történeti tudattal szemléli e kérdést, annak számára nem lehet vitás, hogy a magyarságnak mai országunk körül élő nagy tömegei nemzetünknek éppúgy alkotó részei, mint mi itt, határainkon belül. Korábbi nemzeti közösségükből való politikai kiszakadásuk, az államhatárok fejük fölötti átlépése, állampolgárságuknak, államnyelvi közegüknek a megváltozása, anyagi és szellemi életfeltételeiknek részben mássá formálódása nemzeti hovatartozásukat alapvetően nem tépte szét, legalábbis addig semmi esetre sem, amíg anyanyelvük rendszeres használata, közös történelmi múltjuk tudata, nemzeti identitásuk ismerete és megvallása, érzelmi viszonyulásaik a korábbi kötelekeket számukra fenntartják. Nemzetiséggé, nemzeti kisebbséggé csak mai állami közegük szempontjából nézve váltak, ami természetesen az ahhoz való kötelező állampolgári lojalitást is feltételezi, de ez a tény nem ellentétes nemzeti hovatartozásukkal, azonosság-tudatukkal, magyarságukkal.

Hogy ebben a tényben éppen az anyanyelvnek és az ahhoz sok-sok szállal fűződő kulturális örökségnek, tudati-érzelmi velejáróknak mekkora szerepük van, azt nem kell magyarázni. Ezt tanúsítja az a sajnálatos tény is, hogy ahol a nemzeti kisebbségek ellen elnemzetlenítő törekvések kapnak lábra, ott a támadás elsősorban az anyanyelv ellen irányul, illetőleg mindaz ellen, ami az anyanyelv megtartását biztosíthatja. A szülőföldön való tartózkodásnak, az anyanyelvi közösségben megmaradásnak a joga, az anyanyelven való tanulás joga, a közösségi kulturális hagyományok ápolásának, a kulturális szervezetek, intézmények fenntartásának joga és hasonlók — mint az általános emberi jogok részei — tartoznak itt a támadási célpontok közé. A határokon kívüli magyarság nemzeti léte tehát legelsősorban éppen anyanyelvén keresztül kerül egyre súlyosabb veszélybe.

E szomorú tények ellenében viszont jóleső érzésekkel, nemzeti jövőnkbe vetett reménységgel tölthet el bennünket, hogy államunk vezetése újabban egyre inkább felismeri, és fokozódó határozottsággal ki is nyilvánítja, hogy a határainkon kívül élő magyarság is nemzetünknek a tartozéka, és sorsa — benne igen fontos helyen anyanyelvének sorsa — nem közömbös a szá-

munkra, s többé nem fogjuk hallgatásba temetni ide vágó nemzeti sérelmeinket.

Amikor anyanyelvünknek a nemzeti művelődésben betöltött kiemelkedő szerepéről, a hozzá való érzelmi viszonyulás szükségességéről, a megbecsülésében ránk háruló nemzeti feladatokról, a használatához, megőrzéséhez való nemzeti jogainkról beszélünk, ezek a nézeteink magától értetődően semmiféle szempontból sem irányulnak más nyelvek ellen. Nem feledkezhetünk el mindenekelőtt arról, hogy minden élő nyelv anyanyelv: minden más nemzetnek és minden más nemzethez tartozó egyénnek ugyanaz a viszonya saját anyanyelvéhez, mint nekünk a miénkhez, ugyanolyan történelmi tradíciók, ugyanolyan törekvések, érzelmek kötik őket hozzájuk. A magyar nyelv számára is csak olyan és annyi megbecsülést kérhetünk és várhatunk el, amilyent és amennyit mások saját anyanyelvének mi megadunk. Ezért fér meg államunk fokozódóan megértő nemzetiségi politikájában más nyelvek jogilag is biztosított, gyakorlatilag is megvalósított felkarolása saját nemzeti nyelvünk szeretetével és ápolásával.

5. Visszatérve nemzet és anyanyelv kapcsolatának — hogy úgy mondjam — a „belső” ügyeire, mindenekelőtt egy közismert tényre kell utalnom. Nemzeti egységünket ma nyelvi vonatkozásban elsősorban egységes, normatív, eszményi jellegű és szerepű köz- és irodalmi nyelvünk testesíti meg, mely anyanyelvünk legfőbb, legfontosabb változata, kulturális örökségünk egyik kiemelkedő vívmánya, mai műveltségi szintünk elsőrendű mércéje és kifejezője, igényesebb írásbeliségünk és közszíntéren folyó beszédtevékenységünk mindennapi eszköze. Kiművelésében ma már nincsenek ugyan olyan jellegű feladataink, mint amilyenek a felvilágosodás kora és a reformkor magyar nemzedékeire hárultak, hiszen alapvető jellegében, szerkezetében kialakulva áll rendelkezésünkre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nincsenek vele szemben további kötelezettségeink. Mindenekelőtt az, hogy legfőbb tulajdonságait: egységes, normatív és eszményi voltát féltve őrizzük, esztétikai szintű felhasználását értjük és értékeljük, az élet haladása szerinti továbbfejlődését pedig saját karaktere figyelembevételével segítsük.

Azokról a színterekről és módokról, amelyek lehetőséget nyújtanak számunkra, hogy közös nemzeti műveltségünknek ezt a fundamentális elemét óvjuk, ápoljuk és gyarapítsuk, a továbbiakban még teszek majd néhány észrevételt. De amikor nyelvi szttenderdünkre: köz- és irodalmi nyelvünkre mint a műveltségben a nemzeti egységnek kétséget kizáróan legfőbb letéteményesére és kifejezőjére tekintünk, nem szabad megfedkezni arról sem, hogy a magyarságnak nagy tömegei anyanyelvünknek nem vagy nem mindig ezt a változatát beszélik. A vidéki, ott is elsősorban a falusi és jórészt a kisvárosi lakosság ma is többé-kevésbé őrzi helyi beszédváltozatait, anyanyelv-járását. A tudományban objektíven, mondhatnám szenvtelenül tudomásul kell venni, hogy ezeknek a nyelvi változatoknak — egyes vidékeknek a nemzeti lét szempontjából tragikus mai kisfalu-pusztulásán kívül is — nem kedvez az idő, nem kedvez a modern élet; hogy visszaszorulásuk bár lassú, de elkerülhetetlen folyamat. Azt is látnunk kell azonban, hogy e nyelvi változatok használói nemcsak a nemzet társadalmilag értékes elemei, hanem a tőlük használt közlésmódok a nemzeti műveltségnek is lényeges emlékei, a nemzeti hagyománynak is fontos részei, a szülőföldhöz tartozásnak, onnan el nem szakadásnak is jelképei; s persze a magyar nyelv egészét sajátos ízekkel szí-

nesítő, gyarapító, önmagukban is igen értékes változatok. Nem az üldözés, nem a gúny, pusztítás jár ki tehát nekik, s a nyelvjárásban beszélőknek sincs semmi okuk tudatos kerülésükre, titkolásukra, szégyenlésükre. Baj, hogy az efféle negatív nyelvi szándékokra és magatartásokra nálunk rengeteg példa van a társadalmi gyakorlatban; közülük is hatásfokában a legrombolóbb, hogy pedagógusaink nem kis része a magyar köz- és irodalmi nyelv meg-tanításának különben helyes, fontos kívánalmát összekapcsolja, összekeveri a nyelvjárási beszédmód visszaszorításával, sőt irtásával. Sajnos, ez is lényeges jegye anyanyelvi műveltségünk tudati szintje mai alacsony fokának. Pedig nálunk sokkal magasabb nemzeti-nyelvi kultúrával rendelkező nemzetek lehetnének példáink arra, hogy mily szépen megfér egymás mellett, sőt az egyén nyelvhasználatának milyen sajátos ízt ad az úgynevezett belső két-nyelvűség, amikor is akár a legműveltebb beszélők is a közlési szituáció, a helyi alkalom, környezet szerint használják, váltják köz- és irodalmi nyelvüket jól megőrzött regionális változatokkal, eszükbe sem jutva, hogy az utóbbiban valaki is műveletlenségük jelképét láthatná.

A belső kétnyelvűség sajátos nemzeti értékei magától értetődőleg nem zárják ki azt a fontos kívánalmat, amely minden társadalom számára, de különösen a kis lélekszámú, nem világnyelveket beszélő nemzetek számára, mint amilyen mi is vagyunk, kötelező érvényű és alapvető értékű: idegen nyelvek, különösképpen világnyelvek minél szélesebb körű ismeretét. E tekintetben azon az elsőrendű gyakorlati érdeken túl, hogy idegen nyelvek tudása a modern életnek, a világ tágulásának, a nemzetközi érintkezés erősödésének velejárója, és a műveltségszerzés szélesítésének is hatásos eszköze, azt is számításba kell vennünk, hogy a szélesebb körű nyelvismeret áttételesen gyarapítja anyanyelvi műveltségünket is, mert az összevethetőség révén tudatosítja saját nyelvi jellegzetességeinket és értékeinket, sőt mértékkel, ízléssel, józansággal felhasználva új elemekkel gazdagíthatja anyanyelvi frazeológiánkat, szókincsüket is.

6. Előadásom hátralevő részében anyanyelvünk iránti nemzeti kötelezettségeinkről szeretnék még néhány gondolatot felemlíteni.

Manapság gyakran hallani, hogy „romlik a magyar nyelv”. Tudományos értelemben ez így persze nem áll: anyanyelvünk, ha megfelelően élünk vele, ha kihasználjuk a benne levő adottságokat, tökéletes eszköz lehet jelenleg is mindenki számára. Eléggő áll azonban e megállapítás a nyelvhasználatra, illetőleg a nyelvhasználókra, mert azok bizony jól érzékelhetően „romlanak”. Ez a romlás gyökereiben sajnálatosan gyarapodó negatív társadalmi folyamatokból táplálkozik, hiszen a nyelvi magatartás igen nagy mértékben a társadalmi magatartás függvénye. Akinek a gondolkodási készsége laza, felszínes, zavaros fogalmi tartalmú, annak a szövegformálása is pongyolává, zavarossá válik; akinek nincs önálló, kreatív gondolkodása, annak közlésében klisék, panellek, sablonok tömege lesz uralkodóvá; aki felületes, nemtörődő, hebrencs életvitelében, munkájában, annak beszéde is rendszerint kapkodó, hadaró, rossz artikulációjú, és írásmódja is trehány, elkapkodott, rosszul olvasható; aki kíméletlen, alantas, szemérmetlen viselkedésű, annak nyelvi közlésében is a durvaság, ízléstelenség, trágárság dominál; aki feltűnési viselkedésben szenved, sznob felfogású, az a köz számára érthetetlen szavakkal, kifejezésekkel dobálózik, részben fölösleges idegen elemekkel tömi tele beszédét és írását; és még bőven folytathatnám az efféle felsorolást. Mindez a hatás-

irány természetesen fordítva is fennáll, kölcsönös jellegű: az említett kifejezési szokások a társadalmi magatartásra is visszahatnak, és azt, illetőleg annak alakulását nagy pontossággal jelzik is.

Ezekre a nyelvi jelzésekre, mint társadalmi-politikai szempontból is kedvezőtlen tüneteket magukban hordó, erősödő folyamatokra, amelyek az apróbb grammatikai hibáknál jóval veszélyesebbek, s amelyeknek terjedése a nyelvhasználat változását figyelő szakember számára teljes világossággal érzékelhető, vagy másfél évtized óta számos alkalommal magam is igyekeztem nem is annyira a nyelvészeknek, mint inkább a nemzeti kultúra, a társadalmi magatartás befolyásolására hivatott tényezőknek a figyelmét felhívni. Többek között nyomtatékkal szoltam e kérdésről A magyar nyelv hete 1981. évi elnöki megnyitójában egyik akkori illetékes politikai bizottsági tag jelenlétében, arra is rámutatva, hogy már akkor erősen szaporodó negatív jelenségek az ifjúság nyelvében különösen elharapódzóban vannak, s ezért a jövő társadalmi-nyelvi folyamatait is rossz irányba vihetik, s hogy e tekintetben a nyelvészek lehetőségeinél és felelősségénél több, nagyobb a társadalom- és művelődéspolitikai tennivalója és felelőssége. Sajnos, a ma társadalmi-nyelvi helyzete csak alátámasztja ezeknek a korábbi jelzéseknek a valóságát, jogosságát: az a modor, stílus, amelyen a ma társalgása egyre szélesebb rétegeket hatalmába kerítve folyik, jogos aggodalommal töltheti el azokat, akik Kazinczyval szólást a nemzet féltett kincsét, a nemzeti lélek szép képét óhajtának benne látni és megtartani.

Most is kiemelten hangsúlyoznám, hogy mindazokban a negatív jelenségekben, amelyek a társadalmi és nyelvi alakulás kölcsönös meghatározottságából fakadnak, nem lehet csupán a nyelvészekről, nyelvművelőktől várni a kedvező változásokat. A nemzeti művelődés, a társadalmi szemlélet és magatartás, amelynek az anyanyelv szemlélete és használata nagyon is szerves része, tehát abból kiragadva kezelni nem lehet, az eddigienél föltétlenül komplexebb és hatékonyabb figyelmet, törődést, cselekvést kíván a kultúrpolitika vezető tényezői részéről.

Anyanyelvünk ügyének nemzeti érdekű ápolásában a magyar művelődés felső szintű, hivatalos irányítóin kívül természetesen ma és a közeljövőben más tényezőknek is van, illetőleg lehetne meghatározóbb szerepe. Nyelvművelőink ugyan a második világháború befejezése óta egyre derekasabban teszik a dolgukat, pallérozó gyakorlatukban szakítva a korábbi purista szemlélettel, babonákkal, sokszor üres nemzeti puffogtatással. Ezért is eléggé furcsa színezetű és nem helytálló egyik legutóbbi MSzMP-párttörténeti dokumentumunknak az a beállítása, hogy az ötvenes években a magyar nyelvészek — éppen Rákosiék részéről ösztönözve (!?) — „szélsőséges nyelvi magatartással igyekeztek irtani az idegen szavakat” (TársSz. 44: 25). Ám a magyar nyelvművelésben a kimondottan nyelvhelyességi, grammatikai vétségek problematikáján túlmenően még több figyelmet lehetne fordítani a nyelvhasználat társadalmi fogantatású és meghatározottságú, általános zavaraira, azok okainak, eredőinek és következményeinek felfedezésére, az ide vágó kölcsönhatások vizsgálatára.

Az anyanyelv felkarolása egyik legfontosabb színterének kétségtől a közoktatásnak kellene lennie. Jól tudom én, hogy az iskola sem sziget a társadalomban, s az anyanyelvi oktatás helyzete sem vonatkoztatható el a környezet, a család, a baráti kör igen erős hatásaitól. Ennek ellenére sem nyugodhatunk bele, hogy az anyanyelvi oktatás évtizedek óta gyenge, s nyu-

godtan hozzátehetjük, legújabbban is egyre gyengülőbb láncszeme az anyanyelv ügye előmozdításának mind a kérdés tudati, mind gyakorlati vonatkozásait illetően. A romló helyzet okai igen szerteágazók, következőképpen a mostani alkalommal nem is részletezhetők. Csak futólag utalok az iskolai nyelvi nevelést közvetlenül érintő olyan jelenségekre, mint az anyanyelv társadalmi szerepe megvilágításának gyengesége, a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom szoros történeti kapcsolatai megismertetésének háttérbe szorulása, az anyanyelv esztétikai értékeket hordozó volta megláttatásának hiányai, a nyelv és az irodalom bizonyos szembeállításai (ami egyébként tényleges tanítási arányaik eltorzulásához is vezetett): az anyanyelv oktatásának csupán a grammatikai szabályok súlykolásával való azonosítása stb. Mostani témánk szempontjából különösen baj: az oktatott vagy legtöbbször éppen nem oktatott anyanyelvi anyag igen kevésé alkalmas arra, hogy az anyanyelvet a nemzeti művelődés egyik központi elemévé emelje, és a nemzeti tudat erősítésének hathatós eszközévé tegye. Mindenesetre az oktatásügy irányításának is, a magyar szakos tanároknak is igen nagy a felelőssége, és sok a feladata a jelen helyzet immár nagyon sürgős megváltoztatásának terén.

Nem kell különösebben bizonygatni, hogy az írásbeli, de főként a beszédbeli tömegkommunikáció milyen hatást tud gyakorolni a nyelvhasználat alakulására, s mennyire nagy lehet a szerepe az anyanyelvi műveltség tudati jellegű ismeretterjesztésében. Sajnos, e viszonylatban is egyre messzebb kerülünk egy kívánatos vagy legalábbis elviselhető állapottól: különösen a beszédszintű tömegkommunikáció terjeszt országos jelleggel többrendbeli pongyolaságot, lazaságot, igénytelenséget, nemegyszer ízléstelenséget, trágárságot is. A televízióban enyhén szólva sem tengett éppen túl eddig az anyanyelv társadalmi-történeti szerepéről, a nemzettudat ápolásában való lehetőségeiről szóló ismeretterjesztés. Nem kedvező jel e tekintetben, hogy ez év elejétől megszűnt ott „A nyelv világa”-nak már bejáratott műsora, illetőleg más műsorszerkezethez olvadva elhalatni látszik annak funkciója. Pedig csupán apró nyelvi vétségek, alkalmi grammatikai hibák pellengérre vívése nem pótolhatja a nyelvi és benne az anyanyelvi ismeretek társadalmi-történeti szempontból mélyebb, átfogóbb kérdéseinek mint a nemzeti műveltség szerves tartozékainak rendszeres fölvetését. Úgy vélem, a tömegkommunikáció egész nyelvi ismeretterjesztő stratégiája elvi újragondolást kívánna, elsősorban a nemzeti kultúra, a nemzeti önismeret ez oldalról való jelentékeny megerősítését is célozva.

Utoljára, de a nemzeti nyelvi művelődés szempontjából semmiképpen nem utolsósorban említsem a szépirodalom, illetőleg a szépírók szerepét. Az a véleményem, hogy íróink általában kevesebbet foglalkoznak munkaeszközüiknek, anyanyelvüknek dolgaival, mint amennyit tőlük ebbéli hatásfokuk lehetőségeihez képest elvárhatnánk. Pedig az írók szava — a nemzeti művelődés alakulásának befolyásolásában vitt kiemelkedő szerepük folytán — messzebbre hangozhatna, hatékonyabban szólhatna talán mindenki másénál. Nem arra gondolok persze, hogy a szépírók egzakt nyelvészeti kérdések taglalásába bocsátkozzanak, hogy valamiféle grammatizálásba kezdjenek. Nem ez az ő kenyerük. De a nemzeti közízlés javításában, amelyre az ma annyira rászorul, bizony sokat segíthetnének a nyelvi esztétikum, a nyelvi ízlés, a stílus vonatkozásaiban, elvi nézeteik, szépírói fogásaik, megoldásaik, nyelvi impresszióik közreadásával. Persze még ennél is fontosabb szerepük van a gyakorlatukban való nyelvi példamutatásukkal. A szépirodalmi nyelv,

benne különösen a költői nyelv a nemzeti nyelv legigényesebb, legmagasabb rendű, bizonyos tekintetben a nyelvi fejlődés jövőjét is jelző formája. Alkotó művelői egyfelől a valóságábrázolásban nyilván nem kerülhetik ki — főként stílusesszökként nem — a jelen sokszor nem éppen épületes nyelvi formáit, másfelől azonban saját mondanivalójukban ma sem mondhatnak le arról a történelmi szerepükről, hogy élen járjanak, utat mutassanak az anyanyelv magas rendű, nemes igényű felhasználásában, felemelésében.

Mint már utaltam rá, nincs olyan nemzet, amelynek életében, beleértve nemcsak múltját, hanem jelenét és jövőjét is, anyanyelvének sorsa ne lenne meghatározó jelentőségű. Hogy a mi nyelvünk ügyének nemzeti sorsformáló jellegét külön is hangsúlyoznunk kell, az nemcsak azért van, mert ez a nyelv a miénk, s ki törődjön vele, ha mi nem. Azért is megkülönböztetett figyelemmel kell örködnünk felette, mert a magyarság helyzete ezt különlegesen megkívánja. Egyrészt mert mi is osztozunk a kis népeknek és nyelveknek a mai modern világban nem minden szempontból könnyű sorsában, amit a nyelvi hatások viszonylatában csak tovább bonyolít a magyarnak az indoeurópai eredetű és típusú nyelvek tengerében nyelvrendszerbelileg erősen különálló volta. Másrészt — ami különös súllyal esik latba, s ezért emelem ki újólag — a mi népünk egyharmada más államok, más kulturális viszonyok, hagyományok, más nyelvi környezet kereteiben él, és hiába van túlnyomó részük ősei és a maga szülőföldjén is hazánk közelében, elszakíttasságuk, nemzeti megosztásuk képletesen még a földrajzi távolságot is többé-kevésbé megnöveli. Ilyen helyzetben államalkotó nemzet alig van ma Európában. Ezért anyanyelvünk nemzeti összetartó erőnknek legerősebb köteléke, amelyre így is kell tekintenünk, vele szemben így is kell éreznünk és viselkednünk. Ennek azonban nem üres frázisokban, nem igazi belső tartalom nélküli, közösségi hatóerővel sem bíró magyarkodásban, nem bürokratikus látszatintézkedésekben, nem csak apró részletekben elmerülő nyelvi ügyködésben kell megnyilvánulnia és kimerülnie, hanem mélyebb tartalommal, a társadalmi tudatba a nemzeti lét, nemzeti azonosság, nemzeti érdek, nemzeti érzelemvilág elemeként beivódva, a társadalmi gyakorlatban hatékonyan működve kell megvalósulnia. Hogy ismét csak Kazinczyval szólást elmondhassuk: „a’ nyelv az legyen a’ minek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, a’ mit a’ lélek gondol és érez” (Báráczai élete 19).

Benkő Loránd

Monumentum aere perennius

Az Új magyar tájszótárról; 2. kötete (E—J) ürügyén

Nem könnyű feladat egy négykötetesre tervezett sorozat második darabjáról véleményt formálni; még akkor sem, ha a címül vett horatiusi minősítést már majdnem tíz éve, az akkor megjelent elsővel megérdemelte. Különösen nem, ha szótár a kérdéses mű, amelynek keresztül-kasul való ellenőrzését szigorúan megakasztja a J betű végén az ábécérend, s így az első kötettel együtt is csupán felében tekinthető át. S amelynek első kötete örvén megírtak sok olyat, ami valójában az egészre vonatkozik, tehát értelemszerűen erre, a második kötetre is.

Folyóiratunkban Gunda Béla végezte el ezt a feladatot (Nyr. 104: 395—401), mégpedig szűkebb szakmájába be nem zárkózva, alapos körületekintéssel. Írásában, címéhez (Az Új magyar tájszótár jelentőségéről) méltóan, számot adott a munkálat egészéről: előzményeiről, résztvevőiről, forrásanyagáról, bevezető tanulmányáról; a hozzá tett megjegyzésekben és a levont tanulságokban egyaránt túllépve a néprajz érdekerületén.

A Magyar Nyelvben a dialektológus középnemzedék vezéralakja, Kiss Jenő vállalkozott az első kötet beható szakmai vizsgálatára (Megjelenőben az Új magyar tájszótár címen; MNy. 76: 427—435). A mű várható egészéről így summázza — hosszabb elemzéssel megalapozott — véleményét: „... azoknak a nagyszabású kollektív vállalkozásoknak méltó társa, amelyek nyelvtudományunk történetének legújabb szakaszában születtek” (428). Gondosan vizsgálja ezek után a feldolgozott anyag nagyságát, heterogén természetét; azokat az erőfeszítéseket, amelyekkel a szerkesztők ezt mégis használhatóvá, pontosabbá, ahol kell: visszakereshetővé igyekeztek tenni; de úgy, hogy mégse pusztá mutatója legyen a szanaszét heverő források anyagának, hanem lexikográfiai művé formált kritikai összesítése.

Kiss Jenő idézett írásában megtaláljuk a munkálat elveiről, készülése folyamatáról, történetéről szóló — többnyire szerkesztőségi-szerkesztői eredetű — publikációk jegyzékét is. Hogy az egybegyűlt anyag mit jelent például a hangtani (jelesül a fonotaktikai) tanulmányozás számára, arra példát ad a főszerkesztőnek, B. Lőrinczy Évának, A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei című könyvméretű feldolgozása (Nyelvészeti Tanulmányok 19. szám; 1979; ism. Imre Samu: MNy. 76: 367—71). Hogy mily mértékben hasznosíthatók az adatok a szótörténeti-etimológiai kutatásban, azt meg A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának három vaskos kötete illusztrálja (1967, 1970, 1976). Jegyezzük meg: mindkét felhasználás filius ante patrem, a szónak legeredetibb értelmében, hiszen az Új magyar tájszótár első kötete csak 1979-ben került forgalomba, a második pedig most, 1988-ban (amiben nem kis részük volt azoknak a „kézenfekvő” anyagi nehéz-

ségeknél, amelyek „készen fekvő” kéziratát tették majdnem négy évre). S aki folyóiratainkat böngészi, évtizedek óta találhat már hivatkozásokat az ÚMTsz. kéziratok anyagára.

Elég hát a legfontosabbakat elmondanom. A több mint 600 000 cédula majdnem 2400 forrást dolgoz fel. Ezeknek jó részében az anyag örökös lappangásra volt — és lett volna továbbra is — ítélve; hiszen egy-egy szó történetének feldolgozásakor ki is böngészne át immár százakat a nyelvészeti és néprajzi folyóiratok köteteiből, hogy összerakasson szétszórta adatokat; nem szólva a helyhez kötött archívumoknak könnyebben (pl. a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára) vagy nehezebben hozzáférhető (pl. a nyelvatlasz gyűjtőfüzeteiben orvanyagként rejtőző) kéziratok anyagairól. — Az összesen mintegy 120 000 szócikk anyaga nagyjából 4000 földrajzi helyről (településről, illetőleg kisebb-nagyobb tájegységről) származik, s kerekén hét évtizednek időben és minőségben egyaránt nagy szórású mutató feljegyzéseit tartalmazza.

Maga a cédulázás, az adatok kigyűjtése több kutatóhelyen folyt, durván egy évtizeden át (1950–60 között); változó vezetőkkel s még változóbb állományú munkatársi gárdával. Ezért (is) tartott egy újabb évtizedig (1960–69 között) az MTA Nyelvtudományi Intézetébe központosított nyersanyagnak az az elengedhetetlen előszerkesztése, amely úgy tette zárttá az anyagot, hogy a források jelzése szerzői ábécérendben alapuló, rögzített sorszámokkal legyen helyettesíthető; és hogy a szócikkek írását lineárisan, ábécérendben el lehessen kezdeni; de úgy, hogy már az első lapra odakerülhessen ez az — utolsók egyikére szóló — utalás: „ab l. zab”.

Egy körülbelül 500 szerzői ívre rúgó, de 2–3–5–10–20–50 soros önálló részekből-részecskékből álló hatalmas mű megírása persze olyan összefogottságot kíván, mint a megírásra való előkészítése. S ugyanolyan kitartást, önfeláldozást is. Ám erre kevés kutató képes. Nem véletlen hát, hogy a főszerkesztő (B. Lőrinczy Éva) és a szerkesztő (Hosszú Ferenc) keze alatt működő szerzői gárdában a második kötet címlapján az elsőhöz képest jelentős cserélődés mutatkozik: az első kötet tizenhárom szócikkírójából hatnak a nevét találjuk meg a másodikban, s mellettük nyolc név újként szerepel. Ám az sem véletlen, hanem a jó előkészítés és a folyamatos gondos összehangolás eredménye, hogy a személyi állomány változása nem hagyott a köteteken érezhető nyomot.

Mit jelent az Új magyar tájszótár a századforduló táján megjelent — de máig is forrásértékűként forgatott — Magyar tájszótárhoz képest? — Csak egy-két példát rá, szinte találomra!

Nézzük a *br*- kezdetű szavak állományát! A MTsz.-ban 20 címszó képviseli állományukat (mindig odaszámítva az alcímszóként besorolt összetételeket is), az ÉKsz.-ban 87; a HTsz.-ban 103, de ebből 21 tulajdonnév. Azt sejtetné mindez: a *br*- szókezdet jellemzőbb a köznyelvi szókinszre, mint a tájszóállományra. E csábító (s a fentiekkel akár igazolható) tévhitnek csattanós cáfolója az ÚMTsz. anyaga, amelyben 178 címszó s ezen felül még 56 utalószó, azaz összesen 234 szótári tétel található *br*- kezdettel.

Vagy vegyük a *gy*- kezdetűeket! A MTsz.-ban összesen 324 címszó van belőlük. Az ÚMTsz. állománya viszont 1320 *gy*- kezdetűt tartalmaz. (A számlálásban tekintetbe vettem a szócikkek címszavain kívül az összetett — pl. igekötős — címszavakra utalókat meg a részletesen fel nem dolgozott forrásokra, főleg regionális szótárakra utalókat is, minthogy ezek is tartalmas információt adnak.) Vegyük hozzá, hogy az ÚMTsz.-ban — bár a MTsz.

anyagát nem vette át — a MTsz. címszavai csaknem 80%-ban megtalálhatók (mindössze 69 címszó nem ismétlődik benne), akkor is több mint 1000 új címszót jelent ez az egyetlen — korántsem legterheltebb — kezdőbetű. — S néhány további számadatot! Az *ap-* vagy *áp-* kezdetűeket a MTsz.-ban 54 címszó képviseli, az ÚMTsz.-ban 176 címszó és 26 utalószó (= 202); a *ca-* vagy *cá-* kezdetűeket a MTsz.-ban 57 címszó, az ÚMTsz.-ban 151 címszó és 57 utalószó (= 205). Továbbá: a *fehér* származékainak és előtagos összetételeinek száma a MTsz.-ban összesen 8, az ÚMTsz.-ban 190 címszót tesz ki. S utolsó adatul: a MTsz. egyharmad hasábnyi *isten* címszavát 32 származék és összetétel követi; az ÚMTsz.-ban ezt a címszót a vele kapcsolatos szókapcsolatok, szitkozódások, szólások, szójárások, közmondások és utalások anyaga 6 hasábosra növeli; s e szócikk után több mint 300 származék és összetétel sorakozik még.

De korántsem csak a címszóanyag mennyiségi különbsége jelzi a gazdagságheli eltérést. Legyen a *csupor* szócikke a példa! A MTsz. a címszóul vett alakon kívül két további változatot ismertet, az ÚMTsz. négyet. Lelőhelyek tekintetében: a MTsz. 12 forrást említhet (nem kis részük szóbeli közlés), az ÚMTsz. anyaga kereken 70 forrásból származik (de utal még három regionális szótárra, és a MNyjA. *bőgre* térképlapjára, melyen a *csupor* lexémára még mintegy 40 adat található). Földrajzilag a szót a MTsz. adatai alapján elég szigorúan a nyelvterület délkeleti csücskére rögzíthetnénk (a székelységre és Brassó környékére); az ÚMTsz. anyaga ezt úgy szélesíti ki, hogy területébe beleesik Bukovina, Gyergyó, Máramaros, Maros-Torda, Bihar, Szabolcs-Szatmár; nyomaiban a keleti palócság, de a Nagykunság is, Szeged környéke is. — Vagy nézhetjük a *dübbencs* szócikkét. A MTsz.-ban két változat, 2 jelentés, s összesen 5 adat; az ÚMTsz.-ban 3 változat, 4 jelentés és 4 aljelentés, s összesen 21 adat 29 forrásból.

Mint ímént pedzettük is: a szerkesztők — bölcs megfontolás eredményeként — nem építették be az amúgy is gazdag anyagba a regionális szótárak adatait (vö. I. kötet 12), sem a nyelvatlaszunkbelieket; csak utalnak szótárunkban: mire hol található (még) adat. — Kérdés lehetne: szükséges-e és elegendő-e csupán utalni ezekre a forrásokra, anyaguk teljes közlése helyett. Az utóbbi kérdésre nyilván könnyebb a válasz: az ideális a teljes újraközlés volna; ám ezzel a várható négykötetes mű terjedelme legalább megháromszorozódott volna. — Ami a szükségességet illeti, arra csak néhány példát! A *ja-* vagy *já-* kezdetű anyagban 29 olyan címszó van, amely egyáltalában nem szerepelne a szótárban, ha a regionális szótárakra való utalások nem kerültek volna bele (s persze más szócikkek is szegényednének adatokkal). Az *ádám-csutká-*nak 25 lexikai változatára nem terelődne rá a használó figyelme, ha a szótár — legalább így, utalásként — nem venné tekintetbe a MNyjA.-nak anyagát.

Lehetne kérdezni azt is: érdemes-e hét évtizednek véletlenül összehordott (s legújabb adataiban is idestova húsz éves) anyagát teljes részletességgel közzétenni azokról a címszavakról is, amelyeknek a MNyjA.-ban térképlapjuk van; melyekről tehát viszonylag új és viszonylag szinkron (1949–60 között gyűjtött s 1961–65 közt ellenőrzött és kiegészített) adataink vannak, tervszerű földrajzi szorásban átölelve az egész nyelvterületet. — E kérdésre is igenlő választ ad a két műnek akár csak futolagos egybevetése is.

Az *egres* szónak például önálló térképlapja van a MNyjA.-ban; s ezen a címszóul választott lexémán kívül olyan szinonimái is megtalálhatók,

mint: *piszke, büszke, csipkeshöl, tuskeshöl, szörösfüge* stb. stb. Az viszont már csak az 'éretlen, savanyú szőlőfűrt' térképlapjáról derül ki (annak, aki rátalál), hogy ez a szó ott is megvan, ahol az *egres* lapján hiányzik, csak épp az imént adott jelentésben. Az ÚMTsz. természetesen ezt a kettős arculatot (egyebekkel kiegészítve) egy közös címszóban adja. — S tovább! A *güzü*, bár nem címszó a MNyA.-ban, megtalálható részben a *vakondok*, részben az *egér* térképlapján. Ám az ÚMTsz. anyaga felfedi: nem csupán ennek a két állatfajtának a jelölésére használják ezt a szót, hanem tájanként (olykor bizonytalanul) továbbiakra is; nem szólva számos egyéb (emberre átvitt) jelentéséről. De ilyen a *féreg* is. Végeredményben — minthogy önálló térképlapja nincsen — a Mutató A magyar nyelvjárások atlasza I—VI. kötetéhez című kézikönyv segítségével összeszedhetnénk az adatait a *csimasz*, az *egér*, a *hernyó*, a *kukac*, a *patkány* és a *szü* lapjairól; ám mindezekből sem jönne össze az, ami a szótár által megadott 7 jelentéscsoportban (s még néhány alcsoportban) megtalálható. S a MNyA. anyagából az sem derülne ki, hogy a más vonatkozásban már emlegetett *csupor* nemcsak 'bögre' jelentésben használatos, hanem észak-keleten a 'tejesköcsög' jelölője, Kerekegyházán meg 'a molnár mérőeszköze'. A térképlap ugyanis a „bögre” tárgyé.

Ily módon mintegy körülhatárolva a szótárt, lépünk most közelebb a belsejéhez!

A tájszótárak szerkesztőinek egyik legnehezebb feladata a címszavak megválasztása, majd az adatoknak, változatoknak alájuk sorolása, bokrosítása. Bármilyen eljárást választanak is: másképp is lehetne; bár semmi sem biztosítja, hogy ez a „másképp” egyben jobb is. A legfontosabb követelmény e kérdésben az, hogy a szerkesztő rögzítse eljárás módjának szabályait, s azután igyekezzék megtartani őket. Különösen fontos ez a több szócikkíróval működő munkálatok esetében. — Ami a rögzítést illeti: e törekvésnek vastag belső szerkesztési utasítások az eszközei és tanúi; ezek érvényesítésének pedig a szócikkek és az utalások szolgálnak próbájául.

Nos, ezen elveknek megfelelően, a *gyehos* és a *gyéhos* ugyanúgy a *dühös* szócikkébe kerül, mint a *gyihos* meg a *gyühüs*; de mindegyiknél találunk utalást a maga betűrendi helyén a közös címszóra (bár a *gyühüs*-t egy nemlétező *gyühös* helyettesíti). — Nem lehetett könnyű igazságot tenni a *babrál* gyakorító származékainak dolgában. Például azt eldönteni, hogy a *papirgál* változat is a *babirgál* szócikkébe kerüljön, a *babirkál* viszont önállósuljon, csak a szócikk végén utalva az ugyancsak önálló *babirgál*, *badirkál* és *bibirkál* címszavakra; melyek közül az utolsó kettő visszaental a *babirkál*-ra, de a vele rokon többire nem; a tőlük elválasztott *bibirkél* pedig a *bibirkál*-ra sem... Olykor persze mellőzhető a — papírforma szerint szükségesnek tűnő — továbbutalás. Például a *babricsál*, *babricsol*, *babrikol*, *babrityol* sorozatában, melyek egymásra utalás nélkül sorjáznak önálló címszavakként, — de szorosan követve egymást.

Gyakran érezni egy olyan elv érvényesülését, hogy az egyenrangúak közül kiemelkedik az egyik, mintegy fő változatként. Amint a *hasigál* is, a *hasgál* is csak utaló a *hasogál* címszóra, melynek szócikkében változatként jelennek meg. Hasonlít erre, hogy a *hasigat* csupán utaló a *hasogat*-ra; de eltér abban, hogy a *hasgat* már önálló címszó, és szócikke végén sincs utalás semerre sem. És tovább: a *hasongat* csak jelentésmegadással sejteti a *hasogat*-tal fennálló szoros kapcsolatot; a *hasongál* viszont pusztán igekötős alakra utal (*szét~*), a vele nyilván rokon *hasogál*-ra itt nincs utalás. — Persze hát az tegye

szóvá elsőként mindezt, aki őszintél fél attól, hogy az efféle rokonságot a használó nem fedezi fel magától is.

Még ahol külön-külön címszó alá kerülnek az önállósított változatok, ott is található az egyenrangúak között egy „legegyenrangúbbat”, egy központit. Erre utal a *fergettyű*, amelynek önálló — s vele szinte azonos szerkezetű — szócikket kapott a *fergentyű* és a *fergető* változata. Hogy a *fergettyű* a központi forma, azt mutatja az, hogy a másik kettőnek a végén erre — s csak erre — találunk utalást; a *fergettyű* szócikkének végén viszont — rajtuk kívül — még ezekre a távolabbiakra is: *forgattyű*, *pörgettyű*, *sergettyű*.

Ellentétben az efféle — néha megfontolandó — szétválasztásokkal, akadnak elgondolkodtató összevonások is. Nem vagyok például bizonyos benne, hogy az egyetlen szócikkbe került *fölöz* 1. 'leszedi a fölet' és 2. 'felülmúl, túlhalad, legyőz', s a vele (velük?) kapcsolatos *fölös* 1. 'aminek föle van' és 3. 'kelleténél több, fölösleges' valóban többjelentésű szavak-e, nem pedig homonimák, lévén egyikük a *föl* főnévnek, másikuk a *föl* határozószónak derivátuma (melyek már csak történetileg függenek össze egymással). Amint-hogy a *hasad* 'kél <az áru>' jelentésű igehez sem érzem baj nélkül, egyszerű utalással hozzákapcsolhatónak a köznyelvi jelentést hordozó igeekötős formákat.

A legnehezebb helyzetbe azonban az értelmezések dolgában hozta a szerkesztőket a különböző időkben és igen különböző színvonalú gyűjtők által összehordott anyag. Itt mindenféle eljárásmodot kombinálni kellett, egyaránt számolva a megalapozott és a megalapozatlan gyanakvás következményeivel. A szótár — mit tehetne mást — többnyire átveszi, amit forrása ad; de — bár kellő tapintattal és alázattal — érzékelteti ezzel kapcsolatos saját álláspontját is. A jelentés hiányát jelölő gondolatjel, a szerkesztő elhatárolódására utaló felkiáltójel és kételkedésére utaló kérdőjel két síkon ad információt egyszerre.

Könnyen megszokható, s nem is zavaró, hogy a köznyelvivel egyező jelentés általában nem szerepel (pl. a *fúvar*, *fúvaros* vagy a *gyűjtogat* esetében); illetőleg a *gyűjtő*, a *gyümölcs* vagy a *hársfa*¹ címszó 1. jelentéscsoportjánál). Ritka eset, hogy a használóban ez kétséget támaszthat. De előfordul. Értelmezés nélkül maradt például a *gyurgyalag*. Ha csupán értelmező szótárainkat nézzük meg, nem érzünk problémát: egyértelműen madárnév mindkettőben. Ám a MTsz. két *gyurgyalag* címszót ismer (a másik növénynévként áll); ilyenkor jobb a biztonság. — Célszerű és gazdaságos az az eljárás is, hogy olyan lexémával értelmezünk, amely maga sem közszó éppen, de saját helyén megfelelő magyarázatot kap. Például a *csomoszlófa* értelmezéseként ennyit kapunk: 'csomoszlófa'. Annak szócikkében már ezt: 'szőlő vagy más gyümölcs összevázására való, bunkós végű faeszköz'. S ugyanígy, az *ablaktőce* értelmezése: 'ablaktőc'; ott meg ezt találjuk: 'az ablakkeret szoba felőli párkánya, ablakdeszka'. Bizonyosra vehetjük ezek alapján, hogy a 'miskakancsó' szóval értelmezett *jancsibutykos*-ról majd a 3. kötetben, a *miskakancsó* szócikkében némi részletezést kapunk.

Gazdaságos megoldás, hogy az összetételekben és szókapcsolatokban található előfordulásokat a szótár nem közli újra, csak „Ö:”, illetőleg „Fr:” jelzéssel utal az őket tartalmazó szócikkre. Elég megnézni e szempontból a *fejű* szócikkét, melyben egyetlen példamondat után 80 összetétel és 34 szókapcsolat helyére találunk utalást. Ugyanígy az *alszik* szócikk „Fr:” jelzésű része 15 olyan szócikkre mutat még rá, amelyben ez az ige többé-kevésbé állandósult szókapcsolatokban, frazeológiai egységekben példázódik. De említhetjük a *felköt*

címszót, melyről a „Fr:” jelzetű csoportban utalást találunk a *gaty*a szó-cikkére is. Abban valóban ott áll a *felkötötte a gatyáját* szókapcsolat. — Még olyan szókapcsolatra is rámutat a szótár, amelyben nem is szerepel az adott címszó. A *dübög* szócikkének végén (amely mindössze a SzamSz.-nak és a SzegSz.-nak *döbög* címszavára való utalásból áll) ezt találjuk: „Fr: bárány”. Pedig nem a bárány dübög; a szócikkben a „Szh:” jelzetű részben ezt találjuk: „Ügy dübögött a szíve, mint a bárány farka.”

Ezt a lehetőséget a szerkesztők — nyilván helytakarékoságból — a közmondások és szójárások esetében elvszerűen nem használják ki (vö. Bev. 4.8.3. és 4.8.4. pont). Olykor bizony sajnálhatjuk ezt. A *hal* szócikkében például a „K:” jelzetűek közt ezt találni: „Az öreg hal nehezen kapja be a horgot.” Ám erre mint frazeológiai egységre sem a *horog*, sem a *bekap* szócikkében nincs utalás. — Nem könnyű rátalálni a (háromszöggel jelzett) értelmezett szókapcsolatoknak — szintén elvszerűen utalás nélküli — második tagjára sem. A *heverő* szócikkében Kemenesaljáról példamondatban találunk „ihajla, hap” adatot, kétszer vesszővel, egyszer anélkül. Ennek *hap* részét hiába keressük, sem címszóként, sem utalóként nem találni. Van egy *happ* forma, amely a *hopp*¹⁻² szócikkére utal. De a *hap* adat ott sem szerepel. Ám található egy utalás az *ihajla* címszóra. Ennek a szócikkében megvan az *ihajla*, *hap* adat, mégpedig a *heverő*-nél talált helyről és forrásból. Azt azonban semmi sem jelzi, hogy ott példamondatot is találnánk, s nem is egyszeri, hanem háromszori előfordulással.

Lám, kákán is találni csomót, csak keresni kell! — De ez jellemzi-e a szótárt? Aligha! Sokkal inkább a pontossága, és főleg a gazdagsága.

Elég egy pillantást vetni a *fürdik* igének és származékainak olyan (utalásokkal is gazdagon képviselt) hangtani változataira, mint a *fir-*, *fer-*, *fer-*, *för-*, *förö-* kezdetűek; vagy az *irigy* melléknévnek és származékainak *iré-* és *eri-* kezdetű csoportjára. — S nézzük meg, a hangtani tanulságok keresését folytatva: hány (nyelvjárási) *gy-* kezdetű utalást találunk (köznyelvi) *j-* kezdetre, hányat fordítva; s máris kész a tanulság: 86 esetben a *j-s* forma „köznyelvibb” a *gy*-snél, és mindössze 8 esetben „nyelvjárásibb” a *j-s*. Tovább vizsgálódva az is kiderül még, hogy (nyelvjárási) *gy-s* kezdetről (köznyelvi) más (tehát *j*, illetőleg *g*, illetőleg *d* stb.) kezdetre összesen 183 utalás található; viszont (nyelvjárási) *j-s* kezdettel szemben (köznyelvi) más (tehát *gy*, illetőleg *l*, illetőleg magánhangzós) kezdetre mindössze 46 utalás mutat.

Alaktani tanulságok után kutatva, elég egy olyan csoportot kiemelni, mint a *fut* ige gyakorító származékaié. A *futikál*, *futikáz*, *futkál*, *futkároz(ik)*, *futkolódik*, *futkorász(ik)*, *futkos*, *futkoz*, *futocskál*, *futos(ik)*, *futosgál*, *futoz(ik)* földrajzi, történeti és morfológiai szempontból egyaránt gazdag tanulsággal szolgálhat. Hasonlóan az olyanok, mint az *avas* alapszóhoz kapcsolódó csoport: az *avasacska*, *avaska*, *avaskás*, *avastos*. De figyelmet érdemel a *hosszú* alapszóból származó — vele részben azonos, részben tőle eltérő jelentésárnyalatú — együttes is: a *hosszacska*, *hosszúcska*, *hosszúka*, *hosszas*, *hosszús*, *hosszúkás*.

Ez utóbbiak felvetik persze a jelentéstani hasznosság kérdését is. Még inkább az olyanok, mint az *árva*- vagy akár a *hosszú*- előtagú összetételek csoportja. S érdemes a tanulmányozásra az *állás* szócikkben elkülönített 9 jelentés, az alájuk sorolt 13 aljelentéssel együtt; vagy a *fészek* címszóhoz kapcsolódó 5 jelentés és 10 aljelentés. Amint hogy hasznosan egészítheti ki az *el-* igeikötőnek jelentésárnyalatokat adó erejével kapcsolatos ismereteinket a vele ellátott jónéhány száz címszó, melyekben az alapjelentésen túl a befe-

jezettséget, a tartósságot meg a hirtelen beállást jelölők egyaránt szép számmal megtalálhatók.

S folytathatnánk még sokáig, akár a nagy erények elsorolását, akár az apró hiányok, botlások után való bogarászást. Ám a terjedelmi korlátok a summázást sürgetik. — Fogjuk rövidre hát!

Kereken másfél évszázada, 1838-ban jelent meg első tájszótárunk, majd — két kötetének dátumából középarányost vonva — jó kilenc évtizede a második. Ma is használjuk mind a kettőt. Most pedig félig-meddig birtokában vagyunk már a harmadiknak is; s ezt használni fogjuk (majd utánunk is: fogják) mindaddig, amíg magyar nyelvészet lesz. (Hogy ez hosszú idő-e vagy rövid, arra — a mai tendenciákat ismerve — nem szívesen válaszolnék.)

Ám ehhez el kell jutni a *zs-ig*!

Nagy egyetértéssel idézem hát, amit Kiss Jenő mondott már az első kötet ismertetésekor: „Türelmetlenül várjuk a még hiányzó köteteket” (MNy. 76: 435). Hogy a változó munkatársi együttesnek még a változatlan vezetője írhasa oda a címül vett részidézet elé annak első szavát: „EXEGI”. Mert féltő, hogy enélkül nemcsak a verssor maradna csonka.

Deme László

A szlovákból magyarra való fordítás problémái Szlovákiában

1. A mai embernek a fordítás mindennapi élmény — legalábbis abban az értelemben, hogy az információk jelentős hányadát fordított szövegekből kapja. Ez a megállapítás fokozottan érvényes az idegen nyelvi környezetben élőkre, így ránk, csehszlovákiai magyarokra is, hiszen mi a fordítással címzett-ként, passzív befogadóként, de fordítóként is gyakrabban kerülünk kapcsolatba, mint a hivatalos nyelvet anyanyelvként beszélők. Éppen ezért elgondolkodtató a fordítási kérdések iránt nálunk megnyilvánuló csekély érdeklődés. Egyrészt még mindig általános az a nézet, hogy a fordításhoz nem szükséges speciális felkészültség, tehát bárki fordíthat, aki az érintett nyelveket valamilyen szinten beszéli. Lényegében ennek tudható be a rendkívül alacsony színvonalú, szinte elfogadhatatlan fordítások nagy száma. Másrészt a fordítások megítélésekor a szakemberek s az olvasók egyaránt — szinte a legutóbbi időkig — csak a szóhasználatot, a lexikális szintet vették figyelembe, egy-egy szó, kifejezés, állandósult szókapcsolat helytelen fordítását emelve ki; s a fordításelemzések sem jutottak túl a „hibakatalógus” szintjén. Kivételnek számítanak azok a cikkek, tanulmányok, melyek a szöveg egészével foglalkoztak.

A téma összetett s szerteágazó voltánál fogva még kísérletet sem tehetünk a kérdéskör átfogó elemzésére, ezért e cikkben csak a fordítások nyelvi színvonalával, a fordított szövegekben fellépő jellegzetes interferenciajelenségekkel foglalkozom. Ezek részletesebb bemutatása előtt azonban tekintsük át a fordítások színvonalát leginkább befolyásoló tényezőket!

2. Csehszlovákiában magyarra nemcsak szlovákból, hanem csehből is fordítanak (olykor szlovák közvetítéssel), illetve e nyelvek közvetítőként is működnek, elsősorban a publicisztikában. A szövegromlás oka nem egy

esetben az, hogy a magyar fordító közvetlenül csak a szlovák (cseh) szöveggel kerül kapcsolatba, az eredeti idegen szöveget sem módja, sem ideje nincs ellenőrizni, ezért óhatatlanul átveszi a szlovák (cseh) fordító hibás megoldásait.

Fordítóink szakmai szempontból laikusnak, illetve autodidaktának minősülnek, hiszen ilyen képzés sem cseh–magyar, sem szlovák–magyar viszonylatban nem folyik. A magyar szakos egyetemi hallgatók számára bevezettünk ugyan fordítási gyakorlatot, s újabban a magyar nyelv oktatása keretében a középiskolai tananyagban is szerepelnek ilyen jellegű feladatok, ezek azonban nem készítik fel — nem is készíthetnek fel — elfogadható szintű fordításra. A fordítószövetség által szervezett tanfolyamokon és továbbképzéseken aránylag kevés fiatal, kezdő fordító vesz részt, így az utánpótlás-nevelés a szerkesztőségekre és a tapasztalt fordítókra hárul.

A jó fordításhoz szükség van megfelelő szótárakra is, helyzetünk ebből a szempontból sem tekinthető ideálisnak. Mindkét nyelvből csak kézi- és zsebszótárak állnak rendelkezésünkre. Ezeket is a hatvanas-hetvenes években adták ki, szóanyaguk tehát részben elavult, kiegészítésre szorul. A szerkesztőségek általában belső használatra készítik a szójegyzékeket, az új kifejezések helyes magyar megfelelőinek megállapításával a Csemadok nyelvi szakbizottsága is foglalkozik, s a nyelvművelő cikkek javarésze is ezt a kérdéskört érinti; tapasztalataim szerint azonban mindezek hatása alig terjed túl a központi kiadványokon, országos lapokon és folyóiratokon. Mivel a fordított szövegek számottevő részét a politikai és közéleti témájúak alkotják, nagy szükség volna legalább egy cseh–szlovák–magyar közéleti kisszótárra.

A fordítás színvonalának megítélésekor figyelembe kell venni az időtényezőt is. Ez elsősorban a tankönyvek és az újságszövegek fordításakor jelentkezik. A magyar tankönyveknek ugyanis a megfelelő cseh és szlovák változatokkal egyidőben kell(ene) megjelenniük, ezért a fordítóknak rendkívül kevés idő áll rendelkezésükre. Munkájukat nehezíti az is, hogy a szerzők a szövegen többször is változtatnak. Az újságcikkek esetében pedig az tekinthető kivételesnek, ha a fordítónak van ideje a szövegen dolgozni. A gyors munka eredménye jobbra interlineáris fordítás, vagyis a magyar mondatok felépítése a szlovák (cseh) eredetiét tükrözi.

3. A csehszlovákiai magyar olvasó sokféle fordított szöveggel kerül kapcsolatba: a tankönyvek, az újságokban, folyóiratokban közölt írások, a hivatalos szövegek (bár ezek csak egy-két járásban jelennek meg magyarul is) stb. nagy része csehből vagy szlovákból készült fordítás, s az itt kiadott szépirodalmi művek között is magas a fordítások aránya. Ez az anyag nemcsak tartalmát tekintve heterogén, az egyes fordítások között lényeges színvonalbeli eltérések vannak: a skála — egy adott műfajon belül is — a kiváló fordításoktól az érthetetlenekig terjed. A legjobbak kétségkívül a műfordítások. A Madách Kiadóban egy olyan, jól felkészült és nagy gyakorlattal rendelkező fordítógárda alakult ki, melynek teljesítményei ma már összevethetők a magyarországi fordítókéival.

Általában megfelelőnek mondható a más kiadóknál megjelent könyvek, politikai, népszerűítő és szakkiadványok színvonala is. Ezekkel, valamint a tankönyvekkel kapcsolatban elsősorban terminológiai jellegű észrevételek és bírálatok szoktak elhangzani. Az említett könyveket ugyan szakembereknek adják ki lefordítani, sokuk azonban nem ismeri kellőképpen a megfelelő magyar szakkifejezéseket, a kiadóbeli nyelvi lektor pedig elsősorban a helyes-

írásra és a szövegre ügyel, ezért meglehetősen gyakori a szakszavak hibás fordítása. A terminológiai hibák azonban azzal is összefüggenek, hogy a fordító a szlovák szakstílusra jellemző fordulatokat és szerkezeteket átviszi a magyar szövegbe is. Az Új Szóban és a központi folyóiratokban közölt fordítások színvonala változó, ám átlagában is magasabb, mint a járási, helyi lapokban megjelenőké.

Az eredeti szöveget és a fordításokat összevetve megállapítható, hogy a fordítók (a legjobb műfordítók kivételével) erősen kötődnek a forrásnyelvi szöveghez, annak szerkezetéhez. Jellemzőek a sztereotip megoldások, a fordítók leggyakrabban csak a legszükségesebb fordítási műveleteket hajtják végre (ilyen például a birtokos szerkezet szórendjének megfordítása), általában gondok vannak a szöveg szegmentálásával, a fordítási egységek kijelölésével. A fordítók figyelmüket a szavakra összpontosítják; a mondatok kapcsolódására, a szöveg egészére már kevésbé ügyelnek. Gyakori az eredeti szöveg mondatrendjének „másolása”, annak belső struktúrájához való feltétlen igazodás; így pl. általánosan mondható, hogy az eredeti szövegben és a fordításban a mondathatárok fedik egymást. Megfigyeléseim szerint a forrásnyelvi szövegtől való függésnek az egyes szinteken jellegzetes típusai különíthetők el.

4. A bevezetőben már utaltam arra, hogy a szakemberek s az olvasók figyelmét főleg az esetleges tükörfordítások, a szlovákos szóhasználat ragadja meg. Ennek egyik jellegzetes megnyilvánulása az idegen szavak magas aránya és „szlovákos” használatuk. A szlovák nyelvben ugyanis nemcsak a tudományos jellegű írásokban, hanem a mindennapi érintkezésben, a köznyelvben is kimutathatóan gyakoribbak az idegen — elsősorban görög-latin eredetű — szavak, mint a magyarban. A nyelvi rendszerbe való szerves beépülésüket mutatja a szóalak-módosulás: a hosszú mássalhangzó megrövidülése (*komunista, protokol*); az atipikus végződés felváltása tipikussal, a ragozási mintába illeszkedővel (*kolekcia, technika*), stb. Mivel ezek az alaki eltérések meglehetősen szembetűnőek, a fordításokban ritkán jelennek meg, jellemzőek viszont az élőbeszédről. Írott szövegben azok az esetek a gyakoribbak, mikor a fordító nincs tekintettel a jelentésbeli, használatbeli különbségekre, s akkor is átveszi az idegen kifejezést, ha annak jelentése a két nyelvben eltérő, illetve az adott szó a magyarban régies, elavult, vagy csak egy szűkebb szakterületen használatos. Példaként említhetjük a *rezolúció* és *reszort* (gyakran *rezort* formában fordul elő) szavakat, melyeknek jelentése az itteni szóhasználatban leszűkült, az első csak 'határozat', a másik 'ágazat' értelemben fordul elő. Az új törvénytervezetekkel kapcsolatban a hazai sajtóban gyakran felbukkannak ezek a kifejezések is: *novella, novellizáció* mint a szlovák *novela, novelizácia* „magyaros” megfelelői, szinte teljesen kiszorítva a *törvényt módosítás, törvénytervezet módosítás* szavakat.

Az idegen eredetű szavak nagy száma a szlovákban valószínűleg összefüggésbe hozható a megkésett fejlődéssel. Ugyanezzel az okkal, valamint egyes rendszerbeli sajátosságokkal (pl. a képzőrendszerrel) magyarázható az, hogy a szlovák nyelv szókészlete kevésbé differenciált, mint a magyaré, ezért egy-egy szónak nagyobb a megterheltsége, és a több jelentésű szavak is magasabb arányban fordulnak elő, mint a magyarban. A tükörfordítások is általában ezzel függenek össze; a fordítók nem tudatosítják, hogy az adott szlovák lexéma egyes jelentéseinek a magyarban más és más szó felel meg, ezért

általában azt a szót választják, melynek belső szerkezete azonos a szlovákéval, esetleg a magyarban nem is létező szót is megalkotnak. Például a *zariadenie* szó magyar megfelelőjeként akkor is *berendezés* jelenik meg, amikor *létesítményről* vagy *intézményről* van szó: *szociális berendezés* (*sociálne zariadenie*), *szociális létesítmény*, *kulturális berendezés* (*kultúrne zariadenie*) *művelődési intézmény* helyett. Ebbe a csoportba tartoznak a *kibesztelés* (*výhovorka*, *kifogás* helyett), az *átültet* (*presadiť*, *megvalósít*, *elér* stb. helyett) és az *iskolázás* (*školenie*, *tanfolyam*, *továbbképzés* stb. helyett) szavak is. Látszólag a szemantikai kapcsolódási szabályok megsértéséről van szó a *választékos program* (jól összeállított, színvonalas program), a *tetterős munka* (aktív, építő munka), az *igényes feltételek* (nehéz feltételek) szókapcsolatok esetében. A forrásszöveggel való egybevetés során azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a *výberový program*, *čínorodá práca*, *náročné podmienky* szlovák kifejezések másolásával, pontosabban a jelzőként álló melléknevek eltérő jelentésstruktúrájának a figyelmen kívül hagyásával állunk szemben.

5. Az elmondottakból következik, hogy szlovák szövegek magyarra fordításakor aránylag gyakran kellene alkalmazni a fordításelméletben k o n k r e t i z á l á s n a k nevezett műveletet. Részint ennek elmulasztásával, részint az adott kontextusban használatos magyar kifejezés nem ismerésével függ össze a t ü k ö r f o r d í t á s n a k egy másik, az előbb ismertetettnél kevésbé feltűnő válfaja is. A szlovák *občan* szó például a kontextustól függően jelenthet *polgárt*, *állampolgárt*, *lakost*, *lakosságot* (*občania*), magyar megfelelőjeként azonban az itteni sajtóban szinte kizárólagosan a *polgár* szó fordul elő: „... a párt ne veszítse el a tagok és a polgárok bizalmát...”; „... e kis falu polgárai elmondhatják...”; stb. A szlovákban vezető *politik*us, *államférfi* értelemben használatosak a *hlavný predstaviteľ*, *predstaviteľ* kifejezések. Ezek nyomán olvashatunk a szlovákiai magyar lapokban vezető *képviselő*ről, *képviselő*ről; „... a két állam vezető képviselőinek találkozója”; „... a japán képviselő szerint...” Stb.

Szakszövegekben gyakran találkozunk szlovákos s z e r k e z e t e k e l i s. Az igei alaptagúak esetében szörványosan megjelenik a szlovák vonzatra jellemző esetrag átvétele („Az egész ország valóban azzal élt, ami a napokban a Kremlben történt.”), s gondot okoz a személytelen kifejezésmód és a szenvedő szerkezet helyes megoldása. Az interferenciajelenség vizsgálata szempontjából érdekesebbek viszont a névszói alaptagú szerkezetek, főleg a jelzős szókapcsolatok, ezért ezekkel foglalkozom részletesebben.

A szláv nyelvekben — tehát a szlovákban is — a jelzett szót és az egyeztetett minőségjelzőt külön-külön ragozzuk, ezért nincsenek meg a feltételei az összetett szó keletkezésének. A birtokos jelzővel is hasonló a helyzet: a fölérendelt tagot ragozzuk, az őt követő birtokos jelző pedig genitivusban áll. A magyarban viszont szép számmal találhatók mind minőség-, mind birtokos jelzős előtagú összetett szavak. A szlovák minőség- és birtokos jelzős szókapcsolatoknak tehát a magyarban megfelelőnek szókapcsolatok, de összetett szavak is. Az utóbbi lehetőségről azonban a fordítók nemegyszer megfeledkeznek, s a szlovák szerkezet hatására összetett szó helyett jelzős szerkezetet alkalmaznak. Ezért olvashatunk *állami titokról* (*státne tajomstvo*), *faji gyűleletről* (*rasová nenávisť*), *átlagos bérrel* (*priemerná mzda*), *testvéri pártról* (*bratská strana*), *gazdasági politikáról* (*hospodárska politika*), *iskolai rendszerről* (*školský systém*) stb., *államtitok*, *fajgyűlölet*, *átlagbér*, *testvérpárt*,

idegenszerűek — hiszen ez a szerkesztésmód szinte csak a címekre korlátozódik —, jobbára csak a tapasztalatlan fordítók szövegeiben fordulnak elő. Sokkal általánosabb a másik eljárás, vagyis a való betoldása még akkor is, ha jobb megoldás is létezik: „*Mélyítsük el a jelenlegi nemzetközi helyzet és a belpolitikai fejlődés osztályszempontjából való megítélését*”; „*A rendezők a vendégek számára . . . előadást is szerveztek . . . a szabványosítás szükségességéről és az ezen a téren való szovjet—csehszlovák együttműködés elmélyítéséről.*”

A korábbi példákban is láthattuk, hogy a birtokos jelzős és a hátravetett jelzői értékű határozót tartalmazó szerkezetek gyakran együtt fordulnak elő, sőt más „tömörítő” szerkezetekkel (pl. főnévi és melléknévi igeneves kapcsolatokkal) is kombinálódnak. Az ilyen bonyolult struktúrák helyes fordítása bizony csak néha-néha sikerül. Ennek illusztrálására álljon itt egyik járási lapunkból származó példa: „*A jnb népi ellenőrzési bizottságának munka-értekezletén megvitatták a tüzesetek és a munkabalesetek negatív fejlődésének okait vizsgáló ellenőrzésről való jelentést a kiválasztott vállalatokban, valamint a belkereskedelem ellátásának ellenőrzéséből adódó ismeretek és szolgáltatások minőségét, főként az utasforgalom központjában.*”

Az idézett példákban tehát több szinten is kimutatható az eredeti szöveg hatása. Az általam elemzett fordításokban azonban nagyszámban fordulnak elő a magyar nyelvművelők által hibáztatott kifejezések, szerkezetek is, például a *biztosít*, *kialakít* igék, a *-nál/-nél* rag gyakori és helytelen használata stb. Ez azért is meglepő, mert a fordításokra nem nagyon jellemző a Magyarországon használatos divatszavak vagy divatos szerkezetek alkalmazása. Így például a vizsgált fordításokban egyszer sem fordult elő a *közel* ('csaknem', 'szinte', 'körülbelül' értelemben), sem a *lévén* (köteleshóként), melyek újabban az itteni újságírók, írók cikkeiben is sokszor felbukkannak. Az említett esetekben csak látszólagos a magyar hatás, valójában itt is tükörfordítással állunk szemben. A *zabezpečit', vytvorit'* igék a szlovák hivatalos stílus jellemző kifejezései, ezért nem meglepő, hogy a fordításokban ilyen mondatokkal találkozunk: „*Az utak szórását is a szövetkezet biztosította be*”; „*Közös vállalatok kialakítására kell törekedni.*” Stb. A *-nál/-nél* rag szlovák megfelelője, a *pri* előjáró hatásával magyarázhatók következő példáink is: „*Sokat segítettek a lakosok a helyi iskola bővítésénél*”; „*A jelenlegi s az egész 8. ötéves tervidőszak legsürgetőbb feladata fordulatot elérni az újratermelési folyamat minőségi összetevőinél.*” A magyarországi szóhasználatban is egyre inkább terjed a nyelvtani egyeztetés a *lesz*, *válik* típusú igék mellett, nálunk ezt tovább erősíti, hogy a szlovákban mindig egyeztetni kell, ezért tekinthetők általánosnak az ilyen mondatok: „*Ez egyben azt is jelenti, hogy a fiataloknak olyan felnőttekké kell válniuk . . .*”; „*. . . hogy tudatosítsák: valódi gazdákká kell válniuk.*” Stb.

6. Cikkemben a fordításokra jellemző interferenciajelenségeket vettem számba, meg kell azonban jegyezni, hogy fordítás és eredeti szöveg nálunk nem mindig válik el, közöttük a határ viszonylagos. A szlovákul nem értő magyar olvasó számára egyes eredeti magyar szövegek is „kvázimagyar”-nak minősülnek, mert idegenszerűnek, nem magyarosnak érzik őket. Ennek oka elsősorban az, hogy nálunk a közélet nyelve a szlovák. Az itt élő magyarok jelentést, jegyzőkönyvet, beszámolót stb. csaknem kizárólag szlovákul írnak, ezért csak a szlovák mintákat ismerik. Hatásukra magyar megnyilvánulásaikban is a megfelelő szlovák fordulatokat és kifejezéseket használják, vagyis fordítanak. A járási újságokban a magyarul nyilatkozó illetékesek szövege

például minden nehézség nélkül visszafordítható szlovákra, s egy-egy cikkről is nehezen állapítható meg, hogy szlovákból készült fordítás-e, vagy magyar szöveg.

7. Nem elhanyagolható tényező az sem, hogy az itt beszélt köznyelvben — nyelv művelőink minden igyekezte ellenére — egyes szlovákos kifejezések és fordulatok olyannyira meggyökeresedtek, hogy még a jó stílusukról ismert újságíróink, sőt íróink is használják őket. Az itt élő magyarok például ismerik ugyan a *gyes* szót, mégsem használják; mindenki *anyaságiról*, *anyasági szabadságról* beszél a szlovák *materská dovolenka* mintájára. Az ilyen és hasonló kifejezések a szlovákiai magyar köznyelv jellemző elemei; bármennyire hadakozunk is ellenük, látnunk kell: ahogy a németnek, az angolnak is kialakultak a különböző országokban beszélt változatai, úgy bizonyos szavak, kifejezések esetében használatbeli és jelentésbeli eltérések jellemzik a Magyarországon, illetve Szlovákiában (Jugoszláviában, Romániában, a Kárpátalján stb.) beszélt magyar köznyelvet. Ha tehát a fordításokat a befogadók szemszögéből vizsgáljuk, ugyanazt a szöveget a Szlovákiában élő magyar olvasó másképp fogja értékelni, mint a magyarországi.

Az eltérő értékelés nemcsak lehetőségként létezik, valós probléma is, amint azt egyes műfordítások elemzése is mutatja. A szlovákiai olvasó szempontjából „zavaró”, ha kortárs szlovák írók műveinek magyar fordításában ilyen kifejezésekkel találkozunk: *dollárbolt*, *tanács*, *úttörő* stb., hiszen itt a *Tuzex*, *nemzeti bizottság* (sőt inkább *emenvé*), *pionír* szavakat használjuk; az előbbieket számunkra egyértelműen magyar környezetre utalnak.

Ezek s a korábban említett kérdések is mutatják a vázolt problémakör összetett voltát. E cikkben csak néhány aspektus felvillantására vállalkoztam — s nem csupán terjedelmi okokból. A címben jelzett téma valóban mélyreható elemzéséhez ugyanis további alapos összevető nyelvészeti és stilisztikai vizsgálatokra van szükség.

Szabómihály Gizella

A szituáció, a szöveg és a szándék együttese mint a beszéd hangzásának determinánsa

1. A fonetikai kutatások — főleg az eszközfonetika segítségével — hosszú idő óta vizsgálják a nyelvnek (langue), illetőleg a beszédnek (parole) hangzó oldalát. A beszéd folyamat alaptényezőit elemezve részeire bontották, szegmentálták az egyes beszédhangokat is, és megfigyeléseik, megállapításaik segítségével sikerült létrehozni a szintetikus gépi beszédet is olyannyira, hogy már nemcsak az artikulált beszédhangsorokból álló — érthető és megérthető — beszéd folyamat alkotható meg, hanem az így megszólaltatott szöveg már viszonylag „értelmesen” is hangzik. Az „artikulált” hangsorokat intonáció (hangsúlyozás, hanglejtés) is kíséri; a mondatok kijelentésként, kérdésként, felszólításként is hangzanak. Mindez azonban még korántsem i g a z i beszéd. Mert bár az egyes mondatok önmagukban értelmesen, kifogástalanul, „korrektül” hangzanak, akusztikailag mégsem állnak össze mondatlánczá, különösen nem szöveggé. Noha a szöveg mondataiban megjelenik a szöveg-szervező erő: a mondatokat grammatikai eszközök segítségével szöveggé össze-

kötő „szövegkohézió” — mely által a mondatok mondatlánczá, majd szöveggé, beszédművé rendeződnek —, akusztikus változatukból még hiányzik az a valami, melyet — jobb híján — *intonációs kohézió*-nak nevezhetünk, s mely nem minden esetben az intonációs eszközök korrekt használatának az eredménye.

Ezek az intonációs eszközök (a beszédhang színe és hangszínváltásai, hangereje, hangterjedelme, a beszéd irama és ritmusa, azután a hangsúlyozás, a hanglejtés, szünet, tagolás), melyeket mondat- és szövegfonetikai eszközöknek szoktunk nevezni, a beszéd folyamat egészét tekintve a mondatban, s azon belül szavakon, szóelemeken (szótagokon) jelennek meg, de értelmüket csak a szövegösszefüggésben, sőt a kommunikációs mezőben nyerik el. (Részletes kifejtésüket lásd: Wacha Imre: *System und Zusammenhänge der textphonetischen Ausdrucksmittel*. *Acta Linguistica Hungaricae* 25 [1975.]: 39—75.)

Használatuk, realizálódásuk törvényszerűségeinek megállapításához ma még nem tud elegendő támpontot nyújtani az eszközfonetika, mely kitűnő segítség a beszéd mikrokozmoszának elemzéséhez, de pillanatnyilag még alkalmatlan a beszéd makrokozmoszának vizsgálatára, mert az ilyen irányú vizsgálatokhoz nem mindig elegendő a közlésegyységeknek vagy közleményegységeknek, megnyilatkozásoknak és beszédettetteknek az elemzése. Gyakran van szükség bekezdésnek, szövegegésznek megfelelő egész közleményegységeknek, -egészeknek, teljes szövegegészeknek, valamint a beszédssituációknak és attitűdöknek, a közlésszándékoknak, beszédcselkvéseknek és a közlés-folyamatnak alapos, körültekintő, többszemponútú elemzésére, a megfelelő összefüggésekre is rámutató részeknek, elemeknek figyelembevételére.

Az eszközfonetika — pillanatnyilag itt, ezen a kutatási területen — csak ellenőrző szerepet tölthet be. A kutatást magát a jelen körülmények között csak empirikus úton lehet elvégezni. Mert úgy látszik, hogy a teljes beszéd-folyamatban az intonációs elemek használatát mondat feletti, nagyon gyakran pedig szövegen kívüli tényezők határozzák meg. Olyan tényezők, melyek rendszerint meghatározói magának a szövegnek, a szövegformának (műfajnak, műnemnek, stílusnak) is, pontosabban létrejöttékor a szövegalkotási, más esetekben a szöveghangoztatási (a szövegmegszólaltatási), ismét más esetben a szövegalkotási és megszólaltatási folyamatnak. (A tartalmi kérdéseket most hagyjuk figyelmen kívül.)

2. Tudjuk, a nyelvnek, a langue-nak, két fő realizálódási formája van: az írott beszéd, az írott parole, mely a közvetett kommunikáció eszköze, és — ami a mi szempontukból most érdekesebb és fontosabb: — a beszélt beszéd, a beszélt parole (a Sprechsprache, sprechliche Rede[?]), vagy talán pontosabb meghatározással: az elhangzó beszéd, az elhangzó parole. Ezt mint a közvetlen kommunikáció eszközét szokás nyilvánírtani, noha korántsem csak az. (Részletesebben lásd Wacha Imre: *Nyelvi és beszédregeek(?) és/vagy -szintek*. In: *A magyar nyelv rétegződése* [Szerk.: Kiss Jenő és Szűts László]. AkK. 1988. 1000—12.

E fogalomkörü pontosításra azért van szükség, mert az elhangzó beszéd (elhangzó parole) létrejöttét: fogantatását és lezajlását, azaz a kommunikációs folyamatot figyelembe véve két nagy kategóriába sorolható be, s a szöveget kísérő — tágabb értelemben vett — intonáció annak megfelelő hangzás-változatokat mutat, hogy milyen kommunikációs helyzetben, milyen tevé-

kenységfolyamatok vagy kommunikációs folyamat eredményeként jött létre a nyelv hangzó változata.

2.1. Az írott *parole* nagy kategóriájába az írásos kommunikáció termékeit sorolhatjuk. Azokat az írásműveket (szépirodalmi, publicisztikai termékeket, leveleket, jegyzőkönyveket, jelentéseket, tudományos műveket stb.), melyek nyomtatott, gépirásos vagy kézirásos formában jutnak el a „feladótól” a címzethez, azaz az írótól az olvasóhoz.

Az írott *parole* létrejöttének legfőbb jellemzője, hogy a kommunikációt előkészítő folyamatok (anyaggyűjtés, anyagrendezés, vázlatkészítés stb.) után a gondolatok megfogalmazása és rögzítése egy viszonylag hosszabb és rendszerint elmélyült alkotói folyamat vagy cselekvéssor. Ennek során az adó, a kommunikátor „gondolkodva fogalmaz”, azaz a mondanivalójának megfelelő nyelvi formát úgy alkotja meg, hogy tudatosan is és öntudatlanul is állandóan latolgatja, megfelelőek-e a szavak, kifejezések, grammatikailag helyes-e, pontos-e a mondat szerkezet, elég tömör-e a kifejezőmódja, alkalmazkodik-e annak a műfajnak, műnemnek (esszé, értekező próza, hír, kommentár, színes, karcolat, vezércikk stb.) stílusának szabályaihoz, melyben gondolatait elmondja. S főleg arra ügyel megfelel-e szövege az írásosság szabályainak. Gyakran még a megfogalmazott gondolatot rögzítése (leírása) közben is kiegészíti, módosítja, tömöríti, sőt később, az ellenőrzés során esetleg újrafogalmazza. Olykor még a teljes — már rögzített gondolati egésznek, az írásműnek az átszerkesztésére, újrafogalmazására is sor kerülhet. Az így megfogalmazott írásművet — nyelvileg — az jellemzi, hogy sok benne a tömör, ún. szimultán mondat. Ez formailag sokszor egyszerű, bővített mondat, vagy arányosan szerkesztett összetett mondat, melyben sok a bonyolult, alá- és mellérendeléseket is tartalmazó 7–8, olykor 10–14 szóból álló szószerkezet. Illusztrálásul két-három mondatot idézek egy napilap külpolitikai összefoglalójából. (Lásd az 1. mellékletet.)

A hírosszefoglaló öt mondata közül egy egyszerű bővített mondat; kettő egy-egy főmondatot és egy-egy alárendelt mellékmondatot, tehát két-két mondat egységet tartalmaz. Egy két tagmondatból és egy mellékmondatból azaz három mondat egységből áll; egy pedig négy mondat egységből: egy megengedő mondatból és főmondatából, valamint két, ennek alá-, de egymásnak mellérendelt mellékmondatból. (Lásd az 1. melléklet ábráját.)

Viszont mindegyik mondatban találunk egy-egy 8–9–10 elemű szószerkezetet. (Ezeket az 1. mellékletben kurziváltam.)

2.2. A beszélt, pontosabban elhangzó *parole* realizálódásának két fő változatát különböztethetjük meg. Ezek közül az egyik a közvetlen kommunikáció során elhangzó beszéd vagy élőszó.

2.2.1. Szövegalkotási folyamatának és vele együtt hangzásvilágának jellemzői közül az a legfontosabb, hogy a közvetlen (interperszonális) kommunikáció során a beszélő (adó) — legalábbis az interakció kezdetekor — csak beszédszándékának, beszédcéljának, valamint a „globális közlemény”-nek van birtokában. A közlemény átadásához vezető nyelvi utat és nyelvi formát az interakció során keresi és alkotja meg, „fogalmazva gondolkodik” (nem pedig gondolkodva fogalmaz), nemegyszer mintegy közösen beszédpartnerével (a vevővel), annak verbális és nonverbális visszajelzései-visszacsatolásai segítségével.

2.2.2. Az ilyen szövegben (beszédműben) sok az ún. hiányos vagy megszerkesztetlen, ún. nem teljes mondat. Ezek értelmüket sokszor csak a beszéd-

partnerek közös előismeretei, a közös szövegelőzmény és a beszédhelyzet által kapják meg. A partnernek közvetlen visszacsatolásai nyújtanak segítséget a grammatikailag, nyelviileg, sőt tartalmilag hiányos közlemény kiegészítéséhez, teljessé tételéhez.

2.2.3. Sok az olyan mondat, sőt mondatsor is, mely — főleg grammatikailag — nincsen feszesen, pontosan szerkesztve, hanem nyelviileg is, következőképpen akusztikailag is csak többé-kevésbé lezárt (olykor akusztikailag teljesen lezáratlan) megnyilatkozásokból áll össze. S éppen a „fogalmazva gondolkodás” eredményeképpen tele van nyitva hagyott szerkezetekkel, illetve az elhangzott és grammatikailag már lezárt szerkezetekhez, megnyilatkozásokhoz nem vagy csak alig kapcsolódó újabb megnyilatkozásokkal: utólagos hozzátoldásokkal, pótlólagos kiegészítésekkel. Így a mondat(?) szerkezete mintegy indázva, bonyolult kanyarokkal, közbevetésekkel, visszacsatolásokkal halad. (Lásd a 2. mellékletet.)

Mindez a hangzásban úgy jelentkezik, hogy bár grammatikailag ugyan meg van szerkesztve, le van zárva a mondatok egy jelentős része — és befejezettségüket néha még szünet is jelzi —, a mondatok többsége azonban akusztikailag — intonációja tekintetében — mégis nyitva marad. Mintegy a folytatásnak és a gondolat sor lezáratlanságának jeleként a lebegő, nyitva tartott, előremutató hanglejtés jelzi, hogy a beszélő még nem ért a gondolat sor végére, folytatni kívánja — nem okvetlenül a mondatot, hanem — a beszédet. Az intonáció a közlemény, megnyilatkozás folytatását ígéri, de sem a megnyilatkozások, sem a közlésegyeségek vagy közleményegységek folytatásának jellegét, szerkezetét nem jósolja meg, sem lezáródásukat nem jelzi előre. Viszont gyakran a folytatás intonációs formája érzékelteti azt, hogy tulajdonképpen új megnyilatkozási egység kezdődött el. (Lásd a 3. mellékletet.)

2.2.4. A spontán beszédben sok az olyan megnyilatkozás(sor), „mondat”, „mondat sor” is, mely grammatikailag nem kerek; lezáratlan vagy megszerkesztetlen tagokból áll. Akusztikailag azonban egyes részei le vannak zárva: a megnyilatkozási, sőt grammatikai egység intonációja a mélyponton zárul, s ehhez új akusztikus indítással és beszédritmus segítségével csatlakozik valamilyen utólagos kiegészítés, hozzátoldás, olykor a mondat befejező része. A közleményegész grammatikailag tehát többé-kevésbé kereken megszerkesztett mondategésznek tekinthető, akusztikailag viszont olyan hiányos szerkezetű vagy elnagyoltan megszerkesztett mondatok, mondatláncok, közleménydarabok, megnyilatkozási egységek láncolata, melynek kohézióját bizonyos grammatikai összetartó elemek (közös alany, ragok stb.) mellett a beszéd ritmikai elemei (az előzményre való „rávágás”, ráperdítés) és sajátos hátra kapcsoló intonáció (hanglejtés) jelzi. Nagyon gyakori az intonációs lezáras „mondat közben”, míg mondathatáron az intonáció lezáratlan. (Lásd az 4. mellékletet.)

A spontán beszédben sok az olyan mondat, sőt mondatsor is, mely grammatikailag csak többé-kevésbé mégis csak le van zárva.

A példákból — már amennyire ezt írásban érzékeltetni lehet — látható, hogy a grammatikailag lezáratlan, sőt olykor megszerkesztetlen közleménydarabokat (melyeket a szünetek nagyon ötletszerűen tagolnak) legfeljebb szó szerkezet vagy tagmondat, mellékmondat értékű, utólagos kiegészítések követik, mégpedig úgy, hogy a grammatikailag lezáratlan, de akusztikusan lezárt megnyilatkozásokat követő közleményrészek akusztikus indítása, új mondat (megnyilatkozás) kezdetére utal, de visszafelé is kapcsolja a kiegészítést.

3. Az eddig elmondottak a spontán beszédnek a következő akusztikus jellegzetességeit adják:

a) a beszéd sok nyitva tartott hanglejtési formát (ún. szökőzáras: végén emelkedő dallammenetet) tartalmaz, és az egész információt változatos lejtésformák, dallammenetek kísérik, a gondolkodás ritmusát vagy könnyedségét, pergését — szaggatottságát tükröző hangsúlyozási és hanglejtési egységekben. A dallamot, ritmust, dinamikát az attitűd tovább színezi. A magyarban ez azért érdekes, mert eddig úgy tartottuk nyilván, hogy a magyar beszédnek legsajátosabb és leggyakoribb dallamformája az ún. elül-eső, azaz magasról induló, előbb nagyobb, majd enyhébb ereszkedés után egy relatív mélypontra záruló hangmenet. (A spontán beszéd dallamának elemzése némileg ellene mond ennek a megállapításnak.)

b) A mondathatárok olykor szinte teljesen megállapíthatatlanok: bonyolult mondat- és mondategységláncokból rendkívül bonyolult szerkezetű, mégis lineárisan és hierarchikusan, de mégis többnyire szukcesszívan szerkesztett „mondatokból”, illetőleg mondategységekből áll össze a közleményegész, a szövegegész vagy a szövegmű. Annak ellenére, hogy szép számmal akadnak mélységükben több, olykor három, négy, 6—7 vagy még ennél is több szintűen tagolódó mondategységek, általános egyrészt a két szintre tagolódó mondat-szerkezet, másrészt — a több szintű mondatoknál a lineárisan (egymáshoz egymás után láncszerűen) kapcsolódó mondat-szerkezet, melynek mondategységei nem kerülnek a mondatfunkciós szint alá. Ez hangzásban más intonációt (kiegyenlítettebb dallamvezetést) és sajátosan lüktető beszédritmust eredményez.

c) A beszéd ritmikai tagolására, illetőleg a szünethasználatra az jellemző, hogy a tagoló vagy hezitációs szünetek viszonylag ritkán esnek grammatikai vagy mondat-szerkezeti egység (pl. tagmondat) határára; gyakran megtörik a nyelvi-logikai-grammatikai egységet. A szünetek általában a szókeresést és a gondolkodás zökkenőit jelzik. A „mondatok” szerkezeti tagolásának-kapcsolásának szerepe többnyire a hanglejtésre, illetve a hangsúlyozásra hárul.

4. A beszélt, az elhangzó parole realizálódásának egy másik fontos változata a felolvasás vagy reprodukció, vagy az interpretálás.

Ennek az a lényege, hogy az elhangzó parole minden körülmények között egy korábbi, kötött szövegű írásos kommunikációra épül. Először a gondolatok nyelvi formába öntése (megszerkesztése, megszövegezése) az írásosság, az írásos kommunikáció törvényszerűségeinek megfelelően készül el, majd a „közvetlen interperszonális kommunikáció” során a „befogadó”, a címzett nem a szöveg írásváltozatával találkozik, hanem annak hangzó (felolvasott vagy betanultán interpretált) változatával. S az írásművet ráadásul nem is mindig a szerző (a gondolatok, a közlemény megfogalmazója) szólaltatja meg, hanem nagyon gyakran hírolvasó, előadóművész, színművész változtatja át az írásos kódot akusztikus kóddá. Az ilyen elhangzó parole megjelenhet közvetlen interperszonális kommunikációban (pl. egy előadás vagy ünnepi beszéd stb. felolvasásakor, egy verses vagy prózai, esetleg drámai mű előadásakor előadótérben, színházban), s megjelenhet közvetett, áttételes vagy kevert kommunikáció formájában is. Ilyen közvetett kommunikáció elhangzó parole formájában a rádió és tévé adásainak többsége.

Az ily módon felhangzó beszédet azért kell elkülönítenünk a spontán előszótól, mert a megszövegezés módja az írásos mondszerkesztés szabályainak felel meg, ezért a szöveg grammatikai megszerkesztettsége pontosabb, feszesebb, mint a spontán előszóé. Következésképpen hangzásvilága (intonációja, ritmusa) is másmilyen: az írott szöveg rejtett dallamvilágának felel meg. Ez azt jelenti, hogy a felolvasott vagy interpretált szöveg hanglejtése emelt hangfekvésben szűkebb hangterjedelemben, de nagyobb ívekben „kiénekelte” dallamokkal mozog, és a dallamvezetés „jóslásértéke” erőteljesebb, mint az előszóé. Az intonáció összefogja és tagolja a szó- és mondszerkezeteket, értelmezi, elkülöníti a kétarcú szószerkezeteket (pl. a magyarban az olyan szerkezetet, mely indulásakor bevezethet egy alany– állítmányi vagy birtokos szerkezetet, illetőleg birtokos vagy részeshatározós szó-szerkezetet). Ugyanakkor világos előrejelzést ad a mondat szerkezetének felépítésére, hosszára, lezáródására s a következő mondat kapcsolódására. Az is jellemzi a felolvasás hangzásvilágát, hogy ritmusa, tempója kiegyenlítettebb (kevésbé lüktet, mint a spontán előszó), s a szövegnek szünettel vagy intonációval-hanglejtéssel való tagolása szinte mindig szerkezeti határra (a szószerkezetek vagy a tagmondatok határára) esik. Az is jellemzi az ilyen, írott szövegre épülő reprodukciót, hogy a beszéd attitűdjét vagy az attitűdök változását jelző váltások (hangszínezés, ritmusváltás, fekvésváltás stb.) mindig kimódoltabbak, tudatosak, ezért szinte sohasem hatnak spontánul. Mindig árulkodóak.

Az interpretálás és a felolvasás ezen általános jellegzetességeit színezik tovább azok a beszédszándékok, melyekkel a megszólaltató hangosítja a szöveget: reális közlés igénye, a teljes azonosulás érzékeltetése, a „kivülállás” vagy elhatárolás kifejezése, azután idézés, spontán beszédhez közelítés, magyarázás, érzelmek érzéttetése stb. Ezek azonban messze vezetnek. Néhány szándék kivételével azonban sohasem tudják felkelteni a spontán beszédrel és a szöveggel, tartalommal való teljes azonosulás képzetét. Mivel azonban ez már az előadóművészet világába is elvezet bennünket, akusztikus jellemzőiknek kifejtésére itt nincs lehetőségünk.

1. melléklet:

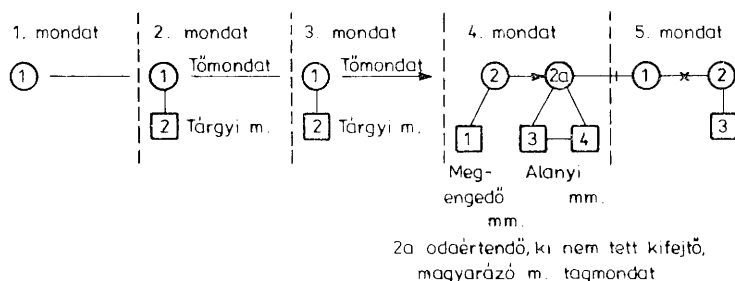
Hírösszefoglaló:

[2] (1) Daniel Ortega . . . bejelentette, (2) hogy a nicaraguai kormány nevében levelet intézett a *közép-amerikai konfliktus politikai rendezését szorgalmazó nyolc latin-amerikai ország elnökéhez*. (Kilenc szavas, három egységre tagolható alárendelő szószerkezet.)

[3] (1) A levél — mondta Ortega — azt a nicaraguai álláspontot fejezi ki, (2) hogy Guatemalában a *közép-amerikai feszültség enyhítését előmozdítani hivatott Costa-Rica-i béketerv megvitatásának* (8 szavas alárendelő szószerkezet) összhangban kell lennie a *térségbeli válság tárgyalásos megoldását célzó Contadora-békekezdeményezésekkel*. (7 szavas alárendelő szószerkezet.)

[4] (1) Bár Nicaragua megfelelő tárgyalási alapnak tekinti Arras Costa Rica-i elnök tervezetét (2), érthető a sandinista kormány óvatossága [(2a) az, hogy]: (3) Habib amerikai elnöki különmegbízott jelenleg sorra járja a Nicaraguán kívüli közép-amerikai országokat, (3) és az *Egyesült Államok által szavakban ugyan támogatott, valójában nem pártolt Arras-tervről* folytat megbeszéléseket. (10 szavas mellé- és alárendeléseket tartalmazó szószerkezet.)”

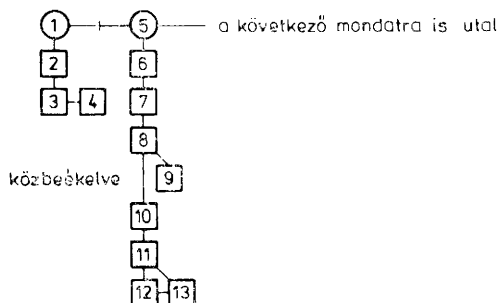
A híresszefoglaló mondatainak szerkezete:



2. melléklet (| = szünet; || = hosszú szünet; pontosvessző, majd nagybetű = ponthanglejtés, majd új mondat kezdésére utaló intonáció):

„(1) Én azt hiszem, (2) hogy nagyon röviden, talán egy pár szóban elhangzott, (3) hogy tulajdonképpen hol dolgozom, (4) mivel tevékenykedem, || (5) és én azt hiszem, (6) hogy | tulajdonképpen nem is programbeszédre van most szó, || (7) mert | a későbbiek során lehetőség nyílik arra, (8) hogy a | jelöltek || (9) amennyiben elfogadják az | illetőket, (8) akkor találkozzanak a választóikkal választógyűlés keretében, | (10) ahol részleteikben tulajdonképpen | ki tudják fejteni, (11) mi az elgondolásuk, elképzelésük arra, (12) hogy | körzetükben | esetleges megválasztás esetén | mit végezzenek, | (13) milyen tevékenységet folytassanak.”

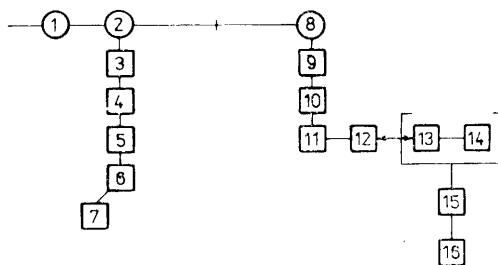
Az összetett mondat mondat szerkezete:



3. melléklet

„(1) Valamivel több ennél a tanácstagai munka, (2) engedjék meg, (3) hogy | ezt | elmondjam, (4) tekintettel arra, (5) hogy egy ötéves ciklus áll mögöttem; (6) Ezerkilencszáznyolcvantól (7) mint ahogy | említette | volt Kenessei elvtárs | (6) a tizennyolcadik kerületi tanács harmincadik választó körzetének voltam a tanácstagja, (8) és engedjék meg, (9) hogy elmondjam nagyon röviden, (10) hogy ezalatt az időszak alatt | mód és lehetőség | nyílik a tanácstagoknak arra, (11) hogy nagyon sokszor érdemi állást foglaljon, döntsön; (12) Képviselje a körzetének az érdekét; (13) De hogy hogyan, (14) hogy tudja beilleszteni a körzet dolgait a testület egy egész kerületi tanács munkájába (15) én azt hiszem, (16) hogy ez az egyik nagyon lényeges pont.”

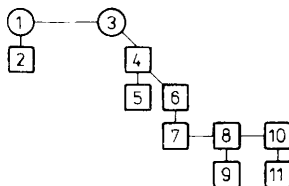
A mondat szerkezete:



4. melléklet

„(1) Nagyon lényeges | pont, (2) ahol a tanácstagnak tevékenykedni kell, | (3) hisz | én azt hiszem, (4) hogy | (5) példaként hagy említsem meg, | (6) amikor elhatározta a kerületi tanács; Az elmúlt | esztendőben; | (7) hogy | Kamaraerdei ifjúsági parkot létesít; || (8) Vagy Soltvadkerten ifjúsági üdülő táborát csinál, (9) amely nincs még ilyen a kerületben; | (10) Vagy megépíti a tétényi úti fedett uszodát, | (11) mert még ilyen nem rendelkezik a kerület, | (4) akkor nagyon sokszor | egy-egy választóközvetben tevékenykedő tanácstag érdekével | ellentétes volt.”

A mondat tagmondatainak kapcsolódása:



Wacha Imre

Állandósult szókapcsolatok Sütő András Az Idő markában című művében

1. A nyelv az állandósult képződmények esetében is szabad kezét ad használójának annak megítélésében, hogy a lehetséges változatok közül melyik a legmegfelelőbb mondanivalójának képszerű közlésére. Ennek egyik igen szép példáját adja Sütő András Az Idő markában c. művében,¹ amelynek magával ragadó frazemologizmus-világa jelen sorok közzétételére ösztönzött.

1.1. Dolgozatomban a szűkebb értelemben vett frazeologizmusokkal foglalkozom. Vagyis azokkal, amelyeknek alkotói a konkrét — absztrakt síkváltást követően már csak összességükben utalnak lexéma értékű denotátumra. Ezek keretében azonban — napjaink frazeológia-kutatásának gyakorlatától eltérően — kitérek a közmondásokra is, amelyeket *frazemalánc* terminussal jelölök.²

Idézek néhány szállóigét is. Ezt azonban csak kivételesen teszem, mert ez a nyelvi jelenség az állandósult szókapcsolatoknak külön típusába tartozik.

1.2. A példaanyag kiválasztását két szempont alapján végeztem. Egyrészt azt néztem, hogy az adott frazemologizmus megvan-e O. Nagy gyűjteményében.³ Másrészt pedig azt figyeltem, hogy egy-egy közhasználatú képződményben milyen lexikai és grammatikai módosítások eredményezik a sajátos sütői fordulatot.

Ennek alapján dolgozatomban két nagyobb egységre tagolódik. Az első részben azokat a képződményeket sorolom fel, amelyeket O. Nagy nem említ. A másodikban pedig azokat a frazemologizmusokat mutatom be, amelyeket a szerző a szokásostól eltérő változatban használ.

1.3. A példákat szófaji kategóriákba való besorolhatóságuk alapján csoportosítom. Ezt az teszi lehetővé, hogy a frazemologizmus lexéma értékű nyelvi jelnek fogható fel, s néha egyetlen konkrét jelentésű szóval visszaadható, mint pl. *bakot ló* 'melléfog'.

1.3.1. A szinonimikus megfeleltetésnek ez a formája azonban gyakran nehézségbe ütközik, mivel a minőségi jelentésváltozás olyan stiláris többletet eredményez, amelyet csak több szóval lehet érzékeltetni. Ennek oka abban keresendő, hogy a síkváltás folyamán a szavak stílusjegyei is együttesen változnak, s összességükben más képzettársításra ösztönöznek, mint külön-külön. Ebből következően, ha pl. a *szeret* ige tagadó alakját a *szereti*, mint *kecske a*

¹ Sütő András: Az Idő markában. Esszék, naplójegyzetek. Bp., 1984.

² Vö. Somhegyi Gyula: Szerbhorvát és magyar frazeológiai egységek összevető vizsgálata (Az állandósult szókapcsolatok rendszerezése a testrészekből keletkezett képződmények alapján). Kandidátusi értekezés, megvédve: 1986., 53.

³ O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976.

áúágyd kést lexémahasonlító frazémá sorral kívánjuk jelölni, akkor a konkrét értelmezésben a képződmény valamennyi összetevőjét figyelembe kell vennünk: a témaként értelmezhető *szereti* lexémát, ill. a rémaként értelmezhető *mint, kecske, (nagy) kést* frazémákat egyaránt. Az ezek között meglévő okozati összefüggés adja ugyanis az *egyáltalán nem szereti* jelentést, magába foglalva a képindítás lehetőségét, amelyet csak körülírással lehet átültetni a konkrét síkra.

1.3.2. Az említettekből arra lehet következtetni, hogy a szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatok — Pais Dezső igen találó megállapításával élve —, csak lélektani tekintetben hatnak szavakként.⁴ Vagyis: nyelvtani felépítésük alapján továbbra is ugyanúgy viselkednek, mintha konkrét jelkapcsolatok lennének, mutatva, hogy ebből a szempontból nincs különbség a két sík között.

S ami jelen esetben fontos: az absztrakt síkon is megvan a valencia, amely szófaji jelleget ad a szintagmakapcsolatnak, s ily módon lehetővé teszi a funkcionális szempontú alaktani besorolást.

1.3.3. Természetesen, ha ennek értelmében pl. a *nem látja a fától az erdőt* „belevész a részletekbe, és ezért nem látja meg a lényegét” (O. Nagy) frazémásort igeeként értelmezzük, az nem ugyanaz, mint amikor a *(nem) látja* szót jelöljük ugyanezzel a terminussal. Eppen ezért a szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatokra vonatkozóan a *frazemológiai szófajok: frazemológiai ige, frazemológiai főnév, frazemológiai indulatszó* stb. terminusokat javaslom.

Ezt az eljárást a frazemologizmusok funkcionális szempontú szintaktikai feldolgozása egyértelműen indokolja, hisz annak folyamán — akár hagyományos, akár modern megközelítésről van szó, — az alaktani kategóriák nem mellőzhetők.

1.3.4. Az előzőekből egy másik fontos tényre is következtetni lehet: A szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatok közlértéke mindig nagyobb, mint a konkrét jelentésű szavaké. Ez a megállapítás azokban az esetekben is érvényes, amikor a szókapcsolat tömören egyetlen konkrét jelentésű szóval is értelmezhető, mint pl. *tűkön áll/ül = türelmetlen*.

Egyébként ha ez nem így lenne, akkor nem lenne értelme annak, hogy szavak helyett szókapcsolatokat és mondatokat használjunk ugyanannak a denotátumnak a jelölésére.

2. Az O. Nagy Gábor munkájából hiányzó képződmények valamennyi frazemológiai típust képviselik. Mielőtt azonban ezek ismertetésére rátérek, megjegyzem, hogy azokat a típusokat, amelyeket O. Nagy elvi megfontolásból nem vett be gyűjteményébe, csak futtában — a rendszerezés teljessége érdekében — említem. Ezek közé főleg olyan közhasználatú monofrazémák és lexéma-frazéma kapcsolatok tartoznak, amelyeket magyar vonatkozásban korábban már feldolgoztam.⁵

2.1. Fra z e m o l ó g i a i i g é k

2.1.1. Monofrazémák: *eltávozik vki* 'meghal vki': „Be közeli és fájdalmas emlék a Te kolozsvári gyászod az ugyancsak fiatalon *eltávozott* költőtársunk

⁴ Pais Dezső: Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához (MNy. 47: 143).

koporsójára ejtett szavaiddal” (188); *megjuhászkodik vki* ’lecsillapul, megszeli-dül’: „Az előítéletek, mint rossz kutyák, az utolsó kapuig kísérnek valamennyiünket; amitől *megjuhászkodunk*: az a koporsóra hulló göröngyök hangjy” (117.) Stb.

Szembekönyökököl vki vkivel ’számonkérőleg felelősségre von vki vkit’: „... Veres Péter felfedezésével valójában önmagamhoz, igazi képessége⁴mhez jutok közelebb. Félrejáró Salamon — későbbi kisregényem hőse — már *szembekönyökölt* velem számonkérőleg” (88); *vastagbőrűsödik vki vmivé* ’fajul vki vmivé, elkorcosul vki’: „Nem akarunk rinocéroszokká lenni, arctalan és manipulálható tömeggé *vastagbőrűsödni*! Az oly változatos formákban meghirdetett tömeges boldogság elnyerésével sem” (351). Stb.

A monofrazémáknak mindkét típusa előfordul a műben. Közülük a két ál monofrazéma (egybeírt képződmény) nincs meg sem az ÉrtSz.-ben, sem pedig a ÉKsz.-ban.

2.1.2. Homogén frazém sorok. *’bőre alatt hord vki vmit*’ ’nagyon jól ismer vki vmit’: „Egy újfajta fantasztikum hatása alá kerültem: a szociológiai valóságba, amelynek ugyan minden kis részletét ismertem, tisztes örökségként úgyszólván a *bőröm alatt hordtam*, de szinte félálomban” (77); *bőrével hord vki vmit* ’aktívan részt vesz vki vminek az alakításában/folyamatában’: „alább kell szállanunk a költői szándékkal, az együttélés mélyebb — tehát kockázatosabb áramlataiba. Oda, ahol nem éneklük, hanem élük, a *bőrükkel hordják* ezt a valóságot” (180); *kifordít a bőrből vmi vkit* ’vesztéhez vezet vmi vkinek’: „a tragédia egyebek között onnan leselkedik ránk, ahol akármifajta kényszer olyan célokra akar bennünket felhasználni, amelyekről tudjuk, hogy végül *kifordítanak a bőrünkéből* (181); *farba rúg vki vkit* ’érzékeny pontján érint vki vkit’: „A pompás Gedeon-nal valamelyest előbbre léptem, de kétségtelen naivitásomban a nézőt újra megajándékoztam egy igazságos rajoni istenséggel, aki embertől-humánumtól elragaszkodott falusi néptanács elnökömet az igazság nevében *farba rúgja*” (318); *fejét fordítja vmi vkinek vhová* ’ráirányítja a figyelmét vki vkinek vmire’: „A magam részéről úgy észlelem: az Idő keze dolgozik rajtunk. Hol szelídebben, hol szigorúbban — néha fájó fogással is — oda *fordítja fejünk*, ahol a szívünket hagytuk volt, a közösség felé, amelyből vétettünk” (388); *vágja a fejszéjét vki vmibe* ’belekezd vki vmibe’: „Mivel hogy a szentenciát naponként hallhatta: aki „munkástémába” *vágja a fejszéjét*, annak magát a munkásmozgalmat kell ábrázolnia” (140); *bevonul a föld alá vki* ’meghal vki’: „A ház is, melynek lakói rendre *bevonultak a föld alá*: Kemény Sámuelné, született Csóka Rozália, valamint Zsigmond és János fia” (195); *hátba szúr vki vkit* ’orvul rátámad vki vkire’: „S sötét torok, akár a halál felé vezető út: szigorúan egyirányú. Kizárt dolog, hogy szembe jövő utassal, talán épp az áldozatunkkal találkozunk. Mielőtt a névtelen Művel *hátba szúrnak*, nem kell rámosolyognunk, hogyléte felől érdeklődnünk” (217–8); *keze alá tartozik vki vkinek* ’fennhatósága alá tartozik vki vkinek’: „Ráadás volt szüleim megcsúfolása. Akkor fölmentem bizonyos Goldberger elvtárshoz, akinek a *keze alá tartoztunk* a legfelsőbb fórumoknál” (318); *kezébe ad vki vkinek*

⁴ Vö. Somhegyi Gyula: Monofrazémák a magyarban. Poligén frazémásorok a magyarban (Nyr. 111: 339–49); I. Valódi monofrazémák. (Nyr. 112: 357–68); II. Ál monofrazémák. (Nyr. 113: megjelenőben).

⁶ A homogén frazémásorokra vonatkozóan vö. Somhegyi Gyula: Kandidátusi értekezés, 28–38.

vkit 'kiszolgáltat vki vkit vkinek': „— Reájok induljak-é a filiszteusokra, és őket kezembe adod-é? — Menj csak fel reájok, és őket kezedbe adom” (278); *kézhez vesz vmi vkit* 'hatalmába kerít vmi vkit': „Sokféleképpen voltunk s lehetünk még, de amire legbiztosabban lehet számítani: az, hogy az idő rendre *kézhez vesz* minden írástudót. Marka szorítása rajtunk” (151); *lángra kap vki* 'megmutatja rendkívüli tehetségét': „Nem a színész személyi konokságáról van szó. A hivatásának tüzeben *lángra kapott* igazgatóéról sem — a Janovicséről —, akinek alakja márvány után kiált” (288); *eladja a lelkét* 'rossz ügy szolgáltatába szegődik': „Néha mégis az az érzés gyötri, amely a sorsában osztozó Chopint Londonban készítette fájdalmas sóhajra: „*Eladtam a lelkem!*” (264); *nyakába kapaszkodik vki vkinek* 'mások eredményeinek a védelme alatt érvényesül vki': „Kétségtelen: az itt és most régi követelményét, akárcsak a szolgáltatét, sokan kompromittálták. Rossz művekkel, a politikai taktika hóraljából beszélő okításokkal: ha ezt, amazt cselekszed, idvezülsz, vagy elkárhozol. De vajon Petőfi, Ady, József Attila *nyakába* nem *kapaszkodtak-e* diletánsok?” (32); *szájba ver vki vkit* 'megbánt vki vkit': „Imre bácsi, melyik a legkedvesebb képe? Fél kézzel vágta vissza a szokványos riporter kérdést. „Amit az ön kajla füléről fogok festeni.” De meg is engesztelte rögtön a *szájba vert* újságíró: „Meghívom ebédre” (62—3); *szakállához kapdos vki vkinek* 'bánt(almaz) vki vkit': „Császár *szakállához* — okos meggondolással, a lehetetlent sohasem kísértve — nem *kapdosott* ugyan, de vajdát sem próbált állítani Moldovában avagy Havaselvén” (18); *szemmel tart vki vmit* 'figyel vki vmit':

Tartsuk szemmel az Időt, amely nagy munkát és nagy feladatokat tartogat számunkra. . .” (362); *szíven legyint vmi vkit* 'meghatóan érint vmi vkit': „A Székelyföldön utazgatva kapott el mindinkább a vágyakozás: benne élni nyelvünk erdőzúgásában. Ahol minden megszólalással arcodba fú, *szíven legyint* szavaink csodás széljárása” (315); *fölemészti a szívét vki* 'túlhajszoja magát vki': „Sorsod a legnagyobbaké volt, László, a teherviselésben *szívüket fölemészítők*” (186); *kivet a szívéből vki vmit* 'túltesz vki vmin': „Hangjuk szelíd volt és megnyugtató: *szívetekből* az aggodalmat *kivessétek*, anyáitok könnyebánata csak látszat, de ha igazi lenne is: minden jóra fordul” (97); *belefojtja a szót vki vkibe* 'elhallgattat vki vkit': „Míg meg nem szólalt. Mert azután már a nyughatatlan, örökösen képzelt sokadalomnak beszélő próféta *fojtotta belénk a szót*” (89); *szoknyáját bújja vki vkinek* 'ragaszkodik vki vkihez': „Az ágyúöntő Gábor Áron. . . S vele, a képzelet díszkíséretéeként, Háromszéki százhuszonöt ledöndült haragja. Most, hogy talapzatán áll újra: sanda szemek is láthatják, miszerint a mi hagyományőrző szándékunk nem Mária Terézia *szoknyáját bújja*” (366); *talpra ugrik vki* 'hirtelen tűnik fel vki': „[Horváth István] Mesék hőseként *ugrott talpra* s újult meg költőként, akárhányszor vallott is kudarcot” (169); *térdén ringat vki vkit* 'szeretettel és megbecsüléssel halmoz el vki vkit': „hogyan is lehetne árva az az irodalom, amelyet egy nemzet *ringat a térdén*, amiként Téged is magához ölelt a te néped, László!” (184); *torkát szorongatja vki vkinek* 'rendszeresen fenyeget vki vkit': „uraink jóvoltából a Hohenzollernek vettek minket kézhez, az ő *torkukat* pedig — kellő tapintattal, hogy azért meg ne fulladjanak — egy örült Vezér és Mázoló marka *szorongatja*” (13); *áthárít a vállára vki vkinek vmit* 'másra ruház át vki vmit': „Sejteni vélem, Nagyságos Fejedelem uram: a tudás, amit e falak — falaid között ígérnek, nehéz terű lesz; egy és oszthatatlan. Másnak a *vállára áthárítani* nem lehet” (12); *vérét csapolja vki vkinek* 'gyilkol vki vkit': „A Kárpátok szorosai a tavaszi vadvizekkel együtt vándornépek folyvást megújuló hullámaít zúdították

rá már a XII. századtól kezdve. Besenyő, kun, tatár, török *csapolta véré*t, égette porrá, szinte szabályos időközönként rendezett falvait” (211). Stb.

Összedugják a fejüket vkik ’közösön megvitatnak vkik vmit’: „Jómagam nagy ritkán nézek be próbákra, nem igaz, hogy *fejünket összedugva* közösködünk a kínokban” (342).

Megnyílik a füle vkinek vmi előtt ’megért vki vmit’: „A gond s a munka, mit egy gyermeklappal magára vállalt: hiányzó intézmények feladatkörét pótolta. A közöletlen vélekedést is arról, hogy sajátos nélkül nincs egyetemes; hogy Bartók gyermekdalai nélkül a *fülünk* vajmi nehezen *nyílik meg* Enescu rapszódái, Wagner kürtjei előtt” (144); *elárvul a tolla vkinek* ’(író, költő) meghal’: „Most, hogy *tolla elárvult* s mi mindannyian szegényebbek lettünk-, mintha mesterének, Móricz Zsigmondnak hangját hallanám: „Ülj ide mellém, Asztalos Pista (136); *torkába szorul vkinek vmi* ’bizonytalanná válik vki számára vmi’: „Olyan művészeket, akik együtt lélegeznek — és fuldokolnak is — közönségükkel: azzal a kollektivitással, amely sajátos történelmi sorsában, a *torkába szorult* létérzésével a színpadtól többet várt, mint Európa más emberi közösségei” (349).

Van szeme vkinek vmihez ’megért/meglát vki vmit’: „Úgy nézzetek rám, hogy képeimnek a hátáról is leolvasható valami. Látható és láthatatlan a mondandóm. A láthatatlanhoz csak nektek *van szemetek*” (61—2); *nincs szíve vkinek vmihez* ’sajnál vki vkit’: „Bartalis János átaludta a szülőfalu gödreit; *nem volt szívem* fölébresztetni” (215).

Tisztul az ég ’szebbé/emberibbé válik vmi’: „1236: újabb tatárjárásos esztendő korabeli följegyzések szerint száznovcvanezer a halottak száma. Lépjünk előbbre néhány századot, talán *tisztul az ég*, enyhül a hullabűz” (211).

Fejét sem dugja ki vki vhonnet ’egyáltalán nem mutatkozik vki’: „Akár a havas erdőrengeteg: a színház is szerelme volt. Udvari komédiásokat tarthattott volna, mint egy Eszterházy. Nem a festett deszkák varázsa ejtette foglyul. A *fejét sem dugta ki* a függöny mögül, hogy megmártózzék a taps örömében” (163).

Bogot köt a végére vki vminek ’befejez vki vmit’: „Nem folytatom, kedve-seim, mert ha gyérülnek az akadályok, mégis úgy igyekszem, hogy a képes beszédnek otthon *kössünk bogot a végére*” (362); *nem neki szabott ing után kapkod vki* ’képességeit meghaladó munkára vállalkozik vki’: „De végül is ki ez a kynikos En-habarodott? Czinke Márton, a költő próza-drámaíró? Mivel manapság oly sokan szoktak *kapkodni a nem neki szabott ingek után*, hadd módosítsam a kérdést. Mi ez a diogenészi magatartás?” (353); *kalapját sem teszi ki az esőbe vki vmire* ’egyáltalán nem vesz biztosra vki vmit’: „Úgy, ahogy ismerem a darabomat, változatlan bennem a gyanú, miszerint cselekménye is van. De ez persze szerzői elfogultság, erre a *kalapodat se tedd ki az esőbe*. Ábel is azt mondja, hogy látta az Istent, pedig nem láthatta” (300); *nagyobbat húz a kelletténél a lóra vki* ’tovább megy eredeti úticéljánál vki’: „Egy kivándorolt székely híre is eljut hozzánk. Néhány esztendeje telepedett meg Teheránban. Valahonnan Gyergyó környékéről indult; talán csak Brailág akart eljutni, de szokás szerint a *kelletténél nagyobbat húzott a lóra*. Hát most itt van” (251); *kerekebbik felén töri fel a tojást vki* ’a szokásossal ellenkezőleg csinál vki vmit’: „az eretnokségben elmarasztaltakkal, akik közül nem egynek legföljebb az volt a bűne, hogy a *tojást a kerekebbik felén* akarta *feltörni* — megnyugtató volt Veres Péter szellemiségének rugalmassága”. Stb.

Szóba sem jöhet a feje vkinek 'szó sem lehet vkiről': „Elgondolható, hogy efféle bölényvadászaton mi sorsra juthat a népesebb apróvad. Józanabb elmék Móricz karját azonnal visszakövetelték, egy Tamási, Dsida, Szabó Lőrinc *feje* azonban még *szóba sem jöhetett*” (143).

Igei funkcióra utaló homogén frazémasorok nagy számban fordulnak elő Sütő művében. Vannak közöttük közhasználatú frazémasorok, többségüket azonban nemcsak O. Nagy, hanem az ÉrtSz. és a ÉKsz. sem említi.

Eredeti igei elemük alapján három főbb csoportba sorolhatók:

2.1.2.1. Az egyiket azok képviselik, amelyekben a személyre való vonatkoztatás igei személyragokkal történik, mint pl. *kézhez veszem/veszed/veszi* stb.

Ezek között van olyan is, amelyik csak többes számú alakban fordul elő, mint pl. *összedugják a fejüket*.

2.1.2.2. A másikba azok tartoznak, amelyeknek igei része harmadik személyű alakban fordul elő, s így a viszonyítás csak névszói toldalékolással jelölhető, mint pl. *megnyílik a fülem/füled/füle* stb. *vmi előtt*.

2.1.2.3. Végül pedig vannak olyanok, amelyek egyetlen nyelvtani formában rögződtek meg, s nem vonatkoztatathatók személyre, mint pl. *tiszta az ég*.

Funkciójuk alapján ezeket a képződményeket *személytelen frazemológiai* *igék*-nek nevezem.

2.1.3. Poligén frazémasorok: *csontig hatol vmi* 'mélyen hatola vmi': „Félreterelő szándék persze itthon is akadt — s mi tagadás: némelykor éppenséggel *csontig hatoló*” (60).

Serkedezik, mint a halottak szakállá 'nagyon gyengén serkedezik': „Mondanom sem kell, hogy az ötvenes évek közepe táján ez már elkésett igazoltatás volt; az egykoron virágzó mazurkaköltészet híveinek lelkesedése már csak olyanformán *serkedezett, mint a halottak szakállá*” (152); *úgy ül, mint virág a cserépben* 'tétlenül ül; tétlenkedik'; „Mentségként hoznám föl, hogy az ő viharzó nyugtalansága — mindig ott lenni, ahol épp nem vagyunk — bennünket is megsuhintott. Mi sem *ülhetünk úgy* folyvályst, *mint virág a cserépben*” (265). Stb.

Poligén frazémasorok igei funkcióban ritkán fordulnak elő a műben. Közülük mindössze egy lexéma-frazéma kapcsolatot és két lexemahasonlító frazemasort⁷ tartottam említésre méltónak.

2.2. Frazemológiai főnevek

2.2.1. Monofrazémák: *kötéltánc* 'igen nagy körütekintést igénylő, veszélyes tevékenység': „Csak ez utóbbi is- micsoda *kötéltánc*! És lepotyog bizony a szerző, ha arányt vét, s ha — a rosszul értelmezett realizmus jegyében — nem elég bátor anyagának sajátos követelményeihez igazodni” (314); *lámpás* 'közösségért való munkálkodásban élenjáró személy': „Térjek hát vissza Veres Péterhez. A parasztság ábrázolása dolgában — annyi megbillent *lámpás* között — őt a valóság iránti változatlan tiszteletben találtam hűségeseznek” (88). Stb.

Ablaknyitás 'kitekintés': „[Balogh Edgár] magvas tanulmány kíséretében hozta vissza a politikus író és közügyi harcost, egybesulykolván mai gondját a hajdani segélykiáltással: „Halljátok emberek?” A hagyománytiprás akkori tobzódásában *ablaknyitás* volt ez, éppen a mai nap felé” (207); *kéz-*

⁷ A lexemahasonlító frazemasort l. Somhegyi Gyula: i. m. 339—345.

nyújtás 'segítségnyújtás': Tautuval közös dolgainkról beszélgetve, rikkantó sorait *kéznnyújtásként* elfogadva, így jutottunk újabb követelményekhez:" (180), A mese szerint az eltévedt óriásokat néha gyermekek vezetik ki a sötét rengtegből; ilyen gyermeki *kéznnyújtás* szeretett volna lenni az én előszavam (205); stb.; *légváremelés* 'megvalósíthatatlan tervek készítése': „Tudhattam volna pedig, hogy az ijesztő szóra, az előadó természete szerint, a tervezés következik. A *légváremelés*" (208); *talpraállás* 'felemelkedés, kibontakozás': „Az ábeli vágyakozás az otthoniasság érzése, az alkotó lét elemi feltétele után nem hordoz semmilyen meddő nosztalgiaát. A húszas-harmincas évek kisebbségi érzésvilágának jobbik része: a *talpraállás* igénye dolgozik benne" (45). Stb.

Koporsóhűség 'örök hűség': „A szellemi és fizikai elhújasodásnak oly rengeteg látványa után kirívóan szikárnak, szíjasnak láttam; a ruházata is mintha sorsához igazodott volna; nadrágél, falusiasan kötött nyakkendő mintegy rangon aluli nemtörődomségben jelezte az Új föld régi fiát; *koporsóhűségét*, amellyel hazavitette magát a szülőfaluba" (118–9); *vastagbőrűség* 'szűklátókörűség': „-Ion Creangă-t, a román irodalom e nagyon rokonszenves klasszikusát mindig örömmel fordítottam magyarra. Meséit — épp az én fordításomban — most Budapesten is megjelentetik. Én őt a magam részéről bizonyos értelemben Tamási Áronnal rokonítom, hasonló kedélyes, játékos hangvétele miatt. Amelynek a legmélyén ott bujkál mindig a tragikum is: szivárványos színei között a fekete, a népe sorsán csüggő lélek borongása. Ennek ellenére: a dogmatikus *vastagbőrűség* egy időben őt is — akár Tamásit — az idillizmus vádjával találta vétkesnek" (331). Stb.

Kőarc 'komor tekintet': „Ha esetünk nem lenne siratnivaló, parolás egyezkedésünkön Kegyelmed *kőarca* is mosolyba rándulna" (24); *máktermészet* 'vándorlásra való hajlam': „Egy kivándorolt székelly híre eljut hozzánk. Néhány esztendeje telepedett meg Teheránban. . . . Találkozni szeretnék vele. Csíkszentjéakab után vajon milyennek találja az itteni levegőt? Csodálkoznom kellene rajta; sohasem rokonszenveztem a magyarnak ezzel a *máktermészetével*" (251).

A főnévi funkciót jelölő monofrazéknak mind a két típusa megfigyelhető a műben.

2.2.2. Homcgen frazémascrok: *diótörő kacagás* 'kellemes hangzású kacagás': „a homlokára ütve így szólt: — Hogy én csak ma este is mi mindent tanultam magamtól! S felverte az éjjél csöndjét azzal a jó, *diótörő kacagásával*" (149); *Prokrutesz-ágy* 'a természetszerűséget figyelmen kívül hagyó, erőszakolt megoldás': „Olyan szemszögből idézzük hát Petőfit, amely őt nem szakítja ki természetes összefüggéseiből — a hegyvonulatból, amely sokszor ellentétes, végső fokon mégis egymásba torkolló sorsokat mutat: . . .Móricz nyersségét és Tamási tündérvjátékait; Dsida léleksikolyát és Gaál Gábor érces mordulásait; valahányat súlya, maradandósága szerint, tűzre hajítva öreg *Prokrutesz-ágyakat*" (244–5) stb.; *Hüvelyk Matyi-istenség* 'hatalmaskodó, önkényeskedő személy': „De hadd ismételjem: *Hüvelyk Matyi-istenségeket* vettem célba, a nagyobbak elleni berzenkedést ugyanis a cenzúra nem engedélyezte, legföljebb egy Arisztophanésznek" (317); *sziszifuszi közdelem* 'bizonytalan kimenetelű erőfeszítés': Ezzel kezdődött [Asztalos] *sziszifuszi küzdelme*, hogy élete legnagyobb vállalkozásának szánt — a *Fiatal szívvel*-t — megírja. Baráti körben időnként részleteket olvasott föl belőle. Nehezen sikerült eltitkolnia, hogy diadalmas pillantásai mögött, lelke legmélyén a bizonytalanság emészti: no, most merre?" (140). Stb.

Főnévként értelmezhető homogén frazémasort csak helyenként lehet találni a műben. Előfordulnak olyanok is, amelyeknek eredete az ókori mondvilágba nyúlik vissza.

2.2. Frazeológiai mellékek

2.2.1. Monofrazémák: *zűrös* 'nehezen áttekinthető; bonyolult': „— Itt mindent kutyaftutában kellett építeni. *Zűrös* hely volt” (214). Stb.

Egetverő 'feltűnően nagy': „Egy lépéssel odább már — hiába lenne *egetverő* sikered — rossz úton járnál” (82); *fukarszavú* 'szükszavú': „Vannak *fukarszavú* írók, mint Tamási Áron volt” (91); *idegpusztító* 'idegileg rendkívül fárasztó': „Amiként arról sem lehet tudomásunk, hogy korai halálában mi szerepe volt a torkába gyülemlett új mondandók *idegpusztító* feszültségének. . .” (152). Stb.

Kutyaszívű 'álnok, képmutató': A jámbor katolikus imádságos arccal ejti le a fejét a Szűzanya előtt, mit sem sejtve arról, hogy Veronese családtagjai néznek vissza rá. . .; hogy glóriás apostolok között kártyás, *kutyaszívű* Medicek ájtatoskodnak; ó, önzetlen mecénások!” (239). Stb.

Farkasvakító 'nagyon sűrű/sötét': „Amilyen *farkasvakító* ködök ülik meg mostan a máskor oly messzire borongó Mezőséget, . . . , bizony megeshet, hogy szilveszter estéjén nem kopoghatok be apámék ajtaján. . .” (361); *karnyújtásnyi* 'nagyon közeli': „Tiziano Venusza előtt oly észrevétlenül — szinte megsemmisülten — múlt el az idő, amiként Caravaggio Szent Hieronymusa sem veszi észre *karnyújtásnyi* közelben a halál vigyorgását” (239). Stb.

A melléknévi funkciót jelölő monofrazémák mindkét típusát használja a szerző. Főleg az egybeírt képződmények azok, amelyek nincsenek meg a szótári forrásokban.

2.2.2. Homogén frazémások: *égbe kiáltó* 'felháborítóan nagy': „A világban való mozgásom eddigelé csak ketrecnyi, tehát a példa is apróságnak mutatkozik, gyöngé hangúnak. De sokezerszori csekélység sirása nem *égbe kiáltó-e?*” (21); *hirtelen kezű* 'gyorsan cselekvő': „az idő rendre kézhez vesz minden írástudót. Marka szorítása rajtunk. Ha ezt netán szunnyatagul vennők tudomásul: a *hirtelen kezű* Valóság majd gondoskodik a fölserkentésükről” (151). Stb.

Hegyeket lehet elhordatni vkivel 'nagyon elszánt': „*Hegyeket lehetne elhordatni* ezzel a néppel, de csak szívvel, amúgy nem megy” (82); *nem emlegethetők egy napon vmik vmikkel* 'eltérőek vmik vmiktől': „— Olvasom, hogy Móríc Zsigmond színpadi munkái ugyancsak *nem emlegethetők egy napon* a regényeivel, novelláival” (298). Stb.

Ilyen képződmények viszonylag ritkán fordulnak elő.

2.2.3. Poligén frazémások: *csontig reakciós* 'teljes egészében reakciós': „Volt ő már [Széchenyi] mindenestül haladó és *csontig reakciós*, fátumhívó és bizakodó, Kossuth-párti és békepárti, aszerint, hogy milyen látószögből ítélték fölötte”. Stb.

Oly magányos, mint egy márványtömb 'teljesen magányos': „Medici Giulianót a Santa Maria del Fiorében szentmisén, imádkozás közben szúrták hátba, s a század utolsó évtizedének elején meghalt Lorenzo is; Michelangelo ekkor tizenhét éves volt. Már *oly magányos, mint egy márványtömb*” (266); *(épp) oly szükséges, mint a védőoltás* 'nagyon szükséges': „Ez a begyűjtés, számos új keletű filozófia ellenére, miszerint akár a gyümölcs, az ember is tömegében romlik, *éppoly szükséges, mint a védőoltás*” (7). Stb.

(Olyan az) esze vkinek, mint a gyémánt 'kiváló eszű': „Apám nevetve

mondogatta: a fülbevalókat kirabolják. Védekezéséért tehát az ékszereinkből metaforát kovácsoltunk: *esze, mint a gyémánt*, a szeme kárbunkulus. Így aztán elkerültük a fosztogatást” (247).

Az e típusba tartozó frazemologizmusok közül az említettek nincsenek meg a szótári forrásokban.

2.3. Frazemológiai névmások: *szívét-lelkét* 'mindenét': „Roxané hőségesen követte őt Indiába, s fiúgyermeket szült neki. Följegyezték róla, hogy „*szívét-lelkét* teljesen kitöltötte két dolog: a vallása és a férje”” (341); *testét-lelkét* 'ua.': „[a bürokrácia] A termelőeszközök köztulajdonba vétele után az egyes embert is kisajátítaná; *testét-lelkét* szeretné birtokolni, szerelmét, családtervezését „tervszerűsíteni”, szellemiségét dobozolni...” (336). Stb.

Teremtett lélek 'senki': „Akkor, ott kinn a pusztakamarási Kiskút völgyében rám szakadt a magány, és én nem bírtam elviselni, hogy nincs *teremtett lélek* körülöttem, nincs kihez szólnom” (389). Ez a névmási típus csak helyenként fordul elő a műben.

2.4. Frazemológiai határozószók

2.4.1. Monofrazémák: *félszágútság* 'nem mindenki által': „Régi pompás hajlékából kiszorultam, a kolozsvári magyar színház örökös anyagi válságban hányódott, s manapság is csak *félszágúlag* elismert szerencséje volt, hogy Kemény János hosszú éveken át a mecénás szerepét vállalta” (305). Stb.

Hónaljából vkinek 'ízlelése szerint vkinek': „Kétségtelen: az itt és most régi követelményét, akárcsak a szolgálatát, sokan kompromittálták. Rossz művekkel, a politikai taktika *hónaljából* beszélő okításokkal: ha ezt, amazt cselekszed, idvezülsz, vagy elkárhozol” (32). Stb. Monofrazémák ritkán jelölnek határozószót a forrásban.

2.4.2. Homogén frazémák: *fél kézzel* 'fölényesen, egyből': „Imre bácsi, melyik a legkedvesebb képe? *fél kézzel* vágta vissza a szokványos riporter kérdést. „Amit az ön kajla füléről fogok festeni” (62); *nehéz szívvel* 'nagyon nehezen': „— Jó szerző vagy, mondta rólad Harag György, mer nem ragaszkodsz konokul minden replikához. *Nehéz szívvel* teszed-e, amikor a rendező főként húzási szándékkal áll elő, vagy még szöveget igényel (Lócsiszárballada)? (342); *tíz körömmel* 'saját kitartó munkával': „Gazdáink: a méltóságos úr, a tekintetes úr, a nótárius úr, bíró úr, őrmester úr... *tíz körömmel* összekapart csekély javainkat a bőrünk alól is kiszedik” (14). Stb.

Ilyen nyelvi jelenséget mindössze néhányat találtam.

2.5. Frazemológiai indulatszók: *verjen meg a napsütés* 'a fene egyen meg!': „— Hogy van, Flórea néni? — kérdem. — Én jól, fiam, csak azt nem tudom, honnan ismerlek. ... — Ó, *verjen meg a napsütés*. Hiszen te vagy az, akinek én vágtam el a köldökét!” (196). Ez a szófaj csupán egy esetben figyelhető meg.

2.6. Frazémalánckok: *elvégzett dologban nem kell tanács* 'elvégzett munkához fölösleges tanácsot adni': „Az előszón ne izgulj. Nem fordítottam le. „*Elvégzett dologban nem kell tanács*”, azt mondá Józsa deák” (96); *nyelve veri meg az ember* 'az okatlan beszéd okozza az ember vesztét': „Ekkor találkozhattam a vonaton mezőszéki iskolatársaimmal, és kezdtem mesélni nekik a csupor zsír történetét, amelyről szóltam már. Nem mondtam el, hogy eléggé pukkanos természetű lévén, Dávid módjára húztam ki magam a vasgárdista Góliát előtt. Azután, hogy a mozgó vonatból kihajigáltak, ügyesen kormányozva magam, nem a kövekre, hanem a sáncmárt (sic!) hóba zuhantam. Anyám szava jutott eszembe: *nyelve veri meg az embert*” (78). Stb.

Nem azért hasad a hajnal, mert a kakas kukorékol 'minden változásnak megvan a maga természetes oka': „Ha létezik megtáltosodás: indítékait az irodalmon kívüli valóságban kell keresni. S kinek-kinek a lelkiismeretében. Nemzedéki kölcsönhatásoknál mindig is erősebb volt valamely korszak társadalmi-politikai jellege. *Nem azért hasad a hajnal, mert a kakas kukorékol* (368); *minden madár úgy énekel, ahoggy a csőre áll* 'az ember csak a maga természetes adottságaival tud boldogulni': „... Kegyelmed [Bethlen Gábor] szigorú parancsot küldött Görgénybe, hogy erővel, szorítóvassal senkit meg ne próbáljanak idevezíteni. Lelke, nyelve — akár szeme színe — kinek-kinek a maga tulajdona; *minden madár úgy énekel, ahoggy a csőre áll*” (19). Stb.

Ilyen típusú frazemologizmust csak ritkán használ a szerző.

2.7. Sz áll ó í g é k: *úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk* 'úgy kell munkálkodnunk, hogy a jövőnk biztosítva legyen': „—Abban, amit Bethlen Gábor kapcsán összeszedett gondolataimban is próbáltam megfogalmazni: *úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk*. Nagyon sokszor cselekedtünk úgy, hogy a szakadék szélére kerültünk, és — otthoni szóval — csak épp az isten mentett meg bennünket a végleges, a teljes pusztulástól. Épp ezért meg kell tanulnunk minden órának a maga parancsát, amely nem azonos egy másik óra parancsával” (406); *nyelvet és kutyát láncra kötve otthon is el lehet tartani* 'a nyelv csak akkor tölti be hivatását, ha nem korlátozzák használatát': „A diécsi temetőből kivetett csontokra való hivatkozással a nyelvünk tövét tapogatták, hogy miként lehetne azt kiszakasztani, vagy legalábbis a torkunkba fojtani. Használatát a kutyáknak kocs mákba vitelével együtt változatos feliratok tiltják; ez még hagyján, hisz *nyelvet és kutyát láncra kötve otthon is el lehet tartani*; ezen túlmenőleg is: a végtelen idő nemcsak siralmat: az idomulásnak sokféle módját kínálja” (22).

Aki lakhelyet: sorsot is cserél 'aki lakhelyet változtat, annak életkörülményei is változnak': „No, most elköltözöm innen. Hívnak Brassóba, Kolozsvárra, Budapestre — mondotta Tomcsa tízévenként. Láthatta, hogy *aki lakhelyet: sorsot is cserél*, s javára némelykor. . . . Népek sorsát érintő utazásnak, államférfiúnak kijáró búcsúztatás az állomáson. Az egyetlen jó ruhájában Tomcsa ünnepélyes volt, sőt meghatódott. Talán Adyra gondolt; első párizsi útjára. Királyfiát a kisváros új időknek új dalai felé küldi” (126). Stb.

Az idézett példák arról tanúskodnak, hogy néha csak megalkotójuk ismerete vagy nem ismerete alapján tudjuk megállapítani az állandósult képződmények rendszerbeli hovatartozását. Vagyis: jelen esetben csak azért lehet őket szállóigéknek tekinteni, mert a szövegösszefüggésből egyértelműen kitűnik, hogy Sütő Andrástól származnak. Egyébként — némi grammatikai módosítással még az utolsóként említett képződményt is — nyugodtan lehetne őket közmondásoknak minősíteni.

Ez az elvi felfogás hazai szakirodalmunkban O. Nagynál is megfigyelhető. Merevségére azonban már ő is rájött, ami a munkásságában itt-ott tapasztalható ellentmondások egyikéből derül ki: Gyűjteményének Bevezetőjében pl. a *Nyelvében él a nemzet* állandósult jelenséget szállóigének minősíti, mivel — véleménye szerint — használója tudja, vagy legalábbis érzi, hogy valamelyik irodalmi műből idézi.⁸ Ennek ellenére azonban a *nyelv* címszó alatt mégis említi közmondásként.

⁸ I. m. 9.

Ugyanígy vélekedik a *Canossát jár, átlépte a Rubicont* képződményekről is, bár ezeket nem tartja szólásoknak.⁹

Mindez arra mutat, hogy néha erőltetettnek látszik az a kritérium, amely szerint a szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatokat az különbözteti meg a szállóigéktől, hogy nem ismert a szerzőjük.

Egyébként az O. Nagy által felhozott példák néha megtalálhatók külföldi frazeológiai szótárakban. L. pl. ol. *andare a Canossa*,¹⁰ szh. *prijeci Rubikon*,¹¹ or. *uđmi u Kanossy, neprijemu Rubikon*.¹²

3. Más irodalmi forrásokhoz viszonyítva nagyon gyakoriak a műben az olyan frazemologizmusok, amelyeket a szerző a megszokottól eltérő, grammatikailag, ill. szemantikailag módosított változatban használ fel stílusesszközként. Ezek az esetek igen meggyőzően tanúsítják, hogy a nyelvi jelkapcsolatok állandósulásában a szemantikai kötődés a lényeges, s a grammatikai megformálás csak másodlagosnak tekinthető kísérő jelenség.

3.1. Grammatikai módosítások

3.1.1. Frazemológiai igék: *megoldja a nyelvét vki vkinek* 'beszédre/titok elárulására bír vki vkit': „Amikor Balogh Edgár emlékeink *nyelvét oldogatja*: ifjúságának hitével, a megkerülhetetlen nagy példákhoz: Adyhoz, Bálcscsuhoz ragaszkodva, sajátosnak is nevezett, pedig inkább természetes feladatát végzi” (366); *sóbáldánnyá mered vki* 'a meglepetéstől, megdöbbenéstől mozdulatlaná, némává dermed' (O. Nagy): „— Meghalt Asztalos István. — Pista... — Most telefonáltak. Akkor ott, hogy visszaneztünk az időben, *sóbáldányokká meredtünk*” (129).

3.1.2. Frazemológiai főnevek: *kézmosás* 'mentegetőzés': „A-dott körülmények között épp a szocializmus nevében követnek el — akár úgynevezett kiskáderek, középkáderek vagy hatalmi csoportok — olyan bűnöket, amelyek sohasem bocsáthatók meg. Ezek rendszerint szubjektív hűségüket hangoztatják, az objektív bűn pedig süketen sötétlik az idők emlékezetében, akármifajta rehabilitációs *kézmosások* ellenére (333).

Ne szólj szám, nem fáj fejem 'kellemetlenség megelőzésére szolgáló tudatos hallgatás': „Hol van hát ennek a tényfeltáró irodalma? Rengeteg szándékban, szilánkban, kegyes óhajokban-sóhajokban avagy óhajtalanságban, a sorsunkra legyintő emelkedettségben — az individualizmus alacsonyosságában —, *ne szólj szám, ne fáj fejemben*, az írás közösségi elhivatottságát nyakazó törekvésekben és mi mindenben! (179–80).

3.1.3. Frazemológiai határozószó: *szíve szerint* 'őszintén; jólesően, meglegedéssel': „Na, egy szóval megint félre a tréfával, *szív szerint* olvastam az írásodat, és messze távolból mind a két kezedet szeretném megszorongatni” (74).

Alakilag módosított példát csupán néhányat találtam, azonban e néhány is jól mutatja, hogy az eredeti változat átalakítása, ill. a szokásostól eltérő használata általában más jelentésárnyalatot ad a frazemologizmusnak.

3.2. Szemantikai módosítások

⁹ Uo.

¹⁰ H. Neumann: Italienische idiomatische Redewendungen und Sprichwörter. Leipzig, 1980.

¹¹ J. Matešić: Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. Zagreb, 1982.

¹² Фразеологический словарь руссково языка. Под ред. А. И. Молоткова. М. 1967.

3.2.1. Frazemológiai igék

3.2.1.1. Homogén frazém sorok: *bogarat tesz a fülébe vki vkinek* 'olyasmit közöl vele, ami nem hagyja nyugodni, töprengésre készíti amaszt' (O. Nagy): „Nyugati újságíró azt kérdi tőlem: igaz-e, hogy a székel nem magyar? Hanem egy másik nemzetiség Romániában? Kérem én is: *ezt a bogarat ki ültette el vajon a fülébe?* (34); *falra borsót hány vki* 'hiába beszél vkinek, nincs foganatja a szavának' (O. Nagy): „Ezt a szót különben a mindenkor elhasaltsági állapot aggatta hozzá, keserűséggel inkább, mint gúny, az eszme és az eszményi között tátongó úr láttán, mit a lelkesedés oly gyakran áthidal mégis, *rengeteg borsót hányván a falra*. De minden kezdetben ott van a *borsó*; nevezzük Illyéssel napi mersznek, köznapi, pernyi couragenak” (209); *az ember bőre alól is kiszedi a pénzt vki* 'annyira kiszipolyozza, kiuzsorázza az embert, amennyire csak lehet': „Gazdáink: a méltóságos úr, a tekintetes úr, őrmester úr — . . . , tíz körömmel összekapart csekély javainkat a *bőrünk alól is kiszedik*. A *kifordított bőrünk alól*; soron a lelkünk is, amiről később szölok Kegyelmednek (14); *nem látja a fától az erdőt vki* 'belevész a részletekbe, és ezért nem látja meg a lényegét' (O. Nagy) „ez ám a művész öröme! kivált hogy — „ferde minden, mit innen képzelek” — semmi perspektíva, de *fái ellenére látni kell az erdőt*, eligazodni vakon hajlatok, mélyedések zegzugai között, a pusztá látomás labirintusában, hol — „mint görbült csőben kúszom előre” — őrizni kell mégis az Egész, amelynek sorsa ott dől el a Részben” (282); *két malomkő közt örlődik vki* 'kínos helyzetben van, mert két, egymással összeegyeztethetetlen kötelességnek kell eleget tennie' (O. Nagy): „Milyennek látja őt a marxista irodalomtörténet? Osztálykötöttségei s a felismert szükségszerűség — a polgári haladás — *malomkövei között örlődő*, útkereső reformernek (200); *lógatja az orrát vki* 'szomorkodik': „Azt gondolhattuk némelykor: vidám góbé, hogy Picassora emlékeztető arcán kacagnak a ráncok. Pedig a bizakodásban lemaradtaknak, a holnapvárásban elkancsultaknak, a tétlen topogásban lesántultaknak, a közömbösség fanatikusaiknak szóltak azok a ráncok: fiaim, *lógassatok egyebet is, ne mindig az orrotokat!*” (62); *betömi a száját vki vkinek* 'vmilyen juttatással, kül. lekenyerezéssel elhallgattat, elnémít vkit' (O. Nagy): „Másnak a vállára áthárítani nem lehet. Azt csak a föld vetheti le rólam, amely egyedül képes *betönni és elhallgattatni* az egyszer megszólalt emberi *száját*” (12); *szegre akaszt vki vmit* 'nem foglalkozik, nem törődik vele tovább': „Horváth István nem megírta, hogy ő is paraszt volt, aztán felcsapott költőnek s most papírt reggelizik? — Azt a régi világról írta. Sokáig nézett engem apám, nagy aggodalommal, majd így szólt: — *Akasz, fiam, fűzfára azt a költői hegedűt!*” (71).

Hátra van még a feketeleves 'ezután jön még csak a dolog kellemetlenebbik része': „A fajgyűlölet torkolattúze kezdetben éppoly távoli és ellenőrizhetetlen Rémm volt, akár a Vezúv vagy a hétfejű sárkány. Hogy mégse túlozzunk: a nacionalizmus változatos *feketeleveseit* annak előtte is naponta *fölkanalasztuk*. Úgyszólván az étrendünkhöz tartozott (222); *hajszálon függ vmi* 'nagyon bizonytalan a léte v. a bekövetkezése' (O. Nagy): „Illés Béla már akkor súlyos beteg volt; szíve, vérnyomása *jelezte a hajszálat*, amelyen egy idő után az életünk *múlik!*” (129).

Vajúdik a hegy, egeret szül 'nagy céció közepette jelentéktelen eredményt ér el vki': „Tomcsa Sándor újabb írással lepott meg bennünket az *Utunk* hasábjain. . . . Az akarnok bejárja a fél világot, bele próbál hallgatózni a lét titkaiba, és önnön haló porát idézné maga elé, hogy rezzenésnyi megindultságot

érezzen. Amivel másban is hasonló érzést keltene. *Vajúdása mégis csak ama hegyeké, amelyek csak egeret szültek*” (121); *a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad* ’mindkét ellentétes érdek kielégül, egyik fél sem veszít a dolgon semmit <gyakran felszólító módú igealakokkal>’ (O. Nagy): „Olyan megoldást kellett találnom, hogy az ellenőr is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon, különben nincs premier” (348).

Mi szél hozott ide [erre]? ’hogya kerülsz ide (ilyen váratlanul), milyen ügyben jöttél?’ „Azt kérde Nagyságod, *mi szél merészelt engem Kegyelmed magas színe elé hozni*; a szerencse, mondhatnám, egy véletlenül rám esett pillantás” (12).

A homogén frazém sorok esetében a szemantikai módosítások két főbb típusáról vallanak a példák: Az egyik, amikor a szerző új alkalmi elemmel bővíti a szókapcsolatot, mint pl. *rengeteg borsót hányván a falra*. A másik pedig, amikor a frazéma sor egyik elemét más szóval helyettesíti, mint pl.: *az ellenőr is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon*.

3.2.1.2. Poligén frazéma sor: *úgy tekint vki vmire, mint pápus az ültetvényesre* ’bizalmatlanul tekint vki vmire’: „A tendencia fogalmára manapság *úgy tekintenek, mint pápus az ültetvényesre: mélységes gyanakvással* (48–9). Ebben a példában Sütő a frazéma sor jelentésére is utal.

3.2.2. Frazeológiai főnevek

3.2.2.1. Monofrazémák: *finánccláb* ’hiba, kifogás’: „A romantikus hitből ilyenformán sarjadt ki a tendencia didaktikus változata; a mindenképpen vigaszt nyújtó megoldás az új viszonyokat tükröző novella végén; *a ló-lábbá nőtt finánccláb*, a pozitív megoldást sóvárgó képzelet ráadásaként” (83); stb.

3.2.2.2. Homogén frazéma sorok: *gordiuszi csomó* ’bonyolult probléma’: „Illyés Gyula... a szociális és nemzeti igazság szavait, ..., bölcs elmével vont ki a Nagy Sándor-i türelmetlenség köréből, mondván, hogy azt a *gordiuszi csomót nem kettévágni: megoldani* kellett volna” (382), „Apollón múzsái mi végett lábatlankodnak egy nép történelmének *gordiuszi csomói körül?*” (381–2), „Aki Illyést teljességében akarja megismerni, onnan kell elindulnia övele, ahol a magyar sorsproblémák *gordiuszi csomó-sora* kezdődik” (381), „Vérző ujjakkal próbálta a *csomósor* megoldani egy Széchenyi és Kemény Zsigmond s a Bethlen Gábor nyomdokaiba visszalépő Deák Ferenc. Mikszáth *Gordiusz csomói* még inkább *elbonyolódtak*” 381); stb.

Ilyen frazéma sorok csak helyenként figyelhetők meg a műben. Vö. *Prokratesz-ágy* (15), amely megvan az ÉKSz.-ban is.

3.2.3. Frazeológiai mellékknevek

3.2.3.1. Monofrazéma: *szív(kamra)repszto* ’halált okozó’: „Jól tudjuk, Nagy László: a testi törekenység, amilyen a Tied is volt, a halál ütséközelében termi gyümölcsseit; ribizketerheket viselve talán most is élnél, mert bizonyos, hogy apró aggodalmak között egyedül a Gond a *szív(kamra)repszto* (185). Ezt a jelenséget mindössze egy álmonofrazéma esetében talál-
tam meg.

3.2.3.2. Homogén frazéma sor: *halált megvető bátorság* ’nagyon nagy bátorság’: „Mi ez a diogenészi magatartás? Változatos formákban és méretekben fölismerhető jelenség az életünkben, a személyes létünkben: keserű póz, kényszerű menekvés, divatos ágálás, ..., az egyszer szájba vert vélekedés következménye, *’halált megvető óvatosság’*, avagy meggondoltsággá kinevezett öncenzúra. . .” (353). Ez a példa azt a fejlődési folyamatot szemlélteti, amely-

nek folyamán egy frazémakapcsolat kiválik az eredeti sorból, és önálló képződményként rögződik meg.¹³

3.2.4. Frazeológiai határozások

3.2.4.1. Monofrazéma: *szívéből vkinek* 'névében vkinek': „[Horváth István] Szomorúságában is boldognak mondhatta magát, mert legelső szavával is, legbensőbb vallomásában is sokak nevében szólt — népének nevében, egy nemzeti kollektivitás *szívkamrájából* küldte tornyos üzeneteit” (169). Ehhez a típushoz egyetlen valódi monofrazéma tartozik.

3.2.4.2. Homogén frazémásor: *keze ügyében* 'a közelében, közel' (O. Nagy): „Jelek szerint a történetek valamilyen alkati-rokonsági alapon zúdulnak az íróra. Holtában is. A távozó élet, mintegy utolsó próbaként, kedvencének vagy megkínzottjának épp *keze* — *tolla ügyébe* eső fordulatot kínál föl” (160). A megszokott szemantikai használattól eltérő homogén frazémásor csak egy esetben fordul elő a műben.

3.2.5. Frazeológiai példák: *a fák nem nőnek az égig*: „E fogalom halatán görbeszájú vélekedést is fölszisszent a sznobéria, de látom aranyba metszett mosolyodat és fejmozdulatodat, ahogyan a magasba néztél: talpalatnyi föld felett a nagy ég kerítéstelen, *a mi fáink igenis az égig nőnek*, hogy lombjuk testvérlombokkal ölekezzenek a véges térben s a végtelen időben- (184—5); *nagy fának nagy az árnyéka* 'a kiválósággal sok gyarlóság is együtt, jár' (O. Nagy): „Nem mentség — bár igen magas helyre nyúlok példáulért — hogy Tolsztoj szélhámosnak tartotta Shakespeare-t, Shaw pedig rématolvajnak és komolytalannak Molière-t. *Nagy fának nagy az árnyéka. De más emberfia*, ha tud, *rövidítsen az árnyékán*. Én Ionescót ma már többre tartom, mint vele való ismerkedésem elején — két évtizeddel ezelőtt” (334—5).

Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik 'a veszélyes próbálkozásokra v. a sorozatosan elkövetett csínyekre, bűnökre előbb-utóbb ráfizet az ember' (O. Nagy): „Ő, hányszor mondtuk Tomcsa Sándornak: *addig jár a korsó a kútra, míg egyszer megszólal N. Alajos*, akkor aztán nézheti magát és egész tevékenységét!” (123); *minden madár úgy énekel, ahogy a csőre áll* 'l. 21. lapon': „ha igaz az, hogy *minden madár úgy énekel, ahogy a csőre áll*, akkor ennek a szabálynak az írásra is érvényesnek kell lennie” (397), Az aggodalomtól és reménységből ki-ki hazavitte a maga részét, s lett belőle dráma, kinek-kinek *a csőre állása szerint*” (338).

Aquilla non cap a muscas 'a nagy emberek nem foglalkoznak kis dolgokkal': „A sercintés egyik lapunkra pötytyent, megkérdezhettem hát a közíró: mi erről a vélekedése? Legyintett. *Nem kapdos légy után*. Gáll Ernővel együtt a Korunk olvasói várták éppen jó néhány városban” (365).

Az idézett példák arról tanúskodnak, hogy a bonyolultabb felépítésű állandósult képződmények is átalakíthatók a stílushatás érdekében. Van közöttük olyan is, amelyik latin közmondásra vezethető vissza.

3.2.6. Szállóigék: *a gondolatok vámmentesek* 'a gondolatok terjedését nem lehet megakadályozni': „*A gondolatok vámmentesek!* — kiabálta Szervét. *A gondolatok nem vámmentesek* — rázta a fejét az ellenőr. Rendben, uram, de ezt nem én mondom! Szervét Mihály mondja. Akkor pláne! (347), „Utána-néztem a dolognak, megérdeklődtem más elvtársaknál is: *a gondolatok nem vámmentesek*. Ezt az állítást határozottan meg kell cáfolnom. De hiszen Kálvin helyben cáfolja, figyeljük csak. . .” (348).

¹³ Vö. Somhegyi: Monofrazémák II. (Nyr. 113: megjelenőben).

Cuius regio, eius lingua 'egy országon belül annak a népnek a nyelve a hivatalos, amelyiknek kezében a politikai hatalom van': „Ne feledje Kegyelmed, hogy a *cuius regio, eius religio* törvénye az idők folyamán csak részben módosult, valahogy ilyenformán: *cuius regio, eius lingua*. Ez utóbbit, amidőn a német percente pökött a gallérunk alá, vándorkomédiások szájába rejtettük, mostan pedig a Hohenzollernek fattyainak ütésközelében az álmainkba bugyoláljuk. Utcára sokadalomba, akár a védtelen gyermeket, ki nem ereszt-hetjük, de még otthon is, sárból vert falaink között, a nádfedél alatt, hacsak lehet, némaságra kényszerítjük (15–6).

Az utóbbi képződmény az 1555-ös augsburgi vallásbékének arra a pont-jára vezethető vissza, amelyből a *cuius regio, eius religio* szállóige származik. A béke szövegében azonban ez a változat még nem fordul elő, mivel csak negyven évvel később iktatják törvénybe egy lutheránus jogász megfogalmazásában.¹⁴

Ez a frazemologizmus fellelhető Szépe Györgynél is csaknem ugyanab-ban az értelemben, mint Sütő Andrásnál: „*akié az állam, azé az iskola, azé a nyelv*”.¹⁵ Mindez arra vall, hogy egyes szállóigék eredeti aktualitásuk megszűnése után is életképesek maradnak, s hasonulni tudnak újabb korok eszmei igényeihez.

4. Dolgozatomban Sütő András egyik művének sokrétű frazemologiz-musvilágát kívántam bemutatni két szempont alapján: Egyrészt azokra az állandósult képződményekre voltam tekintettel, amelyek O. Nagy gyűjte-ményéből hiányoznak. Másrészt pedig azokat tartottam szem előtt, amelyeket a szokásostól eltérő grammatikai, ill. szemantikai módosításokkal használ fel a szerző mondanivalójának képszerű közlésére.

Az előbbiek arra hívják fel a figyelmet, hogy O. Nagy gazdag anyagot felölelő, kiváló munkája nem tekinthető teljesnek, s értelmező szótárainkhoz hasonlóan kiegészítésre szorul több tekintetben is. Az utóbbiak pedig annak a megállapításnak a helyességét támasztják alá, amely szerint a nyelvi jelek állandósulásában a szemantikai kötődés a lényeges, s ez grammatikai eszkö-zökkel mindaddig módosítható, amíg a frazémák közötti eredeti jelentésviszony nem szűnik meg.

Természetesen célom volt az is, hogy betekintést nyújtsak egy olyan nyelvhasználatba, amelynek tulajdonjogára csak nyelvünk legnagyobb klasz-zikusai tarthatnak igényt.

Somhegyi Gyula

¹⁴ Dr. Szántó Konrád O. F. M.: A katolikus egyház története II. Ecclesia. Bp., 1985. 62.

¹⁵ Szépe György: Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás. MNy. (1985): 271.

**Lakatos Demeter,
a legkeletibb magyarság kettős kötődésű költője
(1911–1974)**

0. A néprajz és a nyelvtudomány kutatói még vitatkoznak arról, hogyan is kerültek az északi és a déli csángók (a moldvai magyarság két legősibb csoportja) mai lakóhelyükre. Benkő Loránd szerint a Belső-Erdély felől kitelepült mezőségi magyarság utódai, Gunda Béla a honfoglalóink közvetlen elődeinek tekinti őket, azaz legalább ezerszáz év óta ott lévő magyarságnak. (Vö. Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Herausgegeben von K. Benda, Th. v. Bogyai, H. Glassl und Zs. K. Lengyel. I. kötet München 1987. 267:85.) Szabófalva a moldvai magyarok egyik igen régi telepe. Itt született 1911. november 19-én Lakatos Demeter. Yrjö Wichmann finn kutató 1906/1907-ben járt e faluban, s ő készítette el Szabófalva és környéke első (és egyben utolsó) szótárát, e vidék nyelvtani rendszerét is fölvázolta, s írott szövegeket is közölt e faluból. Kézírtas följegyzéseit a helsinki Finnugor Társaság őrzi. Már Yrjö Wichmann fölhívta a figyelmet a moldvai magyarok nyelvi veszélyeztetettségére.¹ Arra, hogyan tűnik el az indoeurópai román nyelv hatására egy-egy magyar nyelvszerkezetbeli sajátosság. Az oka akkor is, most is az anyanyelvi templomok és iskolák hiánya.

Lakatos Demetert — noha e néven írta verseit — valószínűleg Vasile Dimitru néven anyakönyvezhették (vö. Beke György: Csángó passio. Barangolások moldvai csángó-magyarok között. Sajtó alá rendezte Ara-Kovács Attila. Európa Könyvkiadó. Budapest 1988. 282), s Demeter Lászlónak hívták őt Szabófalva öregjei. Ma Szabófalván a Mitică Lăcătuș utca és sírkő őrzi emlékét.

Írt magyarul és románul verset, színdarabot, újságtudósítást. 1930–37 között saját vidéki színtársulatot alapít, mindent és mindenkit bírál, kifiguráz színdarabjaiban, úgyhogy önnön faluját is el kell hagynia.

Volt lakatos, gépkocsivezető, tudósító, színész, boltos, kiskazda, főgépész a romani cséplőgépgyárban, majd munkás ugyanott a vajgyárban. Írt magyar és írt román hazafias verseket: jellegzetesen kettős kötődésű költőnk. Életműve a jövő Európája felé mutat, de a közelmúlt keserű élményeinek hordozója,

„elmennek a harangok
minden nagypénteken
rómába mennek
oda menegetnek
s ottfelejtik a nyelvünket” —

írja Kányádi Sándor „Beke Gyuri barátomnak” című Kolozsvárt 1987. szeptember 22-én lejegyzett soraiiban (Ara-Kovács i. m. 5). Kányádi keserű sora

¹Yrjö Wichmanns Wörterbuch des Ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángó-dialektes nebst Grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángó-dialekt. Herausgegeben von Bálint Csúry und Artturi Kannisto. Helsinki 1936. Lakatos Demeternek a következőkben használt szövegpéldái eredeti kéziratából valók, melyet Domokos Pál Péter volt szíves rendelkezésemre bocsájtani.

az egyháztól anyanyelvében magárahagyott moldvai csángók sorsát idézi. Róma számára fontosabb volt a vallás terjesztése, mint az anyanyelv megőrzése.

Nem csupán Róma hagyta azonban hosszú ideig magára Szabófalva magyarságát, be kell őszintén vallanunk: Budapest is megfélekezett róla. Pedig a csángó költő gyermekies gyöngédséggel ragaszkodik a magyar fővároshoz, Magyarországhoz. Íme a „Nem gyönyörködhetem Benned Pest” c. verse önnön helyesírásában a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 26. kötete-ként Budapest 1986. Szerk. Hajdú Mihály és a svájci Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában (Lakatos Demeter: Csángú strófák. Válogatott versek. Válogatta, a szöveget gondozta és a bevezetőt írta K. Lengyel Zsolt, Szabó T. Ádám és Szász Judit Anna. Bern, 1988:

Nem gyönyörködhetem benned Pest,
Ott, mikor csendben leszáll az Öst,
Csillagok magosban ragyagnak,
És a tesvérszívek dobognak.
Nem fogom élvezni a Dunát,
A hullámaknak a nótáját,
Nem fogom hallgatni sohasem,
Te maradsz eltemetett örem. (öröm/öm)
Akartam benned ínekelek,
És minden pestit megölelek,
A vágyam álamnak maradott,
És reményem is elszakadott.
Mért szabad világba nem élünk,
Amerre hí a vágy, nem menünk,
Mit akarsz, nem lehet csinálni,
Hul parancsolnak, ott kell élni.

(A magyar helyesíráshoz igazított változata)

Nem gjönörködhetöm bened Pest

Nem gjönörködhetem bened Pest
Ot mihar csenben le szál az öst
csilagak mogosban rogjagnak
és a tesver szívek, dobognak;
Nem fogom élveznj a Dunát!
a hulámaknak a notáiot!
nem fogom holgotni, soha sem
te moroc, el temetet őrem:
Akartam, bened ínekelek!
és minden pestit megölelek.
a vágjam, álamnak marodot
... a reminem is, el szakodot:
Mért szabad világba nem élünk
a mere hí a vágj, nem menünk
mit akarsz, nem lehet csinálnj
hul poroncsolnak, ot kel elnj.
(Eredeti kézirat indigós másolata)

A következőkben összefoglalom azokat a nyelvi sajátosságokat, amelyekről már Yrjö Wichmann finn nyelvtesztíró ír, s amelyek Lakatos Demeter költeményeinek és prózai szövegeinek jellemzői. Számunkra azért különösen tanulságosak e nyelvi és helyesírási sajátosságok, mert itt, a Kárpát-medencei középén is megfigyelhető nem egy olyan jelenség (idegen szavak, szó szerkezetek elburjánzása, a hosszú–rövid ellentétpár elhanyagolása, a köznyelvitől eltérő toldalékolási mód), amelyek egy része a magyar nyelv rendszérében földcsuszamlást okozhat, s egész gondolkodásmódunk, nyelvi hovatartozásunk megváltozásához vezethet. Íme Lakatos Demeter nyelve Yrjö Wichmann 1907-es följegyzéseinek tükrében:

1. A hosszú magán- és mássalhangzók mind a századforduló, mind pedig Lakatos Demeter szövegeiben jórészt vagy nincsenek meg, vagy hibásan jelölve vannak meg. 1907: *Lég élűb* 'legelőbb', *semit* 'semmit', *Bacurul* 'Bákóról', *ném* 'nem', *Nalunk* 'Nálunk', *éss* 'és', *őzökből* 'azokból'. Lakatos: *leny* 'lenni', *jol* 'jól', *csilag* 'csillag', *szeb* 'szebb', *roszab* 'rosszabb', *születem* 'születtem'. E sajátosságot a fent idézett berni Lakatos Demeter-kötet azért sem érzékeltetheti, mert hasonló jelenségekkel szinte mindenütt találkozunk, ahol a magyar erős idegen nyelvi hatás alá kerül — keleten és nyugaton egyaránt.

2. A szavainkhoz illeszkedő toldalékolás módjában, a *-ban/-ben* és a *tszor/tszer/tször* típusú magas és mély, valamint a mély/maga-illabiális/magaslabiális toldalékolási módban Lakatos Demeter szövegeiben zavarok észlelhetők. Ez is olyan nyelvi hiba, amelyik részben az ilyen jellegű végződésről nem ismerő indoeurópai nyelvek hatása folytán keletkezik, s amelyiket nem népszerűsít Lakatos Demeter válogatott verseinek svájci kiadványa. Ezeket a csángó sajátosságokat — egyben Lakatos Demeteréit is — átírtuk.

3. Van azonban több olyan régiesség Lakatos Demeter írásaiban, amelyeket meghagytunk, mert nem zavaróak. A *napval*, *hírvel* típusú nem hasonult nyelvi formákról van szó. Olyan erős ez a sajátosság, hogy még az újabb keletű magyar szavak is így toldalékolódnak: *Orionval*, *vonatval*. Az utóbbi szó jelentkezése különben azért is érdekes Lakatos Demeter költeményeiben, mert a moldvai csángó magyarok jórészt román kölcsönszóval, a *trén* 'vonat' kifejezéssel jelölik meg e fogalmat. Lakatos Demeter valószínűleg tudatosan használt újabb, nyelvújítás kora utáni magyar szavakat, ha nem is mindig helyesen.

4. Számos moldvai román kölcsönszó,² sőt egész kölcsönmondattöredék is van Lakatos Demeter szövegeiben. A legszembeszökőbb „Önélet rajz”-ában (Ifj. Domokos Pál Péter: Mai csángó nyelvjárásban írt levelek és versek. MNy. 54 (1958.): 569–71) az a mondat, melyben minden átmenet nélkül egyszerűen magyarból románba vált át: „(…) Onnat 1952-ben *ministrum m-a numit mecanic sef* a románi új vajgyárba (…).” E mondat tizenegy szavából öt román: '(a) minisztérium kinevezett (engem) főgépésszé.' A vegyes nyelvűségnek olyan foka ez, amelyik — ha gyakran jelentkezik — a nyelvvesztés

² Vö. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest 1972.

irányába mutat. Ez nem csupán moldvai csángóknál figyelhető meg, hanem bármelyik nyugati vagy keleti idegen nyelvi környezetbe szakadt beszélőnél is, aki nem ápolja tudatosan anyanyelvét.

Több száz román kölcösnszó jelentkezik Lakatos Demeter szövegeiben. E szavak jórészt főnevek, ritkábban melléknevek és igék. Az igeképző azonban -z vagy -l, azaz magyar alkotóelem. Nem ritka ez a jelenség a Kárpátoktól nyugatra sem: *lájstol* 'teljesít', *sprintel* 'fut', *sportol* 'testét edzi', *buszoz(ik)* és így tovább. Lakatos Demeternél viszonylag kevés az idegen eredetű szó. Íme néhány: *biszuszkoz* 'korbácsol, ostoroz', *boer* 'bojár, főnemes', *colektiv* 'tétesz', *koektiv* [így, vegyes magyar–román helyesírási jegyeket keverve], *difuzor* 'vezetékes rádió', *fota* 'szoknya', *fundumban* 'fenekemben', *girlis* 'kémény', *korgyka* 'pálinka', *pui* 'kukorica', *razbel* 'háború', *televizor* 'tévé', *televiziú* (így) 'tévé', *utemiszt* 'KISZ-', vagy egykori regionális szóhasználatban IMSz-tag, az ifjúsági szervezet tagja'.

5. Nyelvjárási sajátosságok egész sora található Lakatos Demeter írásai-ban. Ezek kiterjednek a szavak hangalakjára, a toldalékolási módra, a ragozá-si rendszerre, a szóalakokra és jelentésükre, a mondat szerkesztésre. Csupán vázlat szerűen szólunk itt Lakatos Demeter néhány olyan nyelvjárási sajátos-ságáról, amely igen jellemző egyben Szabófalva lakosainak szavajárására is.

5.1 Az erősfokú *sz-elés*: azaz az *s* hangok helyett szinte törvényszerűleg *sz* jelentkezik: *szeghit* 'segít', *maszt* 'most', *szenki* 'senki', *szemít* 'semmit', *szebesziul* 'sebesül', *szaha* 'soha', *tejfelesz* 'tejfeles', *masznak* 'másnak', *filesz* 'füles'. E jelenséget szövegközléseinkben csupán részben vehettük tekintetbe, hiszen ha egy-egy verssorban több *sz-elő* változat is szerepel, azaz a Román-vásár (*Roman*) körüli északi csángó nyelvjárási sajátosság eluralkodik a szö-vegen, a sorok magyar olvasó számára érthetatlenné (vagy igen nehezen érthe-tővé) válnak. Különben is, ma már két kezünkön megszámlálhatjuk az *sz-elő* moldvai csángó-magyar falvak számát.³

5.2. Egy másik igen jellemző északi csángó nyelvjárási sajátosság Laka-tos Demeter írásai-ban a régi erdélyi magyar nyelvjárásokra — s a mai mező-ségi magyar beszédre is — jellemző *a-zás*:⁴ *vagyak* 'vagyok', *cukar* 'cukor', *táncalni* 'táncolni', *jol lakam* 'jól lakom', *áldamas* 'áldomás', *talú* 'tollú', *mikar* 'mikor', *kapuhaz* 'kapuhoz'. Ha felütjük az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár első kötetét, 1699-től a Torda-Aranyos megyei Gerendlónáról van *aldamassal* adatunk, 1714-ből az udvarhelyszéki Szovátáról: *Itanak az Aldamastol*, mondat-töredék, 1753-ból pedig Torockóról szintén *áldamással*.⁵

5.3. Lakatos Demeternél nagyfokú az *i-zés*. Elsősorban az *é* és az *e* hangok helyett ír *i*-t. Nem ritka jelenség ez, hiszen a magyar nyelvterület egymástól távolieső részein különböző erősséggel jelentkezik. *Szép* szavunk például a Kisalföldön, a Rábaközben, a Pozsony környéki magyar falvakban, a Csallóközben, a Tisza bal partján Tokajtól délre a Körösök torkolatáig, a Szamosháton, Kalotaszegen és a Mezőség, azaz Belső-Erdély jórészen *szip*

³ Müncheni Kódex (1466). A négy evangélium szövege és szótára. Décsy Gyula olvasata alapján a szöveget sajtó alá rendezte és a szótári részt készítette Szabó T. Ádám. Budapest 1985. 344.

⁴ Vö. Bura László: A moldvai csángó nyelvjárás *a-zása*. Budapest, 1986.

⁵ Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Bukarest, 1976. 215.

vagy *szíp*. Lakatos Demter egyetlen versében a következő *i-ző* nyelvi alakokkal találkozunk: *tighed* 'téged', *Tiid* 'tiéd', *szíp* 'szép', *szigen* 'szégyen', *Pinzet* 'pénzet', *Khíbzem* 'képezem', *míg* 'még', *szigeled* 'szégyeled', *csurdi* 'pucér, csurdé'.⁶

5.4. Szembeszökő nyelvjárásiasság Lakatos Demeternél az *ü* erős megterheltsége. Egyrészt a rövid *ö* és a hosszú *ó* helyett ír *ü*-t: *ü* 'ő', *ük* 'ők', *üt* 'öt', *ültezik* 'öltözik', *kültü* 'költő'. Másrészt az *i* helyett is *ü*-t ír: *üdü* 'idő', *üsmérem* 'ismerem', *szüve* 'szíve', *üsméretlen* 'ismeretlen', *szüvem* 'szívem', *künd* 'kint', *Mük* 'mi'. Jellemzőes sajátosság ez a szabófalviak magyar beszédében. Szórványosan előfordul az *ü*: *i/ö/e* megfelelés a déli és a dunántúli nyelvjárásokban, legerősebb a nyugati végeken és a Székelyföldön. Felsőőrött (Oberwart, Burgenland) például ilyen nyelvi alakokkal találkozunk: *lütt* 'lett/lött', *dzsünek* 'jönnek/gyúnek'.⁷ Lakatos Demeternél is van *lüt* 'lett', de a várható *jünek* már *jönek* ~ *jőnek*, azaz részben magyar köznyelvi forma. Az *ü* erősebb megterheltsége a nyugati/burgenlandi és a keleti/székelyföldi magyarság nyelvjárásaival mutat hasonlóságot.⁸

5.5 Szinte-szinte a kisgyermek nyelvi fejlődésére emlékeztet Lakatos Demeter azon szavainak írásképe, amelyek a magyar köznyelvben *cs*-vel kezdődnek. Költőnk ismeri a *cs* betűt, használja is: *csángó*, *császár*, *csep* 'csepp', *csilag* 'csillag', *csinál*, *csoda*, *csókor* 'csokor', *csurdi* 'csurdé, pucér' szavainkat részben a magyar helyesírás szabályai szerint írja le (hogy így is ejtette, az már nem biztos). Legalább annyiszor van azonban *s* hangjel a magyar *cs* helyén. Íme néhány példa: *sak* 'csak', *sának* 'csinálnak', *saniak* 'csinálják', *busura* 'búcsúra', *sarguba* 'csorgóba', *sepesket* 'cseppecskét', *silagalk* 'csillagok', *soak* 'csak', *sudalok* 'csudálok', *sukalni* 'csókolni'. Ez az „elírás” sem lehet véletlen, ahogyan a *gy* helyén ritkábban *dzs* sem az: *dzsérmek* 'gyermek', *dzsirend* 'gyéren', *dzsir* 'gyér'. Az utóbbi jelenséghez igen hasonló a burgenlandi magyarok nyelvében a *hodzs* 'hogy', *dzsünek* 'gyúnek, jönnek'.⁹ A keleti és a nyugati végeken szembeszökőek a hasonlóságok.¹⁰

5.6. A Halotti Beszéd és a korai magyar kódexek, a Müncheni Kódexben megmaradt első magyar Miatyánk nyelvvel köti össze Lakatos Demeter írásait egy erősen régies vonás: a határozott és a határozatlan névelő — az *a*, *az* és az *egy* — gyakori hiánya. Nézzük csak meg az első magyar Miatyánk szövegét: „Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, szenteltessék te neved, jöjjön te országod, legyen te akaratod, miként mennyen es azonként földön. Mi testi kenyerünk felett való kenyeret adjad münékünk ma. És bocsássad münékünk művétetönket, miként es mű bocsátonk nekünk vétetteknek. És ne vigy münket késértetbe, de szabadoh münket gonosztól. Ámen.”¹¹ Nézzük csak meg Laka-

⁶ Aszt, mondiak! In: Lakatos Demeter: Csángó strófák. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 26. Szerkeszti Hajdú Mihály. Budapest 1986. 44–5.

⁷ Vö. Imre Samu: Felsőőri tájszótár. Budapest, 1973.

⁸ Loránd Benkő—Ádám T. Szabó: Die Szekler. Zur Siedlungsgeschichte einer ungarischen Volksgruppe. Ungarn-Jahrbuch 14 (1986). 207–24.

⁹ Kálmán Béla: Nyelvjárásaink. Budapest, 1971. 71.

¹⁰ Juhász László: Burgenland. München, 1982. 38–9.

¹¹ Müncheni Kódex 28. E kérdésre először Décsy Gyula hívta föl figyelmünket, vö.: Der älteste ungarische Text des Vatarunsers In: Festschrift für Dimitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag. Dietrich Gerhardt, Wiktor Weintraub és Hans-Jürgen zum Winkel kiadásában. München, 1966. 155–61.

tos Demeter Önéletrajzát, valamint verseinek szövegét: mindkettőben jóval ritkább az *a*, az és az *egy* használata, mint a mai magyar köznyelvben. Valószínűleg e tekintetben többszáz éves nyelvi múltunk egyik jegyét őrzi a szabófalvi költő, hiszen az erősen hagyományőrző távoli rokon nyelvünkben, a finnben, még ma sem ismert az *a/az*-nak megfelelő határozott névelő. Lakatos Demeter e sora: „Bezzeg rossz lett mai világ igazánd!¹², a Kárpátoktól nyugatra mindenütt így hangzik: „Bezzeg rossz lett a mai világ igazán”.

5.7. Külön tanulmányra való munka lenne Lakatos Demeter helyesírásának elemzése. Egy nyelvvel, egy helyesírási rendszerrel azonban ez esetben nem boldogulunk, hiszen a költő román iskolai alapokon építette ki magyar nyelvjárási sajátosságokat tükröző helyesírási rendszerét úgy, hogy a Halotti Beszéd, a régi magyar irodalom, különböző bibliafordításainak helyesírása és természetszerűleg a 30-as évek óta érvényes — legalább három nagyobb — helyesírási reform hatott rá. A mai magyar helyesírási szabályzattól leginkább a szókezdő *j* jelölésében tér el Lakatos Demeter. A keleti szláv felé mutató román helyesírási rendszer uralja szóképeit: *iár* 'jár', *iácotom* 'játsoztam', *elent* 'jelent', *el* 'jel', *eár* 'jár', *eghene fa* 'jegenyefa', *iul* 'jól', *iutul* 'jótól', *iöt* 'jött'. Nem román helyesírási hatás viszont az *i* betűnk *y*-nal való jelölése. Ez tudatos régieskedés. Az évszázadokkal korábbi íráskép felelevenítése felemás, egy-egy szövegen belül is ingadozik: „El fogom küldny (küldeni) maganak, minel hamarabb lehet”.¹³ Akárcsak a Mohács körüli magyar nyelvű szövegekben, a 16. század folyamán, amikor a hitújítás szellemében a katolikus és a protestáns jelölési rendszerkülönbségei férnek meg egymás mellett, itt is több helyesírási sajátosság található egy szövegen belül.

5.8. Régen elfelejtett — vagy meg sem tanult — szavaink, nyelvi fordulataink elevenednek föl Lakatos Demeter költeményeiben. A székely *sérík* 'fáj', amelyik *sérül* szavunk rokonságához tartozik, itt sz-elő *szérik* 'fáj' nyelvjárási változatban él tovább. A *felhő* 'felhő' mellett és a *felleg* helyett költőnk használja a *humály* 'felhő, felleg' szót is, mely végső soron *homály* köznyelvi szavunk alakváltozata. Igen kifejező az is, ahogyan a közvetlen magyar nyelvi környezettől évszázadok óta elszakadt moldvai északi csángók kifejlesztik egy-egy olyan fogalomra saját szavukat, melyre a magyarságnak ma már csupán szláv, román vagy német kölcsönszó áll rendelkezésére. Így a *szültü* végső soron a *sivölt* ~ *süvölt* szavunk eredetbéli rokona. Jelentése 'furulya'. Használati köre, gyakorisága oly nagy, hogy van *szültül* 'furulyál' és *szültülget* 'furulyálgat' ige is. Ez sem véletlen: a moldvai csángó-magyarok ősi népi hangszerének nem véletlenül van magyar neve, hiszen a mai elterjedtebb *furulya* szavunk szófejtő szótárunk szerint csupán 1647-ből adatolható.¹⁴ E szó Erdélyben jelentkező vándorszó, legutolsó átadója a román nyelv, míg a *fujera*, *furoja* nyelvjárási változatai a szlovákból kerültek hozzánk.

6. Így arra is tanít bennünket a román nyelvi környezetbe sodródott maroknyi moldvai csángó-magyarság, hogy lehet önerőből hangutánzó szavak

¹² Csak az jó. In: Lakatos Demeter: Csángó strófák. Bern 1988. 117—8.

¹³ Kedves Bartis testvér. In: Lakatos Demeter: Csángó strófák Budapest, 1986. 158.

¹⁴ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. Főszerkesztő Benkő Loránd. Budapest 1967. 991—2. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár *egi frulliaja* adata Marosvásárhelyről is csupán három évvel korábbi, IV. Bukarest/Kolozsvár 1984. 431.

felelevenítése révén új nyelvi építőköveket alkotni. A nemzeti megmaradás egyik alappillére a nyelv: a tiszta, idegen szavaktól mentes anyanyelv. A nyelvjárási jelenségek kevésbé veszélyeztetik a nemzeti nyelvet, mint a túlzott nyelvi kölcsönhatás, amely olyan méreteket is ölthet, hogy a közlés, a társalgás, a gondolatok kicserélése két magyar között megnehezedik vagy lehetetlenné válik.

Lakatos Demeter versei esetében azonban még nem beszélhetünk mindent elsodró anyanyelvi fölcuszámlásról. Magyar szövegei érthetőek és élvezhetőek, mélyen a moldvai magyarok tájszemléletébe illenek, s Tinódi Lantos Sebestyén, Arany János és Petőfi Sándor ritmusa visszhangzik soraiban. Egyik igen értékes — megkésett tájromantikától sem mentes — költeménye a svájci Lakatos-kiadványban először jelentkező Szabó János. A falu alapítását, a szájhagyomány útján átöröklődött előtörténetét mondja el:

Szabó Jánosnak a hírit
Történelem nem üszméri,
Remélem, hogy minden magyar
Moszt megtudja, ki eléri.

Legnagyobb és legszebb falu,
Melyik a nevit viseli. (Szabófalva)
Szabó János emlékire
De a krónika nem említi.

Nem vult császár, nem vult király,
MagyareMBER egy darab vult,
Reszketett a föld, hul lípett,
Úgy hallottam a vénektül.

El kell jűjjon az az üdö,
Ilyen embert megdícsírni,
És az élet nagy könyvibe
Arany betűvel beírni.

Vót a csángók vezetűje
A szíp Moldva tájain,
Szarkantyús sarut ű viselt
Télbe-nyárba lábain.

Egyelőre a mi falunk
A neveit büszkén viseli,
Szabófalván minden buba
(kisgyerek)
Száz bő évek után nevezi.

Felcsavart nagy bajuszakval
Fejír luván mindig járt,
Ű vult csángók kapitánya,
Szabó János, míg meghalt.

Annak fog fennmaradni mindig,
Akármi világon lesz,
Szabó Jánosnak a neve
A csángó vidékrül nem vesz.

Kerestessük meg a lűtűn, (lejtűn)
Elsű csoport betelepűlt,
Fele Hegyen, fele Banyhán,
A régi falu ott fekűdt.

Ötszáz esztendű nem játék,
Műk megőrizzűk a nevit,
Szabad szívűnkbe bennűnk marad
Mai napig a magyar hit.

Szabó János helyrehozta,
szűk-szűk (sík-sík) helyre kellett
menni.
Hul épített egy szíp falut,
Tudja, ki járt errefelű.

Zavaros századok folyamán
Szabófalva büszkén áll,
Itt Moldova szívében
Mint egy gyönyörű virágszál.

7. Végezetűl — ha már megígértem — szólnom kell Lakatos Demeter román verseiről. Ezek tematikájukban és stílusukban a mai román szellemi hagyományokhoz kapcsolódnak. Ezekben is érezhető a táj, az ember, az ország szeretete, de ezek éppűgy íródhattak volna Észak-Koreában vagy Albániában, mint Romániában. Kányádi Sándort idézve Beke György fölhívja figyelműn-

ket arra, hogy „Lakatos Demeter román rigmusai gyenge utánérzések, pontosabban átélés nélküli gondolatok, érzelmek áradása rímek kényszerében, megverselt napi időszerűség, mondjuk a faliújságok szintjén” (Ara-Kovács i. m. 282). A svájci Lakatos Demeter-kötet fénymásolatban le is hoz egy ilyen verset (*Patria mea* [Hazám]), amely a szocializmus virágairól, az agóniából újraéledő drága pártról és arról énekel, hogy a szocializmus hősei egyre tündöklőbben világolnak. A Vasile Dumitru kolektivista (tsz-tag) néven közölt rigmusok kétségtelen erőltetett optimizmust árasztanak. A halál közelségét érző Lakatos Demeterre azonban nem ez, hanem az Isten felé közeledő ember gondoljai jellemzőek. Íme *Nem* című — ars poétikának is tekinthető — költeménye a korábbi és az új világ harcának, a hagyomány és a hagyományrombolás harcának kitűnő érzékeltetése:

Nem *abajagok* szenkinék,
(panaszodom)
az lenne biztos hasztalon.
Rombolíkaimat bánják (L. D.
tréfásan így nevezi verseit)
det lássák máma az asztalon (amikor)

Nem tudam, milyen *piszlénynek*
(csirkének)
Milyen a búze megsütve,
elmaradtam *plozsmagval*, (tojató,
záptojással)
fene vagy Isten megevé.

Nem rívak, valamin *szerik* (sérík,
sérül, fáj)
det érzem, hogy valaki vág.
Azt tanultam öregektől:
a túrisz a menyország!

Sokszor írok boldogságrul,
de itt már csak a kezem ír,
szívemet nem lássa szenki,
ma bezzeg sokszor nagyon sír.

Lakatos Demeter alias Vasile Dumitru, alias Demeter László szabófalvi bárdot korunk kettősen félnyelvű emberének tartom: magyarul helytelenül ír, de jól, emberileg mélyen gondolkodik és érez, román verseinek, színdarabjainak és prózájának összefogó elemzésével még adós az irodalomtudomány, s addig nem merek még ítéletet mondani szövegei fölött, ameddig jobban meg nem ismerem, de eddigi ismereteim szerint ezek — noha nyelvileg, helyesírássilag érthetően a magyar szövegeknél helyesebbek -- igen gyakran éppen a gondolatiság hiányzik belőlük. Elhamarkodott lenne azonban eddigi ismereteim alapján véglegesen döntenem magyar és román írásait illetően, hiszen a közös európai ház, az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő európai hazában a kettős kötődésű és több nemzetben, gondolatvilágban, világnézetben gondolkodó költőnek is helye van. Lehet majd valaki jó magyar és jó román egy személyben. Legalábbis nem szabad föladnunk a reményt ebben.

Szabó T. Ádám

Szövegszerkesztési sajátosságok Temesi Ferenc *Por* című regényében

„Na de félre a nyelvörkődéssel: egy szótáríró csak rögzíti a nyelvi jelenségeket, és nem véleményezi.” (II/26.)

1. Temesi Ferenc a fiatal magyar prózaíró nemzedékhez tartozik. Bár még meg szerepel a *Fiatal magyar prózaírók* (1965–1978) tanulmánygyűjteményben (szerk.: Kulin Ferenc. Bp., 1980.). Pomogáts Béla is éppen csak említést tesz az 1949-ben született íróról (Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Bp., 1982. 549). Temesi Ferenc első kötetben megjelent írása az 1976-os *Körkép*-antológiában található. 1977-ben önálló kötettel jelentkezett (*Látom, nekem kell lemennem*. Bp.). 1983-tól különböző folyóiratokban (*Élet és Irodalom*, *Tisztáj*, *Új Írás* stb.) tette közzé *Por* című szótárregényének egyes fejezeteit, majd 1986-ban fölbukkant a *Por* első kötete (Első kötet, A–K. Magvető Kiadó, Bp.), amelyet 1987 elején követett a második rész (Második kötet, L–Zs. Magvető Kiadó, Bp.). Mindkét kötet borítóján egy-egy festmény díszleg. Az első kötetten Zoltánfy István Kocsma, a másodikon Ajtó című festménye látható.

Mint egy interjúból megtudtuk, Temesi a *Port* 38 és fél hónapig írta napi robotban (Eszéki Erzsébet: „Írni jobban szeretek, mint inni.” Beszélgetés Temesi Ferencsel. Magyar Nemzet, 1987. január 17.). A *Por* megjelenését a mai magyar irodalom fontos eseményének tartjuk. Olyan esztendőben jelent meg, amikor három „fiatal írónk” — akik körülbelül azonos időben születtek, pályájuk indulása ugyanarra az időszakra esik — egyidejűleg tett le az asztalra egy-egy nagyregényt. Esterházy Péter Bevezetés a szépirodalomba (Magvető Kiadó, Bp., 1986.) és Nádas Péter Emlékiratok könyve (Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986.) című munkájára gondolok elsősorban. S ezek mellé csatlakozik Temesi Ferenc szótárregénye is. Megszülettek volna a nyolcvans évek derekán az első, régóta várt mai magyar nagyregények? A *Por* első kiadását hamar elkapkodták, a második kötethez jószerével csak pult alól lehetett hozzájutni. A televízió Nyitott könyv című műsora 1988 elején mutatványt közölt a műből. Mi lehet ennek a régen nem tapasztalt irodalmi sikernek az oka? A nyelvésznek is lehet ehhez mondanivalója.

2. A *Por* természetesen először a formájával kelt föltűnést. A szótárregény műfajának irodalmunkban nem találni előzményét. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a világirodalomban ne történtek volna hasonló próbálkozások. Két művet is találtam, de ezek közül csak az első lehetne „előzménynek”, ötletadónak tekinthető. Edgar Lee Masters 1915-ben írta a *Spoon River Anthology*-t, amelynek Gergely Ágnes fordította magyar változata 1970-ben jelent meg (A *Spoon River*-i holtak. Európa Könyvkiadó, Bp.). Gergely Ágnes utószavában ezt írja Edgar Lee Mastersről: „Célja . . . az volt, hogy 'Isteni színjátékot' írjon egy középnyugat-amerikai kisváros lakóinak életéből” (i. m. 104). A mű egyébként az amerikai vidéki mikrokozmosz képe: „A vidék lázadása, 'Spoon River-ország' lázadása; s az ország itt — nyelvileg, persze, nem pedig métereiben (valószínűleg méreteiben, B. G.) — úgy értendő, mintha mi Somogyországot emlegetünk. A 'Spoon River', ez a remek fantáziával kitalált városnév, amely ha lefordítom, kanál-folyót jelent: unalmast

és mozgalmast egyszerre — fogalommá lett Amerikában. Azoknak a középnyugati kisvárosoknak a jelképévé, amelyekben Masters nevelkedett, s amelyek az ő révén kerültek egy fontos irodalmi korszak, a 'chicagói reneszánsz' vonzáskörébe" (i. m. 103). A verseskötetben a Spoon River-i temető halottai szólalnak meg, s fölidézik — egymásra reflektálva — életútjukat, eseményeiket, s mintegy mozaikból összeáll sorsuk, jellemük. Fiktív, de „beszélő” helynév, vidékiség, állóvíz és mozgalmasság, kisvárosi monográfia, egymásra reflektáló életutak . . . — mind-mind olyan motívumok, amelyek Temesinél is megtalálhatók.

A másik hasonló mű Milorad Pavić *Kazár* szótára (alcíme: Százezer szavas lexikonregény. Újvidék, 1987., első, eredeti kiadása: Hazarski Rečnik. Beograd, 1984.). Erről a „nyitott” könyvről ekképp ír szerzője: „Lezáratlan könyv; ha letettük, hozzá is lehet írni . . . Címzavai vannak, konkordanciája és utalásai, akár a szent könyveknek vagy a keresztretjvényeknek . . . Ekként az olvasó úgy használhatja a könyvet, ahogyan a legmegfelelőbbnek találja. Egyesek majd, akár bármelyik más lexikonban, azt a szót vagy nevet fogják benne keresni, amely adott pillanatban érdekli őket, mások viszont olvasmányuk veszik ezt a könyvet, amelyet teljes egészében, elejétől végéig egyhuzamban kell elolvasni, hogy teljes képet nyerjenek a kazár kérdésről és a vele összefüggő személyiségekről, dolgokról és eseményekről” (i. m. XV—XVI). A szerző tanácsai akár Temesi művére is vonatkozhatnak, ezért is tekinthetjük a két művet tipológiailag hasonlóknak. Pavić munkája azonban párhuzamosan készült Temesivel, ezért előzménynek aligha tekinthető.

A *Port* mindezek alapján akár előzmények nélkülinek is fölfoghatjuk. Ebben persze nem lehetünk egészen biztosak, abban azonban igen, hogy a mű mindenképpen utánozhatatlan. Sem Temesinél, sem pedig más írónál aligha képzelhető el e formának, műfajnak a folytatása.

A szótárforma (mások szerint lexikonszerűség) egy tudományos műfajnak, szakszövegnek a szépirodalomba való átemelése. A mai magyar irodalomban sok hasonló próbálkozásnak lehettünk már tanúi. A kortárs Esterházy Péter például nagy előszeretettel minősíti munkáit maga alkotta műfajjelnevezésekkel. A Termelési regény alcíme: *kisszregény*, több más művét „bevezetés a szépirodalomba” megjelöléssel illette, legutóbbi munkáját, A kitömött hattyút pedig egyszerűen „írások” névvel látta el. A Termelési regényben már találkozunk a tudományos munkákra jellemző előre- és hátra-utalásokkal, amelyeket jegyzetszámokkal oldott meg. A jegyzetek a kötet végén gyakorlatilag három újabb kisregényt alkotnak. A rózsaszín (mások, például Kenyeres Zoltán szerint: püspöklila) kötethez éppen ezért két könyvjelzőt is mellékeltek — az olvasó segítésére. (A könyv mindezek ellenére lineárisan olvasható a leginkább.) A Bevezetés a szépirodalomba című kötet végén terjedelmes lista található, hogy mely szerzőktől vannak szó szerinti és torzított idézetek a szövegekben. Márton László Menedék című könyvének végén (Magvető Kiadó, 1982.) — műfaja: „Beszély” — ugyancsak található ajánlott irodalom, mégpedig a *szív*-vel kapcsolatos munkákból. A mai magyar prózára tehát kimutatható hatással vannak a tudományos prózai művek formai sajátosságai; s ha figyelembe vesszük, hogy könyvkiadásunknak jóval nagyobb részét alkotják a tudományos, ismeretterjesztő, tehát szakmai jellegű könyvek, akkor talán nem is csodálkozhatunk ezen a hatáson.

Temesi Ferenc szótárregényének szótársajátosságai a következők: az ábécérend (a magyar ábécé valamennyi betűje), a két kötetre tagolt mon-

danivaló (A—K) és (L—Zs), a kiemelt, vastagon szedett címszavak (pl. segít, Segítő Boldogasszony), a címszóra és a más címszavakra történő utalások. A tudományos próza formái sajátosságára emlékeztetnek a kurziválások, az egyes címszavakon belüli csoportosítások (1., 2., 3.), a különböző külső, másodlagos szövegek megléte. Az *abajgat*-tól a *zsoltár*-ig 666 szócikket találunk. Az egyes szócikkek a különböző betűknél szabályosan, terv szerint oszlanak meg. Ezt mutatja következő táblázatunk is:

Első kötet	Második kötet
A = 40	L = 25
B = 30	Ly = 1
C = 10	M = 40
Cs = 20	N = 20
D = 20	Ny = 10
Dzs = 3	O, Ó = 20
F, É = 40	Ö, Ő = 20
F = 30	P = 25
G = 20	R = 20
Gy = 10	S = 20
H = 30	Sz = 30
I, Í = 20	T = 30
J = 10	Ty = 1
K = 60	U, Ű = 10
	Ü, Ū = 10
	V = 20
	W = 1
	Z = 10
	Zs = 10

Összesen: 343 címszó

Összesen: 323 címszó

A két kötetben együtt található összes címszó száma: 666.

Az első kötetben 471, a másodikban 639 oldal van, s a fenti statisztikára rápillantva azt jelzi, hogy a második kötetben növekedett a szócikkek terjedelme, az író mesélőkedve.

Már a szócikkek számából, megoszlásából is látható, hogy Temesi rendkívüli tudatossággal, pontossággal építette föl művét. A 666-os misztikus szám, amelyre a második kötet *nagylemez* című fejezetében utal: „Szótáríró viszont, akit erős vonzalom vonszol mindenhez, ami poros vagy porló, hajlamos arra, hogy a Szótárt egy — divatjamúlt — nagyon nagylemezként (sic!) képzelje el, amelyen a 666 szám szerepel. Hogy miért pont ennyi? Hát mert ez osztható 3-mal, ami a számmisztikában a tökéletesség jegye. Megvan benne ugyanis az 1, az egyedülvalóság (Isten), és a 2, a másik (ember). Hogy a Szentháromságról már ne is szóljunk. (Ha valaki azt mondaná, hogy a Sátán jegye, ossza el kettővel: csupa hármast kap.)” (II/121.) Talán nem véletlen, hogy a mű a *hat* szóval fejeződik be.

3. Ekkora tudatosság és megszerkesztettség természetesen még nem föltétlenül erénye egy műnek. Rögtön föl is vehető a gondolat: a matematikai kiszámítottság, a sokféle utalás, a nem szépirodalmi szövegek átvétele, a kizökkentések nem válnak-e a mondanivaló és a katarzis rovására?

A kiszámítottság és megtervezettség a mondanivaló szintjén is kimutatható. Temesi Ferenc regénye éppen 140 évet ível át 1110 oldalon. A kezdőpont 1833. szeptember 3., a befejezés időpontja pedig 1973. június 30., amikor

a főszereplőt Porlódról stopposként eljőve halálos baleset éri. A 140 évben 6 nemzedék (ismét 6!) életét rajzolja meg az író: Kispéter Lőrinc szépapától az ük-, déd-, nagyapákon, a szülőkön keresztül saját fiatalságának porlódi éveitig.

A két kötet szótárcikkekre (címszavakra), „fejezetekre” szabdaltsággal hatalmas mennyiségű élmény- és lexikográfiai anyagának szigorú szerkesztettségét az is mutatja, hogy legalább három történetfüzér, „regény” húzódik meg lapjain, s ezeken belül a történetek egy része kronologikus rendbe illeszthető.

Létezik először is a v á r o s r e g é n y. A címből következő helyszín *Porlód*. Némiképpen rimel Eötvös József *Porvár*-ával, található benne párhuzam Móricz Zsigmond *Az Isten háta mögött* világával (I/460), a *Porlód* névnek eredője lehet Babits kifejezése (*Porváros-lét* — Szegedet nevezte így), s Kosztolányi Dezső Alföldi por című írása ugyanúgy (ebből néhány mondatot Temesi mottó gyanánt a mű elejére emelt). Porlód természetesen sokszorozottan „beszélő név”: „Ha a beszélő név az irodalmi személynévadásnak primitívebb módja is, a helynévadásnak ez a típusa magasrendű művészi eszköz” (J. Soltész Katalin: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 180).

Porlód (Szeged) várostörténete képezi tehát a történeti hátteret, amelynek főbb csomópontjai az utóbbi másfél évszázad jelentős eseményei: a reformkor, 1848/49, az önkényuralom, a kiegyezés, az 1879-i nagy tiszai árvíz, a millennium, az I. világháború, a forradalom, a Horthy-rendszer, a felszabadulás, a koalíciós időszak, a Rákosi-korszak, 1956 és a jelenkor. A várostörténetben említés esik a város valamennyi nevezetes egyéniségéről. Rendszerint eredeti néven szerepelnek a hírességek, de a jelen felé közeledve egyre több az eltorzított (de rekonstruálható), illetve a fiktív (olykor beszélő) személynév. Érdekes filológiai feladat lehet — néha egészen egyszerű, néha rendkívül nehéznek tűnő — e nevek „visszafordítása”. Csukonyi Fausztin, a porlódi újságíró és költő alakja valószínűleg több személynévből van „összegegyűrva”. Jellegzetes képviselője a porlódi nyelvi regionalizmusnak, a hetvenes években az egyetemen „költői szótárát” állítják össze. Kínálkozna az egybevetethetőség lehetősége a Juhász Gyula-szótárral, de ezt a Csukonyi-kép aligha támasztja alá teljes értékűen.

A második regénytípus: a c s a l á d r e g é n y. Hat nemzedék élete, sorsa, megpróbáltatásai rajzolódnak ki a szótárregény lapjain. Különösen idősebb Szeles András (az apa) rehabilitációja körüli bonyodalmak emlékeztetése, hangsúlyosak. Temesi meg is jegyzi egy helyen: „Minden családregegy erre felé valamiféle rehabilitáció is egyben, az ősök, az apák becsületének helyreállítása — kiigazítás, elégtétel” (II/593).

A harmadik regény kétségtelenül egy n e m z e d é k r e g é n y. Nemzedékregény a hatvanas-hetvenes évek fordulójáról. A főhős, ifj. Szeles András gimnáziumi—egyetemi éveinek regénye. Ebben a fő motívumok: a barátságok, a korabeli beat mozgalom, az egyetem, a szerelmek, a kocsimázások, a szex.

A történetek narrációja is változik. Általában első személyű (*szépapám, mi stb.*), de olykor átvált a semleges, távolságtartó harmadik személyű elbeszélői szemszögre. Hogy a két „elbeszélő” között van némi kapcsolat, jelzi az azonos címszóban: „Több mint kétséges, hogy Szótáriró ~ volt Szeles Andrással: valószínű” (I/41). Vasy Géza erről így vélekedik: „E mögött nemcsak az húzódik, meg, hogy az epikai hős és az elbeszélő teljesen sohasem lehet azonos, hanem nyilván az is, hogy Szeles András története 1973-ban lezárult, a Szótáriró viszont — többéves készülődés után — 1983 és 1986 között írja

meg a művét. S 1983-ban már senki sem lehetett teljesen azonos 1973-as önmagával.” (Egy nélkülözhetetlen szóportár. Temesi Ferenc regényéről. Forrás, 19/10 [1987.]: 84.)

A többféle regénytípus földarabolása, föloldódása más kortárs szerzőnél is megfigyelhető. Nádas Péter korábbi művének címe: Egy családrege vége. A már említett Emlékiratok könyvében három „emékirattípus” sorakozik — ugyancsak meghatározott rendszer szerinti váltogatással. Esterházy Péter Termelési regényében pedig a jegyzetanyagban van föloldva — a már említett módon — három regénytípus.

Föltehető a kérdés, hogy Temesinél az egyes betűkön belül van-e a címszavaknak valamilyen hierarchiája (az ábécérenden kívül). Több címszó megvizsgálása után arra a megoldásra jutottam, hogy az egyes betűkön, fejezeteken belül nincs szigorú kronológia, sőt az egyes regénytípusok, cselekményrétegek visszatérése sem valamiféle határozott rend szerint történik. Az egész műben mégis megfigyelhető előrehaladás. Az első kötetet fölfoghatjuk a Marietta-szerelem, a másodikat a Katlan (Katalin)-szerelem könyvének. Mivel a múlt által meghatározott jelen mindkét kötetben hangsúlyos, ezért az első kötet Szeles András gyermekkorát, a második ifjúkorát tárja elénk. Más kronologikus fejlődés is megfigyelhető a regényben. A városregény „szeletei” követik a kronológiát, s ugyancsak kronologikus sorba rendeződnek a család történet eseményei is. Az első kötetben tehát jóval több a történeti, régebbi múlt, a másodikban a jelen és közelmúlt. A mű egészében tehát az időrend érvényesül. „Érvényesül először is azzal, hogy a történelmi idő múlása egyértelmű az előre- és visszautalások ellenére. A szegedi árvíz, az első világháború csak egyszer történik meg, de az is természetes, hogy a figurák tudatában, emlékezéseiben többször is megjelenik. De érvényesül azzal is, hogy az idő mindegyik cselekményrétegben folyamatosan előre halad” (Vasy G. i. m. 87–8).

4. A regény szövegszerkesztési sajátosságai jórészt adódnak a választott műfajból, a szótárformából. A vegyes szövegekből való építkezés jellemezte Temesinek már az első könyvét is (Látom, nekem kell lemennem). Az első pillantásra is látszik, hogy sokféle „kisforma” ötvözetéből áll össze a „nagyregény”. Leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy sok kis mesét találunk ezen a 1110 oldalon (természetesen a *mese* szót nem a hagyományos folklórisztikai értelmében használom). Azért is ötlött föl bennem a *mese* szó, mert Temesi maga is ezt említi: „A tévé tartalma tulajdonképpen a film, a film tartalma tulajdonképpen a próza, a próza tartalma pedig a *mese*. Újra vissza kell adni a mesének az őt megillető helyet! Az emberek *mesét akarnak* hallani, látni, olvasni. Ez nem jelenti azt, hogy le kell az igényeinket szállítani. Ez a Szótár egyenrangú társként tételezi a Szótárforgatót, ezért bizonyos szellemi erőfeszítést igenis megkíván. De csupa MESE!” (I/461.) Bizony, ezek az író—befogadó viszonyáról szóló sorok kicsit ismerősek Örkény egypercesei-nek bevezetőjéből. Temesi valamit hasonlóra törekszik, csak hogy ezek összefüggő egypercesek. Vasy Géza szerint: „az örkényi módszer alkotó továbbvitele éppen Temesi Ferencnek köszönhető: megmutatta, hogy lehet a közlés minimumának igényét átfordítani, az egypercesekből, a szócikkekéből ezerperceset, nagyregényt írni” (i. m. 84).

Örkény egyperceseit azért is érdemes példaként idézni, mert bennük a sokféleség, a mindennapiság dominál. Milyen Temesi sokfélesége? Szöveg-típusai között a kisepika számos hagyományos változatát megtalálhatjuk:

pl. anekdota (több anekdotájának párhuzama Bálint Sándornál, Tóth Bélánál is megvan), vice, adoma, novella, elbeszélés, mese.

Mindemellett a szövegtípusok gazdag tárházát vonultatja föl. Külsődleges, másodlagos szövegeket vesz be regényébe, emel át szokatlan, irodalmi közegbe. Ilyeneket, mint pl.: újságikk, korrektúra, fűzfapoétavers, csúfoló, emlékkönyvköltészet, szólás, esküszöveg, étlap, teszt, kronológia, firkálás, felhívás, sakkjátszma-leírás, általános (nép-) iskolai értesítő, fénykép, forgatókönyv, térkép, fogalmazásfüzet tanári bejegyzésekkel, fordítás, hírek, horoszkóp, költői szótár részlete, kalendárium, képregény, kérvény, „körösztrejtvény”, lyukkártya, mottó, napló, levél, rádiójáték, rovásírás, szívdiagram, Rákosi-beszéd, vécedekli szerelési utasítása stb. Mi lehet ebben a rendkívül heterogén szövegkavalkádban a közös? Az — amire egyébként először nem Temesi jött rá —, hogy a bennünket körülvevő kommunikációs világ üzenetekkel telített („az ember képtelen nem kommunikálni”) életünket az ilyen, nem esztétikai természetű üzenetek „rabságában” (is) éljük. Gondoljunk csak arra, hogy mennyire a szívünkhöz tud kötődni egy vers vagy egy könyv (olykor már a könyv megfogása, megpillantása által is), de csakúgy megszokottá-megszeretetté, életténnyé válhat egy irkafirka, egy számla, egy naplóbejegyzés, egy magánlevél, egy felkérés stb. is. Szegedy-Maszák Mihály írta Hajnóczy Péter prózáját elemezvén: „A magyar irodalomban nem sok példa van arra, hogy terjedelmesebb idézetek úgy jelenjenek meg, mint egy szereplő belső állapotsorának elemei. Életünk jelentős részét idegen szövegek pusztá befogadásával töltjük, s hajlamosak vagyunk feledni, hogy milyen nagy mértékben irányítanak bennünket ezek a szövegek. Ki vagyunk szolgáltatva nekik” (A továbblépés nehézségei. *Mozgó Világ*, 6/12 [1980.]: 101).

Mivel a mai magyar prózát ez a kisformákhoz való visszatérés, illetve a külsődleges szövegekre való odafigyelés erőteljesen jellemzi, érdemes talán idézni Balassa Pétert, aki Nádas Péter — már említett — „családregegye” kapcsán figyel föl erre a módszerre: „a technika egy mélyebb szerkezeti elvből következik, az epikai kisformákhoz való ragaszkodásból, ami megőrzi, átfunkcionálja az elemi elbeszélő erőteljességet, az epika — alig megfogalmazható, rejtélyes — pozitivitását, azt, hogy létezik a mese, van még kedv elbeszélni, s talán van is mít... Milyen kisformák azok, amelyekre már utaltam? Sztori, vice, mondás, novella, ráolvasás, találós kérdés, elmesélt rövid történet, szójáték, eseményvázlatok, illanó helyzetek. E kisformák állandó jelenlétéből száll föl a már említett nagyepikai lélegzet. Mert a legenda kis töredezett szelvényeiből, a két mészárlás közötti rövid, humorral, viccel, mondással, önmegfogalmazó epikai ősformákkal, alapmodulatokkal telített életidőkből áll össze és formálódik a mítosz egész lélegző teste” (Észjárások és formák. Bp., 1985. 220—2).

Balassa Péter mindezt Nádas Péter prózája kapcsán írta, de hasonlóan vélekedik Temesiről Vasy Géza említett írásában: „A rész és egész dialektikájának felkavaró élményét tudja adni. Részletet rengeteget tudunk. Sokat meg is ismerhetünk szájhagyományból, könyvekből. S képünk van mindig — világképünk — az egészlől. De hogy rész és egész hogyan, miként mozog valójában, hogy az újabb rész miként formálja az egészet is, s hogy ugyanakkor az egész miként vonja be a maga értelmezési tartományába a részt, annak kevés szemléletesebb irodalmi példája akad ennél a regénynél” (i. m. 85). Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy más kritikusok szerint Temesi prózája „apróban marad”, nem áll össze a nagy Egész (pl. Jobbágy Tihamér: „Csupa

címszó az élet...” Temesi Ferenc regényéről. Tiszatáj, XLI/10 [1987.]: 76–8).

Temesi „szövegei”, „meséi” (címszavai) jórészt egyszavas címekkel vannak ellátva. Két címszó önmagában áll a két kötetben: az ifjúság! (így, felkiáltójellel — I/338), valamint a semmitmondás (II/353). Vannak „ölelkező”, egybekapcsolódó vagy átvezető címszavak. Pl.:

„Én, a

próza

betűláncán raboskodó magyar, világhírről nem ábrándozom. Provin-ciális ~-író szeretnék lenni, már csak az alliteráció kedvéért is. Meg hogy »A magyar nyelv értelmező szótára«-nak V. kötetében (tudjátok, az a könyv, amely Nguyennak [→ *értelmező*] már előbb megvolt) a »provincializmus« címszó alatt ne csupán Tömörkény [→ *génusz*] tiszta, becsületes és meg nem alkuvó vidékiessége legyen az egyetlen (elrettentő) példa. [→ 16 000 000]” (II/292). További példák még: I/174, 234, 246, 426, 433, 468 stb.

A címszavak igék, főnevek (nevek), melléknevek, kötőszavak (pl. *ha*). Ritkán előfordulnak toldalékos alakok is, pl. *finnül*. Így fest pl. a *G* betű: *galamb, Gall, galuska, garantálni, gátszakadás, gavallér, gazdaság, gép, génusz, gépel, gépkocsi, gerenda, gerontokrúcia, gitár, Gitáros Emerencia, gondolat, gond-viselet, goromba, grafológus, Grubina*.

Nemcsak a szövegek címe, kezdete, hanem „zárlata” is figyelmet érdemel. A kisműfajoknak együttes sajátossága az, hogy valamiféle csattanóval illik végződniük. Az adoma és az anekdota műfaji meghatározásába rendszerint bele is veszik az esztéták a meghökkentő, csattanóra való végződést (vö. pl. Csibra István—Szerdahelyi István: Esztétikai ABC. Bp., 1978². 9, 17). A „kiéle-zés”, a csattanóra végződés nem idegen Temesinél, gyakori eszköz kelléktárában. Véleményét olykor egyszerű mondatismétléssel mondja el, amely az olvasó száguldó gondolatait lelassítja, megtorpanítja: „Az együttes vizsgálat alapján idegenkezűség alapos gyanuja (sic!) nem merült fel. (Új bekezdésben:) Nem merült fel” (I/58).

Alkalmazza az állandósult szókapcsolatok ironikus elferdítésének technikáját. A közismert mesezáró formula eltorzítása: „Még ma is együtt élnek, ha el nem váltak” (II/367).

A szócikkek — kisműfajok lévén — gyors és hatásos befejeződésre tartanak igényt. Ezeket szolgálják a különféle rövid-tömör rácsapások, befejező formulák. Pl. valószínűleg a filmforgatás világából vett tömör kijelentés: „Ennyi” (I/68), esetleg némiképpen bővítetten: „Ebben a fejezetben erről, ennyit” (I/379). További változatok: „Snitt” (II/19), „Kép kimerevedik” (II/20), „Uff, beszéltem” (II/21), „Pont” (II/183), „Ez van” (II/197), „Így van ez” (II/200), „Nyassz” (II/380), „Hej, haj” (II/408). Vagy egy ugyancsak tréfás-ironikus megoldás: „Mindennek ott van vége, ahol elhagyják; ennek a fejezetnek itt” (II/433).

A szövegek tömör, csattanóval történő rövidre zárása némiképpen emlékeztet bennünket a szóbeliségre, az előadó—hallgató szoros kapcsolatára, a mese létállapotára, amelynek föltámasztására folyik Temesi nagy igyekezete. A hagyományos népmesékben a már említett és némiképpen karikírozott „Máig is élnek, ha meg nem haltak” formulán túl olykor csak odavetik: „Vége van”; esetleg tréfásan hozzáteszik: „Itt a vége, fuss el véle!” (Kovács Ágnes: Mesezáró formula. In: Magyar Néprajzi Lexikon, III/579.)

5. Bár a tanulmányom mottójával választott Temesi-idézet szerint a Szótáríró csak rögzíti és nem véleményezi a nyelvi jelenségeket, Temesi nyelvhasználatában is sok-sok tudatosságot, előtanulmányt vélhetünk fölfedezni. Sőt olykor a nyelvművelő buzgalom is áthatja: szavakon, kifejezéseken morfondíroz el, beszédmodot utánózik és karikíroz stb. Aligha találkozhatunk még irodalmi alkotásban az ún. „kiflinyelvvel” (gyermeki halandzsabeszéddel, I/422), agyonképzett szóval (II/83), bár a gyermekfolklórnak szerves részei ezek a nyelvtörők, s a nyelvi szocializációs folyamatban fontos szerepet kapnak. (A gyermekfolklór kitűnő vizsgálói föl is figyeltek rá, pl. Faragó József — Fábián Imre: Bihari gyermekmondókák. Kritérium, Bukarest, 1982. 247—7.)

Temesi olyan szavakat is leír, amelyeket eddig aligha használtak a nyelvészekon kívül. Pl. ilyen a *fanti* (a sci-fi magyarosítására született — II/342), a *citranes* (II/26).

A regényben az archaikus és neológ nyelvhasználatra egyaránt bő példatár akad. Tudatos archaizálásra szívesen használja az elbeszélő és az összetett múlt időket (pl. *szoktak volt*, I/7), régies szavakat (pl. *irály*, I/350). De megjelennek neologizmusok is, pl. *holdkomp* (I/310), *stagfláció* (a stagnálás \times infláció kontaminációjából keletkezett közgazdasági-politikai szakszó, II/624).

Mégis a regény három nyelvi alappillére a következő: 1. a szegedi archaikus népnyelv, 2. a városi (regionális köz-) nyelv, de különösen szleng, argó változata, 3. a publicisztikai-közéleti-mozgalmi nyelvtípus.

5.1. Az archaikus szegedi népi kultúrához és nyelvhez való kötődésnek figyelemre méltó jelképe a regény egyik ajánlása: „A boldog emlékezetű Bálint Sándornak, az utolsó *szögedinek* ajánlom.” A néprajzkutató és nyelvész, Szeged monográfusának alakja és hatása e műben rendkívüli, s mindvégig nyomon követhető. Temesi kétszer meg is idézi a nagy szegedi tudós alakját: egyszer tanítványaival gyűjtőúton (II/337), egyszer pedig a hatvanas évekbeli történetet, amikor az egyetemről eltávolították (II/552—3). Azt mondhatjuk, hogy amit Bálint Sándor tudományos monográfiákba gyűjtött a Városról (Szegedi Szótár, A szögedi nemzet stb.), mindazt Temesi Ferenc a szépíró módszerével adja közre.

Temesi Ferenc jól ismerhette Bálint Sándor munkásságát, mert gyaníthatóan, sőt bizonyíthatóan sokat merített belőle. Hiszen a szegedi népnyelv és népelet olykor százéves sajátosságait — szólásokat, közmondásokat, hagyományokat — már aligha gyűjthette az élő szóbeliségből. Ezeket csak könyvek-ből lehetett előbányászni. A Port tehát filológiai munka is megelőzi, s ezekre is szolgálgjon a következőkben néhány adat.

Egy-egy esetben érdekes, jellegzetes szegedi anekdota áll előttünk kétféle formában: Bálint Sándor leírásában tudományos pontossággal és Temesi Ferencnél érzékletes-megjelenítő stílusban. Nézzünk most bizonyáságul egy sajátos „szögedies” népi formulát. A beköszönésről, a szomszédolásról lesz szó. A paraszti beszédetikettben kialakult ennek egy bonyolult, körmönfont formája, amelyet több szerző is megemlít.

Takáts Lajos Apátfalván figyelte meg ezt a beszédváltást (Az apátfalvi nyelvjárás. Csanádmegyei Könyvtár, 7. Makó, 1926. — Megjegyzendő, hogy Apátfalva ugyanabban a kulturális régóban fekszik, mint Szeged), Bálint Sándor pedig a szegedi nép körében jegyzett le egy változatot:

„— Hogy vannak?

— Köszönjük kérdésit, mögvagyunk! No üljön le!

— Nem fáradtam el!

- Nemcsak az ül le, aki éfáradt.
- Kérdözzék mán, mé gyüttem!
- Majd mögmondod, ha akarod.”

(Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79. Szeged, 1980. 412–3.)

Kicsit bővebb formájában megtaláljuk ezt az „előjáró-beköszönő beszédet” Tömörkény István szegedi ihletettséggű prózájában is:

„— Adjon az Isten jó napot — mondja a szüle.

— Adjon Isten. Üljön le, szülém.

— Köszönöm a szívességét — húzódozik —, nem vagyok arra méltó.

— Már miért ne?

— Nono... Csak úgy. Aztán ültem is a kocsin öleget. Mert mink arra a Madarász-tó felé vagyunk. Talán maga tudja is azt, hogy az merre van.

— Hát. Ahol a Géczy tanító úr szokott tanítani a fás iskolában.

— Az, az — hagyja rá a szüle, s most már több bizalommal van, mert hiszen látható, hogy ilyenformán ismerősök vagyunk.

— Kérdezze már, hogy mért gyüttem?

— Majd megmondja.”

(Tömörkény István: Csata a boldogságért. Bp., 1981. 268–9.)

Ugyanez a körülményeskedés, a leülés-leültetés körüli bonyodalmak, valamint a végső felszólítás így jelenik meg Temesi regényében:

„Dicsértessék a Jézus, mondta, miközben a farával gondosan becsukta az ajtót... Hogy vannak?

Köszönöm kérdését, mög vagyunk, felelte dédanyám anyja. No, üljön le! Nem fáradtam e’!

Nemcsak az ül le, aki e’fáradt.

Engi ángyó erre helyet foglalt a karospadon.

Kérdözzék mán, mé’ gyüttem!, mondta.

Majd mögmondod, ha akarod, szólott dédanyám anyja, aki pontosan tudta, mi járatban van az asszony.” (I/163.)

Bálint Sándor és Temesi Ferenc szövegében még egy nyelvi magatartásbeli adalékot találunk: egyfajta kódváltást. A beszélgetés magázó formában zajlik, ám a tartalmi közlés előtt megjelenik a bizalmasabb tegeződő formula (*Majd mögmondod, ha akarod*).

Bálint Sándor népi frazeológiai gyűjtései többször visszaköszönnek Temesiné. Különbösen ilyenek a káromkodások. A durva szegedi káromkodás („Ha seggömbe’ vóná’, a Tiszába fosnálak”) Temesinél (I/28) és Bálint Sándornál (SzegSz. II/297) egyaránt megtalálható. (Bálint Sándorról és a szegedi frazeológiáról, Temesi gyűjtőterületéről bővebben írtam másik tanulmányomban: Balázs Géza: A szóláskutató Bálint Sándor. Tiszatáj, XLI/8 [1987.]: 51–8.)

Temesi mesterien rajzolja meg a „káromkodós kocsmáros”, Farkas Tódor alakját — természetesen népi káromkodásai tükrében: *Inggyen szari a gyöpöt, me’ mindig itt öszi a bánatos, fekete füttyös jófene... Persze szarnak, kárnak sosincs gazdája!, Tán seggödbe hagyta a kezét, hogy csorogjon akasztófán a zsírod!, Mán mögint itt ficáncol, mint a fing a gatyába... stb.* (I/261–2). Vagy egy cifra, redundáns cigány káromkodás: *Hogy az isten lova rakja beléd azt a csillagosvéggű, bunkós farkát; úgy belerúgok abba a szarcsimbóktól bűdös picládába, hogy a kakasos templom tetején szánkózó bögőmajomnak nézed az édes-anyád rézzel kivert tátogó piccsáját!* (I/398.)

Hasonlóképpen vonul be a regény szegedi népi rétegébe a szólás, ivórigmus, anekdota, valamint a népi feliratisműfaj egy-egy adaléka is, pl.:

ITT A VILÁG KÖZEPE
HA NEM HISZÖD, GYERE BE!

(Tápai kocsmafóliat, II/455.)

Ugyancsak gazdagon szerepelnek a műben szegedi tájszavak. Pl. *kancsika* (I/48), *embörcímör* (I/53), *víz-mosta-ide-ember* (I/6), *gyiazsír* (I/275), *szolda* (I/359), *félgyertyásbor* (I/436). Vannak címszavak, amelyek teljes terjedelmükben a szegedi tájnyelvet mutatják be, vagy éppenséggel azon a nyelvjáráson szólnak. Pl. *ő-zés* (II/237) és a tájnyelven írtak: II/438–9, 615.

5.2. A regény másik fontos nyelvi pillére az ún. *alacsonyabbrendű nyelvhasználat* (olykor szegedi regionális köznyelviséggel színevez), tehát a szleng. (Beletartozik az argó, a diák- és az ifjúsági nyelv.)

Temesi egy helyen külön is említést tesz a megíratlan „porlódi” szlengszótárról — éppenségre a *moha* címszóban. Benne a *lány* szó szinonimáival: *spinkó, pipi, punci, gádzsi, baba, bige, buksza, bula, áru, bőr, faszpörgettyű, faszállító, faszhámozó, dugógép, örömdoboz, bombázó, muff; a nő* szinonimái pedig: *spiné, tyúk, dög, nöstény, kanca, kurva, kuruc, szajha, ribanc, repedt-sarkú, éjszakás, éjszakai pillangó, utcai cirkáló, pína, picsa, sarkcsillag, sarkangyal, aszfalttündér* (II/94).

További adatok a szegedi szleng szókészletéből: *fegyverjavító 'bőr- és nemibeteg gondozó'* (I/67), *ötödik végtag* (I/100), *bameg* (I/310), *numera* (II/8), *lyuksógör* (II/36), *bambásító láda 'televízió'* (II/45) stb.

Egy sor mai folklór, mai szleng körébe sorolható szólást, frazeológiai egységet használ. Pl. *átment szénlehordóba 'durvaskodni kezdett'* (II/9), *Jaj, de nagyon féltem, mikő először kefélttem* (I/94), *megcsaplak, mint az ipari áram* (I/131), *ha nagyanyámnak kereke lett volna, nyilván omnibusz lett volna* (I/281), *Ragyogó fogsor, üde száj: reggel este pálinka* (I/419), *Napoztál, hogy így le vagy égve?* (uo.), *Igyunk, hogy legyen húgyunk* (II/51), *Piros mérög, ződ mérög, mögbasztam a nővéröd!* (II/217), *Sötét van itt, fiam Pável, világíts a zseblámpával* (II/362), *Olyan pofont kapsz fiam, hogy a takony menetet vág a nyakadon!* (II/445), *Kapd be a fogast, te húgyos kutya!* (uo.).

A fentiek kiragadott példák arra, hogy a szleng, a mai folklór páratlan szélességű szókészletét tartalmazza Temesi Ferenc munkája. Ars poética-szerűen is megfogalmazza ezt az író: „a népiség lehet persze városi is, ez a folklór teremhet az aszfalton is, de ami lényege, az, hogy partikuláris (szűk-körű), hogy marginális (kiszorított)” (I/458).

A mai folklór minden íróra hat, ám ebben az esetben (szótárírás!) az önkéntelen stílushatásokon túl céláll lépett elő, programban fogalmazódott meg ez az újfajta „népiesség”. A szótár (vagy író szótár, de semmiképpen sem írói szótár!) tudományos fölkészülést sejtet. Tehát nemcsak a mű formájában, hanem megírási módjában, tartalmában is kinyomozható a tudományos aprómunka, a gyűjtés, a kutatás, a rendszerezés és a feldolgozás.

A szleng egyik változatát, a tinibeszédet (primitív beszédmodot) ugyancsak egy szócikkben karikírozza — szinte a végletekig ironizálva:

„Cső, have’.

Heló Csárli.

V’ltá’ a zis’be, ba’me’?

M’k’zöd h’zá, ba’me’.

Najóvanna. Nem ke’ cs’ná’ni ’ műso’.” (II/475.)

Ez is egyfajta betűnépiesség, csakhogy ebben már nem a szegedi „parasztos” beszédet, hanem a jelen tinitársalgását próbálja meg az írás stílus-eszközeivel is megragadni. Nem marad el az írói ítélet sem (ami egyáltalán nem idegen Temesitől, s olykor „népnevelő” célzatúnak is érzünk): „Hosszú csönd. Rágyújtanak. Lehet, hogy ilyenkor pihenik ki azt a hihetetlen sebességet, amely csak az amcsi didzsék (American djs) vakerjához (rizsájához) hasonlítható. Magánhangzók félig vagy teljesen elnyelve, szavak egyberántva, és mintha más sebességre lenne kapcsolva a zajláda” (II/475—6).

A hatvanas évek szócikkeiben páratlan gazdagsággal jelennek meg a beat nemzedék angol szókészletének elemei. A mai köznyelvben is megfigyelhető ilyen angol hatás, de szépirodalmi munkában eddig aligha tudatosult, mint Temesinél. Pl. „Az ing továbbbi történetét nem részletezem, mert akkor ez itt egy SHIRT STORY lenne” (II/361), vagy a következő oldalon: „SPECIAL THANKS TO: Paul Simon (Simon Palinak) . . .” Ide sorolhatók az eredeti angol nyelvű Beatles-, Paul Simon- stb. idézetek is.

5.3. A mozgalmi-közéleti-publicisztikai nyelvváltozatok ugyancsak előfordulnak Temesi provinciaszótárában. Nemegyszer stílusparódiaként. Az **apparátus** címszóból való például a következő idézet: „Annak kapcsán, ami Groszman kérelmével kapcsolatosan felmerült, a probléma lényegében úgy jelentkezik, hogy alapvetően indokolatlanak tűnik. Ennyit tudnék lényegében evvel a problémakörrel kapcsolatosan . . .” (I/32). Az **újfeudális** címszóban az ötvenes éveknek nevezett történelmi korszak „szemantikai forradalmát” (Kolozsvári Grandpierre Emil terminusa) igyekszik megragadni. Erre a „szemantikai forradalomra” az volt a jellemző, hogy a szavak nem azt jelentették, ami addig a megszokott volt, s divatos politikai kifejezések születtek. Pl. *munkásarisztokrata, kispolgár, lumpenproletár, kulák, régi rezsim kiszolgálói, Nem ehetjük meg az aranytojást tojó tyúkot!, bölcs vezérünk* stb. (II/503).

A primitív beszédmódot a szleng kapcsán már bemutattam, most álljon itt egy példa a kódváltásra: amikor a diglosszia jelenségét tanulmányozhatjuk irodalmi példa segítségével. A Szótáríró az ital hatására a szöveg végére egyre kevésbé ügyel a grammatikára: „Emlékszem. Emlékszek hát” (II/266). Hasonló példával Mikszáth Kálmán prózájában találkozhattunk: „mert haragszok (ha dühbe jött, még kevésbé vigyázott a magyar grammatikára)” (idézi Simonyi Zsigmond: Az ikes ragozás története. Nyelvészeti Füzetek 28. Bp., 1906. 51).

5.4. Mindezzel már érintjük a regény alaphangját, a szelíd *író n i á t*. Mint egy szabályos szótárhoz illik, Temesi ír munkájához elő- és utószót, s természetesen megírja műve kritikáját is. A kritikában művét posztmodernnek nevezi, s e stílusirányzatot Gabriel García Márquez Száz év magányától (1967.) eredezteti. Mitikus és népies keveredik — szerinte — e stílusban. „A posztmodern regényt jellemzi az, hogy humora, *író n i á j a*, sőt *ő n i r ó n i á j a* (a kiemelés tőlem, B. G.) van. Az, hogy olvasmányos. Hogy bevallottan szélesebb közönséghez kíván szólni, nemcsak a beavatottakhoz — hogy szeretné visszahódítani az olvasókat” (I/460—1). Temesi *író n i á j a* sokféle módszere van. Rendszerint a nyelvvel, a megfogalmazás módjával ironizál. Ilyen az emlékezetkihagyással való játék. Pl. „A Lencse István (pardon: Péter) is megörökítette szobor . . .” (I/307).

Nemcsak egész művét, hanem egy-egy szavát, szólását, mondatát is közvetlenül minősíti. Pl. „Csuma Zolitól, a borbélytól (szépkedve: férfifodrásztól) jött ki” (I/524).

Előszóval alkot játékos szavakat szóképzéssel, szóferdítéssel. Ezeket jórészt kurziválva, a többitől elkülönítve jelöli. A századforduló nála *század-perdülő* (I/437), az emberöltő madarak esetében *madáröltő* (II/487), az ügynök tréfásan *hajhász* (II/494), az ötvenes évekbeli éledegelés inkább *féledegelés* (II/503., s erről eszünkbe juthat Békés Pál egyik mai novellájának a címe is: *A félőlény*), a hatvanas évekről fellengzősen szólva nem hetvenkedik, hanem *hatvankodik* (II/321).

Egyéb ironikus mondatok: „Mert azt talán mondanom sem kell: kínosan ügyelt arra, nehogy jobban legyen öltözve, mint egy éjjeliőr” (I/295), „A leg-sezбек a himlőhelyek voltak rajta” (I/107).

Nyomára akadhatunk az öncenzúrának is, amit Esterházy Péter alkalmazott nagy szeretettel. Temesinél csak egy ízben fordul elő: „Ezen a szent helyen Szótáríró először (?) cenzúrázza önmagát. Magad uram, ha szolgád nincs” (II/532). A kortársakra-vetélytársakra való ironikus rájátszás más mozzanatokban is előtűnik. Egy helyen a rövidítésekkel példálózdik: „mi a különbség a *tmk* és *kmk* meg az *ütk* között. Nem árt művelődni, feleim, mert az étlapra meg ilyenek voltak írva: Pir. máj. h. burg. pár. káp.!” (II/366). Érdekes módon ezek a rövidítések Esterházynak is igen kedvesek, mert a Bevezetés a szépirodalomba című munkájában kétszer is előfordulnak: „Neve, anyja neve, szülhely, szemszám, párkáp, pirpurg, főosztály, osztály, műszak...” (i. m. 548 és 553).

Nemcsak Esterházy-, hanem Nádas-motívumok is visszaköszönnék a *Por*-ban. A Szótáríró apja könyvéről, a tervezett Emlékiratok könyvéről beszél a második kötet végén *theázás* közben. Nádas Péter 1986-ban megjelent művének címe — mint már említettem — Emlékiratok könyve, s ennek egyik szereplője Thea, akinek neve van elrejtve a *theázás* szóban (II/629). Temesi a vele készült beszélgetésben be is vallotta: „Roppant módon bosszantott, hogy elhúzott mellettem néhány nemzedéktársam, például Esterházy Péter. Őt kivételesen sokra becsülöm” (Eszéki E. i. m.). Az Esterházy- és Nádas-utalások mindenesetre finoman jelzik, hogy az író a szükséges öntudattal regényét az ugyanabban az évben megjelent másik két nagyregényhez méri. Ami egyébként helyénvaló.

6. Temesi Ferenc szótárregénye az író törekvéseinek megfelelően népszerű könyv. Népszerűségét nem utolsósorban szövegszerkesztése, nyelve is okozza. Jobbágy Tihamér az első kötet olvastán — a mű mondanivalóján fanyalogva — éppen nyelvi értékeit emeli ki: „Nos, ami a *Por*. A—K-ból utóbb az emberben megmarad, az a Szeged környéke regionális köznyelvétől a szlengig terjedő áradó nyelv kellemes emléke” (Jobbágy T. i. m. 78).

Örkény István azért kezdte el írni az egyperceseit, hogy a közlés minimumát és a befogadás maximumát valósítsa meg rohanó világunkban. Temesi Ferenc két vastag kötetbe foglalt szótára, szétszabdalt város-, család- és nemzedékregénye töredezettségével, szétदारaboltságával az egypercesekhez hasonló befogadási mechanizmusra épít. Szövegszerkesztésének egyszerűsége abban van, hogy újra fölfedezi és vállalja a kisformákat, a szóbeliséget, művében gazdagon szerepelteti mindennapi környezetünk beszéd- és szövegvilágát, kommunikációs sajátosságait. Azt tükrözi, hogy a világ részleteiben, darabjaiban él velünk és bennünk, mindezek a részletek azonban bizonyos rendszer szerint lerakódnak, kapcsolódnak, átalakulnak, sajátos asszociációkat ered-

ményeznek. A kis részletekből mindenesetre összeáll valamiféle egész — ezt pedig leginkább hétköznapi filozófiáknak nevezhetnénk.

Siposhegyi Péter kritikájában azt emeli ki, hogy Temesi könyve „a magyar vidék breviáriuma” (Itt lenn a porban. Temesi Ferenc Por című regényéről. *Mozgó Világ*, 13/10. [1987.]: 126). Vasy Géza rokonszenvező kritikájában Móricz írásművészetéhez méri: „Majdnem olyan ez a csoda, mint Móricz Erdély-trilógiájáé: a rekonstrukció és a felidézés egyszerre tárgyias és látomásos tökéletessége. A különbség csak annyi, hogy Temesi eljut a jelenig, s amihez az átéltség jogán személyes köze van, azt is a mű alapanyagává teszi” (Vasy G. i. m. 83–4).

Temesi Ferenc tudományos fölkészültséggel ír, de olyan szépirodalmat, amely saját töredékességünkre, „porszem voltunkra”, élményvilágunkra, környezetünkre, s talán nemzedéki gyökereinkre, megismételhetetlenségünkre és továbbfolytatódásunkra is rádöbrent.*

Balázs Géza

Az elrejtett metafora verse

NAGY LÁSZLÓ

Ki viszi át a Szerelmet

Létem ha végleg lemerült
ki imád tücsök-hegedűt?
Lángot ki lehel deres ágra?
Ki feszül föl a szivárványra?
Lágy hantú mezővé a szikla-
csípőket ki öleli sírva?
Ki becéz falban megeredt
hajakat, verőereket?
S dúlt hiteknek kicsoda állít
káromkodásból katedrálist?
Létem ha végleg lemerült,
ki rettent a keselyűt!
S ki viszi át fogában tartva
a Szerelmet a túlsó partra!

Nagy Lászlónak talán legnépszerűbb, legismertebb verse a *Ki viszi át a Szerelmet* című. E rövid, hatásos költeménnyel többen is foglalkoztak,

* Tanulmányom megírása és a Nyelvőrnek való postázása után fél évvel, 1989 könyvhetén megjelent Temesi Ferenc újabb kötete, a 3. könyv (Magvető Kiadó, Budapest, 1989.). E könyv természetesen a Pornak nem kiegészítése, folytatása, hanem inkább elő- és utóletének megírása. Az egyik felyezetnek is ez az alcíme: „Portörténeti jegyzetek”. Temesi újabb szövegei fenti elemzésemet újabb szempontokkal, adatokkal támasztják alá, de sehol sem ingatják meg. Említi Edgar Lee Masterst (10), egy „kazár tollforgatót” (294), az Erdélyi Szótörténeti Tár hatását (53), Bálint Sándor elévülhetetlen érdemeit (184). Csukonyiról alkotott véleményemet szinte szó szerint támasztja alá (183). Ha folytatódik a nem szótárformálú Por (s ezt sugallja a befejezés), akkor talán a mostani tanulmány is beépül az életműbe — ahogy sok kritikusával megtette ezt kíméletlenül a szerző.

eddig legalaposabban Görömbei András a Tiszatáj Nagy László-számában (Tiszatáj, 1975/7. 36–41). Elemzése gondos és értő, sok részletre kiterjedő, de mégsem figyel föl a vers központi képére, amely ugyan nincsen kimondva a versben, mégis annak (pontosabban első részének, azaz első tizenkét sorának) fő poétikai szervező ereje.

Kevés olyan Nagy László-vers van, amelynek központi költői képe a *nap*-nak a képe, az emberi melegség, jóság és határozottság metaforájaként, amelyet maga a költő képvisel erkölcs, emberség és költői hatalom letétemenyeként, s ezek vesztét félti saját maga elmúlásával. A Ki viszi át a Szerelmet szövegének felszíne mögött — egy-két kivételt nem tekintve — ez az alapmetafora húzódik meg. A vers kérdései és felkiáltásai ebben az értelemben valóban kérdeznak: „mi lesz a világgal, ha meghalok?” A személyes létezés egyszeri voltának megfogalmazásán túl azonban e mondatok felkiáltások, is mind, melyek nem ama elmúlás utáni jövőt idézik, hanem a jelenhez szólnak, hitre és cselekvésre hívnak föl.

A Nagy László-versek egyik fő jellemzője a részletezett reális természeti táj s az e jelentésre épülő összetett metafora, komplex kép sokrétű, bonyolult egybejártsága. Az itt tárgyalt versben a reális táj az égitest naphoz kötődik: tücskök, mezők, sziklák, ágak, növények idéztetnek meg a maguk valóságában. A *nap*-kép egyik kulcsszava a *lemerült*. Görömbei e versbeli ígéhez a fizikai halált, a szellemi tovább élést, mítoszi holdudvart asszociál (i. h. 37). E jelentések természetesen beletartoznak a *lemerült* itteni jelentéskörébe. Mindezek mellett azonban a legközvetlenebb képzettársításnak a nap esti lenyugvását, lemerülését tarthatjuk. Így válik értelmezhetővé a *végleg* határozószó is: a nap nem végleg (s persze csupán látszólag) tűnik el a nyugati látóhatár mögött. De nem csupán a *lemerül* igealak lehetséges jelentésköre sugallja eme *nap*-magyarázatot, hanem elsősorban a további sorok szóképei.

A második sorban a *tücsök* főnévnek van némi (bár áttételes) köze a naphoz: a tücsök forró nyári napokon s meleg estéken hallatja a hangját.

A harmadik sor már erőteljesebben utal a *nap*-képzetre: „Lángot ki lehel deres ágra?” Tél végén, tavasz elején, mikor az ég kitisztul, a nap az, amely lángot lehel a deres ágra, azaz melegével oldja a fagyot, megindítja a hóolvadást, s ezzel kezdődik a természet tavaszi életre kelése. E természeti folyamat még a városlakónak is élmény, s még inkább az volt a falu szélén, valóban a természetben élő fiatal Nagy Lászlónak.

A negyedik sorban a *szivárvány* az, ami a *nap*-képet tovább építi: a szivárvány a nap fényének színekre bomlása.

Az ötödik-hatodik sorban a nap az, amely szelíddé és termővé teszi az arra alkalmatlan sziklát is. (Persze érdekes módon nem csupán az, ha szigorúan a természeti jelenséget figyeljük, hiszen a köves, sziklás vidék erőzójában nemcsak a nap melege, hanem annak ellenkezője, a fagy hidege, romboló hatása szintén nagy szerepet játszik, azé a fagyé, mely Nagy László lírájában — Vörösmarty Előszójához hasonlóan — a legnegatívabb értéket jelenti).

A termővé válás folyamatát elősegíti a növényi vegetáció is, erre utal — többek között — a hetedik-nyolcadik sor költői képe. A „falban megeredt hajak, verőerek” képe a természetes vagy mesterséges falban megeredő növényzet (s főleg annak gyökere) is lehet, s ilyen értelemben az előzőek folytatása, de vonatkozhat egyszerűen a fal repedéseire. E triviálisnak tűnhető ismereteket mindenképpen meg kell fogalmazni a vers elemzésekor, hiszen jelentésük kike-

rülhetetlenül belejátszik az értelmezésbe. Ezek után már megállapítható a reális táj metaforikus jelentése is.

A rejtett metaforában a jelöltre, azaz a lírai hősre, a felelős személyiségre vonatkozó utalások legalább olyan számosak, mint a jelölőre (a nap konkrét képére) utalók. A sorok folyamán ez az utalásrendszer egyre erősödik, a metafora egyre inkább antropomorfizálódik.

E folyamatra először a verskezdő szó, pontosabban annak egyes szám első személyű birtokos személyjele mutat rá. A *lemerül* igének — mint említettem — megvannak a konkrét és átvitt vonatkozásai, nagyjából azonos arányban. A további igék (igei állítmányok) azonban — a *lemerül* igének kis mértékben passzív, tehetetlenséget is kifejező jelentésárnyalatával szemben — határozottan cselekvő tartalmúak, s kifejezetten emberre vonatkoznak: *imád, fölfeszül, ölel (sírva), becéz*. Így az első nyolc sorban a főnevek konkrét jelentésükben kapcsolódnak a költő—nap metaforikus viszony jelölőjéhez és metaforikusan a jelölthöz, az igék viszont éppen fordítva, metaforikusan kapcsolódnak az alapmetafora jelölőjéhez és konkrét jelentésükben a jelölthöz. E versrészben tehát végig kettősség uralkodik, konkrét és metaforikusnak, természetinek és emberinek állandó szembenállása, egymásba átfolyása, együtt érvényesülése, s ez igen erős stílushatást eredményez. E nyíltan tetten érhető folyamat esetében — úgy tűnik — valóban a különböző tudati síkok sajátos oszcillálásáról lehet beszélni, ahogy azt Hankiss Elemér megfogalmazta (József Attila komplex képei. A népdaltól az abszurd drámáig. Bp., 1969. 11–40).

Az első nyolc sor képei a *nap* rejtett metaforáját gazdagítva a teremtő, óvó, szerető embert rajzolják meg, aki az apró élőlényt is szereti, aki maga melegíti a fagyott ágat, a fagyott életet, hogy életre keljen, aki reménykedik és áldozatot vállal, hogy a terméketlent termővé, az élettelen élővé tegye. A 2–3. sorbeli egyszerűbb természeti eredetű metaforát a 4. teszi először összetettebbé, bár a 3. sor *deres* jelzője Nagy László lírájának egyik fő metaforájára, a *tél*-re, annak reménytelenséget kifejező tartalmára utal, ill. ennek ellenébe állítja a napot, a tüzet. A 4. sorban a *fölfeszül* egyértelmű utalás Jézus Krisztusra, a megváltó szerepének belső kényszerből eredő vállalására. Jézusra a fölfeszítés mellett az ötödik-hatodik sorban a csodatevésnek, a hetedik-nyolcadik sorban a keresztényi szeretetnek a felidézése is utal. E jelzések kisugároznak a vers további soraira is.

A megváltó magatartás kettősségét, az értékteremtésben való elpusztulást jelzi a következő kép is, különösen annak *sírva* szava.

A hetedik-nyolcadik sor költői képe fejezi ki mindezt a legbonyolultabban a vers sorszám szerinti középpontjában, már előre mutatva a későbbi Nagy László-versek igen sűrű képei felé. Ez a komplex kép beletartozik az alapmetafora konkrét, természeti jelentésébe (a *megeledt* ige határozottan erre utal), mégis a *hajak, verőerek* szavaknak már elsődlegesen, tehát konkrétan emberi vonatkozású a jelentésük, s a növényre utaló jelentés csak másodlagos, metaforikus — tehát itt már a főnévnek is a konkrét jelentése vonatkozik az alapmetafora jelöltjére. A falbeli repedések, növények viszont az emberi test részeinek metaforái, de az emberi test mégsem maga a fal e versben.

A *fal* az egyik legfontosabb archetípusa az emberi kultúrának, az európainak is. A *fal* itt teljes jelentéskörében jelenik meg: az, amely elválaszt, amely bezár, amely véd, amely kiszolgált, amit épít az ember, s ami ellene fordul. A versbeli képnek így igen összetett a jelentése. Vonatkozhat a kivégzett, eltemetett halottakra, de jelentheti az ember környezetének, munkája

tárgyi eredményének emberiesítését (a falak repedései olyanok, mint az ember bőrén átlátszó erek), így jelezvén, hogy magáénak tartja; utalhat az ember bezártságára, magányára s éppígy ragaszkodására, kitartására. Mindehhez hozzátartozik Görömbei András értelmezése is, miszerint e kép „az élet földajkálása, becézése, a már megeredt, létre kelt élet felnevelése — a lehetetlen körülmények ellenére is” (i. h. 39). Sőt, tegyük hozzá: magának az életnek a megteremtése minden ellentétes körülmény mellett. Persze ez inkább akkor érvényes, ha az idáig hatoló alapmetafora jelölő, azaz természeti oldalát vesszük figyelembe — de épp e nyolcadik sor cseréli föl a metaforában a jelöltet és a jelölőt. A szeretet gondolata azonban mindenképpen szembeötlő, hiszen a fentieket mind jelezheti a *becéz* ige is: az újszülött, a halott, a tárgy, az élőlény, egyaránt becézhető. Tehát nem csupán a *fal* metaforája összetett, hanem a becézés gesztusa is.

A második-nyolcadik sor mindegyik mondata egy-egy komplex kép, amely a teremtés és a halál természeti és emberi képeit adja metaforikusan összejátszva, szinte esetlegesen válogatva a példákat, de az esendőséget, a humánus nem általános, hanem konkrét, összetett és sebezhető voltát, élet és halál örök körforgását elemi erővel bemutatva.

Mindezek után kevésbé tűnik hirtelennek a következő két sor képe. Itt megtörni látszik a vers, hiszen az alapmetafora nincsen jelen, nincsen természeti háttér. De jelen van a *fal* egy újabb értelmezése s a *fény* is. A reális alap a metaforához ezúttal emberi építmény. A hit katedrálisa, ill. annak állítása valóban a hit megőrzése és felvirágoztatása, ahogy Görömbei megfogalmazza (i. h. 39), de nem fejti ki, miért kell éppen káromkodásból állítani ama építményt.

A *káromkodás* jelentésköre eleve ellentétes a temploméval, ám nem idegen tőle teljesen. A kissé rejtett megváltószerep mellett itt mondatik ki nyíltan egy vele összefüggő, s a vers hangnemét alapvetően meghatározó másik viselkedésminta, a próféta magatartásáé. A prófétáé, aki megjövendőli a végpusztulást, s egy heroikus tettel, a megváltó gesztusával meg próbálja akadályozni azt. A prófétai hang visszafogottan, kérdésekben — s mint látható volt, egy rejtett metaforával kifejezve — jelenik meg a versben, de a kérdések (egyben felkiáltások) egyre erősödnek hangnemükben és metaforikusságukban, s ebben a káromkodásos két sorban törnek ki immár gátlás nélkül. Ez a habitus, amely a mondatszerkesztésben, a dikcióban megegyezik az előzőekkel, kapcsolja azokhoz a részben más metaforikájú két sort.

Szerepet játszik persze itt más is. Pl. a *káromkodás* által sugallt durvaság, erőszak képzete, amelyet erősít az előző sorban olvasható *dúlt* melléknévi igenévi jelző. Ezt hitelessé a vers keletkezési ideje (1957) előtti történelmi események teszik. És lehet a *káromkodás* magának a katedrális állító embernek az erőfeszítéséből fakadó, nem agresszív, hanem indulatlevezető káromkodás. Így e metaforikus szókapcsolat, mely tárgyként kapcsolódik az *állít* igei állítmányhoz, a hitelét, erejét veszített hit újra erősítésének nagy nehézségét mutatja. Ez az erőfeszítés többek között éppen az emberi tisztesség, az emberi értékek ellen agresszíven támadókkal szemben, de az ő érdekükben is szól. A szerepvállalásnak e sajtós paradoxona ősi magatartástípust jelöl, amely paradoxont Jézus fellepte, a kereszténység elterjedése s a Biblia szélesebb európai ismerete óta a megváltó magatartás egyik legfőbb motiválójaként tudunk. Nagy László ritkán vállalta ilyen nyíltan e megváltószerepet, jóllehet egész életművét áthatja ez az attitűd.

A tizenegyedik-tizenkettedik sorban — visszatérve a csendesebb hangnemhez — még egyszer felvillantja a *nap* metaforikus képét, mintegy keretszerűen lezárva ezt a metaforát. A megismételt kezdősor itt már mélyebb jelentéssel bír, hiszen az előző sorok üzenetével már kibővült. A *lemerült* ige még nyilvánvalóbban utal a *nap*-motívumra. A *végleg* határozószónak is itt érthető igazán a teljes jelentésköre: egyrészt utal a nap nem végleges lemerülésére még egyszer, ill. újra fölteszi a megválaszolhatatlan, de most már értelmezhető kérdést, hogy mi lesz, ha nem lesz nap az égen, mi lesz, ha nem lesz költő, etikus ember (emlékeztetvén Ady és Illyés utolsó magyar, utolsó ember gondolatára). Másrészt a korábbi sorok halálsejtelmét mondja ki szinte nyers nyíltsággal.

A *keselyű* nyilvánvalóan a Prométheusz-történetet idézi föl (ahogy Görömbei utal rá), de e madárnak a kegyetlen, alattomos pusztítás jelentésű metaforikus értelmezése önmagában szintén lehetséges, hiszen a művelődéstörténeti háttér már mélyen, szinte kielemezhetetlenül beépült a szó mai jelentésébe. Nem utolsó sorban a szó hangalakjának stílushatása miatt is, amely hangulatot a korábbi sorok halálvonatkozásai felerősítik.

Sajátos módon fokozza a *keselyű* stílushatását a mondat állítmánya: a *rettentő* ige nem csupán a védekező ember cselekedete, s így állítmánya a kérdő névmásnak, de jelentéstartalmával egyben rejtett jelzője a *keselyű*-nek, a *rettentő* melléknév idéződik fel e mondatbeli s versbeli szöveggörnyezetben, tovább növelve az egyes szövegrészek közötti összefüggések számát.

Az utolsó sor, amely a kicsinyét a szájában menekítő állat szimbolikus erejű képére épül, mintegy csattanója, poénja a versnek, főleg közérthetőnek látszó metaforikája révén. Mégis, első olvasásra úgy tűnhet, hogy nem illik a versbe, mert nemigen kapcsolható a megelőző szövegrészek jószerivel egyetlen szóképéhez sem, nem folytatja a költő — nap alapmetaforát sem. Míg a vers előző képei inkább az összetetten gondolati-érzelmi alapú, felsoroló jellegű látomássorba tartoznak, addig ez az utolsó kép nyíltan vállalja az érzelmi indíttatást. Ezt mutatja a *Szerelmet* nagy kezdőbetűje. Menekítésről és óvásról egyaránt szó van itt. A *szerelem* szónak a 'nagyfokú szeretet' egy másik, éppoly fontos jelentése is él a szövegben: 'akit vagy amit szeret valaki', azaz magának a szeretetnek a tárgyát. Így jelenti a *Szerelem* a versben általában az értékeset.

S ebben az értelemben a *túlsó part* nem jelent mást, mint azt, hogy az jobb, mint az innenső: a *túlsó part* a megmenekülés lehetősége, a jobb világ reménye. E metafora jelentésébe belejátszhat annak 'túlvilág' értelmezése is, melyet a versben jelzett halálérzet sugallhat, jóllehet logikailag ellentmond a korábbi sorok tartalmának. Ez az értelmezés csak akkor lenne indokolt, ha az egész verset a költő halálfélelmének kifejeződéseként fognánk fel.

Mindezek mellett a *túlsó part* képe újabb utalás Jézusra, a megváltó történetére. Jézus a Biblia szerint a Hegyi Beszéd elmondása után több csodát tett, majd Kapernaumnál áthajózott a Genezáret taván az őhöz seregülő sokaság előtt nyugalmat lelteni. A hajóút veszedelmes volt, csak igaz hívei követték őt (Jézus le is csendesítette a háborgó vizet). Az átkelés előtt hangzik el Jézus szájából a versbeli jelzős főnév: „parancsolá, hogy menjenek a *túlsó partra*” (Máté 8,18.; Márk 4,35.; Lukács 8,22.). A Biblia e mozzanatát Jézus követéseként tartjuk számon.

Így kapcsolódik — az érzelmi alaphang mellett — képrendszerében is művelődéstörténeti vonatkozásával ez az utolsó két sor az előzőekhez, a pró-

féta- és megváltószerepet a szeretet és a hűség mozzanatával bővítve. Az utolsó kép melegségével, emberszeretetével megerősíti a korábbi sorok hitigényét, a hitben való reménykedést. Az előző évek reménytelenségének versei (pl. a Zugló) után a személyes erőfeszítés eredményességének halvány reménye élteti ezt a verset.

A *Ki viszi át a Szerelmet* című versnek mindegyik mondata egy-egy költői kép. E képek Nagy László költői pályájának újabb szakaszát jelzik. Látható az a költői törekvés, hogy a képek ne csak ábrázoló és hangulatteremtő szereppel jelenjenek meg, és nem is csak egyjelentésű szimbólumként, hanem az összetett élmény kifejezésének céljából erősen vizuális jellegű, széles jelentéskörű látomásként. A költői látomás Nagy Lászlónál egy-egy alapmetaforából s a köré csoportosuló, ahhoz szervesen kapcsolódó szóképek szöveggé szerveződő egységből jön létre úgy, hogy bonyolult gondolat- és érzéssorokat tud megfogalmazni. E költői módszert Nagy László lírájában a kezdeti érzelmi-erkölcsi alapot a gondolattal meghaladni, ill. bővíteni kívánó igény hozta létre. A gondolatiság persze nem lett egyeduralkodó, párosult a korábbi érzelmi-erkölcsi jelleggel, s ez ad sajátos egyéni szint Nagy László verseinek: a végső etikai állásfoglalást nemcsak az élmények érzelmi újraátélése teszi lehetővé és indokolja, hanem immár az elmélyülő gondolatiság is; s mindez elsősorban vizuális képek, látomások útján. A vers érzéki és indulati töltése hozza szemléleti egységbe az eltérő konnotációjú képeket, s éppen ez az érzéki szemléleti egység ad intellektuális töltést a versnek.

A prófeta- és megváltómagatartás e lírai kifejezésmódja, a képek, metaforák ilyen természetű egymásutánja, a nyíltan vállalt azonosság a versbeli egyes szám első személlyel Nagy László lírájának általános jellemzői. (A kísérlet az emberi lét ilyen teljes körű megragadására s az érte teendő végső áldozat vállalása más jellegű lírában is megtalálható, pl. Pilinszky Jánoséban.)

Nagy László nem kívülállóként ítélkezik és jövődől, hanem maga is részese az élet folyamatának. Ugyanakkor nem tolakszik előtérbe, a fő metafora rejtve marad. A vers hangneme az első sorokban csendes, csak később, a középső sorokban hatja át igazán a prófétai hevület, s a végén újra visszacsendesedik.

Lét, élet, halál, akarat, tehetetlenség egyetlen egzisztenciális élményben fogalmazódik meg e versben.

Tolcsvai Nagy Gábor

A metanyelvről — pszicholingvisztikai megközelítésben

Egy aránylag hosszabb bevezető után (1.) egy kísérlet tanulságai nyomán (2.) igyekszünk adalékokat szolgáltatni a metanyelv nyelvdidaktikai kérdéseihez (a címben jelzett: pszicholingvisztikai megközelítésben).

1. Bevezető megjegyzések

1.1. A metanyelv különféle megközelítési módjáról legutóbb Bán Ervin adott kritikai áttekintést (Metanyelv, anyanyelv, nyelvi nevelés, Nyr. 112: 330—9.), ezért a filológiailag adatolt történeti áttekintés alól felmentve érzem magamat. A történeti áttekintésből csak néhány elvi megjegyzésre fogok szorítkozni.

1.1.1. A metanyelv kérdése a tudomány — így a nyelvtudomány — bármely korszakába élő, létező probléma, de egy-egy korszakban (ilyen vagy olyan okok miatt) jobban előtérbe kerül, hevesebben csapnak körülötte össze a vélemények. Századunk 20-as, 30-as éveiben kibontakozó nyelvészeti iskolák rendszerint nagy gondot fordítottak „saját metanyelvük” kidolgozottságára — többek között — azért (is), hogy nyelvelméletük önállósága és egyedisége még jobban körvonalazódjon. A metanyelv iránti igényességet tovább növelték a különböző jellegű alkalmazott nyelvészeti feladatok (gépi fordítás, számítógépes nyelvészet, idegennyelv-oktatás, különböző lexikológiai feladatok stb.). Ugyancsak serkentőleg hatottak a tipológiai kutatások (nyelvi univerzálék megfogalmazása), az 50-es, 60-as években egyre jobban kibontakozó pszicho-, szocio- és neurolingvisztikai kutatások, melyek újabb és újabb empirikus eredményekkel gazdagították a lingvisztika tudományát. Az újabb empirikus tények „beépíthetősége” nyomán napjainkban ismét felélénkült az érdeklődés a metanyelv kérdései iránt (az újabb szakirodalom áttekintésére l. Bán Ervin említett tanulmányát).

1.1.2. A századunk 50-es éveiben kialakult pszicholingvisztika eddig nem sok figyelmet tudott szentelni a metanyelv kérdéseinek. Sem úgy, hogy valamennyi részletében tisztázni tudta volna saját metanyelvének problémáit, sem úgy, hogy a metanyelvet mint olyat tűzte volna ki kutatási célul. Ez természetesen nem azért alakult így, mert a pszicholingvisták nem ismerték/ismernék fel a metanyelv — fentebbi kettős értelemben vett — jelentőségét. Sokkal inkább azért, mert részben a különböző nyelvelméleti megállapítások pszichikai realitásának, részben az ontogenetikusan beszédfejlődés és részben a beszédtevékenység általános és részkérdéseinek vizsgálata kötötte le eddig a kutatók figyelmét és energiáját.

1.1.3. A pszicholingvisztika — mint tudott — a beszédtevékenységgel legátfogóbban foglalkozó tudomány: egyaránt érdekli a beszéd létrehozásának,

megértésének (és sokoldalúan értelmezett) elsajátításának/megtanulásának kérdései. Axiómái közül az egyik legfontosabb — Vigotszkij és az általa teremtet nemcsak szovjet iskola — tétele: a beszéd cselekvésbe ágyazottsága. Figyelembe véve ezt: akár olyan szélsőséges álláspontot is megfogalmazhatunk, hogy a beszéd tulajdonképpen a (motorikus és más) cselekvés metanyelve. Ha ennyire sarkítva nem is igaz — bár elgondolkodtató — a dolog, az mindenképpen érdekes (de itt nem célom részletezni), hogy pl. a beszélni tanuló gyerek számára koránt sem válik el kezdetben élesen az ún. tárgynyelv és metanyelv (ezek különbségének részletezését l. Bán id. m.). A gyerekhez intézett első szavak, mondatok egyszerre töltik be az említett két funkciót, mivel szinte szétválaszthatatlan bennük a tartalmi informálás és a minta-, szabályadás igénye. Már csak második fázisnak, illetve a tárgy- és metanyelv elválási szakaszának tekinthető Bán megállapítása: „A metanyelvnek egyik, főleg a nevelésben fontos, különleges funkciója (ti. a gyermek beszédében tett szülői, nevelői — L. Zs.) hibajavítás” (Bán i. m. 334).

1.1.4. A metanyelv beszédtevékenységben és -fejlődésben játszott szerepének jobb megértése okán tegyünk egy kitérőt.

A favágás mikéntjére (hogyan és hová helyezzük a felhasítandó fát, hogyan fogjuk meg a fejszét stb.) legalább háromféleképpen taníthatom meg az érdeklődőt: *a)* a jól fűtött szobában fotelben ülve elmesélem neki, és ő holnap vagy később megpróbálkozik a favágással a szóban adott instrukciók alapján; *b)* úgy is eljárhatok, hogy én és az illető is fejszét vesz a kezébe, meg kérem, hogy mindent csináljon úgy, ahogy én, eközben szóbeli instrukciót nem kap tőlem, csak a mozdulataimat utánozza; *c)* végül úgy is megtaníthatom az illetőt a szóban forgó tevékenységre, hogy a favágást lépésekre osztom (így kell a tőkére tenni a fát, így kell fogni a fejszét stb.), lépésenként megadom a szóbeli utasítást, az utasítás után közösen elvégezzük a soron következő részművetet, kiértékeljük ennek eredményét, ettől függően és ezt követően rátérünk a következő műveletre előbb „verbálisan”, majd „ténylegesen” és addig folytatjuk, míg az illető meg nem tanulja a favágást.

A fenti egyszerű példában az *a)* esetben uralkodik a metanyelv, a *b)* esetben csak az utánzás, illetve ezzel együtt a spontán szabályelvonás mechanizmusa, míg a *c)* esetben a tanulás szempontjából a metanyelv megértése és a tevékenység során a belőle levonható ismeretek felhasználni tudása együttesen van jelen.

1.1.5. Mind az anya-, mind az idegen nyelvek elsajátítása során találkozhatunk a fentebb megkülönböztetett etapokkal: domináns metanyelvhasználat, a metanyelv szinte teljes kiiktatása, végül a metanyelv redukált, csak a „szükségességre” korlátozott használata.

Domináns metanyelvhasználat jellemzi pl. azt a kutató nyelvészt, aki a tanulmányozandó nyelvnek csak szerkezeti sajátosságaival kíván (nyelvtani mintamondatok, nyelvi példák segítségével) megismerkedni. De — némi egyszerűsítéssel tekintve a dolgot — ez jellemzi az oktatási célú nyelvi számítógépes programokat, illetve ezek elkészítési módját is.

A metanyelv szinte teljes kiiktatása jellemzi — túlnyomó részt — a kisgyermekkorú anyanyelvtanulást (a tényleges helyzetet itt is egyszerűsíttem, később még röviden a kérdésre visszatérek).

A metanyelvnek a „szükségességre” korlátozott használata az iskolai (családi stb.) anya- és idegen nyelvi nevelés/oktatás kulcskérdése, ti. abban a vonatkozásban, hogy mennyi (legyen) a szükséges. Mennyire az (anya-,

idegen) nyelvről tanuljon a gyerek, és mennyire magát az (anya-, idegen) nyelv használatát. Világos, hogy a csekély mértékű metanyelvi információ birtoklása éppen úgy nem eredményez sikeres nyelvhasználatot, mint a metanyelvi ismeretek jelentőségét indokolatlanul eltúlzó törekvés sem. A helyzetet tovább bonyolítja az, hogy a metanyelvi információ és a nyelvhasználat sikerességének (azaz a beszédtevékenységnek) aránya nem valami konstans, hanem változó érték. Változik: az életkortól, valamint attól függően, hogy vajon az anyanyelvi vagy az idegen nyelvi nevelés szemszögéből vizsgáljuk.

1.1.6. A generatív grammatika klasszikusai dolgozták ki — a ma már jól ismert és különböző nézőpontról jogosan bírált — implicit grammatikai ismeretek tételét. Témánk — a metanyelv — szempontjából számunkra ebből itt a következőt emeljük ki. A **katonák megy* megnyilatkozást a 2–3 éves gyerek és az iskolázatlan felnőtt is képes javítani (a *katonák mennek*, vagy a *katona megy*). Azért képes javítani, mert mindkettő rendelkezik anyanyelvének implicit grammatikai ismereteivel, miközben ezeket az ismereteket nem tudja verbalizálni („szabályba önteni”), így arra van kárhóztatva, hogy csak az egyes konkrét hibákat legyen képes javítani, de átfogóbb, általánosabb eljárásra nem képes. Az általánosabb eljárás tulajdonképpen a metanyelv használatát jelenti (példánkban: a magyar nyelvben az alany és állítmány számbeli egyeztetése kötelező, ez alól csak olyan esetekben teszünk kivételt, ha ...).

Az anyanyelvi nevelés — egyik fontos — feladata éppen az, hogy ezeket az implicit grammatikai ismereteket metanyelvvé „dolgozza össze”. Ha az anyanyelvi metanyelv kialakításában, illetve elsajátításában kudarcok lépnek fel, akkor komolyan veszélyeztetve van mind az igényes anyanyelvi kultúra, mind pedig a sikeres idegennyelv-tanulás.

Az idegen nyelvek tanulásakor — gyakran — éppen az ellenkező véglet fenyeget: a tanuló jól ismeri a metanyelvet, de kevésbé (vagy alig) magát a nyelv használatát.

1.1.7. Végül a bevezető megjegyzéseket egy kérdéssel és erre adott — nem kimerítő — válasszal zárom.

Az eddig leírtak azt a benyomást kelthették, hogy a metanyelv kizárólag „tudományos” kategória és ennek valamilyen pedagógiai leképezésével van dolgunk. Kérdés: van-e a metanyelvnek „társadalmi” előzménye, azaz létezik-e valamiféle népi (vagy naiv) metanyelv is, amely megelőzi a „tudományos” metanyelvet (minthogy létezett és létezik népi gyógy mód, mely megelőzte a „tudományos” gyógy módot, de volt és van is természetben előforduló — növényi — gyógyszer, és van kémiai úton előállított mesterséges gyógyszer is).

A nyelvfejlődés szempontjából a metanyelv „naiv” létezésére célirányosabban a következőképpen kérdezhetünk: van-e (volt-e) a mindennapi nyelvhasználatnak olyan rétege, amely a nyelvtudományi értelemben vett metanyelv előzményének, kiinduló pontjának tekinthető, és találkozunk-e a gyerek ezekkel az „előzményekkel”.

Az egyszerűség kedvéért nevezzük ezeket az előzményeket — nem dehonesztáló értelemben értendő — naiv (vagy népi) metanyelvnek. Magát azt a tényt, hogy találkozunk-e a gyerek ezekkel az előzményekkel pedig úgy kell tekinteni, mint pl. a dajkanyelvi jelnségeket, melyeknek az az alapvető funkciójuk, hogy a társadalom (elsősorban a család, az anya) „spontán” módon dolgoz ki bizonyos, a felnőtt nyelvi rendszer egyszerűsítésére irányuló

„szabályokat” azzal a céllal, hogy megkönnyítse a gyerek számára a nyelv-elsajátítás nehéz munkáját (részletesebben l. Lengyel: A gyermeknyelv. Bp., 1981. 122).

A naiv vagy népi metanyelv létezéséről úgy igyekeztem meggyőződni, hogy átlapoztam O. Nagy Gábor könyvét (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966.) és kigyűjtöttem a beszélésre, szólásra, nyelvre vonatkozó szólásokat és közmondásokat. Könnyű belátni, hogy ezeknek a lapidáris megfogalmazásoknak metanyelvi ereje és funkciója van, hiszen a szólások és közmondások egyik legfontosabb vonása éppen az, hogy kiszabadítanak az általánosítás révén az „itt és most” bilincseiből (a metanyelv egyik fontos funkciója is éppen az általánosítás).

O. Nagy Gábor gazdag anyagának teljes bemutatása újabb tanulmányt kíván, azért itt csak egy-két jelenséget van módunkban bemutatni.

O. Nagy Gábor gyűjteményének egyes címszavai (*ajak, beszéd, beszél, hang, íge, kérdés, nyelv, szó*), illetve az ezeket tartalmazó közmondások a beszédtevékenység lényeges elemeit fogalmazzák meg, olyanokat, melyeket a pszichovagy a szociolingvisztika is rendszerint kutat. (Pl. *Ajakon termett, nem szívben fogant szó* 'üres beszéd', vö. Grice ismert társalgási szabályaival; *Amilyen a kérdés, olyan a felelet*, vö. a szociolingvisztika nyelvi regiszter felfogásával; *Se szó, se beszéd* 'minden bevezetés, minden előzmény nélkül' vö. a preszuppozíciók elméletét és a modern diskurzusszabályokat). Mivel a közmondások, szólások a fiatalabb generációk számára elsajátítandó „tananyag”, így a bennefoglaltak feltétlenül egyfajta vezérfonálul szolgálnak a gyerek számára a beszédtevékenység különböző „íratlan” — és nem a nyelv grammatikai rendszerére vonatkozó — szabályainak betartására. Ezeket a szabályokat az adott kultúrközösség dolgozza ki az évszázadok során, továbbadásáról, áthagyományozódásáról a közmondások, szólások gondoskodtak.

2. A metanyelvi ismeretek néhány vonatkozásának kísérletes vizsgálata

2.1. A kísérletben az ún. kis mesterséges nyelvek technikáját alkalmaztam. E kísérleti technika lényege a következő. A kutató maga készíti el egy mesterséges nyelv grammatikáját, lexikonát, ezek segítségével pedig egy szöveget, melyet a kísérleti alanyok „lefordítanak” saját anyanyelvükre. Itt nem részletezem, csak megjegyzem, hogy az effajta kísérletek elvégzése egyaránt értékes adalékokat szolgáltat az anyanyelvi ismeretekről, az idegen nyelv iránti készségekről, más oldalról pedig a szövegértésről és -létrehozásról. A kísérleti anyaga variálható életkortól és a szövegben rejlő nyelvi nehézségektől függően.

A kísérletet 9–13 évesek körében végeztem (az általános iskola 3., 4., 5. és 7. osztályában). A kísérletben közel 400 gyerek vett részt, az egyes korcsoportok arányosan voltak képviselve. A gyerekek két lapot kaptak. Az első lapot kellett először elolvasni, szó szerint idézem:

„Gyerekek!

A Csillagköziek újságában a következő közlemény jelent meg. Fejtsétek meg a mellékelt szókincs és magyarázatok segítségével!

*S gédűv nivf s u Dükv s go Pmakv. I pögukf fo Sümiv.
Sümi nepv szimf ikem. Gédűv s gat tipiszf s nepv, zéta
gat map zov Sümiv mes gédűvv s sápil, isk gat sápil.”*

Ezt követően a lap üres részén kellett a gyerekeknek a megfejtést megadni (jó sok üres rész maradt ki, hogy még a nagyobb betűkkel író kisebbek is boldoguljanak).

A második lapon álltak a szó- és grammatikai magyarázatok, ezt is szó szerinti hűséggel másolom ide (idézőjelek között):

„Szavak, nyelvtani magyarázatok:

<i>Dük</i>	= Föld
<i>-f</i>	= múlt idő egyes szám 3. személy (ige után áll, vele egybeírva)
<i>fo</i>	= <i>-hoz/-hez/-höz</i> főnév előtt áll, a főnév tárgy esetben van
<i>gat</i>	= 1. nem (tagadószó, ige előtt) 2. főnév előtt a főnévi alapjelentés ellenkezőjét jelenti (pl. <i>világosság</i> — <i>gat világosság</i> = sötétség)
<i>gédűv</i>	= látogató, vendég
<i>go</i>	= <i>-ról/-ről</i> főnév előtt áll, a főnév tárgy esetben van
<i>i</i>	= ő (egyes szám 3. személy, névmás)
<i>ikem</i>	= neki
<i>isk</i>	= csak
<i>map</i>	= van
<i>mes</i>	= és
<i>nep</i>	= tej
<i>niv</i>	= jön
<i>Pmak</i>	= Mars (égitest)
<i>pöguk</i>	= bekopog
<i>s</i>	= 1. egy (határozatlan névelő: pl. <i>egy</i> ló; mindig a főnév előtt áll) 2. a, az (határozott névelő: pl. <i>a</i> ló; élőtlent jelentő főnév után, élettelent jelentő főnév előtt áll)
<i>sápil</i>	= barátság
<i>Sümi</i>	= János
<i>szim</i>	= ad, adja
<i>tipisz</i>	= szeret, szereti
<i>u</i>	= <i>-ra/-re</i> , főnév előtt áll, a főnév tárgy esetben van
<i>v</i>	= tárgy eset ragja, a főnév után áll, a főnévvel egybeírva
<i>zéta</i>	= ezóta
<i>zov</i>	= között, a főnév (vagy főnevek) előtt áll, a főnév tárgy esetben van”

A szöveg általam helyesnek vélt megoldása: „Egy látogató jött a Földre a Marsról. Bekopogott Jánoshoz. János tejet adott neki. A vendég nem szerette a tejet, ezóta nincs János és a vendég között barátság, csak harag.”

A gyerekek által létrehozott szövegek („fordítások”) morfológiai, szintaktikai, pragmatikai és szemantikai szempontból egyaránt elemezhetők, de én itt a metanyelvi jelenségekkel szeretnék foglalkozni, tehát azokkal a hibákkal, melyeknek a „szavak és nyelvtani magyarázatok”-ban megadott valamilyen metanyelvi információ meg nem értése, félreértése az oka.

2.2. A metanyelvi információk felhasználása

A metanyelvi információk felhasználásának négy lehetősége van: *a)* a gyerek megérti, és helyesen használja; *b)* nem érti meg, és nem is használja; *c)* félreérti, ezért hibásan használja; *d)* nem érti meg, de valamilyen „kerülő” utat használ.

Az elemzés során az első két esettel itt nem foglalkozom, csak a két utolsóval. Már most szeretnék viszont utalni arra, hogy a metanyelvi információ meg nem értésének, illetve félreértésének két alapvető oka lehet: egyfelől a gyerekek hiányosak a valóságra vonatkozó ismeretei, másfelől nem tudja értelmezni az anyanyelvéből hiányzó, de a „Mars nyelvben” létező grammatikai kategóriát.

Az elemzés menete a következő lesz: először megadom a hibák osztályonkénti taxonómiáját (2.2.1.), majd a hibákról összefoglaló képet igyekszem adni (2.2.2.), végül rövid kiértékelés zárja ezt részt (2.2.3.), mely tanulmányunk utolsó pontja is egyben.

2.2.1. Osztályonként előforduló hibák:

Harmadik osztály:

1. *Bekopogott ő egyenes szám Jánoshoz* (l. az *-f*-hez adott értelmezést, ráadásul a gyerek rosszul olvassa ki).

2. ... *jött egy égitestre egy Mars* ... (a gyerekeknek nincsenek ismeretei a Marsról).

3. ... *azóta, hogy sötétség van náluk János és a látogató barátsága; A látogatók a világos tejet szerették ezóta világosság között, János* ... (l. a *gat*-hoz fűzött magyarázatban a *világosság* szerepét, másfelől a linearitással vagy szófaji felismeréssel kapcsolatos hibát: a *s gat tipiszf* „fordításában”).

4. *1 látogató jön* ...; *1 Földre, 1 Marsról; 2 látogatójött* ... (valamennyi esetben a metanyelvi információ megadásának módja — jelentések számozással való elkülönítése, l. az *s*-nél — a hiba oka).

5. *ember vendég* ...; *Egy élő látogató vendég* ... (mindkét esetben az *s*-nél adott magyarázat egyik alkotórésze — „élőt jelentő főnév” — lexikalizálódik, illetve a szinonimitás — l. *gédűv* — fel nem ismerése a hiba oka).

Negyedik osztály:

1. *I. Bekopogott* ... (vö. a szövegben az *I* a mondat elején áll, a magyarázatokban viszont kis *i* van megadva, ellentmondásos viszont, hogy a gyerek az *i*-nek megfelelő szót — helyesen — törli a mondatból; a hiba oka tehát az optikai formai eltérés).

2. ... *egy égitestről; ... egy égitestre. Egy marsról* ...; ... *egy égitestről egy Marsról; ... jön az égitest egyről Mars*.; ... *jött egy égitestről egy Marsról* (ezek a gyerekek nyilván nem ismerik a Marsot: hiszen egyfelől nem tudják értelmezni a „Pmak = Mars (égitest)” megfeleltetést, másfelől az *egy* névelőt szerepeltetik; az *egyről* forma az előjáró nem ismeretét dokumentálja).

3. ... *re Föld a ról Mars; ... egy re ről mars* ... *hoz János; ... egy föld egy ről égitestről* ... *hoz Jánost* ... *vendég egy; egy föld ről mars ő ről* ... *hoz János* ...; ... *egy föld egy ről mars* ... *hoz János; ... hoz Jánost; ... egyre Földre egyről Marsra; ... egyre Földet arról marsot* ... *hoz Jánost* (uralkodó mozzanata e hibának: az előjáró nem ismerete, de az extralingvális ismeretek hiánya is felfedezhető, néhány esetben az előjáró és esetvonzat sem ismert a gyerek számára l. a *hoz Jánost* megoldást; azt itt nem elemzem, hogy a *re Föld a ról Mars* formák révén létrejött „makaróni” nyelv mögött milyen pszicholingvisztikai mozzanatok húzódnak meg, de a helyes ragallomorf kiválasztására érdemes felhívni a figyelmet: a *Föld*-del kapcsolatban csak a *-re*, a *Mars*-sal kapcsolatban viszont csak a *-ról* szerepel, bár a „magyará-

zatokban” egyaránt *ról/ről*, illetve *ra/re* szerepel, tehát elől áll a mély hangrendű változat).

4. ... *nem van zov János és vendég egy barátság; S vendég ... s mars* (tehát „kétnyelvű” szöveg, vö. a *zov*, illetve *s* használatát a magyar mondatban).

5. *vendég egy barátság; látogató vendég 1 nem szereti ...; Látogató egy, nem szeret egy jön ...; Ezóta 1 van között János és látogató 1 barátság csak 1 barátság* (az *s*-hez adott metanyelvi információt nem tudják értelmezni, a metanyelvi információ megadásának módját — a számozást — közvetlenül tükröztetik a szövegben, az elemek elrendezésével — a névelő kapcsán — is bajok vannak).

6. *Látogató a világosságot nem szereti a tejet, ezóta világosság van között Jánosnak és a látogatónak egy barátság ...; Egy látogató egy lóról égitest egy marsról* (többéle — már említett — hiba fordul elő, a *világosság* — l. *gat*-nál —, illetve a *ló* — l. az *s*-nél — kedvéért idéztem).

7. *1 látogató vendég; 1 föld 1 Mars; ember (a látogató szó helyett); macska vendég* (ugyancsak többféle hiba figyelhető meg: a metanyelvi információ megadásának módja, a számozás; az *s*-nél adott „élő—élettelen” lexikalizálása).

8. *Egy látogató jön a lóhoz utánuk egy csónak jön. A boszorkány elmeséli mi történt vele.; Ő egyre föld mit arról mars. Ő bekopog ő hoz János Ő. János tej mi adja ő neki. Vendég egy nem szeret ő egy tej mi.* Az utóbbi két példa azért érdekes, mert az elsőben (a „boszorkányosban”) a metanyelvi magyarázatokban megadott *ló* szó (l. az *s* névelőnél) megindítja a gyerek fantáziáját, ettől kezdve semmiféle szövegűség nem köti a gyereket. A második példa *föld mit, tej mi* fordulatai világosan mutatják, hogy a „tárgyeset” metanyelvi információból a gyerek — „szó szerinti” értelmezésben — csak a „tárgy” szót ismeri.

Ötödik osztály:

1. ... *a Földre a Marsról égitestről* (a *Mars* — mint égitest — nem ismerete).

2. *Látogató jön 1-re föld 1. Mars ... hoz János.; Látogató nem 1 szereti. Ezóta nem van között János és vendég 1 barátság ...; jön egyre Földünkre egyről Marsról; Egy látogató jön 1 órára ...* (többnyire a már többször előforduló hibák: elégtelen extralingvális ismeretek, a metanyelvi információ tagolásának — a számozásnak — közvetlen tükröztetése a szövegben, bár e vonatkozásban vannak „értelmesítési” törekvések, l. az ... *1 órára* ... megoldást).

3. ... *egy barátság* (a megelőző *vendég* szóhoz tartozó névelő formájának és vonatkoztatásának fel nem ismerése).

4. ... *között János és látogatót egy barátság ...; nem van között Jánost és vendégét egy barátság; köztünk Jánost és látogatót egy barátság* (a többféle hiba közül azt emeljük ki, hogy az előjáró utáni *mars* nyelvbeli tárgyesetet ezek a gyerekek mechanikusan átviszik a magyar formákra is).

5. *A vendég világosságot szeretett ezóta.; 1 vendég jött ...; S látogató ... bekopog hozzá Jánost.; Ember látogató ...; Látogató vendég ...* (halmozott és többféle metanyelvi hiba: a generikus információ konkretizálását lexikalizálják, pl. *világosságot; mars* nyelvi elemeket — *s* — kevernek a magyar szövegbe; meg nem értett metanyelvi információt értelmesítenek pl. *hozza Jánost*).

Hetedik osztály:

1. *Vendég jön az égitestről egy marsról; ... egy földről a marsról; ... jött a földre egy Marsról; ... jött egy Marsról ...; Egy látogató jött a földre egy mars. Ő hozzá bekopogott a föld; ... jött a Mars égitestre; ... jött egy föld nevű egy Marsról* (a hibák — fő — oka az extralingvális ismeretek hiánya, de általában az „értelmesítési” törekvés is tetten érhető).

2. ... *között egy barátság; között János és a vendéget; hoz János ...* (a metanyelv egyes fogalmait — előjáró, vonzat, tárgyeset — képtelen értelmezni).

3. *1 vendég jött ...; Csak halvány barátság; ... csak barátság; ... csak sötét barátság; ... ezóta sötétség van János és látogató barátsága között; Ló vendég jött lóra Földet lóról Marsot ...; Vendég ló ... között Jánost és vendég ló barátság ...* (valamennyi megoldásban közös az a hiba, hogy a metanyelvi információnál megadott példákat — l. a *gat* és az *s*-hez fűzött magyarázatokat — „komolyan” veszik, azaz lexikalizálják a *ló* és a *sötétség* példákat).

2.2.3. Kiértékelés

E részben érdemes összefoglaló áttekintést adni a metanyelvi információk meg nem értéséből, illetve félreértéséből adódó hibákról.

Mint kitűnt, az extralingvális ismeretek hiánya alaposan megnehezítheti a metanyelvi információk értelmezését és megértését is, ezt láhattuk a *Mars* (*égitest*) kifejezéssel kapcsolatban.

Az anyanyelvi grammatikai szerkezetektől eltérő esetekben is előfordulhat (pl. előjáró és főnév kapcsolat), hogy már maga a nyelvtani szerkezet nehezíti a metanyelvi információ értését és megértését (l. a *re Föld, hoz János* megoldásokat).

A metanyelvi információ megadásának módja (számozás, példák) is vezethetnek hibákhoz. A gyerekek egy része nem képes elválasztani ezeket az információkat a tárgynyelvi információtól, ennek következtében ezek a metanyelvi információk is bekerülhetnek a szövegbe (l. az *s*-sel kapcsolatban a *ló* szó, a *gat*-tal kapcsolatban a *világosság, sötétség* szavak használatát).

Hasonló ehhez az a hiba, ha a metanyelvi információ egyes kifejezései „lexikalizálódnak”, és bekerülnek a szövegbe (l. a negyedik osztály nyolcadik hibatípusának a második tagját, melyben a tárgyesetben álló főnevek után a gyerekek a *mi* vagy *mit* szót rendre beiktatja, nyilván a *tárgyeset* kifejezésből a *tárgy* hatására).

Csak a kisebb korosztályoknál fordul elő, hogy az idegen nyelvi szöveg egyes lexémáit (*s, Zov*) közvetlenül („fordítás nélkül”) szerepeltetik a magyar szövegben.

Ez a hibatípus egy elvi kérdést vet fel: van-e életkortól és attól független hiba. Mennyiségi szempontból feltétlenül jogos az effajta megkülönböztetés, tehát a fiatalabbak több hibát követnek el, mint az idősebbek. Azonban minőségi szempontból az életkor nem tűnt megkülönböztető vonásnak: egy és ugyanazon hiba egyaránt előfordulhatott a harmadik, de — sajnálatos módon — a hetedik osztályban is. Ez azt jelenti (és átfogóbb és mélyebb vizsgálatot érdemel), hogy a metanyelvi információ megértésében és használni tudásában vannak olyan 13 évesek, akik a 9 évesek szintjénél megrekedtek.

Zárásképpen feltétlenül szóvá kell tenni a következő (kissé hamis) szembeállítást, mely felfedezhető mind az anya-, mind az iegen nyelvi nevelésben: a nyelvről és a nyelvhasználat tanításának, illetve előtérbe állításának dilemmáját. Az egyes nyelvoktatási irányzatok — nyíltan vagy burkoltan —

a nyelvről való tanítás fontosságát hangoztatták, azaz a grammatikai ismeretek, szabályok, ragozási minták stb. elsődlegességét. Ezt az alapállást — némi egyszerűsítéssel — a metanyelv elsődlegességét vallónak ítéelhetjük. A másik — ma is divatos — irányzat „kommunikációs irányultságú”, a hangsúlyt a nyelvhasználatra teszi, miközben fenyeget a metanyelv fontosságának lebecsülése.

Meglátásom szerint a metanyelv és a metanyelvi információk, valamint ezek értésének, felhasználni tudásának módja és mértéke egyensúlyba kell, hogy kerüljön a pedagógiai munka során.

Érdekes a mainál nagyobb hangsúlyt adni az anyanyelvi nevelésben a metanyelvi információ megadási módjának is, tehát nem elegendő egy-egy nyelvtani jelenség, szabály külön bekezdésben való megfogalmazása, hanem színezéssel és más tipográfiai eljárással is érdemes elkülöníteni, kiemelni.

Lengyel Zsolt

Strukturalista eljárások a tanítónőképző főiskolai nyelvtantanításban

1. Dolgozatomban nyelvi rendszerünk tudatosításának strukturális elemzési módszereivel foglalkozom, különös tekintettel a tanítóképző főiskola nyelvészeti stúdiumára. Bár az itt használt tantervi anyagban szerepel a modern nyelvészeti irányzatok ismertetése, azonban tapasztalatom szerint ezek az elméletek nem épülnek be a mindennapi nyelvtanoktatásba, holott számos módszerük jól hasznosítható a tanulók anyanyelvi nevelésének alsó-, közép- és felső fokán is. (Vö. Albertné Herbszt Mária: Modern nyelvészet — anyanyelvi nevelés. Tankönyvkiadó, Bp., 1987.; Bánréti Zoltán: Gyerek és anyanyelv. Tankönyvkiadó, Bp., 1979.; Bánréti Zoltán: Kamasz és anyanyelv. Tankönyvkiadó, Bp., 1981.; Nagy Ferenc: A kvantitatív nyelvészet oktatásáról. In: Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Szerk.: Szende Aladár. Tankönyvkiadó, Bp., 1986. 291—301; Nagy Ferenc: A transzformációs nyelvtan egyetemi oktatásáról. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Bp., 1977. 23—34.)

Nem kívánom szembeállítani a hagyományos — jól bevált — és a modern, XX. századi leíró nyelvtanokat, hanem a funkcionális szemléletet tartva helyesnek Deme Lászlóval együtt vallom, hogy ez a szemléletmód „értékesíteni tudja a korábbi és a kortársi megközelítésekben mindazt, ami bennük racionális mag ... Tehát nem eklektikusan válogat, hanem szervesen magába olvaszt más rendszerezésekből származó részeredményeket” (Nytud-Ért. 104. szám 119). Az a hasznos tehát, ha a hagyományos és a modern nyelvészet hat egymásra, ötvöződnek módszereik a cél: nyelvünk mélyebb megismerése érdekében. Ezért kell élnünk a nyelvtudomány metodikai fejlődése adta lehetőségekkel. Ezekre elméleti fejtegetések helyett példák segítségével mutatok rá.

2.1.1. A strukturális nyelvészet elemeire bontja a megnyilatkozásokat, és az így elkülönített szegmentumokat nem jelentésük alapján, hanem azt

figyelve veti egybe, hogyan viselkedik egy szegmentum a megnyilatkozásban elfoglalt helyét tekintve. Nézzük, mit jelent ez a gyakorlatban!

A hangtan területén lényeges dolog a beszédhang és a fonéma megkülönböztetése. Ehhez az egyik strukturális nyelvelemző módszer: a *d i s z t r i b ú c i ó* bizonyul alkalmasnak. Ugyanis egyetlen hangszegmentum lehetséges környezeteinek sokaságát felsorolva, az ember könnyen rádöbbsenhet, hogy fizikai eltérés van az azonosnak gondolt *t* hangok között — ezért jelölik a betűk tökéletlenül a beszédhangokat —, ugyanakkor a közöttük meglevő fizikai egyezés miatt egyetlen fizikai és egyben funkcionális egységnek: fonémának tekintendők. Tehát nyelvi szempontból a minimális egység fonetikailag a beszédhang, fonológiailag a fonéma, és ez a kettő úgy függ össze, hogy minden fonémának annyi változata lehetséges mint beszédhang, ahány hanghelyzetben, hangszomszédságban megjelenhet. Például az *N* fonéma változatai közül sorolok fel néhányat, ahol az *n* fölé tett index a hangszomszédságot jelöli:

<i>na</i>	<i>nadrág</i>	<i>and</i>	<i>Andrea</i>
<i>ná</i>	<i>nátha</i>	<i>enz</i>	<i>enzim</i>
<i>ne</i>	<i>nedves</i>	<i>eng</i>	<i>enged</i>
<i>né</i>	<i>négy</i>	<i>énb</i>	<i>énbelém</i>
<i>ni</i>	<i>nincs</i>	<i>éns</i>	<i>kénsav</i>
<i>no</i>	<i>nomád</i>	<i>inh</i>	<i>inhüvely</i>
<i>nó</i>	<i>nóta</i>	<i>inf</i>	<i>színfal</i>
<i>nö</i>	<i>növény</i>	<i>ink</i>	<i>inkább</i>
<i>nő</i>	<i>nővér</i>	<i>ingy</i>	<i>ingyen</i>
<i>nu</i>	<i>nutria</i>	<i>onv</i>	<i>honvéd</i>
<i>nü</i>	<i>nüánsz</i>	<i>ónl</i>	<i>ónlemez</i>
		<i>onty</i>	<i>konty</i>
		<i>önt</i>	<i>öntöz</i>
		<i>unsz</i>	<i>unsz stb.</i>

2.1.2. A tanítóképzős főiskolai hallgatók látásmódjának kiszélesítését érhetjük el akkor, ha a hagyományos nyelvtan jelentésen alapuló szófajmeghatározásai mellett megfigyeltetjük az egyes szófajok *d i s z t r i b ú c i ó*s sajátosságait is. A főnév definíciója például így hangzik a klasszikus grammatika szerint: „A főnév... élőlényt, élettelen tárgyat, gondolati és elvont dolgot, illetőleg ezek fogalmát jelentő szó” (MMNyR. 1: 214). Emellett példákkal jól lehet szemléltetni a főnév lehetséges környezeteit:

Ez a fiú siet.
Ez a fű elszárad.
Ez a nép fellázad.

A környezeti behelyettesítéseken alapuló elemzések miatt mondható megbízhatónak az ezeknek a megnyilatkozásoknak az összevetéséből származó következtetés: a *fiú*, a *fű*, a *nép* lexémák tipikus környezetei azonosak, tehát egy osztályba sorolandók. Megszívlelendő Antal László tanácsa, aki arra figyelmeztet, hogy ne egyetlen környezet alapján végezzük az osztályozást (vö. A formális nyelvi elemzés. Gondolat Kiadó. 1964. 132), ugyanis bizonyos környezetekben különböző osztályok képviselői is szerepelhetnek, például

a főnevekhez nemcsak igei állítmányok kapcsolhatók, hanem névszóiként álló melléknévek is:

Ez a fiú alacsony.

Ez a fű zöld.

Ez a nép hontalan.

Az említett példák alapján a strukturalisták a formális nyelvi elemzéssel egyben olyan képleteket is felállítanak, *m o d e l l á l n a k*, amelyek rávilágítanak arra, hogy különböző lexémaosztályok milyen szabályok szerint alkotnak megnyilatkozásokat:

névmás + névelő + főnév + ige,

illetve:

névmás + névelő + főnév + melléknév.

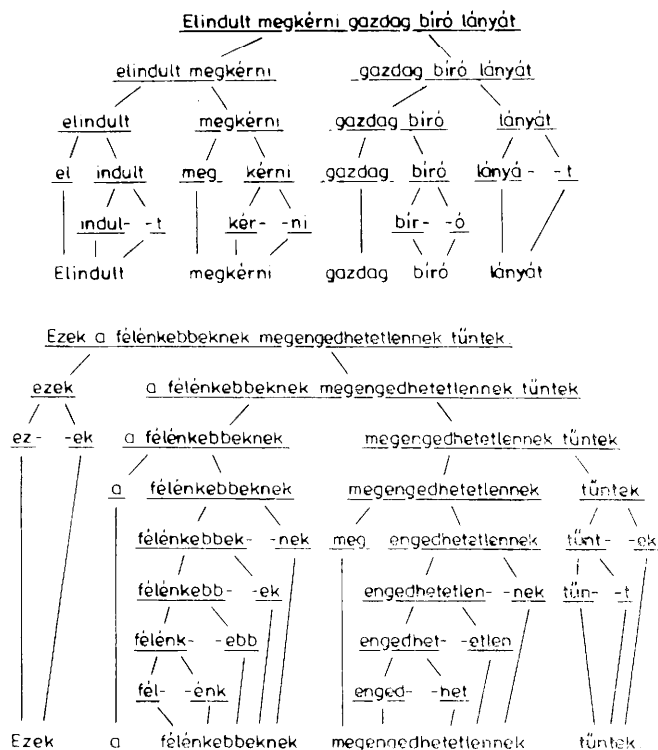
2.1.3. A leendő tanítók számára fontos lenne egyértelműen elkülöníteni egymástól a kötött morfémák csoportján belül a képzőket, jeleket és ragokat, de a magyar grammatikusok munkái ezzel kapcsolatban nem egységesek. Tudott tény, hogy a nyelvtanírók 4-től 32-ig vették fel a magyarban használt esetek számát, és ennek megfelelően természetesen bővült vagy szűkült a képzők vagy ragok száma. Ez a felemásság nemcsak a múltban, hanem a jelenleg érvényben levő nyelvtankönyvekre is vonatkozik.

A birtokos személyére és számára, illetve a birtok számára utaló toldalékot birtokos személyragnak nevezik a következő nyelvtankönyvek: Nyelvtan, helyesírás, fogalmazás az általános iskola 3–4. osztálya számára. 1988. (Nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelés). Írták: Csizmazia Sándor, Csizmazia Sándorné, Orosz Zsuzsa; Hangay Zoltán—Viskovits Erzsébet: Magyar nyelv a szakközépiskola II. osztálya számára. 1980². 64; Bencédy—Fábián—Rácz—Velcsovne: A mai magyar nyelv. 1985⁶. 190; Dr. Temesi Mihály: Leíró magyar nyelvtan II. Szótan 2. Szóalaktan. 1982. 148. — Birtokos személyjelnek tartják az alábbiak: Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin: Magyar nyelv a gimnázium II. osztálya számára. 1980. 111; A magyar nyelv a tanítóképző főiskolák számára. Szerk.: Adamikné Jászó Anna. 1985. 180; Magyar nyelv a tanítóképző főiskolák részére. Szerk.: Farkas Ferenc. 1985. 314. — Takács Etelnek az általános iskola 7. osztálya számára írt A magyar nyelv könyve tulajdonképpen szentesíti mind a két megnevezést (1982. 85).

Ezek után nem lehet csodálkozni azon, ha a tanuló, aki alap-, középfelsőfokon más-más típusba kénytelen sorolni megfelelő megokolással ugyanazt a toldalékot, nem tartja tudománynak a grammatikát, mert az nem él egzakt kategóriákkal. Ésszerű lenne tehát az anyanyelvi nevelés folyamatában egységes felfogás szerint tanítani ugyanarról a nyelvi elemről, illetve megtalálni azt a fogódzót, amely segítené az összehangolást. Esetleg úgy, hogy a hagyományos nyelvtan kötött morfémátípusainak jelentésen és nyelvi funkción alapuló különválasztása mellett (MMNyR. 1: 297: „A képző új szót alkotó szóelem... A jel részben jelentésmódosító, részben szintaktikai viszonyító szóelem... A ragok a szó jelentését nem változtatják meg... A rag szintaktikai viszonyt jelentő szóelem.”) célszerű lenne a szerkezeti-disztribúciós eljárásnak az eredményeit is figyelembe venni, és ezáltal tudatosulna a magyar nyelv több szóépítő törvénye is.

Hasznos volna példák közvetlen összetevős módszerrel történő morfológiai elemezése révén elvezetni tanítványainkat alapvető disztribúciós sajátosságok felismertetéséhez. Mutatóba csak két mondat bontása!

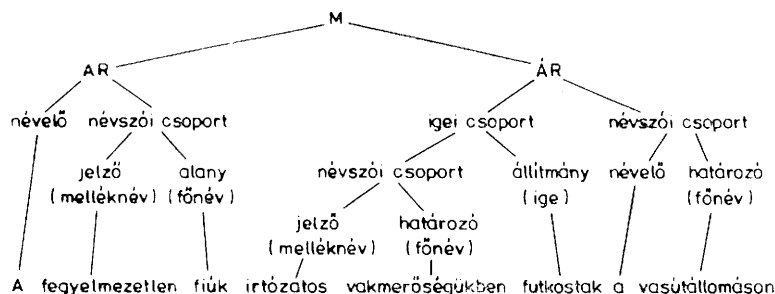
Ez csak szinkron szempontú elemzést jelent. (A tanítóképző főiskolákon alapvetően leíró nyelvtant tanítunk).



Több, ezekhez hasonló példamondat szavainak alaktani alapon történő bontásából a morfémák sorrendiségére a következő elvi megállapításokat tehetik hallgatóink:

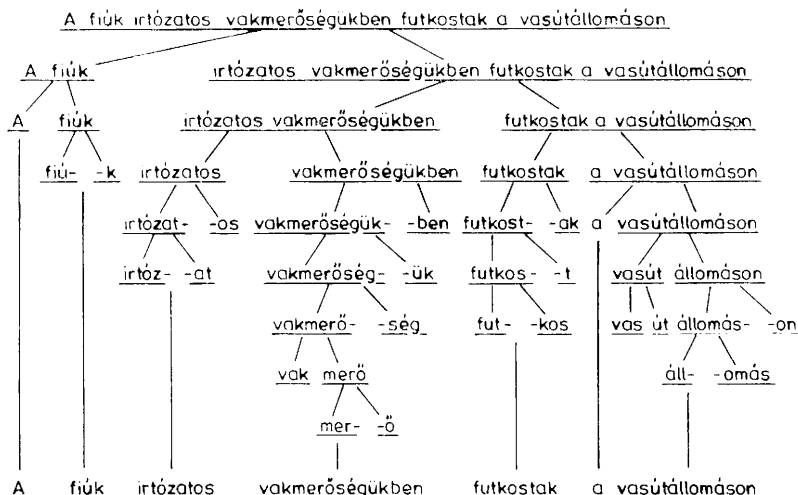
1. A képzők, jelek, ragok kötött morfémák, mert csak tőhöz kapcsolódva jelennek meg, és nem szerepelnek szó eleji helyzetben.
2. A képző kapcsolódhat a tőhöz (megkérni, bíró, félénk, engedhet).
3. Képzők követhetik egymást (engedhetetlen).
4. A jel közvetlenül járulhat a tőhöz (indult, ezek, tűnt).
5. A jel követheti a képzőt (félénkebb).
6. Jel kapcsolható másik jelhez (félénkebbek).
7. A rag rögtön a tőhöz csatlakozik (lányt).
8. A rag állhat a képző után (engedhetetlenek).
9. A rag a jel után illeszthető (félénkebbeknek, tűntek).
10. A ragot nem követi semmiféle toldalék (lányát, félénkebbeknek, megengedhetetlenek, tűntek).

2.2. A strukturális nyelvészet közvetlen összetevők szerinti elemzése csak látszatra formális a mindenkor kettéosztási műveletével, valójában célszerűen alkalmazható annak kimutatására is, hogy a mondattani szerkezet egyes elemeiként nem minden morféma jelenhet meg, illetve hogy bizonyos felszíni szerkezeteknek eltérő belső struktúrájuk van. Figyeljük meg ezt a következő mondatban: *A fegyelmezetlen fiúk irtózatossá váltságukban futkostak a vasútállomáson.*



Az IC analízissel hasonlóan bontott mondatpéldák sokaságából látszik, hogy jelzőként a szokásosan előforduló lexémaosztály a melléknév (*fegyelmezetlen, irtózatossá*), állítmányként az ige (*futkostak*) stb., illetőleg ez a megnyilatkozás NV típusú mondat kiterjesztése, hiszen a *fegyelmezetlen fiúk* alanyi rész alanyként álló főnévre (N), az *irtózatossá váltságukban futkostak a vasútállomáson* állítmányi rész pedig állítmányként funkcionáló igrére (V) vezethető vissza.

Morfológiailag tovább bontva az előbbi (de rövidített) mondatot magános morfémákig, a nyelvnek a végső szerkezeti összetevőig jutunk el:



Ilyen típusú elemzésekkor kitűnik az az eltérés is — amely különben elsikkadna —, hogy a *vakmerőségükben* és a *vasútállomáson* szavak olyan azonos típusú alárendelő összetételek, amelyek egyben képzetek is, de való-

jában csak a *vasútállomás* morfémakomplexum viselkedik az első összetevők síkján összetett szóként (*vasút* + *állomás*) szemben a másik alárendelő összetétellel, amelynek első közvetlen összetevői: *vakmerő* + *ség*.

2.3.1. A strukturalizmus másik ismert elemzési eljárását, a *k o m m u t á c i ó t* gyakran arra használják fel, hogy segítségével eldöntsék egy szóról, tő- vagy származékszónak tekintsük-e. Ugyanis a morfológiai elemzéskor nemegyszer bukkanunk olyan ígére, amelynek nem érezzük morfémakomplexum voltát. Ez azért van, mert a „fiktív tövű igék . . . képzőt (esetleg csak történeti elemzéssel kimutatható képzőt) hordoznak magukon, tövük azonban önálló lexémaként nem él” (Benkő Loránd: A magyar fiktív [passzív] tövű igék. Bp., Akadémiai Kiadó. 1984. 5). Ilyenkor a fiktív tőhöz csatolt képzők behelyettesítése és az így létrejövő képzőszembenállások világosan visszautalnak egy hajdan létezett tőre:

tám ad	*tám -	rep ül	*rep -
aszt		ít	
ogat		des	
ap ad	*ap -	has ad	*has -
aszt		ít	
ály		ogat	
szor ul	*szor -	vill og	*vill -
ít		an	
ong		ámlík	

Noha a tanítóképző főiskolákon szinte kizárólag leíró nyelvtant tanítunk, ám az ilyen mértékű történetiség hasznosan szolgálhatja azt; ugyanis az előbbi példákon alakilag is jól elkülöníthetők a képzők, amelyeknek funkciója analóg a szinkrón nyelvi rendszer megfelelő suffixumaival. Ezért nem mehetünk el magyarázat nélkül ilyen típusú igealakok mellett.

2.3.2. Antal László a kommutációnak nem szokványos, de célszerű alkalmazására mutat példát az azonosító tartalmú nominális mondatok elemzésekor (vö. A formális nyelvi elemzés 150). Az ilyen típusú megnyilatkozásokban sokszor problematikus az alany, illetve állítmány megállapítása. A következő formális fogódzókat próbáljuk ki mi is:

1. Ha mindkét főnév névelőtlen, akkor az az állítmány, amelyik úgy cserélhető ígére, hogy értelmes, lehetséges mondatot kapunk:

Lányom kapus.

Lányom véd.

2. Ha az első főnév névelős, az az alany, mert a második főnevet cserélhetjük fel ígére:

A lányom kapus.

A lányom véd.

3. Ha a második főnév névelős, az az alany, noha a kommutációs módszer ebben az esetben nem nyújt segítséget, hiszen mindkét főnév helyébe beilleszthető ige:

Lányom véd.

Véd a kapus.

Célravezető ilyenkor Károly Sándor eljárását: az -e kérdőszó próbáját felhasználni az egyértelmű bizonyításra (vö. Nyr. 88: 162), vagyis annak alapján dönteni, hogy az -e kérdőszó melyik főnévhez csatolható. Mivel csak a *Lányom-e a kapus?* mondatot érezzük helyesnek, ezért nyilvánvaló, hogy a második főnév alanyi szerepű.

4. Ha mindkét tag névelős, akkor általában az első az alany, a második az állítmány:

A lányom a kapus.

A kapus a lányom.

Mivel ilyenkor az igével való behelyettesítés nem ad támpontot a főmondatrészek kiválasztásához, a transzformáció segíthet a döntésben, ugyanis a megnyilatkozásoknak a jövőbe vagy múltba transzformált formáiban az igével bővített főnév az állítmány névszói része:

A lányom a kapus volt.

A lányom a kapus lesz.

A kapus a lányom volt.

A kapus a lányom lesz.

Az alap és a jövő vagy múlt idejűvé alakított mondatok úgy feleltethetők meg egymásnak, hogy amelyik főnév a létigével bővített állítmány névszói része, az a főnév lesz az állítmány az ige nélküli megnyilatkozásban.

2.4.1. A t r a n s z f o r m á c i ó különösen hasznos módszer, mivel sok esetben alkalmas arra, hogy szerkezetek törvényszerű egymással alakításával nyelvünk rendszerjellegét érzékeltessük. Például amikor a magyar nyelv egyik sajátos mondatátalakítása látható:

Porcukrot hintett a tésztára.

Porcukorral hintette a tésztát.

Ebből a mondatpárból egyik igecsoportunknak a következő kötelező vonzat-sémáját állíthatjuk fel:

$$\begin{array}{c} F_1 (-val) + I + F_2 (-t) \\ F_2 (t) + I + F_1 (helyhatározó) \end{array}$$

Erre a modellre jó néhány mondatot alkottathatunk hallgatóinkkal. Az ehhez hasonló szerkezetátalakításra számos példa található Zsilka János Nyelvi rendszer és valóság című művében (Bp., 1971. Akadémiai Kiadó).

2.4.2. Mivel a transzformáció a szinonimikára, a rokon értelmű szerkezetek közötti választásra épül, ezért az átalakítások kapcsán mód nyílik stilisztikai megfigyelésekre is. Érdekes például vizsgálni Gárdonyi Egri csillagokjából vett részlet alapján a verbális stílus mozgalmasságot keltő hatását: „A bástyák és falak duhogtak, ropogtak. A belső várba vegyesen csapkodott a nehéz és az apró golyó. Hullt a tüzes nyíl és a tüzes labda. Mindenfelé zuhant és hentergett az ágyúgolyó” (Móra Kiadó—Kárpátia Kiadó. 1982¹⁸. 358).

Ha ugyanebben a szövegben az igéket nominális elemekkel helyettesítjük, az igei tő ellenére is tompítódik a dinamizmus:

— Hallottuk a bástyákat és falakat duhogni, ropogni, a belső várba vegyesen csapkodni a nehéz és apró golyót, hullni a tüzes nyilat és a tüzes labdát, mindenfelé zuhanni és henteregni az ágyúgolyót.

— Hallottuk a bátyák és falak duhogását, ropogását, a nehéz és az apró golyók vegyes csapkodását a belső várba, a tüzes nyíl és a tüzes labda hullását, az ágyúgolyó zuhanását és hentergését mindenfelé.

Az utóbbi változatban a nominális stílus határozottan fékezi az eredeti szöveg dinamizmusát. Állóképszerűségét az idézi elő, hogy a szórend kényszerű átrendeződése miatt a hangsúlyos ige nyomatéka gyengül a főnévi formában.

Mivel más helyen (Nyr. 112: 207—18) már bővebben szóltam a transzformációról, itt csak néhány hasznára kívántam rámutatni.

3. Remélhetőleg kitetszett példáimból, hogy ezek a többnyire formális nyelvi elemzésnek nevezett módszerek funkcionálisak is. Nagy hasznuk van a nyelvi tények tudatosításában, miközben az eddigi hagyományos eljárásoknál változatosabb módon közelítik meg az elemzendő jelenségeket.

Funkcionális nyelvtanoktatásunknak fontos feladata a nyelvtudomány eredményeinek gyakorlati felhasználása. Vitathatjuk ugyan a legújabb kutatások eredményeként létrejött nyelvészeti irányzatokat, de tudomást nem vennünk róluk ésszerűtlen. Nem csupán azért, mert ez tudománytalan szemlélet, hanem mindenekelőtt azért sem, mert egy új módszer — amennyiben termékeny — a nyelvi analízis újabb oldalait tárhatja fel.

Szikszai Lajosné

A göcseji Csömödér helységtől a Gyimesi-szoros fölött emelkedő Csülemér hegycsúcsig

1. A Lentitől kelet-délkeletre fekvő Csömödér helység nevére l. a következő történeti adatokat: 1324/1336: „*possessiones Burzeulche cum terra Chidemer, Herneek et Warfeulde vocatas in comitatu Zaladiensi*” (ZalaOkl. 1: 178); 1389/1405: *Chedemer* (ZsigmOkl. 2/1: 437); 1773: *Csömödér* (LexLoc. 191). A mai népnyelvi alak *Csömödér* (ZMFN. 389). Ugyanez a hivatalos névalak is (Hnt. 1985. 173).

Az elsődleges *Csidemér* ~ *Csedemér* helynév pusztá személynévből, bizonyára a falu egykori birtokosának nevéből keletkezett, magyar névadással; vö. 1138/1329: *Sidemer* 'egy kenyéradó, azaz földműves szolga a Csongrád megyei Ecseren' (MNY. 32: 132 és Györffy 1: 894), *Sidemer* 'egy csósz, azaz hírnök, kikiáltó az eltűnt Simur faluban' (MNY. 32: 133; a falu lokalizálási kísérletéhez l. Szabó: MNYTK. 85. sz. 26).

A helységnév előzményeül szolgáló személynév szláv eredetű; vö. bolgár *Чедомър* és *Чыдомър* személynév (Ичев: RIB. 537 és 547); szerbhorvát *Čedomir* és *Čudomir* személynév (Grković: RIS. 209 és 210). A lengyel *Czędomierz* helynév (Stanisław: SlovJuh. 2: 132) arról tanúskodik, hogy egykor a lengyelben is volt **Czędomier* személynév.

A szerbhorvátban a bemutatott személynévből helységnév is képződött; vö.: *Čudomeriçi* [többes sz.] 'egykori helység a XVI. századi Horvátországban' (HASz. 2: 95); *Čudomiriçi* [többes sz.] 'egykori helység a XV. századi Dalmáciában' (uo.).

Az Észak-Bulgáriában, Razgradtól délre fekvő Loznica környéki *Капа уџ* falu török nevét 1934-ben hivatalos úton *Чыдомур*-re bolgárosították (ImSelBulg. 270). E helynév alakilag egyezik az alapjául szolgáló bolgár személynévvel. A régi szláv helynevek közül ez a típus teljesen hiányzott, mert személynévből csakis képző hozzáadásával alakulhattak helynevek. Az új keletű, *Чыдомур*-féle szláv helységnevek magyarázatához l. Kniezsa: NévtVizsg. 20 és tölem: Király-Eml. 261–2.

Csömödér konsonantizmusában $d : m > m : d$ hangátvetés figyelhető meg.

2. A délnyugat-dunántúli Csömödértől keleti irányban, légvonalban mérve hétszáz kilométernél is távolabb van a Gyimesi-szoros, fölötte, az egykori magyar – román határon az 1651 m magas Csülemérrel. A hegynév magyar és román nevére l. a következő adatokat: 1806: *Csudamir*-Sarka (Lipszky térképe); 1869: „A *Csodamir*ből [= a Csodamir nevű havasból] eredő Gyimes patak” (Orbán: Szék. 2: 77); 1901: „*Csülemér* tetőről jó 3 ó. lejt az út, míg ... bejút a Tatros mellé a gyimesi szorosba” (Radnóti: ErdKal. 436–7); 1903: *Csülemér*, Mt. *Ciudomir* (Gyimes-Pass. 1: 75 000-es térkép); 1916: *Csülemér* (Piatra. 1: 200 000-es térkép); 1942: *Csülemér* (Székelyföld². 1: 200 000-es térkép). — 1943 nyarán egy székely származású magyar vezérezeredessé járt fenn a Csüleméren. Útját a következőképpen örököltette meg emlékirataiban: „Nagybacon, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Bereck, Sósmező, Tusnád, Csíkszereda, Gyimesbükk és a *Csülemér* hegycsúcs voltak a megállópontok, ahol a határ menti erődítési munkálatokat tekintettem meg” (Nagybaczoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendő 1938–1945. Átdolgozott, második kiadás.

Bp., 1976. 174). A hegycsúcs megmászsása olyan mély benyomást keltett benne, hogy néhány nap múlva, amikor távoznia kellett a honvédelmi miniszteri székből, így kezdte búcsúbeszédét: „Az elmúlt napokban szűkebb hazámban, Erdélyben jártam. Legutóbb a Csíki-havasok nem legmagasabb, de mondhatnám egyik legnagyobb és legszebb kilátást nyújtó hegyormára gyalogoltam fel. Nehéz volt, fáradságos volt a felkapaszkodás a közel 1700 méter magas hegyre. Sokszor meg kellett állni, és minden megállásnál visszavisszanézünk oda, ahonnan kijutunk a szelíden kanyargó folyó völgyébe, majd tekintünk a még előttünk meredő csúcs felé fordult, és néztük, hogy mi van még hátra. Látjátok barátaim, ilyen az élet is.” (I. m. 179.)

A *Csülemér* ~ *Ciudomir* hegy egy olyan, **Csudomir* nevű pásztorról kaphatta nevét, aki a havason legeltetett és a környéken ütötte fel szállását. E személynév etimológiailag azonos a dunántúli *Csömödér* személynévi előzményével (l. fent). A magyarban *Csudomir* > **Csüdemér* > *Csülemér* változás ment végbe. A *d* > *l* változást valamilyen népetimológias beleértéssel magyarázhatjuk. De ha a *Csülemér* csupán írott, nem pedig élőnyelvi alak, akkor nem zárhatjuk ki a továbbvándorolva állandósuló hibás feljegyzés, félreértés, szövegromlás lehetőségét sem.

Kiss Lajos

Nádiveréb, kásavirág, burján. A század első felében Herman Ottó példáját követve számos természettudós gyűjtött értékes etnozoológiai és etnobotanikai adatokat. Az ornitológus Lovassy Sándor (1855–1946) az Ecsedi-láp madárvilágának leírásakor megemlékezett a helyi népi madár-, sőt halismeretről is, a botanikus Moesz Gusztáv (1873–1946) pedig brassai tanárkodása idején állított össze a környező vidékről gyűjtött növénynévjegyzéket. Egyikük figyelmét sem kerülte el a népi természetismeret azon jellegzetessége, hogy az érdektelennek számító állatokkal és növényekkel nem foglalkoznak, ha meg is tudják különböztetni őket, külön elnevezést nem adnak nekik.

Lovassy (1931: 40 és 54) miután elismerően nyilatkozott a századforduló körüli lápjárók madárismeretéről, megemlíti azt is, hogy az Ecsedi-láp csikászai az apró énekesmadarakat nem különböztették meg, ellentétben a többi madárral. Lovassy, aki hacsak tehetné, a madárfajok népi nevét is megadta, a verébalakúak (Passeriformes; Európában csak az énekesek, Oscines, alrendje található meg) 13 fajánál nem tudott népi nevet közölni (1931: 49–55), magyarázatul pedig a népi madárismeretet így jellemezte: „Az apró énekesekkel nem törődött, azokat meg sem látta, sőt azok iránt való érdeklődésemet meg is mosolyogta, hanem a nádirigótól (*Acrocephalus arundinaceus*) a legapróbbig, valamennyi csikász *nádiveréb* néven foglalt össze, legfeljebb a *fügé*-t (függőcinege, *Anthoscopus pendulinus*) és a *nádi fügé*-t (barkós cinege, *Panurus biarmicus*) különböztette meg egyikük-másikuk” (1931: 40).

A magyar madárneveket feldolgozó, nemrég megjelent, páratlanul gazdag, de némely ponton vitathatóan megszerkesztett monográfiában („Az anyagközlés alapja a madarak állatrendszertani helye”, Kiss 1984: 31) a szerző, Kiss Jenő, felhívja a figyelmet a népi és a tudományos névadás különbségeire (1984: 19–22), és elsősorban a népi természetismeret pontatlanságát említi. Amikor azonban a *nádiveréb* népi elnevezés tudományos megfelelői között a fülemülesitke (*Luscinola melanopogon*), cserregő nádi-poszáta (*Acrocephalus scirpaceus*) és nádirigó (*Acrocephalus arundinaceus*) egyaránt szerepelnek (1984: 259–261), más énekesek viszont nem, aligha a kifejezés valódi jelentését kapjuk meg. Ez esetben a Lovassy által megadott magyarázat a meggyőző, nem pedig a Kiss Jenő választotta módszer (rendező elv) túlzott pontossága.

Moesz Gusztáv, aki elsősorban a háromszéki Rétyen és a Brassó melletti Hétfalun gyűjtött, az alábbi módon jellemezte a helybeliek növényismeretét: „Mondanom sem kell,

hogy a nép a gazdasági növényeken kívül csak azok iránt érdeklődik, melyeknek gyógyító sajátságai vannak, melyek szépségüknél vagy illatuknál fogva feltűnők, vagy melyek nagyon útjában állanak. A növények százai észrevétlenül maradnak; igénytelenségük miatt nem jutnak külön névhez, általánosan *burján*-oknak nevezik őket. S a jó emberek sehogy sem tudták megérteni, minek gyűjtöm a *burján*-t is? Az ő szemükben a *burján* a növényország szemetje. Az oly növényeket, melyeknek apró virágocskákból álló virágzatuk van — ha már más nevük nincs — *kásafű* vagy *kásavirág*-nak nevezik. A növényeket nem ismerő háromszéki ember a mezőkön mindenfelé csak *burjánt* és *kásavirágot* lát” (1908: 29).

Moesz adatai szerint a *burján* Hétfalun „*Chenopodium album* L. és a hozzá hasonló *Chenopodium-félék*”, Rétyen viszont „gyomnövények, hasznot nem hajtó dudvák” (1908: 31). A *kásavirág* Hétfalun és Brassóban „*Primula veris* Huds.”, Rétyen viszont „*Asperula cynanchica* L.; *Radicula silvestris* (L.) Mnch; *Filipendula hexapetala* Gilib.”, a *kásafű* pedig szintén Rétyen ezen legutóbbi fajt jelöli (1908: 32).

Egy újabb közlés szerint is a Rétyhez közeli Torján *burján* vagy *burjány* 'gyom' (Nemesné et al. 1974: 25), a *kásavirág* pedig 'apró fehér virágú virágfajta' (1974: 93). Az ugyancsak háromszéki Árapatakon Péntek János és Szabó Attila gyűjtése szerint *kásavirág* három különböző növény is lehet (Péntek és Szabó 1976: 221): *Iberis semper-vivens* (1976: 213), *Primula veris* (1976: 206) és *Linaria vulgaris*, amely legutóbbi nevei között szerepel még a *vadtárkon* (virág) és *vad tátoztató* is (1976: 211, Szabó és Péntek 1976: 64). Erdélyben néhol másutt a *kásavirág* a kankalinok (*Primula*) népi neve (Szabó és Péntek 1976: 27–8). Ez esetben is minden bizonnyal a Moesz által megadott átfogó jelentés lényegesen találóbb, mint a növénynév megfeleltetése meghatározott növényfajokkal.

Szabó és Péntek az erdélyi növényismeret egy negatíván jellemezhető sajátságára is felhívták a figyelmet: „Nálunk leggyakoribb egyéves gyomnövények a libatop (*Chenopodium*) és a disznóparaj (*Amaranthus*) fajok. A fajok viszonylagosan nagy száma és általános elterjedtsége ellenére a népi növényismeret általában nem tartja őket számon, a legtöbbször *burján*-nak nevezik” (Szabó és Péntek 1976: 64).

A *burján* szó érdekessége, hogy nemcsak egy adott, negatíván definiált növénycsoportot jelölhet, hanem annak legtipikusabb vagy valamilyen más módon legkitűntettebb tagjait. Hasonló jelenséggel magyar nyelvjárásokban állatcsoportot átfogó kategóriáknál is találkozhatunk, így *madár* 'veréb' („azért jelöli ezt a fajt, mert a veréb a legközönségesebb, legismertebb, az emberrel állandóan együtt élő madárfaj”, Kiss 1984: 316) és erdélyi, különösen a székely nyelvjárásokban *féreg* 'egér'. Az említett terminusok átfogó jelentésüket (nehezen felderíthető szabályok szerint) meg is tarthatják, el is vesztethetik. Pl. ugyancsak Hétfalun, ahol Moesz is gyűjtött, Papp György közlése szerint *burján* 'gyom', *féreg* 'egér' (1874: 326). Abba, hogy egy szó részletezőbb vagy átfogóbb jelentését adják-e meg az adatközlők, nemcsak a nyelvjárás sajátságai, hanem idevágó egyéni attitűdjük, tudásuk, érdeklődésük is belejátszanak.

IRODALOM

- Kiss Jenő: Magyar madárnevek. (Az európai madarak elnevezései). Budapest, Akadémiai, 1984. — Lovassy Sándor: Az Ecsedi-láp és madárvilága fennállása utolsó évtizedeiben. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1931. — Moesz Gusztáv: Székely és csángó növénynevek. (MNY. 1908.): 29–34. — Nemes Zoltánné, Gálffy Mózes és Márton Gyula: Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgy. Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 1974. — Papp György: Tájszók. (Hétfalusiak.) Nyr. 3 (1874): 326–7, 373. —

Péntek János és Szabó T. E. Attila: Egy háromszéki falu népi növényismerete. *Ethnographia* 87 (1976):203–225. — Szabó Attila és Péntek János: Ezerjófű. *Etnobotanikai útmutató*. Bukarest, Kriterion, 1976.

Kicsi Sándor András

„Áldotta savamat-borsomat.” A nyelvnek sok olyan fordulata van, amelyet a fiatalabb nemzedék tagjai már nem értenek, nem használnak. Ilyen fordulat a 98 éves Polgár Józseftől 1981-ben hallott *Áldotta savamat-borsomat* kifejezés a következő szövegösszefüggésben:

„Mikor mékszületett a bátyám, . . . öregatyám aszonta idésanyámnak: — József légyen a neve! Ő is József volt. Hát osztán mikor idésanyám kipihente a szülist, idésanyám kivitte kocsiával. Öregatyám mént a kocsijukhon. — Na, hoty hívják? — Hát idésapám, Sándor lett. — Mer idésapám Polgár Sándor vót. Ot hatyta. Nem nézet rá sē. Aszonta idésanyám. — Majd a következő lesz József.

Mikor én jöttem a világra, . . . kivitt idésapám bennünket. Odamént öregatyám. — Na, mi a neve? — Ez József. — Akkor mán ú vett lē kocsiú engēm. Idésanyám után mondom. Bévitt a tanyán a szobába, kioldott. Oszt ott *áldotta savamat-borsomat*. Így áldja az Isten az ű neve fēntartóját, hogy hosszú idejig egészségbe, békességbe és a legmagasabb embēri korig éjjön. Hát itten van, megértem a legmagasabb kort. Hát azír-e? Nem tudom.”

Az áld ígét az értelmező szótár a fenti jelentésben ritkán használatos szóként jelöli. „áld 2. (Vall. ritk) »Isten v. vmely felsőbbnek hitt személytelen hatalom« kegyelemben, testi-lelki javakban részesít vkit, vmit megáld.” A vallási eredetüként jelölt *áld valakit*, *valamit* szó szerkezetet egy évtizedek óta presbiterként élő kis-, középparaszt állású földműves ember használta. Tehát a protestáns magyar vallási nyelvet a paraszti társadalomban az átlagosnál többet, jobban használó adatközlőt idéztünk. (A katolikus Csongrádon 5 éves ittlétem alatt, gyűjtéseim során laikus áldásosztásról nem hallottam.)

A TESz. szerint a fgr. *ál* tő származéka, az *áld* a pogánykori szellemi élet öröksége. 'A jó szellemnek felajánl, feláldoz' pogánykori jelentéstől a keresztény 'áldást mond fölötte, megszenteli' jelentésig alakulva jelölte a pogányság elhagyását és a kereszténység felvételét.

A Bibliában a mágikus jellegű áldásnak kiemelkedő jelentősége van. Először Isten megáldja, természetfölötti hatásban részesíti az első embert, aztán a családfő adja ezt tovább gyermekeinek (hogy csak a témánkba vágó ótestamentumi példánknál maradjunk). (Bibliai Kislexikon. Kossuth Könyvkiadó. 1984. 13–14.)

Az apa, a nagyapa nevének fönmaradását, létének folytatását a fiúgyermek, a fiúunoka biztosította. Ha az unoka a nagyapa keresztnévét kapta, az már azt jelentette hogy a nagyszülő az unokában él tovább. Erre a szomszéd — Szenteshoz hasonlóan mezővárosi múltú — településről hozok példát. Szántai Kis Lajos (1861–1944.) földművesnek, középparasztnak egy fia Lajos lett. Majd az apával együtt élő és gazdálkodó Ferenc fia 1930-ban született gyermekét is Lajosnak keresztelték. Ez a nagyszülő határozott fellépésére következett be. Azt is elérte, hogy Lajos unokája egyetlen gyermekként tanuljon. Tehát a nevére vett gyermek kiváltságát biztosította. (A névadás hasonló szokása a nagyanya és lányunoka között is élt.)

Visszatérve a szentesi Polgár családból vett példára, ahogy az Isten a maga képére teremtett embert, úgy a nagyszülő a saját nevére hallgató unokát is megáldotta.

Az *áld* például a szatmári szóhasználatban, szólásokban is él: *Nincs rajta áldás* = csak baj, bosszúság származik belőle. *Nincs áldás a hamis kereseten* = senkit sem boldogítanak a nem igaz úton szerzett javak (Bura László: Szatmári szólások és közmondások. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 35. Bp., 1987. 12).

Ha a szatmári, az Alföld egy részének népnyelvéből idézett jelentés kapcsolatba hozható a közép-tiszai táj népnyelvével, akkor a következőket mondhatjuk; az áldás nélküliség bosszúságot, boldogtalanságot jelent, az áldásban részesítettségnek örömet, boldogságot kell jelentenie. Polgár József, a szókapcsolat használója ezt egészségnak, békességnak és hosszú életnek nevezte, vagyis az előbbi általános jelentést tovább részletezte.

A *megadjuk a savát-borsát* szókapcsolat az étel ízesítését idézi. A paprika használata előtt a sós ételt borsozták. Ismert fordulat, és akkor is használjuk, ha netán paprika van rajta, és a bors hiányzik belőle. Az ÉrtSz. szerint a *sava-borsa* második jelentése: 'az, ami kellemessé, élvezetessé tesz valamit. Példamondat Reviczkytől: „Oh, milyen az élet . . . | Én eldobom, mert nincsen *sava-borsa*.” A *sózatlan* embőr a szegedi szóhasználatban azt az embert jelenti, „akiből hiányzik az életöröm, kellő bölcsesség” (Bálint Sándor: A szőgedi nemzet. MFMÉ 1976/77—2. 173).

Újtestamentumi példákban Jézus megáldja az ételt: kenyérszaporításkor a kenyeret és a halat, az utolsó vacsorán a kenyeret és a kelyhet. Az *áldotta savamat-borsomat* szókapcsolat használatakor, megalkotásakor a vonatkozó bibliai parafrázisok a templomi prédikációk nyomán hatnak a vallását gyakorló emberre.

Az étel és az élet íze, zamata, milyensége közötti összefüggésre másik példát is hallottunk. A szentesi Agócs Jánosné Fekete Nagy Rozália így összegezte az életet 80 éves korában: „Sok minden éggy élet alatt. Sok keserűség, savanyúság.”

Mindezek alapján a nagyatyai áldást a tárgyias gondolkodás bizonyítékaként, ugyanakkor az irodalomtudomány terminológiájával élve összevont hasonlatként fogadhatjuk el.

Szűcs Judit

A fehér holló. Az említett szállóige latin eredete közismert (Tóth Béla: Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi. Bp. 1895. 284—5). Az előző szerzőnél többet ebben az esetben sem adott Békési István (Napjaink szállóigéi. Bp. 1968. 171). Éppen ezért figyelemre méltó, hogy a *ritka, mint a fehér holló* szállóige már a 17. századi keresztyén prédikációirodalomban előfordul: „A' minémű adakozás à mi időnkben | à fejer Hollónál ritkább” — írta fordításában Teleki Mihály (Fejedelmi lélek. Kolozsvár 1689. 97).

Később is találkozunk ezzel a szállóigével: „... a fejer hollónál ritkább az igaz barát” (Tormási János: Egynehány prédikátziók. Pest 1791. 234). A két világháború közti gyermekirodalomban Babay József a *fehér holló*-t műmesei személynévvé alakította: „A Fehér Holló arra gondolt, csakugyan, mi az az ő erős és fiatal szárnyainak...” (Furkó Feri furulyája. Bp., é. n. 40).

Tersánszky J. Jenő egyik elbeszélésében szállóigénk egy hasonlat része: „... *fehér holló*t tudvalevően könnyebb találni, mint hallgatag csókát” (A szerelmes csóka és más elbeszélések. Bp. 1965. 91). Fülöp György egyik tréfás versikéjében az iparba adott hollófiú a szállóige aktualizált jelentéstartalma (Ludas Matyi 1983. aug. 25.). Ferenczes István kis versében emlékeztetett a szállóige néphagyományba nyúló gyökereire: „hol volt, hol nem volt egy *fehér holló*” — írta (Új Tükör 1987. febr. 1.). Az eredetmondák szerint ugyanis a holló régebben fehér volt, csak Jézus átka következtében változott színe feketére (Dähnhardt, O.: Natursagen 2, Leipzig und Berlin 1909. 51; Aarne, A.: Estnische Märchen- und Sagenvarianten. FFC 25, Hamina 1918, 148, 57. sz.).

Dömötör Ákos

Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 284 oldal

Lehet, hogy szubjektívnek és/vagy nagyképűnek látszik a megállapításom, de így igaz: egyetemi tankönyvünk most megjelent első felét olyan feszült érdeklődéssel olvastam végig, mint arra éhes hangulatban kamaszként faltam egy-egy ritka izgalmas Verne-regényt. Igaz, a magyar nyelvnek időbeli alakulása mindig éppannyira lekötötte figyelmemet, mint a mai nyelvi rendszer, rétegek, részek, egyedi tagok belső összefüggései és működési „szabályai”. Ennek az sem mond ellent, hogy munkáim zöme — javarészt másoktól meghatározott, gyakorlati célú-jellegű — mai leíró nyelvtani vagy nyelv-művelő-ismeretterjesztő írás volt. — Benkő Loránd hatalmas műve, pontosabban ennek I. kötete ugyanis lényegében az ezerféle nyelvi mozgás, változás kutatásának problémáit rendszerezi, elemzi, magyarázza, túlnyomórészt magyar példaanyagon; olykor még értékeli is a jelenségeket a mai irodalmi és köznyelv helyes, ill. művészi használata szempontjából.

A mozgás és az idő viszonya . . . Hadd vegyek egy elkopott és némileg megtévesztő „párhuzamot”. A nyílt agyú 10–12 éves diákok napjainkban jól megértik a hajdani görög tézist, amely szerint senki se léphet kétszer ugyanabba a folyóba. Nem, mert a másodszor belépőt már más hullámok fogadják, egyre újabbak jönnek a pillanatokkal előbb arra sodródók helyébe. És az örök cserén túl az idő múlásával alakul a folyó medre, kanyarog, mélyül, más vizeket fogad magába, városok szennyét sodorja. És dolgozik: turbinákat, malmokat hajt, hajókat hord a hátán, termőföldeket, virágos kerteteket táplál. Tud gyönyörölni és mocskos, de ember nélküle meg nem él. Valahogy ilyen a nyelv is, csak ezerszer bonyolultabb, s gyökerei kevésbé gyorsan változnak.

Mert a nyelv az emberi közösségek létét, életét biztosító, gondolat- és érzésvilágát közvetítő csodálatos eszközrendszer, mely állandóan alakul, dolgozik, míg dolgozik az ember, akár az örök jég hazájában élő fókavadász, akár a verset író költő, akár az úrhajót konstruáló tudós. S az emberek nagy többsége mégsem veszi észre, hogy helyhez, időhöz, társadalmi réteghez kötötten mennyire változik a nyelv! Még a sokat olvasó ember sem mindig figyel fel rá, mennyire más volt annak a Jókainak, Madáchnak, Kölcseynek a nyelve, akiknek a műveit gyermekkorában olvasta, s ha észreveszi is, hogy más, mint ahogy ő beszél, legtöbbször úgy érzi: ezek elavultak. Így „modernizálja” aztán Móricz Kemény Rajongókját, sokat letörülve róla a regény gyönyörű, ódon, kemény szigorúságából; s még Illyés Gyula is hozzányúl a Bánk bánhoz, hogy „színdarabszerűbb” legyen. Nem egy ilyen tettet követtek el kisebb-nagyobb íróink a modernség nevében, eltüntetve az irodalmi műnek azt a réteget-burkát, mely keletkezési korának jellemzője volt.

Maga a nyelvtudomány szintén elég későn, a felvilágosodás után kezdett igazában a történeti fejlődéssel foglalkozni, noha a nyelv változékonyságáról nem egy korábbi megjegyzés ismeretes. A nyelvek közötti rokonsági viszonyok fokozatos tudatosodása és nyelvemlékeink fölfedezése is nagyjában ettől kezdve erősítette az egykori ősi nyelvek szétválását segítő különböző változások, hatások rendszeresedő kutatását. Az újabb

magyar nyelv kialakulásának főbb tanulságait mégis főként az újgrammatikus iskolán nevelkedett Simonyi Zsigmond művei vitték be értelmiségünk, elsősorban a magyartanárok műveltségébe. Jőmagam már mint gimnazista lettem csodálójává a nyelvtörténeti kutatásnak, elsősorban Simonyi lélektani és tárgytörténeti háttérű írásait böngészve. Az egyetemen Gombocz Zoltán vázlatos magyar történeti nyelvtani előadásai, jegyzetei rendszeresebbé és módszeresebbé tették az érdeklődők ilyen irányú tájékozódását, de az egyes nyelvi eszközök és jelenségek fejlődését ritkán — s akkor is elszigetelten, leegyszerűsítve — ismerték meg. Igazán népszerűvé csak kultúrtörténeti és lélektani csemegéket kínáló jelentéstana lett. Persze ahogy már Simonyi korában több értékes kisebb tanulmány foglalkozott némely nyelvi változástípussal (pl. a dialektusok jelenségeivel, a kölesönszavakkal), úgy Gombocz kortársai is igen sok nyelvfelődési mozzanatra mutattak rá. Gondoljunk csak ismét a kölesönszók, a régi névadás vagy a nyelvújítás kutatásainak eredményeire, az Árpád-kori források hangtörténeti stb. megvitatására. (S megismertük a fonológia alapjait, sőt szóba került az egyes korok, elsősorban a ma grammatikája leírásának szükségessége is — legalább elméleti síkon.)

1945 után a magyar nyelvészek egyre tevékenyebben foglalkoztak a történeti változásokkal, bár 1947 és 1950 közt N. J. Marr dogmái zavarták a helyes nyelvtörténeti szemléletet, majd 1950 táján egy ideig az egyetemeken nehezedett meg a munkájuk. A nagy tervfeladatok közül mégis — hadd kezdjem ezzel — a nyelvatlasz készítői sok, a köznyelvétől eltérő alakulatot tártak föl; megkezdődött az újabb népnyelvi adatok szótárának kiadása, s nyelvjárásaink rendszerét modern szempontok szerint újraírták a kutatók. És persze folyamatosan készültek gondos nyelvemlék-feldolgozások. Termékeny viták folytak nyelvtörténetünk korszakolásáról, a társadalom sokoldalú fejlődésének erősödő számbavételével. Nagyobb súly esett a nyelvi rétegek, csoportok eltéréseire, s a sztenderd változatok fokozatos normalizálódására. Mind többször olvastunk a lehetséges fejlődés megvalósulásának dialektikájáról, a párhuzamos alakok megmaradásáról, eltűnéséről, tendenciák kialakulásáról és elsorvadásáról. Elsősorban a régóta várt, jól szervezett alapkutatások lendítettek sokat nyelvtörténetünk feltáráján. Kiváló egyetemi tankönyvsorozat indult meg. Majd megjelent nyelvünk remek életrajza: A magyar nyelv története című magvas kézikönyv. Nagy földrajzinév-gyűjtemények és -szótárak készültek. Egy kollektív munka a reformkori nyelvet szerves fejlődésében mutatta be. Kiegészítést kapott nyelvtörténeti szótárunk. Korszakos jelentőségű A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára; emellett külön munkák dolgozták fel szláv, olasz német stb. eredetű szavaink sorsát. Csüry Bálint nyomdokain további tájnyelvi szótáraink jelentek meg. Újabb szókincsünk elemeit pontos értékelésekkel tárta fel A magyar nyelv értelmező szótára s ennek kisebb, gyakorlatias változata. Több nyelvművelő könyv és tanulmány értékelte a jelenkori változásokat. Hasonló szempontjai miatt fontos két nagy hazai leíró nyelvtanunk és sok grammatikai értekezésünk. Számba kell vennünk még a Petőfi- és a Juhász Gyula-szótárt s a művészi stílus vizsgálatait.

Nyelvünk életének és változásainak vizsgálatában tehát különösen gazdag az utóbbi, majd fél évszázad termése — bár a munkák modern összefoglaló elmélete nem készült el. S ha a most vizsgált új munkát mindehhez mértén kiemelkedőnek tarthatjuk, akkor ez a nyelvtörténeti kutatásairól jó hírű budapesti nyelvészeti „iskola” továbbfejlődésének is számottevő jele. Szerzője A magyar nyelvtörténeti és dialektológiai tanszék professzora, akadémikus, aki a fönt részletezett szakirodalomban már sok-sok kiváló alkotást tett közzé, hatalmas kollektív munkákat szervezett s vezet ma is.

Az Előszóban így ír könyvéről: „elsősorban a h a z a i e g y e t e m i m a g y a r n y e l v é s z e t i o k t a t á s i g é n y e i s z ű l t é k. Azt a hiányt igyekszik pótolni, amely az oktatás menetében az általános nyelvészet és a konkrét magyar nyelvtörténet stúdiumai közti kapcsolódás terén jelentkezik... az általános nyelvészeti oktatás a

maga elsősorban leíró nyelvészeti irányultsága, a nyelv társadalmi-történeti kapcsolataitól való bizonyos mértékű elvonatkoztatottsága és a filológiai szempontoktól való mentessége következtében nem tud megfelelő elvi és módszerbeli alapot nyújtani a konkrét nyelvtörténeti stúdiumok anyagának megismeréséhez és megértéséhez. Másfelől... a magyar történeti nyelvészet kutatási hagyományai és ezekre épülő egyetemi szintű oktatása erősen a konkrét nyelvi tényanyag feltárására és közvetítésére irányulnak, kevesebb figyelmet fordítva a nyelv történeti fejlődését meghatározó, kísérő, jellemző tényezők általánosabb vonatkozásaira... [E két kötet] a hallgatóság megismerési folyamatában többé-kevésbé jelentkező szakadékokat igyekszem... áthidalni... A nyelvi változások alapkérdéseinek bemutatásán keresztül az az elsőrendű célom, hogy... a nyelv történeti látásmódjának készségét és igényét próbáljam kialakítani, elősegítve a változások megértését és megítélését... — a jelen nyelvi fejlődésének viszonylatában is, sőt... kitekintve... — a nyelvművelés gyakorlati igényeit is szolgálva — a nyelvi folyamatok jövőbeli alakulásának irányába is” (7–8). — Ez az I. kötet „a történeti nyelvtudománynak a nyelv életéről, a nyelvi változások körülményeiről, jellegéről, lefolyásáról szóló ismeretanyagát tartalmazza. A másodikként közzeendő rész módszertani jellegű, tematikáját, a történeti nyelvtudomány megismerési folyamatai filológiai szempontjai, kutatási problematikája, szemléletének, módszerének tárgyalása teszi ki” (7). A szerző tehát hiányt talál az egyetemi oktatásban, pontosabban a jórészt megfogható nyelvi tényekre irányuló történeti ismeretanyag és a deskriptív nyelvészettel szinte egybeforró mai általános nyelvészeti tematika közt, s ennek a bántó hézagnak a betöltésére törekszik a tankönyvvel.

E kötetében tehát Benkő elsősorban a nyelv életének konkrét jellemzőit tárgyalja. Előszavában azonban arra is figyelmeztet, hogy a történeti kutatásnak az általános nyelvészet felől adódó kérdései nem választhatók el élesen a konkrét anyagtól, s arra is, hogy a kötet egyes fejezeteiben tárgyaltak sokszor annyira összefüggenek egymással, hogy kisebb fedések, ismétlések szükségszerűen adódnak benne. Azt is rögtön jelzi a szerző, hogy az összehasonlító nyelvészet vizsgálta történeti változásokkal lehetőleg itt nem foglalkozik.

A kötet tartalomjegyzékéből nyomban világos, hogy az anyag egyáltalán nem önmagukért vizsgált apró konkrétumokból, hanem fontos elméleti ismereteket, elvi-módszertani tanulságokat szemléltető és magyarázó dokumentumokból áll össze. A bemutatott változások így a nyelv életének teljességét kívánják képviselni, amennyire ez egy ilyen tömör tankönyvben elképzelhető, s az egyetemi hallgatók teherbírásának megfelel.

A fejezetek és részek egymás után, logikus rendszerben tárják föl a problémákat. Az I. fejezet címe pl.: „A nyelv történetének fogalma”. Egységei: „Egyetemesség és különbözőség a nyelv történetében”; „A nyelv történetének időhatárai”; „A nyelv történetének tartozékai”; „Időbeli egység és különbség a nyelv történetében”. — Az utolsó előtti, VI. fejezet címe: „A nyelvi változások és a nyelvek belső tagolódása”. Részei: „A nyelv területi tagolódásának történeti vonatkozásai”; „A nyelv szociális tagolódásának történeti vonatkozásai”; „Az írás szerepe a nyelv történetében”; „A sztenderd és a hozzá kapcsolódó használati változatok”. — A végső, VII. fejezet már egységes; címe: „A nyelvi változások értékrendje”. — A külön című fejezetrészek anyaga sorszámozott pontokban mutatja az egyes lépéseket, de már további alcímek nélkül. Ebben a fölépítésben jól áttekinthető az elméleti mondanivaló. Kellő részletességgel ismerjük meg a nyelvre ható külső tényezőket, a rendszer belső fejlődését s a két csoport kapcsolatait. Külön magyarázó műszójegyzék nincsen, s a változástípusokra sem utal tárgymutató.

A tartalom „természetesen hagyatkozik mindazokra az ismeretekre, amelyek a történeti nyelvészetben főlhalmozódtak... [Ez] ismeretanyag mellett is e műben elsősorban a több mint négy évtizedes s a j a t n y e l v t ö r t é n e t i k u t a t ó m u n k á m

alapján nyert tapasztalatokra támaszkodtam, az ezek során bennem kialakult nyelvtörténeti képet: általánosítható ismereteket, szemléletet és módszert igyekezvén tükröztetni” — vallja a szerző (9). És ezt a nagy tudásra, biztos judíciumra és pedagógiai céltudatosságra épülő, koncepciózus egyéni alkotó eljárást a mű értékei teljes mértékben igazolják. (Kár, hogy a könyvet csak egyetemi használatra szánta a szerző.)

Az óriás anyagot tartalmazó műben természetesen hiányolhat mindenki egy-két további jelenséget, esetleg csiszolható fogalmazást. Jómagam pl. valamelyest többet foglalkoznék itt is nyelvünk legutóbbi 200–300 évi fejlődésével. Jobban hangsúlyoznám, hogy a nyelvújítást el kellett végeznie értelmiségünknek, mert nyelvünk mint kommunikációs eszköz elmaradt a társadalmi fejlődéstől, a korszerű szellemi élettől és munkafolyamatoktól. Nehézkés is volt, pl. a sok kölcsönző az iskolázatlanoknak gyakran nyelvtörő hangsora és általában motiválatlan fölépítése miatt. — A nyelvtörténet megismerése lehetővé tette, hogy a múlt nyelvi eszközeiből néhányat átemeljenek a jelenbe: így kelt új életre a *hölgy*, a *zordon* szó, az *emlétettem napon* szerkezet. — A felvilágosodás korában a nyugati műveltség hatására elterjedtek a *Horác*, *Virgil*, *Homér* típusú antik nevek; a táblabírói műveltség azonban utóbb kiszorította ezeket. — A közműveltség változása csak nemrég tette lehetővé, hogy az ógörög neveket ne csak latinos alakjukban használhassuk: *Ezópus(z)*, ill. *Aiszóposz*.

Az egyes jelenségeket Benkő Loránd gondosan, szemléletesen, sokoldalúan tárja az olvasó elé. Felfogását akkor is tisztelem, ha nem osztom: pl. most is helyeselném, ha a „tővéghangzó”-nak a toldalék „előhangzó”-jává fejlődését elismernék nyelvtörténet-szeink. — Egyébként azt tagadom, hogy az egyformán főnév és melléknév *okosak*-ból lett hasadással a főnévi *okosok* és a melléknévi *okosak* (160). Szerintem *okosok* a régibb, még közös alak (De ez lehet pusztán sajtóhiba is!) — Rögtön megjegyzem, hogy a szedés mintaszerűen gondos; csak a német *Niebelungenlied* első *e*-jét kell majd törölni (32), s Hutterer könyvének címében a *germanische* szó végéhez hozzáírni a lemaradt *n* betűt (276).

Egészében tehát pompás könyvvel gazdagodott nyelvészeti szakirodalmunk. Türeletlenül várjuk a befejező kötetet.

Tompai József

Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan. 7., átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, Gondolat, 1987., 332 oldal

1. A hetedik kiadást megért grammatika voltaképpen nyelvművelő, népszerűségében páratlanul sikeres *s z a k m a i n é p k ö n y v*; ennek rangján hivatott táplálni „közönségében” az anyanyelvi műveltséget. 1959-i, első kiadásának előszavában az első mondatok egyike így hangzik: „Vajon lesznek-e könyvünknek *o l v a s ó i*?” Ezt a tűnődő aggályt annak idején az a közhiedelem indokolta, hogy a nyelvtan — mint iskolai tantárgy is — nem egyéb, mint a száraz unalom és az anyagtalan elvontság riasztó szabálygyűjteménye, s ezért közérdeklődésre nem tarthat számot.

Azóta azonban bebizonyosodott — hallhatjuk ma gyakran is —, hogy a Kis magyar nyelvtan a maga tudományágazatában a legnépszerűbb „iskolán kívüli” tankönyv. Nem volt ugyanis — s ma sincsen — olyan tankönyv, amely három évtizedig egyfolytában használatos lett volna mozgalmas korszakunkban. A hetedik kiadás pedig — megújított voltában — további évtizedeket ígér hasznos szerepének betöltésére. Megőrizte, sőt növelte súlyát ahhoz, hogy — megújulva — ne csak megmaradjon az érdeklődők (érettségi után továbbtanulók, tanárok, idegen nyelvvel ismerkedők stb.) kalauzájának, hanem illetékes összefoglalója legyen azoknak a tudnivalóknak, amelyeket az anyanyelvi műveltségre vágyó olvasók és tanulók a mai magyar nyelv rendszeréről

elsajátítani kívánnak. Ezt a várakozást a könyv a grammatikakutatás új eredményeinek felfrissítő és okos mértéktartású gazdagításával is táplálja.

Elodázhatatlan is volt ez a szerzői törekvés. Mint ahogyan a harmadik kiadás (1967) módosításait az akadémiai nyelvtan (A mai magyar nyelv rendszere) két kötetének megjelenése (1961 és 1962) követelte meg, akként a jelen 7. kiadást a világszerte új szempontokat érvényesítő nyelvelírás eredményei teszik szükségessé és korszerűvé. A strukturalista, a transzformációs, a produktivista, a generatív, a formális stb. nyelvelemzések sokszor indulatosan is követelték a szemléletváltást ebben az oly nagy hagyományú diszciplínában. A Kis magyar nyelvtan szerzői most a szerteágazó kutatások időtálló szemléleti és tartalmi elemeit építik bele munkájukba. Melyek ezek?

2. Maguk a szerzők tájékoztatnak erről az előszóban (18–9), és indokolják eljárásukat. Az ismertetőnek azonban átengedik a változtatások mérlegelését, azt tudniillik, hogy mi a jelentőségük az újításoknak a nyelvismeret elmélyítése szempontjából, azaz mivel járulnak hozzá a magyar nyelv rendszerének alaposabb megértéséhez.

a) A f o n é m a fogalmának és elnevezésének beiktatását a hangtani kutatások előrehaladása tette szükségessé. A kötet nemcsak egy közbeiktatott fejezet (28–9) révén válik gazdagabbá, hanem annak leírásával is, hogy milyen körülmények teszik indokolttá a különbségtevést a „beszédhang” és a „nyelvi hang” között. Az előbbi ugyanis — konkrét fizikai természetű hangjelenség lévén — egyedi forma, a fonéma pedig jelentésmegkülönböztető értékű, a nyelv hangrendszerének általánosan érvényes tulajdonságú eleme, amelyet a látás számára a betű rögzít. A fonémaismeret ezért a helyesírási rendszer jellegének mélyebb felfogása számára ad fogódzót, de jobban segít a hangtalálkozások megvilágításának megértéséhez is; továbbá a kiejtőmód tudatosításának is fontos eszköze.

A beszédhang és a nyelvi hang különbségtevése azt is lehetővé tette, hogy a szerzők a hangtani rész végéhez (63–6) külön fejezetet illeszthettek bele a könyvbe „A beszédhangok »jelentése«” címmel. Ez a — voltaképpen stilisztikai — tájékoztatás ízelítőt ad a hangszimbolika varázsából. Mintegy záró akkordja a hangtani ismeretek anyagának azzal, hogy érzelmi hatástényezők szemléltetésével is igazolja a hangtani tanulmányok jelentőségét. Egy kis kitérés a hangstatisztika felé (64), valamint egy Aeneis-sor latin eredetijének és magyar megfelelőjének összevetésével is bizonyítja, hogy a művészi szövegalkotás a festőérték esztétikai boltozatát képes ráépíteni a nyers logikumra. A grammatika tanulását vállaló olvasó megkapja kitartásának hangulati jutalmát.

b) A szótani rész a m o r f é m a és a l e x é m a fogalmának bevezetésével gazdagodott (94–6). A betoldásnak kettős indítéka van. Egyfelől ugyanis világosabbá teszi a sz ó l a k szerkezetét azzal, hogy a jelentést az alaktani elemek irányába tágitja ki, másfelől a szótan elejére helyezésével a ragozás, a jelezés, a képzés és a szóösszetétel számára megadja a szükséges előismereteket. A morfeumatikus látásmód segítő többletet ad a helyesírás rendszerének jobb megértéséhez is, amely — tudvalevőleg — morfofonemikus jellegű. — A *lexéma* pedig (megrövidítve az addig szokásos *szótári szóalak* megjelölést) egyúttal a lényegét is pontosabban rögzíti, s jobban elhatárolja egymástól a fonéma és a morféma fogalmát is. A szövelemzés gyakorlatában is hasznosabb szerepet játszik.

c) A mondattani részben testes és nyomós ismeretanyag bővíti a kötetet: a s z i n t a g m a tárgyalása. Fogalmának bevezetése egy viszonylag rövid fejezetben történik (214–6). A görög szakszó jelentése a m o n d a t r é s z általánosabb fogalmával összevetve és ettől megkülönböztetve világosodik meg, mondatábra alkalmazásával pedig szemléltethetőbbé is válik.

Az újítás jelentősége azáltal válik meghatározóvá, hogy az egyszerű mondat (összetett mondatokban a tagmondat) szerkezeti viszonyait elemezve a bevezetett szempontot végigviszi a teljes mondattani anyagon. Hozzásegít a mondatpszövedék szint-

viszonyainak alaposabb megértéséhez azzal is, hogy a többféleképpen értelmezhető „szószervezet” fogalmát váltja föl, s így a mondatrészek szorosabb kapcsolódásából alakuló szerkezetek rendszerét jelenti. Haszna abban is rejlik, hogy a szófajok jellemző bővítményeinek tárgyalásához közvetlenebb segítséget nyújt. Azoknak is kedvez — írják a szerzők a bevezetőben —, akik idegen nyelvet tanulnak, „sőt azoknak is, akik a magyart mint idegen nyelvet kívánják elsajátítani” (18).

Bár csekélyebb jelentőségűnek tekinthető, mégis megemlítendő, hogy a *birtokos személyrag* elnevezés helyett — igazolva ennek a morfémának tudományos átértelmezéséhez — a *birtokos személyjel* szerepel.

3. A szerzők megtartották a fejezetek tartalmának rétegeződését. A grammatikai ismereteken kívül ugyanis — de ezekhez kapcsolódva — rendszeresen járulnak nyelvhelyességi és helyesírási tudnivalók. A módosítások ezeken a területeken is gondos mérlegelés alapján történtek.

A helyes nyelvhasználat témakörében a szerzők a korábbi kiadásokhoz képest néhány szabály megfogalmazásában körültekintőbben járnak el. Példa erre a határozói igenév és a létige társuló használatának fejezete, amely terjedelemben is háromszorosa az előző kiadáséhoz viszonyítva. (Lásd: 160—1.) A fejtegetőbb tálatálmódnak aktuális oka is van: nemrég zajlott le éppen folyóiratunk oldalain vita mind e szerkesztésmód németességnak minősített voltáról, mind a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatáról (a Nyr. 96., 104., 107—8. évfolyamaiban). Szükséges volt ezért a *-va*, *-ve* igenév + létige használatának helyességét indokolni, s fő funkciójának az „állapot-szabály” jegyében játszott szerepét megerősíteni. Kár viszont, hogy az utóbb említett szerkesztésmód dolgában a könyv nem nyilatkozik. Nem tartottam volna liberálisnak az *elégedett volt*, *ez a kérdés megoldott* és hasonló esetek elfogadhatónak minősítését.

Szívesen olvastam volna a szerzők állásfoglalását olyan, újkéletűen terjedő jelenségben, mint az *aki* vonatkozó névmás visszautaló használatának rohamos terjedése csoportra, vállalatra, közösségre, családra stb.-re, pl.: „Azok az egyesületek, akik . . . (helyesen: *amelyek* . . .)”. Inogni látszik a vonatkozó névmás hagyományos használatának egy másik szabálya is: az *ami* névmásnak határozatlan dologra vonatkoztatott használatát egyre erőteljesebben váltja föl az indokolatlanul alkalmazott *amely*, pl.: „Megbeszéltek mindent, amelyet . . .” (helyesen: *amit*). Általánosítva: a *parole* jelenségei ma több esetben lazítják a köznyelvi norma kötelékeit.

Bár nem a „rovat” külön címe alatt szerepelnek a szólások helyes használatára vonatkozó észrevételek, mégis rendkívül fontosak a közölt írtelmek a szólások keverésének, egyéb torzításnak elkerülésére a kibővült sorokban (81).

Ha szükségesnek tartják, alaposabb magyarázatot fűznek egy-egy szabályhoz. Ilyen esetre példa az *őket* személyes névmásforma használatának indoklása 3. személyű tárgyra vonatkoztatva: „. . . ugyanis a *n y e l v t a n i* személyre utal, s így a többes szám 3. személye nemcsak élő személy lehet, hanem valamilyen tárgy, dolog is” (14—5). Ugyanitt egy csekélyebb változtatást látok szükségesnek az *azokat* használatára nézve, amelynek visszautaló alkalmazását erős hangsúly esetén „nem helytelennek” minősítik, pedig ilyenkor kötelező a használata (nem mondhatjuk pl. ezt: „Kiválasztottam néhány könyvet, őket (helyesen: *azokat*) kérem kölcsön.”

Differenciáltabb felfogás érvényesül — az előző kiadáshoz képest — például az idegen eredetű vegyes hangrendű szavak toldalékolásának eseteiben (42).

4. „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1984-ben történt megjelenése éppen idejében adott lehetőséget a szerzőknek arra, hogy ennek szabálypontjaira utaljanak. Ezt azonban csak olyan esetekben teszik — helyesen —, amikor a legalapvetőbb szabá-

lyoknak példákkal együtt társuló tárgyalásán túlmutató szabályokat is idézni és illusztrálni lehetett volna. A terjedelem azonban ezt már nem engedte meg, illetőleg a kérdéses jelenség nem tartozik az alapvető helyesírási esetek körébe.

Annál gondosabban veszik sorra a kiejtéstől eltérő írásbeli — főleg hasonlóságot és összeolvadási eseteket tartalmazó — szóalakok helyes rögzítésének szabályait. Ilyen helyeken egyszerre tesznek jó szolgálatot a helyesírásnak és a helyes kiejtésnek, minden kritikus esetben figyelmeztetve a tanulót a kettő különbségére, megkívánván tőle a kettős figyelmet és fegyelmet az eltérő motiváltságú esetekre vonatkozólag.

A helyesírási tudnivalók a fejezetek végére kerültek, utánuk a nyelvhelyességek. Egymástól való elkülönítésük a nyelviség kétféle aspektusából következőleg kívánatos is. Különbözőségük a normativitás különbözőségéből is természetes módon fakad. Az írásmód erőteljes szabályozottságával szemben a helyes nyelvhasználat szóbelisége kevésbé normalizálható, hiszen az élőbeszéd elemi erejű folyamatai sokkal több változatot hordanak magukkal. Ez a helyzet a kommunikáció végtelen variációs lehetőségeiből következik, és ezek sokkal több eltérést engednek meg a köznyelv közismert általános szabályaitól.

A kötet egy helye rendkívül beszédesen mutat rá erre a kettősségre, mégpedig a magánhangzók időtartamának hangoztatására vonatkozó tudnivalók egyik pontjában (35). Az utasítás ugyanis előírja, hogy bizonyos szavakban a kiemelt magánhangzókat röviden kell kiejteni (az én kiemelésem, Sz. A.): *dicsér, mindig, síma, lakos, posta, kör* stb., másokban viszont hosszan: *kíván, kísér, órs, újság* stb. Ezt az utasítást a helyesírási tudnivalók közé iktattam volna, s itt is azzal a megjegyzéssel, hogy az élőbeszéd nem mindig követi az írás kötelező módját. Ezt az engedményt meg kell tenni a beszédtegyenységek nyilvánvalósága miatt, de a helyes nyelvszemlélet követelményéből fakadólag is. Egyrészt ugyanis minden rádióhallgató tanúsíthatja, hogy a bemondó híradót és képujságot mond; a tanár pedig tanítványaitól póstat és lakost hall; az utca pedig Debrecenben *dicséretet* és *símat* hangoztat. Nemesak a regionális (különösen pedig a nyelvjárási) használat, hanem még a köznyelvi sem követi mindig az írás kívánta időtartamot a közismert normaváltozatok miatt.

A most említett példa persze csak a kákán csomót kereső recenzor árgus szeme pillantása miatt került az ismertetésbe. Hiszen egyéb példát alig is említhetne. Mert egyébként a megemlített nyelvhelyességi — és az előző kiadáshoz képest differenciáltabb — szabályok korrekt fogalmazásúak és rendkívül fontosak.

5. A szoros értelemben vett tartalmi gazdagodáson kívül egyéb elemek is növelik a könyv értékét.

Például a szemléltető nyelvi anyagot a szerzők több helyen kicserélték egyrészt „beszédesebb”, másrészt nemesebb szöveggel, mondattal vagy szóanyaggal. Apróság ugyan, de mégsem indokolatlan változtatás, hogy az idegen szavak elválasztásának módját nem az *extra-profit*-tal (amelyet a HKsz. sem vett fel), hanem az árnyaltabb gondolkodást megkívánó *inter-akció* adattal példázzák. Az irodalmi nyelv szókészletének illusztrálására ezúttal nem pusztán szavakat alkalmaznak, hanem a szótársulást is jobban érzékeltető szövegeket négy klasszikus költőtől; a szakszókészlet jellemzésére a könyv tematikájához jobban illő, nyomdászati és nyelvészeti szóanyagot sorakoztatnak föl. Az idegen szavak sorából kimaradt az *atom* (hiszen emberöltővel ezelőtt is jövevéyszónak lehetett volna minősíteni), helyette a jobban példázó *televízió* szerepel.

A szóhasználat és közmondások kifejező értékét költői szemelvényekben teszik beszédesebbé (78–81). Ugyanez történik az ige vizsgálatának elején, amikor Ady egyik versszakát fölcserélik József Attila két szakaszával, s így kétszer annyi adatot nyernek a szemléltetés számára (101). Az *egyem* vagy *egyek?* szembeállítás helyett itt most az *ígyon* vagy *ígyék?* áll, hogy élesebb legyen az ikes és iktelen ragozás különbsége (lévén

az *egyek* felszólító alak használata ma már eléggé közkeletű). A főnév fajtáit szemléltető négy Arany-sort Petőfinek Az alföld című verséből vett tizenkét sora váltja föl, hogy Illyés Gyula soraival igazolhassák a világ, a létezés, a gondolkodás jelenségeit megnevező szavak kifejező értékét. (Remek találat: költővel magyaráztatni a nyelvtant egy másik költő izzó szavainak érzékletességével.) Hasonló találat: a melléknév fokozásának bemutatására most József Attila négy sora olvasható: ebben a *szép* mindhárom foka szerepel. A személyes névmások pedig Radnóti Kis nyelvtanából mutatkoznak be, a visszaható névmás ragos alakjai pedig a Toldiból emelkednek ki. A birtokos névmás Csokonainak „Az enyim, a tied . . .” kezdetű sorai kísérik kalauzul az olvasót és tanulót. Világosabbá válik a különbség az állító és a tagadó mondat között, amikor a „Nem én kiáltok, a föld dübörög” József Attila-sor helyett két másik jeleníti meg a különbséget, mégpedig nem összetett mondattagokkal, hanem két befejezett mondat: „Én nem fogom be pörös számat. A tudásnak teszek panaszt” (213).

Elismerés illeti meg a szerzőket azért is, hogy könyvükből száműzték a szemléltetésnek rajzos módját. Ezek alacsonyabb felfogóképességűek számára ugyan alkalmas eszközök, de a Kis magyar nyelvtan egész tartalmi világa nem a kezdők, hanem a haladók vagy a középhaladók szintjéhez méretett, s ezért a rajzok túl egyszerűsített változatúak, néha laposak is voltak.

A vázolt módszertani módosulással a könyv rendkívül sokat nyert az *e s z t é t i k u m* javára. Örvideni kell ugyanis annak, hogy a lapos köznyelviség helyett írói remek szövegek szolgálnak példakul, s hogy a szerzők nem vallják azt a felfogást, miszerint a művészi forma eltéríti az olvasó-tanuló figyelmét a célba vett jelenségtől. De még ha így történnék is, a kővér betűs kiemelés kellő erővel téríti vissza az elkalandozó figyelmet a szemnek szóló felhívással. Az emelkedett szöveg pedig magasabb szintre emeli a nyelvi tények gondolati befogadását, hiszen érzelmi hatások teszik világosabbá a jelenségek konkrét funkcióját.

Szende Aladár

Penavin Olga: Bácskai magyar nyelvjárási atlasz. Kiadja a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék, 1988. 165 oldal

Meglehetősen nehéz feladatra vállalkozott Penavin Olga, amikor elhatározta, hogy térképes feldolgozást készít a jugoszláviai Bácska területén élő magyar lakosság nyelvjárásairól. Az atlaszkészítés önmagában is idő- és munkaigényes: a kérdőív összeállításától a helyszíni gyűjtőmunkán át a térképlapok szerkesztéséig, a mű megjelenéséig nagy kitartásra és erőfeszítésre van szükség. A Bácskai magyar nyelvjárási atlasz esetében a feladat nehézsége elsősorban abból adódik, hogy a vizsgált területen a magyar lakosság tájnyelve meglehetősen vegyes. Ennek oka mindenekelőtt a közismert történeti múlt, a mintegy 170 évig tartó török hódoltság, amelynek előzményei a XVI. század elejére nyúlnak vissza.

A szerző könyvének bevezetőjében részletesen leírja a Mohács utáni Magyarország sanyarú sorsát, azt a sötét történeti kort, amikor a Dunán átkelt török seregek „főlegettek, elpusztították a helységeket, kardélre hányták a gyermekeket, rabszíjra fűzték a lakosok százait, ezreit” (17). A pusztítás során Bácska majdnem teljes egészében néptelenné vált. Erről tudósított Verancsics Antal is, aki drinápolyi útján a Dunán lefelé hajózva értesült hajóstársától, hogy „harminc faluban sem lakik annyi ember, mint azelőtt egyben” (18). A török defterek 1553-ban Temerinben 4 fizető, 7 nem fizető; Piroson 4 fizető, 3 nem fizető; Péterváradon pedig 5 adózó házat tartottak nyilván.

A török hódoltság utáni telepítések története külön fejezet a könyvben. Szinte községről községre haladva felsorolja Penavin Olga azokat a fontosabb migrációs folyamatokat, amelyeknek során Bácska területére 1740-től 1908-ig vállalkozó szellemű telepek érkeztek, hogy benépesítsék az elpusztult falvakat, megműveljék a parlagon maradt földeket. A telepítési kötelezettséget vállaló új földesurakon kívül szép számban jöttek és maradtak itt szerb katonák, szökött magyar, szlovák, ruszin jobbágyok. A földbirtokosok, kincstári mérnökök a Felvidékről hoztak magyarokat, szlovákokat, és jelentős számban kerestek itt új hazát németek is, akik a többiektől eltérően külön kiváltságokat élveztek.

1968-ban én is jártam Temerinben, nyelvjárási anyagot gyűjtöttem elsősorban abból a célból, hogy Mészáros Sándor újvidéki történésszel közösen felderítsük a temerini telepítések főbb irányvonalait. A mai nyelvjárási kép alapján megállapítható, hogy ebbe a jelentős nagyságú bácskai községbe palóc tájnyelvet beszélők települtek a Jászságból, Pest, Heves és Nógrád megyéből, a lakosság másik része pedig minden bizonnyal a Dunántúlról költözött át (l. Balogh Lajos: Temerin nyelvjárásáról. Temerin, 1969.). Egy későbbi gyűjtésem során Piros községben konkrétabb történeti dokumentumok is előkerültek: a református egyházközség okirata jelzi, hogy a Tiszaroffról, Tiszaderzsről és Tiszanánáról áttelepült lakosság alapította meg Piroson a református egyházközséget.

Mindennek tudatában kellett hozzáfognia az atlasz készítőjének a nyelvjárási anyaggyűjtő munkához, amely számos nehézséget, buktatót rejtett magában. A különböző vidékről egy faluba összegyűlt magyar lakosság nyelve még másfél, két évszázad után sem integrálódott teljes egészében, az asszimiláció csak részben valósult meg, oly módon, hogy a markáns nyelvjárási jelenségek elhalványultak, illetőleg egy részük általános érvényűvé vált a település nyelvhasználatában. Igen nagy jelentősége volt tehát a bácskai nyelvátlasz készítése során az adatközlők kiválasztásának. A cél minden bizonnyal az volt, hogy olyan adatközlőktől kérdezze ki a szerző a kérdőívet, akik nem a szélsőségeket, hanem a település nyelvjárásának átlagát, a tipikusnak tartott helyi tájnyelvet képviselik. Ehhez járult még több más szempont, például az, hogy Jugoszláviában is gyakori az ingázás, a munkaképes lakosság jelentős része más településre jár dolgozni, ahonnan sok új jelenséget hoznak haza, és a családtagok is akaratlanul átveszik a neologizmusokat (9). Éppen ezért az adatszolgáltatók a helyben születettek és lehetőleg az ott is dolgozók köréből kerültek ki.

Külön problémaként merült föl a vizsgált területen az anyanyelv (a magyar) és a nemzeti nyelv (a szerbhorvát), illetőleg az anyanyelv és a környezeti nyelv (a településen használt más idegen nyelv) interferenciája. Nem meglepő, hogy a kölcsönhatás a grammatikai rendszer egészét, a nyelv genetikai sajátosságát kevésbé érinti. Sokkal erőteljesebb viszont az összefonódás a lexika síkján, a mindennapi élet jellegzetes szóanyaga gyorsan terjed egyik nyelvből a másikba. A magyarok is gyakran használnak szerbhorvát szavakat a beszédjükben: *frizér* 'fodrász', *zadruga* 'termelőszövetkezet', *koncert* 'koncentrált, állati táp', *uverénje* 'bizonylat'. Ezeket a lexikai elemeket a magyar nyelv szabályai szerint toldalékolják: *Emént Pista a zadrugába, kivette a koncertot, kért egy uverénjét, hogy kifizette* (163).

Az atlasz anyagát 39 bácskai településen gyűjtötte össze a szerző. Ezek egy része egynyelvű, itt a kommunikáció eszköze minden szinten a magyar nyelv nyelvjárási változata (7). Szerepelnek azonban kutatópontként olyan vegyes lakosságú községek (városok) is, ahol nagyobb létszámú magyar lakosság él (Piros, Újvidék stb.). A csak kevés magyar lakost számláló falvakat, településeket mellőzte az anyaggyűjtés során. Azért is figyelemre méltó ez a magas kutatópontszám, mert Penavin Olga korábbi nyelvátlaszai — elsősorban a terület demográfiai adottságai miatt — ennél kevesebb kutatópontról készültek. Ez a mostani tehát a szerző egyik legjelentősebb jugoszláviai magyar atlaszvállalkozásának tekinthető.

Az atlasz arculatát, jellegét alapvetően a gyűjtésre kiválogatott címszóanyag határozza meg. A kb. 200 kérdést tartalmazó szóanyag az alábbi témaköröket foglalja magába: az ember és rokonsága, az ember környezete, ruházat, ételek, növényvilág, állatvilág, emberi cselekvések, melléknevek; és nyelvtani térképlapokon még további 38 címszó anyaga található. A konkrét tematikus csoportok főként főneveket vetítenek térképre (*jodrász, koldus, nagyapa, ing, autó, cukor, csallán, szalma, kamra, szövőszék, lepke, sündiszó* stb.), az „emberi cselekvések” pedig igéket (*megy, térdel, pisil, szívnek* stb.). Viszonylag kevés a melléknév az atlaszban, mindössze öt (*hosszú, hűvös, könnyű, savanyú, legszebb*). A nyelvtani lapoknak nevezett térképek viszont jelentős számú paradigmatiszós alak használatát tárják elénk (*őket, levesnek, disznajuk, bírótól, keserűen, emiatt* stb.). Külön említésre méltó, hogy néhány szószerkezet is helyet kapott a nyelvtani témacsoportban (*sok asztal, okosabb Pistánál, Pistának földje, tíz évvel ezelőtt, be van csukva, ő szokott*). Ez utóbbiak közül csak egynek a tanulságát emeljük ki: szinte egész Bácskában a *sok* határozatlan számnév után a főnév többesszámban áll: *sok asztalok*. Valószínűleg szerbhorvát nyelvi hatással magyarázható ez a jelenség: *mnogo stolova*. Néhány technikai jellegű észrevétel a tematikai csoportosítással kapcsolatban: föltehetően tévedésből került az *autó* a „ruházat” témakörbe, a *napraforgó* is inkább növény, mint étel, és talán a *szalmahordó kosár, kaszakacs, cső, barázda, bara, eső*, is a „növényvilág” helyett máshova kíváncszna. Az a tény, hogy a címszavak között szép számmal vannak olyanok, amelyek a Magyar nyelvjárások atlaszában is megtalálhatók, lehetővé teszi az egybevetést, a gyűjtött anyag összehasonlítását más magyarországi nyelvjárások adataival. A térképek alján a címszó magyar és szerbhorvát változatban olvasható.

Ha alaposan áttanulmányozzuk a gyűjtött anyagot, meglehetősen tarka kép bontakozik ki előttünk a bácskai magyar tájnyelvről. Ennek lényegesebb hangtani, alaktani és mondattani sajátosságait a kötet végén 75 pontban külön is összefoglalja a szerző. Egyöntetű, egységes nyelvjárásról persze szó sem lehet egy ilyen történetileg erősen tagolt területen, de azért főbb sajátosságok mégis kirajzolódnak: sok helyütt megvan a középzárt *ē*, vannak *ō*-zók és *i*-zók szigetek, a suksükölés általános, az ikes igeragozáshoz nem ragaszkodnak, az *aki* vonatkozó névmás állatra és dologra is vonatkozhat (*a párna, akibe vót a piz*) stb.

Egy-egy könyv nyomdai előállítására ma már mindenütt sok pénzbe kerül. Egy-szerűbb technikával, de azért a célnak megfelelően jelent meg Újvidéken ez a kiadvány. Egy nyomtatott oldalra két térképlap fért rá; ott ahol térképről leszorult adatok is vannak, csak egy címszó anyaga van egy oldalon. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért célszerűbb lett volna, ha a térképlapok folyamatos sorszámot is kaptak volna, így az idézés és az adatokra való hivatkozás egyszerűbb lenne. És még egy felhasználói kívánság: a kötet végén egy betűrendes szótmutató is nagy mértékben elősegítené az adatok keresését, a gazdag, sokoldalú anyagban való eligazodást.

Örömmel vettük kézbe Penavin Olga bácskai magyar nyelvjárás atlaszát. Az örömünk kettős. Egyrészt nagy nyereség a dialektológiai kutatások számára az, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlaszában néhány bácskai kutatópontja mellett most egy szinte teljes hálózatsűrűségű nyelvföldrajzi feldolgozással rendelkezünk erről a területről. Másrészt örülünk annak, hogy a Muravidék, a baranyai háromszög, a Szerémség, az aldunai székelyek magyar tájnyelvének bemutatása után most egy másik nagy terület feltérképezésére is sor került. Köszönet érte a szerzőnek, és mindazoknak, akik lehetővé tették a kötet megjelentetését.

Balogh Lajos

Magyar névtani dolgozatok. Szerkeszti: Hajdú Mihály. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkuató Munkaközössége. 1—77. szám. 1976—1988

Ez a házi kiadványként előállított és terjesztett, szerény köntösű, világoskék borítójú füzet sorozat 1976 óta jelentkezik a névkuató eredményeivel, párhuzamosan a sárga fedelű Magyar személynévi adattárak sorozatával. A Magyar névtani dolgozatok (= MND) 1988-ban a 77. számmal tart. A megjelent füzeteknek több mint a fele — többé-kevésbé tükrözve a hazai névkuató arányait — helynévi tárgyú. Egy-egy magyar település helynévanyagát mutatja be Juhász Dezső: Nagykörű helynevei (1. sz.), Mészárosné Varga Mária: Bazsi helynevei (6. sz.), J. Szabó Erzsébet: Rákospalota külterületi helynevei (9. sz.), Raátz Judit: Gödöllő helynevei (14. sz.), Henczi Sándor: Salomvár helynevei (33. sz.), Dolák Katalin: Vizsoly helynevei (35. sz.), Maráz László Károly: Fertőd helynevei (40. sz.), Nánásiné Nagyiday Adrienne: Nyáregyháza helynevei (46. sz.), Farkas György: Mogyoród belterülete és határa a helynevek tükrében (51. sz.), Balogh László: Olesva helynevei (64. sz.), uő.: Vitka helynevei (69. sz.) és Boros Edit: Ajka külterületi helynevei (73. sz.). Ezek az adattárak szükségképpen párhuzamosak a megjelent, készülő vagy tervezett megyei földrajzinév-gyűjtemények megfelelő fejezeteivel. Érdemük mégsem korlátozódik arra, hogy megelőzték például a Pest vagy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kötetek megjelenését, illetve kiegészítik, helyreigazítják a húsz évvel korábban megjelent megyei kötet adatait (a Zala megyei Salomvár esetében). A szerzők a többnyire betűrendes adattár mellett a névanyag szerkezeti és jelentéstani tipizálását is elvégzik (jelentéstanon a neveket alkotó közzsók jelentéstani besorolását érve), a hivatkozások szerint főleg Kázmér Miklós Alsó-Szigetköz földrajzi nevei, Benkő Loránd A Nyárad mente földrajzi nevei és Lőrincze Lajos Földrajzi neveink élete című műveinek szempontjai alapján. Több terük van ezenkívül helytörténeti és nyelvjárási ismertetésre, névmagyarázatokra, például arra a bizonyára meglepő közlésre, hogy a kitalált névnek ható *Brügecs* Nyáregyházáról került Fejes Endre Rozsdatemető című regényébe (Nánásiné Nagyiday Adrienne i. m. 12).

Rendkívül nagy — korábban talán nem is tudatosítottuk, milyen nagy — a jelentőségük azoknak a dolgozatoknak, amelyek határainkon kívül fekvő települések magyar helynévanyagát vizsgálják. Csehszlovákia területéről Hegedűsné Marikovecz Katalin: Helynevek Csehszlovákia komáromi járásából (45. sz.), D. Varga László: Deregyő helynevei (61. sz.), Szathmáry József: Királyhelme (Kráľovský Chlmec) és környéke helynevei (76. sz.); Romániából Halász Péter: Magyarfalu helynevei (19. sz.), Lészped helynevei (26. sz.), Ónfalva (Onyest) helynevei (32. sz.), Klézse (Cleja) helynevei (58. sz.), Pusztina (Pustiana) helynevei (68. sz.), Kósa László: Bágy (Bădeni) helynevei (37. sz.), Újvári Béla: Csíkmenaság (Armășeni) külterületének történeti helynevei (48. sz.), Kurtucz Mihály: Kisiratos helynevei (71. sz.); a Szovjetunióból Tóth János: Beregrákos (Rakosino) helynevei (75. sz.). Fájdalmas kénytelenségként vesszük tudomásul, hogy a szerzők nem mindig végezhetek helyszíni gyűjtést és ellenőrzést, így értékes munkájuk eredménye bizonyára nem teljes.

Feltűnhet, hogy a MND füzetcímeiben mindig „helynevek” szerepelnek, szemben a megyei kötetek „X megye földrajzi nevei” címeivel. A terminológiai különbség mögött aligha kell elvi ellentétet keresnünk, bizonyára csak a szerkesztőnek egységes címadásra való törekvéséről van szó. Megbontja viszont az egységet, hogy némelyik dolgozat adattárában a címszó a helynév kiejtett, gyakran nyelvjárási alakja (pl. *Fizesajja*, *Korejásdomb*, D. Varga László i. m.), másutt a normalizált írott nyelvi változat, s ezt követi a kiejtés jelölése (pl. PERJÉS-HÁT, *Pérnyé's-hát*, RÉV-JÁRÁS, *Ri-járás*, Juhász Dezső i. m.). Ezt sem kifogásolhatjuk, hiszen mindkét eljárásnak megvan a létjogosult-

sága, csak keverni nem célszerű őket (pl. HARKÁL-HÉGY KERITTÉSE, de: HARKÁLYHEGY, *Harkál-hégy*, Henczi Sándor i. m.).

Az eddig említett dolgozatok nagy része belterületi neveket, így utcaneveket is tartalmaz. Utcanevekre specializálódott Molnár György: Székesfehérvár utcanéveinek névtani vizsgálata (4. sz.), Urbán Teréz: Nyíregyháza utcanévei (8. sz.), Fülöp László: Kaposvár utcanéveinek névtani vizsgálata (17. sz.), Fekete Edit: Balatonföldvár utcanévei (42. sz.), Erdélyi Erzsébet: Nagykőrös utcanéveinek története 1850 és 1982 között (56. sz.), Boros Edit: Ajka utcanévei (70. sz.) és egy külföldi tárgy, Bura László: Szatmárnémeti (Satu Mare) utcanévei (77. sz.). Az utcanévek tipológiájában a szerzők elsősorban Hajdú Mihály budapesti és orosházi, valamint Péter László szegedi utcanévvizsgálataira támaszkodtak. Minthogy az utcanévadás mai névkultúránk fontos területe, némelyik szerző ezzel kapcsolatos észrevételeket is tesz: bírálja a gyakori utcanév-változtatásokat, a személyekről való utcaelnevezés túlzott mértékét, illetőleg ismerteti a vizsgált terület — Nyíregyháza — védett utcanéveit.

Vízrajzi nevekkal foglalkozik Pelle Attila: Heves megye Tiszával határos községeinek vízrajzi nevei (52. sz.) és egy külföldi, Matijevics Lajos: A jugoszláviai Ferenccsatorna víznevei (23. sz.), ebben szerbhorvát, német és latin elnevezésekről is szó van. Két dolgozatnak alighanem világviszonylatban is egyedülálló a témája: R. Nagy Vera: Helynévvizsgálat négy budai barlangban (5. sz.) és Berényi Zsuzsanna Ágnes: A budapesti Nagyvásártelep mikrotoponímiája (34. sz.). Érdekes, hogy a barlangi elnevezések rendszerezéséhez a szerző Ördög Ferenc Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén című művében, a ragadványnevek tipológiájában talált támpontot.

Rendszerező feldolgozás Ördög Ferenc: Zala megye helységneveinek rendszere (12. sz.) és Koncz Sándorné: Pest megye helységneveinek rendszere (66. sz.). Régi helynévanyagot tesz hozzáférhetővé Hajdú Mihály — Molnár József: Az első magyar térkép helynevei (74. sz.), É. Kiss Sándor: Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye (21. sz.), valamint — sajátos rendszer szerint — Hajdú Mihály: Az 1773. évi Helységnevtár névvégmutató szótára (74. sz.). Az „a tergo” névtárak — amilyen például H. Zikmund Rückläufiges Verzeichnis der Gemeindenamen der Deutschen Demokratischen Republik című munkája (Berlin, 1970.) — több szakterületen is hasznosíthatók, ezért érdeklődéssel várjuk a kezdeményezés ígért folytatását is.

A MND-nak viszonylag kevés füzet foglalkozik személynevekkel, hiszen az ilyen kutatásoknak külön sorozat áll rendelkezésére, a Magyar személynévi adattárak. Egy-egy település névanyagát vizsgálja G. Dombai Mária: Seregélyes becenévrendszere (2. sz.), Kakuk Mátyás: Hangtani változások Kunszentmárton XVIII—XIX. századi családnéveiben (54. sz.), Nyárádnyé Bojtor Rozália: Nagyigmánd személynevei (65. sz.) és határainkon túlról Herényi István: Alsóór genealógiája (24. sz.; ezzel valamennyi szomszéd ország magyar kisebbsége képviselve van a MND-ban). Az irodalmi névadás a témája Vitányi Borbála dolgozatainak: Személynévadás Tömörkény István műveiben (11. sz.), Justh Zsigmond írói névadása (50. sz.), Thury Zoltán írói névadása (55. sz.), Papp Dániel írói névadása (59. sz.) és Hetényi Piroskáénak: Személynévhasználat Petőfi költészetében (29. sz.). A névkultúra szempontjából figyelemreméltó Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna munkája: Napjaink különleges keresztnévdivatja (15. sz.). Névkutatás és frazeológiai kutatás érintkezik Csige Katalin dolgozatában: Személynevek frazeológiai egységeiben (62. sz.). A magyar nyelven túl terjeszti ki vizsgálódásait Haik Rometsch: A magyar, finn és észti belső keletkezésű keresztnévek (53. sz.).

A sorozat szerkesztője gondot fordít arra, hogy a MND ne szorítkozzék a helynevek és a személynevek vizsgálatára. Jelentős anyag látott napvilágot az állatnevek területéről, Nagy Géza: A bodrogi Karcsa állatnevei (22. sz.), továbbá — Ördög Ferenc irányításával — Zala megyéből Knausz Ágnes: Kutya-, ló- és szarvasmarhanévek

Miklósfán (16. sz.), Tóth Éva: Letenye és Sormás kutyanévei (18. sz.), Paulusz Julianna: Szarvasmarhanévek Nagykanizsa környékén (20. sz.), uő.: Nagykanizsai kutyanévek (31. sz.), Biskopics Éva: Kiskanizsai kutyanévek (27. sz.), Tóth Éva—Tóth Mária: Palin, Korpavár, Bagolasánc és Kerecseny kutyanévei (36. sz.), Boha Judit: Páka szarvasmarha- és kutyanévei (39. sz.), Tamás Olga: Kutya-, macska- és baromfinevek Becsehelyen (41. sz.), Horváth Attila: Pölöskefő és Kacorlak kutyanévei (43. sz.), Egyed Mária: Orosztöny szarvasmarhanévei (47. sz.), Tóth Ildikó: Pölöskefő szarvasmarhanévei (49. sz.)* és Kocsis Annamária: Hahóti kutyanévek (67. sz.). Történeti állatnévanyagot mutat be az 1896. évi tenyészállat-törzskönyv alapján Gyergyák Krisztina: Magyarországi szarvasmarhanévek 1895. (63. sz.; a címlapon az évszám hibás). Irodalmi állatnévadással foglalkozik Bukovics Ildikó: Állatnevek Fekete István műveiben (38. sz.).

A tárgynevek feltáratlan területén úttörő érdemű Hajdú Mihály dolgozata: Magyar hajónevek (57. sz.). Kár, hogy a gyakorlati életben oly fontos intézménynevekkel csak két munka foglalkozik: Solymár Imre: Mezőgazdasági termelészövetkezetek nevei Magyarországon (10. sz.) és Antalné Szabó Ágnes: Névírás-szociológia az intézménynevekben (28. sz.); ez utóbbi a nyelvművelés által is gyakran szóvá tett jelenséget tárgyal, a helyesírás szabályainak az intézménynevekben való makacs semmibe vevését. A márkanevek egy csoportját vizsgálja Kovács Zita: Magyar bútornevek (60. sz.). A tágabb értelemben vett, nem csak tulajdonnevekkel foglalkozó névtan körébe tartozik Mollay Erzsébet történeti anyagot feldolgozó munkája: Növénynevek Melius Herbáriumában (44. sz.).

Többfajta tulajdonnevet: személyneveket, állatneveket, helyneveket, címeket és (a tulajdonnév-kategória határán levő) ünnepneveket leltároz Marosi Teréz, Balázs Géza és Várkonyi Ildikó három füzet: Tulajdonnevek a magyar népmesékben (13., 30., 72. sz.). Végül a MND két olyan számát kell megemlíteni, amely nem névanyagot dolgoz fel, hanem szakirodalmat ismertet, illetőleg szakmai tanácskozásról számol be. Hajdú Mihály Keresztnévszótárak repertóriuma című dolgozata (3. sz.) címétől eltérően nem pusztán repertórium, hanem hazai, külföldi és tudománytörténeti kitekintésű, bő bibliográfiai tájékoztató nem is csak szótárszerű művekről. A Névtudományi tanácskozás Kalocsán 1978. július 27. című füzet (25. sz.) Kázmér Miklós, Vörös Antal, Kuczy Károly és Bognár András helynévkutatási tárgyú előadásait tartalmazza.

A MND szerkesztésében Hajdú Mihállyal Juhász Dezső, Ördög Ferenc, valamint egy-egy szám erejéig Bognár András, N. Dezső Márta, Leveles Andrea és Posgay Ildikó osztozott. A szerkesztők gondos munkát végeztek, csupán néhány technikai jellegű fogyatékosagra kell felhívni a figyelmet. Nincs következetesen megoldva a kiejtés szerinti átírás kérdése: *ly* vagy *j*, *x* vagy *ksz* (ez főleg kutyanévekben gyakori), idegen nevek átírása, a hasonulás jelölése stb. Előfordulnak betűrendi hibák, javítatlan sajtóhibák (pontosabban gépelési hibák). — Az utolsó néhány füzet feltűnteti, hogy az OSZK Magyarságkutató Csoportjának anyagi támogatásával készült. Így ennek az intézménynek is köszönettel tartozunk, hogy az értékes és hasznos kiadványsorozat az egyre nehezedő kiadási körülmények ellenére továbbra is eljut az érdeklődőkhöz.

J. Soltész Katalin

* Az eddig felsorolt dolgozatok eredményeit és tanulságait foglaltam össze a Nyr. 110 [1986]. évfolyamában Újabb állatnévvizsgálatok címmel (2. szám, 129—37).

Balázs János

1914—1989

Hetvenöt éves korában váratlanul elhunyt Balázs János nyugalmazott egyetemi tanár. Az általános nyelvészet európai hírű művelője volt — a magyar nyelvtudománynak is több ágában alkotott maradandót; cikkeinek, tanulmányainak, könyveinek sorai bizonyítják óriási anyagismeretét, tudományos felkészültségét, problémaérzékenységét, lényeglátását. Szinte minden frásában adott valami újat, az addigi ismereteken túlmutatót. Sírjánál (március 31-én) Benkő Loránd az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, valamint a Nyelvtudományi Társaság nevében, Lőrincze Lajos barátok, Zsilka János az általános nyelvészeti tanszék nevében búcsúzott az elhunyttól.

Az alábbiakban Lőrincze Lajos búcsúszavait közöljük.

* * *

Benkő Loránd az alkotó tudóst, tudományunk sikeres kutatóját, a lelkiismeretes és népszerű egyetemi oktatót méltatta és idézte fel. Én — a barátok nevében és bizalmából — Balázs Jánosról, az e m b e r r ől akarok most bizonytságot tenni a végső búcsú perceiben. Bizonytságot arról, hogy mivel gazdagította életünket, barátai életét, kisebb és nagyobb közösségek életét, amíg köztünk volt; s mit veszítettünk mindnyájan az ő fájdalmas, korai távozásával. Vagyunk itt néhányan, egykori diáktársai, akik több mint hat évtized óta jó ismerősünknek, barátunknak vallhattuk őt. Én magam ez alatt a hat évtized alatt szinte szakadatlanul kapcsolatban voltam vele; az ifjúság forrongásában, fiatal korunk álmodozásaiban, a meglelt kor józan, néha-néha kifáradó küzdelmeiben; tudományos viták és baráti évődések légkörében, világmegváltó terveket szöve és a pillanat örömeit élvezve.

S ezeknek a találkozásoknak, együttléteknek a légkörét nem kis mértékben az ő színes, gazdag egyénisége, gondolkodásának mélysége, szellemének csillogása, vonzó, derűs embersége határozta meg. Keresem azt a szót, amely leginkább tartalmazza, kifejezi Balázs János egyéniségét, emberi magatartását. Azt hiszem, megtaláltam, legalábbis a magam részére. Ez a szó: a *humanitás*; magyarul: *emberség*; *emberiesség*. Ezek persze nem egészen azonos fogalmak, mert — mint Balázs János fejtegette a rokon értelmű szavakról írott cikkében —: „nincs két szó, amelynek használati köre teljesen egyeznék.” De leglényegesebb vonásaikban mégis megegyeznek ezek egymással. És folytathatnánk a felsorolást: *tolerancia*, *nyitottság*, *megértés*, *türelem*...

Igen, ezek voltak Balázs János emberi magatartásának jellemzői, szilárd pillérei.

Lelki habitusának ezek a vonásai teszik érthetővé, hogy mindenben s mindenkiben először is a jót kereste, s arra törekedett, hogy a szemben álló véleményeket a jó ügy érdekében egyeztesse.

Ez magyarázza, hogy mindig óvakodott a diktatorikus megoldásoktól. Ez óvta meg attól, hogy mások véleményét lebecsülje, semmibe vegye, s hogy egyoldalú, beszűkült legyen érdeklődésében, kapcsolataiban, ítéleteiben.

De — messzebb tekintve — ezek az emberi vonások tették lehetővé, hogy úgy legyen hagyományörző, hogy egyben lelkes és értő megismerője, propagátora az újnak; hogy legyen hűséges fia szülőfalujának, Somló vidékének, Dunántúlnak, hogy szívébe zárja az egész országot, de otthon legyen Európában is. Úgy kutassa Európa szellemi áramlatait, hogy látóköréből egy pillanatra se tűnjön el ez a kis haza . . .

Szellemének, jellemének ezek a vonásai, embersége, emberszeretete, törhetetlen derűje őrizte meg attól is, hogy a tudomány arisztokratájaként elefánttoronyba zárkózzon. Balázs János egész életében k ö z ö s s é g i ember volt. Közösségszerető, közösséggazdagító, közösségformáló, sőt: közösségszervező. Ezért osztoznak most a család gyászában azoknak az intézményeknek, kisebb-nagyobb baráti közösségeknek tagjai, képviselői is, amelyekben Balázs János otthon volt, amelyeknek érdekében tevékenykedett, amelyekhez egész életében hűséges volt.

Tisztelegnek koporsója előtt egykori iskolájának, iskoláknak, első nevelőnknek, az alma maternak öregdiákjai. Búcsúznak az Eötvös Kollégium baráti körének tagjai, annak az európai hírű nagy nevelő intézménynek az üzenetét hozva, amely megtanított bennünket keményen dolgozni, amely a szellem, a tudás erejét, hatalmát hirdette, a szabad kutatás lehetőségeit védte és a szellemi beszűkülés idején is ablakot tudott nyitni Európa felé. S amelynek Balázs János jeles, tekintélyes tagja, széniora is volt.

Itt vannak a gyászolók között a Nyelvtudományi Intézetnek képviselői is. Az egykori legendás szótári osztálynak, az Értelmező Szótár szerkesztőségének még néhány tagja, s bizonyára emlékeznek arra a termékeny időszakra, arra a derűs légkörre, amelyben ez a ma is naponta emlegetett mű megszületett, s amelynek megalkotásában s az emberi, derűs légkör megteremtésében Balázs Jánosnak oroszlánrésze volt.

Elküldte koszorúját a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat magyar nyelvi választmánya is, amelynek munkáját megalakulása óta segítette tanácsaival és szellemes, világos, meggyőző előadásaival. A saját munkájával is példázva, igazolva, hogy a tudományos munka csak nyer azáltal, ha minél több ember részesülhet felfedezéseiben, igazságaiban.

Ezeknek a közösségeknek én is tagja voltam, de kapcsolatunk nemcsak ezekhez kötődött. Az együtt töltött évek, évtizedek közös emlékei, meghitt órái, percei most, a búcsú pillanatában szinte egymásra torlódva idéződnek fel előttem. Felejthetetlen római sétáink például: amikor szinte a gazda büszkeségével, de mindenesetre a szellem emberének örömeivel, a művészet, a szépség, az antik kultúra mélységes megértésével és csodálattal vezetett Róma szép tereire, halmaira; mutogatta történelmi épületeit, magyarázta a fórumot, járta velem a gazdag múltat őrző gyűjteményeket. A vatikáni múzeumban a Laokoon csoport előtt Áprily Esti dalának befejező sorait idézte:

S vércsecsőrű kín csapott rám,
régi kínnal vérrokon,
És a falra sors-sötéten
felkomorlott Laokoon.

Kétszeres idézés volt ez, mert Áprily versével együtt felidézte egyik közös pápai emlékünket, egy Bakonyér-parti sétát, amikor tizenévesen Áprilyt, Adyt, Tóth Árpádot olvastuk, szavaltuk, idéztük egymásnak. Felejthetetlen emlék volt számomra, de ahogy láttam, ő is szívesen gondolt rá.

Tóth Árpád „Gyermekszemekkel” című versét többször is elmondtuk, részleteiben is izlelgettük; élveztük zenéjét, zengését, együttérettünk a fáradt, beteg költővel:

Kerek szemekkel,
Gyermekszemekkel
Ámulni még, mint valaha,

Ha még lehetne,
Be jót tehetne
Szememmel egy vidám csoda.

De nekünk ez a vers csak vers, szép és megható vers maradt, mert még fiatalok, erősek voltunk. Nekünk az a sor szólt, hogy:

Még győzhet, aki fiatal,

nem pedig az, hogy: Hiába vár a drága csodára.

Itt a koporsódnál, a búcsú pillanatában életünkre, életedre visszatekintve bizonyosságot tehetek róla, felejthetetlen barátom, Jánosunk, hogy Te a fiatalság múlásával sem szüntél meg bízni a drága csodában, bizakodtál, hittél eszmékben, emberekben; dolgoztál keményen az utolsó percig. Ezt az emberi magatartást mutathatod fel, adhatod tovább csillogó szemű unokáidnak és azoknak a fiataloknak, akik majd a leendő Magyarország építői lesznek:

Ragyogj helyettem
Te sok gyerekszem,
És szebben mint én hajdanán!

Lőrincze Lajos

Összefogás a magyar nyelv ügyében

V á r a k o z á s o k. A Magyarok Világszövetsége 1989. augusztus 6-a és 10-e között rendezte meg Kecskeméten a VI. Anyanyelvi Konferenciát. A kiket érdekel a magyarság, a magyar nyelv ügye Magyarországon és a határokon kívül, fokozott figyelemmel kísérték az eseményt megelőző hetekben, hónapokban a konferenciával kapcsolatban kifejtett nézeteket, elképzeléseket, elvárásokat. Ezen nem csodálkozhatunk. Olyan időpontban került sor a konferencia megrendezésére, amikor az egész magyar társadalom mozgásba lendült, gyökeres változásokat észlelhattünk mind a politikai, mind a gazdasági szférában. Változnia kellett tehát a Világszövetségnek is: nézeteiben, állásfoglalásában, programjában. Aktív résztvevőjeként szeretnék taglalni néhány kérdést, amely az Anyanyelvi Konferencia munkáját érintené. Politikamentesen, de a politikai konstellációk befolyásoló hatásainak tudatában.

A kecskeméti összejövetelen egyben az Anyanyelvi Konferencia két évtizedét is ünnepelhettük. Ugyanakkor nem volna szabad elfelednünk, hogy van egy Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság is. Sőt 1989. augusztus 25-én Budapesten megalakult a Hungarológus Oktatók Nemzetközi Társasága. Létezik tehát három olyan szervezet, amely célul tűzte ki, hogy nemzetközi szinten kezdeményezze, segítse, összefogja a magyar nyelv és a hungarológiai tudományok tanítását, a kutatási tevékenységet. Elengedhetetlennek tartanám, hogy e három szervezet vezetősége egyezzen meg valamilyen munkamegosztásban. Ha ez nem történik meg, átfedések keletkeznek a tevékenységben, költségtöbblettel is számolhatunk, másrészt sok esetben ugyanazoktól a személyektől várják az aktív részvételt mind a magyarnyelv-oktatásban, mind a hungarológiai kutatásban. Nem hiszem, hogy van akkora emberi, tudományos bázis, amely megengedné a szellemi erők szétforgácsolódását vagy sajátos érdekeken alapuló csoportosulását.

Nézetem szerint sem a Magyarok Világszövetsége, sem a másik két említett szervezet nem folytathat a magyar kormány helyett nemzetiségi politikát, és nem válhatnak összeföveteleik a mindenkori magyar belpolitika küzdőtereivé. A magyar társadalom és a

magyar politikai élet átalakul. Lehet, hogy a jövőben lesz kormánypárt, koalíciós kormány. Az Anyanyelvi Konferencia nem vállalhatja, hogy az éppen aktuális kormányforma kiszolgálója legyen. Alapszabályai szellemében kell ellátnia azokat a feladatokat, amelyeket vállalt, amelyekért áldozatkész embereket tud megnyerni a célok megvalósításához. Ha ez megtörténik, akkor enyhülnek a mindeddig meglévő merev elkülönítési törekvések a szomszéd államokban és a világ különböző részein élő szóránymagyarok helyzetének megítélésében.

A jugoszláviai magyarság úgy gondolkodik, hogy Jugoszláviában teremtsük meg a nemzeti jóvedelmet, tehát ebből kell részesednünk az anyanyelvű képzés intézményeinek fenntartásához, az ország nemzetiségi politikájának gyakorlati megvalósításához. A vitás kérdéseket is a hazai politikai és kormányzervekkel közösen oldhatjuk meg. Hogy ez megvalósítható, működtethető elv, azt az elmúlt évtizedek gyakorlata bizonyítja. Az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete számos akadémiai, egyetemi közötti kapcsolatot tart fenn, melyek keretében a magyartanítás, irodalomtudomány, nyelvtudomány, néprajz, művelődéstörténet területén folyik az együttműködés és közös munkatervek megvalósítása. Egyenrangú partneri viszony alakult ki, amelyet ugyan a kormányközi egyezmények szentesítenek, de lényegét és tartalmát egymás kölcsönös megbecsülése formálta. Azon a nézeten vagyunk, hogy nincs jogunk megterhelni a magyarországi állampolgárokat azzal, hogy adójukból fedezzék a mi szükségleteinket.

A konferenciák sokat tehetnek azért, hogy kicserélhessük tapasztalatainkat. Mindig hallhatunk jó megoldásokról, amit változatlanul vagy a körülményekhez idomítva felhasználhat minden résztvevő. A nemzetiségi körülmények között folyó magyartanítás más-más tantervek szerint történik. A nyelv és nemzeti irodalom azonban közös, tehát volna közös alap is a hatékonyabb módszerek cseréjére, a nemzetiségi irodalmak megismerésére és ismertetésére. Más helyzetben van a magyartanítás a szóránymagyarok esetében. Ezt másként oldják meg pl. Svédországban és másként a nyugati államokban. Ám ennek ellenére gyümölcsöző a felismerések közzététele, mert az elszigeteltség feleslegesen alacsony szinten tarthat oktatási formákat. Ismerem a szóránymagyarok számára készült tankönyveket a Szülőföldünk című kötettől kezdve. Milyen hosszú utat kellett bejárni amíg eljutottunk addig a felismerésig, hogy a körülményekhez kell idomítanunk az oktatás anyagát! És itt is párhuzamosan futott két azonos törekvés: Magyarországon is, Jugoszláviában is azonos időszakban, azonos problémán dolgoztunk. Csak a véletlenek segítettek, hogy egymás munkájáról tudomást szerezzünk.

A k o n f e r e n c i a. Kecskemét városa mindent megtett annak érdekében, hogy a konferencia résztvevői jól érezzék magukat. Jelentős hozzájárulás volt annak a pozitív attitűdnek a kialakulásához, amely jellemezte a konferencia egészét. Persze nemcsak a környezet hatásának tulajdonítható ez. Legalább annyira az is, hogy nem volt jelen előítélet senkivel szemben, semmilyen támmal szemben. Együtt tárgyalhatta a magyar nyelv és irodalom ápolásának, terjesztésének ügyét az amerikai a svéd, a kárpátaljai a jugoszláv magyarral. Tabuk tűntek el. Kijózanodások következhetek be, délibábok oszlohattak el. A párizsi Nagy Pál ismertetője a magyar irodalom fogadtatásáról vagy fordíthatóságáról a világban arra utal, hogy sokszor „egyoldalú a szerelem” a magyar irodalom és az európai irodalmak között. Másrészt Világhy Katalin, aki Magyarország jelenlegi helyzetét ismertette az NSZK tömegtájékoztatási eszközeinek tükrében, azok számára hathatott mérséklőleg, akik túlbecsülik annak geopolitikai jelentőségét, ami ma Magyarországon történik.

Aki odafigyelt, helyesbíthette nézeteit a magyar nyelv tanításával kapcsolatban is. Más magyart tanítani a szomszéd államokban, a több százézeres tömbökben élő magyarság

körében az óvodától az egyetemig, mint a szórványokban. Nem véletlenül említettem a svédországi magyarok képviselőit. Ott az alkotmány biztosítja, hogy ha a tanuló kívánja, tanulhatja anyanyelvét vagy szülei anyanyelvét rendszeres iskolai keretek között. Más a helyzetük azonban a nyugati államok magyar állampolgárainak. Hétvégi iskolák, cserkész-szervezetek, egyesületek, klubok vállalják az anyanyelv ápolását. De vajon anyanyelve-e már a második vagy harmadik generációnak a magyar? Milyen szinten vagy egyáltalán beszél-e még ezek a fiatalok szülei vagy nagyszülei nyelvét? Nem véletlen, hogy Tasnády T. Álmos Belgiumból szorgalmazta egy módszertan elkészítését. Míg Svédországban magyar pedagógusképzés is folyik, a többi nyugati államban rendszerint jószándékú polgárok vállalják a nyelvápolás munkáját. Olyan módszertant követelnek tehát, amely rugalmasan, az alapoktól ismertetné a különböző körülmények között folyó nyelvoktatást.

Saját nézeteimet is módosítottam. Más ugyanis Jugoszláviában a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítása 24 000 általános iskolás és 6000 középiskolás számára rendszeres iskolai oktatásban, teljes osztálylétszámokkal, szakképzett pedagógusokkal, mint ott, ahol ez szabadidő-tevékenység, s a csoportban különböző korú és nyelvtudású tanulók (fiatalok) vannak jelen. A nyelvi táborokban pedig fokozza e tarkaságot, hogy különböző nyelvtanulási területek fiatalságát kell a magyar nyelvre oktatni. Ugyanakkor talán az sem haszontalan, hogy ezzel a gyakorlattal megismerkedtek mások, ahol szintén rájönnek, hogy a nyitottá váló határok korában mennyi haszna van a magyar mint nemzetiségi nyelv tanulásának.

Kézhez kaptuk a nagyon várt, sürgetett új tankönyveket. Sok tapasztalat, felismerés épült be ezekbe. A „Süni kalandjai” óvodásoknak, kisiskolásoknak készült. Az óvodás korúak képeskönyvként használhatják addig, amíg az államnyelv (anyanyelv) írásrendszerének megszilárdítása után a magyar betűket is megtanulhatják. Űn. munkáltató tankönyvet kapnak a gyermekek. Megismerkednek a családtagokkal. Akár ollóval ki is vágathatják a figurákat. Így mozgathatók, szituációkba helyezhetők. Zoli, Panni öltöztethető bábu is lehet. Tehát a könyv olyan módszeres eljárásokat sugall, amely nem lesz terhes a gyermeknek, nem lesz kellemetlen nyűg a nyelvtanulás.

Az idősebb (8–12 éves) korosztályoknak szánták a szerzők az Aranyhidat. Végre egy tankönyv, amelyben a nyelvtan vagy a sérthetetlennek tartott szépirodalom nem riasztja el a gyermeket, aki a magyar nyelvet tanulni akarja vagy ápolni (változtatás szintű) nyelvismeretét! A külseje is vonzó: ábrái színesek, betűtípusa és a betűnagyság olyan méretű, hogy az új grafémarendszer használata ne okozzon gondot az olvasónak. A szerzők megjegyzik, hogy elképzelésük szerint családokban is használhatják, vagy csoportos oktatáshoz. Nem nevezik meg a csoportokat, ezért jelezni kell, hogy az általam említett nyugati nyelvtanítási formákra gondoltak, illetve minden iskolán kívüli nyelvtanítási alakulásra. Nem közhelynek szántam az ábrák megemléztetését. A szerzők abból a felismerésből indultak ki, ami a valóság a szórványmagyarság körében. Az utódok, a gyermekek nem — vagy különböző szinteken — ismerik a magyar nyelvet. Tehát a szókinccs gyarapítástól a szituációteremtésig vagy ismeretközlésig egyaránt funkciót töltenek be. Annál is inkább, mert ha a jelzett oktatási formákra gondolunk, más segédletre nem számíthat a nyelvpedagógus.

Az iménti sommás megállapításom a grammatikáról és az irodalomról ezek didaktikai vagy didaktizáló formáira vonatkozik. Mert van nyelvtan is, irodalom is az Aranyhídban. A nyelvtant azonban a pedagógusnak kell tudnia! Leckénként pontosan kiköveket kezethető, hogy milyen nyelvi szerkezet megerősítését vagy kialakítását irányozták elő a szerzők. Így azonban csak a nyelvtanításban járatos pedagógusok ismerik fel a rejtett feladatokat. Kézikönyv kell, és jó módszertan, ahogy az a konferencián néhányszor el is hangzott.

Az irodalom szintén ilyen rejtetten van jelen. A leckék szerkezetében elsősorban a nyelv zenei elemeinek érzékeltetését szolgálhatja: a helyes artikulációt, beszédritmust, a beszéddallam gyakorlását. A szöveggyűjtemény pedig lehetővé teszi, hogy a nyelvet jól beszélők a szépirodalommal ismerkedjenek meg. Ezzel a szerkezeti megoldással egy heterogén nyelvi előmenetelű csoportban lehetőség van a differenciált foglalkozásra. A fejlett nyelvtudásúak is képességüknek megfelelő ütemben és szinten dolgozhatnak.

L e h e t ő s é g e k. Nem érdemtelenül emeltem ki az új nyelvkönyveket. A sürgető igénnyel is igazolhatom. Ám nyomósabb érv szól a nyelvtanítás mellett. Sokszor elhangzott a nemzeti identitástudat vagy megtartásának szükségessége, lehetősége. Ám vallhatom én magam magyarnak, ha nem beszélem anyanyelvemet? A nyelv, az anyanyelv lesz az és kizárólag az a kommunikációs eszköz, melynek révén a nemzeti kultúra is eljut az egyedhez. Viszont ha ezt nem ismerem, nem vallom magaménak, nem tudok rá büszke lenni, mivel azonosuljak? Egy ország vagy egy nemzet nevével?

Ország és nemzet. Arra is akkor vagyok büszke, ha nevet vívott ki magának a világban. Ezért kísérjük figyelemmel elsősorban a magyar gazdasági változásokat: a gazdaságilag erős Magyarországra oda kell figyelni. A társadalmi változások ehhez teremtsék meg a feltételeket!

A konferencia nem vehetett számba minden eredményt, lehetőséget, ami a magyar nyelvtanítás, irodalom területén megszületett. Folyóirata, a *Nyelvünk és Kultúránk* folyamatosan tájékoztat a magyar művelődési, tudományos, irodalmi és nyelvtanítási eredményekről, kezdeményezésekről. Egy-egy fontosabb kiadványról ismertető is megjelenik. Ám miért ne használhatnánk ki a folyóirat hátlapját úgy, mint a Magyar Nyelvőr vagy a Magyar Nyelv, hogy pontosan tájékoztassuk az olvasót, hol mit adtak ki, mennyibe kerül, ki terjeszti? A Magyarok Világszövetsége létesítsen adatbankot a magyarságkutatási és -tudományi eredményekről, kiadványokról, hogy az érdeklődők hozzáférhessenek minden publikációhoz, bárhol jelenik is meg.

Szinte lelkendeztem az új tankönyveken. Még akkor is, ha ismeretes előttem, hogy Comenius a XVII. században megírta A nyelvek kitárt kapuját, s azóta a tudomány is, a technológia is jócskán fejlődött. A jelenlegi fejlődés a jó tankönyvekhez egyéb segédleteket is lehetővé tenne. Azt fejtegettem, hogy nyelvtudás = identitástudat. Tehát készíttessünk a nyomtatott segédeszközökhöz diasorozatokat, videofelvételeket. Didaktikai célzattal is, művelődési szándékkal is. Bemutatásuk, használatuk nem teszi költségessé a nyelvtanítást, mert ezek a berendezések már a háztartásokban is jelen vannak. Készüljenek komplett nyelvleckék a nyelvi laboratóriumok számára. A kezdeményezést mindenütt a világon örömmel üdvözlénék, ahol magyart tanítanak.

Létezik ilyen kiadvány: Helyesírás — lépésről lépésre. A magyar helyesírási szabályzat programozott változata. Lehet, hogy csak a nyelvészek számára ismert, vagy csak felnőttek használhatják. A mai gyermek keze ügyében azonban ott van a személyi számítógép. Kezelését úgy tanulja meg, hogy videojátékokkal szórakozik. Próbálkozzunk meg azzal, hogy a magyar nyelvtan alapjait, a magyar helyesírást nyújtsuk át neki számítógépes programok formájában. Legyünk szentségtörők, és az áhítattal kezelt területeket játékos, szárazkóztató formában mutassuk be nekik. Így valóban bevonulhat a nyelvtanulás a családba is, sőt érettebb fokon az önálló nyelvtanulásra is megteremtjük a feltételeket.

Sorolhatnám, mert nem teljes a lista. Csak a fontosabb elemeket szeretném jelezni. Így is felmerül a kérdés: vannak-e a megvalósításukhoz felkészült szakemberek? Vannak! Számba kell őket venni s tömöríteni egy-egy program megvalósítására, bárhol élnek is a világban. Ebben látom az Anyanyelvi Konferencia szerepét és feladatát.

Horváth Máttyás (Újvidék)

Az Anyanyelvápolók Szövetsége és a társadalmi megújulás

Beszéd- és magatartáskultúránk sok értékes hagyomány és nemes törekvés ellenére az elmúlt évtizedekben megromlott, a társas kapcsolatok és az emberi érintkezési formák eltorzultak. Sajnos nem csupán a gondolatok cseréje vált nehezebbé, hanem mindenfajta közéleti kapcsolat, így a társadalmi egyetértés is válságba jutott. Politikai vitakultúránk manapság megszámlálhatatlanul és naponta tanúsítja, hogy ezen a téren a kultúráltatlanság, a vitapartner személyében becsmérlő és gyalázó magatartás létező és széles körben érvényesülő társadalmi jelenség.

Ennek felismerésének hírtokában, valamint a Hazafias Népfront Országos Elnöksége mellett működő Beszéd- és Magatartáskultúra Bizottság, valamint a Pedagógusok Szakszervezete kezdeményezésére 1989. április nyolcadikán a Fáklya klubban megtartotta alakuló közgyűlését az Anyanyelvápolók Szövetsége.

Élet-halál harcát vívja a magyarság — mondta bevezető szavaival Bánffy György színművész. Ebben a történelmi korszakban, amikor a gazdaság, a politika, a társadalmi tulajdon, a népszavazás és mindenféle gondolatok keringenek körülöttünk, akkor nem feledkezhetünk meg létünk gyökereiről, azaz a legfontosabbról, az anyanyelvéről, mint a legerősebb kötelékről.

A szövetség kinyilvánítja azt a meggyőződését, hogy az anyanyelv kellő ismerete és igényes használata mindenfajta tudásnak, reformnak, társadalmi-szellemi megújulásnak nélkülözhetetlen feltétele. A szövetség együtt kíván működni minden olyan hazai és külföldi intézménnyel, szervezettel, közösséggel, amelynek tevékenységéhez az anyanyelvi kultúra terjesztése, a magatartáskultúra méltó gyakorlata kapcsolódhat. A szövetségnek tagja lehet minden magyar vagy külföldi állampolgár, aki egyetért annak céljaival, hajlandó ezeket támogatni és a meghirdetett mozgalmakban esetenként kész részt venni.

A szövetség megalapítása nem volt előzmény nélküli. Az anyanyelvi mozgalom a múltban is számtalan országos szervezésű kezdeményezésnek volt gazdája. Íme ebből egy csokornyí: például a Kazinczy-versenyek, az általános iskolások szövegfelolvasó versenye, a középiskolások szépkiejtési versenye (döntője tavaszonként Győrben), az Édes anyanyelvünk elnevezésű nyelvhasználati verseny (döntője őszként Sátoraljaújhelyen), a pedagógusjelöltek kiejtési versenye (döntője tavaszonként Budapesten). Szót érdemel a Beszélni nehéz! körök Péchy Blanka által kezdeményezett, ma Demes László és Miskolczy Margit rádióműsorai által országos hálózattá bővült mozgalma, a szolnoki Versegly Ferenc országos nyelvművelő verseny általános iskolások számára vagy az Árendás közti iskola kezdeményezte Szépen magyarul — szépen emberül szellemi környezetvédő mozgalom, amelynek legfőbb formálójá, alakítójá, gyarapítójá Kállai Eszter tanárnő.

Mindezek és a számtalan anyanyelvi őrző, klubok, a szakkörök mellett, de ezek együttes megjelenése érdekében a szövetség létrehozói felismerték, hogy Magyarországon az anyanyelvi mozgalom a jelenleginél sokkal jelentősebb erőt képviselhetne, ha a különféle kezdeményezések érjesztői, szervezői, terjesztői cselekvési programjuk során munkájukhoz egyeztető fórumot, közös érdekképviseleti hátteret teremtenek.

A szövetség mindazok jelentkezését várja, akik felelősséget éreznek anyanyelvünk jelenlegi állapotáért, annak helyes és kulturált használatáért, az anyanyelv közéleti szerepének és jogának visszaállításáért.

Már az alakuló közgyűlésen több évtizedre való tennivalót soroltak föl az együttműködésre kész érdeklődők. Így például a szövetség hasonnana oda, hogy a pedagógusok alapképzése sokoldalúbb legyen, a beszédművelés óraszámja növekedjék, legyenek anyanyelvi táborok gyermekeknek és pedagógusoknak, a szakmunkásképző intézetekben emelkedjék a magyar irodalmi és nyelvi oktatás óraszámja, legyen nyelvművelő folyóirat

diákoknak (diákok közreműködésével). Sok-sok helyi szervezet létrehozása nélkül — hangsúlyozta D e m e L á s z l ó — a szövetség felülről mozdított szervezet marad. Tapasztalatcserét segítő mozgalomra van szükség. A szövetség ezáltal megtaníthatja járt tagjait és segítheti őket, hogy kellő biztonsággal elsajátítsák és műveljék az anyanyelvi kultúra gyarapításának számtalan formáját és módszereit.

Az Anyanyelvápolók Szövetsége az alakuló közgyűlésen elfogadta működésének alapszabályát, megválasztotta elnökségét. 1989 júniusában a Fővárosi Bíróság 159. számú sorszáma alatt a szövetséget bejegyezte, a Cégbíróság a cselekvési szándék törvényességét megerősítette. Az OTP Budapest V. kerületi fiókjánál a szövetség számlaszáma: 218—98055 13201—9. A személyenkénti évi tagdíj 200,-forint, nyugdíjasoknak és tanulóknak évi 100,— forint, amelyet a fenti számon lehet befizetni. Aki tag szeretne lenni, az felvételét belépési nyilatkozat kitöltésével kérheti. Ezt, valamint bármiféle egyéb tájékoztatást, alapszabályt, munkatervet, a szövetség munkájával kapcsolatos mindenféle információt az alábbi címen lehet kérni: Anyanyelvápolók Szövetsége — Budapest, Belgrád rakpart 24. 1052. Postacím: 1360 Budapest, postafiók 6.

A szövetség elnöke B á n f f y G y ö r g y, társelnökei D e m e L á s z l ó, H e r c e g i K á r o l y, Z. S z a b ó L á s z l ó, főtítkára G r é t s y L á s z l ó.

A szövetség jogi személy, országos egyesületként kíván működni. Elnöksége 1989. június 22-én megtartotta első ülését, amelyen a jelenlévők elfogadták 204 személy jelentkezését és megvitatták a szövetség rövid távú munkatervét.

1989 végén hétszáznál többen tekintették a szövetséghez tartozónak magukat. Az elnökség szeptember végén tartotta soros megbeszélését, majd ezt követően sajtótájékoztatót adott számot az első félévi működés tapasztalatairól, eredményeiről és a további teendőkről.

Maróti István

Emlékezés Péchy Blankára

Születésének kilencvenötödik évfordulóján — halála után egy esztendővel —, szeptember 21-én állták körül sírkövét nyelvészek, tanárok, fiatalok, és halmozták el az emlékező kegyelet koszorúival, virágaival. Két napra rá pedig Győrött, a Xantus János Múzeum pompázó, mégis bensőséges hangulatú barokk termében tartottuk meg — a Művelődési Minisztérium, a Hazafias Népfront, a Kazinczy Ferenc Gimnázium rendezésében — azt az emlékülést, amely ünnepi, egyben szakmai felméréssel tekintette át és mérte föl életművének teljességét.

Az elnöklő L ő r i n c z e L a j o s 1960-ban tanúként írta alá a Péchy Blanka kezdeményezte Kazinczy-díj alapító okmányát. Ez volt a kezdete a ma már közsímnert, országossá terebélyesedett nyelvművelő mozgalomnak.

A mozgalomteremtő színművésről B a g i Á d á m n é tárta föl, hogyan vált benne életre szóló elhatározással az élőbeszéd gondozása, s vált önként vállalt feladatává iskolák, tanárok, tanulók hatalmas tömegeinek, nevelőképző intézményeknek. Nem a hivatalosan elismert szándék játszott ebben főszerepet, hanem Péchy Blanka hallatlan szívóssága, rokonszenvesen erőszakos szervezőmunkája és mozgósító ereje.

Az emlékülés mélyebb — és kevésbé ismert — tényezőket tárt föl a művésznő szellemi tartalékaiból, amelyeknek forrásai írói munkásságában is gyökereztek. Z. S z a b ó L á s z l ó elemezte ebből a szempontból Péchy Blanka regényeit a magyar színészet nevezetes nőalakjairól, nemes stílusérzékkel beszöve ezekbe a maga eszményét a színművészi hivatásról. Graf R e z s ő a publicista Péchy Blankát mutatta be mint korának társadalmi és kulturális eseményeit megjelenítő erejű cikkróját. A háború után újjászerveződő színházi, irodalmi és művészeti életről valós, árnyalt helyzetképet festett.

A színművészbé és íróba oltott nyelvművelő pályáját vázolta Szende Aladár. Egyfelől a nyelvészekkel kötött szoros együttműködést értékelve mutatott rá Péchy Blanka okos beszédművelő stratégiájára, amely megóvta attól, hogy műkedvelő szinten rekedjen meg, és jól körülhatárolt nyelvi jelenségekre — mint a beszéd hangsúlyviszonyai, egyéb prozódikus tényezők — irányítsa tevékenységét. Ezzel frontáttörést ért el, s tette közügyvé programját. Másfelől öntökeletesítő elszántságából eredő pedagógiai alkátát mutatta be, amellyel egyszerre tudott fiatalságot mozgósítani és sikert elérni, mint ezt a „Beszélni nehéz” körök is igazolják.

Wacha Imre ezt mutatta ki, hogy milyen serkentő hatást fejtett ki Péchy Blanka működése a köznyelvi norma tudományos vizsgálatára. A szépkiejtési versenyek ugyanis számos tapasztalattal járultak hozzá a nyelvhasználatot irányítani hivatott kiejtési kézikönyv elkészüléséhez és kiadásához.

A tanácskozást berekesztő Deme László a művésznőtől ránk hagyott örökség gondozására szólította föl az emlékezőket. Művének tömegeket nyelvi tudatra ébresztő, szerteágazó hatását európai műveltségű személyiségének varázsa is táplálta. Az ülés előadásaiból egy Arany János-i embersors bontakozott ki: „Egy éltető eszmévé finomul, / Mely fennmarad s nőttön nő tiszta fénye, / amint időben, térben távozik.” Az iránta való csodálat váltson át elgondolását valóra váltó, eltökélt cselekvéssé.

Sz. A.

A magyar nyelv hete 1989-ben

Nemzet, nemzetség, anyanyelv — ez volt a központi témája 1989-ben a magyar nyelv hete rendezvényeinek, s az ünnepi meghívón is ezzel egybecsengően Kölcsey Ferenc szállóigéjét olvashattuk: „Haza, nemzet és nyelv, három egymástól válhatatlan dolog.” A szervezők pedig azért választották ezt a témát, mivel az utóbbi években egyre gyakrabban és egyre több helyen vetődött fel az ember alapvető jogaként az anyanyelven való megszólalás joga. Ezt a jogot meg kell adni valamennyi ország nemzetségeinek. A magyar nyelv hete eddigi rendezvényein inkább az kapott teret, hogy a határainkon belül élő nemzetségek hogyan élnek ezzel a lehetőséggel. 1989-ben első ízben viszont azt vizsgálták, hogy a határainkon kívül élő magyarság nyelvhasználatát milyen tényezők és hogyan befolyásolják.

Az ünnepélyes megnyitót Egerben tartották április 17-én, s az ünnepi beszédet Pozsgay Imre államminiszter tartotta. A rendezvénysorozat első tudományos előadója Benkő Loránd volt, Nemzet és anyanyelv címmel beszélt a haza és a nyelv kapcsolatáról, fejlődéséről, kölcsönös egymásra hatásáról. Pozsgay Imre megnyitó beszédét és Benkő Loránd előadását e számunk elején teljes terjedelmében közöljük. Az első nap délutánján tudományos ülésszak is foglalkozott az anyanyelv kisebbségi használatával. Az egri tanárképző főiskolán tartott tanácskozás előadói (részben a szomszédos országokból érkeztek) a környező államokban élő magyarság nyelvhasználati gondjait ismertették, elemezték. Balla D. Károly költő a kárpátaljai, Galambos Ferenc a burgenlandi, Guttmann Miklós és Molnár Csikós László a jugoszláviai, Jakab István a felvidéki, Eder Zoltán pedig az erdélyi magyarság anyanyelvének megőrzéséről, az anyanyelvnek a kisebbségi létben betöltött szerepéről tartott előadást.

Az első nap irodalmi műsorral zárult: az egri Gárdonyi Géza Színház rendezett a Magyar Rádióval közösen irodalmi műsort „A megmaradás esélyei” címmel. Ennek díszvendégei voltak Balla László kárpátaljai költő, Dobos László szlovákiai író és Gion Nándor újvidéki író. Czine Mihály bevezetője után budapesti és egri színművészek tolmácsolták műveiket.

A hét többi napjain, sőt még május hónapban is mintegy kétszáz előadás hangzott el Egerben és Heves megyében a helyes nyelvhasználat fontosságáról. Az előadásoknak mintegy 70%-a iskolákban, iskolai könyvtárakban hangzott el, a többi felnőtt hallgatóság előtt főként művelődési házakban, intézményekben, hivatalokban. Jónéhány a központi témával foglalkozott, ezen kívül a gyakorisági lista a következőképpen alakult: nyelv-helyesség, stílus; helyesírás, közéleti nyelv; nyelv és magatartás. Szép számmal voltak vetélkedők; aránylag kevés előadást kértek a nyelvjárások és a magyar nyelv eredete, története témakörökből.

A Heves megyei rendezvénysorozattal egy időben rendezte meg Budapest is a magyar nyelv hetét, s a tavasz folyamán több megye is csatlakozott egy-egy előadás-sorozattal az ünnepi eseményhez, így pl.: Borsod-Abaúj-Zemplén, Szolnok, Hajdú-Bihar megye stb. Az előadótermek falait a hagyományokhoz híven kitágtította a Rádió is; az egri irodalmi műsort felvételtől sugározta, s április 17-e és 23-a között négy alkalommal jelentkezett a szokásos sorozatain kívül nyelvi műsorral. A Magyar Televízió ebben az évben sem készített külön nyelvművelő műsort erre az alkalomra. Valójában ez a korábbi években is így volt, de ideje lenne ezen a gyakorlaton változtatni.

Szűts László

Tanácskozás az élő nyelvről

Az MTA Nyelvtudományi Intézete, az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete együttműködve a Veszprémi Akadémia Bizottság Nyelvtudományi Munkabizottságával, 1988. október 5–6-ig 2 napos tanácskozást rendezett Budapesten az élő nyelvi kutatásokról. A tudományos eszmecsere időszerezését elsősorban az indokolta, hogy az utóbbi években nálunk Magyarországon is jelentős mértékben megnőtt az érdeklődés a hangzó nyelv iránt; különböző kutatóműhelyekben eléggé erőteljesen foglalkoznak a beszélt nyelv problémáival. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében élőnyelvi kutatócsoport alakult (l. Herman József: MNy. 84: 398), amelynek feladata a budapesti beszéd vizsgálata, a nyelv területi változatainak vonatkozásában pedig a nyelvjárásoktól a köznyelv irányába ható egységesítési folyamat nyomon követése. A holtpontról való elmozdulást minden bizonnyal az is elősegítette, hogy az említett csoport az Országos Tudományos Kutatási Alaptól anyagi támogatást kapott a munkaigényes terepfeladatok költségeinek fedezésére és a kutatás technikai bázisának kiépítésére.

Kezdetől fogva kerestük a kapcsolatot Magyarországon és külföldön is azokkal az intézményekkel és egyénekkkel, akik hasonló jellegű feladatra vállalkoztak. A nem magyar nyelvvel foglalkozóktól elméleti és módszertani tapasztalatokat szereztünk, a magyar műhelyekkel pedig szoros munkakapcsolatot alakítottunk ki, többek között a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékével, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Nyelvészeti Tanszékével, továbbá a szegedi egyetemen és a főiskolán tanító kollégákkal, külföldön pedig az újvidéki Hungarológiai Intézettel. A kutatás természetéből következik, hogy szükség van a szociológusokkal való szoros együttműködésre is, a budapesti vizsgálat tervének kialakításában például részt vettek a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársai.

Mivel első alkalommal került sor ilyen jellegű összejövételre, valójában nem lezárt kutatási eredmények bemutatása volt a cél, hanem egymás munkájának a megismerése, ötletbörze, módszertani tapasztalatok gyűjtése és kicserélése. Ennek a jegyében zajlott le a megnyitó is. Imre Samu akadémikus, az élőnyelvi OTKA-pályázat vezetője személyesen nem volt jelen, de írásban elküldött köszöntője a rendezvény létjogosultságáról tanúskodott. Pató Imre, az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének igazgatója pedig a magyarországi kollégákkal való együtt-

működés szükségességét hangoztatta. Úgy tűnik, erre lesz is lehetőség a jövőben, hiszen az MTA Nyelvtudományi Intézete az újvidékiekkel megállapodást kötött, amely szorgalmazza az évenkénti rendszeres kutatócserét, szakmai tanácskozások szervezését, közös kiadványok szerkesztését, előírja, hogy a kutatók kölcsönösen publikálhatnak a két intézmény által kiadásra kerülő periodikákban, gyűjteményes kötetekben. Szeretnénk, ha hasonló jellegű egyezmény jönne létre a többi szomszédos ország magyarságkutató központjaival is, például az ungvári egyetemen nemrég megalakult Hungarológiai Intézettel, a pozsonyi egyetem Magyar Tanszékével, a Burgenlandi Magyarok Kulturális Egyesületével és az államközi kapcsolatok javulása esetén a kolozsvári egyetemen működő magyar kutatókkal.

P a p p G y ö r g y beszámolója még azok számára is nyújtott új információkat, akik rendszeresen járnak Újvidékre, és olvassák a folyóataikat, tudományos közleményeiket. Nagyon rokonszenvesnek látszik az a törekvés, hogy az élőnyelvi kutatásokat minél szorosabban összekapcsolják a nyelvműveléssel. Nemcsak azért van ez így, mert kevesen vannak, akik hivatásszerűen foglalkoznak a magyar nyelv problémáival, minden munkát nekik kell végezniük: oktatni, tankönyvet írni, fordítani, nyelvművelő rovatokat vezetni, szótárt szerkeszteni stb., hanem azért is, mert munkájuk egyik fontos célját éppen abban látják, hogy megőrizzék a határokon kívülre szorult magyar nyelv tisztaságát.

A regionális köznyelvek iránti érdeklődés a Vajdaságban is a nyelvjáráskutatás talaján érlelődött. P e n a v i n O l g a és M a t i e v i c s L a j o s a szlavóniai, a bácskai és a bánáti tájnyelvek leírásával megteremtette az alapot ahhoz, hogy követőik és tanítványaik már az átmenetiség, a bomló nyelvjárás és a sajátos jugoszláviai magyar regionális köznyelv vizsgálatát is napirendre tűzzék. Sajátos nyelvészológiai vállalkozásuk a munkahelyi két- vagy többnyelvűség problémáinak föltárása. Nemcsak a nyelvi vonatkozások kerültek előtérbe, hanem azok az egzisztenciális okok is, amelyek a nemzetiségi nyelv közötti választásnál szerepet játszanak. A gyermeknyelvi kutatások a magyarnak mint környezeti nyelvnek az oktatásához nyújtanak segítséget. Az iskoláskor előtti gyerekek korai kétnyelvűségének ismerete elengedhetetlenül szükséges a magyar nyelv további megalapozásának szempontjából.

K o n t r a M i k l ó s a budapesti köznyelvi vizsgálatok hároméves múltjáról és jövő feladatairól tájékoztatta a résztvevőket. Mint minden újonnan induló munkálatnál, itt is elengedhetetlenül szükség volt alapvető módszertani kérdések tisztázására. Ennek az útkeresésnek az eredménye az azóta már nyomtatásban is megjelent „Beszélt nyelvi tanulmányok” című kötet, amelyben a csoport munkatársai egy-egy konkrét kutatási téma kapcsán igen jelentős mértékben hozzájárultak módszertani elvek és eljárások kimunkálásához (a szövegjegyzés kérdései, intonációs átíratok stb.). A cél többféle: különböző budapesti társadalmi rétegek, csoportok eltérő nyelvhasználatának vizsgálata; a beszédstílusok vizsgálata; olyan adatok felvétele, amelyek lehetővé teszik a nyelvi változások vizsgálatát abban az esetben, ha hasonló felvételek készülnek 10–20–30 év múlva; stb. Az adatgyűjtés szociolingvisztikai interjúk során történik. A tematikát hosszas előkészítő munka után állították össze, ennek ellenére mégsem tekintik véglegesnek, hanem menet közben, a tapasztalatok birtokában is változtatnak rajta. Az adatokat lejegyzés és kódolás után számítógépen tárolják, így lehetővé teszik a gépi elemzést és adatfeldolgozást is.

A beszélt nyelv regionális változatainak kutatásáról B a l o g h L a j o s elmondta, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében elsősorban az OTKA-pályázat anyagi támogatásával folyik ilyen jellegű munka. Elsődleges cél: egy-egy kiválasztott település mai nyelvállapotának leírása, annak a sokrétű változásnak a felderítése, amely a hagyományos nyelvjárás felbomlásával, a regionális köznyelvviség kialakulásával jár

együtt. A kezdeti szövegfelvételek és lejegyzések után már feldolgozó munka folyik. Tanulmányok készültek a Pécs vonzaskörzetébe tartozó Szentlőrinc nyelvállapotáról, a szekszárdi várcsi nyelv és a sárréti nyelvjárás kapcsolatáról, a Kakasdra telepített bukovinai székelyek nyelvi asszimilációjáról, szókészleti vizsgálatok folynak Kőszeghegyalján, a nemzedékek közötti nyelvi különbségek felderítése folyik a Tolna megyei Kísszé-kelyen. Az MTA Nyelvtudományi Intézete a gazdája Magyarországon két nemzetközi dialektológiai munkálatnak: az Európai nyelvatlasznak (Atlas Linguarum Europae) és a Kárpát nyelvatlasznak (Общекарпатский диалектологический атлас).

S z a b ó G é z a, a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola tanszék-vezető tanára a főiskola égisze alatt folyó nyugat-magyarországi régió kutatás eredményeiről számolt be. A vonzaskörzetükbe tartozó területen egy 255 címszót tartalmazó kérdőív anyagát már igen sok településen összegyűjtötték a tanszék tanárai és a tudományos diákkör hallgatói. Ennek segítségével a szókincs változásáról, a nemzedékek eltérő tájshíismeretéről, a nyelvi regionalitás mértékéről készítenek elemzéseket. A lexika mellett a hangtani és az alaktani változások vizsgálata is előtérbe került. Jó kapcsolatuk van a Burgenlandban élő magyarsággal, az ottani nyelvszigeteken is adatgyűjtő, feltáró munkát végeznek.

A mintegy 30 előadásnak még a címét sem tudjuk most itt felsorolni, de azt hiszem, hogy ezek önmagukban is elég jól tükrözik azt a sokféleséget, amely az élőnyelvi kutatásokat jellemzi ma a magyar nyelvterületen. A köznyelv vonatkozásában szó volt szövegek számítógépes szintaktikai elemzéséről, a stilizált beszéddallamokról a *természetesen, hogy* nyelvi alakulatról, a *tudnák ~ tudnék* igei változatok stigmatizált alakjairól. Regionális vonatkozásban pedig előadások hangzottak el a nyelvi regionalitás szintjeiről, a szerkezetkeveredésről, a jugoszláviai magyar nyelv neologizmusairól, a bácskai nyelvjárások és a nyelvi norma kérdéseiről, az őrségi nyelvjárás mai képéről, a bukovinai székely nyelvjárás hangrendszerének változásáról, a magyar nyelv szerepéről a kárpáti nyelvi areában stb. Külön örülünk annak, hogy újvidéki kollégáink közül sokan tartottak előadást, így nemcsak Papp György beszámolójából hallhatunk a kutatási témákról, hanem már konkrét eredményekről is tudomást szerezhettünk.

A tanácskozás folytatása 1989 októberében-novemberében lesz Újvidéken. Minden lízonnal ekkorra már szűkebbre kell szabni a tematikát; célszerű lenne, ha az előadások és a viták egy-egy konkrét elvi vagy módszertani kérdés köré csoportosulnának. Ígéretet kaptunk arra, hogy a tanácskozás anyagát az MTA Nyelvtudományi Intézete nyomtatásban is megjelenteti.

Balogh Lajos

A Nemzetközi Szemiotikai Egyesület IV. kongresszusa

(1989. március 31 – április 6. Barcelona (Spanyolország) – Perpignan (Franciaország))

A szemiotika – mint ismeretes – a jelekkel és jelrendszerekkel, ezek összefüggéseivel foglalkozó tudományág. A szó eredetét tekintve görög, a tudományelméletben általános jelelméletet jelent. Mint J e r z y P e l c professzor, a Varsói Egyetem tanára és a Nemzetközi Szemiotikai Egyesület jelenlegi elnökének bevezető szavaiból kiviláglott, a szemiotikával foglalkozó szakemberek alapvető kutatási területe természetesen a j e l. Jel lehet egy ikon, egy színházi küzdőtér vagy Bábel tornyának ábrázolása, pontosabban szólva és konkrétabb példát hozva, jel lehet egy klasszikus kert szabályszerűen nyírott sövénykerítésének elegáns kiképzése, vagy egy német mester által kialakított csinos és kínosan tiszta belső tér is.

A „L’homme et ses signes” (Az ember és jelei) c. nemzetközi kongresszus szimbolizálta és hagyományosan összehangolta, egy lobogó alá gyűjtötte a különféle érdekeket, célokat, feladatokat képviselő szemiotikusokat.

Jerzy Pele professzor mellett a kongresszus házigazdájának szerepét a fogadó országok — Franciaország és Spanyolország — kiemelkedő tudósai vállalták. A kongresszus tiszteletbeli elnöke *Algirdas J. Greimas*, tényleges elnöke *Gérard Deledalle* professzor volt. Mivel a kongresszust két országban, kettős színhelyen rendezték meg, nemcsak a köztársaság kikiáltásának 200. évfordulóját ünneplő franciák, hanem a spanyolok is besegítettek a szervezésbe. Ez az új megoldás csak részben vált be. A Barcelonába tervezett két nap nem hozta meg a várt eredményt, több előadás elmaradt a szervezőtlenség miatt. Inkább Perpignan jelentette a szakmai rangot.

A franciák nagyvonalúak voltak: a kelet-európai résztvevők számára, így a magyarok számára is elengedték a részvételi díjat, s költségeik fedezéséhez is hozzájárultak. Magyarországról összesen hét meghívott vehetett részt a kongresszuson: *Voigt Vilmos*, ELTE Néprajzi Tanszék, *Büky Béla*, MTA Nyelvtudományi Intézet, *Kálmán C. György*, *Kincses Kovács Éva*, *Angyalosi Gergely* MTA Irodalomtudományi Intézet, *Szöllösy-Sebestyén András*, Budapesti Műszaki Egyetem, Idegen nyelvi Lektorátus, *Tarnay László*, Pécs, Janus Pannónius Tudományegyetem. A felsorolt résztvevők közül Barcelonában adott elő *Tarnay László* A csend szemiotikájáról (On the semiotics of Silence). *Voigt Vilmos* szekcióelnöki teendőket és szervezési feladatokat is ellátott amellett, hogy az 1653-ban kiadott *Apáczai Csere János*-féle Magyar Encyclopaedia szemiotikai vonatkozásait, idevágó fogalmait ismertette (An encyclopedic semiotics in Hungarian 1653.). A nyelvészeti szekcióban kapott helyet *Büky Béla*: Quest-ce revelent les guillemets? (Mit jelképeznek az idézőjelek?) bőséges sajtóanyaggal illusztrált előadása, valamint *Kincses Kovács Éva* Human Voice (Az emberi hang egy szupraszegmentális vonatkozása) című színes poszterének kiegészítését szolgáló előadása. Szerencsés időpontban, a kongresszus közepén, számottevő közönség előtt adhatott elő *Kálmán C. György*: Sign/signals of literariness: sign theory vs. reception theory címmel a szövegelemzés szemiotikai felfogásban elnevezésű szekciójában. *Kálmán* jelelméleti kiindulású dolgozata — szemben a recepcióelméleti felfogással — a jelek és a jelzések szövegbeli szerepével foglalkozott. A szekcióelőadásokat a Lycée Aragoban tartották, a plenáris ülések, a kerekasztalok és a kongresszusi irodák a Kongresszusi Palotában kaptak helyet. Mindennap délelőtt itt találkozhattak a résztvevők, itt kapták kézbe a kongresszusi újság (La gazette du Congres) aznapi példányát a legfrissebb hírekkel és interjúkkal. Tudósítottak a változásokról, bemutatták a világnagyságokat.

A sort *Umberto Eco*, a világhírű író nyitotta meg április 3-án a Kongresszusi Palotában. A Bolognai Egyetem professzora Hamisítványok, eredetiek és azonosságok



(Forgeries, Originals and Identity) című angol nyelvű előadását francia nyelvű vetítéssel illusztrálta. Előadói stílusa, mondandója és látványos kivitelezésű előadása nagy tetszést aratott. A „nem-azonosság” és az „azonosság” filozófiai fejtegetéséből és meghatározásából indult el Arisztotelész és Leibnitz idevágó tézisei nyomán. A kodikológia tényeit és a modern kor hamisításait is felölelő 19 idevágó alaptípust ábrázoló táblázatot állított össze és vetített ki, ezek a tablókat nemcsak szövegesek, hanem — a jelek/jelzések kongresszusának szelleméhez hűen — színesek és tipográfiailag tagoltak, olykor rajzokkal illusztráltak is voltak.

Április 4-én Joseph Margolis, filadelfiai professzor szólt az emberi hang jeltudományi értelmezéséről (The Human Voice of Semiotics). A következő napon Francis Jacques, a párizsi egyetem professzora beszélt a kommunikáció kényszeréről (La contrainte de communicabilité). Az utolsó délelőttön Jerzy Pele, a Varsói Egyetem tanára által vezetett kerekasztal gyűlt össze, hogy az egyes képviselők a szemiotika oktatásáról értekezzenek. A különböző országokban és intézményekben folyó munkáról és problémákról szólt Thomas A. Sebeok (Bloomington, USA), Paul Bouissac (Toronto, Kanada), Antonio Buttitta (Palermo, Olaszország), Gérard Deledalle (Perpignan, Franciaország), José Manuel Perez-Tornero (Barcelona, Spanyolország) és Roland Posner (Berlin, NSZK). Jerzy Pele elsősorban a lengyel kutatásokra, oktatási kérdésekre tért ki, de érintette a kelet-európai országok problémáit is. Nem volt jelen viszont a Szovjetunió egyetlen képviselője sem ezen a világkonferencián. Sok résztvevő maradt távol a keleteurópai országokból, Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia, NDK sem képviseltette magát jelentékenyen. Ott voltak nagy számban ellenben Latin-Amerika képviselői, akik anyanyelvükön, spanyolul adtak elő. Érdekes előadást tartott például Ana Oliveira Brazíliából, aki a kéz és a gesztusok szerepéről értekezett. Az észak-európai országokból szekcióelnöki tisztséget látott el Eero Tarasti, a Helsinki Zenetudományi Intézet professzora, és nagy sikerű előadást tartott a norvég Sven Storelv, a bergeni egyetem professzora. Nikolai Astrup festő képi világát elemezve. Geneviève Cornu, francia előadó Miro képei kapcsán értekezett a festészetben és a költészetben egyaránt felbukkanó jelekről.

Az egész héten át tartó „mamut-kongresszuson” — ez az öslény szerepelt egyébként a barcelonai kongresszusi emblémán — minden délután folytak a szekcióülések, előadások, egyetlen szabad délutánt kivéve, amelyet városnézésre fordítottunk. A kongresszuson szó volt a színházról, a narratológiáról, a szemiotikai szövegelemzésről, az intertextualitásról, a szövegről magáról, irodalomtörténetről, esztétikáról, az egyes művészeti ágakról, mint pl. az építészet, a festészet, a design. Előadtak szociológusok, antropológusok, szociolingvisztikusok, filozófusok, nyelvészek különféle tudományágakban. Jelen voltak pszichológusok, filmes szakemberek, színházi rendezők, az informatikában, kommunikációban dolgozó szakemberek és újságírók.

Perpignan jellegzetes katalán kisváros, a Földközi-tenger Oroszlán-öbölnek nevezett alsó hajlatában terül el, mintegy 100 ezer lakosa van. Vegyes lakosságú, kevert nyelvű település: a franciát és a spanyolt is beszélik. Történelmi múltját tekintve a település már a római korban megvolt, neve Ruscinoként szerepelt. A tájegység innen kapta nevét, amely ma így hangzik: Roussillon. A vidék csak 1659-ben, a pireneusi békével csatlakozott Franciaországhoz. A XIII. században Mallorca királyai székeltek itt, majd a máig fennmaradt kastélyban Aragónia királyai váltották egymást. A város mai neve már 922-ből, egy kódexből előbukkant *Villa Perpiniani* alakban.

Minden kongresszus tartogat meglepetéseket, ajándékokat, kísérő rendezvényeket a meghívottak számára. Perpignanban a nyitó fogadást a Chapelle St. Dominique-ban rendezték meg. Itt nemcsak a kongresszus elnöksége, szervező bizottsága, hanem Perpig-

nan város polgármestere is köszöntötte a megjelenteket. Az egykori templombelső ma hangversenyterem, illetve kongresszusi fogadóterem.

Az előadások mellett az érdeklődők lehetőséget kaptak arra, hogy képzőművészeti kiállításon is részt vegyenek. *Claude Masse* (1934. Céret —) emberi alakokat jelképező fa-, parafa-, raffiaszobrainak különös elrendezése és megformálása nagy érdeklődést keltett. Itt kapott lehetőséget Kincses Kovács Éva, hogy az Emberi hang című színes poszterét paravánra tehesse.

A képzőművészet mellett teret kapott a zene is. A francia kortárs zenéből kaptunk ízelítőt *Jean-Pierre Dupuy* és barátai tolmácsolásában. A műsor első részében Juan Hidalgo: *Palpiti* és Francis Miroglio: *Brut Millesime 1.9.8.4.* című darabját szólalattatták meg. A Claude Viallat festészetéhez kapcsolódó kortárs zene erősen hatott a hallgatóságra. A különleges, formatervezett kék-ezüst-plasztik burkolatú zongorán játszó együttesvezető a gépi-elektronikus zenét és az élőzenét játékosan ötvözte többtétéles kompozíciójában. Az ütőhangszerek, a fúvósok és a vonósok megannyi ötletet, improvizációt, hangzást mutattak be.

A kongresszus egész ideje alatt könyvkiállítás és -vásár állt az érdeklődők rendelkezésére. A Mouton de Gruyter holland kiadó tárgyalat a látogatókkal.

A kongresszus irodájának hirdetőtábláján minden nap megjelentek a legfrissebb információk. Fényképes listát jelentettek meg a Nemzetközi Szemiotikai Intézet tagjairól, amelynek két magyar tagja is van: Voigt Vilmos és Kelemen János professzorok személyében.

Az ember és jelei világkongresszus dokumentációs anyagát minden résztvevő megkapta és magával vihetette. Külön figyelmet érdemelt a *Françoise Caruna* által készített végtelenül egyszerű, de stilizáltságában a sokféle emberi jelet szimbolikusan összefogó, lényegét, esszenciát kiválasztó és felszínre hozó kis tusfigura-sorozata, amely éppen egyszerűségével, hajlékonyságával, humorával ragadott meg. Caruna grafikája: a kongresszus szellemiségének ábrázolása.

A jelekből ítélve a magyar jelenlét nem volt érdektelen ezen a kongresszuson.

A húsz évre visszatekintő (1969—1989) Nemzetközi Szemiotikai Egyesület — francia rövidítéssel az AIS, angolul az IASS — gyökerei tulajdonképpen 1901-hez nyúlnak vissza. A Francia Köztársaság kikiáltása után néhány évvel a francia szemiotikusok megtették az első lépéseket egy nemzetközi szemiotikai egyesület létrehozására, de csak a 60-as években bontakozott ki igazi tevékenységük. Ezt mutatják a különböző országokban megtartott konferenciák. Elsősorban Lengyelországban (Varsó, 1960, 1965, 1968), majd Bloomingtonban és Moszkvában (1962), majd Kazimierz nad Wislában (1966).

A Nemzetközi Szemiotikai Egyesület azonban csak 1974-ben jutott igazán nemzetközi elismertséghez, amikor is Milánóban (Olaszország) megrendezte első kongresszusát. Ekkor már önálló folyóirata is volt, a Párizsban kiadott *Semiotica*. A második kongresszusra 1979-ben Bécsben, a harmadikra Palermóban, a negyedikre Barcelona-Perpignanban került sor. A következő kongresszus minden bizonnyal Berkeleyben (USA, Kalifornia) lesz 1994-ben.

Kincses Kovács Éva,

Új irányzatok a gépi fordításban

1988-ban Budapest több nemzetközi nyelvészeti konferenciának adott helyet. A sort a GLOW (az óvilág generatív nyelvészeinek a konferenciája) indította. Augusztusban került sor az „Eszperantó strukturális és szociolingvisztikai kutatása” c. konferenciára,

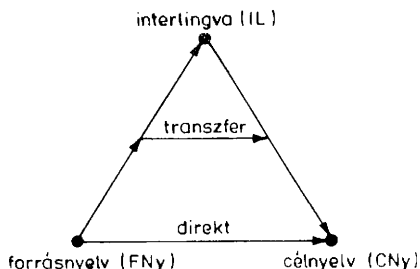
melyet szorosan követett az „új irányzatok a gépi fordításban” c. angol nyelvű konferencia, majd pedig a kétévenként hagyományosan megrendezésre kerülő számítógépes nyelvészeti konferencia, a COLING '88. Az utóbbi még véget sem ért, amikor a magyar nyelvészek gyűltek össze tanácskozásra. Végül az EURALEX lexikográfiai konferencia zárta a sort. Az első számítógépes nyelvészeti konferenciáról kívánunk tájékoztatást adni.

A „New Directions in Machine Translation” című konferenciát a holland BSO szoftver cég és a magyar Neumann János Számítógéptudományi Társaság rendezte augusztus 18–19-én, a MTESZ székházában. A 16 meghívott előadó a számítógépes nyelvészet egyik dinamikusan fejlődő ágáról, a gépi fordításról vázolt helyzetképet. A több mint 100 résztvevőt számláló rendezvényen először átfogó előadások hangzottak el, majd az interlingvális fordítás került sorra. A második napon a szövegelemzés, terminológiai problémák, valamint a gépi fordítás és a nyelvészet kapcsolata szerepelt a programban. Az előadások vaskos kötetben jelentek meg (New Directions in Machine Translation. Szerk.: D. Maxwell, K. Schubert, A. P. M. Witkam, NJSZT-Foris, 1988.).

A témát Vámos T. akadémikus a „Nyelv és számítógépes társadalom” című érdekes, előadása (9) vezette be. Az elektronika új utakat nyitott meg az emberiség történetében, de meg kell tanulni megfelelő alkalmazását — hangsúlyozta —, hogy felkészüljünk az új társadalomra, ahol a számítógépes szakértői rendszerek, ismeretbankok, lekérdező rendszerek a mindennapok részei lesznek, nemcsak egy kiváltságos elit rétegéi.

W. J. Hutchins (Anglia), a közelmúltban megjelent alapos számítógépes monográfia (Machine Translation: Past, Present and Future. Chichester, Ellis Horwood, 1986.) szerzője, az új fejlesztésekről adott átfogó képet és rendszerezést (56).

Hosszú hallgatás után, a 70-es évek végén a számítógépes fordítás nagy lendülettel újból fejlődni kezdett, s az utóbbi években a kutatóhelyekből kilépve sokszor gyakorlati alkalmazást is nyert. Japán szerepe egyre jobban nő Amerikával és Európával szemben. A fordítórendszerek 3 fő csoportba oszthatók: *direkt*, *transzfer* és *interlingvális* (l. ábra).



Az *interlingvális* rendszerben az elemzés eredménye egy logikai nyelven (fogalmi reprezentáció) vagy egy természetes nyelven jelenik meg, amelyből azután kiindul a cél nyelv generálása. Különösen többnyelvű fordító rendszer esetén hatékony ez a megközelítés. Mivel egy tetszőleges fordításban felhasználható logikai IL igen bonyolult, sokszor már korábban megtörténik az átlépés a cél nyelvbe, ez a *transzfer*. Ez szintaktikai, szemantikai és fogalmi szinten mehet végbe.

A megértés és a jó fordítás alapja a nyelv alapvető ismerete, ami morfológiai, szintaktikai és szemantikai kompetenciát igényel. Van amikor az implicit nyelvi ismeret nem elegendő az értelmezéshez, egyértelműsítéshez, hanem nyelven kívüli ismeretek is

szükségesek: a téma (valóság, tények) ismerete, valamint pragmatikai ismeretek. Erre szolgálnak a tudásbázisok vagy ismeretbankok. A mesterséges intelligencia, a szakértői rendszerek, valamint a szemantikai hálók ennek a tudásnak a beépítését teszik lehetővé.

A gépi fordításnak sok problémával kell megküzdenie, mint pl. a szemantikai relativitás, strukturális nemmegfelelés a különböző nyelvek között, metaforák, rosszul szerkesztett szövegek, a lexika komplexitása. A leggyakrabban használt nyelvi modellek: az unifikációs nyelvtan (Kay, 1984.; Schieber, 1985.); a nemtranszformációs elméletek, mint a lexikális-funkcionális nyelvtan, az LFG (Weidner); — az általános frázis struktúra nyelvtan, a GPSG (NASEY); — a Montague grammatika (Rosette, LUTE).

Az előadáson nem hangzott el, de a kiadvány tartalmazza 41 fordítórendszer tömör és aktuális leírását, valamint részletes bibliográfiát.

Ezután következett a kevésbé ismert szovjet és kínai gépi fordítás bemutatása. I. I. Ubin beszámolójából (9) megtudtuk, hogy a Szovjetunióban nagy az igény technikai szövegek fordítására. Az ANRAP rendszer, mely angolból és németből fordít oroszra (a francia fejlesztés alatt van), 1986–87-ben már 800 millió karaktert fordított le nyers formában. A SILOD rendszer angolból, franciából és spanyolból képes oroszra, illetve oroszról ezekre a nyelvekre fordítani. Mivel a teljesen automatikus gépi fordítás problémát jelent, ezért elsősorban fordítást segítő rendszerek, számítógépes szótárak, terminológiai bankok kidolgozására törekszenek.

Dong Zhen Dong röviden ismertette (5) a meginduló kínai kutatásokat, melyek az angol–kínai párra összpontosulnak. A már működő ATRASTOR rendszer transzferre és összetevős, funkcionális-relációs nyelvtanra épül, s mintegy 40 000 szakszót tartalmaz.

A Grenoble-i Egyetem gépi fordítási csoportjának (GETA) a vezetője, Ch. Boitet a két alapvető megközelítés: a transzfer és az interlingvális rendszerek előnyeit és hátrányait vetette egybe (15). Többnyelvű fordító rendszerek esetén célszerűbbnek tűnik egy interlingva beiktatása, hisz kevesebb fordítómodulra van szükség: n nyelv esetén $2n-re$ $n(n-1)$ helyett. A köztes nyelvek függetlennek kell lenniük mind a forrásnyelvtől, mind a célnyelvtől, van szótára és nyelvtana. Az ilyen nyelvek gyakran korlátozottak, emberi nyelv esetén pedig egy nyelvcsaládhoz kapcsolódnak (még az eszperantó is!). Logikai IL megszerkesztése bonyolult feladat. Az interlingvális fordítás — Boitet szerint — információvesztéssel jár, mert a szavak jelentése nem esik egybe, sokszor fordítás helyett körülírást ad, harmadrészt a szövegjelenségeket nem veszi figyelembe.

A transzferes modellt gyakrabban alkalmazzák, mert egyszerűbb. Azonban egyre inkább törekszenek univerzális nyelvtani jelenségek beépítésére. Az EUROTRA például az Európai Közösség 9 nyelvének az egymásra fordításához 72 modul kidolgozását kísérli meg, a szakszavakat központi számozással látva el. Boitet a többszintes strukturális leírás mellett foglalt állást, mely a GETA rendszer alapja. Ez a szükséges információt egy függőségi fába képes tömöríteni.

A japán–angol gépi fordításról szóló előadás (M. Kosaka, USA, 12) egy részen nyelvre (sublanguage), azaz bizonyos témakörben használt speciális nyelvre alapuló fordítást mutat be. Egy résznyelven belül — a szemantikai és szintaktikai korlátozások miatt — a szavak kontextusa könnyebben behatárolható, egyértelműsíthető. Harris modellja alapján (Z. Harris: *A Grammar of English on Mathematical Principles*, New York, Wiley, 1982.) a fordítórendszer egy operátorokra és argumentumokra épülő nyelvtant és szintaxis vezérelte szemantikát használ. Egy, mind angolul, mind japánul kiadott számítástechnikai témájú könyv elemzése meglepő strukturális hasonlóságokat mutat, így ezek az operátorfák szolgálhatnak belső reprezentációra.

Érdekes kísérletről számolt be (6) a bolíviai J. Guzmán de Rojas, az ATAMIRI rendszer kidolgozója: a dél-amerikai ajmara indiánok nyelvét választotta köztes nyelvnek. A már gyakorlatilag működő rendszer elsősorban angolból fordít spanyolra, kihasználva az ajmara formálisan jól leírható szintaxisát. A szerző a rendszer előnyének tartja, hogy könnyen bevezethetőek új nyelvek, sőt egyszerre több nyelvre is lehet fordítani. A transzformációs mátrixokkal definiált szintaxisokról nem közöl részleteket, s a nyelvek különbözőségéből adódó problémák sem jelentkeznek, mert az ajmara szemantikailag nem vesz részt a fordításban.

Az interlingvális fordításnak pregnáns példája a rendező BSO cég DLT (Distributed Language Translation = Osztott Nyelvfordítás) rendszere. K. Schubert, aki már több könyvet jelentetett meg a rendszer kapcsán, jól megszerkesztett előadásban (13) éppen azt a kérdést vizsgálta, hogy a DLT valóban interlingvális, vagy kétszeresen direkt (esetleg kettős transzferre alapul?). A számítógépes hálózatokon keresztül, többnyelvű nemzetközi adatbankok lekérdezésére tervezett fordítórendszer köztes nyelvként nem valami absztrakt reprezentációt választott, hanem emberi nyelvet, mégpedig egy tervezett nyelvet, az eszperantót. Egy fordítórendszer csak akkor tudja teljes mértékben kihasználni interlingvális voltát — vallja Schubert —, ha az önálló, kifejező és szabályos; csak az emberi nyelv teljes kifejezőképessége képezhet valódi interfészt a forrás- és a célnyelv között.

A fordítás 16 lépésben megy végbe. Fontos, hogy a forrásnyelvet és a célnyelvet csak szintaktikailag dolgozzák fel, beleértve a morfológiát is. A szemantikai és pragmatikai feldolgozás minden esetben a köztes nyelven (eszperantón) történik: a szintaktikailag generált alternatívákból az erre a célra létrehozott szakértői rendszer választja ki a környezet szempontjából a legvalószínűbb megoldást. Így nem kell nyelvenként megoldani a szemantikai és pragmatikai egyértelműsítést.

B. Sigurd (Svédország) a többnyelvű SWETRA projektet ismertette (13), mely a svéd és az angol, francia, lengyel, grúz és szamojéd nyelvek között próbál fordítani. A rendszer a GPSG egy változatát, az ún. referenciagrammatikát alkalmazza. A szabályokat közvetlenül DCG-ben (Definit Clause Grammar) lehet írni. A referencianyelvtan különbséget tesz a szó- és szintagmaosztályok reprezentációja és a funkcinális reprezentáció között. Ez utóbbiak szolgálnak interfészül a szemantikához és a logikához.

Ch. Hauenschild (NSZK) a szöveg szerkezet fontosságát hangsúlyozta a gépi fordítás számára (12). A szöveg tematikus strukturáltsága, mely hol hasonló, hol különböző mondatszerkezetekben fejeződik ki, szerinte jobban áttehető egy transzfer rendszerben, mint egy interlingválisban. Fontos tudni a fordítás folyamán, hogy mi maradjon változatlan, és minek kell megváltoznia.

J. I. Tsujii (Japán) a szöveg különböző nyelvek között érvényes interpretációját feszegette (8). Az interlingvákon belül 3 típust különböztet meg: — az IL interpretáció eredménye, — sztenderd nyelv, — az IL szemantikai alapegységek halmaza. Ezeket elemezve, megállapítja, hogy egyik megoldás sem kielégítő. Magas szintű fordításhoz, még ha a témakör eléggé korlátozott is, feltétlen szükséges a szövegen belüli kapcsolatok figyelembevétele, valamint témaspecifikus, nyelven kívüli tudás. Ezért a gépi fordítást össze kell kapcsolni a mesterséges intelligenciával.

A gépi fordítás gyakorlati bevezetésének egyik alapfeltétele az adott területen szükséges szakszavaknak a megléte. Az ismeretrobbanás miatt ez nem is olyan egyszerű. Segítséget a terminológiai bankok nyújtanak. A modern terminológiai bankok felépítését ismertette Ch. Galinski (Ausztria), az ismert nemzetközi terminológiai szervezet, az Infoterm képviselője (14). Az ismeretbankoknak tartalmazniuk kell a terminusokon kívül azok egymáshoz való kapcsolatát (szinonímia, alárendelt fogalom stb.).

Többekben felmerült a kérdés, hogy a DLT rendszerben központi szerepet játszó eszperantó nyelv rendelkezik-e megfelelő terminológiával. Erre a kérdésre adott választ W. Dehler (NDK), a Terminológiai Eszperantó-Központ (TEC) képviselője (11). Bár az eszperantó szabályos szerkezete kedvez a gépi feldolgozásnak, a tervezett terminológia kialakításának, mégis a jelenlegi helyzet nem kielégítő. A kezdeti impulzusokat (Wüster és Drezen mind a terminológiának, mind az eszperantológiának úttörői voltak) az 1987-ben megalakult TEC kívánja továbbvinni terminográfiai bizottságok létrehozásával, szakemberek és nyelvészek együttműködésével.

Úgy látszik, hogy a BSO tevékenysége mások figyelmét is a f ü g g ő s é g i g r a m m a t i k a felé irányította. D. Weidmann (Svájc) egy általa továbbfejlesztett függőségi grammatikát mutatott be (9), mely ergatív nyelvek leírására is alkalmas.

A m a g y a r függőségi grammatika is a DLT hatására jött létre, egy esetleges magyar–eszperantó modul első lépéseként. A magyar nyelv agglutináló szerkezete speciális kihívást jelent a gépi fordítás számára. Prószéky G. vázolt néhány problémát, és a szokástól eltérően nem szavakra, hanem egy morféimákra épülő függőségi grammatika alapjait körvonalazta (13).

Érdekes befejezést jelentett a fordító-pszichológus-író C. Piron (Svájc) beszámolója az emberi fordítás problémáiról, a tipikus hibákról és a detektívmunkáról, amit egy fordítónak néha végig kell csinálni, hogy megfejtse a szöveg fordításkor kiderülő rejtjelmeit (9). Bár kétségeit fejezte ki, hogy ebben a komplex feladatban a számítógépek versenyre tudnak kelni az emberrel, de várja hogy a lexikális ismeretekben segítséget tudnak nyújtani.

P. Sgall (Csehszlovákia), a terület kiváló szakembere foglalta össze a konferencia eredményeit: fontos lépésnek tartotta ezt a jól szervezett eszmecsere, s méltányolta az eszperantó szerepét. Mi is így gondoljuk. A konferencia kötetét pedig ajánljuk mindazoknak, akik szeretnének erről az új területről ízelítőt kapni.

Koutný Ilona

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1990., Nyomdai táskaszám: 18636

Felelős szerkesztő: Lőrincze Lajos

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025–0236

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : A göcseji <i>Csömödér</i> helységtől a Gyimesi-szoros fölött emelkedő <i>Csülemér</i> hegycsúcsig	348
<i>Kicsi Sándor András</i> : Nádiveréb, kásavirág, burján	349
<i>Szűcs Judit</i> : „Áldotta savamat-borromat”	351
<i>Dömötör Ákos</i> : A fehér holló	352

Szemle

Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány alapjai (Ismerteti: <i>Tompa József</i>) ..	353
Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>) ...	356
Penavin Olga: Bácskai magyar nyelvjárási atlasz (Ismerteti: <i>Balogh Lajos</i>)	360
Hajdú Mihály (szerk.): Magyar névtani dolgozatok (Ismerteti: <i>J. Soltész Katalin</i>) ..	363

A Nyelvőr hírei

<i>Lőrincze Lajos</i> : Balázs János	366
<i>Horváth Mátyas</i> : Összefogás a magyar nyelv ügyében	368
<i>Maróti István</i> : Az Anyanyelvápolók Szövetsége és a társadalmi megújulás	372
<i>Sz. A.</i> : Emlékezés Péchy Blankára	373
<i>Szűts László</i> : A magyar nyelv hete 1989-ben	374
<i>Balogh Lajos</i> : Tanácskozás az élő nyelvről	375
<i>Kincses Kovács Éva</i> : A Nemzetközi Szemiotikai Egyesület IV. kongresszusa ...	377
<i>Koutny Ilma</i> : Új irányzatok a gépi fordításban	380

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlaptüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 108 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudomány társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Ára: 27 Ft
Évi előfizetés: 108 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin*, *Szabó Dénes*, *Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai Kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kézikönyv. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,—

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Éder Zoltán: Sylvester Grammatikájának utóéletéről

Bencze Lóránt: „ym fyw nekoed”

Török Tamás: Beszédünk evolúciós lehetőségei — és hanyatlási tünetei

Wacha Imre: A rádióhírek kommunikativitása

Rácz Endre: A behallás jelenségéről

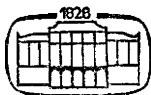
Kemény Gábor: Gondolatok és óhajok a XX. századi magyar nyelvészetben a nyelvművelés és a stilsztika viszonyáról

Tóth Etelka: A Helyesírási kézikönyvtár számítógépes története

F. Kovács Ferenc: A kötéshasználattal kapcsolatos hibák a Népsportban

J. Soltész Katalin: Krúdy Gyula névadása

Kiss Jenő: A nyelvről való gondolkodás egyik fejezete: vélekedések a nyelvjárások jövőjéről



KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Éder Zoltán:</i> Sylvester Grammatikájának utóéletéről	385
<i>Bencze Lóránt:</i> „ym fyw nekoed”	397
<i>Török Tamás:</i> Beszédünk evolúciós lehetőségei — és hanyatlási tünetei	402
<i>Wacha Imre:</i> A rádióhírek kommunikativitása	412
<i>Rác Endre:</i> A belehallás jelenségéről	426
<i>Kemény Gábor:</i> Gondolatok és óhajok a XX. századi magyar nyelvészetben a nyelv- művelés és a stilisztika viszonyáról	435
<i>Tóth Etelka:</i> A Helyesírási Kéziszótár számítógépes története	441
<i>F. Kovács Ferenc:</i> A köztöszóhasználattal kapcsolatos hibák a Népsportban	449

Íróink nyelve

<i>J. Soltész Katalin:</i> Krúdy Gyula névadása	452
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő:</i> A nyelvről való gondolkodás egyik fejezete: vélekedések a nyelvjárások jövőjéről	465
<i>Zilahy Lajos:</i> A társadalmi változások tükröződése a nyelvjárási szóhasználatban ...	468

A Magyar Tudományos Akadémia

Kiadásának

Levárti száma:

F 74429/91

MAGYAR NYELVŐR

113. ÉVFOLYAM * 1989. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Sylvester Grammatikájának utóéletéről*

Az ilyen kiemelkedő, fényesen ragyogó évforduló, mint a mai, mindenképpen az összegezés, a számvetés igényét kelti fel bennünk. Azért ha Sylvester Grammatica Hvngarolatinája a magyar nyelv felfedezését jelentette, én ebben az ünnepi órában megkísérlem Sylvester nyelvtana felfedezésének történetét vázlatosan előadni, mégpedig a külső történet keretében a belső történetre irányítva a figyelmet. Arra a folyamatra tehát, amelynek során a kutatók — literátorok és nyelvészek — lépésről lépésre haladva, bemutatták a mű egyes részeit, kibontották alkotó elemeit, megvilágították rejtett értékeit, föltárták belső összefüggéseit, hogy azután napjainkban a rész kutatások eredményeit összegezve és újakkal kiteljesítve állítsák eléink a mű páratlan jelentőségét. A sylvesteri grammatika utóéletét próbálom tehát áttekinteni, azt amit az olaszok a könyvek *fortuná*-jának neveznek. Magyar viszonylatban és épp az első, Magyarországon nyomtatott könyv esetében ez a szó nem annyira szerencsét, hanem inkább viszontagságot, legjobb esetben forgandó szerencsét jelent.

1. Ennek a fortunának ugyanis mindjárt a kezdete baljós, mert gyászok voltak az idők, amelyekben a mű megkezdhetette volna utóéletét. A grammatika nyomdai munkálatai — bátran mondhatjuk: Sylvester városában — előszavának keltezése szerint 1536 végén kezdődtek, és címlapja tanúsága szerint 1539. június 14-én fejeződtek be. Két évvel utána következett be az országos méretű katasztrófa, Buda eleste, amely a szellemi életet is megbénította. A háborús idők nem kedveztek sem a könyvnyomtatásnak, sem a könyvterjesztésnek. Így történt, hogy a grammatika példányai egy ideig ott porosodtak Nádasdy kamrájában, majd hosszú időre, csaknem végleg, nyomuk veszett. Két és fél évszázad múltán adott hírt és rövid ismertetést a máig is egyetlen fennmaradt példányról Weszprémi István, Debrecen orvosa, író, a XVIII. század második felének tudós polihisztorja.

„A leg-régibb Magyar Grammatikáról” című cikkét előbb, 1792-ben a kassai Magyar Museumban jelentette meg, majd a „Magyarországi öt különös elmélkedések” címet viselő, Pozsonyban, 1795-ben napvilágot látott kis művelődéstörténeti kötetébe vette fel. Weszprémi egyrészt a grammatika könyvészeti leírásával foglalkozik, másrészt Sylvester pályafutását mutatja be, külön is méltatva sárvári működésének és a grammatika létrejöttének indítékait, nem felejtkezve el Nádasdy Tamásnak érdemeiről sem. Weszprémi nem volt nyelvész (nem is volt szándékában, hogy a grammatika nyelvészeti elemzésébe fogjon), mégis érdemes elolvasnunk, amit e vonatkozásban papírra vetett, mert végül is ez Sylvester nyelvtanának első nyelvészeti érdekű jel-

* Sárváron a Sylvester János Könyvtárban 1989. június 14-én, a Grammatica megjelenésének 450. évfordulóján tartott előadás némileg rövidített szövege.

lemzése: „Nem ereszkedem én most olly mélyen belé, hogy Sylvester János a Magyar nyelvet e Grammatikájában rend/d/el minémű Regulákba szedte és foglalta légyen össze; mert az itten célonon kívűl igen sokra terjedne ki. Méltó volna ezt a drága ritkaságú Könyvet újra ki-nyomtattatni. Nyelvünkre, sőt egyéb okokra nézve is, sokat lehetne belőle tanulni, annnyival is inkább, hogy széllyel ez írásában nyilvánvalóvá tette, hogy a Magyar Nyelvnek melly nagy szoros megegyezése légyen a Zsidó nyelvvel, és példákkal egyszersmind meg is mutogatja azt; azomban még a Görög nyelvből is a tekintetben sok dolgokat világosít meg. Egész gyönyörűség ezt a Nyelvünkre tartozó régi írást megolvasni; amellyből világoson ki lehet még azt is hozni, hogy senki egy valószínű Magyar Grammatikát nem írhat, hanem ha a Zsidó és Görög nyelveket jól érti; sőt kevés igazítással ebből lehetne egy jó féle Magyar Grammatikát, a mi időnkhez képest kevés munkával alkalmaztatva, a Magyar Haza számára készíteni” (i. m. 86).

Abban kora felfogása és a protestáns nyelvtani hagyomány nyilatkozik meg, hogy oly fontosnak tartja nyelvünknek a héberrel való összevetését. Viszont a lényegre tapint rá akkor, amikor azt emeli ki, hogy Grammatikájában Sylvester a magyar nyelvet *rend/d/el*, vagyis rendszeresen regulákba szedte, szabályokba foglalta. Nyilvánvaló továbbá, hogy Wespri a műben magyar nyelvtant látott, s azt igen magasra értékelte. Legnagyobb tette mégis az marad, hogy egyáltalán hírt adott róla, s ezáltal az esetleges elkallódástól megmentette.

Épp e híradás indította Kazinczy Ferencet arra, hogy a mű nyomába eredjen és kiderítse, amit Wespri nem árult el, hogy az egyedülálló ritkaság Debrecenben Sinai Miklós református tanár birtokában van. Sinai a kincset féltékenyen őrizvén, Kazinczy csak másolatát kaphatta meg, azt is csak hosszas — három évig tartó — huzavona után. Ennek alapján tette közzé újra a grammatikát — mint a bibliográfiákban, köztük a Nagyné Piroska Lilla által nagy gondnal összeállított Sylvester János Bibliográfiában (Sárvár—Szombathely, 1987.) is olvasható — az 1808-ban Pesten megjelent Magyar Régiségek és Ritkaságok I. kötetében.

Kazinczy a grammatika elé 20, illetőleg 24 lapnyi bevezetést írt. Wesprihez hasonlóan először könyvészetileg ismerteti a művet, majd részletesebb életrajzot közöl, ő is ecsetelve Sylvester sárvári tartózkodásának és benne Nádasdy szerepének a jelentőségét. Nyelvészeti elemzésre Kazinczy sem vállalkozott, hacsak a grammatika egyes részeihez fűzött, korabeli vitás nyelvhelyességi kérdéseket boncolgató lapalji jegyzéseit nem számítjuk ide. Ellenben lényegre törően utalt Sylvester világképének s egyben nyelvszemléletének kétágú gyökerére, Erasmusra és Melanchtonra, és tömören körvonalazta Sylvesternek a magyar nyelvtanításban betöltött úttörő vállalkozását. A vonatkozó rész így szól:

„Erdősi valóban egyike vala nemzetünk legtiszteltebb Hérosainak . . . a szeretetre-méltó Melanchtonnak és Erasmusnak indult el nyomdokain, s egész élete azon dicső tárgynak volt intézve, hogy a Szépnek tudományát, melly a Jóéval és Igazéval mindég *együtt jár*, vagy inkább ezeket mindég *megelőzi*, Hazánkban virágzatba hozhassa. Ő vala az, aki kilesvén nyelvünknek tulajdonságait, mellyet őelőtte senki nem merészlett . . . annak törvényeit . . . tudományos rendbe szedte.”

Kazinczynek mindenképpen elévülhetetlen érdeme, hogy kiadásával Sylvester nyelvtanát közkinccsé tette. (Ehhez képest viszont feltűnő az a

mintegy félévszázadnyi szünet, amelyben a szakirodalom nem tart számon Sylvester grammatikájáról szóló egyetlen írást sem. Lehetetlennek kell azonban tartanunk, hogy pl. az 1810 és 1860 között működő nyelvtanírókra egyáltalán ne hatott volna ez a mű. Ennek felderítésére további kutatásokat kell kezdeményezni.)

2. Új fejezet nyílik viszont a sylvesteri grammatika utóéletében Toldy Ferencnek *Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum*. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig (Pest, 1866.) című kiadványával, amely megelevenítette a régi magyar nyelvtanok iránti érdeklődést s különösen a Sylvester nyelvтанával való foglalkozást. A múlt század utolsó két évtizedéből két tanulmányíró nevét emelem ki ebben a vonatkozásban: Jancsó Benedekét és Szegedy Rezsőét. Annál is inkább, mert az újabb szakirodalom — kissé leegyszerűsítve a dolgot — szembeállítja egymással őket (Balázs: *Sylv.* 189. és nyomában Szathmári: *Régi Nytan.* 90.) mégpedig azon az alapon, hogy a *Grammatica Hungarolatinában* Jancsó kizárólag magyar nyelvtant, Szegedy viszont csupán latin nyelvtant látott volna.

Jancsó Benedek „Erdősi János nyelvészete” című írása (1879., kötetben: uő., *Magyar nyelvtudománytörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból*. Bp. 1881. 25—61) Sylvester nyelvтанának első tüzetesebb elemzése. Amellett azonban, hogy a szerző pongyola, terjengős stílusa próbára teszi az edzettebb olvasót is, és csapongó gondolatmenete miatt mondanivalójának lényege nehezen ragadható meg, eszmefuttatásában a találó megfigyelések gyakran téves állításokkal keverednek.

Sylvester grammatika-meghatározását — „A nyelvтан a helyes beszédnek és írásnak a legjobb költők és írók tekintélyére alapozott tudománya” — fejtegetve például helyesen mutat rá arra, hogy e meghatározásban „a reneszánsz férfiai által megjavított grammatika képe lebegett előtte”, ugyanakkor viszont művét félreértve állítja azt, hogy Sylvester „egy élő nyelv grammatikáját írta”, vagyis a magyar nyelv nyelvтанát alkotta meg, s indokolatlanul és anakronisztikusan kéri számon tőle az élő nyelvhasználat normatív szerepének hiányát. Egy helyütt azután elbizonytalanodik, és maga vonja kétségbe alapgondolatát: „Ezek után [Sylvester] megkezdte a declinatiók tárgyalását, de itt tulajdonképpen alig tesz mást, mint felsorolja a latin declinatiókat szóról szóra, éppen úgy mint (a) latin grammatikák szokták tenni, úgyannyira, hogy ezt látva, hajlandó az ember azt hinni, hogy nem is magyar, hanem egyenesen latin grammatikát ír” (42).

Egy másik nyilatkozatából pedig az világlik ki, hogy teljesen tévesen értelmezte Sylvester nyelvтанát és nyelvészeti munkásságát: „Volt alkalmunk látni, hogy Erdősi nyelvтан, melyet ő gyermekek számára írt, korántsem gyakorlati nyelvтан és legkevésbé való gyermekek kezébe, mert Erdősi amely kitűnő nyelvész a maga kora és tudománya korbéli állásához képest, épp oly rossz grammatikus még a korabeli grammatika állásához képest is” (46). Éppen ezért végső következtetése sem állja meg a helyét: „Végig tekintettünk Erdősi nyelvтанán, láttuk hibáit és érdemeit, láttuk, hogy műve csak az út-törés, a kezdés érdemével bír, láttuk, hogy nyelvünk egyetlen kérdését sem oldja meg [!], sőt távol áll attól is, hogy jelét adja nyelvünk sajátos szerkeze-te megértésének — láttuk, hogy a latin nyelv grammatikájának nyügeiből nem tud s talán nem is akar kiszabadulni — és mégis dicsérve, sőt büszkén emlé-keztünk meg Erdősi nyelvtudományosságáról” (56).

Am még Sylvesternek, a nyelvésznek értékelésében sem találja fején a szöveget. Ezt állítja ugyanis: „Erdősi mint nyelvész különösen három nyelvészeti álláspontjára tartozó dologért érdemli teljes méltánylásunkat — 1. mint összehasonlító nyelvész, 2. mint etymológus, — 3. mint nyelvművelő—nyelv-újító. E három tulajdonság az, mely egy valódi nyelvésznek ismertető jele.” Tegyük még hozzá, hogy e három tulajdonság taglalása során Sylvestert mint összehasonlító nyelvészt méltatva, tárgyi tévedést követ el, ami arra mutat, hogy Sylvester szövegét felületesen olvasta el. Szerinte ugyanis Sylvesternél „nem találkozunk nyelvünk orientális voltának hitével s ami ezzel szoros kapcsolatban van, a héber nyelvből való származással — az ő szelleme még nincs elfogódva ebben a rokonsági theoriában, ő még nem csúri-csavarja a nyelv tényeit e rokonság igazolására. Ő csupán csak hasonlít a héber nyelvhez, de egyebet e hasonlításnál nem tesz” (59). Ezzel szemben a valóság az, hogy Sylvester igenis rokonnak tartotta a hébert. A tárgyas ragozás fejtegetése után a héberben hasonló jelenségre bukkanván, így nyilatkozik: „Quae res manifestissime ostendit, magnam nostrae linguae cum sacra illa, nimirum Hebraea esse affinitatem ut autem id cunctis sit manifestum nostram linguam cum Hebraea hic quoque coniungemus”. Magyarul: „Ez a dolog igen világosan mutatja, hogy nyelvünk szoros rokonságban áll ama szent nyelvvel, a héberrel, s hogy pedig ez mindenkinek nyilvánvaló legyen, nyelvünket itt a héberrel együtt is ragozzuk.”

3. Nem meglepő, hogy Jancsó cikke éles kritikát váltott ki, igaz csupán két évtized múltán. Szegedy Rezsőt ugyanis Jancsó tévedései készítették arra, hogy megírja a maga elemzését Sylvester nyelvtanáról (EgyPhilKözl. 1899: 40—53; 129—141). Szegedyt a mai szakirodalom elsősorban úgy tartja számon — ahogy erre már utaltam —, mint aki azt vallotta, hogy Sylvester nyelvtana latin nyelvtan. Valóban ezt vallotta, de ez a tétel tanulmányának csupán — a Jancsó állításával polemizáló — kiindulópontja.

Mindenekelőtt felteszi a nevezetes — s azóta ismételten elhangzott — kérdést: tulajdonképpen milyen nyelvtant akart Sylvester írni? S Jancsóval szemben leszögezi: tulajdonképpen latin nyelvtant írt. Két érvet hoz fel állítása mellett. Az egyik a grammatika előszavából való, amelyben Sylvester — mint jól tudjuk — kifejti, hogy valamely idegen nyelvet csakis az anyanyelv alapján lehet és kell tanítani. „Teljesen felesleges lett volna Sylvesternek ezt a gondolatot az előszóban fejtegetni — így folytatja Szegedy —, ha nem az idegen nyelv grammatikáját nyújtja”, tehát „magyar tanuló ifjak számára írt latin nyelvtant, és így annak szabályait a magyar nyelv doctrínáival akarta megvilágítani” (43). Ez magyarázza meg nyelvtanának egész berendezését, s ehhez kapcsolódik Szegedy másik érve: „Ha [Sylvester] valamely nyelvtani jelenségről szól s nem teszi ki, hogy melyik nyelvre vonatkozik mondanivalója, akkor mindig a latin nyelvre illik...; ellenben ha oly jelenséget tárgyal, mely a magyar nyelvre vonatkozik, akkor mindig kiteszi külön: *in sermone nostro* [= nyelvünkön] vagy *in lingua patria* [= a hazai nyelven]; az előrebocsátott főszabály mindig a latin nyelvre vonatkozik, s csak azután, mintegy jegyzetképpen következnek a magyar nyelv eltérései a latin nyelvhasználatról” (43). Ebből következően Szegedy azt tartja, hogy „Sylvester grammatikájának ismertetésében el kell választanunk a latin grammatikát a magyartól: egészen más szempontok érvényesülnek az elsőnek, mint a másodiknak a méltatásánál” (45). És így is jár el.

Ami a latin grammatikai részt illeti, azon a nézeten van, hogy „Sylvester latin grammatikájával semmi újat nem nyújtott: az egész csak reproductioja azoknak a szabályoknak, amelyek a XVI. századig el voltak terjedve” (45). Ami pedig forrásait illeti, úgy találja, hogy leginkább Donatusból merített: „Sylvester egész latin nyelvtana alig más, mint Donatus nyelvtanának egy kissé szabadabb reproductioja”, ezért „ha Sylvester latin grammatikájának viszonyát forrásaihoz pontosan meg akarjuk határozni, nem is kell annyira az egyezéseket Donatussal keresni, hanem rövidebb úton érhetünk célt, ha az eltéréseket feltüntetjük s azokat magyarázzuk” (46). Ezt a sajátos elemzési módszert ezúttal nem követhetjük nyomon, egy érdekes eredményét mégis kiemelhetjük, mindjárt az elemzés kezdetéről. Mint ismeretes, Sylvester a grammatika — már idézett — fogalmának meghatározásával kezdí nyelvtanát, s Szegedy rámutat arra, hogy ilyen definíció az ókori grammatikusoknál nem található, sem Donatusnál, sem másnál.

Mivel nézete szerint Sylvester latin grammatikájával nem nyújtott semmi újat, Szegedy úgy vélekedik, hogy „Sylvester önálló gondolkodásának s nyelvészi tehetségének megítélésére sokkal fontosabb s reánk nézve sokkal érdekesebb az ő magyar grammatikája” (51). S tanulmánya további, nagyobb részét ennek elemzésére fordítja.

Először is Melanchton görög nyelvtanának hatását látja abban, hogy Sylvester a latin grammatika megfelelő helyeihez a magyar nyelvre vonatkozó jegyzeteket fűzött: „Melanchton — mondja — a görög nyelv egyes jelenségeinek fejtegetésénél kitéréseket tesz a latin és német nyelvre: ezt Sylvester is megengedi magának a héber és a magyar nyelvre vonatkozólag, csakhogy sokkal nagyobb mértékben” (51). Melanchton humanista, a nemzeti nyelveket megbecsülő felfogásának hatását fedezi fel abban, hogy Sylvester meg akarja mutatni: nyelvünk miatt nincs okunk szégyenkezni, sőt Szegedy úgy véli: „Ezt kimutatni volt egész grammatikájának elburkolt célja” (52).

Ezek után elsőrendű kérdésnek tartja annak megvizsgálását, hogy a magyar nyelvtani kérdések fejtegetésében mennyiben áll Sylvester a latin grammatika hatása alatt, illetőleg mennyire tudta magát e tekintetben függetleníteni. E vizsgálódás részleteiben ismét nem tudjuk ezúttal követni a szerzőt, csupán főbb megállapításaira utalhatunk. Többek között emlékeztet arra, Sylvester a főnévvel kapcsolatban tárgyal olyan beszédrészt is, amely a latinban nem szerepel, tudniillik a névelőt. Hogy kimutatja: meglepő önállóságot tanúsít Sylvester a magyar főnévragozás tárgyalásában. Hogy Sylvester utódait is megelőzi abban, hogy felfedezte a kapcsolatot a személyes és birtokos névmás, valamint az igei személyragok között. Hogy kísérletet tesz a magyar igeragozás osztályozására, s hogy tisztában volt a tárgyas ragozással még akkor is, ha nem tudta a tárgyas alakokat az igeragozás körében megfelelően elhelyezni (133).

Azt hiszem, az eddigi, korántsem kimerítő áttekintésből is kiderülhetett, hogy a kissé elfeledett, háttérbe szorított Szegedy Rezső volt az első, aki Sylvester grammatikáját, mégpedig annak mindkét részét jelentőségéhez méltóan tárgyalta, és róla való ismereteinket számos, ma is érvényes észrevétellel gazdagította.

4. Ezután ismét évtizedeknek kellett eltelni ahhoz, hogy újabb megvilágításba kerüljön Sylvester műve. Igaz, Turóczi-Trostler József „A magyar

nyelv felfedezése” című 1933-ban megjelent tanulmánya fordulópontot jelentett a kutatásban. Ez ugyanis a korabeli európai művelődés keretei közé helyezte el Sylvester működését, feltárta a német protestáns-humanista nyelvtanirodalomhoz fűződő kapcsolatait, s mélyrehatóan elemezte Melanchton grammatikáinak Sylvesterre gyakorolt hatását.

Sylvester egy helyütt „praeceptor noster”-nek, tanítómesterünknek nevezi Melanchtont, s ez — teszi hozzá Turóczi — „nem pusztá szólásmód, hanem legmélyebb vallomás”. S bár Melanchtonnak csupán görög grammatikájára hivatkozik, kétségtelen, hogy latin nyelvtanát, „a humanista-protestáns átmenet legtekintélyesebb grammatikájá”-t is ismerte. Szemben a korábbi kutatásokkal, amelyek — mint láttuk — elsősorban az ókori latin grammatikák s köztük is a Donatusét tekintették Sylvester forrásául, Turóczi a Grammatica Hungarolatina fő forrását Melanchton grammatikaiban jelöli meg. A Melanchton és Sylvester közti egyezéseket pedig három csoportba sorolja: 1. a közös ókori és középkori hagyományból eredő egyezések (ilyenek a meghatározások és a felosztás); 2. a humanista nyelvtanirodalomból származó egyezések (amilyenek a bővítések, összevonások, ragozási táblázatok); 3. a számbelileg legkisebb, de legjelentősebb csoport: a csak Melanchton és Sylvester közötti egyezések (ezek: a nyelvtani nemről mondtak, a hónapok neveinek magyarítása, a városokra vonatkozó megjegyzések, a névelő tárgyalása).

Az eltérések viszont arra vezethetők vissza, hogy Sylvester Melanchton mellett egyéb forrásokból is merít, meg persze arra, hogy a magyar nyelv bevonásával néhány új megfigyelésre és eredményre jut. De az egyezéseket is, az eltéréseket is összefogja Melanchton filológiai szellemének Sylvesterre tett bátorító s nagykorúsító hatása. Ám az eredetiség és kölcsönzés, az önállóság és az önállótlanúság filológiai kérdése elhomályosul Sylvester hallatlan teljesítménye; a magyarítás, a magyar nyelv első grammatikailizálása, vagyis a magyar nyelv felfedezése mellett.

Arra az alapvető kérdésre pedig: milyen nyelvtant írt valójában Sylvester, Turóczi azt feleli: latint s egyben magyart is, és megkapóan érzékelteti azt az alkotási folyamatot, amelynek során a latin grammatika mellett megszületik tollán a magyar nyelvtan: „Sylvester latin nyelvtant akart írni, de tovább jutott a kitűzött célnál: írás közben felfedezte a magyar nyelvet, s a felfedezés első impresszionista lendületében azonnal hozzáfogott a grammatizáláshoz, vagy ami ezzel egyet jelent: a törvényesítéshez és egyenjogúsításhoz. Minden lépésnél megáll, hogy számot adjon megfigyeléseiről. Mintha csak érezné, hogy most rakja le egy új épület alapját. Valóságos izgalom fogja el, valahányszor sikerül összhangba hoznia anyanyelve jelenségeit a klasszikus kategóriákkal, de a legtermékenyebbek azok a pillanatai, amikor az eltérések ráeszméltetik a magyar nyelv „különös” természetére; a legérdekesebbek pedig azok, amikor a nyelvtani tudat találkozik a kultúrtörténetivel és a földrajzival.”

Ez utóbbiak közé tartozik a műnek a magyar folyó- és városnevekkel foglalkozó, illetőleg folyókról és városokról szóló része. Szülővárosát s nevét így idézi föl: „Van egy város hazánkban azon a vidéken, melyet *Meggesall'*-nak hívnak, és Nagyságos Perényi János úr birtokában van. Ezt a várost hét igen kies, mégpedig szőlőtermő dombja nevezetessé varázsolja, földjének termékenysége boldoggá, legelői kövérré, mezei és rétjei virulóvá, forrásai és

patakjai jól öntözötté, ugyanakkor kivágásra szánt és érintetlen erdei igen kedvessé, a fák ezerféle gyümölcse termékennyé, aranya, ezüstje, sója gazdaggá teszi — s ahol magam is megláttam a napvilágot, s ahová testestül-lelkestül tartozom, s amelyet *Színirvárallának* neveznek a mieink”.

És ime így jeleníti meg Sárvárt-Ujszigethet: „A Sárwárnak nevezett vár közelében fekszik Szigeth városa, ahol Magyarországon először kezdtük gyakorolni a nyomtatásnak ezt az isteni művészetét, mégpedig Princepsünknek, Nagyságos Nádasdi Tamás úrnak, grófnak és bánnak a fáradságával és költséggel, és a magam szerény szolgálatával, s innen adtuk ki ezt a Rudimentát az ifjúság valamiféle hasznára. A valóság alapján nevezik így, mivel két folyó folyja körül, közülük az egyik a Raba, a másik a Gemmeus nevet viseli, mi pedig *Neanesus*nek, *Új Szigeth*nek nevezzük, mivel Urunk maga egészen új formájúvá varázsolta. Először pedig árokkal és sánccal úgy megerősítvén, hogy az 1532-ik évben az ostromló török dűhe be nem vette. Mert vereséget szenvedve onnan takarodni kényszerült. Azután a folyókat szabályozván, majd a fenyegető sűrű vadon fáit kiirtván s helyüket szép kies gyümölcsöskerteknek szentelvén, végtére téglá épületű elemi iskolát építvén rá. Ilyen módon lehetett volna többi városunknak is nevet adni.”

Visszakanyarodva a tanulmányhoz, Turóczy hangsúlyozza: Sylvester öntudatos büszkeséggel jelöli ki a magyar nyelv helyét a héber, görög és a latin mellett, s igazi humanista észjárással szabályozottsága folytán tartja méltónak erre a helyre. Grammatikája vége felé ugyanis így nyilatkozik: „Áttekintettük a nyelvtannak azt a részét, amely a ragozható szófajokat öleli fel, s ebben a részben nincsen semmi, amit hiányolhatnánk nyelvünkéből, sőt, ami az igék és névszók ragozását illeti, éppenséggel könnyedén felülmúlja az összes nyelvet, hiszen igen szabályozott, ahogy ezt mondani szokták, nem kevésbé, mint a három szent nyelv, a latin, a görög és a héber bármelyike.”

Sylvester tehát európai szemmel nézi a magyar nyelvet: nyelvszemléletének ez egyik legmaradandóbb vonása — zárja fejtegetéseit Turóczy-Trostler József.

5. Egy újabb, mérföldes lépéssel immár korunkhoz érkezünk, amely — ellentétben az utóbbi négy évtized művelődéstörténetének számos visszahúzó jelenségével, irányzatával — a Sylvester-kutatás felvirágzását és benne grammatikája elemzésének és értelmezésének kiteljesedését, a korábbi kutatások szintézisét és új eredményekkel való gazdagítását képviseli.

Mindjárt a korszak kezdetén két kiemelkedő tudós írását találjuk. A nyelvész Zsirai Miklós „A modern nyelvtudomány úttörői I. Sajnovics és Gyarmathi” című tanulmányában (Bp., 1952.) avatott kézzel emeli ki és tömören összegezi Sylvester grammatikájának legfőbb eredményeit: „A nemzeti nyelv rohamos térhódítása nyomán hamarosan jelentkezett a helyesírás egységesítésének és a helyes beszédnek, a szabatos írásnak szükségérzete is. Ezen a vonalon is Sylvester veri a hidat: 1539-ben Grammatikát ír, amely ugyan a latint foglalja rendszerbe, de a hagyományos Donatus—Priscianus-féle kereteket humanista, főleg Melanchtonra utaló meghatározásokkal, szempontokkal frissíti fel, s ami ennél is jellemzőbb, szeme előtt állandóan a magyar nyelv anyagának, szerkezeti jellegzetességeinek különlegessége lebeg. Már a mű címe is sejteti ezt a célzatosságot: *G r a m m a t i c a H u n g a r o - l a t i n a*. A nyelvtan latin szövegében az alapfogalmak, meghatározások, szabályok rendesen magyarul is olvashatók. [. . .] A latintól eltérő magyar

sajátságokat „sermo noster hungaricus”, „in nostra lingua”, „noster sermo”, „in patrio nostro sermone” utalással külön is kiemeli; még arra is figyelmeztet, hogy a számnévvel jelzett szó a magyarban egyes számban áll: *két ember*, tehát a latint követő *két emberek* stb. szerkezet vétség a magyar ellen („in patrii sermonis peccas proprietatem”); [...] Ha az efféle, csupán magyar vonatkozású nyelvszerkezeti megjegyzésekhez hozzászámítjuk még a latin grammatika problematikájától egészen független kisebb-nagyobb magyar helyesírási, nyelvhelyességi, alaktani, összehasonlító nyelvészeti, nyelvtani terminológiai stb. kitéréseket és a magyar nyelvért, tudományért, népért lüktető érzelmi telítettség váratlan ki-kibuggyanásait, bizvást elmondhatjuk, hogy a diákok több elmemozdító magyar, mint latin nyelvi tudnivalót kaptak a könyvtől” (i. m. 5. vö. uő.: MNyTK. 83. sz. 11 kk.).

Századunk nagy irodalomtörténésének, Horváth Jánosnak „A reformáció jegyében” (Bp., 1953., 1957.²) című könyve Sylvester munkásságáról s benne grammatikájáról készült kitűnő méltatásából arra vonatkozó véleményét emeljük ki: kiknek írta grammatikáját Sylvester? Címében az „in usum puerorum” kitétel, valamint fiához intézett ajánló levele szerint fiúknak, tehát elemi fokú iskolásoknak készítette. Ezzel szemben Horváth Jánosnak kell igazat adnunk, aki szerint „magasabb színvonala, görög és héber példái, Donatust bíráló megjegyzése nyilvánvalóvá teszik, hogy a tanítónak szánta. Mégpedig magyar fiúk nyelvtanítójának: azért fordít gondot a latin és a magyar nyelv eltérő szerkezeteinek számontartására, s használja kisegítő eszközül általában a magyar nyelvet. Mindezt oly mértékben teszi, hogy észrevétlen egy magyar nyelvtan körvonalai rajzolódnak ki a latin palástja alatt” (i. m. 1957., 147). Az idézett rész utolsó mondatából az is kiviláglik, hogy vélekedik Horváth János arról az alapkérdésről: latin vagy magyar nyelvtant írt-e Sylvester.

Ilyen előzmények után bontakozott ki a legjelesebb Sylvester-kutató és -szakértő, Balázs János munkássága. „Sylvester János és kora” című monográfiája (Bp., 1958.) a Sylvesterre vonatkozó irodalom legjelentősebb alkotása. A korábbi vizsgálódásokból kiindulva és a modern külföldi szakirodalom tanulságait értékesítve, új szempontok felvetésével alakította ki kutatási eredményeit, amelyek nagymértékben járulnak hozzá Sylvester életművének és a kor tudományos törekvéseinek ismeretéhez. E szintézis mellett közleményeinek egész sora érinti közvetve vagy közvetlenül a témát. E publikációk időbeli íve az 1954-ben megjelent „Sylvester János és a XVI. századi magyar irodalmi nyelv” (MNy. 50: 126—129) címűtől az 1987-ben napvilágot látott „A magyar normatív nyelvtan körvonalai” címűig tart (uő.: Hermész nyomában. Bp. 1987. 316—380), ami más szóval azt jelenti, hogy kisebb-nagyobb megszakításokkal csaknem négy évtizeden át vissza-visszatérően foglalkoztatta őt Sylvester alakja, munkássága.

A krónikás zavarba is jön, amikor e téren elért s különösen monográfiájába foglalt eredményeiről kell számot adnia. Bizonyos azonban, hogy az európai háttér megrajzolása mellett különösen értékes a krakkói humanizmus elemzése Sylvester grammatikai és ortográfiai munkásságában, valamint Sylvester nyelvtanának a héber nyelvtanirodalommal való kapcsolatait tárgyaló részek. Meggyőzően tárja eléink — s talán ez a legfontosabb megállapítása —, hogy Sylvesternek az anyanyelv kiművelését, a magyar nyelv rendszerezését célzó munkássága az európai mozgalmaknak szerves magyarországi kiegészítője, és előkelő helyet foglal el az európai nyelvtanirodalom fejlődéstörténetében.

Külön is említésre méltó — mert a további kutatás számára iránymutató — a nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulásában általa megkülönböztetett három fejlődési fokozat. A nemzeti vagy vulgáris nyelvek nyelvtanának a megteremtése ugyanis a három szent nyelv, különösen pedig a latin nyelv grammatikája uralma elleni harc eredménye. Abban a folyamatban, amelyben a vulgáris nyelvek grammatikája a latiné mellett „mint annak árnyéka jelent meg” Balázs János a következő fokozatokat különböztette meg:

„a) A legkezdetlegesebb fokon a latin grammatikákat kisebb-nagyobb terjedelmű vulgáris nyelvű tolmácsolatok, magyarázatok egészítik ki, s teszik használhatókká.

b) Fejlettebb fokot képviselnek a kétnyelvű (latin és vulgáris nyelvű) grammatikák, amelyekben a nemzeti grammatika már szinte egyenrangú társa a latinnak.

c) A fejlődés legmagasabb fokán a vulgáris nyelvek önálló (latin vagy vulgáris nyelvű) grammatikái állnak, amelyek még a latin nyelvtan hatását tükrözik, de sokszor már meglepő eredetiséget mutatnak” (i. m. 37–8).

A vulgáris nyelvek nyelvtanirodalma kialakulásának ebbe az európai tipológiájában szervesen helyezkednek el a magyar nyelvtanirodalom első termékei. Az első fokot képviseli az első magyar nyelvtani jellegű munka, Hegendorfnak 1527-ben Krakkóban megjelent *Rudimenta grammatices* Donati című, Donatus kisebb grammatikájának elemi szabályait tartalmazó három nyelvű kiadványa, melynek magyar tolmácsolata — a latin nyelv jelenségeinek a jobb megértésére közölt példái — ugyancsak Sylvester munkája.

A második fokot egyértelműen Sylvester *Grammatica Hungarolatinája* jelenti, amelyben az olasz Trabalza megfogalmazás szerint a vulgáris nyelvű grammatika a latin mellett „mint annak árnyéka jelenik meg”, vagy — Horváth János még találóbb szavaival élve —, amelyben „egy magyar nyelvtan vonalai rajzolódnak ki a latin palástja alatt”. És amelynek az európai nyelvtanirodalomban nemcsak címében, hanem módszerében is legjobban a francia Dubois 1530-ban megjelent *Grammatica Latino-Gallica* a párja.

Végül a harmadik fejlődési fokot Szenci Molnár Albert 1610-ben közreadott *Nova Grammatica Ungaricája* képviseli, amely latin nyelven az első teljes, mondattant is tartalmazó nyelvtan, illetőleg az első, csak a magyar nyelvtant tárgyaló s annak érdekeit szem előtt tartó vulgáris nyelvtan.

Arra a kérdésre, milyen nyelvtant írt Sylvester? Balázs János az általa felállított három nyelvtan-típus közül természetesen a másodikba sorolja Sylvester grammatikáját, mégpedig ezzel a megokolással: „Az elsőnél feltétlenül fejlettebb fokot mutat, de a harmadik fejlettségét nem éri el, hiszen nemcsak a magyar nyelv grammatikája, hanem — még nagyobb mértékben — a latiné is” (i. m. 190). Ugyanakkor viszont, amikor a grammatika filológiai elemzésére kerít sort, úgy vélekedik, hogy „a súlypontot a latin részről át kell helyeznünk a magyar részre, mely minden szempontból fontosabb és eredetibb amannál” (191–2). Ebben tehát tulajdonképp Szegedy Rezső nézétéhez csatlakozik. Abban pedig Horváth Jánossal ért egyet, hogy a szerző e művét a tanítóknak szánta (190–1).

6. Balázs János fenti tipológiája termékeny kutatási szempontnak bizonyult. Alig egy évtized múltán két munkában is megjelenik hatása. Az egyik Szathmári Istváné, aki „Régi nyelvtanainak és egységesülő irodalmi nyelv-

vünk” című monográfiájában (Bp., 1968.) mind a Sylvester nyelvtani munkáinak elemzésében, mind Dévai Bíró Mátyás Orthographia Ungarica című munkája értékelésében, mind pedig Szenci Molnár grammatikájának a fejtegetésében Balázs János tipológiai osztályozásából indul ki.

Ő az egyébként, aki a korábbi vélemények ismeretében Sylvester grammatikájának jellegére vonatkozólag új elgondolást fejleszt ki. Szerinte ugyanis: „Sylvester műve valóban két nyelv nyelvtana, de valamelyest a magyar nyelv mértékben a magyaré” (i. m. 91). Hogy a magyar nyelv bemutatásának a javára billen a mérleg, arra a következő érveket hozza fel: Előszőr: „Sylvester nagyobb terjedelemben foglalkozik a magyar nyelv jelenségeivel, mint a latineival [. . .], de ha az utóbbiával foglalkozik is, csak azért teszi, hogy alapot, keretet — és gyakran mintát — adjon a magyar nyelv grammatikai elemeinek kifejtésére.” Másodsor: „Sylvester mindenáron igazolni akarja: a mi nyelvünk szintén szabályokba foglalható, s van olyan, mint a három szent nyelv és más nyelvek.” Harmadsor: „Sylvester igazi tanító volt, a szó legteljesebb értelmében „tanította” (ill. úgy írta meg, mintha tanítaná) a magyar nyelvtani részeket is: a latin részekkel kapcsolatban mindössze néhányszor fordul elő, hogy — szavakban is kimondva — tekintettel van a gyermek felfogóképességére, hogy tanácsot ad egy-egy nyelvi jelenség jobb megértésére, a magyar nyelvtani részekben viszont ez egészen gyakori.” Negyedsor: „Végül talán több pusztán véletlennél, hogy Sylvester — pl. Dubois „Grammatica Latino-Gallicá”-jával szemben — a *Grammatica* jelzőjeként a *Hungarolatina*-t használta” (i. m. 91 — Mindez még részletesebben fejtegetve: uő.: „Milyen nyelvtant írt valójában Sylvester János?” ASzeg. 12 [1968.], 53—61 és Nyelvészeti Dolgozatok 80. sz.).

Úgy látom, egyedül Szathmári figyelt fel arra is, hogy Sylvester — ellentétben grammatika-meghatározásával — igen fontosnak tartotta a nyelvszokást, a beszéd erejének és normájának nevezte: „vsus, apud quem est, et uis et norma loquendi”.

1968-ban jelent meg az Indiana University urál-altaji sorozatában Sylvester Grammaticája, a Corpus Grammaticorum hasonló kiadása Sebeok, Thomas A. előszavával: Joannes Sylvester Pannonius: Grammatica Hvngarolatina. Bloomington—The Hague. [1968]. (Ural and Altaic Series. Vol. 55.) Ennél az előszónál fontosabb Décsy Gyula bevezetője, amelyet ugyanebben a sorozatban 1969-ben közzétett Szenci Molnár Albert grammatikájának hasonló kiadása elé írt: Albertus Molnár Szencziensis: Nova Grammatica Ungarica. Bloomington—The Hague. [1969.] (Ural and Altaic Series. Vol. 98.) Décsy ugyanis nyelvtanirodalmunk korai termékeit új megvilágításba helyezi, amennyiben a kontrasztív nyelvészeti terminológiával jellemzi őket, bár e terminológia új köntösében lényegében véve a Balázs János-féle kategóriák jelennek meg.

Décsy gondolatmenete a következő: Európában a XV—XVI. századi latin nyelvtanokban számos, az illető anyanyelvre vonatkozó megjegyzés jelenik meg, ezért ezek a nyelvtanok úgy tekinthetők, mint a latinnak és az illető nyelvnek kontrasztív (összevető) grammatikai megközelítései. Az összevetések gyakorlati célt szolgálnak: a latin nyelvtani sajátságoknak az anyanyelv alapján való megértetését. A legrégibb magyar nyelvtani munkák, a Sylvester által jegyzetelt „Rudimenta grammatices Donati” és a „Puerilium colloquium formulae” ilyen termékek. A XVI. századi iskolai latin grammatikákban az anyanyelvi összetevő egyre nagyobb teret nyervén, a latin mellett a szerzők

— mintegy melléktermékként — megírják saját anyanyelvük nyelvtanát is: e típushoz tartozik Sylvester grammatikája. Végül elmarad a kontrasztív, egybevető jelleg: ilyen Szenci Molnár munkája, amely már kifejezetten a magyar nyelv nyelvtana.

Mindössze két publikációról kell még beszámolnom. Az egyik a *Grammatica Hvngarolatina* ötödik, ezúttal az eredetinek hasonló kiadása. Ez az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvészeti Tanszékszoportjának tudománytörténeti kiadványsorozata 4. számaként jelent meg 1977-ben: *Fontes ad Historiam linguarum populorumque Uraliensium* 4. sz. A faksimile szövegét gondozta Molnár József, magyar és német előszóval ellátta Szathmári István. Budapest, 1977.

A másik Kovács Ferenc „Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában” című tanulmánya (MNY. 84 [1988.]: 155–67, 270–83.). Szinte valamennyi eddig számba vett, a grammatikáról szóló tanulmány méltatta Sylvesternek a nyelvtani terminológiai magyarításában elért teljesítményét. Kovács Ferenc nemcsak az eddigi eredményeket foglalja össze, hanem tüzetes vizsgálódásait kiterjeszti Sylvesternek a *Rudimenta grammatices Donati* és a *Puerilium colloquiorum formulae* köteteiben fellelhető terminológiai kísérleteire és általában a Sylvester által kezdeményezett nyelvészeti műszavakra. A tanulmány arra is tanúság, hogy Sylvester nyelvészeti törekvései iránt napjainkban sem szűnt meg az érdeklődés.

7. Íme így fest Sylvester *Grammatica Hvngarolatina*jának utóélete. Sajátos és viszontagságos sors ez, de mégis szerencsés a kimenetele. Saját korában nem tudta kifejteni hatását, a mostoha időkben nyomtalanul eltűnt, hogy azután csaknem három évszázad elteltével bukkanjon fel újra. A Toldy által 1866-ban közzétett harmadik kiadása óta pedig egyre fokozódó érdeklődés és hozzáértés kísérte, amely korszakunkban érte el tetőpontját. Olyannyira, hogy tanulmányozása és értékelése befejezettnek tűnik. Vajon ezek után lehet-e még valami új megfigyelést hozzátenni, valami új adattal kiegészíteni az eddigi kutatásokat? Néhány szerény észrevétellel és adalékkal megtoldhatom az elmondottakat. Ezek részben magára a műre, részben utóéletére, részben jövőjére vonatkoznak.

a) A grammatikát közvetlenül megelőző *Epistola nuncupatoria ad Theodorum filium*, vagyis az Ajánlólevél Tódor fiához eddig sem került el a kötetet forgatók figyelmét. Itt az alkalom, hogy mai szemmel élesebb világításba helyezzük és nevén nevezzük e tulajdonképpeni bevezetés mibenlétét. Sylvester ebben egyrészt annak a felfogásának ad hangot, hogy a nyelv eszköz, mégpedig az ismeretek és a műveltség megszerzésének eszköze; másrészt kifejti a nyelvtanulásra vonatkozó nézeteit. Kimondhatjuk tehát, hogy ez az első olyan írás Magyarországon, amely a nyelvtanulás módszereit és az összevető nyelvtanulási előnyeit ecseteli.

b) Arra vonatkozólag, hogy nyelvtana nem a gyermekek, hanem a tanítók számára készült, Sylvesternek — más vonatkozásban Szathmári által érintett — ún. tanítási módja is perdöntő. Ugyanis egy-egy nyelvtani szabály előadásakor, „tanításakor” nem közvetlenül szól a gyermekekhez, hanem csak közvetve utal rájuk, tehát valójában a tanítókhöz intézi szavait, a változatos formájú felszólítások közül például ilyenképpen: „Példákat Donatusból mérítsen a gyermek”; „Noha ezek apróságok, mégis, úgy véltük, nem keveset számít, ha figyelmeztetik a gyermekeket arra, hogy anyanyelvünkben ne

használják egyik szót a másik helyett”. Továbbá: „Ismerje meg a gyermek . . .”; „Figyelje meg a gyermek . . .”; „Figyelmezzzen arra a gyermek . . .” „A határozószó jelentésének fajtáit Donatusból keresse ki a gyermek.”

c) Említettem, hogy az évszázadokon át lappangó grammatika szövegét először Kazinczy adta ki újra, mégpedig a szakirodalom egyöntetű megállapítása szerint 1808-ban. Ám ennek a kötetnek van egy évvel előbbi, tehát tulajdonképpen első kiadása. Címlapján ekkor még nem szerepel a „Magyar régiségek és ritkaságok”, hanem a kötetbe foglalt három mű címe van feltüntetve így: Sylvesternek Magyar-Deák Grammatikája. Nyomt. Új-Szigeten, 1539. — A' Krakкаи 1549. kiadott Orthographia Vngarica; — 'S Varjas Jánosnak E vocálisú éneke. Újra Kiadta Kazinczy Ferencz. Pesten, Mossóczy I. Károly Könyvtárosnál. 1807.

d) Újabb adalékaim közül az utolsó egy bejelentés. A Grammatica Hvngarolatina még ebben az évben megjelenik magyarul a Magyar Nyelv-tudományi Társaság gondozásában és kiadásában. A fordítás C. Vladár Zsuzsa munkája, az ő szívességének köszönöm, hogy előadásomban magyarul szólaltathattam meg az idézetek szövegét. A fordítás megjelenése a grammatika utóéletében minden bizonnyal egy új szakasz kezdetét jelenti, mert így közkincsé válván azok is birtokba vehetik, akiket tanulmányozásában eddig megakadályozott a mű latin nyelvűsége.

*

1539. június 14-e azért olyan nevezetes dátum számunkra, mert a magyar nyelv felfedezésének, törvényszerűségei feltárásának, kincsei napfényre hozatalának el nem sötétülő napja. Annak a nyelvnek, amelynek művelése és ápolása révén a magyar egyenrangú tagja volt és lesz az európai népek közösségének.

Amikor Sylvester Jánost és művét ünnepeljük, és amikor egyúttal Nádasdy Tamásra is halálával emlékezünk, aki iskola alapításával, nyomda létesítésével és személyes támogatásával tette lehetővé Sylvester termékeny munkálkodását, ismételten eszünkbe jut az is, hogy a szóban forgó évtized Magyarország történetének egyik leggyászosabb időszaka volt. Mégis az ezer sebből vérző ország egy zugában, a Rába és a Gyöngyös határolta városkában szellemi központ alakult ki, ahol a pártfogó és a génusz találkozása jelentős, évszázadok múltán is emlékezetes alkotásokat hozott létre.

Hazánk ma sincs valami fényes helyzetben. Ám az a tény, hogy ez a századunkban többszörösen megtépázott ország egy kis zugában, Sárvár városában, műhely jött létre, amely egy kisközösség kezdeményezéseként a múlt emlékeit ápolja, értékeit veszni nem hagyja, és a mai nehéz körülmények közt is gondja volt arra, hogy fényűzően egy grammatikát ünnepeljen — mindez reménysugarat gyújt a jövőre, a kibontakozás egy lehetséges útjára, a vidéki közösségek alkotó erejének szerepére is rávilágít.

Éder Zoltán

„ym fyw nekoed”

(A középkori magyar bibliafordítások eredetéről)

A magyar nyelv eredetében ugyan finnugor és ázsiai, jelen állapotában mégis európai nyelvnek tekinthető. A latin kultúrával és nyelvvel mintegy ezer éve érintkezik, a görög és a zsidó-keresztény kultúrkörrel pedig talán ezeröttszáz éve. Olyan szerkezetek vannak a magyarban, amelyek „általánosak a ,szabvány átlageurópai’ nyelvekben, mint például a fokozás, amelyik hiányzik a legtöbb ,helyi nyelvből’, és csak nehézkes körülírással magyarázattal fejezhető ki” (Haiman 259).

Latin volt a magyarok ,második anyanyelve’, a hivatalok, a törvények és az országgyűlés nyelve, az utóbbié 1844-ig. Edward Browne (1624–1708), a londoni Szent Bertalan kórház igazgatója Magyarországon keresztülutaztában legnagyobb megdöbbenésére latinul tudott beszélgetni a magyar kocsisal 1670-ben, hogy a latin kölcsönszavainkat ne is említsem.

A történettudósok előtt a görög befolyás sem volt ismeretlen. Az irodalomtörténészek mégis, talán éppen az erős latin befolyás miatt, amelyek a 14. századtól egyeduralkodóvá vált, mintha figyelmen kívül hagyták volna. Amikor a különféle középkori bibliafordításokkal foglalkoztak, a különbségeket pusztán másolási hibákra (Szerecz 14, 44), két vagy több másolói hagyományra vezették vissza (Szerecz 44; Tarnai 240, 247 stb.; Décsy). Amint majd látjuk, a különbségek természete kizárja az ilyen következtetések lehetőségét több esetben is. A kutatók arra is rájöttek, hogy bizonyos bibliai szakaszok különféle magyar fordításai megegyeznek, majd egyszer csak hirtelen, feltűnően különböznek egyik versrészletben (Szerecz 44). Ennek okát, magyarázatát nem adták meg, pedig igen furcsa jelenség. Köztudomású ugyanis, ha egy vallás kialakul és megszilárdul, a papság merev és aggályos lesz a szent könyvek és törvények kezelésében, értelmezésében. Amikor az ilyen könyveket más nyelvre lefordítják, ha egyáltalán lefordítják, a fordítások jórészt betű szerinti, nehézkesek, s az első fordítás lesz a hivatalos és mérvadó évszázadokon át a vallásos és a liturgikus használatban. Ennek van gyakorlati oka is: lehetetlen volna hangosan együttmondani vagy énekelni a szent szöveget a liturgiában, ha annak változatai lennének.

A fenti kérdésekhez még egy talányt szeretnék csatolni, mert későbbi feltételezéseim szerint velük összefügg. Azok a nyelvemlékek, amelyeknek szövege nagy valószínűséggel 12. század előtti, esetleg 13. századi, tökéletes grammatikájú és stílusú magyar nyelven íródtak, illetve fordítódtak, míg a 14–15. századi fordítások ügyetlenek, bonyolultak, kifejezetten rosszak. Mintha hanyatlás következett volna be a minőségben, virágzás a mennyiségben. Az Ómagyar Mária Siralom például hihetetlenül letisztult, érett, veretes költemény, költői képeivel, metaforáival, jelzőivel stb. Nyelvtanában és szóképzésében magas színvonalú irodalmi hagyomány tanúja (Benkő 356). Olyan könnyen folyó és olvasható, mintha nem is fordítás lenne. Hasonlóan állunk a Halotti Beszéd szövegével is. Megtaláljuk benne az ókori görög filozófia kifinomult terminológiájának nyomait, a *nem*, a *faj* és az *egyed* fogalmakat. A beszéd írója olyan könnyedséggel használta ezeket és másokat, ahogy csupán hosszas használat után lehetséges (Balázs 472).

Visszatérve a keresztény és görög befolyásra, csak néhány történeti adattal szeretném itt érzékeltetni és megvilágítani, hogy mennyire jelentős

volt bizonyos századokban. A 4–5. században, amikor a magyar törzsek feltehetően irániakkal érintkeztek, Iránban virágzó kereszténység volt (Szerecz 3; Magyarország története 561). Azokon a területeken, ahol a magyarok vándorolhattak a 4–9. században, görög és más nyelvű püspökök több egyházmegyét alapítottak, és élénk missziós tevékenységet fejtettek ki (Magyarország története 559–60). Úgy tűnik, hogy ez a tevékenység meglehetősen nagy kiterjedésű volt. Görög és örmény missziós püspökök térítettek a magyarok között a 4. századtól kezdve, ha a „Muageris” király magyar királyt jelent (Moravcsik I. 184, 194), és ha az „onogur” elnevezés a 8. században magyarokra vonatkozik (Moravcsik I. 197). A 6. században türkök lettek kereszténnyé azon a területen, ahol feltételezésünk szerint a magyarok éltek ugyanabban az időben (Moravcsik I. 184, 186, 188). Márpedig a magyarok görög elnevezései közé tartozott a „türk” is egészen a 12. századig. (A magyar szent koronán I. Géza király a türkök királyaként szerepel.) Szent Cirill is meglátogatta a magyarokat 862-ben, Szent Metód is találkozott velük, és megkeresztelte őket testvéréhez hasonlóan (Moravcsik I. 209; Magyarország története 526, 562). A 10. század közepén két magyar fejedelem, rangban a második és a harmadik a magyar törzsfők között, megkeresztelkedett Konstantinápolyban, ahol ugyanakkor egy szerzetest a magyarok püspökévé szenteltek, s aki a fejedelmek kíséretében Magyarországra utazott (Magyarország története 682–3). Pilgrim, passauai érsek a 10. században, német és szláv krónikaírók a 11. században azzal büszkélkednek, hogy a magyarok nagy tömegeit elsőként vezették a keresztény hitre. Nyilvánvalóan és politikai okokból túloznak. Sikerük titka, ha egyáltalán volt, valamint az egyházmegyék és egyházi hierarchia gyors megszervezésének oka Szent István uralkodásának idején; csakis úgy magyarázható, hogy már sok magyar keresztényt találtak az országban, magyarul beszélő papokkal és püspökökkel. A bencések is szívesen alapítottak ott kolostort, ahol már keleti szerzetesek és remeték éltek, hiszen ez regulájuk szelleméből, kifejezett utasításaiból következett (l. például Regula Sancti Benedicti. Cap. LXXIII. 10–20). Tihanyban ezt régészeti leletek igazolják, de nyilván így történt Pannonhalma esetében is. Még a Szent István kibocsátotta alapítólevelét a veszprémiölgyi apácáknak is görögül írták (1002 előtt). Éppen ezért tartom durvának és közönségesnek történelemkönyvek olyasféle kitételeit, hogy a kereszténység „tűzzel-vassal” irtotta a pogány szokásokat Magyarországon. Természetesen irtotta, de a 11. században nemigen volt mit, illetve csak annyi, amennyit ma is ismerünk. Mellőzve a 11–12. századi politikai és kulturális kapcsolatokat Bizánccal, megemlíteném még III. Béla királyt (1173–96), aki Konstantinápolyban nevelkedett, és sokáig a bizánci császár trónörököse volt.

Magyarországon a középkori latin egyházra is befolyást gyakorolt a görög egyház. A magyar zsinatok a görög hagyományt követték a papok házasságát és a bőjti szabályokat illetően a 11–12. században, s így a celibátus csak a 14. század elején terjedt el kötelezően és kizárólagosan. A szeplőtelen fogantatás ünnepét Magyarországon legalább 300 évvel korábban vezették be a naptárba, mint Rómában (vö. Kada 338–9). A görög és szláv monostorokat csak a 13. század végén oszlatták föl, következésképpen könyveik akkor veszhettek el szokásaikkal együtt az országban. VII. (Szent) Gergely pápa (1020–1085) reformjait tehát nem hajtották végre a 14. század elejéig, feltehetően a latinizációt sem, és a Róma és Konstantinápoly közötti nagy szakadás sem érvényesült nálunk a 12. század végéig (vö. Magyarország törté-

nete 1235–7). Hasonló történt a bencés monostorokkal és a latin befolyással szláv területeken egészen Kievig ebben az időben, azaz többszáz éves késéssel oszlatták fel őket (Dvornik). A magyarországi görög templomoknak és monostoroknak meg kellett, hogy legyen a liturgiának és legalább a Biblia egy részének magyar fordítása, hiszen számukra még természetes volt, hogy anyanyelven hirdessék az evangéliumot Wulfilától kezdve egészen Cirill és Metódig. Még a 12. században is, amikor a görög ismerete Nyugaton igen ritka kincsnek számított, Szent Maximosz és damaszkuszi Szent János műveit magyar bencés kolostorban fordítják görögről latinra, és ezeket a fordításokat tanítják Párizsban már 1160 előtt (Bencze 1984, 30).

Két (1975-ben írt, de csak 1984-ben és 1986-ban megjelent) tanulmányomban úgy vélem, bizonyítottam, hogy Pázmány Péter bibliafordításainak szövege emlékezetből idézett görög fordításra vezethető vissza. Bizonyításaimhoz most csupán egy példát tennék hozzá. Pázmány a Vulgátát is emlékezetből idézi, és igen pongyolán, mindig latin bibliaidézetekkel él, és ezeket követi a fordítás vagy magyarázat. Egyik prédikációjában például kétszer is utal Péter apostol első levelének 2. fejezete 21–23. versére, ahol is a Vulgátá (és kódexvariánsai) következetesen az *iniuste* szót írják (Weber 1866), a görögben (és kódexvariánsaiban) ennek ellentéte, a *δικαιως* áll (Nestle 586). Pázmánynál mind a kétszer szintén az *igazság* szerepel (Pázmány 684, 691). Kétségtelen tehát, hogy Pázmány, latin bibliaidézetei ellenére, a magyarban a görögöt követi, feltehetően ezt is emlékezetből, mégpedig magyar szövegre emlékezve (vö. Bencze 1984, 1986).

Tovább kutatva megtaláltam görögből készült bibliafordítás nyomait olyan 14–15. században írt kódexekben, amelyeknek szövege bizonyíthatóan a 12. század előttre vezethető vissza. Vajon egy fordításról beszélhetünk-e, arról, amelyiket Pázmány is idéz, vagy többről, ezt még nem sikerült tisztáznom. Jelenleg egy perdöntő bibliaidézetet szeretnék bemutatni a kódexekből. Azért is; elég egy, mert igen nehéz olyan helyet találni a Biblia latin, görög, illetve magyar szövegében, ahol a latin és a görög nagyon eltér egymástól, és így egyértelműen kimutatható, hogy a magyar fordítás melyiket követi.

Az „Íme a te fiad” és az „Íme a te anyád” (János 19, 26–27) kifejezések 24 különböző középkori kódexben találhatók meg (Szerecz 44). Mindegyikben ugyanazok a szavak szerepelnek, mégis két csoportra oszthatók a változatok grammatikai szerkezetük szerint, ahogy ezt már Szerecz is észre vette (uo. 44). Néhány helyen (pl. Döbrentei-kódex) *íme a te fiad* fordítással találkozunk, máshol viszont *íme fiú neked* megoldással (l. Szerecz 44). A Czech-kódexben például így olvashatjuk: *ym fyw nekod*, illetve *ym anya tenekod* (Volf XIV. 304). Nyilvánvaló, hogy az *íme a te fiad* változat a Vulgátából készült (*ecce filius tuus*), míg az *íme fiú neked* a görögből (*ιδε ο υιος σου*). A *σου* az egyes szám második személyű személyes névmás birtokos esete. A magyar *neked* ugyanennek részeshatározós alakja. A személyes névmásnak egyrészt a magyarban nincs meg a birtokos esete úgy, ahogy a görögben megvan, másrészt a magyar birtokos rag *-nak*, *-nek* a részeshatározós esetből fejlődött ki, ami viszont a helyhatározós esetből (lativusból) egy korábbi korszakban. A *-nak*, *-nek* birtokos használata már a 12. században elterjedt (Bárczi 62–5; Benkő 335; Klemm 342–64). A személyes névmás dativusa előfordul birtokos személyjeles névszó mellett is: „A házunk égett le nekünk” (Klemm 362), „ki légyen neki atyja” (Königsbergi Töredék, id. Klemm 347; Benkő 378). A mai magyarban is ugyanaz a genitivusi és a dativusi toldalékok alakja

(-nak, -nek), tehát szinkronikusan homonimák. Tehát az *íme fiú neked* kézenfekvő a görögből, míg az *íme a te fiad* egyszerűen a latin fordítása. Az Italában is *ecce filius tuus*-t találunk a Vulgatával megegyezően (Jülicher 206–7). A határozott névelő hiánya a Czech-kódexben arra utal, hogy a fordítás valamikor a 12. század előtt készült, biztosan a 14. század előtt (vö. Décsy; Klemm 317), jóllehet a kódexet magát 1513-ban írták.

Úgy találtam, hogy az egyik glagolita kódex fordítása is a latint követi, bár a glagolitában megvan a személyes névmásnak mind a dativusa, mind pedig a dativus possessivusa. Tehát még annak sem a görög lehetett a forrása (CE ČNB TBOŮ — CE MTI TBOB II, és Kurz 237; Nyomárkay szóbeli eligazítása nyomán).

Vannak még olyan középkori bibliarészletek, amelyeknél a görög, mint forrás csupán fenti példával együtt bizonyítható, ti. ugyanazokban a kódexekben, kódexcsoportokban bukkannak fel. A különbség ugyanis a görög és a latin között ezekben az esetekben nem annyira feltűnő. Íme egy példa szintén János evangéliumából (19, 30), amelynél a következő változatokat olvashatjuk:

betölttenek
betölt
beteljesedett
elvégezteték
meg vagy on emésztvén (sic !)
meg vagy on tökéelve
megtökéltetött

megtökéllőth (János 19, 30)
megtökéllőth (János 19, 28)
 Latin: *consummatum est*
 Görög: *τετέλεσται* (19, 30)

A 19,28-ban *τετέλεσται* és *τελειωθῆ* alakok bukkannak fel. A görög ige *τελέω* vagy néha *τελειω* alakkal azt jelenti, hogy 'beteljesítek, végrehajtok, végbeviszek stb.' (vö. Liddell—Scott), míg a másik ige, amelyik igen hasonlít hozzá mind alakjában, mind pedig jelentésében a *τελειόω* vagy néha *τελεόω*, azt jelenti, hogy 'tökéletessé teszek, tökéletességre viszek stb.' Ezért igen könnyű összekeverni a két igét, alakjukat is, jelentésüket is.

Consummo a latinban jelenti, hogy 'összegezek, végbeviszek, beteljesítek, végrehajtok stb.', néha azt is, hogy 'tökéletessé teszek'. (A *meg vagy on emésztvén* bizonyára a latin *consummo* félreolvasása mint *consumo*, mert a két egymás utáni azonos mássalhangzót a kódexek diakritikus jelekkel jelölték.) Következésképpen a *megtökéltetött*, *meg vagy on tökéelve*, és főként a *megtökéllőth* (Czech-kódex) inkább a görögre utalnak, míg a többiek inkább a latinra mint forrásra.

A fenti és a korábbi (Bencze 1984, 1986) példákra, valamint az említett történelmi tényekre támaszkodva feltételezhetjük, hogy létezett egy igen korai, esetleg több száz éves hagyománnyal rendelkező görög fordítóiskola, biztosan a 12. század előtt. Ezt nyomta el lassanként a 11. században kezdődő latinizáció. A görög fordítóiskola megszűnt a görög monostorok feloszlásával, illetve ezzel párhuzamosan a Gergely-féle reformok bevezetésével és lassú végrehajtásával. Ezért tűnhettek el a görögből készült magyar nyelvű litur-

gikus szövegek és bibliafordítások, amelyeknek nyomait találtam meg, és amelyek szerencsés esetben még felbukkanhatnak valahol Keleten egy kódexben, kötetátlában vagy gerincben, vagy kitörölve, palimpszeszten. A latin uralma kizárólagossá vált Magyarországon a 14. század elején, amikor az előző, görög fordítói hagyomány teljesen eltűnt, nyomai azonban megmaradtak egészen a 17. századig, nem csupán a fordítástöredékekben, hanem még a 11–13. századi, latin forrású, kiváló és szabad fordításokban (vö. Halotti Beszéd, Ómagyar Mária Siralom). Véleményem szerint a görög iskola megléte az oka a „Miatyánk” korai szövegeiben fellelhető különbségeknek (Décsy), a görög nyelv ismeretének Magyarországon (l. Bencze 1984, 1986), a korai fejlett filozófiai nyelvnek a 11–12. században, az iskola megszűnése pedig a későbbi gyenge fordításoknak, fejletlen nyelvnek a 14–15. században. A görögből készült magyar bibliai fordítások tehát biztosan léteztek a 12. század előtt, de legfeljebb és talán a 4. században keletkezettek a legkorábban. Meg vagyok győződve arról, hogyha a fenti módszer nyomán összehasonlíttanánk a Vulgata, a Septuaginta és a héber ószövetségi szövegeket (amint ezt már meg is tették), és ha azokból a helyekből, amelyekben nagyok az eltérések közöttük, a középkori magyar fordításokban is találnánk néhányat, lehetséges, hogy ismét a görög, esetleg a héber lenne a forrás.

Bencze Lóránt

IRODALOM

- Balázs János: Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell. Budapest, 1980.
- Bárcki Géza: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Budapest, 1982.
- Bencze Lóránt: A Bible Lost and Regained? On the Origin of Biblical Quotations in Pázmány's Works. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica*. XV. 1984. 25–30.
- Bencze Lóránt: A „hív magyarázat” eredete. *Nyr.* 110 (1986.): 170–4.
- Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest, 1980.
- Browne, Edward: Account of Several Travels in Hungaria, Servia . . . 1673. In: Haraszti Sándor—Pethő Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon*. Budapest, 1963. (Útikalandok, 41.)
- Décsy Gyula: Der älteste ungarische Text des Vaterunsers. *Orbis Scriptus*. Dmitrij Tschizewskij zum 70 Geburtstag. Hrsg. von Dietrich Gerhardt, Viktor Weintraub, Hans-Jürgen zum Winkel. München, 1966. 155–61.
- Dvornik, Franz: A bencések és Oroszország keresztény hitre térítése. 1962. (Kézirat)
- Haiman, John: Natural Syntax. Iconicity and Erosion. Cambridge, 1985. (Cambridge studies in linguistics. 44.)
- Jülicher, Adolf: Itala. Das Neue Testament in altlateinischer Überlieferung. Nach den Handschriften hrsg. von Adolf Jülicher. Durchgesehen und zum Druck besorgt von Walter Matzkow und Kurt Aland. IV. Johannes-Evangelium. Berlin, 1963.
- Kada Lajos: A Szeplőtelen Fogantatás ünnepe a magyar törvényhozásban. *Vigilia*, 1988/5. 338–41.
- Klemm Antal: Magyar történeti mondattan. Budapest, 1928–42.
- Kurz, Josef (ed.): *Evangeliarium Assemani*. Codex Vaticanus 3. Slavicus glagoliticus. Tomus II. Pragae, 1955.
- Liddell, H. G.—Scott, R.: *A Greek-English Lexicon*. Oxford, 1953.
- Magyarország története. I/1–2. Főszerk.: Székely György. Szerk.: Bartha Antal. Budapest, 1984.
- Moravcsik Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I–III. Budapest, 1938. I. 171–212.
- Moravcsik Gyula: Görög nyelvű monostorok Szent István korában. *Uo.* I. 387–422.
- Moravcsik Gyula: A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. *Uo.* III. 423–72.

- Nestle, Eberhard: *Novum Testamentum Graece cum apparatu critico* curavit D. Eberhard Nestle. Editionem tertiam decimam novis curis elaboravit Erwin Nestle. Stuttgart, 1927.
- Pázmány Péter: *Összes munkái*. VI/1. Budapest, 1903.
- Szabó Dénes: *A magyar nyelvemlékek*. Budapest, 1952.
- Szerecz Alajos Imre: *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*. Budapest, 1916.
- Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, 1984.
- Volf György: *Régi magyar codexek*. Nyelvemléktár IX., XIV. Budapest, 1888–90.
- Weber, Robertus: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*. Adiuvantibus Bonifatio Fischer, Iohanne Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele. Recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber. Editio tertia emendata quam paravit Bonifatius Fischer cum sociis H. I. Frede, Iohanne Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele. Stuttgart, 1983.

Beszédünk evolúciós lehetőségei — és hanyatlási tünetei

Kondicionálás, akár a Szép új világban

A hivatásszerű, valamint a köznapi beszédünk állapotán töprengő, csak egy bizonyos monolitikus szemlélet szerint hivatlan prókátor még meg se szólalt, s már látni véli az első rálegyintést: ugyan hányadrendű kérdések ezek manapság, amikor politikai és gazdasági reményeinken és jajainkon kívül semmi egyéb nem foglalkoztatja az országot. De nem törődhetünk a rálegyintésekkel, ha arra gondolunk, hogy beszédállapotunk önmagában is beszédesen, milyen gazdag tárháza az analógiáknak. Hogy csak a legkirívóbbat említsem: vajon csak e téren lelhető-e fel „haladó” nemzeti hagyományunk semmibevétele, anyag- és időpazarlás, közízlés-rombolás? Ami pedig az elkövetők viselkedésnormáit — kimozdíthatatlan önelégültségét — illeti: azok talán még elevenebb szemléltetési lehetőségei annak, hogy tárgyalt jelenségeink általános érvényűek.

A dolgozatomban közreadott töprengések és megfigyelések alapjai azok a tapasztalatok, amelyek több mint másfél évtizedes rádiós és jóval rövidebb, kísérleti jellegű televíziós bemondó-konzultánsi, valamint több évtizedes színészvezető rendezői munkám során felgyűltek. Megszólalásom legfőbb oka pedig az a bizonyosság, hogy az említett két tömegkommunikációs szerv — hibáival és erényeivel — az egész ország, sőt minden magyar nyelvterület beszédtanára. Mégpedig akaratlan tanára, mint ahogy az őket hallók-meghallgatók tanulóstatusa korántsem ilyen akaratlan.

Az említett szervek akár megtehetnék azt is, hogy elhatározottan tanítják a hallgatható beszédet. Nemcsak a meglévő beszédstúdiumokon (mint pl. a rádió *Beszélni nehéz* c. műsora), hiszen ezeknek a hatása jóval behatároltabb, tehát esetlegesebb. A tömegkommunikációs szervek sokkal indirektebben és sokkal szélesebb körű hatással tanítanak beszélni, és pedig *ál l a n d ó* jelenlétük kondicionáló természetére építve, pontosabban szólva: természetes szuggesztíójukkal. Milyen üdvös is lenne, ha ezzel a történelemben példa nélkül álló hatalommal élve némiképp másfajta beszédsszellemet, szellemiséget sugároznának!

Hallják is, vagy csak mondják?

Az, hogy vannak tájakhoz kötődő nyelvjárások: köztudott. Talán kevésbé köztudott, hogy — megítélésem szerint — van tömegkommunikációs „nyelvjárás” is, természetes beszédünkötől eltérő, konstruált, tehát természet-

ellenes. Elfajulásai, amelyeknek egy liberális vagy nemtörődöm irányító szellem teret enged, egyfelől — és ez nem nyelvjárást idéző tünet — esztétikai kategóriába sorolhatók. Az unesztétikus beszéd okai változtathatatlanul a d o t t a k : a beszélő alanyok alkati alkalmatlansága. A közismert, elidegenítő hatású beszédhibák: a pöszeség, a selypegés, a raccsolás. Mentségükre szolgáljon, hogy elidegenítő sajátosságaik jóvoltából példa értékük inkább az elrettentés, semmint a követésre buzdítás. Veszélyesebb ennél az elvontabban jelentkező alkalmatlansági tényező: az érzékeny gondolat érzékeny továbbítására képtelen b o t f ű l ű s é g. E fogyatékoság már egy másik kategória tárgya, s miközben — horribile dictu — eszménnyé szuggerálja magát, módszereken távortartja magát a beszéd alapvető céljától: a késleltetés nélküli gondolattranszponálástól.

A felsorolt adottságok — inkább csak megértő önkondicionálással — javíthatók ugyan, de csak elenyésző mértékben.

(De vajon miért kell a bénának, a sántának, a botlábúnak futballoznia? Az elképedő hasonlat is adott. Kézenfekvő az apatikus válasz is: — Nem kell, de lehet. Ma már azt is lehet.)

A gyanútlan botfűlűségnél ártalmasabb jelenség a le- vagy rábeszéléssel javítható unesztétikus beszéd, amelynek jeles művelői érzékelik ugyan a beszéd zenei követelményeit, de vagy túlságosan tudomásul veszik, és szövegmondás közben olykor éneklésre váltanak, vagy a s z e r v e s zenei jegyeket egészen egyszerűen nem veszik tudomásul. De amíg az éneklő beszéd csupán nyelvelenes jelenség, a dallamtalanított beszéd értelemellenes is, és a rá jellemző beszédritmus olyan, akár a bicegő járás. Jegyei: felire-harmadára kurtított hosszú magánhangzók, röviden ejtett hosszú mássalhangzók, valamint az, hogy a beszélő a magyar nyelv logikus rendre törő természetétől merőben idegen eszközökkel él: a beszéd dallamvonalának ötletszerű meg-megemelésével, a logikai rendből kirívó nyomatékokkal pótolja zenei vonatkozású mulasztásait, miközben illetékenként szórakoztatja magát, valamint — tévhite szerint — hallgatóit (névelőhangsúly, ill. a szó közben alkalmazott nyomaték, az ún. olasz hangsúly). Jellemzője a javítható unesztétikus beszédnek is, hogy miközben nyelvünk hangzását idegenszerűvé torzítja, sokszor erősen félreérthető szóejtésbe csúszva zárja ki a beszéd első számú rendeltetésének teljesítését, az e g y é r t e l m ű gondolatátvitelt.

A rádió egyik reklámműsorában hallottam, sok egyéb elrettentő, de itt meggyökeresedett hangzástorzulat közt: „Peniszgátló falfesték.” Könnyen kitaláltam, hogy „penészgátló” lehetett leírva, s hihettem, az elhangzott változatot tréfának szánta az illusztris bemondó. Csakhogy nem sokkal ezután meg ezt hallottam, ugyancsak tőle: „Jól érezzük *magukat*.” Az *ü* helyén *é*-nek kellett volna hangzania, a rövidített ejtés ebből formált *ü* hangzót.

S a többi mintadarab:

„Avas korszak” — „a vaskorszak” helyett, „Agyerek” — „a gyerek” helyett: vitathatatlan jelentésmódosító ejtés. „Alakosság” „a lakosság” helyett. Még az „adéli krónikát hallották” is idesorolható, bár a tárgyas ragozás jóvoltából értelme könnyebben kibogozható — legelső hallásra mégis csak egy szép női név képzetét kelti.

S az oly közkedelvtől vált, néha szinte már magabiztos elkötelezettséggel alkalmazott s z ó s z a p o r í t ó olasz hangsúly (vagyis a szó közbülső tagjának nyomatékolása)! Amely beszédmód legodaadóbb rabjai igen tartal-

mas közlendők élvezhetőségét csökkentik, s néha tűnődésre is készítetnek. Íme néhány gyöngyszem a repertoárból:

„Miniszter elnökhelyettes” — álláshalmozást állapítunk meg? „Felháborító” — ún. spéttel, tehát késleltetve érhető. „A közép koronát” — én azért megfejtettem: „A középkoron át”. „Mesterséges hold akadása”, értsd: „Mesterséges holdak adása.” „Mitki nálunk”. Ki van nálunk, ki az a Mitki? Nagynehezen megértem: „Mit kínálunk”.

(Bár Weöres Sándor sajnálkozik egy helyütt, hogy a magyarban kötelező szőkezdő hangsúly miatt mennyivel nehezebb a költő dolga, kevesebb a ritmushatás-lehetőség, de egyben elismeri, hogy néhány ritmikai hatásért, vagyis egy tál lencséért nem adhatjuk el örökségnyelvünket, amelynek szervezete nem fogadja be az ilyenfajta „újszívet”).

„A korom sötét” — ezt kár kimondani, hiszen magától értetődő. „A koromsötét” — ez az ejtésforma informál.

Ha valamelyik akusztikus rejtvény után — leggazdagabb lelőhelyei a rádió krónikái és hírmagazinjai — felhangzik egy ún. „nóta”, amelyben így szól az első sor: „De nehéz az iskola táska”, ami így — tetszik-nem tetszik — mégis csak azt jelenti, a táskának elpanaszolom, hogy az a fránya iskola milyen nehéz is — azt hiszem, a jelenség forrása tettenérve.

A rossz dalszövegprozódiaiké a halhatatlan érdem, hogy a fentebb illesztésként tünet ennyire elburjánzott. Mint ahogy hivatásos prózamondóké és felolvasóké annak az érdeme, hogy a „tömegkommunikációs nyelvjárás” egyre inkább átszűrődik a közbeszédbe, vagy hogy szigorúbban ne fogalmazunk: a közbeszédet is egyre inkább fertőzi.

Mindezek az értelmet homályosító unesztétikumok azonban jól ismert, vitathatatlan elfajzások, kirívó megnyilatkozásai mai hivatásos és privát beszédünknek, s a rájuk való emlékeztetés inkább csak átvezet fő mondandóhoz, amelyet sommásan így határozhatnánk meg: a gondolat ki van szolgáltatva a beszédnek, amelynek egyetlen rendeltetése, hogy minél hívebben tolmácsolja, vagy ha úgy tetszik, szolgálja a gondolatot.

Szaválás lebegéssel

Amikor „szavatról”, „versszavazásról” beszélünk, egy régi, meghalott versmondói modorra utalunk, legalábbis az újabb gyakorlat szerint. Ez a modor ma már semmiképp sem illeszkedik eszményeink közé, hiszen értelmező gondolatközlés helyett dörgő kulisszahasogatásra épít, üres hatásra vadászik. De van a *szavalt* szónak egy másik, az említett homlokegyenest ellentétes értelme is, amelyet akár mondandónk mottójául is választhatnánk, hiszen feltáróinál lényegrehatóbban még senki nem ragadta meg a gondolatovábbító beszéd jegyeit. A meghatározás a tizenhetedik század elejéről, illetve a múlt század hatvanas éveiből való, s mindörökre érvényesnek látszik. Az alapgondolat Shakespeare-től származik, magyarra fogalmazása Arany Jánostól (és kivételesen ne a tekintélyük legyen mértékadó, hanem törvényfelismerésre jogosító nyelvi érzékenységük, tapasztalatsűrítésre hitelesítő szakmai illetékességük): „Szavald a beszédet, kérlek, amint én ejtém előtted: lebegve a nyelven.”

No igen, a *szavald* szó. Ezt kell csak összpontosítottan átgondolni, tehát újragondolni, s minden sokkal egyszerűbb lesz utána.

Speak the speech — igencsak úgy tetszik, hogy Shakespeare nem nyúl ilyen mélyre, és a *szavald* kifejezés kizárólagosan fordítói lelemény. Ezen semmi csodálkozni való nincsen, hiszen Arany János-i lelemény. És minden bizonnyal annyit jelent, hogy a beszélőnek, és — mert a fenti intelmet Hamlet színészekhez intézi — mindenkinek fölött a hivatásos beszélőnek ismernie kell a szó értékét a mondaton belül, pontosabban: beszéd közben minél célszerűbben jelölnie (jeleznie) kell a szó posztját a mondatban, sőt, voltaképpen a szövegben is. Szaválnia kell a beszédet, „lebegve a nyelven” — vagyis ismerni a szó helyértékét; ismerni, de semmiképpen sem didaktikusan ismertetni.

Hogy a matematika világából vegyek kölcsön egy párhuzamot (és ezt annál szívesebben teszem, mert úgy érzem, az én világomban méltán irigyelt egzakt támogatást kapok): ha egy összeadásnál csak egyetlen számot nem az értéke szerinti helyre írunk (1-es, 10-es, 100-as stb. helyérték szerint), merőben hibás lesz a végeredmény. Ezzel szemben, a számokat értékük szerinti helyükre írva, az összeadás igazán magától értetődő művelet lesz, a végeredményt illetően minden kétséget kizáró rutin alapművelet.

Visszatérve a párhuzamot kölcsönkérő tárgyra: végső soron a beszéd művelete is összeadás. Szavak összeadása, amelynek végeredménye a mondat. De a szóösszeadásnál nem lehet meghatározó a rutinszerűség, hiszen a beszéd értékét a gondolkodás folyamatossága határozza meg, amelynek gyilkos ellensége a rutin: minden rutinreakció eleve gúzsbakötő a beszédet kizárólagosan meghatározó gondolkodást. Az alapozó gondolkodást nélkülöző beszéd önnön rendeltetése ellen fordul, hiszen nem gondolatot, hanem gondolatlanságot közvetít. A matematikától kölcsön vett helyértéktörvény azonban mégis cáfolhatatlan alaptörvénye a végső formáját oly sok szubjektív elem közbejöttével elnyerő beszédnek is.

Ilyen értelemben nyilatkozott meg tehát — Shakespeare nyomán — Arany János, nemcsak napjainkig legnagyobb művésze nyelvünknek, hanem a nyelv szellemének mindmáig talán legérzékenyebb értője.

Szavalkuk-e a beszédet?

A régi, múlt századi beszédmód, amelynek alapján Paulay Ede egy kézenfekvőnek látszó törvényt fogalmazott meg, minden bizonnyal arra hagyatkozott, hogy a jellegtelen jelzett szóval szemben meghatározó jelentőségű a jelző, és ugyanígy a birtokos, mert a személytelen birtokot hasonlóképpen egyéníti. Így alkotta meg Paulay Ede — egy műszó félreértése alapján — a *nyelvtani hangsúly* dogmatikus-apriori követelményét, amellyel Arany János (!) — ugyanabban a korban, s nem a rossz gyakorlatra, hanem a nyelv és a gondolkodás szellemére figyelve — a *szóköltési hangsúly* alapelvét helyezte szembe. Tehát nem *nyelvtani* hangsúly, eltüntetett jelzett szóval, hanem *nyelvtani* hangsúly, ereszkedéssel *jelzett* szóval, és nem a *gondolkodás szellemére*, hanem a *gondolkodás szellemére* szeretett volna hagyatkozni, a birtokosszerkezet birtok tagjának ereszkedő (nem pedig emelkedő!) dallamvonalú *kimondásával*, s ha talán nem is sokszor hallhatta így, ő bizonyára így mondta.

(Paulay eszméje talán a másik véglet, a mindenképpen nyelvelles jelzett szó—birtok kiemelés még rosszabb gyakorlata ellen született; de ennél csak kevéssel jobb a nyelvtani hangsúly gyakorlata, amely mindmáig uralkodó tünet hivatásos beszélőink körében s mely az egybelottyantott sza-

vak és szóképek garmadáját zúdítja ránk, kondicionáló példahatását már említettük.)

Ha szavaljuk a beszédet, a mondat alkotórészeit nem moshatjuk egybe, beszédünkben a mondat tagjai értékük szerinti önálló életet nyernek. Az erősen szorgalmazott szókezdő nyomaték, amely napjainkban végletesen elburjánzott tünet, olyan monolittá válik, amelynek árnyékában a szóvégek, mondatvégek nemcsak jellegtelenségbe sülyednek, hanem — az indításnál elpazarolt levegőmennyiség okán is — igen gyakran nem is érthetők. „Ujjonganép”, akarta mondani egy Shakespeare-szinkronizáló színész egy filmben, én így értettem: „Ujjonganék”, s jó néhány mondat elsuhant ennek utána figyelmem mellett, mire a valós szöveget kikövetkeztettem. A túlnyomatékoltság kezdés a legkirívóbban a számnevek közlésénél bosszulja meg magát. „Hatszázhetvennégy” ejtés csak szembeállítás esetén — pl. 574-gyel szemben — jogos dallamiménétű, de ha önálló értékről van szó, a záró tag így félreérthetővé válik. A minősítő és birtokos jelzős szerkezetek rendezetlen egybmondása, vagyis egyes gondolathordozó szavak teljes elejtése esetén ugyanez történik: rosszabb esetben értelemhomályosítás, de szerencsésebb esetben is információkorlátozás a következmény.

Még egy példa. Így ejtik: „Vígözveggy”. Mindig, mindenki így, itt nincs kivétel. És talán azzal mentik, hogy „hiszen ez már fogalom”. De hol marad a paradoxon értékű jelzős szerkezet második, és nem kevésbé meghatározó pillére, az *özveggy* szó? Amikor pedig éppen az a fogalom értékű találat a híres operettecímbe, hogy paradoxont mutat fel, s nem egy sápatag sablont. A „Vígözveggy” ejtés csak ennek ellentétével („szomorú özveggy”) szembeállítva, ellentételezve lehet értelemszerű.

(Fónagy—Magdics A magyar nyelv dallama c. műve ilyen esetekre vonatkozóan „debrecei ejtést” említ, tehát olyan ejtést, amelynek tájnyelvi hagyományai vannak. Nem új keletű jelenségről van tehát szó. De nem szabad, hogy ez megtévesszen bennünket. Tájnyelvi alakulatokban is lehetségesek evolúcióellenes megrögződések, s bármi lenne is forrásuk, a beszéd értelemszerű fejlődését minden olyan irányzat gátolja, amely a nyelvtani hangsúly elvén alapul.)

A szavakat diszkrimináló ejtismód egyik jellemző példája, hogy a beszélők nagy többsége nem tud mit kezdeni az „ez a” mutatószerkezet rövidített változatának, az „e” szócskának szavalásával. „Elehetetlen fogást” hallva önkéntelenül *ehetetlen* fogást idéz fel képzeletünk, az „e lehetetlen” ejtismód a lényeges tag kiszorítását eredményezné, s csak kevés jófülű beszélő találja meg az egyetlen célravezető megoldást, a szóképek érték szerinti szavalását: „e lehetetlen”, vagyis ejtő és nem emelő irányú árnyalás: dallammal és nem tagolással való jelölése a nem túlnyomatékoltság kezdés után következő értelemhordozó szónak.

Egyébként, ami engem illet: a „hangsúly” fogalmának használatával, épp e túlnyomatékolás elkerülése érdekében, lehetőség szerint nem élek. Érzékletesebb vezérelvnek tartom a dallamemelés, ill. ejtés fogalmát, hiszen egy dallamvonal mentén sokkal finomabbak lehetnek a differenciáló árnyalatok, s így elkerülhető a diktatórikus, szájbarágó, és mind a hallgatóval, mind a nem elsőrendűnek ítélt szavakkal szemben „antidemokratikus” dallamvezetés.

Végletes megnyilvánulása annak, hogy a beszélő nem meri vagy nem akarja magát a dallamra mint kifejezőeszközzre bízni, ha a dallamot *t a g o - l á s s a l* helyettesíti. Vagyis — mint ahogy az ún. olasz hangsúly egybefüggő szavak vagy szóösszetételek kettévágásával végső soron szószaporítóná válik — az értelmet tagolással súlykolni akaró beszélő *m o n d a t s z a p o r í - t á s t* vét. Az ilyen előadó egy játszi, természetes, magától értetődő hangvétel helyett mindenáron hirdetni szeretné avatottságát, s a hallgató abszolút beavatása érdekében minden vagy majdnem minden szót *f e l m u t a t*, hogy az így darabokra szedett mondat felmutatott szavai aztán külön-külön megcsikorduló, zeneietlen mondatokká rúkkoljanak elő, illetve ilyen mondatokra hulljanak szét. Ez is elsősorban rádiós tünet, a rádiókrónikákban — egyébként lebilincselő intellektusú egyéniségek — szívesen keresik ilyen túlbiztosító módszerrel a hallgató kegyeit. S hallottam már műsorvezető muzsikust is, aki — meglehetősen paradox módon — ehhez a zeneietlen ejtésmódhoz folyamodik. Még riasztóbb, amikor versmondó színész alkalmazza ezt az előadásmódot, elfeledve, hogy mennyire kompromittálja így a költőt, s becsüli alá a hallgatót. Az „ahány szó volt, annyi mondat lett” kétes értékű bűvészmutatványát produkáló színész feledi és feledtetni akarja, hogy a vers: a zene és a nyelv határterületén egyensúlyozó műfajzsonglőr, e két birodalom különbözőségét hivatott eltüntetni, ellentétességét föloldani, s ha megszólaltatva akár az egyikhez, akár a másikhoz közelebb kerül, lényegében kioltja önmagát. A prózai beszéd pedig ugyanezzel a módszerrel nemcsak mondatdömpingbe fullad, hanem — a dallamnak valamiféle értelmezéspanik-okozta kiiktatásával — éltető zenei elemeit semmisíti meg. Ennek ellenére gondolkodóba kell hogy ejtsen: az út a befogadót mélyen alábecsülő tagoló beszédőtől a csak indulati töltésű tagolatlanig van-e olyan hosszú a neandervölgyi emberig visszafelé haladva, mint amilyen hosszú a neandervölgyi embertől idáig jövet volt?

A „szavald a beszédet” módszernek vagy akár struktúrának lényegét talán az az alig figyelembe vett törvényszerűség határozhatta meg, amely a beszéd gondolatközlő rendeltetésének s egyben a beszéd rendezettségének alapfeltétele. Ez pedig az új, tehát első ízben említett és az ismételt (vagy magától értetődő) *f o g a l m a k* közlésének rendszere. Fogalmakról van szó és nem szavakról, ui. valamely szó megismétlődhet, de új jelentése miatt ekkor is újnak számíthat, mint ahogy egy más szóval ismételt, de már említett fogalom másodjára nem számíthat újnak. A beszéd rendezettségének és gördülékeny földolgozhatóságának ez abszolút törvényszerű feltétele. „Híreket mondunk” után nem mondhatjuk így: „Hiradásunk tartalmából:”. A „*híradásunk*” az előző fogalom más szóval történő megismétlése, és nyomatékolása megzavarja a hallgatóbn épülő logikai folyamatot. „Miért beszélünk magyarul, ha nem beszélünk magyarul.” Itt viszont ugyan ismétlődik a szó, de új fogalmat — jelképes jelentést — tartalmaz, második előfordulásakor nyomatékolása tehát szükségszerű.

A legszemléletesebb példa ismét a számok egzakt világából kínálkozik: Ha az idő mulásáról, a magyar nyelv ereszkedő dallam-szabályának gépiesen engedelmeskedve, tíz másodpercenként ilyképpen tudósítok:

Huszonegy óra ötvenkilenc perc negyven másodperc

Huszonegy óra ötvenkilenc perc ötven másodperc

végül:

Huszonkét (és nem huszonkét) óra —

— értelmetlenül beszélek, mert épp a mindig újként jelentkező információt rejtem el újra meg újra hallgatóm előtt. A látszólag jelentéktelen példa ellenkező megoldásával — az értelmezőn informáló megoldással — lehetséges a legplasztikusabban szemléltetni az új és az ismételt, a magától értetődő és a figyelmet igénylő információk közlésének egyedülvalóan alapvető rendszerét:

Huszonegy óra ötvenkilenc perc negyven másodperc

Huszonegy óra ötvenkilenc perc ötven másodperc

végül:

Huszonkét (és nem huszonkét) óra.

A fenti példa a világosan rendezett beszédnek jelkép erejű példája is lehet, hiszen az ismételten közölt számok kiemelése azok értelemszerű elejtése helyett a szöveg *értelemszerű* befogadásának jellegzetes megnevezítése. Ismét a matematika egzakt világa kölcsönözött tehát szemléltető igazodási pontot, de szemléltethet a kőműves munkája is: ahogy a fal az egyes téglák egymáshoz illesztéséből áll össze, hasonlóképpen épül fel az információ teljessége is. A téglá, amely változtat, mindig az új, a helyére utóbb kerülő. (Bergson: „Minden jelen pillanat magába foglalja az egész múltat, és valamit ad hozzá.”) *Időmúlás-törvény*-nek nevezhetném önkényesen, amely a rutinra épített beszéd ellen fogalmazható meg, s amely első pillantásra ellenkezik a magyar nyelv dallamkövetelményével, ha a jelölések kiemelő és nem ejtő differenciálás segítségével jönnének létre.

(Ebben az esetben nyelvünk dallamigényeit a szavak fordított sorrendjével elégíthetnénk ki a leginkább gondmentesen, a fenti példában szereplő információ végétől visszafelé haladva — ez azonban megvalósíthatatlan megoldás a mi nyelvünkben: beszédünk szórendigényével is foglalkozva erre majd még kiterünk. Idegen nyelveken azonban mindez könnyen megvalósítható: a nem magától értetődő, új fogalmak kiemelése érdekében hozza előre minden bizonnyal egy dátum közlése esetén szinte minden idegen nyelv a napot, csak utána következik a már ismertebb hónap, s legvégül a még ismertebb, a már megszokott év. Furcsán paradox tény, hogy e nyelvek legtöbbször dallamtörvénye ugyanakkor nem ilyen sorrendet ír elő.)

A gondolatpárti beszéd térfoglalását nehezíti, hogy az írói szándékok és hangzási követelmények jelölésére nincsen megfelelő kódrendszerünk, s ez a tény azzal a sajnálatos következménnyel jár, hogy beszédünk rendezése értelmes segédeszközök híján elvégzendő feladat. De ezt az aligha leküzdhető nehézséget nálam minden bizonnyal érzékletesebben fogalmazza meg Illyés Gyula, amikor ezt írja nemrég megismert naplójában 1974. március 31-én:

„Amikor — teljesítménye végén — Goethe már a »Mehr Licht«-et is elmondta, vagyis már vakult és némult, ujjával írt a dunyhára, gondosan kitéve — megfigyelték — az írásjeleket. Hogy a költő elhagyhatja a verséből az írásjeleket, azt Apollinaire kezdte el, illetve újította föl 1910-ben az *Alcools* című kötetében, mert hisz a kódexek verseiben sincs központozás. Ez a századelőn a levegőben volt. Ady sem írt le felkiáltójelet. Összefügg ez még az impresszionizmussal is: éles vonalak helyett összemosódás. És mintha a zongorából kiszereelnék a pedált.

Nekem az eddig meglevő írásjel is kevés. Ötletesnek — az udvariasság egy fajtájának — tartom, hogy a spanyolok a kérdőjelet a mondat elején is kiteszik. Irigylem a zeneszerzőket, akik a hangjegyek közé annyi árnyaló jegyet iktathatnak be, és még a vonal fölé is odaírhatják: *allegro*, *lento*, *parlando*. Igen, van, amikor a verssor, az ütem fölöslegessé teszi a vesszőt, a pontot. Az lenne mégis a boldog kor, ha szövegünk margójára mi is egyszerűen csak odakanyaríthatnánk: *kacagva*, *fölháborodva*, *zokogva*. Újítók, korszerű írásjeleket! De az olvasók fejébe is.”

Az olvasók fejében azonban — és ez már a magam tűnődése megint — korszerű írásjelek csak akkor születhetnek, ha az érzékenyen szavaló, a nyelven lebegve beszélők az olvasókat (hallgatókat) ilyen jelekre kondicionálják.

A beszédpárti szórend

Az időmúlástörvény-ellenes, vagyis a rendezetlen, szétszórt beszéd szétszórja a beszéd hallgatójának figyelmét, s vagy nem jut el hozzá mondandónk veleje, vagy — ha ez módjában áll — egyik-másik mondatunk megismétlését kéri tőlünk. De ami ennél elgondolkoztatóbb: a rendezetlen beszéd hígabb fogalmazást tesz szükségessé, hiszen csak mankó- vagy töltelék-szavak beiktatásával informálhat kielégítően. Mindenképpen úgy summázható, hogy a rendezetlen beszéd drága időnket pazaroltatja, az idő pedig mégis csak mindennél konvertibilisebb valutánk. Mentségünkre mondhatjuk, hogy a töltelék-szavas, kertelő stílus forrása a több évtizedes, rendre kötelező gyakorlat, hogy a lényeg vagy az igazság nem kimondható, csak körülírható, ajánlatos fölhígítani, hogy mellébeszélésünk ne legyen olyan szembeötlő. S az elkenő szándék beidegzettségé teszi lehetetlenné még ma is, hogy legalább mondataink dallama legyen célratörő, rendeltetésszerű.

A szöveg egyértelmű továbbításában a szöveg írója kottaszerű jelekkel aligha segíthet, de segíthet a gondolatátmozgató, végső soron beszédátmozgató szórendformálással, az akusztikumot támogató szórenddel (mint ahogy a célszerűtlen szórend szinte mindig az akusztikum szférájában lepleződik le).

A mondat, ill. mondatrész elejére szerkesztett kiemelendő új fogalmak mindenképpen könnyítik a beszélő dolgát. Könnyíti az is, ha nem természet-ellenes olasz- vagy névelőhangsúlyokkal kell beszédét színeznie, de ehhez szükséges, hogy a szöveg írója már eleve érdekes, figyelmet lekötő stílusban szerkesszen. Ilyen stílussajátosság, ha monotoníához vezetve nem csengenek össze az egyes mondatrészek végződésai, vagy ha az egymást követő mondatrészek különböző szófajú és végződésű szavakkal végződnek; így az igével végződő tagmondatot nem követi másik, ugyanúgy végződő tagmondat, s az egyik mondatrészben kiemelt szófaj a következőben elejtettként bukkan fel újra; megfordítva ugyanígy történik, s mindez a gördülékenyebb, élvezhetőbb hangzás érdekében. Beszédterhelő szórendben írom ide az előző bekezdés első mondatát: „A szöveg egyértelmű továbbításában a szöveg írója kottaszerű jelekkel aligha segíthet, de a gondolatátmozgató, végső soron beszédátmozgató szórendformálással segíthet.” Ez így a tagmondatzáró hangzás és a tagmondatzáró szó ismétlődése, egybecsengése okán is egyhangú, az érzékeny beszélő pedig keres — és szinte kivétel nélkül talál — megoldást arra, hogy a lényegbevágó közlendője ellen ereszkedő és szürkülő mondatot erőszakosan „megszínezzé”.

Szabályozhatatlan dolgok dogmaizű szabályai ezek? Útkeresés aligha lehet dogmaizű. Ha egy szöveg szerkesztője — az író — a stílus szuverén természetének szellemében a tolmácsolás megkönnyítésére nem terjeszti ki a figyelmét, az előadás szerkesztőjének, az interpretátornak akkor is fogysztathatóan kell tálalnia a szöveget. És ez a magárahagyottság mindenképpen figyelemre méltó mentsége a több okból is elmarasztalt és elmarasztalható előadónak. Mert az elmondottakból az a tiszteletre méltó tény következik, hogy a hajlíthatatlan író szuverén nagyhatalom, a beletörődő vagy meghunyászkodó előadó pedig jó, ha nem gyarmat.

De van egy olyan területe az előadásnak, ahol nincsen külön író, és nincs külön előadó: a megszólaló maga fogalmaz. És a nyelv egyre inkább észlelhető visszafejlődési tendenciái ebben a szférában, az élőbeszédbeli fogalmazás síkján újabb és újabb tünetekkel nyugtalanítanak. Lustaság, hanyagság, divatosságra törés okán hagyományos törvények változnak meg, és nem kevés finomító, differenciáló elem elsorvad. Közhelyszerű a jelenség emlegetése, de ebbe a tünetcsoportba tartozik a *hol?* kérdésre adott *hová?* válasz (— *Hol lakik?* — *Itt, ebbe a házba*), tehát a *-ban*, *-ben* rag végződésének erőszakos lecsípése. Hasonlóan elterjedt a személyre vonatkozó *aki* névmással utalni intézményre, szervezetre, elvont fogalomra: „Az a munkaerő, aki . . .”, tehát a személyt a tárgytól megkülönböztető változat (*ami*) lassú elsorvasztása. Vagy gondoljunk a gondolattól elszakadó, pontatlan fogalmazás egyik másik jellemző jelenségére: gyakrabban helyezzük hazánkat Középkelet-Európába, mint Kelet-Középeurópába, holott az előbbi sávmeghatározás inkább Moszkva vidékét idézi. A fölbillentett szórend nem csak megbillenti: olykor föl is billenti a gondolatot.

A beszédkertész bánata

Régi tapasztalat, hogy a rossz struktúrák nem azonnal, sokszor akár évtizedek múltán rombolnak. Ha a távlatok borúlátón megítéltek is, aligha kétséges, hogy nyelvünk sokkalta gazdagabb, mint ahogy ma általában beszéljük. Egy nyelvet gazdagítani pedig nem a dallam fölborításával (olasz hangsúly) vagy megszüntetésével (tútagolás) lehet, hanem a vasport mágnesként elrendező differenciálással: a gondolattól irányítottan megemelt vagy elejtett, élénkített vagy halványított szavakkal és szóképekkel. Ezen a nyomvonalon haladva válhat természetessé a tömörségével gazdagodó nyelv és az első hallásra világos beszéd, amely gondolat és közlés, írott nyelv és hangzó nyelv szerves kölcsönhatásán alapul. Eszménye az Arany János-i tömörség és világosság lehet, amely a 19. században fogant, de talán csak a 21. században teljesezhet ki.

De addig még módosítani kellene egy bizonyos társadalmi méretű beidegződésen: a beszédkertész hiába szeretné a növényeire, ha a Dunába kénytelen locsolni a vizet. Amíg ugyanis a nyelvművelőknek (tehát a „nyelvművelteknek”) meglehetősen sok megszólalási fórumuk van, amelyeken idológiájukat kifejtethetik, a nyelvműveletleneknek és félművelteknek egyetlen hasonló fórumuk sincs; fórumuk, amelyekre megidézve tevékenységüket menteni-magyarázni próbálnák, vagy ami ennél is tanulságosabb lenne: megismertetnének ideológiájukkal (hátha van ilyen). A hibák elkövetői olyanok nálunk, mint a bűnök elkövetői, vagyis amilyenek általában a mi kis felelőseink: mélyen hallgatnak, s akkor se válaszolnak, ha kérdik őket. Pedig sorsdöntő lenne tudni,

hogyan egy-egy vétségük mennyire volt tudatos, és ha tudatos volt, vannak-e esetleg figyelemreméltó indokolásaik. Ezek híján a beszédkertészek csupán találgatásokra szorítkozhatnak az egyes jelenségek okait-magyarázatait illetően.

Akadnak természetesen, és nem is elenyésző számban, jó példák is, és egy óhatatlanul szubjektív megítélésen is alapuló dicsőséglista hevenyészett összeállításától csak a sértő kifejezésektől való félelem tart vissza. De a kiábrándító példák száma egyre gyarapodik; a név szerint való emlegetés itt meg egyenesen veszélyes: ma már mégis inkább a megegyezések, mintsem a pellengérek és szégyentáblák korát kellene élnünk.

Így aztán az igazán célravezető nem valamiféle névsorolvasás, hanem csakis egy jól működő vitafórum lehet; az erre való meghívás már inkább képzelhető el önkényesen, alkalmyszerűen. A Napzárta, a 168 óra, és más népszerű televízió- és rádióműsorok újabban megidéznek és kérdőre vonnak politikusokat, közéleti személyiségeket, ha azok elrontottak valamit — de nem tudok arról, hogy olyan személyiségek, akik a nyelvet rontják és hovatovább elrontják, egyszer is megjelentek volna ilyen fórumon. Nyelvtani ideológia, védekezés, vita máskülönben is csak feltételezett van („Mi ugyanis színesítünk, gazdagítunk, előbb megszólalásra törekszünk”), de mögötte mozdíthatatlan önelégültség, fölkészületlenség, nemtörődömség sejlik. Mindezt a számos protestálás visszhangtalansága tanúsítja; megszívlelésnek pedig a leghaloványabb jele sincs.

Beszédünk állapota is nemzeti ügy, és még csak nem is olyan sokadrendű. És bár egy fentebb már említett példát most szóról szóra ismételek meg, de mivel új összefüggésben ismétlem, kérdésem mégis nyomatékosan szóljon: Miért beszélünk magyarul, ha nem beszélünk m a g y a r u l ?

(Nota bene: a két azonos szó, de nem azonos fogalom között is finom szintkülönbséget, hangfokvaskülönbséget sejtetek meg — és bízva bízom abban, hogy csakugyan ilyen gondolatközpontúan beszélünk majd valamikor az elkövetkező században.)

Török Tamás

IRODALOM

- Arany János: Visszatekintés. A szórend. Összes művei XI. kötet. Akad. K. 1968.
 Deme László: A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, 1976.
 Deme László: Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth Kiadó, 1975.
 Fischer Sándor: A beszéd művészete. Gondolat, 1966.
 Fónagy Iván — Magdics Klára: A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, 1967.
 Gáti József: A versmondás. Gondolat, 1965.
 Grétsy László: A szónoklásban főbb kérdései. TIT Orsz. Közp., 1970.
 Hernádi Sándor: Beszédművelés. Tankönyvkiadó, 1976.
 Lőrincze Lajos: Nyelv és élet. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953.
 Péchy Blanka: Beszélni nehéz! Magvető Könyvkiadó, 1974.
 Révai Miklós: A magyar szép toll. Akadémiai Kiadó, 1973.
 Török Tamás: Beszérendezés. RTV Szemle, 1979/3. (69—75).
 Török Tamás: Hangzás és gondolat. Élet és Tudomány 1982/32. (998—999).
 Török Tamás: A versmegszóllaltatás három lépése. MRT Újság, 1980. nov. 28.
 Wacha Imre: Beszéljessünk a beszédéről. Kossuth Könyvkiadó, 1981.

A rádióhírek kommunikativitása

(A rádióhírek megfogalmazásáról és mondhatóságáról)

1. A rádió híradásainak vizsgálatakor természetesen a tartalmi és funkcionális elemzésnek kellene az elsődlegesnek lennie: milyen gyors, mennyire részletes, pontos, kielégítő, megbízható stb. a rádió hírszolgálat. Valóban lényeges információkról tudósít-e, „valódi” híreket mond-e vagy csak ál- vagy pszeudohíreket, azaz formailag híreket, tartalmilag csak szavakat, és az információt rábízva a másodlagos üzenetekre, a tartalomelemzésre (azáltal, hogy mit és mikor hoz a hallgató tudomására).

Azt is érdemes lenne megvizsgálni, kinek, kihez szólnak a hírek. Az átlagos rádióhallgatóhoz-e vagy a beavatottakhoz? Olyan érzésem van, hogy főleg ez utóbbiakhoz, mert néha nagyon alapos politikai ismeretekre van szükség az utalások stb. megfajtásához.

Az ilyen elemzés elvégzése azonban nem a nyelvész feladata. Ő legfeljebb azt vizsgálhatja, hogy a mit a rádió hírszolgálat az éter hullámain el akar juttatni a hallgatókhoz, az nyelvileg — a tartalmat hordozó és közvetítő nyelvi forma tekintetéből — megfelel-e egyrészt a célnak, másrészt a funkciónak, harmadrészt a nyelvi-nyelvhelyességi szabályoknak, főleg pedig a kommunikációs helyzetnek.

Ha ilyen megközelítésből nézzük a rádióhíreket, még mindig marad annyi szempont, hogy egy-egy korlátozott terjedelmű dolgozatban szinte lehetetlen átfogó és minden (nyelvi) szempontra kiterjedő elemzést belezsúfolni, de még csak néhány példán megvilágított véleményt is kifejezni.

Ha terjedelmi és egyéb okokból az elemző korlátozni kénytelen a vizsgálati szempontokat, még akkor is több lehetőség közül kell választania. Mondhat általános véleményt hosszabb-rövidebb időszak (pl. egyetlen nap) híradásainak elemzése alapján, és kihegyezheti ceruzáját nyelvi, stilisztikai, mondatszerkesztési hibák, erények keresésére.

2. Magam egy teljes nap híradásai és kiegészítő gyűjtés, valamint több mint húsz évi rádiós beszédoktatói tapasztalat, sok más elemzés (vö. a Nyelvész és tömegkommunikáció című TK-Membrán kiadvány első kötetével) alapján arra próbáltam tipikus példákat felsorakoztatni, hogy — a híradások hatékonyságának jobbítása érdekében — bemutassam: milyen nyelvi, szövegalkotási gátjai vannak annak, hogy a hírek tartalma — abban a kommunikációs helyzetben, amelyben a rádióhírek realizálódnak — hatékonyan, azaz megjegyezhető és könnyen érthető módon jusson el a befogadóhoz: a célzott partnerhez, a hallgatóhoz. (A kettő ugyanis nem mindig azonos!)

Vizsgálatom központjában tehát a rádióhír kommunikativitásának szempontja áll: s e tekintetben is az, hogy mennyire könnyíti meg vagy mennyire nehezíti a megszólaltatást és a befogadást a rádióhírek megszövegezésének módja. A nyelvi helyesség kérdését csak akkor érintem tehát, ha kommunikációs szempontból van valami jelentősége.

Ennek érdekében mindenképpen szólni kell arról a sajátos kommunikációs — pontosabban információs — helyzetről, amely a rádió híradásait jellemzi, melyben a hírek elkészülnek — megíródnak — és elhangzanak. Formáját tekintve ez „kevert kommunikációnak” tekinthető. Formailag ugyanis csaknem totális kommunikáció, mert a verbális és nonverbális csatornán

(azaz a szavak, a nyelv, a szöveg síkján és a hangzás síkján) egyszerre zajlik le. (Ennél „totálisabb” a tévébeli kommunikáció, ahol is a szöveg és hangzás mellé még látvány is társul.) Gyakorlatilag azonban ez is csak egyirányú, közvetett kommunikáció, sőt inkább információ, mert az „a d ó k” (hírszerkesztő-hírfogalmazó és a hírolvasó), valamint a „vevő-címzett” (azaz a hallgató-néző) között nincs közvetlen kapcsolat: a „közlemény” csak egy irányban halad: az „adótól” a „vevő” felé (több értelemben is használva mindkét szót), „visszabeszéd” tehát nincs.¹ Ebből az is adódik, hogy a közvetett (csak verbális) kommunikáció szabályainak-igényeinek megfelelően verbalizálni kell vagy kellene (szavakban is ki kell vagy kellene fejteni és pontosan meg kell vagy kellene fogalmazni) mindazt, amit a valódi közvetlen és totális kommunikáció során a nonverbális eszközök hoznak a partner tudomására. S elmarad a vevő közvetlen visszacsatolása is. Tudjuk azt is, hogy a rövid a hírmondásra szánt idő, így hát r ö v i d i d ő b e, de nem okvetlenül rövid szövegbe sok információt kell belezsúfolni. Azt is tudjuk, hogy a híradás két lépcsős: hírárás-szerkesztés (az első lépcső) és hírmondás (a második lépcső). Más szóval: a híreket valaki (a hírszerkesztő-fogalmazó) megírja (és összeállítja a hírblokkot), és valaki (vagy a szerző, vagy a műsorvezető, vagy a bemondó) felolvassa.

A hírek tehát először verbálisan és az írott kódnak megfelelően fogalmazódnak meg, majd egy későbbi időben akusztikus kódra áttéve hangzanak el. A hírközlés tehát nem szinkron, nem is szimultán tevékenység és folyamat, mint a közvetlen kommunikáció, hanem időben késleltetve lezajló és többszereplős folyamat. És mind a többlépcsős jelleg, mind a többszereplős jelleg fontos a mi szempontunkból! Ugyanis ebből a kommunikációs (de antikommunikatív) helyzetből, folyamatból és velejáróiból több, a kommunikációt megnehezítő (antikommunikatív) következmény adódik.

2.1. A hírárás és szerkesztése. A hírek a hírügynökségek stb. jelentéseiből írott formában — nagyon gyakran hevenyészett fordításban, tehát nyelviileg nyersen — érkeznek a rádió hírszerkesztőségébe. Ezekből válogatja össze és fogalmazza meg a hírszerkesztő az adásba kerülő hírt. Ez a „fogalmazási” folyamat is kétlépcsős és írásos tevékenység: a hírszerkesztő átolvassa a beérkezett híreket, értelmezi (azaz dekódolja) őket, majd azt, amelyiknél ezt szükségesnek látja, átírja (átkódolja); amelyiknél erre nincs szükség, azt változatlan nyelvi formában hagyja. (Erre, vagy legalábbis ilyesfajta nyelvi-szerkesztői tevékenységekre utalnak azok a betűjelek, melyeket egy-egy hírblokk különböző híreinek fejlécén látunk. Hogy egy híren belül a fejlécen több jel is van, az azt jelzi, hogy egy-egy hírblokk híreinek megszóvegezése nem egyetlen, nem az ügyeletes hírszerkesztő szövegalkotása — teljes egészében.)

Az „újrakódolás” írásos tevékenység. A hír írója a közleményt az írással fogalmazás szabályai szerint írja-fogalmazza meg (újra), csak a mondanivalóra, tartalomra és a lehetőleg tömör nyelvi formára ügyel, hogy

¹ Ezekről és a kommunikációs helyzetekről, meghatározóikról lásd: Wacha Imre: Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. In: Nyelvészet és tömegkommunikáció (szerk.: Grétsy László). Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1985. 1: 48–66.; uő.: A kommunikáció alapformái, A közéleti beszéd meghatározó tényezői. In: Retorika — Tanulmányok, témavázlatok, témaösszefoglalók a politikai retorika köréből (szerk.: Wacha Imre). Kossuth Könyvkiadó, 1987. 12–30, 89–94, Módszertani Füzetek, 1985/2–3. sz. 32–43.

mondatai röviden, tömören, pontosan fejezzék ki mondandóját. Eközben azonban „megfelelkeznek” arról, hogy szövege nem papíron kerül (valódi) címzettjéhez, s arról is, hogy (valódi) címzettje nem az olvasó, mégcsak nem is a felolvasó, hanem a hallgató, akihez akusztikus formában jut el a közlemény, mégpedig úgy, hogy a leírtak egy későbbi időpontban szólnak meg. A megszólaltatás szempontjából *m a j d n e m* mindegy, ki szólaltatja meg, saját maga-e, vagy hírolvasó bemondó, vagy műsorvezető. A későbbi időpont és a felolvasó felkészülési ideje azonban lényeges!

A hír szerkesztője írásos tevékenységet folytat (még akkor is, ha gépbe diktálja a szöveget). Sorra fogalmaz, nem elhangzási időre. Arra törekszik, hogy tömör legyen: az írásosság szabályainak megfelelően rendszerint „balra bővít”: azaz feszes, tömör szövszerkezetekbe sűríti mondandóját. (Ezeket a „balra bővítő” szövszerkezeteket a későbbiekben mutatom be.) Lehetőleg kerül a terjedelmet növelő mellékmondatos szerkezeteket, melyek *sorok számát tekintve megnyújtják* a szöveget. Az írásos fogalmazás közben ezért megfelelkezik arról, hogy ezeket a „feszes, szimultán szerkezeteket” elmondani is nehéz (legalábbis hangi bravúrt kíván megszólaltatásuk), és megérteni is nehéz: a hallgató nehezen tudja őket követni füllel-értelemmel. Sokkal könnyebb mondani és megérteni a nem túl bonyolult mellékmondatos szerkezetű hírmondatokat!²

2.2. A hír megszólaltatása. A megírt, megszerkesztett hír (blokk) a felolvasóhoz (a megszólaltató hírszerkesztőhöz vagy bemondóhoz) kerül. Ennek feladata, hogy a leírt szöveget dekódolja (átolvasva tartalmát, mondandóját, szerkezetét, nyelvi formáját „megfejtse”, megértse), majd áttegye akusztikus kódra (azaz értelmesen, stílusosan megszólaltassa — és ne csak felolvassa vagy hangosítsa). Ez időigényes és nehéz munka még akkor is, ha a szerző saját maga olvassa fel saját szövegét. Mert egyrésről kihűlt benne a közlési „indulat”, elidegenedett saját írásától, ráadásul a szöveg írott nyelvezete nem felel meg mindig a beszélt nyelvhasználatnak.³ Még nehezebb a dolog, ha más szerző írását kell megszólaltatni — s ráadásul az írás nem is szép külalakú, mint a hírek nagyon gyakran, s helyesírása sem teljesen egyértelmű. A de- és átkódolónak először a tartalommal, szerkezettel, majd az ő nyelvi rendszerétől idegen nyelvi formával kell megbarátkoznia, ahhoz kell a szövegnek-tartalomnak és a hírmondás stílusának megfelelő — adekvát — akusztikus formát megkeresnie. Erre pedig kevés idő áll rendelkezé-

² A kérdést nem részletezem. Többször írt róla Deme László. Pl.: Szórendi problémák az értekező prózában. In: Műszaki Nyelvőr 1964. 114—35; uő.: Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban. Nyr. 90: 275—89; uő.: Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban. Nyr. 90: 392—404; uő.: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, 1971.; uő.: Kinek is fogalmazunk? Tiszatáj, 1971. 852—62; uő.: A rádió hangjáról. RTVSzle MRT TK VI. évf. 1. sz. 147—54; uő.: A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In: Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 116—51; uő.: A rádióban elhangzó beszédéről. MRT TK Tanulmányok VIII. évf. 4. sz. 1976; uő.: A rádióhírek szövegezése és elmondása. MRT TK Tanulmányok, beszámolók, jelentések 1978. X. évf. 1. sz. stb. — Ide tartozik Békési Imre számos olyan cikke, mely a különböző terjedelmű szövegek, beszédművek szerkezetét elemzi. Ezek tanulságait, tapasztalatait összegezi A gondolkodás grammatikája — Szöveg- és mondat-szerkezeti elemzések (Tankönyvkiadó 1986.) című könyve. Ebben a kérdéshez kapcsolódó cikkeinek adatai is megtalálhatók. — Ugyancsak több tanulmány foglalkozik a kérdéssel A rádióbemondó beszéde (MRT TK, 1973) és a Nyelvészet és tömegkommunikáció című kötetekben is.

³ Lásd az előző jegyzetben említett műveket, a magam már idézett munkáit, valamint a 6. jegyzetben közölt cikkeket.

sére. Különösen nagy gondot jelent ez akkor, ha a hírek nyelvezete nem felel meg a beszéd követelményeinek, ha nehezen kimondható, nehezen megfejtethető „tömör” mondatokból áll a hír. S különösen akkor, ha egy-egy hírblokkban több nehezen megszólaltatható, ún. szimultán szerkezetű hír(mondat) van. A beszélőnek ugyanis először a szemével kell szételemeznie-összefognia — önmaga számára — a bonyolult, hosszúra sikerült szószerkezeteket, azután a hallgató számára hanggal-dinamikával (hangerővel, hangleytéssel, ritmussal) kell felfoghatóvá tenni őket.⁴ Ennek következtében azonban megnehezül a helyesen kiemelő értelmezés, mert a nyelvi forma és a biztonságra törekvő olvasás miatt kiegyenlített, összeszűkített hangterjedelemmel és dinamikával hangzik el a közlemény. Ezt a hallgató nehezebben tudja követni, mert figyelme egy pillanatra sem pihenhet meg, hiszen a beszélő a hosszú szószerkezeten és a feszes mondaton belül egy pillanatra sem ad „fogódzót” s ezáltal nem „engedélyezi” sem önmagának, sem hallgatójának a figyelem lankadását, a megpihenést. Sem a beszélő, sem a hallgató nem tudja „rövidre zárni” a közlést, a megkezdett gondolat nem fejeződik be, hogy az ún. „hozzátoldó” információnak adja át a helyét, hanem „végehallhatatlanul” sorakozik egymás után.

Ez a tevékenység azonban nehezen fog sikerülni a beszélőnek. S nem is hozza meg a várt vagy kívánt eredményt még a közlemény sikeres átkódolása esetén sem. Egyrésről a hosszú szószerkezeteket önmagukon belül is tovább kell tagolni. Ez pedig nagy figyelmet, finom árnyalást kíván a beszélőtől. Korábban pedig ugyancsak tőle a szószerkezetnek szerkezeti elemzését, tagolását és információértékbeli súlyozását: azt kell felismernie, hogy a szerkezet melyik tagja hordozza a fontos(abb) (rész)információt, mert ennek megfelelően kell hangsúlyozni. (Az előbbi grammatikai tudást, nyelvtani ismereteket igényel, az utóbbi alapos tárgyi tudást, naprakész tájékozottságot az események múltjában, jelenében.) Ráadásul a „balra bővített szerkezet” rendszerint „alászerkesztett” szerkezet is. Ez azt jelenti, hogy egyes elemei a mondat fő információs síkja alá kerülnek. Ennek következtében ezek nagyon gyakran vagy elhangsúlytalanodnak, vagy túlhangsúlyossá, vagy pedig agyonhangsúlyozottá válnak (mert a felolvasó — biztonsági okokból — nem mer vagy nem tud kellően árnyalni a hangjával).⁵ Igaz, hogy az ilyen szószerkezetes szerkesztésmód gyakran egyszerű és viszonylag rövid vagy csak egyszeresen összetett mondatokat eredményez. De ezek csak formailag egyszerűek. Valójában azonban nehezen követhetők, mert a „főnevesített” szószerkezet „nem akar végetérni”. Náluk könnyebben mondhatók és kommunikatívabbak még — az alá és fölrendelt tagmondatokat tartalmazó — többszörösen összetett mondatok is, mert ezekben az információdarabok szukcesszívan következnek egymás után. Az így sorakozó nyelvi elemek ott maradnak, helyezkednek el a mondat első információs síkján. Ráadásul az ilyenkor „kötelezően” használt kapcsolóelemek (kötőszók, utalószók, mutató névmások, személyragos igék stb.) megkönnyítik a hallgatónak az előre- és visszakapcsolást.⁶

⁴ Vö. Deme László i. m. Szónokok, előadók kézikönyve, i. h.; valamint uő.: Grammatikai képlet és akusztikai képlet kapcsolatához. Magyar Fonetikai Füzetek 3. 1979. 7—13. MTA Nyelvtudományi Intézet.

⁵ Lásd az előző jegyzetet.

⁶ Vö. Yngve, Victor H.: A mélységhipotézis. In: A nyelvtudomány ma. (Szerk.: Szépe György.) Gondolat, 1973. 441—458; Fábricz Károly: A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: Beszélt nyelvi tanulmányok. (Szerk.: Kontra Miklós.) Linguistica Series A. Studia et dissertationes, 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, 1988. 76—89.

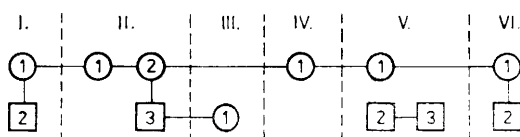
A magyar nyelvű hallgató — talán a nyelv természetéből adódóan —, egyébként sem szereti a sokelemű szószerkezeteket. Négyelemű szerkezetet meg tud jegyezni. Még az öt-hat elemű szerkezetet is képes követni — bár nehezen —, de az ennél hosszabbakat már nem. Különösen akkor, ha nem tartalmaznak mellérendelést, azaz párhuzamos szerkezeteket, vagy pláne, ha nem tagolhatók kisebb, de arányos egységekre.

Ráadásul az előszóbeliség is ezt a szukcesszív szerkesztésmódot kívánja és mutatja is (a spontán beszéd vizsgálata hívta fel erre a figyelmet). Vagy a sorozatos mellérendelő összetett mondatokat, vagy a ritmikusan szerkesztett vegyes összetett mondatokat, vagy a sorozatosan „hozzátoldó” jellegű alárendelt mellékmondatos szerkesztésmódot.⁷

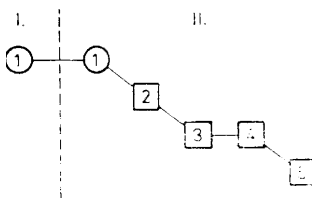
Korántsem a spontán előszónak ezt a zavaros szerkesztésmódját akarom propagálni. Sokkal inkább ennek nemesített megfelelőjét; azt, amit a 8. jegyzetben bemutatott néhány rádióhír — és annak mondat- és szövegágrajzai tükröznek.⁸ Ezek ugyan — mint az ágrajzok is mutatják — formailag sokkal

⁷ Az ilyen szerkesztésmódra I. Deme László és Yngve már említett cikkeit. A bennük foglaltakat látszanak igazolni azok az ágrajzok, melyek a gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott spontán beszédanyagának megnyilatkozásai alapján készültek: Wacha Imre: Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz. In: Beszélt nyelvi tanulmányok. (Szerk.: Kontra Miklós.) *Linguistica Series A. Studia et Dissertationes* I. MTA Nyelvtudományi Intézet, 1988. 102–58, kk. 132–47.

⁸ (I.1) Az *ENSZ* főtitkár személyes megbízottjának is menekülnie kellett, (2) amikor az izraeli biztonsági erők könnygázt vetettek be egy Nablusz környéki menekülttáborban az újabb zavargások megfékezésére. (II. 1) *Goulding* hivatalos engedély nélkül kereste fel a települést, (2) és már egy órája járta az utcákat, (3) amikor a közelében fiatal arab tüntetők összecsaptak a karhatalommal. (III.) A katonák ekkor vetettek be könnygázt és gumilövedékeket. (IV.) A *diplomata* később élesen bírálta a megszállt területen alkalmazott erőszakot. (V.1) Közben az izraeli külügyminiszter megismételte azt a nézetét, (2) hogy meg kell előzni a helyzet súlyosbodását, (3) és *mielőbb* politikai megoldást kell találni a tiltó hullám lecsillapítására. (VI. 1) Samír kormányfő és Rabino hadügyminiszter viszont azt követeli, (2) hogy előbb az arabok vessenek véget a megmozdulásoknak (1988.



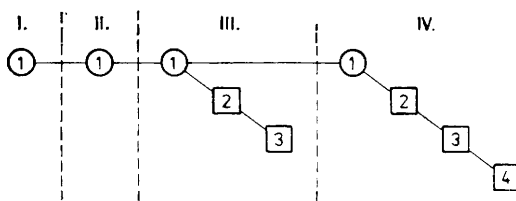
I. 16. K-20). (I.) Japán — a két nagyhatalom rakétaszerződésétől függetlenül — folytatni akarja fegyverkezési programját. (II. 1) *Ezt* Takesita miniszterelnök közölte, (2) *miután* az ellenzék a parlamentben fölvetette, (3) *hogy* az egyezményt figyelembe véve meg kellene változtatni a korábban jóváhagyott terveket, (4) és nem szabad engedni, (5) *hogy* a japán védelmi kiadások egy százaléknál nagyobb arányban növekedjenek” (1987. XII.



10. K-22). (I.) A kambodzai ellenzék vezetője váratlanul lemondta januárra és áprilisra tervezett újabb megbeszélését a Népi Kambodzsa miniszterelnökével. (II.) A két politikus

bonyolultabbak, mint az utánuk hasonlóan bemutatott ötmondatos hírosszefoglaló. Ennek egészen egyszerű mondatai vannak — mint ezt a mondatoknak az ágrajza is mutatja, és a mondatlánc összefüggései is igazolják —, mégis az újsághír (a hírosszefoglaló) — ha felolvassuk — a benne lévő bonyolult szó szerkezetek miatt szinte követhetetlen a hallgató számára. (Egyébként a mondatszerkezetekkel kapcsolatos megjegyzéseinket számos kísérlettel is igazoltuk.) A bemutatott rádióhírek a bonyolult mondatszerkezetek ellenére azért is kommunikatívak, mert a mondatokban sok — a szövegkohéziót biztosító dőlt betűs — kapcsolóelem. Ezeknek csak kapcsoló funkciójuk van, s — mint

a múlt héten állapodott meg a további megbeszélésekről. (III. 1.) Megfigyelők szerint Szihanuk döntése mögött az áll, (2.) *hogy* a vele szövetséges polpotisták nem akarják, (3.) *hogy* kizárólag a herceg folytasson párbeszédet a phom penhi vezetéssel. (IV.1.) Szihanuk egyébként a Hun Sennek küldött táviratban *azt* hangoztatta, (2.) *hogy* a rendezés feltételeként Vietnammak köteleznie kell magát: (3.) [hogy] valamennyi csapatát kivonja Kambodzából, (4.) *amint ott* megalakul a 4-párti koalíciós kormány (1987. XII. 10. K-22).



Az ötmondatos hírosszefoglaló:

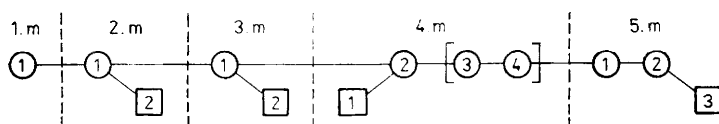
[1] (1) Mind Nicaragua, mind az Egyesült Államok élénk diplomáciai tevékenységet folytat a június 25–26-i guatemalai–középamerikai államfői találkozó közeledtével. (7 vagy 9 szavas szerk.)

[2] (1) Daniel Ortega ... bejelentette, (2) hogy a nicaraguai kormány nevében levelet intézett a közép-amerikai konfliktus politikai rendezését szorgalmazó nyolc latin-amerikai ország elnökéhez. (Kilencszavas, akusztikailag három egységre tagolható alárendelő szó szerkezet.)

[3] (1) A levél — mondta Ortega — azt a nicaraguai álláspontot fejezi ki, (2) hogy Guatemalában a közép-amerikai feszültség enyhítését előmozdítani hivatott Costa-Rica-i béketerv megvitatásának (8 szavas alárendelő szó szerkezet) összhangban kell lennie a térségbeli válság tárgyalásos megoldását célzó Contadora-békekezdeményezésekkel. (7 szavas alárendelő szó szerkezet.)

[4] (1) Bár Nicaragua megfelelő tárgyalási alapnak tekinti Arras Costa Rica-i elnök tervezetét (2), érthető a sandinista kormány óvatossága [(2a) az, hogy]: (3) Habib amerikai elnöki különmegbízott jelenleg sorra járja a Nicaraguán kívüli közép-amerikai országokat, (3) és az Egyesült Államok által szavakban ugyan támogatott, valójában nem pártolt Arras-tervről folytat megbeszéléseket. (10 szavas, mellé- és alárendeléseket tartalmazó szó szerkezet.)

[5] (1) Tárgyalásai tartalmáról érdemi nyilatkozat eddig nem hangzott el, (2) de nem kétséges, (3) hogy amerikai részről az Arras-javaslat kulcspontja, a térségbeli irreguláris erőknek nyújtott külső támogatás felfüggesztése ellen emelnek kifogást. (Tizenkét szavas, értelmhez kötött szó szerkezet.) A hírosszefoglaló mondatainak szerkezete:



stúdiógyakorlatok igazolják — könnyű kimondani őket hangsúlytalanul és megpergetett ritmussal.

Mindezzel sem azt akarom mondani, hogy egyáltalán ne használják a hírszerkesztők a tömör szövszerkezeteket. Csak azt ajánlom, hogy módjával éljenek velük, s elemezzék mondhatóságukat.

3. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy — különösen a néhány év-tizeddel korábbi állapotokhoz viszonyítva⁹ — javult a hírek nyelvezete, kommunikativitása. Nagyon sok a jól megfogalmazott, közérthető hír. Ha azonban a hírek hangzó változatát figyeljük, korántsem ennyire jó a helyzet. A hírek ugyanis „nem élnek” eléggé: kitartott, kiegyenlített a szövegmondásuk dinamikában, ritmusban, hangterjedelemben egyaránt.

Ha ennek az okait keressük, sajnos a hírek megszövegezéséhez kell viz-szakanyarodnunk. Mert — hosszú távú megfigyelés és a bemondókkal való hosszú, rendszeres, elemző foglalkozások, valamint a hírszövegek rendszeres elemzése alapján mondom — amennyi a jól megfogalmazott rádióhír, csaknem ugyanannyi a nehézkesen megfogalmazott is, s ezek — ha nyelvileg, nyelv helyesség tekintetéből nem hibásak is — valamilyen szempontból buktatót rejtenek magukban, óvatoskodásra készítetik a szövegmondót még a könnyen mondható hírek, a jól megfogalmazott szövegek esetén is.

Hosszú megfigyelés alapján állíthatom, s később ez a példáimból is kiderül, hogy alig-alig akad olyan hírblokk, melyben legalább három, buktatót rejtő hír ne lenne.

Elsősorban a legáltalánosabb hibatípusokat mutatom be pár példán, és egy-néhányuknak átfogalmazásával érzékeltetni próbálom azt is, miképpen lehet a hibatípusok felismerése és javítása révén a híradások hatékonyságát fokozni.

3.1. Az írásos szerkesztés mód. A rádióhírek megfogalmazásában — már a híradások időtartamának korlátai miatt is — helyeselhető a tömörségre való törekvés. De csak addig, amíg a túlzott tömörség nem válik a kommunikáció gátjává. Az írásos fogalmazásra jellemző „balra bővítő” szerkesztésmód azonban — mely a rádióhírek jellemző sajátja — gyakran lelassítja a megértést a szöveg dekódolója és átkódolója számára, következőképpen megnehezedik a hanggal való értetés, majd a hallgatóban a megértési folyamat.

Persze „fültre” fogalmazni nem könnyű. Kínlódna is vele a hírek szerkesztői. Ezt bizonyítandó érdemes összevetni két hírváltozatot. Természetesen szövegszerkesztési, szövegszerkezeti szempontból, különösen pedig a szövegmondást és a megértést (appercepciót) nehezítő-könnyítő megszövegezés és újrafogalmazás szempontjából hasonlítjuk össze a két híradást, illetőleg annak párhuzamos vagy ismétlődő részeit.

I. Az első 1988. II. 8-án 15 órakor hangzott el a Petőfi adón, a második ugyanaznap 16 órakor a Kossuthon. A 15 órai hírblokk 6 híregységet, a 16 órai 8 híregységet tartalmazott. Közülük 5—5 megváltoztatott formában mindkét híradásban szerepelt:

⁹ Vö.: Rácz Endre: A rádió hangjáról. Könyvmatos, a Magyar Rádió belső kiadványa, 1960.; uő.: A rádió hírközlésének néhány nyelvhelyességi kérdése. Nyr. 94[1970.]: 150—59.

Petőfi, 15 óra

- + Izraeli statisztika
- + Közös Piac a Közel-keletről
- + Barre indulna az elnökválasztáson
- + Waldheim bizottság
- + Szomáliai halálos ítéletek
- + Csepel és Pesterzsébet nem kér a TEHO-ból

Kossuth, 14 óra

- Jakes Varsóban
- NATO–VSZ megbeszélés
- + Barre indul
- + Waldheim bizottság jelentése
- + Palesztin halottak
- + EGK a Közel-keletről
- Magyar autógyártás
- + TEHO sors

A + jellel megjelöltek a közös hírek, ezek mondhatóságát, felfoghatóságát elemzem. (Annyit jegyzek meg csak az iménti felsorolással kapcsolatban, hogy a hírblokk két „tartalomjegyzék”-ében 6 tételnek az éléről hiányzik az *a*, az névelő!) Egyéb belesírási hibák is vannak!

Először közlöm az „azonos” hír két változatát, majd utána kommentárokat fűzök hozzájuk. A hírszövegeket az eredeti gépelt kéziratoknak a helyesírásával közlöm. A hírszerkesztőség gépein nincsen *i*, *ú*, *ű* betű. Ezek és az interpunkciós hibák nincsenek javítva az ún. bemondói példányon sem.

1.a) „Az osztrák államfőt nem lehet bűnös magatartással vádolni. Ezt annak a nemzetközi bizottságnak a tagja jelentette ki, amelyik Kurt Waldheim háborús multjáról készített jelentést. MesserSchmidt nyugatnémet történész a Die Welt című lapnak adott interjújában azt mondta, hogy el kell utasítani azokat a vádakat, amelyek szerint Waldheim elnök részt vett háborús bűnök elkövetésében, még akkor is, ha tudomása volt arról, mi történik körülötte.” (15 óra)

1.b) „Az osztrák elnököt háborús multjáért nem lehet bűnös magatartással vádolni. Erre a következtetésre jutott az a nemzetközi történészbizottság, amely Kurt Waldheim második világháborús tetteit vizsgálta. A bizottság egyik tagja kijelentette, hogy a háborús bűnökben való részvételre vonatkozó vádakat el kell utasítani, még akkor is, ha Waldheim tudott arról, ami körülötte történt.” (16 óra)

Tartalmában, felépítésében (belső szerkezetében) szinte teljesen azonos a két hír. Szóhasználatában, részletezésében azonban vannak különbségek. (Pl. a második hír első mondata pontosabban exponálja a témát.) Az első két mondat — szerkezetileg — mindkét hírben csaknem azonos: az első egyszerű bővített mondat; mindkettőben (csaknem) azonos a mondatrészek sorrendje; a második mondat mindkét hírben a főmondattal kezdődik, egy alárendelt tagmondatban folytatódik. Mindkettő könnyen mondható, könnyen érthető.

Mindkét hírben a harmadik mondat jelenti az interpretálási és apperceptiós gondot. Mindegyik mondat lényege, hogy: „Waldheim elleni vádakat még akkor is el kell utasítani, ha Waldheimnek tudomása volt annak idején arról, ami körülötte történt”.

Az első mondat megfelelő részében a közlemény szempontjából főhangsúlyos, újságoló rész (*el kell utasítani*) a közlés élére kerül (tulajdonképpen helyes ez az elgondolás). Az is helyeselhető, hogy ezt a tárgy követi, s ennek részletezése egy alárendelt mellékmondatba kerül (*azokat a vádakat, melyek . . .*). A részletező mellékmondat (*. . . melyeket . . .*) azonban szétszakítja a mondat információtartalma tekintetéből fontos és szorosan összetartozó részeket, melyek a lényegyet hordozzák (*el kell utasítani, még akkor is . . .*). A hosszú, közbevetésszerű rész megnehezíti még a néma olvasónak is, de különösképpen a felolvasónak, hogy hanggal, dinamikával, hanglejtéssel vissza- és összekapcsolja a *még akkor is* részt a korábban elhangzott *el kell utasítani*

részhez, a közbevetést pedig meggyorsítva és ejtve különválassza. Mivel ezt emeléssel, illetve süllyesztéssel nem sikerül megvalósítani, a hallgató számára szétesik a mondat, illetve a „levegőben lóg” a mondatot záró rész; a hallgató rosszul köt, vagy nem tudja, hova kösse az elhangzott információt.

Ezen a helyzeten próbált segíteni a második változat megfogalmazója. A mondat átszerkesztésével — mint a hír kurzivált részében is látható — egymás mellé hozta a mondat fő közléssíkjaiba tartozó részeket. De amit nyert a réven, elvesztette a vámon; a közbeékelődő alárendelt mondategységet, mely gátolta a kapcsolást (*melyek szerint . . .*), most egy 6 szóból álló, tömör és ezért nehézkes szószerkezetté alakította át (*a háborús bűnökben való részvételre vonatkozó vádak*). Ezt a feszített, előkészítő szakaszt a szövegmondó alig-alig tudja felfuttatni (nincs közben lehetősége a szószerkezet tagolására). Ezért azután a hallgató, mivel a szószerkezet négy szónál több elemből áll, alig-alig tudja megjegyezni. Nem szólva arról, hogy a szószerkezetben — a szóismétléstől való félelem miatt — nincsen olyan nyelvi elem, mely ezt az előző mondatban említett Waldheim-hez kötné (*hogy a háborús bűnökben való részvételére . . . vagy: hogy Waldheimnek a háborús bűnökben való részvételére . . .*). A szóismétlésektől, ha funkcionálisak, nem szabad félni, mert hangzó szövegben szükség van rájuk, épp a kapcsolások, azonosítások szempontjából. S azért is, mert gyakran könnyebben mondhatóvá teszik a szöveget: ritmusváltást tesznek lehetővé.

De még a szóismétlést is el lehetett volna kerülni egy ilyen megoldással: „hogy Waldheimnek a háborús bűnökben való részvételére vonatkozó vádak el kell utasítani, még akkor is, ha ő tudott arról . . .”.

A jó megoldást azonban egy másfajta, erőteljesebb átszerkesztés adta volna: „A bizottság egy tagja kijelentette, hogy ha Waldheim tudott is arról, ami körülötte történt, még akkor is el kellene utasítani azokat a vádak, melyek háborús bűnökben való részvételére vonatkoznak.” Ezáltal a hír erőteljesebbé és követhetőbbé vált volna.

2. Másmilyen gondokat vet fel a következő hír két változata. Közülük az első, a Petőfin 15 órakor elhangzó változat szinte teljesen hibátlan. Logikája követhető: indul a választásokon Barre. Ezt most jelentette be. Chirac már három héttel korábban nyilatkozott, Mitterrand pedig még nem döntött. A hírben világos a logikai párhuzam: ki indul, és mikor jelentette be ezt a ténnyt.

2.a) „Indul a francia elnökválasztásokon Raymond Barre, volt miniszterelnök. *Ezt személyesen jelentette be* Lyonban. Chirac kormányfő már három héttel ezelőtt közölte, hogy részt vesz az áprilisi elnökválasztáson. A hatalmon lévő Mitterrand elnök ugyanakkor még nem döntött arról, hogy megpályázza-e a második elnöki megbízatást.” (15 óra)

2.b) „Raymond Barre volt francia miniszterelnök is hivatalosan bejelentette hogy indul az elnökválasztáson. Három héttel ezelőtt Chirac jelenlegi kormányfő közölte, hogy pályázik az elnöki tisztségre. Mitterrand elnök azonban továbbra is vár annak bejelentésével, hogy indul-e az április végi francia elnökválasztáson.” (16 óra)

A második változat a szerkezeti logikát megkavarja, és ráadásul a rossz szórenddel (szerkezeti sorrenddel) a hangsúlyozást is bizonytalanná teszi. Mert az első mondat logikája szerint; az a lényeg, hogy Barre *bejelentette*, hogy indul. A szerkesztői logika, valamint az *is* és a mondat élére tett tulajdonnév miatt a mondatnak azt kellene jeleznie, hogy Barre *indulása* a fontos. Az állítmány (*bejelentette*) egyes szórendje viszont azt sugallja, hogy a bejelen-

tés ténye a fontos — mert az egyenes szórendű állítmány általában hangsúlyt, majdnem főhangsúlyt kíván —, ezt azonban ellenpontoszza a „hivatalosan” határozó. Tehát a mondat hangsúlyviszonyai teljesen bizonytalanok. A második mondat is bizonytalan, mert a mondat élére egy időhatározó, az állítmány előtti hangsúlyos helyre pedig *Chirac* neve kerül. A logikus ennek kiemelése lenne, de egyrészt az előző mondat főhangsúlyos helyzetű állítmánya, másrészt a párhuzamos logikában való gondolkozás kényszere azt sugallja, hogy a második mondat *közölte* állítmánya is hangsúlyos. Ezért a *Chirac* névre adandó hangsúly elmosódik, mert megoszlik az állítmány hangsúlyával. A mondat hangsúlyviszonyai az élére helyezett időhatározó miatt is megbomlanak. A harmadik mondat ismét tulajdonnévvel indul, és az időhatározó (*továbbra is*) a főhangsúlyos — legalábbis a megfogalmazás alapján. A három mondat szerkezeti logikája tehát most így fest: 1. Alany (*Barre*) | ki nem tett, csak odaértett időhatározó (*most*) | bizonytalan hangsúlyú határozó (*hivatalosan*) | hangsúlyos állítmány (*bejelentette*). 2. Hangsúlyos (?) időhatározó (*Három héttel ezelőtt*) | hangsúlyos (?) alany (*Chirac*) | hangsúlyos (?) állítmány (*közölte*). 3. Alany (*Mitterrand*) | hangsúlyos időhatározó (*továbbra is*) | hangsúlytalan állítmány (*vár*).

A három párhuzamos tartalmú mondat hangsúlyviszonyai annyira változnak, hogy a hír logikája követhetetlenné válik.

3. Mondatszerkesztési hiba nincsen a következő hír egyik változatában sem. Csak kommunikációs, a másodikban, az újra fogalmazottban.

3.a) „Az izraeli hadsereg 42 palesztin lelőését ismerte el a hetek óta tartó zavargásokban. A hírügynökségek ugyanakkor 49 halálos áldozatot tartanak számon a megszállt területeken. Izraeli források azt állítják, hogy mintegy 400 arab tüntető sebesült meg a december óta tartó összecsapásokban, kórházi adatok és ENSZ számítások szerint viszont legalább 800 ember sérült meg löfegyvertől vagy gumbotoktól.” (15 óra)

3.b) „Hivatalos izraeli adatok szerint eddig 42 palesztint öltek meg a megszállt arab területeken a zavargásokban. Az izraeli hadsereg majdnem 400 sebesültől tett említést. Ugyanakkor hírügynökségek 49 halálos áldozatot tartanak számon és kórházi adatok szerint legalább 800-an sérültek meg az összecsapásokban. A hét végén izraeli katonák 3 palesztint lőttek agyon, egy 15 éves fiút pedig halálra vertek.” (16 óra)

Az első hír a közlés egységeket, a bennük rejlő szembeállításokat rövidre zárja, a hallgató emlékezetét (és előtte a szövegmondó beszédtechnikáját) nem állítja nagy feladat elé: a hírforrások bemutatása, a számadatok szembeállítása (állítás és helyesbítés) párhuzamosan, azonnal egymás után következik: a 42 halálos áldozat valójában 49, a 400 sebesült valójában 800.

A második változat ezt a világos, könnyen követhető, egyszerű szembeállítást és párhuzamot szinte követhetetlenné teszi a hallgató számára; távolra kerülnek a helyesbítések. (Olvasó követni tudja őket, a hallgató nem.) Először a halálos áldozatok, majd a sebesültek számát hozza, s csak ez után a helyesbítést. Ez is logikus, mégsem kommunikatív, mert próbára teszi a felolvasót is és a hallgató figyelmét is. A felolvasónak úgy kellene elmondania az első adatokat, hogy megmaradjanak a hallgató figyelmében, a hallgatónak úgy kellene figyelnie, hogy a jóval később következő helyesbítéseket, módosításokat, a korábbi adatokhoz tudja kötni, s még azt is, hogy az egyik valódi adat hírügynökségektől származik, a másik pedig kórházaktól. No meg még azt is, hogy a szépített adatokat az izraeli hadsereg, illetve meg nem nevezett izraeli források közlik. Így sok.

4. A negyedik közös hírben „nyelvi” nehézség nincsen. Csak megint, kommunikatív. Az első változat második mondata fordított szórendű állítmányaival nem a lényegyet (*hogy Husszein is felszólal*), hanem a kuriozitást (*Először fordul elő*) helyezi főhangsúlyos helyzetbe, s emiatt a harmadik mondat elsúlytalanodik.

Szerencsésen javította ezt a második változat szerzője, aki megcserélte a sorrendet: Husszein felszólal és fontos dolgokat mond, s csak ezután közölte azt, hogy először fordul elő ilyesmi. Ezzel a megoldással azonban ez az utóbbi közlés sem súlytalanodott el.

4.a) „A közel-keleti helyzetről tanácskozik az Európai Közösség külügyminiszteri értekezlete. *Először fordul elő, hogy Husszein jordán király személyében külföldi államfő is felszólal a nyugati miniszterek előtt.* Várható, hogy kifejtí elképzeléseit egy nemzetközi békekonferenciáról és ehhez hatékonyabb támogatást kér a nyugat-európai államoktól.” (15 óra)

4.b) „A közel-keleti helyzet rendezésének lehetőségéről tárgyal az Európai Közösség külügyminisztereinek értekezlete. A bonni tanácskozáson *Husszein jordániai király is kifejtí elképzeléseit egy esetleges közel-keleti nemzetközi békekonferenciáról.* Először fordul elő, hogy egy külföldi államfő is felszólal a nyugat-európai külügyminiszterek konferenciáján.” (16 óra)

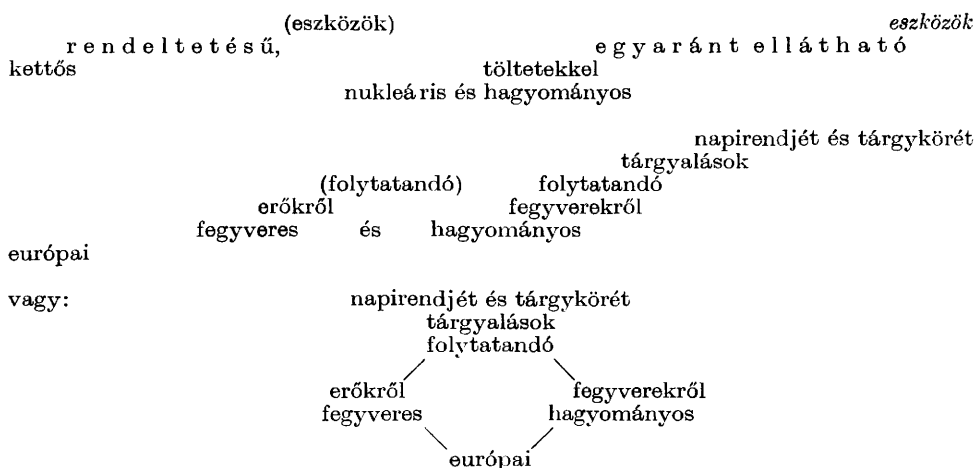
5. Az ötödik párhuzamos hír jó megszövegezésű, felépítésű. Legfeljebb annyit fűzhetünk hozzá, hogy az ugyanarra a forrásra, az Esti Hírlapra támaszkodó két hír között bizonyos ellentmondás van: az első hír *két* kerületről, a második hír *háromról* szól. S az sem biztos, hogy a hallgató tudja, hogy a XIV. kerületen melyik városrészt értse, s azt sem, hogy Csepel és Erzsébet hányadik kerület.

5.a) „Budapest két kerülete, Csepel és Pesterzsébet azt tervezi, hogy megszünteti a TEHO-t. A főváros 22 kerületéből csak 10-ben fogadták el a településfejlesztési hozzájárulást, közülük háromban is csak részlegesen. A lakosságnak csaknem a fele eddig sem szavazott a TEHO-ra, egyszerűen adónak tekintette azt. Mint a Fővárosi Tanács illetékes főosztályvezetője elmondta, a TEHO további sorsáról és az eddig befolyt pénz felhasználásáról a tanácsok döntenek.” (15 óra)

5.b) „Budapest 14-edik kerületében el akarják törölni a településfejlesztési hozzájárulást, és hasonló lépésre készülnek Csepelen, valamint Pesterzsébeten is. Alakszai Lászlóné, a Fővárosi Tanács pénzügyi osztályvezetője az Esti Hírlapnak elmondta, hogy a megváltozott gazdasági helyzetben a kerületi tanácsok önállóan dönthetnek a TEHO további sorsáról. Ennek során figyelembe kell venni, hogy Budapesten csupán 10 kerületben fogadták el a TEHO-t és ezen belül háromban csak részlegesen. Ráadásul az érintett lakosságnak csaknem fele nem szavazta meg a településfejlesztési hozzájárulást, csupán fizette. A kerületi tanácsoknak egyébként el kell számolniuk a TEHO-ra eddig befolyt pénzzel.” (16 óra)

6. Nem ismétlődő ugyan, mégis meg kell említeni a 16 órai híradás egyik hírét, mert feszített szószerkezeteit nehéz jól megszólaltatnia a felolvasónak: két, 9—9 szóból álló, többszörösen alá- és mellérendelt szószerkezetet kell hanggal (hangerővel, hanglejtéssel, hangsúlyozással) összefognia. A hallgató pedig ekkora szószerkezetet nem tud követni; nem győzi kívánni, hogy az állítmányok (*terjedjenek ki, meghatározzák*) melyik szóra vonatkoznak (*eszközökre, napirendjét, és tárgykörét*). Azt sem tudja érzékelni a hallgató, hogy az első szószerkezet 3, a második 4 szintre és több tömbre tagozódik:

Részletesebb elemzés helyett térben kivetítve mutatom be a szerkezetek alá-fölé-, mellérendeltségi viszonyait:



3.2. További példák. Az imént bemutatott hibák szinte tipikusnak is tekinthetők. Közülük — véleményem szerint — a rádió híradásaiban a leggyakoribb, a legáltalánosabb az ún. szimultán mondat szerkezetek használata. Használatuk nem szerencsés olyan szövegekben, melyeket felolvasásra szánunk, tehát a címzettnek hallás útján kell megértenie.

A hat szónál hosszabb elárendelő szó szerkezeteknél a hallgató figyelme nem tudja követni az elhangzottakat. Különösen akkor nem, ha a szó szerkezet olyannyira „feszített”, hogy nincs mód logikus, könnyed belső tagolására, vagy egy híren belül nemcsak egy, hanem olykor 3–4 ilyen szerkezetet tartalmazó mondat is van. És van!

Az ilyen — többszörös alá- és mellérendeléses szószerkezetekkel megtűzdelt — mondatokat a kommunikativitás érdekében szukcesszívvá kellene tenni: legalább a szerkezetek egy részét mellékmondatokban kellene feloldani. Íme néhány bizonyító példa: A következő — egyébként jól megírt — hírrészletben egy világosan tagolható, mégis nehezen követhető 14 szavas szószerkezettel kell megbirkóznia felolvasónak, hallgatónak. Az ezt követő mondat-

ban nem világos, hogy miért van szükség a *de* kötőszóra. Bizonytalan az is, kire vonatkozik az *ők*:

„Budapesten a 20-dik kerületben 11 családnak kell házából új otthonba költöznie, mert a Pöltenberg utcában eltörtött egy 600 milliméteres ivóvíz-vezetékcső[,] és eláztak a lakások. Az eset ma hajnalban 5 órakor történt. A víz pillanatokon belül megtöltötte a Pöltenberg, Baross és Baba utca, valamint a Délpesti Kórház által határolt 10-12 ezer négyzetméter kiterjedésű területet, ahol összesen 35 családi ház áll. A víz helyenként a másfél-2 méter magasságot is elérte, de a helyszínre érkezett tüzoltók szerencsésen kimenekítették az otthonukban rekedt 18 embert, főként időseket és gyerekeket. A 20-dik kerületi tanács elmondta, hogy 6 családnak valószínűleg végleg ki kell költöznie, nekik, valamint további 5 családnak ők adnak átmenetileg otthont.” (1987. dec. 22.)

A feszített szószerkezeteknek sorozatát találjuk abban a hírben, amely 1988. február 2-án a Kossuth adón hangzott el. Először egy 11 szóból álló szószerkezet lassítja le a hírt, teszi nehezzé a megértést, hogy „Irak támogatja a szovjet törekvéseket”. (Távolra szakadt — a jelzők miatt — az állítmány és a tárgy.) Azután egy 6 szavas, majd egy 7 + 3 szavas, majd egy 5 szavas szószerkezet következik:

„Irak támogatja a regionális konfliktusok — elsősorban az öbölmenti háború — felszámolására irányuló szovjet külpolitikai törekvéseket. Ezt Tarik Aziz iraki külügyminiszter mondta Moszkvában, ahol találkozott Nyikolaj Ryzskov szovjet kormányfővel. Ryzskov közölte: a Szovjetunió változatlanul azt kívánja elérni, hogy a Biztonsági Tanács tavaly nyári határozata alapján mielőbb befejeződjék az iraki—iráni háború. A szovjet politikus ismét elmondta, hogy a Szovjetunió megengedhetetlennek tartja az Egyesült Államok és más nyugati országok haditengerészetének összehívását az öböl menti térségben, és a kereskedelmi hajózás biztosítására külön ENSZ haditengerészeti flottu létrehozását javasolja.”

Ugyanebben a február 2-án elhangzott hírben a nehézkes megoldások változatossága is gátolta a kommunikativitást. Először egy nem szimmetrikus, hanem chiazmosus szerkezet (állítmány + határozószervezetes tárgy és tárgy + határozó + állítmány, mindegyik tárgy 3 szavas), azután egy hét-szavas, majd egy ötszavas szószerkezet.

„Az NDK-beli evangélikus egyház szorgalmazza, hogy a hatóságok engedjék szabadon a közelmúltban letartóztatott tüntetőket[,] és a jelenleg folyó eljárásokat humanusan zárják le. Mint jelentették, január közepén az NDK fővárosában egy csoport rendszert bíráló jelszavakkal megzavarta a Róza Luxemburg és Karl Liebknecht emlékére rendezett felvonulást. A kelet-német evangélikus egyház helyteleníti az akciót, sőt közleményük szerint már előzetesen megpróbálták a szervezőket erről lebeszélni. Az evangélikus egyház keretében több béke- és környezetvédelmi csoport működik[,] és ezek tagjai vettek részt a tüntetésen. A vallási vezetők most azt kérik, hogy az igazságügyi szervek a bizalmat és a társadalmi együttműködést ösztönző döntéseket hozzanak az NDK-ban.”

Ez a nehézkes fogalmazás, mely feszített, nehezen mondható és követhető szószerkezetekkel zsúfolja tele a mondatokat, általános a rádiós szerzők gyakorlatában. Magam több példát idéztem erre is, az olykor 10—15, sőt 23 soros mondatokra is a rádiós beszédéről szóló könyvemben.¹⁰ Illusztrálásul egyetlen példát mutatok be egy műsorajánlatból, melyet könnyeden, érdeklődést keltően kellene elmondani. Az első mondatban (a kötőszókat, névelőket nem számítva) egy 11 szavas szószerkezet található. A második mondat

¹⁰ L. a Nyelvészet és tömegkommunikáció és az A rádióbemondó beszéde című, már említett köteteket.

„könnyedségét”, „megérthetőségét” egy — igaz, többször tagolható — 18 szavas és egy 10 szavas, közbeékeléses szószerkezet „segíti”; a műsorajánlatot egy „könnyed” mondat zárja le a maga 10 szavas szószerkezetével. Tessék megpróbálni a szövegnek nem hangosítását, hanem csak értelmes felolvasását!

„Kedves hallgatóink, a Kossuth adón 19.15–20.15-ig hangzik el *„Kell a hasznos szó”* címmel a *Napjaink* című folyóirat, a *Miskolci Nemzeti Színház* és a *Magyar Rádió* közös irodalmi estje a Miskolci Nemzeti Színház társalgójából. A szerkesztő műsorvezető, Stifner Gábor *Borsod-Abaúj-Zemplén megye Napjaink* című, az idén 25 esztendő irodalmi kulturális folyóiratának és Miskolc nemzeti színházának multijáról — jelenéről — jövőjéről faggatja a megjelenteket; elhangzanak Gellért Oszkár, Németh László, Kalász László, Papp Lajos, Serfőző Simon művei, s néhány rövid zenemű a — természetesen ugyancsak miskolci — *Gál-vonósnégyes* előadásában. A *Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város szellemi életébe* bepillantó műsorunk tehát *„Kell a hasznos szó”* címmel 19.15-től 20.15-ig a Kossuth adón.” (1987. november 17.)

Kísérlet is van a bonyolult szószerkezetek feloldására. Ennek egyik kevésbé sikeres változata az ún. „hátravetett” jelzői értékű határozó. (A példakon ritkítás jelzi.) Ennek ellenére nehezen követhető a szerkezet. Jobb lett volna a mellékmondatos megoldás: „... hogy kipróbálják...” stb.

„A kanadai kormányfő bejelentette, hogy az ottawai hatóságok — a kedden létrejött rakétamegállapodás ellenére is — engedélyezni kívánják az amerikai robotrepülőgépek kipróbálását az ország területe felett.” (1987. dec. 10. K. 22 óra)

„A kambodzsai ellenzék vezetője váratlanul lemondta januárra és áprilusra tervezett újabb megbeszélését a *Népi Kambodzsai miniszterelnökséggel*.” (1987. dec. 10. K. 22 óra.)

E gondolat sor befejezéséül meg kell azonban jegyeznem: tudom 1., hogy az ilyen tömör szerkezetek „nyelvileg” nem hibásak; 2., hogy nagyon gyakran nem vagy csak nehezen oldhatók fel; 3., hogy bizonyos esetekben (pl. protokolláris bemutatások esetén) az egyetlen helyes megoldást hozzák.

Így például nem nagyon változtathatók meg ezek a szerkezetek a következő mondatokban:

„A kormányzó nyugatnémet keresztény pártok felkérték a *jövő héten Bukarestbe utazó Genscher nyugatnémet külügyminisztert*, hogy tárgyalásain sürgesse a román vezetőket, tegyék lehetővé külföldi élelmiszer-segélyek eljuttatását Romániába.” (1987. dec. 10. K—P. 8 óra.)

„A Magyar Televízió holnap sugározza *Mihail Gorbacsov és Ronald Reagan sajtókonferenciáját és nyilatkozatát*.” (1987. dec. 10. 16 óra.)

„Mihail Gorbacsov holnap Berlinben tájékoztatja a *Varsói Szerződés testvérpártjainak első- és főtítkárait Reagan amerikai elnökkel folytatott tárgyalásairól*.” (Uo.; két szerkezet!)

„Kohl nyugatnémet kancellár után Lord Carrington, a NATO főtítkára is felszólította az amerikai törvényhozást, hogy minél előbb ratifikálja az *amerikai—szovjet csúcs-találkozón aláírt rakétaegyezményt*. A NATO holnap kezdődő külügyminiszteri tanácskozásán egyébként Shultz amerikai külügyminiszter tájékoztatja a szövetségeseket a *szovjet vezetőkkel folytatott tárgyalásokról*.” (Uo.)

Mindezek ellenére — a korábban elmondottak ismeretében — erőteljesebb kísérletet kellene tenniük a rádióhírek, a rádiós közlemények megfogalmazóinak annak érdekében, hogy az elhangzó szövegek nyelvileg egyszerűbbé, könnyen mondhatóvá, könnyen követhetővé s ezáltal kommunikatívává váljanak.

Wacha Imre

A belehallás jelenségéről

Azzal a nyelvi jelenséggel, amelyet belehallásnak nevezek, nyelvtudományunk alig foglalkozott. Mint a későbbiekből kiderül, főleg a néprajz kutatói figyeltek fel rá. Annál többet írtak nyelvészeink az ellentétéről, a hangutánzásról. A hangutánzás a szóalkotásnak ősi — és máig is élő — módja: környezetünknek, az élő és élettelen természetnek hangjait meglevő beszédhangjaink segítségével megpróbáljuk utánózni; például a magyarban a vonat *zakatol*, a harang *cseng-bong*, a fecske *csicsereg*. Ezért a hangutánzó szavak több nyelvben is hasonlítanak egymáshoz, anélkül persze, hogy bizonyítanák az illető nyelvek rokonságát.

A belehallás abban különbözik a hangutánzástól, hogy segítségével nem alkotunk új szavakat. Környezetünk hangjelenségeit ilyenkor a már meglevő, értelmes szavaink segítségével, vagy ezeknek értelmes kapcsolataival érzékel-tetjük; a külvilág hangjaiból értelmes szavakat, szókapcsolatokat vagy mondatokat vélünk kihallani, másképpen szólva: értelmes szavakat, szókapcsolatokat vagy mondatokat értünk beléjük. Péter László (Nyr. 106: 171) a következőképpen jellemzi ezt a nyelvi jelenséget: „az állatok, sőt a tárgyak hangjából kihallható és őket jellemző, emberire fordított szó”, (főleg) népi mondókákban. — Nyíri Antal hangutánzó mondatoknak nevezi az állatok hangjának, cselekvésének népnyelvi utánzásait. De rögtön hozzáfűzi: „Ezek a mondatok . . . nem hangutánzó szavakból állnak, nem hangutánzó eredetűek, de az állatok hangját utánózzák: hangszínük és hanglejtésük hasonlítanak az állatoknak hanggal való megnyilatkozásához” (A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása 33).

Még leginkább a művészi hangutánzás, hangfestés emlékeztet a belehallás jelenségére, mindenekelőtt az a válfaja, amely hangutánzó szavak nélkül kelt fel hangzásbeli, hangulati hatásokat, ahogy például a márciusi szél lágy, simogató hangját érzékelteti Juhász Gyula, a váltakozó (főleg szókezdő) *sz* (illetőleg *c*) és *s* hangoknak nem hangutánzó szavakon belüli ritmikus ismétlésével: „Szavaid selyme szíven simogat | Mint márciusi szél a sírokat” (Szerelem?).

Persze a belehallásnak is van stilisztikai szerepe. Móra Ferenc számos írásában például ilyen jellegű mondatok viszik tovább a cselekményt (vö. Lőrinczy Attila: NéprNytud. 7: 87—8, Péter László: i. h. 171—2). Miután kiderül, hogy a Kincskereső kisködmön Gergője olyan sarkantyús csizmát szeretne kapni, amilyen a bíró fiáé, a következőképpen pereg a cselekmény, s változik a kis gyerekhős hangulata:

„Szégyelltem a mezítlábasságom, dehát nem dughattam el a lábam sehova. Pedig é r t e t t e m, hogy még a kakas is engem csúfol a sövény tején:

— *Kikeriki, kikeriki, mezítlábas, gyere ki!*

Mikor a sánta favágónak segítettem a fűrész t húzni — ez is kedves mes-terségem volt —, h a l l o t t a m, hogy a fűrész egyre azt csikorogja:

— *Kis-csiz-ma, kis-csiz-ma!*

El is eresztettem a fűrész végét azon nyomban. Elég nekem a magam baja, ha ő nem csúfolódik is. Hiába kiabált utánam a favágó:

— Hé, öccse, hát a napszámot is itt hagyod?

Könnybe lábadt szemmel mentem ki a piacra, hogy a kenyeres néni talicskáját hazatoljam. Hát alig indultam el a talicskával, elkezd nyikorogni a kereke:

— *Nincs-né-ki, nincs-né-ki!*

Kenyeret, kosarat, talicskát, nénit otthagytam az út közepén. Szaladtam haza, bújtam a sarokba, ott is a fal felé fordultam, hogy se lássak, se halljak semmit ebből a csúfolódó világból. Egyszerre csak elketyegi magát az óra a fejem fölött:

— *Sar-kan-tyú, sar-kan-tyú!*

De már erre igazán sírva fakadtam, s még este is el-elpityeregtem magam az ágyban. De legalább aztán reggel sarkantyúpengésre ébredtem.

— Itt a csizma, fiam!

Édesapám állt az ágyam mellett. Kezében a sarkantyús csizma, de milyen csizma! A bíró fiáé csupa telekesbocskor emellett!" (Móra: Kincskereső kisködmön. 1987. 30—1.)

Hogy ki mit ért bele a külvilág hangos üzenetébe, az persze függ a befogadó egyéniségétől, s — mint láttuk — hangulatától vagy hangulatváltozásától, továbbá a befogadás körülményeitől, idejétől és más efféle tényezőktől. Mást és mást hall bele a dobszó ritmusába — mert a ritmus is lényeges összetevője a belehallásnak — a kaszárnyabeli közkatona meg a kávéház civil látogatója Jókainak Komáromban lejátszódó nevezetes bűnügyi regényében:

„Csak mikor este nyolc órára vége volt a platzmuziknak [vagyis a ténzenének], s aztán huszonnégy dobverő rákezdte a takarodót verni, végigvonulva a templomtól a várkapuig, e r r e a n ó t á r a :

Kenyeret, kenyeret, kettőt, kettőt . . . ,

Csontot, csontot, másfél fontot,

akkor ürült ki a kétszínű posztótól a kávéház, a katonák siettek haza a várba.

Akkor aztán előszállingóztak a törzsvendégek elfoglalni ősi asztalaikat, mondogatván egymásnak, de jó, hogy nekünk nem dobolják azt, hogy »feküdj, feküdj, lompos német!« — Tudniillik, hogy a civilek ezt a textust alkalmazzák az ismeretlen osztrák capfenstrájk [= takarodó] dob-nótájára." (Jókai: A három királyok csillaga. 1961. 12.)

(Mellesleg megfigyelhetjük, hogy a dobverés hangjának és ritmusának érzékelésébe, mégpedig a katonák értelmezte változatba milyen szépen belejátszik a szavak szótagszáma, továbbá az első és a második sor feleselése, a csupa magas e meg a csupa mély o hanggal.)

Ugyanaz a személy is mást és mást érthet bele a külső hangokba a helyzet megváltozása esetében.

Péter Lászlónak „Móra Ferenc stílusához” című cikkéből idézem: „A más földjén járó csizma unottan, *kölletlenül* szól: *Má-sé, má-sé.* »De amikor a tulajdon földjén érzi magát a csizma, akkor mindjárt frissen koppan, és vígan csikordul, mintha ráncába külön csikorgót tett volna a varga, *itt-hon, itt-hon*«” (i. h.).

Az állatokról is hasonlóképpen vélekedhetünk. Móránál a kutya — ha barátságos — így ugatja a vendéget: *ele, bele, befele* (id. Péter László: i. h. 171). — Ellenben: „Mitvisz szétvetette a négy lábát a küszöbön, felborzolta a szőrét, kiviesorította a fogát és azt mondta: — Brr, brr . . . *kifele, kifele, kifele!*” (Móra: Mitvisz. meg a fiai: Dióhéj királyfi. 1955. 162.)

Ugyancsak Péter László (i. h.) írja a következőket: „Nem tagadja meg politikai alkatát az író még ebben sem. A háború [ti. az első világháború] előtt, mondja, az aranymálinkó azt hirdette: *Tillió, tillió, rongybul lesz a milliő!* A háború utáni nyomorúságban, példátlan pénzromlásban meg ezt hirdeti: *Tillió, tillió, ronggyá lett a milliő!* Mint később látni fogjuk, a sárga-

rigó hangja egyik kedvelt forrása a belehallásnak, e tekintetben talán csak a cinkéé vetélkedik vele (vö. Rácz: ÉdAny. 1988. 4. sz. 5–6). Most csak azt jegyzem meg, hogy az idézett változat Móra belehallásainak egyik jellemző típusába tartozik: hangutánzó, tulajdonképpen jelentés nélküli szóval indít, s ezzel rimelteti a rá következő értelmes mondatot. Ilyen felépítésű volt a Kincskereső kisködmönnek már említett egyik mondata is: „*Kikeriki, kikeriki, mezítlábas, gyere ki!*”

A Móra mondókáiban megmutatkozó belehallás önkényes voltát — szembeállítva a lényeghez tartozó ritmussal — találóan jellemzi Lőrinczy Attila (i. h. 87–8): „Érdekes, hogy mondókáival olykor hangjelenséget ad vissza. Itt sem a szöveg a fontos, az inkább csak szellemes írói invenció, a lényeg a ritmus, ez eleveníti meg a hangjelenséget:

„*Derék ember a kovács, kipp-kopp-kopp, nem pihen a kalapács, kipp-kopp-kopp.*”

Amire a lakatosműhely szakadatlanul azt csengte-bongta vissza:

Itt a gazda lakatos, kling-klang-klang, mikor kormos, takaros, kling-klang-klang. (Régi lakásügy)”

A belehallás önkényes voltát mutatja az olyan szituáció is, mikor a külvilág hangjai még nem formálódnak át a befogadó tudatában emberi szóvá, mert értelmezésük még kétséges. Mikszáth Kálmán egyik novellájának, „A demokratá”-nak a főhőse, Molnár Pál — megundorodva a főúri rokonok dölyfétől — az örökösödési tárgyalás kellős közepén elhatározza, hogy kivándorol az országból. Elhatározását azonban még nem közölte feleségével, a grófnővel — sőt még igazában az olvasóval sem —, s éppen a felesége jöttére vár a parkban:

„A Boriska grófnő léptei hallatszottak. *Kip-kop.* Olyan furcsán kongott a föld. Pszt, mintha mondana valamit. Pedig olyan kis lába van a Boriskának, hogy a föld talán nem is érzi. *Kip-kop, kip-kop.* A föld beszélni látszott, és Molnár értette. *Marasztalja-e vagy panaszkodik?* Mindegy, meg kell lenni.” (Mikszáth: A fekete fogat. Novellagyűjtemény. 1978. 44.)

A belehallás a sejtetésen kívül a belső monológoknak — a megelevenítő függő beszéddel rokon — eszköze is lehet, így például a lelkifurdalás érzékeltetésének. Török Gyula tragikus sorsú dzsentrifőhőse, a szeszfőzde építésének kockázatos vállalkozásába belebukó Kender Pál így vívódik magával annak a napnak keserű éjszakáján, mikor megtudta, hogy férjhez ment régi szerelme, akit ő hűtlenül elhagyott:

„Befúrta a fejét a párnába, a szemhéjait erősen leszorította, és egy kazánnak a belsejében futó rejtélyes csövekre gondolt. Erőszakosan koncentrált a figyelmét erre az érzéketlen tárgyra. A harmincéves gyermek, akinek ősz hajszálak voltak a hajában, azt hitte, hogy a lecsukott szemei fogják megkínózni, és elfelejtkezett a gyűlöletes éjjéli hangról, amely a bútorok roppanásában, harangkongásban, kívülről besüvöltő macskanyávogásban, az asszony lélegzésében szállott feléje.

— *Nyomorult —* szólt hozzá a megreccsenő bútordarab.

Aztán a református harang mondta:

— *Valld be, hogy az vagy.*

— *Nyomorult —* ismételte gúnyosan a macskák szerelmi dala —, *nyomorult ember Kender Pál...*

Az asszony nehézkesen szálló lélegzete mondta a legsúlyosabb dolgokat:

— *Hiába futyultél, hiába beszélgettél a kocssal, a pallérral, a munkavezetővel, a keresztapáddal, a kis doktorral . . . Most már éjjél van, és magadra maradtál egy szegény asszonnyal, aki anya, és a gyermeked hordozza a szíve alatt. Őt már nem zavarhatod fel, hogy beszélgesse veled, mert az kegyetlenség lenne.*

— De felköltöm — mondta a kazáncsövek felé, és most még ráadásul egy kettős cefrefőző üstre koncentrált a figyelmét —, felköltöm, mert szeret.

Átfordult a másik oldalára, de a felköltésből nem lett semmi.

— *Gyáva vagy, Kender Pál — mondta neki a párnája suhogása —, gyáva — ropogták a tollak a feje alatt.*” (Török Gyula: A porban. 1974. 361—2.)

Az idézett részlet szervesen beilleszkedik Török Gyula regényének belső monológjai közé. Joggal mondja erről a regényről Herczeg Gyula: „A porban tartalmánál, jellegénél fogva viszonylag sok belső monológot tartalmaz, a hős, Kende [!] Pál gyötrődését, döntéseit, majd azok visszavonását az író sokszor helyezi szabad függő beszédbe” (A modern magyar próza stílusformái. 1975. 25).

A szabad függő beszéddel nemegyszer a nép vélekedését, a közvélemény hangját szólaltatják meg prózaíróink, a „communis opinio”-t, az események kollektív kommentálását (Herczeg i. m. 54 kk.; Móricz Zsigmond stílusa. 1982. 58, 113; Nyr. 78: 207—10; 87: 203—16; 100: 40—53). A legutóbb említett helyen Herczeg Mikszáthtól, a Különös házasságból is idéz hasonló funkciójú, szabad függő beszéd formájú részletet. S hogy — a szabad függő beszédhez ismét csak hasonlóan — a belehallás is betöltheti a „communis opinio”, a kollektív kommentár szerepét, arra a legmeggyőzőbb példával éppen a Különös házasság szolgál, mégpedig a regény befejező soraiban:

„Nyugodtan alszik (ha csakugyan ott fekszik) Párdány grófja, kinél szebb férfi azóta sem termett Ung megyében. Csendes hely az a dobóruszkai kriptá, alvásra való, körös-körül semmi zaj, az erdők is kipusztultak, még azok sem zúgnak már. — Csak a békák brekegik néha a közeli mocsarakban: »Urrak a papok! Urrak a papok!«” (Mikszáth: Különös házasság. 1973. 369).

Mint Rubinyi Mózes megemlíti, ezt a „népies hangfestés”-t Mikszáth felhasználta két másik írásában is: „A kilencvenes évek egyházpolitikai harcainak idején, a polgári házasság körül lefolyt harc éveiben, Mikszáth Kálmán Wekerle Sándor és Szilágyi Dezső mellett, tehát a klérus ellen foglalt állást. Így történt az a költő egyik Katángy-féle rajzában is, abban, amely Szilágyi Dezsőről szól. . . . Mikszáth ezt a . . . cikket így fejezte be: . . . Egy-két hónap múlva már csak a békák fogják kuruttyolni a mocsarakban, amint eddig is tették a népies hangfestés szerint: Urrak a papok! Urrak a papok! (L. ugyanazt A patrónus c. elbeszélésében is . . .)” (Rubinyi: Emlékezések és tanulmányok 122).

A belehallás jelensége persze más nyelvekben is megfigyelhető. Most csak egy-két példát idézek. Az első Molly B. Thomsonnak The Bells of London Town [London városának harangjai] című írásából való: „Pancakes and Fritters”, | Say the Bells of St. Peter’s”; magyarul: „Palacsinta, bundásalma”, | Mondja Szent Péter harangja.” A londoni harangok szavának értelmezése különleges szerepet játszik Dickensnek „A harangszó” című művében, továbbá Orwellnek 1984 című regényében (l. később). — A harangoknál maradva, például Pilisborosjenőn a német anyanyelvű lakosság régebben így magyarázta a harang szavát: Sammet und Seiden! | Lumpen und Fitzchen! (Bársony és selyem |

Ringy-rongy és vacakság) (Id.: Lukács László: Élet és Tud. 41 [1986.]: 1621). — A fürj hangját a magyarban hangutánzó szó érzékelteti, amely egyúttal e madár népi neve: *pitypalaty*; ellenben értelmes szókapcsolatot formáló belehallásos jelenség az angolban: *weet my feet*, a csehben: *pojd pod mez*, a németben: *tritt mich nicht* stb. (Chernel István: Magyarország madarai 2: 351).

Amikor a következőkben sorra vesszük a belehallás jelenségeit, mégpedig a hangadó források szerint rendezve, mondanivalónkat a harangok szavával kezdjük, majd a vonat zakatolásába beleértett szövegekkel folytatjuk, végül rátérünk az állatvilág s különösen a madarak szolgáltatata hangok értelmezésére.

I. A harangok szava

A harangok szavának népi eredetű, humoros, de olykor társadalmi különbségeket is tükröző értelmezéseivel már Herman Ottó is foglalkozott, német és szlovák nyelvű párhuzamokat is idézve, s az Ethnographia és a Magyar Nyelvőr korábbi közléseit is feldolgozva. (Ethn. 2 [1891.]: 323—30, erre a tanulmányra Balázs Géza hívta fel a figyelmet.)

Szerinte a Tiszavárkonyból idézett harangszó-értelmezés mintha a régiebb magyar társadalom négy rétegének (mágnások, köznemesek, mesteremberek és parasztok) vagyoni állapotát festené, az öltözetre utalva:

„Öreg harang — (mélyen, vontatva:)

Úri Bunda, úri Bunda!

— u — u — u — u

Kisebb harang — (szakadozva:)

E-züstös gom-bokkal, e-züstös gom-bokkal.

— u u — u u — u u — u u

Kis harang — (szaporán:)

Amilyen olyan, csak vó-na!

u u u u u u — u

Kis csöngettyü — (szaporán, vékonyan:)

Ringy-rongy — ringy-rongy!”

u u u u

Még érdekesebb a Rimaszombatból és környékéről idézett kétnyelvű feleselgetése a harangszónak, amely a kenyérről szól.

A szép fehér kenyéréről híres Rimaszombat öreg harangja ezt mondta: *Búza kenyér! Búza kenyér!* A közeli, szlovákok lakta Cserencsényben már csak kisharangra és rozskenyérre tellett, s a kisharang így szaporázta a szót: *Žitni chleb! Žitni chleb!*, vagyis Rozskenyér! Rozskenyér!; Rimabrézó határa még szegényebb volt, s bár három kis harangot is tartottak, ezek így csilingeltek: *Chodzi jaki len bi bolo! Chodzi jaki len bi bolo!* Azaz: akármilyen csak bár volna! (I. h. 324—6, a ritmusjelzést itt és a következőkben mellőzöm.)

Kedvelt szokás volt a helyi felekezetek vagyoni állapotának jellemzése a harangok szavával, ugyancsak főleg a kenyérre vonatkoztatva. Makóról idézi Herman Ottó a következő, jellegzetes értelmezéseket:

„Katholikus harang (panaszosan): *Nincsen kenyér!* Református harang (mélyen, ünnepélyesen): *Ád az úr, ád az úr!* Orosz (kishitűen): *Nem tom biz' én, ád e vagy se!”* (I. h.)

Majd egy századdal később Lukács László megközelítőleg ugyanezt a harangszó-értelmezést közli a burgenlandi Felsőőrből, azzal a különbséggel, hogy ott az evangélikusok harangjának jut a kétkedő szerep, profánabb fogalmazással: „*Tudja fene, ád-e, nem-e? Tudja fene, ád-e, nem-e?*” (I. h. 1621.)

A harangok szavának felekezetek szerinti jellemzését Jókai is ismerte; be is építette egyik regényébe, „A lőcsei fehér asszony”-ba. A szereposztás azonban eltér az előbb idézettől, hiszen a Szepességben az evangélikusok a leggazdagabbak: „A pápista harang azt mondja: »*Boooldog isten, hooonnan élünk?*«, a kálvinista azt mondja: »*Nincsen kenyér minálunk*«, a lutheránus rácsendíti: »*Innen élnek szegények! innen élnek szegények!*« (Jókai: A lőcsei fehér asszony. 1971. 189).

A felekezet szerint eltérő vagyoni helyzetet a nemzetiségi különbséggel társítva fejezi ki Móra Ferenc a harangok szavával: „*Ecet-olaj-paszuly* ... mondogatja vékonyan az oláhok harangja. — *Háj, zsír, szalonna! Háj, zsír, szalonna!* — vágja rá vissza a vastagnyakú kálomista magyar falu vastag-szavú harangja.” (Id. Lőrinczy: i. h.)

A bihari Gálospetriből közzétett adat szerint ezt mondják a harangok: „Az ortodox harang (magas hangon): *Nincs píz, nincs píz* ... A református (mély hangon): *Van a bank-ban, van a bank-ban* ... A katolikus (a legmagasabb hangon): *Ki kell ven-ni, ki kell ven-ni* ...” (Farágó József—Fábián Imre: Bihari gyermekmondókák. Bukarest, 1982. [a továbbiakban: BGy.] 190; erre a könyvre is Balázs Géza hívta fel a figyelmemet.) Bihar faluban a reformátusok harangja ezt monda (lassan): *Fe-hér ke-nyér, son-ka, Fe-hér ke-nyér, son-ka* ... [egy másik változatban a *sonka* helyett *szalonna* áll], a katolikusoké ellenben így szól (gyorsan): *Son-kát, ke-nye-ret, Son-kát, ke-nye-ret* ... (BGy. 189—90).

Ahol a települések közel esnek egymáshoz, mint Biharban is, a szomszédos faluk harangjai feleselgetnek egymással, szintén a vagyoni helyzetre utaló belehallással. A Gálospetriből idézett adat váratlan fordulatot vesz kágyai változatában. Eszerint a kágyai harang ezt mondja: *Nincs pénz, nincs pénz* ... A csokolyai: *Van a bank-ba, van a bank-ba* ... A székelyhídi: *El ké-ne lop-ni, el ké-ne lop-ni* ... (BGy. 190.)

Ugyancsak Biharban a tóti harang (a cséhtelekiek szerint) megelégedetten kijelenti: *Ke-nyér, sza-lon-na, Ke-nyér, sza-lon-na* ... (BGy. 189.). Az érbogyoszlói ellenben elégedetlenül követeli: *Sza-lon-nát, ke-nye-ret, Sza-lon-nát, ke-nye-ret* ... (uo.). A nagyszalontai harang hangja (az erdőgyarakiak szerint) ismét elégedett: *Bű-vön van min-den, Bű-vön van min-den* ... (uo.). Erre az árpádi harang ironikusan visszhangozza: *Van min-den, mint Ár-pá-don, | Á-só, ka-pa, fa-vül-la, | Csak ke-nyér nincs, meg sza-lon-na* ... (uo.).

Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet Lukács László (i. h.). „A Jászságban elterjedt magyarázat szerint — írja — a módos Jászapáti harangja szépen, lassan szólt. Ezt mondta: *Túrós derelye, túrós derelye*. A jászberényi harang ellenben gyorsan, idegesen ezt hajtogatta: *Krumpli van az asztalfiókban, krumpli van az asztalfiókban* ...”

Ugyanabban a faluban a kisharang és a nagyharang feleselgethet egymással, ismét csak élelemről vagy pénzről szólva; így Mezőbajon (a kisharang): *Ká-sa, má-lé, pu-lisz-ka* ... , ill. (a nagyharang): *Min-den van, min-den van* ... (uo.); Mezőtelegden (a pusztaiújlakiak szerint, a kisharang): *Van píz e-lég, van píz e-lég* ... , ill. (a nagyharang): *A bank-ban, a bank-ban* ... (uo.); Csarodán, nehéz időkben (a nagyharang): *Boldog isten, mivel élünk*, ill. (a kisharang):

Csikkal, hallal; jobb években (a nagyharang): *Van itt minden*, ill. (a kisharang): *Kása, málé, puliszka* (Kossuth Rádió: Szólj, szólj, sípom! 1984. ápr. 5.).

A városban persze több harang is szólhat, más-más hangon és ritmusban; például Móra Ferenc elbeszélésében: „*Di-csér-tessék, di-csér-tessék!* — mormogta a legöregebb harang, akit ezer meg ezer szegényember krajoárjából vettek. — *Az úr-isten, az úr-isten!* — búgta utána részszíve legmélyéből az a harang, melyet a nagy tűz emlékére öntöttek. — *Mind-ő-rökre, mind-ő-rökre* — dörögte rekedten az ágyúból lett harang” (Az ezüstsavú harang. Mesék. 1934. 9).

Ugyanannak a harangnak a szavába eltérő mondanivalót is lehet belehallani, a körülményektől függően (ilyesmiről már a bevezetésben is esett szó). Például halálesetkor a bihari Szentjobb faluban mást és mást értenek bele a harangszóba, ha szegény, vagy ha gazdag ember hal meg: *Ringy-rongy, ringy-rongy . . .*, ill. *Van itt min-den, van itt min-den . . .* (BGy. 190). Ennek változata az ugyancsak bihari Érbogyoszlón: *Ringy-ben, rongy-ban, Ringy-ben, rongy-ban . . .*, ill. *Se-lyem-ben, bár-sony-ban, Se-lyem-ben, bár-sony-ban . . .*” (BGy. 189). — A Székesfehérvár melletti Sárkeresztesen is másképp hallották szólani a harangot a gazdag ember halálakor: *Ómárium, gránárium* (azaz: 'szekrény, magtár'), mint ha szegény emberre harangoztak: *Ringyem, rongyom, cifitem, cafatom!* (Lukács: i. h.)

Valószínű azonban, hogy az idézett esetekben nem ugyanaz a harang szólal meg, hanem — mint más vonatkozásban már szóba került — a nagyharang és a kisharang. Szentesen például a gazdag emberre nagyharanggal harangoztak, s ez így szólt, lassan, vontatottan: *Meg-halt-az-úr! Meg-halt-az-úr!* A középső harang gyorsabban mondogatta: *Kár-ér-te! Kár-ér-te!* A szegény emberre a kisharanggal csöndítettek, s az így szaporázta: *Ördög vigye! Ördög vigye!* (Lukács: i. h.) — A szlovákok lakta Tótkomlóson a gazdag embert a nagyharang búcsúztatja, ekképpen: *Zomrev pán!* (Meghalt az úr!), a szegényt pedig a kisharang: *Tavo s nim!* (Ki vele!). (Lukács: uo.)

Hosszabb szöveg, valószínű dialógus is beleérthető a harangszóba, így például Éradonyban: *Gingalló, Szent ajtó, Főzz kását, De nincs só, Ha nincs só, Kérj mástól, De nem ád, Ha nem ád, Vágd pofon, Gingalló, Szent ajtó* (BGy. 137).

Göcsejben, ahol szintén igen közel esnek egymáshoz az apró falvak, és sok helyen csak kápolna vagy puszta harangláb van, hasonló szöveget hallanak bele a kasszigi harang szavába: *Besüni* ['Belsőné'] *fűzz lencsit, Ha nincsen, kiérgy mástu, Ha nem ád, üsd hátbo!* (Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése 518; vö. uő.: Göcsej népköltészete 89—91).

Göcsejben a szomszédos falvak harangjainak vetélkedése ezek fekvésére is vonatkozhat. A lickői harang a vadamosinak azt mondja: *Dombon van, Dombon van!* Ez meg így felel rá: *Sáros Licku, Sáros Licku!* (Gönczi: i. h.). Hasonló jelenséggel Biharban is találkozni. A hodosi harang ezt mondja: *Dom-bon van Vaj-da, Dom-bon van Vaj-da . . .* A vajdai így válaszol: *Ho-dos-ra dű-lök, Ho-dos-ra dű-lök . . .*; másképpen: *Rá-dű-lök Ho-dos-ra, Rá-dű-lök Ho-dos-ra . . .* (BGy. 189.)

Szinte egymást érik a kis falvak a Balaton-felvidéken is. Erről a vidékről írja Trencsény Károly: „Mencshely, Vászoly, Budavári és Jakabfa helységek a Balatonnak Zala-veszprémi oldalán, egymástól csak kakas-kukorikolásnyi távolságra vannak. Ezeknek harangjai is beszélgetnek egymással. Esténként megszólal a mencshelyi harang, vékonyan: »Men-cs'el'-ments-meg!« Utána a

vászolyi, kissé vastagabban: »Vá-szol', válts-meg!« Budavári meg Jakabfa egészen közel vannak egymáshoz, s harangjaik összeszóalkoznak, vastagon: »Buda-vári, Jakabfa, Ördög-búj'ka-nyakad-ba!« (Ethn. 2: 94).

A közeli Káli-medence községeiről írja Lukács László (i. h.): „Kővágó-örsön úgy tudják, hogy a köveskáli harang délben azt mondja: *Tá(l) mellé! Tá(l) mellé!* A második világháború előtt a mindszenkállai második harang délben azt mondta: *Kintaller! Kintaller!* Erre válaszolt a szentbékállai nagyharang: *Tál mellé! Tál mellé!* Ma már nem feleselgetnek, mert Mindszenkálla második harangját elvitték a háborúba.” — Mindehhez hozzáfűzi (uo.): „*Kintaller* egy eltorzított német családi név: ma is így mondják Mindszenkállón a *Grünthaller* nevet. A faluban az alszezen lakott Grünthaller István szegény napszámos; állítólag őt szólították ebédhez a két szomszédos falu harangjai.” Megjegyzendő, hogy személynevet máshol is vélnek belehallani a harangszóba, így például a göcseji Csömödéren: „*Dancs Vende, Dancs Vende, Dancs Vende*” (Gönczi: i.h.). — A Káli-medence harangjainak szaváról Tamás István is megemlékezik (Népszabadság 1986. júl. 21. 5).

Az országnak egy másik, távoleső vidékén, a Nyírségben kocsikázgató Szindbád már ismert motívumokat hall kicsengeni a harangok szavából, Krúdy Gyulának „Az eljegyzés” című elbeszélésében: „Szép, októberi nap volt, utazáshoz való idő, a környékbeli harangok mondogatták már a déli verset: »*Nincsen kenyér Rádon*« — panaszkodott a messziben egy kis harang. »*Itt sincs, itt sincs!*« — sietett a felelettel a kemetyei harang. Az aranylábú kéki harang tűnődve kérdezgeti a távolból: »*Én istenem, miből élnek a komék?*« »*Mibőlőlünk élnek!*« — kiált a nagykalászi harang.” (Krúdy: A madárijesztő szeretője. 1964. 520.) — Hasonlóképpen beszélgetnek a harangok a közeli Tiszaeszlár táján is: „Elharangozták már a delet az eszlári toronyban, de a Túlatiszánról is idáig hozza a szél a harangok hangjait, amelyek mindig azt panaszolták: »*Nincsen kenyér . . .*« »*Itt sincs, itt sincs!*« Amint a Tisza menti falvak tornyai szoktak felelgetni egymásnak.” (Krúdy: A tiszaeszlári Solymosi Eszter. 1975. 508–9.)

E motívumok — úgy látszik — nemzetköziek, s nemcsak a Kárpát-medencében fordulnak elő. London „elpusztult” templomainak harangjai hasonlóképpen vetekednek Orwell regényében:

„Oranges and lemons, say the bells of StClement's,
You owe me three farthings, say the bells of StMartin's,
When will you pay me? say the bells of Old Bailey,
When I grow rich, say the bells of Shoreditch.”

(A mondóka — szövegszervező motívumként — fokozatosan áll össze a regény folyamán. Idézett teljes formája innen való: George Orwell: *Nineteen Eighty-Four*. Penguin Books, 1982. 146.)

Magyar fordítása — Sziójgyártó László tolmácsolásában (George Orwell: 1984. Európa, 1989. 197) — a következőképpen hangzik:

„Narancs és citrom, bongja StClement harangja,
Tartozol tíz fityinggel, StMartin így csilingel,
Mikor adod meg? kérdi komoran az Old Bailey,
Majd ha lesz vagyonom, zengi a Shoreditch-templom.”

Nevezetes szerepet játszik a harangszó Dickensnek „The Chimes (A harangszó)” című kisregényében is. (Az angol idézetek forrásai: Charles Dickens: *Three Christmas Tales*. Berlin, 1958., a magyar idézeteké: Charles Dickens: *Karácsonyi ének*. Harangszó. Ford.: Benedek Marcell és Szinnai Tivadar. Olcsó Könyvtár 626. sz. 1968.) A kisregényben Toby Veck, a hatósági engedéllyel rendelkező küldönc, aki a templomajtó mellett szokott posztolni, úgy gondolja, hogy érti a harangok szavát. Gyakran hallja, hogy a harangok így szólnak hozzá: *Toby Veck, Toby Veck, keep a good heart, Toby! Toby Veck, Toby Veck, keep a good heart, Toby!* (109). A magyar fordításban: „*Toby Veck, Toby Veck! Ne lógasd a fejedet!*” (112). (A magyar fordítás nem a legjobb, ráadásul nem kettőzi meg a mondatot, s a *Toby* nevet sem ismétli meg a mondat végén, ami pedig az angol szövegben fontos hangtani eszközként a harangkondulást érzékelteti.) — Ha a dolgok rosszul állnak, szinte a lehető legrosszabbul, akkor ezt mondják a harangok: *Toby Veck, Toby Veck, job coming sown, Toby! Toby Veck, Toby Veck, job coming soon, Toby!* (109) ~ *Toby Veck, Toby Veck, jó munka közeleg!* (112).

Másutt a szereplők szavait visszahangozzák ritmusukkal, illetőleg bele-szólnak, beleavatkoznak az álomszerű események menetébe; pl.: „*Put 'em down, put 'em down! Good old times, good old times! Facts and figures, facts and figures! Put 'em down, put 'em down!*” (122.) ~ *Betiltom, megszüntetem! Régi idők, szép jó idők! Tények és számok; számok és adatok! Betiltani, megszüntetni!* (126.) — *Vagy: Toby Veck, Toby Veck, waiting for you, Toby! Toby Veck, Toby Veck, waiting for you, Toby! Come and see us, come and see us! Drag him to us, drag him to us! Haunt and hunt him, haunt and hunt him! Break his slumbers, break his slumbers! Toby Veck, Toby Veck, door open wide, Toby! Toby Veck, Toby Veck, door open wide, Toby!* (143.) ~ *Toby Veck, Toby Veck, várunk reád, Toby! Toby Veck, Toby Veck, várunk reád, Toby! Gyere hozzánk, gyere hozzánk! Kergessétek, cibáljátok! Üldözzétek, kísértsetek! Üldözzétek, kísértsetek! Zavarjátok álmát! Zavarjátok álmát! Toby Veck, Toby Veck, nyitva már az ajtó! Toby Veck, Toby Veck, tárva már az ajtó!*” (147.)

A harang szavának értelmesítésére versbeli példát is idézhetünk:

„... . Űgy tetszik nekem,
Miként ha e torony négy ablakán
A négy harang mint négy sötét barát
E szörnyű szót zokogná untalan
Egymásután, imaszerűen, feddhetetlen
Ütemben: *el-mu-lan-dó, el-mu-lan-dó!*”

(Vajda János: Alfréd regénye V.)

Aranynál ünnepre hív a harangszó, choriambusra emlékeztető ritmusával: „Zendül, kondul szent harangszó, | Csengve, bűgva messze hangzó: | »Imára! imára!«” (Az ünneprontók).

A harangszóhoz hasonlít a kolomp szava. Különös üzenetet hall bele Áprily:

... s mintha a róna
kedve dalolna,
úgy muzsikál, muzsikál a kolomp.
Indulok. Érttem.
Jól tudom: érttem,

értem üzenget a zsenge határ:
 „Szíved, a bomlott
 ócska kolompot
 hozd ide, hozd ide, hozd ide már!”
 (Tavaszkodik)

Másutt meg a lelkiismeret, az önvád szava cseng ki belőle, a lányát egy akolért elcserélő brezinai bacsa fülébe:

„A kilenc vezérkos csengője mikor összevág, ebbe a rímbe megy ki:
 »Aklot cserélt . . . becsületért.«” (Mikszáth: Az a fekete folt: Tót atyafiak — A jó palócok. 1968. 60.)

(Folytatjuk.)

Rácz Endre

Gondolatok és óhajok a XX. századi magyar nyelvészetben a nyelvművelés és a stilisztika viszonyáról*

1. Nyelvművelés és stilisztika viszonyáról szólva nehéz ellenállni annak a kísértésnek, hogy az alapoktól kezdjük, vagyis hogy az előadó ilyen általános kérdésekből induljon ki: mi a tárgya, az illetékességi köre a stilisztikának, hol van a helye a nyelv- és az irodalomtudomány határmezsgyéjén? Illetőleg: szerves része-e a nyelvművelés a nyelvtudománynak, vagy „alkalmazott nyelvtudomány”-ként csak lazábban kapcsolódik hozzá? S egyáltalán: meg lehet-e állapítani, hol végződik a kutatás, s hol kezdődik a kutatási eredmények alkalmazása?

Az idő rövidsége és kongresszusunk tárgyválasztása azonban arra kötelez, hogy ezúttal ne mélyedjek bele ezeknek a — még oly izgalmas — tudományelméleti és módszertani problémáknak a boncolgatásába, hanem vonjam szűkebbre vizsgálódásom körét, s a következő, jóval kisebb horderejű, de talán szintén nem érdektelen kérdésekre igyekezzem választ adni:

Hogyan vélekedtek a múlt század vége óta a magyar nyelvészet meghatározó egyéniségei a nyelvművelés és a stilisztika viszonyáról?

Figyelembe kell-e venni, s ha igen, miképpen lehet figyelembe venni stilisztikai szempontokat az egyes nyelvi jelenségek értékelésében, minősítésében?

S ami mindebből elméleti tanulságként leszűrhető: hogyan viszonylik egymáshoz a nyelvi, a nyelvtani és a stilisztikai helyes-ség?

2. Bár előadásom címében az egyszerűség kedvéért XX. századi nézetek, elgondolások ismertetését ígértem, a tudománytörténeti korszakhatár természetesen nem esik egybe a két évszázad naptári határvonalával. Nyelvművelésünk történetében az új korszak — mondhatni: a XX. század — pár évvel korábban, egészen pontosan 1896. január 15-én köszöntött be, amikor az előző

* Elhangzott — kissé rövidítve — a magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusán (A magyar nyelvtudomány története), Budapesten, 1988. augusztus 29-én.

év őszén elhunyt Szarvas Gábort Simonyi Zsigmond váltotta fel a Magyar Nyelvőr szerkesztői székében (vö. Fábíán Pál: Nyelvművelésünk évszázadai. Bp. 1984., 82). Simonyi, bár mestere oldalán maga is részt vett az „új ortológia”-nak a nyelvújítás túlkapásai és az idegenszerűségek, különösen a germanizmusok elleni keresztes hadjáratában, ekkor már jóval árnyaltabban, korszerűbben értelmezi a nyelvhelyesség fogalmát és a nyelvész gyakorlati feladatait. Korának nyelvhasználatát már nem csupán a történetiségből és a nyelvjárásokból elvont normatív grammatikai rendszerrel szembesíti, mint Szarvas (és még inkább a túlzó ortológus Volf György), hanem kiterjed a figyelme a stílusra, a nyelvi kifejezés művészetére is (vö. Nagy J. Béla: Simonyi Zsigmond nyelvművelő munkássága. In: Egy emberöltő nyelvünk védelmében. Bp. 1968., 65).

A korábbi időszak harcmodorát jellemző egyoldalú hibáztatástól, „meddő tagadástól” a Nyelvőr ezután lehetőleg tartózkodni fog, ígéri meg az új évfolyam élére iktatott szerkesztői programcikk. E beköszöntő így jelöli ki a folyóirat előtt álló gyakorlati teendőket: „Általában törekedni fogunk, hogy tetteleg is előmozdítsuk a nyelvművelés ügyét, hogy összegyűjtsük s fejtegetsük mindazt, ami példaképpül szolgálhat: az igaz magyar stílus szépségeit és finomságait” (Beköszöntő. — Nyr. 25 [1896]: 1–2; az idézetnek a kettőspont utáni része az eredetiben ritkítva van). Bizonyára nem túlzás azt állítani, hogy a felszabadulás utáni új szellemű, „pozitív” (Lőrincze Lajos) vagy „építő” (Bárczi Géza) nyelvművelésnek a tudománytörténeti forrása, előzménye Simonyinak ebben a programjában és egész későbbi működésében lehető fel. Abban a bízást „kopernikuszi”-nak is nevezhető fordulatban tudniillik, hogy a nyelvész nem elsősorban „nyelvőr”-ként, vagyis a fennálló (sőt olykor egy korábbi) nyelvallapot védelmezőjeként és az egykorú nyelvhasználat bírálójaként lép fel, hanem azt tekinti elsőrendű feladatának, hogy az anyanyelvben rejlő kifejezési lehetőségeket felkutassa és a nyelvközösség elé tárja.

Simonyi ennek a Nyelvőr-számnak egy másik cikkében is visszatér a stilisztikai szemléletnek a nyelvhelyességi ítéletalkotásban játszott szerepére: „a nyelvhelyesség kérdéseit . . . nem pusztán a grammatika s a nyelvtörténet szemüvegén át kell megítélnünk, hanem nagy tere van itt a célszerűségnek, a tapintatnak, az ízlésnek, a nyelvérzéknek. Szóval: a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése. Azonban másfelől kétségtelen, hogy az egész stilisztikának teljes és erős nyelvtani alapon kell állania, a nyelvtörténet s az élő nyelv teljes statisztikáján s megértésén kell alapulnia” (Kérdések és feleletek. A nyelvhelyesség kérdése. — Nyr. 25 [1896]: 40). Témánk szempontjából különösen fontos az idézetnek ez a részlete: „a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése”. Tehát nem azt mondja, hogy nem csupán a nyelvtannak, hanem a stilisztikának is, hanem hogy nem a nyelvtannak, hanem a stilisztikának a kérdése. Érdeemes volna egybevethetni ezt a programot Simonyi későbbi szerkesztői és nyelvművelő tevékenységével ez azonban külön előadást kívánna. Mielőtt azonban továbbhaladnánk, hadd emeljek ki még egy mozzanatot: azt, hogy ennek a Simonyi posztulálta stilisztikának nemcsak szilárd nyelvtani alapon kell állnia (ami természetes), hanem „az élő nyelv teljes statisztikáján” is. Simonyi ezzel a megjegyzésével legalább száz évvel megelőzte korát, hiszen a magyar köznyelv gyakorisági szótárának munkálatai csak e század vége felé jutnak majd olyan stádiumba, hogy a nyelvművelő statisztikai adatokra is támaszkodhat egy-egy szó vagy kifejezés értékelésekor.

Jó egy évtizeddel ezek után a szerkesztői programcikkek után hasonló szellemben ír a folyóiratban a stilisztika és a nyelvhelyesség viszonyáról egy ígéretes tehetségű fiatal munkatárs: Kulcsár Gyula zalaegerszegi gimnáziumi tanár, aki néhány év múlva a galíciai harctéren fejezi be rövid életét. Egyetlen számottevő alkotása, a Nyelvészeti Füzetek 54. számaként megjelent A magyaros írásművészet főkérdései (Bp. 1909.) többek között azzal is rászolgál figyelmünkre, hogy nemcsak tételesen vallja, hanem következetesen alkalmazza is a stilisztikai látásmódot. „Hogy van az — teszi fel a kérdést az értekezés bevezetőjében —, hogy a nyelvhelyesség dolgában most is nagyobb a fejetlenség, mint kellene? Azt hiszem, onnan van ez, mert a stilisztikai és grammatikai szempontok állandóan összekeverednek. Ha világos tudatában volnánk annak, hogy a stilisztikai érdek nem mindig fűdi a grammatikai szabályt, sokkal könnyebben megérthetnénk egymást” (i. m. 3). Tehát egy-egy kifejezés megítélésekor számításba kell venni érzelmi velejáróját s általában a szóhasználat stilisztikai körülményeit is (Kulcsár Gyula nézetének értéke lésehez vö. Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Bp. 1961., 113).

„Hogy mennyire stilisztikai kérdés a nyelvhelyesség” (uo. 16), egy Mikszáthtól vett idézettel is bizonyítja a szerző. Egy falusi legenda című elbeszélésében (1908.) Mikszáth régies igealakokat használ a „legendai hangulat” megteremtésére: „reszkető kezekkel *kinyitotta volna* az ajtót . . . , az illető fehérszemélyek *bemenének*”. Itt helyesek ezek a régi bibliafordításaink stílusát idéző latinosságok, jegyzi meg Kulcsár Gyula, mert összhangban vannak a mű cselekményével, ill. az író szándékával, céljaival. Ami tehát elmarasztalható nyelvtanilag, az felmenthető stilisztikailag, mert a művészi szöveg összefüggésében az elavult, idegenszerű nyelvi formák sajátos rendeltetésre tesznek szert.

A két világháború közötti időből csak elszórt utalásokat sikerült találnom. Például hogy Gombocz Zoltán az 1931. évi nyelvtudományi társasági elnöki megnyitó beszédének vége felé megjegyzi: „az irodalmi nyelvhelyesség kérdése nem annyira grammatikai, mint inkább stilisztikai probléma” (Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. — MNy. 27 [1931]: 11). Ez a vélekedés első hallásra emlékeztet Simonyiéra és Kulcsár Gyuláéra, valójában azonban eltér tőlük, mert a stilisztikai szempont jogosultságát Gombocz csak az irodalmi (értsd: 'szépirodalmi') művekre nézve ismeri el. Egyéb esetekben a nyelvi helyesség zsinórmértékének a nyelvszokást minősíti: „Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll” (uo.). Ezzel a definícióval a nyelvi normativitás mai kutatója is egyetérthet, azzal a megszorítással persze, hogy mind a s z o k á s, mind a n y e l v k ö z ö s s é g fogalma közelebbi meghatározásra szorul. Mindenesetre azzal, hogy a nyelvi helyességet „a szociális nyelv, vagy ha tetszik, a nyelvszociológia” körébe utalta (l. uo.), Gombocz, akit a nyelvművelés iránti érdektelenséggel szokás vádolni, inkább bizonyul a mai nyelvhelyességi felfogás előfutárának, mint bármelyik kortársa az akkori nyelvtisztító mozgalmak tájáról.

Az időszak utolsó éveiből ide kívánczik még Balassa József népszerű kézikönyvének (A magyar nyelv könyve. Bp. 1943.) ez a mondata: „a nyelvhelyesség kérdése inkább a stilisztika körébe tartozik; de ott sem lehet vele foglalkozni a nyelvtudomány útmutatása nélkül” (47—8). Azaz összerinte sem a stilisztika, sem a nyelvművelés nem tartozik bele a tulajdonképpeni „nyelv-

tudományba". Sőt nyelvművelésről mint önálló diszciplináról nem is beszél, hanem az ilyen kérdések tárgyalását a stilisztikába utalja (figyelmeztetve azonban, akárcsak fél évszázaddal azelőtt Simonyi, a megbízható nyelvtudományi alapvetés nélkülözhetetlenségére).

3. 1945 után a nyelvművelés intézményei (nem volt valami sok) és az előző korszakban nem kompromittálódott munkásai az eleinte itt-ott megnyilvánuló bizalmatlanság ellenére újrakezdhatték működésüket, ám ez a lendület a negyvenes évek végére — a nyelvművelőkön kívül álló okokból — megtorpant. A régi Akadémia átszervezése miatt 1949-ben megszüntették a Magyarosan folyóiratot (ettől kezdve kereken harminc évig nem volt a nagyközönséghez szóló, olvasmányos nyelvi ismeretterjesztő lapunk!). Átmenetileg szünetelt az akadémiai nyelvművelő bizottság tevékenysége is.

Az újjászervezés érdeme elsősorban Kodály Zoltáné és Lőrincze Lajosé. Az ő nevük, közreműködésük fémjelzi azt az 1951. decemberi akadémiai nyelvművelő ankétot, amelytől nyelvművelésünk új fellendülését számíthatjuk (vö. Fábíán Pál i. m. 101). Ezen a tudományos ülésszakon a vitaindító referátumot Lőrincze Lajos tartotta „A nyelvművelés elvi kérdései” címmel. Előadásához sokan hozzászóltak, leghosszabban és bizonyára legnagyobb hatással Bárczi Géza, aki e hozzászólásában nyomatékosan rámutatott az esztétikai kritériumok fontosságára. Sőt ennél tovább is ment annak kimondásával, hogy a nyelvművelő „a nyelven mint művészi anyagon dolgozik” (MTA I. OK. 2 [1952]: 420).

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a nyelvhelyesség a szépirodalom nyelvére, az irodalmi stílusra korlátozódik. Ellenkezőleg: a szépirodalmi, ill. általában az írott nyelv és a beszélt nyelv helyessége egyaránt „szépség kérdése” (uo. 421). A nyelvi helyességet abból a szempontból kell tehát megítélni, milyen hatást gyakorol egy szó vagy szókapcsolat a közlés címzettjére, befogadójára. Következésképp „a nyelvi tudat fejlesztése, a nyelvhelyesség építése a nyelvi ízlés, sőt általában a z í z l é s fejlesztésének kérdése” (uo.). Bárczi Géza ekkor valamiért nem mondta ugyan ki a *stilisztika* szót, de kétségtelen, hogy erre (is) gondolt.

Hozzászólásának további részében kettős célt tűzött ki megújuló nyelvművelésünk elé: „védekezni az ellen, ami csúnya és e z é r t helytelen, építeni ott, ahol szükség van rá” (i. h. 422; a kiemelés éntőlem való K. G.). Bárczi tehát, ha jól értelmezem szavait, nem a helytelent minősíti csúnyának, hanem a csúnyát helytelennek.

Hasonlóan vélekedik a stilisztika fontosságáról nyelvművelésünk újabb korszakának meghatározó egyénisége, Lőrincze Lajos is: „a nyelvnek nemcsak nyelvtana, hanem stilisztikája is van” — szögezi le Emberközpontú nyelvművelés című könyvében (Bp. 1980.) —, „szó ez utóbbi a nyelvhasználat kérdésében igen lényeges” (21).

Az esztétikai szempontok jelentőségére, olykor perdöntő voltára Lőrincze már az 1953-ban közzétett Nyelvművelésünk főbb kérdései című tanulmánygyűjtemény bevezetőjében is rámutatott, a következőképpen: „A grammatikailag helyesen túl még ott van a szépnek, a művészinek a sokféle lehetősége is: nemcsak azt akarjuk elérni, hogy »rosszul ne beszéljünk«, hanem azt is, hogy »szépen szólhassunk«” (i. m. 12; Lőrincze itt Ungvárnémeti Tóth László epigrammájára utal: „Hogy rosszul ne beszélj, olvasd a Révai könyvét, / Hogy szépen szólhass, erre Kazinczy tanít”).

A helyesség és a szépség követelményét azonban nem szabad mereven szembeállítani, hiszen sokszor elválaszthatatlanok: ha a helyességet úgy értelmezzük, hogy a nyelv eszközeivel tudatunk legfinomabb rezdüléseit is ki tudjuk fejezni, akkor a helyes forma egyszersmind általában szép is. Ezért a nyelv művelőnek nem csupán szakmai ismeretekre van szüksége, hanem fejlett szépérzékre is: „Az a nyelvtudós . . . , aki a különféle nyelvi kifejezésekben rejlő finom árnyalatokat, színeket nem látja, hangulati finomságokat, ízeket nem fogja fel, aligha lesz igazán nyelv művelő” (i. m. 13).

Azt jelenti-e ez, hogy a nyelvhelyesség kutatójának egyaránt otthonosan kell mozognia a szorosabb értelemben vett nyelvészetben, a stilisztikában, a retorikában, a poétikában és az esztétikában is? Elvileg igen, gyakorlatilag azonban inkább arról van szó, hogy a maga módján, „közvetve vagy közvetlenül nyelv művelő a leíró nyelvtan vagy a stilisztika írója, a mai magyar nyelv szótárának megszerkesztője, szóláskincsünk bűvára, de nyelvünk történetének kutatója, feltárója is” (Emberközpontú nyelv művelés 13). Az új nyelvi jelenségek, folyamatok értékelésében e tudományágaknak szorosan együtt kell működniük: így többek között a stilisztika művelése is „szerves, sarkalatos része, feltétele” a nyelv művelésének (vö. Lőrincze Lajos: Nyelvtudomány és nyelv művelés. In: Nyelv művelő kézikönyv II. Bp. 1985., 388).

Természetesen ugyanez a véleménye a két tudományág egymásra utaltságáról Kovalovszky Miklósnak is (azért „természetesen”, mert Kovalovszky azon kívül, hogy egyike a legtermékenyebb nyelv művelőknek, gyakorló irodalomtudós is, akinek egész életműve a nyelvhelyesség és a stilisztika elválaszthatatlanságát példázza). Lássuk tehát, mit ír Kovalovszky a stilisztika és a nyelv művelés viszonyáról Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség című könyvében (Bp. 1977.): „a nyelvhelyesség nemcsak nyelvi, nyelvtani, hanem nagymértékben stilisztikai kérdés is” (45).

Kovalovszky egyébként már az 1954-es magyar nyelvészkongresszuson rámutatott arra, hogy az ún. nyelvtani hiba nem mindig különböztethető meg az ún. stílushibától (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai; a továbbiakban: III. Kongr. 242 skk.). Mégis inkább nyelvhelyességi hibának tekinthető a *miatt* és a *végett* névutó főlcserélése, az *egy* névelő fölös kitétele ilyen mondatokban: „Ez nem *egy* nehéz eset”, vagy a *meg vagyunk értve?* típusú, idegenszerű határozói ige-neves szerkezet. Stílári kérdés viszont Kovalovszky szerint az *ikes* igék „szabálytalan” használata, az *ami* vonatkozó névmás divatja *amely* helyett, továbbá az *-e* kérdőszócskának az igekötőhöz vagy a tagadószóhoz kapcsolása: *meg-e nézed?*, *nem-e ő volt itt?* (Ez utóbbit hajlamos volnék stilisztikai jelenség helyett nyelvtani hibának minősíteni, bár az *-e* szórendi helyét már Gombocz is igen óvatosan ítélte meg, legfeljebb „szokatlan”-nak nevezve a *meg-e*, *nem-e* formát, azt is csak a művelt köznyelvben; vö. MNy. 27 [1931]: 10.) Látnivaló, hogy a két csoport nem különül el határozottan: amit az egyik kutató még csupán stilisztikai érdekességgént vesz számba, azt a másik már a nyelvtani rendszeren esett sérelemként bélyegzi meg.

Bármennyire egybefonódik is azonban nyelv művelés és stilisztika, különbséget kell tenni a szorosan az egyik, ill. a másik csoportba tartozó jelenségek közt (Kovalovszky: III. Kongr. 243). Nagy J. Béla is úgy gondolta, hogy „a nyelvhelyesség megoszlik a nyelvtan és a stilisztika között”: a megengedő *is* szórendje nyelvtani probléma, az idegen szók használatának mértéke viszont a stilisztikába tartozik (i. m. 68—9).

4. Abban, mint láthattuk, mindegyik idézett szaktekintély egyetért, hogy a nyelvi helyesség nem merül ki a nyelvtani szabályok betartásában, hanem attól is függ, hogy az önmagukban kifogástalan nyelvi elemeket a maguk helyén alkalmazzák-e. Egy nyelvtanilag hibátlanul megszerkesztett kifejezés vagy mondat nem szükségképpen helyes stilisztikailag is. Ez utóbbit ti. az dönti el, hogy jól beleillik-e a szöveggörnyezetbe, ill. a legtágabban értett közlési szituációba. Ha nem illik bele, fenn kell akadnia a nyelvhelyességi szűrőn, akármilyen kifogástalan is nyelvtanilag. Van példa ennek az ellenkezőjére is, amikor éppen a nyelvileg hibás forma a stilisztikailag helyes, odaillő. Az írók sokszor hibás beszédmóddal is jellemzik valamely gyermek- vagy idegen anyanyelvű szereplőjüket (Mikszáth: „A én pohárom”; Jókai Tallérossy Zebulonja A köszívű ember fiaiban vagy egészen friss példaként Salvatore, a furcsa latin—francia—spanyol—német stb. keveréknnyelven hadráló szerzetes Umberto Ecónak A rózsza neve című regényében).

Stilisztikának és nyelvművelésnek lényegében azonos a kiindulópontja: mind a kettő jobbára parole-jelenségeket vizsgál (vö. Balázs János: A stílus kérdései. In: III. Kongr. 155). Oly sok a közös területük, hogy nem is mindig lehet pontosan meghúzni a köztük levő határvonalat. Nem lehet azt mondani: eddig még nyelvművelés — innen már stilisztika. A két diszciplína közt széles átmeneti sáv, sőt részleges fedés van. A korszerű nyelvművelés épp ezért bizonyos fokig alkalmazott stilisztikának is tekinthető. (A kutatás és az alkalmazás, ill. a „belső” és a „külső” nyelvészet kapcsolatairól vö. Herman József—Imre Samu: Nyelvi változás — nyelvi tervezés Magyarországon. — Magyar Tudomány 1987: 513—31.)

E stilisztikai szemléletű nyelvművelés programját a III. nyelvészkongresszuson így foglalta össze Kovalovszky Miklós: „Tiltó és túlzó szabályok, öröklődő nyelvhelyességi babonák helyett alkotó, pozitív, funkcionális nyelvművelésre van szükség, amely a kifejezés igényét és célját veszi elsősorban figyelembe” (III. Kongr. 245; én emeltem ki K. G.).

Csak egy ilyen felfogású és módszerű nyelvműveléstől remélhetjük, hogy meg tudja ismertetni a nyelvközösség tagjait az anyanyelvben rejlő kifejezési lehetőségek sokféleségével. Hogy amit kimondunk vagy leírunk, ne csupán érthető és nyelvtanilag szabályos legyen, hanem fejezze ki mindazt az érzelmi és hangulati többletet is, ami közlésünk fogalmi tartalmát kiegészíti és szubjektív hitelességét megadja. (A szavak árnyalati eltéréseiről, a stílárisan odaillő szó kiválasztásának fontosságáról vö. Grétsy László: Jelentésváltozás és anyanyelv. — Nyelvünk és Kultúránk 22. sz. [1976. márc.] 21; uő: Ilyen szégyenek vagyunk? In: Szépen magyarul — szépen emberül. Szerk. Bachát László. Bp. 1987., 88.) Így juthatunk el a nyelvi helyesség alapkövetelményétől a stilisztikai helyesség eszményéig. Vagy majdnem addig. Hiszen az eszmény épp attól az, ami, hogy csak megközelíteni tudjuk — meg lehet, egyre jobban —, elérni azonban nem.

5. Befejezésül mi egyéb módszertani tanulságot szűrhetnénk le az elhangzottakból, mint azt a közhelyet (de igaz közhelyet!), hogy a stilisztika szempontjait okvetlenül figyelembe kell venni valamely nyelvi jelenség normatívtásának megítélésekor. A stilisztika nélkülözhetetlen segédtudománya a normatív nyelvészetnek (ahogyan persze ez is amannak, szükség szerint).

„Gondolatok és óhajok...” — írtam című előadásom fölé. Mert ezek a gondolatok sokszor megmaradtak pusztá óhajnak, követendő, de a gyakor-

latban meg nem valósuló posztulátumnak. Kovalovszky az idézett könyvében szavá is teszi ezt a hiányosságot: „Nyelvművelő mozgalmunknak és nyelv-helyességi irodalmunknak általában fájó fogyatkozása a stilisztikai és esztétikai szempontok elhanyagolása” (i. m. 44). Az eddiginél nagyobb gondot kellene tehát fordítani arra, hogy a stilisztikai szemléletmód minél jobban áthassa a nyelvi ismeretterjesztés, nyelv gondozás, nyelvi tervezés és nyelvi politika mindennapi aprómunkáját is. Hogy konkrét anyagon is meg lehessen nézni, mi az, amiben illetékes a stilisztika, s ezáltal az is kiderüljön, mi az, amiben nem az.

Kemény Gábor

A Helyesírási kéziszótár számítógépes története

1. Megjelent Helyesírási kéziszótárunk (a továbbiakban: HKsz.) szerkesztői, Fábián Pál és Deme László neve mellett, ha megszemélyesíthetők lennének, két számítógépet, egy R-30-at és egy TPA 1148-at illene még fel-tüntetni.* A kéziszótár megszületésében ugyanis jelentős szerep jutott a számítógépnek.

A kész szótárak gépi feldolgozásának vannak honi hagyományai. Első-sorban a debreceni thesaurusra gondolunk, amely időrendben a lexikográfia szakirodalmában nemzetközi méretekben is vezető helyen áll. A HKsz. azonban minőségileg más jellegű adatfeldolgozásnak lett a végterméke, nem pedig a kiinduló pontja, mint az történt az ÉrtSz. esetén. Akkor az alap maga a szótár volt, tudniillik benne vannak összegyűjtve azok a szavak, amelyek az elemzés tárgyát képezik. A kutató a szavak struktúráját és azok lehetséges kombinációit, ingadozásait vizsgálta (*ablaka*; de: *barackja*, *házak*, de: *kalapok*, *szépen*, de: *jól* stb.), és igénybe véve többek között a statisztika eszköztárát, a rendelkezésre álló adatokból nyelvünk szerkezetére következtetett. Mi nem ilyen céllal kezdtünk párbeszédet a komputerekkel. Nem egy kész szótárát akartunk vallomásra bírni a nyelv természetét illetően, hanem egy kész szótárát szerettünk volna elő állítani a számítógép segítségével. A szótár tehát nem eszközünk volt valamely kutatásban, hanem megszerkesztése éppen annak tárgya volt.

2. Szótárak gépi szerkesztésére szép számmal sorakoztathatunk fel példákat. A lyukkártya-rendszerű gépi adatrendezés hőskorából, a hatvanas évek-ből W. Steinitz és R. Klappenbach mai német nyelv szótárát idézhetjük fel (vö. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgáltatásban. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 114. MNyT., Budapest 1966. 47–50). Az utóbbi évek terméséből pedig kézbe vehetjük a művelt francia irodalmi nyelv szókincsét leíró Trésor de la langue française-t, amelynek befejező, tizenhetedik kötetét 1991–92-ben készülnek kiadni Nancy kutatói. Ugyanitt megemlíthetjük a pillanatnyilag leghasználhatóbbnak ítélt angol értelmező kéziszótárt, a Collins COBUILD English Language Dictionaryt vagy az 1982-ben megjelent New York Times Everyday Dictionaryt, amely-

* Ha folytatjuk a felsorolást, akkor itt és most meg kell említenünk a gépek irányítóit, a programozókat, így Bölskei Andrást, Horváth Miklóst, Katona Istvánt és Nagy Lászlót.

nek Lexicon nevű rendező programja körülbelül 200 000 szövegszóra működött hatékonyan (vö. Pajzs Júlia: Számítógép és lexikográfia. Kézirat).

E grandiózus munkák felelevenítése közepette nem feledkezhetünk meg műszaki értelmező szótár sorozatunk 61–62. és 66. kötetéről sem, amelyek megjelentetése, mint azt a szerkesztésért felelős Zigány Judittól megtudtuk, szintén a számítógép aktív közreműködésével történt (Nagy Zoltán [szerk.]: Vaskohászat. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987.; Alliquander Ödön–Szabó György [szerk.]: Bányászat II. Fludiumbányászat. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987.). Igaz, sajnálatos módon minderről sem a kötetek előszavában, sem bevezetőjében nem esik szó, holott program végezte a címszavak betűrendbe sorolását és az idegen nyelvű szójegyzékek rendezését. E szótárak terminusok értelmezésére és fordításra egyaránt használhatók. Egy szócikk áll valamely szaknyelvi kifejezés magyarázatából, amelyet követnek a szó idegen nyelvi (angol, francia, német, orosz, illetve angol, német, orosz) megfelelői. A címszavak folyamatosan vannak számozva, így például: 29 *csörgő*. Ez a sorszám szerepel az idegen nyelvű szójegyzékekben levő szavak mögött: *angol* dolly Cs 29, *német* Rohrolle Cs 29, *orosz* карок Cs 29 (Alliquander–Szabó i. m.). A két szótár terjedelme nem túlságosan nagy, mintegy 3 500–5 000 szócikkre tehető kötetenként, de a 66. kötetnél az idegen nyelvű szójegyzékek összeállításához a szótári korpusz háromszorosát, a 61–62. kötet esetében pedig négyszeresét kellett megvizsgálni, és külön-külön betűrendbe szedni. Az ilyen munkákat számítógéppel gyorsan és pontosan el lehet végezni akkor, ha jól kódoljuk az anyagot. Mindkét szótár könnyen áttekinthető szerkezete arra utal, hogy a kódolás és a rendezés helyesen történt.

3. A fenti példákból láthatjuk, hogy a nemegyszer esetleg milliós nagyságrendű adatállomány gyors és felépítésében rendezett feldolgozása nem idegen a számítógéptől olyankor sem, amikor egy kész szótár elemzésére használjuk, és hasonlóképpen jól működhet közre a gép, ha valamely szótár megszerkesztésére vesszük igénybe. Megfigyelhető, hogy a gépi feldolgozás általában az értelmező, a történeti vagy a többnyelvű szótárak irányába mutat, ahol lényegi szerepet kapnak a konkordanciák, gyakorisági listák. A két műszaki szótár, valamint a HKsz. gépi feldolgozása azt jelzi, hogy egyrészt tényleges produktumokkal kapcsolódtunk be a nemzetközi számítógépes szótárírásba, másrészt a HKsz. — mint géppel szerkesztett helyesírási szótár — műfaját tekintve feltehetően az elsők között foglal helyet, ha nem a legelső (vö. Pajzs Júlia idézett dolgozatával).

4. Visszatekintve a HKsz. gépi előkészítésének történetére, valójában a helyesírási szabályzat 11. kiadásával kezdődött a munka. A szerkesztőbizottság, okulva a ma már klasszikusnak számító *vajaskenyér—zsíros kenyér* hibájából, úgy döntött, hogy elkészítteti a szójegyzék a tergo listáját, amelynek segítségével az összetételek eltérő írásmódjából származó következtetések igen jó arányban kiszűrhetők (vö. Papp Ferenc: Gépi eredményeink felhasználása szótárírásunkban. Nyr. 93: 376–81). A megbízással még 1983-ban fordult Fábíán Pál a Papp Ferenc vezette debreceni munkacsoporthoz. Egy szóvégmutato lista elkészítése Debrecenben abban az időben már nem tartozott a bonyolult feladatok közé.

Mivel akkor senki sem gondolt rá, hogy az AkH. a majdani HKsz. számítógépes adatbázisának egyik forrása lesz, szigorúan csak azt rögzítettük,

amire az a tergo lista elkészítéséhez szükségünk volt. Minden szót egyenrangúnak tekintettünk, mellőztük a kurzívval szedett értelmezéseket és magyarázatokat, nem vittük be a memóriába a szabályzat pontjaira utaló számokat. Amint elvégeztük a kifordítást, eredményül egy szabályos szóvégmutato listát kaptunk. Az AkH. szerkesztői ezt a listát használták munkájuk utolsó szakaszában. Kiderült, hogy az anyagot, ami még 40 000 szót¹ sem tett ki, és rendezése a számítógépnek nem okozott különösebb nehézséget, így rendezve sokkal biztonságosabban, pontosabban képes áttekinteni az emberi agy. Így aztán amikor a HKsz.-ről megindult a tervezgetés, a beszélgetések az eddigi tapasztalatok alapján egyértelműen a számítógépre irányították a figyelmet. Felvetődött a kérdés, meg lehet-e vele szerkeszteni a HKsz.-t úgy, hogy ne nagyon változtassunk Helyesírási tanácsadó szótárunk [HTSz.] már megszokott szerkezetén. Ha sikerül, feleslegessé válik a várhatóan nagy tömegű adat cédulázása (egy része már benne is volt a gépben), gyorsabban lesz elvégezhető a betűrendbe sorolás, megbízhatóbbá teszi az ellenőrzést egy újabb, a teljes gyűjtésről készített a tergo, továbbá a számítógép közvetlenül kapcsolódhat a nyomdai fényszedő programhoz, és így nem kell ismét lekopogni a már megszerkesztett szótárt, ezzel újabb hibák forrását lehet kiküszöbölni. Távlati tervként felvetődött az is, hogy a HKsz. későbbi módosítása, bővítése jóval egyszerűbbé válik, ha az anyagot elektronikus úton sikerül tárolnunk. Sok dolog szólt tehát amellet, hogy a gépi feldolgozást válasszuk, még ha tapasztalatokkal nem is rendelkezünk ezen a téren.

5. Meghatároztuk az elérendő célt, a cél megvalósításához elvégzendő fő munkafázisokat. Megvizsgáltuk hol, milyen területen léphet be munkaeszközként a számítógép. Így első lépésként leírtuk a készítendő HKsz. struktúráját, és létrehoztuk azt a számítógépes mintaprogramot, amelyik képes volt előállítani a szükséges szótári formátumot. Második lépésünk az adatbázis kialakítása volt annak megfelelően, ahogy azt a szótár szerkezete megkívánta. A harmadik a szótár megszerkesztése, így a betűrendbe szedés, a szóbokrok kialakítása és az írásjelek megjelenítése a számítógéppel. A negyedik a gépi szerkesztés ellenőrzése, módosítása emberi erővel. Az ötödik csatlakozás a nyomdai fényszedő rendszerhez, azaz a konvertáló program elkészítése. A hatodik a szótári korpusz ellenőrzése a tergo jegyzékből, a hetedik pedig az utókorrekció.

5.1. A HTSz. és hasonlóképpen az AkH.¹¹ is bokrosítva közli a feldolgozott szókinccset. Megvizsgáltuk tehát, hogyan épült fel eddig egy szóbokor. A HTSz. és az AkH.¹¹ azt mutatta, hogy egy bokor általában a következőket tartalmazza: *a)* címszó, *b)* a címszó toldalékos alakja(*i*), *c)* szóösszetételek, szószerkezetek, ahol a címszó előtag, *d)* szóösszetételek, szószerkezetek, ahol a címszó utótag. (Példaként említjük az *bajnok*, *bak*, *bál* stb. bokrait.) A *c)* és *d)* esetekben különbség van az egybeírt (*i*), a kötőjellel írt (*ii*) és a különírt (*iii*) típusok között. A HTSz. további finomításokat tesz: az (*i*) csoporton belül például pontosvesszővel elkülönítve találjuk a két, illetve három elemből álló összetételeket (vö. „diákgyerek, diáknegyed, diák-egyenruha, diákfélóra”)². Az AkH.¹¹ ezen kívül az azonos típusú összetételek mellett legtöbbször megadja a szabályzat megfelelő pontjának, alpontjának

¹ Itt és a továbbiakban a terminológiai fontosabb *lexéma* helyett az egyszerűbb szó terminust fogjuk használni.

² Az idézőjel most és a továbbiakban a jelzett munkák nyomdai formátumát tükrözi.

számát és betűjelét („csatornahálózat 128. c) esőcsatorna 129.; főcsatorna [itt nincs hivatkozás], mellécsatorna 111.; öntözőcsatorna, főcsatorna 112’’). A pontosvesszőt és a számokat természetes módon lehet határjelnek tekinteni: két ilyen határjel között új betűrend szükséges!

Ezek a példák persze korántsem merítették ki problémáinkat. Ha minden apró emberi szerkesztői fogást figyelembe akartunk volna venni, ami egyéb-iránt feltehetően nem is sikerül, egyrészt igen hosszadalmassá vált volna a forrásanyag előkészítése, másrészt olyan bonyolult programot kellett volna írni, aminek a végrehajtásába a programozó előbb-utóbb biztosan belegabalyodik. Képzelnék csak el, elegendő félreütni egyetlen számot ahhoz, hogy a program utána több száz szót helytelenül soroljon be! Száz, kétszáz adat esetén még elmegy az ilyen aprólékos válogatás, de száz-, kétszázezer adat mellett az egyszerűbb algoritmus kialakítása bizonyulhat a leginkább célravezető módszernek. Mi is egy köztes megoldást választottunk. Nem törődve az összetételek elemszámával azt mondtuk, épüljön fel egy szóbokor úgy, hogy a címszó (*a*) után álljanak a hozzátartozó toldalékos alakok (*b*), kövessék őket ábécérendben előbb a bokor előtag (*c*) szerint rendezett, majd pedig az utótag (*d*) szerint rendezett elemei. A (*c*) és (*d*) eseteket megkülönböztetve, válassza szét a program a csoportokon belül az egybeírt (*i*), a kötőjellel írott (*ii*) és végül a különírt alakokat (*iii*) úgy, hogy egyúttal végezze el ezen alcsoportokban az összetételek betűrendbe sorolását is.

Itt kellett meghatározni azt, hogy hova kerüljenek, illetve hogyan jelenjenek meg a szótárban a kitüntetett *elv.*-, *röv.*- jelzettel álló, valamint az *és*, *v.*, *de*- jelzettel összekapcsolt szavak/szóalakok. Az igazat megvallva ezt csak többé-kevésbé sikerült megoldanunk. Az elválasztott címszó (*elv.*;) a toldalékolt alakok után került, aztán pedig a szóalakok szokásos rövidítésének jele (*röv.*;) következett („*elv.*: mil-li-gram; *jele*: mg’’). Az *és*, *v.*, *de*- típusú jelölések esetén annyit tudtunk megállapítani, hogy azon szópárokat, amelyek tagjai között a fenti jelölések bármelyike megtalálható, együtt, egy egységként kell a programnak kezelnie. Ez a kitétel elegendő volt az *és*, illetve a *vagy* (*v.*) jelölésekkel szereplő szópárok elhelyezésére. Főként azért, mert leginkább címszavakban („*Attila és Atilla*”, „*kinn v. kint*”) és a toldalékos szóalakoknál fordultak elő („*t-vel és T-vel*”), azaz nem, vagy csak igen ritkán törték meg a szóbokor belső egységét. Más volt a helyzet az ellentétes példára figyelmeztető *de*- jelöléssel. Különírandó például a *szürke hályog*, de a mozgó szabály értelmében egybeírandó, ha a *szürkehályog-műtét* szóban szerepel. Mi történjen? Ne vegyük figyelembe a rendezésnél, hanem tekintsük helyesírási szempontból két egymástól független szónak? Tegyük őket figyelmeztetésként a bokor elejére, végére, vagy vegyük ki az ilyeneket a bokorból? Az effajta elhelyezésekre alkalmas a számítógép, mégsem sikerült megnyugtató módon algoritmust találnunk. A szerkesztő, ha nem tartotta megfelelőnek a gépi besorolást (jó volt például, ha más nem következett utána), mindig kézzel tette el az általa megfelelőnek ítélt helyre.

Hasonló gondot okoztak a szóbokorbeli tulajdonnevek és képzős, ragos származékaik. A program könnyedén elrakta őket betűrendi helyükre, de mert itt is minőségi váltásról volt szó, a szerkesztésnek egy későbbi szakaszában döntött sorsukról a szerkesztő: címszavak lettek, vagy a bokor összetételeinek a végére kerültek, esetleg benne maradtak a bokorban.

Ügyelnünk kellett a szótári homonimákra is, hiszen nem volt mindegy, hogy az *atlaszszoknya* a *nyelvatlással* kerül-e egy bokorba, vagy helyesen,

követi az *atlaszfüggöny*, *atlaszselyem* összetételeket. Itt egyszerű megoldás kínálkozott. Nem lehet keveredés, ha az adatbázis kialakítása során figyelünk arra, hogy milyen szavak tartoznak a *szövet* magyarázattal ellátott *atlasz*-hoz, és melyek értelmezhetőek *térképkönyv*-ként. A kivitelezésről a későbbiekben ejtünk szót.

Van azonban még egy másik, igen lényeges kérdés: az írásjelek használata, amelyet most kell érintenünk. Ha kézbe vesszük a HTSz.-t, azt látjuk, hogy szerkezetéből adódóan meglehetősen változatos jelölési rendszerrel dolgozik ($| \rightarrow, \rightarrow |$, — stb.). Mivel mi a szóbokrokat alapvetően négy részre (*a—d*) bontottuk fel, illetve *c*) és *d*) esetben további háromra (*i—iii*), úgy döntöttünk, hogy ezen csoportok elkülönítésére két jelet fogunk használni. Pontosvesszőt az *a*) és *b*) kivételével valamennyi összetételcsoport (*i—iii*) és a toldalékos alakok (*b—c*) leválasztására, virgulát pedig a bokr fordulásának, a címszó utótagkénti megjelenésének jelölésére (*c—d*). Pontosvesszőnek kell továbbá lennie a *de.*, *röv.*, *elv.* típusú szótári jelölések előtt is. Minden más esetben, így a címszó és a toldalékos alakok találkozásánál, valamint az egyes szóalakok, összetételek között vesszőt írunk.

5.2. Ahhoz, hogy egy program jól és gyorsan hajtsa végre az előírt utasításokat, olyan a d a t b á z i s kialakítása szükséges, a m e l y i k s z e r v e s e n i l l e s z k e d i k h o z z a c). Így kell rögzíteni az adatokat, hogy azok elegendő információt szolgáltatassanak magukról, amikor a program velük végez műveleteket. A mi adatbázisunk — 114 551 szó³ — háromfajta forrásból táplálkozott. Az egyik az AkH. 11. kiadásának többszörösen ellenőrzött, gépi agyban levő szójegyzéke volt: 38 022 szó. A másikat — 52 716 szót — a HTSz. azon elemei adták, amelyeket T. Urbán Ilona és Deme László ítéltek felvételre alkalmasnak a HKsz.-be. A többi 23 813 szó a meghirdetett szógyűjtések, szerkesztői pótlások eredménye. Összesen negyven személytől, intézménytől kaptunk megőrzésre érdemes javaslatokat. Kiemelkedik közülük Süle Jenő 3064 szót tartalmazó jegyzéke, Fodor Józsefnéé, amely 2644, Farle Jánosé, amely 1185 szót sorakoztat fel.

A leírt szótári formátumból könnyen belátható, hogy kulcskérdés volt számunkra a szóbokrok megszerkesztése. Forrásaink között az AkH.¹¹-ban és a HTSz.-ban rendezetten és nagy számban fordultak elő ilyenek. Semmiképpen nem hagyhattuk elveszni őket, ezért a rögzítés a HTSz. esetén úgy történt, hogy a címszót — talán nem a legelegánsabban — minden esetben feltüntettük az utána következő szavak mellett. Ez olyan egyszerű utasítás volt a rögzítőknek is, amelyet minden különösebb nyelvészeti előképzettség nélkül el tudtak végezni, ugyanakkor egy ilyen egyszerű fogással sikerült átmentenünk a HTSz. valamennyi összetartozó elemét is. Megjegyeztük róluk a program számára legfontosabbat, például, hogy egy szóbokor hol kezdődik, és hol végződik. Ne felejtjük el, az adatmennyiséget illetően ez a rögzítési technika a HKsz. korpuszának csaknem a felét érintette! Egyszerű volt a helyzet az egyéni gyűjtők javaslataival. Mivel e szavak mellől többségükben hiányoztak a raggal, jellel, képzővel ellátott származékok, úgy vittük be őket, ahogyan az ajánlók megírták nekünk.

Felesleges lett volna mindegyiket külön-külön előkészíteni, hiszen senki sem sejtette, hányszor fordul meg elő ugyanaz a szó (a *computer* felvételét

³ Az adatok az utókorrekció előtti állapotnak megfelelő számokat jelentik, magában a HKsz.-ben tehát ettől némileg eltérő arányt kaptunk.

például nyolc–tíz gyűjtő is ajánlotta különböző variációkban). Az AkH.¹¹ szójegyzéke ugyan már gépben volt, de kiderült, hogy a korábban oly gondosan kiírtott információk óhatatlanul szükségessé váltak. A szóhasználat szándékos, mert az eredeti listában több napon át húztuk alá a rögzítendő egységeket. Most pótolnunk kellett a hiányt: egyrészt bejelöltük a szóbokrok első és utolsó elemeit ($E-U$), másrészt R indexszel láttuk el a ragozott alakokat, harmadrészt visszakerültek a kurzívval szedett értelmezések és magyarázó megjegyzések.

A rögzítés során, mivel változatlanul hiányoztak ékezetes betűink a gép billentyűzetéről, a következő jelöléseket használtuk: $\acute{a} = A'$ (BA'B), $\acute{e} = E'$ (TE'R), $\acute{i} = I'$ (I'R), $\acute{o} = O\%$, $\acute{o} = O''$ ($O\%RDO\%GBO''R$), $\acute{u} = U\%$, $\acute{u} = U''$ ($U\%BETU''$). A nagybetűket, egy, a betűt követő plusz jellel különböztettük meg. A rövidített *északkelet* így hézett ki: $E' + K +$ (vö. Tóth E.: Édes anyanyelvünk [1985]: 3). A többjegyű betűk (nagybetűk) írásával nem volt mindig minden rendben, 1. a 2. ábrán a Bajcsy-Zsilinszky név rögzítésének eredményét. Az utóbbi szóelemeket nyilván így kellett volna rögzítenünk: „Z+SILINSZKY”, azaz „Z+S”, és nem így „ZS+”. Kitüntetett értékűek lettek a kurzívval szedett magyarázó megjegyzések és szótári jelölések (*de.*, *és*, *v.* stb.), hiszen ezek az alfabetikus sorrend szempontjából holt elemnek számítottak. A programnak ábécé-rendezés közben át kellett ugornia őket, vagy csupán azt vizsgálta meg, hogy milyen minőségű jelölést talál (a *de.*, *és*, *v.* típusú szópárokat együtt kellett tartani). A kurzív elemek megjegyzésére bevezettünk egy újabb jelölést, a csillagot. A két csillag között megjelenő betűket, szavakat (*1.*, alvóváros * [ahová aludni járnak haza] *) a legutolsó konvertálás után kurzív szedéssel kaptuk meg. A már említett szótári homonimáknál is ez a bizonyos címszóhoz tartozó kurzív magyarázat volt az elhátároló elem. Az *atlaszszoknya* rögzítése tehát így történt: „atlasz * (szövet); * atlaszszoknya”, ami biztosan nem egyezett a *világatlasz*-szal, ahol a bevitel ilyen képet mutatott: „atlasz *(= térképkönyv; képgyűjtemény); * világ-atlasz”. A két címszó, mint láthatjuk, elemeiben vált megkülönböztethetővé egymástól. Az adatbevitel körülbelül nyolc–kilenc hónapot vett igénybe.

5.3. Amikor 1986 őszén a szógyűjtés lezárult, b e t ű r e n d b e s z e d - t ű k a gépben őrzött anyagnak azon részét, amelyet a HTsz. és az egyéni gyűjtők ajánlásai tettek ki. A számítógép az ábécérendet az úgynevezett ASCII (American Standard Code for Information Interchange) szabványkódokkal és ezek helyiértékének összehasonlításával állapítja meg. A *báb*, *baba*, *babakor*, *babaruha* szavak például azért kerülhetnek ebbe a betűrendbe, mert a gép, előre téve a legkisebbet, a következő számsorokat találja bennük.

98	97	98					
b	a	b					
98	97	98	97				
b	a	b	a				
98	97	98	97	107	111	114	
b	a	b	a	k	o	r	
98	97	98	97	114	117	104	98
b	a	b	a	r	u	h	a

E példákban az egyszerűség kedvéért nem szerepelnek ékezetes betűink, de nincsenek köztük nagybetűk és a szótárban egyébként felbukkanó francia,

lengyel stb. karakterek sem. Az ékezetes és a nagybetűket a mellékjelek segítségével külön területeken keresi meg a program úgy, hogy végső elhelyezésük megfelel a magyar betűrendbe sorolás szabályainak.

Az idegen betűkkel nem foglalkoztunk, mert kis számuk ellenére túlságosan sok helyet foglaltunk volna el velük a billentyűzeten és a belső kód-táblázatban. Most megjegyeztük az ilyen betűket tartalmazó szavakat, és végleges formájuk csak a nyomdai fényszedés fázisában alakult ki.

Nem kezeltük külön a rövid és hosszú többjegyű betűinket. A *gy*, *ly*, *ny*, *ty*-vel alig volt baj. Csúnyábban viselkedtek azonban a rövid és a hosszú *cs*, *dz*, *sz*, *zs* betűk, de mert előfordulásuk nem volt gyakori, úgy döntöttünk, hogy nem segédprogrammal, hanem kézi javítással tesszük helyre valamenynyüket akkor, ha a szó belsejében találhatóak. Az *egészség* szóban ugyanis a géppel külön jel nélkül nem tudtuk elválasztani, hogy az *szs* betűkapcsolat *sz+s* vagy *s+zs* betűket takar-e. (Kisszámítógépen elegendő egy-egy pontot tennünk az elhatárolandó betűk közé, és a betűrend szabályos lesz ilyen, a gépnek túlságosan nehéz esetekben is [Tóth E.—Langer J.: Az én szótáram. OKTA—OPI, Budapest 1988.]). A HKsz.-ben a program első lépésben a szó eleji betűket különböztette meg. Beíráskor a címszó és tartozékai azonnal el foglalták betűrendi helyüket az *a*, *b*, *c*, *cs*, *ty*, *gy* stb. kezdetű szavak csoportjában, és a további besorolás már egy-egy betűn belül történt. Így egyszer és mindenkorra kiszűrhattük azt, hogy a *csabai kolbász* bekerülhessen a *crossbar* és *Croydon* címszavak közé, vagy hogy *zsákbamacska* jelenjen meg a *Zrínyi* és a *zubbonny* között.

Másik lényeges elvárásunk a programtól a *b o k r o s í t á s* volt. Forrásaink között az AkH. és a HTSz. egyaránt tartalmazott kész bokrakat. Ezeket kellett egyesítenünk a gép segítségével, no meg hozzájuk fűzni az újonnan érkezett javaslatokat. Természetesen, mielőtt elindítottuk volna az összeolvasztás műveletét, a HTSz. és az egyéni ajánlások anyagából nyomtattunk egy ábécérendbe szedett listát, amelyben kijavítottuk a rögzítési hibákat, kihúztuk a szógyűjtés eredményeként jelentkező ismétléseket, és megkezdtük kiegészíteni a hiányosnak mutatózó címszavakat szótári alakjaikkal. Itt vetjük észre, hogy a toldalékos szóalakok (*b*) elválasztása az összetételektől és szószervezetektől komoly gondot fog okozni a következő lépésben. Amikor ugyanis a program az előtagok szerint rendez majd egy szóbokrot, mivel nem ismeri a címszóhoz járuló toldalékok lehetséges változatait, mindegyiküket az egybeírt (*i*) vagy esetleg a kötőjellel írt (*ii*) egységekhez sorolhatja. Például a *bagollyal* szóalak a *bagoly*-előtagú összetételek végére, a *bagolyképű* után kerülhet az ábécé szerint. Fontos volt e megkülönböztetés azért is, mert éppen a toldalékos szóalakok jelentettek kivételt az ábécé szerinti rendezés alól. Ezek sorrendje nem egyezett mindig betűrendi helyükkel („zsugorgatja, zsugorgassa”, „zszurnalisztája, zszurnalisztái”), meg kellett tehát tartani a szerkesztők előírta sorrendet. Az AkH. anyagában ezt a pótlólag bevitt *R* mutatók szabályozták.

A forrásokat csak az ellenőrzés lezártaival volt célszerű összedolgozni. A rendelkezésre álló betűrendbe szedett szólistákat a program címszavanként hasonlította egyesével össze, és állított elő belőlük egy harmadikat. Ha a program olyan címszót talált, amelyik csak egyik vagy másik jegyzékben szerepelt, azt tartozékaival együtt automatikusan beletette az új listába. Ha a válogatás során olyan címszóra bukkant, amelyik többször is szerepelt, megvizsgálta, hogy melyikükhöz, milyen elemek járulnak, és alapul véve az AkH.-t,

a címszó után rendezett formában besorolta valamennyi egységet úgy, hogy közben kiszűrte a felesleges egyezéseket.

Miután a kívánt formában előállítottuk a szóbokrokat, az írásjeleket kellett kitennünk. Mivel minden egységet megbízható pontossággal sikerült elkülönítenünk, az 5.1. pontban leírtaknak megfelelően megjelenítettük a vesszőket, pontokat és a virgulát.

5.4. A továbbiakban a szerkesztők befejezték a címszavak szerelését, egységesítették a szóbokrokat. Segítette ezt többek között azon alapelv, miszerint például a *bőr*, a *beteg* stb. előtagos bokrában szereplő *bőrkikészítő munkás*, *betegápoló nővér* stb. a bokorból törlendő, és címszóként írandó be betűrendi helyére (Fábián: Szerkesztési szabványok. Kézirat). Amint az előírt javításokat végrehajtották számítógépes munkatársaink, a HKsz. teljes anyaga bekerült a nyomdai fényesedő rendszerbe.

A gépi kompatibilitást, azt, hogy a mi mellékjeles rögzítésünk végre esztétikus, olvasható szótári formát öltön, konvertáló program biztosította. Ennek működéséről nem kívánunk részletesen szólni. A lényege bölcsészeknek körülbelül annyi, hogy az ASCII kódoknak újabb kódokat feleltettünk meg, amelyek más utasításokkal együtt biztosították a szükséges betűtípus, -méret stb. megjelenését.

5.5. A szabályzatnál egyszer már hasznosnak bizonyult a tergót ezúttal is elkészítettük. Lehetőség szerint igyekeztünk minél több információt megőrizni a szótár valamennyi eleméről. A toldalékos alakokat a címszavak mellett tartottuk, de szétszedtük a szóbokrok elő- és utótagos összetételeit. Azért, hogy tudjuk, milyen minőségben szerepel egy szó a szótárban, minden esetben kitettük a szót követő írásjelet akkor, ha az eredetileg valamelyik bokorba tartozott. Ha eredeti helyén címszóként volt számontartva, az a tergo listában nem követte írásjel. A szótár 52 687 címszavát és ezen felül további 61 864 szót, szópárt, összesen 114 551 egységet a számítógép hetvenkét óra alatt sorolt be, és mintegy másfél–két óra alatt nyomtatott ki. Érdekes módon, amikor például az öt-hatezer szóból álló *a* betű eredeti rendezését (ábécé, bokrosítás, írásjelek) végezte a program, a besorolás mintegy húsz órát vett igénybe. Nem véletlenül, hiszen jóval több összehasonlító és egyéb műveletet kellett végrehajtani.

6. Ami a szótár kitüntetett jelöléseit, egységeit illeti, a nem végleges számadatok (a legutolsó korrektúráig kerültek ugyanis bele új szavak) a következőket mondják. A szótári korpuszba *vagy*-lagosan 2793, és-sel kiemelve 248, *de*:-vel megkülönböztetve 1768 szópárt vettünk fel. Az elválasztások száma 962, a rövidítéseké 270. Tulajdonnevet ragos és képzős származékokkal 6983-t találunk. Ezeket az adatokat egyelőre ízelítőnek szánjuk. Tényleges feldolgozásukra, amivel részben majd visszakanyarodunk a debreceni thezauruszhoz, a későbbiekben kerül sor.

7. Összegezve az elmondottakat, úgy érezzük, helyesen cselekedtünk amikor a számítógépes szótárszerkesztés mellett tettük le szavazatunkat. Az ügy számtalan tanulsággal, tapasztalattal szolgált. Technikai részről szükség van például pontosan dolgozó, jól felkészült adatrögzítőkre. A sokadik ellenőrzésnél is küzdenünk kellett az első adatbevitelből származó hibákkal. Hosszú hónapokat csúsztunk azért is, mert egyszerűen rossz volt a számítógép, de azért is, mert a gép mellett dolgozók, kisebbnek érezvén a feladatot, nem vé-

gezték folyamatosan a javításokat, főleg az a tergo készítésekor érintett ez bennünket igen súlyosan. Óriási idő- és energiapazarlásnak tűnik, hogy a szerkesztőknek nem volt on line kapcsolatuk a géppel. Mindvégig papíron kellett dolgozniuk, és jelzéseiket mások továbbították a gép felé. Az ilyen módszer mindig újabb hibák forrása. A programmal kapcsolatban jogos elvárásunk, hogy felismerje és helyesen kezelje a rövid és hosszú többjegyű betűinket, kísérelje meg elkülöníteni a toldalékos szóalakokat, ellenőrizze automatikusan az utólag történt betűrendi változtatásokat, módosításokat. Előfordult ugyanis, hogy éppen a szerkesztő tette rossz helyre a beszúrandó szót.

A szerkesztőknek pedig azt kell megtanulniuk, hogy még pontosabban, még inkább minden apró részletre kitérve dolgozzanak, hiszen szótár szerkesztésére kevesebb emberi munkával másképpen nem kerülhet sor.

Tóth Etelka

Kötőszóhasználattal kapcsolatos hibák a Népsportban

Meglepő, hogy újabban milyen nagy fokú bizonytalanság látható mind a köznyelvben, mind a sajtóban a kötőszavak használatával kapcsolatban. Az alábbiakban a gyakoribb hibatípusokból mutatok be egy csokorra valót kedves újságomnak, a Népsportnak a lapjairól. — A félreértések elkerülése végett sietek jelezni, hogy az 1988. évi lappéldányokból való idézeteim adatlásából elhagytam az évszám jelölését, csak a hónapot, napot, lapszámot adom.

„Felpörgették a ritmust a jugoszlávok, és a mieink pedig hosszú percekig tartó góliszonyban szenvedtek” (1987. december 13. 1). Egy kapcsolatos és egy ellentétes kötőszó van a mondat második tagmondatában: az *és* meg a *pedig*. Nyilvánvaló, hogy egy tagmondat nem lehet egyszerre kapcsolatos is, ellentétes is. Itt ellentét van a tagmondatok tartalma között, ezért a *pedig* jogos, az *és* viszont helytelenül került a mondatba. Ugyanebben a számban azonban a *pedig* okoz problémát a 12. lapon: „válogatottunk . . . mind támadásban, mind pedig védekezésben egyaránt visszaesett.” Az idézetben két egyenértékű határozó áll, amelyeket a *mind—mind* kapcsolatos páros kötőszó helyesen köt össze. Mivel a határozók között semmiféle ellentét sincsen, a *pedig* kötőszó fölösleges a mondatban.

Az első példához hasonló hiba a leggyakoribb, tudniillik az, hogy a kellenél több kötőszó kerül az összetett mondatokba. A kötőszóknak megvan a maguk rendeltetése, aszerint kell használni őket. Az összetett mondatok tagjai között vagy ilyen, vagy olyan tartalmi, illetve mondattani összefüggés van, az viszont lehetetlen, hogy egyszerre kétféle összefüggés érvényesüljön bennük, tehát ha két tagmondatot akarunk egybefogni, elég az egyik kötőszó a mondatba.

Ebben a hibacsoportban többféle helytelenség fordulhat elő. — „A Rába ETO . . . népszerű volt az egész országban és így nekem is tetszett az ajánlatuk” (február 24. 2). A mondat második fele következtető tagmondat — az *így* jogos benne, az *és* nem. (Megjegyzésre érdemes, hogy vessző kellene a tagmondatok közé.) — „Mivel zajlik a spanyol bajnokság, így csak alsóbb osztályú együttesek ellen tudtunk pályára lépni.” (február 24. 2) A példában a *mivel* elég, ugyanis okhatározói alárendelésről van szó benne. Az *így* következtető kötőszó lévén, a megléte itt nemcsak fölösleges, hanem zavaró is. — Elfelejtkezett egy riportalany a következő példában arról, hogy az alárendelő

összetett mondatban csak a mellékmondatba szokás kötőszót tenni a két tag összekötése végett, a főmondatba nem kerül ilyen célból kötőszó: „S bár nem számított, de azért megmondtam nekik” (január 20. 2). Ebben a mondatban megengedő alárendelés van. Ennek a második tagja a főmondat, tehát abba nem illik bele a *de* — a *bár* természetesen jogosan került a mellékmondat elejére. Ha a tagmondatok tartalma közötti ellentétre akarjuk irányítani a figyelmet, akkor az alárendelés helyett a mellérendelő formát okosabb választani, tehát a *bár* kötőszó hagyandó el: *Nem számított ugyan, mégis megmondtam nekik*. Egy mondatba fogni a kétféle mondatösszetételt nem szerencsés. — Hadd mutassak még egy példát, amely bizonyítja, hogy a megengedő mellékmondatos összetételekkel gyakran meglehetősen nehezen birkózik meg a közbeszéd is, a sajtó is! „Bár Savona kis város, de igen jelentős a sportélete” (március 5. 8). Ha az előbbi idézet talán vitathatónak látszott is, most félreérthetetlenül beigazolódik, hogy ebben a mondatban a *de* vitathatatlanul fölösleges. — Tipikus hiba — különösen az ellentétes mondatokban — a fölösleges kötőszóhalmozás mindennapi társalgási nyelvünkben, sajnos a sajtóban is. „... tudjuk, mit kellene tenni, de mégis minden marad a régiben” (február 7. 3). A *de* is, a *mégis* is ellentétes kötőszó, elég tehát közülük az egyik. A pongyolább köznyelvi használatban igen gyakori ez a hiba: *de viszont, de azonban*. Azt gondolom, éppen a sajtó segíthetne ezen a téren azzal, hogy nem követi a nyelvi pongyolaságot.

Sűrűn hallani, olvasni olyan mondatot, amelybe nem odaillő kötőszót mondanak, írnak bele. „... a Lehel Gimnázium lányai ... az ország tizenkét legjobb ... csapata közé verekedték magukat, míg a 605. számú szakmunkásképző együttese megnyerte a Vasas Kupát” (január 8. 8). A *míg* időhatározói mellékmondatok kötőszava. Azokba a mondatokba való, amelyekben egyidejűséget akarunk jelezni a főmondatban és a mellékmondatban zajló cselekvések, meglévő történések között. Ebben a példában azonban nemhogy egyidejűségről, még alárendelésről sem beszélhetünk. A gimnazisták nem azalatt kerültek a legjobbak közé, amíg az ipari tanulók győztek. A két tagmondat között bizonyos tartalmi különbség van. Mindkét csapat bekerült ugyan a legjobbak közé, de a szakmunkásképző diákjai voltak sikeresebbek, ezért övék lett a kupa. Inkább ellentétes kötőszó kívánczik a mondatba: *a Vasas Kupát viszont ... nyerte meg*. — „Nem a tény közlése ellen van kifogásom, mert a tény tény marad, mert Szabó Gábor tényleg megütötte a partjelzőt” (január 20. 3). A két *mert* elsősorban stílushiba, az első azonban nyelvtani is. A mondat első és második tagja között nem grammatikai összefüggés van, hanem tartalmi: a második tagmondat nem okhatározói mellékmondat. A nyilatkozó magyarázatként fűzi a második tagmondatot az elsőben kifejtett megállapításhoz. Nem az adott tényt akarja vitatni, nem tiltakozik a publikálás ellen sem, hiszen a tény akkor is tény, ha le akarnánk tagadni. Magyarázó mellérendelés ez, ezért a *hiszen* kívánczik kötőszóként bele a *mert* helyébe. A második *mert* pedig bizvást elmaradhatna. A harmadik mondatdarab nincs oksági kapcsolatban az egyik előtte álló taggal sem. Tetszetősebb lett volna talán, ha a nyilatkozó nem fűzi ezt a gondolatot a másik kettőhöz, hanem önálló mondatként mondta volna ki mögöttük. — Úgy tartom, rossz kötőszó került ebbe a vallomásba is: „nem tudtam lemondani a kis sikerekről, vagy ezeknek még a lehetőségéről sem” (február 16. 3). Mivel a mondat nem a választás lehetőségét tartalmazza, nem a *vagy* kötőszó illik bele, hanem a kapcsolatos és, még inkább a fokozó *sőt*. — „Bolla Józsefnél kiváló iskolát jártam, de hát ezt

le sem tagadhatnám . . . ” (február 26. 9). Nem ellentétes, hanem kapcsolatos viszony van a két tagmondat közt, a *de* tehát oktalanul került közéjük. Az összetett mondatokról tudjuk, hogy nem okvetlenül muszáj kötőszóval kapcsolni a tagjait. A kapcsolatos mellérendelő összetételek egyébként meglehetősen gyakran használatosak nélküle, az idézett nyilatkozatban például határozottan fölösleges a kötőszó.

Nem elítélőn, csupán az érdekessége miatt közlöm az alábbi példát: „. . . nemcsak az egyén, de a társadalom részéről is . . . ” (március 6. 5). Tudnivaló, hogy a kapcsolatos *nemcsak* — *hanem* . . . is páros kötőszóban igen gyakran helyettesíti a *hanem* tagot a *de* kötőszóval mindennapi beszédünk. Ez a használat nem újkeletű, nyelvhasználatunk meglehetősen régóta él ezzel a lehetőséggel. Nem érdemes mereven ragaszkodni a *hanem* taghoz, mert igen sok esetben találóbb a helyére tett *de*. Nem is nyelvhelyességi problémaként idéztem a fenti példát, inkább stíluskérdésnek vélem. Ebbe az idézetbe — úgy érzem — azért nem illik a *de*, mert akaratlanul is az egyén és a társadalom érdekeinek a szembenállását jelzi, holott a mondatban nem erről van szó. A *részéről* határozottan ellentmond a szembeállításnak, mivelhogy összekapcsolja a két szót (egyén és társadalom) mindkettőre vonatkoztatván az összetartozást. Ezért kapcsolatot érzek közöttük, nem ellentétet, stílusérzésem a *hanem* tagot várja a *de* helyébe. — „Éspedig miben tér el az álláspontja?” (február 17. 5). Az *éspedig* miatt támadt ellenérzésem viszont talán nem stílusbeli, mert úgy tartom, az *éspedig* használata nyelvhelyességi botlás a *mégpedig* helyett.

Helyesírási hiba az *úgyszintén* és az *úgyis* kötőszó elő- és utótagjának a különírása: „Egyetértettem a hírlapárussal . . . , úgy szintén a következő telefonálóval . . . ” (március 10. 5); „először úgy is a Bányász elképzeléseire vagyok kíváncsi” (február 15. 3); „Néha úgy is van egy olyan érzésem, hogy sokan vagyunk . . . ” (március 1. 3) — Ugyancsak helyesírási tévedés a kötőszók után vesszőt írni. „Mégis, megvannak hozzá az érveim . . . ” (február 22. 3); „Mert, mit kezdjen . . . egy ilyen kérdéssel . . . ” (március 1. 4). Ebbe a hibába a *sőt* kötőszó leírásakor gyakran beleesik a Népsport. „. . . sőt, kocsi-karavánnal mennek a mérkőzésekre . . . ” (március 26. 3); „sőt, az emberi kapcsolatokra is . . . hatást gyakorol” (március 27. 5); „Sőt, éppen ellenkezőleg!” — „sőt, nyilatkoztak róla” (mindkettő: március 29. 3 és 15). — Ha kötőszóval kezdődő főmondatba rögtön a kötőszó mögé beírunk egy olyan mellékmondatot, amelyik ugyancsak kötőszóval kezdődik, akkor a két egymás mellé került kötőszó közé nem teszünk vesszőt. Ezt a szabályt hagyták figyelmen kívül a következő mondatok írói: „De, hogy azért pihentek ám ők, azt . . . bizonyítja . . . ” — „hiszen, aki károsulna . . . ” (mindkettő: március 1. 2); „Ám, ha elkezdünk gondolkodni, megállapíthatjuk . . . ” (március 18. 2). — A kötőszók elől az összetett mondatokból elhagyott vesszők problémáját nem ebbe az írásba tartozónak vélem, ezért nem tárgyalom itt, bár szomorúan kell megjegyeznem: ez a fajta hiba is elég gyakori a lapban.

Biztos vagyok abban, hogy a Népsport munkatársai ugyanolyan jól ismerik a kötőszóhasználatlalt kapcsolatos nyelvtani, helyesírási és nyelvhelyességi szabályokat, követelményeket, mint én. De hajtja őket a lapzárt, s talán ezért nem tudnak mindig elég figyelmesek, gondosak lenni írásaik megfogalmazásában. Nem is kioktatni kívánom őket, hanem figyelmeztetni erre: őket is, másokat is — mindenkit! — felelősség terhel, ha a nyilvánosság előtt szerepel.

F. Kovács Ferenc

Krúdy Gyula névadása

(Rövidítések: AD = Asszonyságok díja, AI = Aranyidő, ÁP = Ál-Petőfi, ASZN = Aranykéz utcai szép napok, BÜ = Boldogult úrfikoromban, DRK = De Ronch kapitány csodálatos kalandjai, EKK = Etel király kincse, FK = Francia kastély, HB = Hét bagoly, KH = Kékszalag hőse, KK = Kleofásné kakasa, MLVB = Mit látott Vak Béla Szerelemben és Bánatban, NF = Napraforgó, ÓUVP = Őszi utazások a vörös postakocsin, ÓV = Őszi versenyek, PÁ = Palotai álmok, PU = Purgatórium, PN = Pesti nőrabló, RK = Rezeda Kázmér szép élete, SZ = Szindbád, SZM = Szindbád megtérése, ÚT = Az útjár, VEÖ = Valakit elvisz az ördög, VP = A vörös postakocsi.)

0.1. Krúdy Gyula stílusával az utóbbi időben többen, többféle szempontból foglalkoztak (Herczeg Gyula, Kemény Gábor, Szemere Gyula, P. Eöry Vilma stb.). E stílus varázsának alkotóelemei közé tartozik a névadás is. Kovalovszky Miklós, az irodalmi névadás első magyar kutatója és Krúdy kiváló ismerője 1956-ban tette közzé tanulmányát „Krúdy Gyula és a nevek” címmel (Pais-emlékkönyv 526–33). Ebben főleg az írónak a nevek hangulata iránti fogékonyságát és az álneveknek, felvett neveknek az életműben játszott szerepét mutatja be idézetekkel; a névadás tipizálásával, a névanyag rendszerezésével nem foglalkozik. A jelen tanulmány szerzője sem vállalkozott a roppant terjedelmű életmű teljes feltérképezésére; úgy vélem azonban, a feldolgozott mintegy 30 regény- és elbeszéléskötet is érdekes és hiteles keresztmetszetet ad.

1.1. Krúdy gyakran szerepeltet költött történeteiben a költött szereplők mellett valóságos személyeket valódi nevükön, nagyanyjától, Radics Máriától kezdve Lauka Gusztávon és Lisznyai Kálmánon át Kálnay Lászlóig és Pilisi Rózáig. A „pesti nőrabló”, Csinosi kalandjaihoz a regény 8. fejezetében Vörösmarty úr kávéházi törzsasztalánál Pákh Albert és Nagy Ignác fűz megjegyzéseket. A „Hét Bagoly” 11. fejezetében Vajda János, Reviczky Gyula és Indali Gyula után a költött nevű Zajonghy kerül szóba. „A vörös postakocsi” 6. fejezetében a Pongrátz Béla újságíróról mintázott Bonifác Béla Szemere Miklósról és Erdélyi Gyuláról, a regénybeli Alvinczi Eduárd és Szilveszter titoknok modelljeiről beszél, sőt a saját modelljéről, Pongrátz Béláról is, így ezek a személyek mintegy megkettőződnek. A valóságos neveknek és viselőiknek a felderítése azonban nem a mi feladatunk, hanem a Krúdy-kutatásé, az életrajzírásé és szövegkritikáé.

1.2. A költött nevek egy része, a realista irányzatnak megfelelően, valószínű, realisztikus, pl. *Horváth Klára* (VP), *Czifra János*, *Huszár Mancsi*, *Puskás Margit* (AD), *Szuhay Benedek* (AI), özv. *Bory Andrásné* (EKK), *Ördögh Kornél* (RK) és sok más. Gyakoriak a szlávok, különösen szlovákok

vezetéknevek: *Simkó Sári*, *Vladovszky kapitány* (DRK), *Kmetykó Imre* (A szerelmi bűvészinas), *Nozdroviczky* (Egy titok), *Szmetena* (József utca), *Drapcsik* (Az életmentő udvarias), *Gerzsábek* (NF), *Hnatyuk* (ÖV), *Hlavenka* (ÁP), *Nyetreba néni* (VEÖ) stb. Ezekben feltehetőleg a részben szlovák lakosságú Nyíregyházán és a felvidéki Podolinban töltött gyermekkor emlékei csengenek vissza. A dzsentrí képviselői olykor a szülőhelyük, illetőleg lakóhelyük nevéből képzett vezetéknevet kapnak: *Podolini* Lajos Podolinból jött (BÜ), *Pthrügyi* Pál Pthrügyről (VEÖ), *Ibrányi* Barna Ibrányból (EKK); joggal hihetjük, hogy a VEÖ 16. fejezetében P.-vel jelölt „nemes, ármálista falu”, ahol a kaszinó tagjai között tizennyolcnak *Pazonyi* a neve, Nyírpazonnyal azonos. Ebben az összefüggésben *Alvinczi* Eduárd neve, noha realiztikus, nem mondható tipikusnak. Erdélyi származásra vall, pedig ez az ősi nemességére büszke úriember — a VP-ban *de genere Gut-Keled*, a KH-ben *de genere Tass* — a Felső-Tisza vidékén letelepült honfoglalóktól eredeztetni magát. Furcsaságuk ellenére hitelesnek fogadjuk el viszont azokat az eltorzult alakú neveket, amelyeket Kovalovszky említ (Pais-empl. 531): *Élestő Éva* (Bukfenc), *Kesthelyi* úr (BÜ). Az író feltehetőleg ismert ilyen vagy hasonló neveket.

Az „N. N.” hősnőjének neve: *Csákány Juliska* egy betű híján meg egyezik Krúdy édesanyjával, akit Csákányi Juliannának hívtak; a várpalotai *Szeksztí Judit* (PÁ) vezetékneve is a szülőföldre utal: a „Don Miguel” című novellában fordul elő helynévi használatban a Bujdos-liget melletti *Sextiné rétje*. (A Krúdy műveiben gyakran említett Bujdos — hivatalos névalakban Bujtos — parcellázásának tervét a múlt század közepén Sexty József készítette, vö. Urbán Teréz: Nyíregyháza utcanevei. Magyar névtani dolgozatok 8. sz. 1978. 41.) Talán nem véletlen, hogy Szeksztí Judit és Csákány Juliska a legkedvesebb Krúdy-nőalakok közé tartoznak.

1.3. A személynevek másik — persze élesen el nem határolható — csoportja kevésbé valószerű, stilizált. Az olvasónak az az érzése, hogy a valóságban így nem hívnak embereket, legfőljebb álnevek, művésznevek lehetnek. A prózai nevű Horváth Klára is *Matskaházi Klaránsz* néven mutatkozik be, amikor visszatér a színi pályára (Klaránsz utazása). Az ilyen nevek, mint *Hollólvendvai Jeromos* (Egy régi uraság pesti utazása), *Gyöngyvirágosi Riza* (A templomi énekesnő szíve), *Hajnalosi Virág* (MLVB), *Szarvashegyi-Fácánkúti Edmundné* (AI), *Szerelenvölgyi Áldáska* (HB), *Hattyúfalvi Etele* (VEÖ), a -vári utótagúak: *Garamváry Estella* (Krinolin), *Lányvári Izabella* (Uff király), *Zöldvári Agnéta* (Setét út Zöldvállról), *Szépvári* (A sajtóságos nő) és más *Szép-* előtagúak: *Széplinkai* (Lenke lenge emléke), *Széplaki Titusz* (A hírlapíró és a halál) — romantikusak, de a romantikus korizálás letűntével ironikusak is.

1.3.1. Noha Krúdy fantáziája a stilizált nevek kitalálásában határtalannak látszik, fel lehet ismerni néhány névalkotási sztereotípiát. Az -i képző segítségével bármely szóból vagy akár önkényes hangsorból lehet fiktív vezetéknevet fabrikálni, pl. *Elefánthy* (Beleznainé szomorú éjszakája), *Fáradti* („Arany Alma”), *Verbénai* (azonos cím), *Zegernyesi* (A ház, ahol a lámpás ég), *Habfahéri* (Zöld Ász), *Kiskunyhósi* (Zokogva fütyülni), *Trudai* (Kisvárosi álmok hőse), *Mizenkei* (A zöld harisnyás nő), *Priknyei* (Krisztina ismeretsége), *Sükray* (NF). A névalkotásnak erről a módjáról nyilatkozik az azonos című novellában „*Függvényesi*, az ország keresztapja”, azaz névmagyarosítási tanácsadó. Feltűnnek az -i képzővel idegen város vagy tartomány nevéből alkotott vezetéknevek: *Majlandi* Pál (Öregemberek utcája), *Prágai* Pál (VEÖ), gróf *Páduai* Antal (BÜ; inkognitóban használt név), *Kalkuttai* (Egy pohár

borovicska . . .), *Tiroli* (Az ember, aki mustármag volt; magyarosított név, azelőtt *Tiroler*), *Flandriai* (Toronyzene). Némely -i vagy -y végződésű vezetéknevet idegen (angol, francia) kiejtés szerint is lehet olvasni: *Morgovay* szerkesztő nevét kollégája *Morgové*-nek ejti (Rumfy Artúr); ilyen még *Surray* Edmund (Krinolin, Cilinder stb.), *Levrey* Konstantin (Tótágas), *Berkelei* Lajos (Az utazó története), *Mizfray* dr. (FK). *Pistoli* „régí flórenci nevét” csak a helybeliek ejtik *Pisztoly*-nak (NF) — ám a „Telihold” és az „Újhold” című novellákban már *Pisztoly* néven jelenik meg. Magyaros és franciás-angolos változata van *Roncsy* ~ *De Ronch* kapitány nevének (DRK és több novella).

Nem előzmény nélküliek irodalmunkban az igei alapú vezetéknevek: *Romollai* (A sajtáságos nő), *Lengeti* (A nagyasszony ballépése), *Penderi* (Újhold), *Rombolai*, *Kecseginé* (PN), *Fonnyadi*, *Zujonghy* (HB), *Dudorászi* (azonos cím). *Zörgőci* és *Nyújtózi* (azonos cím) Arany komikus névalkotására emlékeztetnek „Az elveszett alkotmány”-ban: *Maradosy*, *Nemadózy*, *Pörgegy*, *Ingady*. E neveknek szinte karikatúrája *Bomladírozsi* (A hajnali gavallér), amelynek igei alapja is szokatlan képzésű (vö. Bárczi Géza, MNy. 50: 452). Szokatlan vezetéknevtípus még a -fi utótaggal ellátott női név: *Irmafy*, *Eszterfi* (ASZN: A nők könyvéből, Eszterfi Eszter), *Máriaffi* (Múló évek Bécsben).

1.3.2. Kedveli Krúdy az olyan neveket, amelyekben a vezetéknevét a keresztnévvel azonos töről fakad: *Eszterfi Eszter* (azonos cím), *Pálfi Pál* (ÚT), *Kálmánfi Kálmán* (AI), *Mikulás Miklós* (AD), *Jánoska Janka* (MLVB), *Vilmosi Vilma* (BÚ) vagy legalább első szótagjában összecseng: *Ventusz Vénusz* (A madárijesztő szeretője), *Szerecsenfő Szerafin* (Az akasztott ember), *Szerenádi Szerafin* (SZM: A legjobb olyan asszonyt elvenni . . .), *Amadeus Amanda* (ÁP). Hasonló hangzású nevek, ha önmagukban nem hatnak is stilizáltnak, párrá kapcsolódva szinte bohócosan groteszk hatást kelthetnek: *Bicskei* és *Bocskai* (Zöld Ász), *Mitskei* és *Matskási* (azonos cím), *Pricsei* és *Prócsai* (VEÖ; ráadásul e névpárok egymással is összecsengenek). Más a stílushatása a hangzásbeli hasonlóságnak szerelmespárok nevében. *Emléki* kedvese *Melléki* Ida (ASZN: Emléki utolsó kalandja), *Széplinkai*-é *Lenke* abban a novellában, amelynek már a címe belső rímet csendít a női névre: „Lenke lenge emléke”. Ezekben a nevekben a lágy *m*, *l*, *n* hangok dallamos hullámvázának visszatérése a lelkek összhangjának illúzióját kelti, bár a szerelem már elmúlt.

1.3.3. Az irodalmi névadás konvenciója szerint fiktív vezetéknevek szabadon képezhetők a névszerűség határain belül, keresztnévet azonban a meglevő névanyagból kell választani. Krúdy névteremtő fantáziája ezt a szabályt is áthágja néhányszor, önkényesen alkotott női nevekkal. Közszoí alapúak: *Setétke* (ASZN: azonos cím), *Áldáska* (HB; ez a név bekerült a Magyar utónévkönyvbe). Kovalovszky az *Eszténa* nevet (ÚT) az *esztena* szóval hozza kapcsolatba (Pais-empl. 532); véleményem szerint inkább az *Eszter* vagy a Krúdy által különösen kedvelt *Estella* módosítása. *Rizujlett* (NF) valószínűleg a *Riza* névre vezethető vissza, akárcsak a kevésbé bizarr *Rizili* (ÖV). A *Zirzilla* (Szilveszter fiam), *Pimpónia* (Vidéki kisasszony . . .) nevek már semmi másához nem köthetők, mint a latin eredetű női nevek szokásos hangalakjához. *Frimetről* (MLVB) még ennyi sem mondható: szövegösszefüggés nélkül ki nem talál-nánk, hogy női névnek szánta az író.

1.3.4. A stilizált nevek gyakran emlegetett típusa az úgynevezett *b e s z é l ő n é v*, amelynek közszoí jelentése valamilyen utalást tartalmaz a névviselő egyéniségére, sorsára, esetleg külsejére, foglalkozására vagy bár-

mely vele kapcsolatos körülményre. Van Krúdynak olyan novellája, amelynek már a címe felfedi a névadásnak ezt a módját: „Az ábrándos *Ábrándi* útja.” Önmagáért beszél *Szerelmes* Iván (ASZN: A kalandos öregúr), *Kappanhang* úr (Vidéki kisasszony . . .), *Császárcabáti* (Lágy hónapban . . .), *Nagykalapos* úr (Cigánykacsa szerencséje), *Hétszilván* (Vége a betyáréletnek). A PN hősei a hódító *Csinosi* és a zordon *Rombolai*. *Tüzi* „híres ágyús” (A cukrászbolt), *Diszkanti* úr dalárdatag (ÁP), *Gyaloggai* búcsúvezér (N. N.), *Egyszery* az egyszereggel foglalkozik (A kínai közmondás), báró *Kocintsi* „a tokaji eredetű borokért él-hal” (KH; igei alapú név), *Koch* úr szakács, *Szamári* bácsi korlátolt egyén (i. m.). A *nagynyírjesi Nyírjes Evelin* név (NF) a regény színhelyére, a Nyírségre utal. Ugyanitt a korhely Pistoli végrendeletében megjelölt örökösök között a *Kövi Dinka* és *Rózsa Máli* név szinte vicclapba illik: Kövi Dinka kocsmárosné neve egy közönséges szőlő- és borfajta nevéből lett; a *rózsamáli* ma már kevésbé ismert, erdélyi bor (Rózsa Málról több szó nem esik a regényben). Tulajdonnévi eredetű fiktív vezetéknev is tartalmazhat utalást: *Lomnicz* erdőmester a kincstár határszéli erdősegeiben (A felvidéki utas), *Pardubitzer* bukméker neve a lóversenyeiről híres Pardubice cseh város német nevének származéka (KH).

Paradox beszélő nevet — Kovalovszky megjelölése szerint kontrasztnevet (Az irodalmi névadás. MNyTK. 34. sz. 1934. 39) — kapott *Himen* úr, az aggregények asztaltársaságának tagja (EKK). *Setétke* az azonos című novellában szőke (de sötétben szeret randevúzni). A PU orvosának neve, dr. *Cipész* azt a gondolatot sugallja, hogy az illető „suszter”, azaz kontár a szakmájában. (Az író szanatóriumi élményeinek egy másik feldolgozásában, a KH-ben *Schumayer*-nek hívják.)

Előfordul Krúdynál — más íróknál nem tapasztaltam —, hogy a beszélő név nem a névviselőt jellemzi, hanem a történet valamely más szereplőjére vagy mozzanatára utal. *Krónprinc Irma* abban a regényben szerepel, amelyben rejtélyes módon, halála után, inkognitóban felbukkan Rudolf trónörökös (ÓUVP). A *Bánat* grófok neve annak a lánynak a sorsára illik, aki az ő házukból indult el tragikus életútjára (AD). Ez a lány *Natália*, akinek „klasszikus” beszélő keresztnéve a születéssel kapcsolatos; Natália szülése a regény méltán híres nagyjelenete.

Olykor a történelemből, az irodalomból, a mondavilágból vesz kölcsön neveket az író. Ilyen mindenekelőtt a halhatatlan *Szindbád*. A „*Szindbád álma*” című novellában szereplő *Majmunka* neve az indiai álmotündér *Majmuna* nevének egyéni változata (vö. Fábri Anna: Ciprus és jegénye. Sors, kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben. Bp. 1978. 75); más íróinknál, pl. Jókai „Egy hírhedett kalandor a XVII. században” című regényében *Majmuna*, de Krúdy „Régi templom Tabánban” című novellájában az „indiai tündér”-t is *Majmunka* néven említi. A „Mit látott *Vak Béla* Szerelemben és Bánatban” című regény hőse megvakulása pillanatában veszi fel a hajdani magyar király nevét. (A felvett nevekkal kapcsolatban vö. Kovalovszky, Pais-empl. 528.) *Don Kihóte* (Bukfenc) Gyöngyvirág lovagja, később férje. Egy-egy aranyszívű, talpig becsületes, szeretetre méltó fiatalember hírhedt betyár nevét kapta: *Sobri Jóska* (AI), *Patkó Bandi* (VEÖ). Egy *Vecsera Mária* nevű pozsonyi kisasszony azzal a férfival találkozik, akit a feltámadt vagy kísértetként visszajáró Rudolf trónörökösnek tartanak (ÓUVP). Novellákban jelenik meg *Plátó* úr (Elaltatott kastély), *Gulliver* Lujza (Estve Fáni vendégei), *Harras Rudolf* (a címben is: H. R. közkatona egyik története). Az író néha idézőjellel

figyelmeztet rá, hogy álnévről vagy gúnynévről van szó, pl. „*Stuart Mária*” (N. N.), „*Bercsényi gróf*” (EKK).

1.3.5. Krúdynam gyakran szerepelnek visszatérő alakok: Szindbád, Rezeda Kázmér, Alvinczi és még sok más. Gyakran nehéz, szinte lehetetlen (de talán nem is fontos) megállapítani, hogy visszatérő alakról van-e szó vagy csak a név többszöri felhasználásáról, hogy pl. az AD-ban, az AI-ben, a HB-ban említett *Mélyacsai (Kis Pista)* azonos-e a „Bukfenc”-ben szereplő Mélyacsai-val, vagy hogy ugyanaz a személy-e a VP-ban, az AD-ban, a RK-ben, a „Papucs penzió” című novellában említett *Kisfuváros Rózi. Fitkonideszné* bábaasszony az ÚT-ban és a NF-ban (az utóbbiban fejfán áll a név; az író műveiben gyakori temetői jeleneteket rendszerint a sírkereszteken, fejfákon olvasható nevek is színezik), így aligha azonos *Fitkonidesz tanárnő*-vel (A szerelmi bűvészinás). Az *aranykeblű Kecseginé* keresztnéve „Az éji látogató” című Szindbád-novellában Fruzsina, a PN-ban Flóra, s a Nagyállóban élő, díszítő jelzővel nem illetett Kecseginé feltehetőleg egy harmadik személy (N. N.). *Matskási* egyes novellákban szerzetestanár (December, öregember, Ludacska i. . .), másokban nyírségi földbirtokos (A silbak, Mitskei és Matskási stb.). *Siketánc* ügyvédi írnok a KK-ban, szabó „Az utolsó lengyel kifüstölése” című novellában. *Fátyol* Szilviának (VP) akár testvére lehetne *Fátyol Márta* (FK) és *Fátyol Erzs* (PÁ); mindhárman színésznők. A már említett „*Stuart Mária*” az „N. N.”-en kívül előfordul „A bánatok házának úrnője”, „A balatoni sellő” és a „Két asszony megbékélésének tanulságos története” című novellákban is. *Nagybotos Viola* (e névre még visszatérünk), az ASZN több novellájának hőse egyszersmind annak a regénynek is hőse, amelyet Józsiás ír (HB), s a Vak Bélát kísérő Kóborlónak is *Nagybotos* az álneve. *Késő Fáni* nyírségi kocsmárosné a NF-ban és pesti divathölgy a RK-ben; az utóbbi regényben felveszi a *Császár Fruzsina* nevet, amelyet álnévként használ a „Tótágas” című novella Emíliaja és az ÓV Rizilije is; mintha mindnyájan olvasták volna Krúdynam azt a novellaciklusát, amely Balatonfüreden játszódik az 1860-as években (Cilinder, Esti órák, A silbak stb.) s amelyben a hódító szépasszony neve *Császár Fruzsina*!

Az azonos nevek mellett feltűnők a hasonló alakú, rokon nevek vagy névvariánsok (gyakran beszélő nevek): *Bánat* (AD) ~ *Bánati* (Ne vigyél tanút Budára, B. útja) ~ *Bánatiné* (B., a tévedt nő) ~ *Bánatosi* (Költözködik a papucs) ~ *Bánatváriné* (SZ: Szökés az életből, Szökés a halálból), *Álom Béla* (azonos cím) ~ *Álmos Andor* (NF) ~ *Álomházi* („Még ma megölöm magam”), *Kalandosné* (i. m.) ~ *Kalandffy* (Z. A. udvarhölgy . . .), *Matskási* (többször, l. előbb) ~ *Matskaházi* (Klaránsz utazása) ~ *Macskáné* (MLVB) ~ *Macskás Pál* („Szegény lánynak nem szabad hazudni”), *Csipkai* (A fuvolás története) ~ *Csitvai* (Az ősz és a borhély) ~ *Csipcsányi* (PN) ~ *csipcsai* (Svarc Alice (AD). *Késő Fáninak*, a nyírségi kocsmárosnének jelentéstani névrokona a címben is megnevezett *Estve Fáni*, pesti kocsmárosné (E. F. vendégei). Egy kortárs nyíregyházi lapszerkesztőt többször is szerepeltet Krúdy, hasonló neveken: *Puczer Pista*, az Ébredjünk! című hetilap szerkesztője (NF) ~ *Puczár*, a Daloljunk szerkesztője (VEŐ) ~ „*Puczer Jóska*”, az Ébredjünk! című hetilap szerkesztője, igazi nevén Mikecz József (EKK; feltehetőleg a valóságban is így hívták).

A Krúdy-alakok beláthatatlan sokaságában is szembeötlik néhány keresztnév, főként női név sűrű előfordulása. Különösen kedvelhette az író a *Fruzsina*, *Fáni*, *Estella*, *Amanda*, *Flóra*, *Izabella* neveket. A *Fruzsina* elő-

fordul becéző változatokban is: *Fruzsinka* (sokszor), *Fruzsín* (BÜ), *Fruzsza* (PN), a *Fáni* pedig alak- és írásváltozatokban, amelyeknek különböző hangulatát, stílusértékét ilyen megjegyzések érzékeltetik: „*Fanny* a Józsefvárosban, a mágnásnegyed közelében, egy házmasterlakásban [született], s ezért y-nal írta a nevét” (A szobor kísértése). Egy másik novella *Fánni* nevű hősnője így beszél: „van egy lányom [. . .] Ő római katolikus, és *Fannynak* írja a nevét” (A gyertya egy tiszta házban). „Az ecetfák pirulása”-ban szereplő aranymívesné *Fánni*. A Császár Fruzsínává lett Késő Fáni ingére *Fány* van hímezve (RK). Az egyszerű Fánik gyakran kocsmárosnék, a már említetteken kívül (NF, Estve Fáni . . .) például „A színész estéje”, az „Újhold” című novellákban. A *Flóra* variánsai az ASZN-ban *Florentin*, *Florentina*.

Az egyszerűbb, köznapibb női nevek közül gyakori az *Ilona*, *Mária* (így hívták Krúdy első házasságából született lányait), *Margit*, *Jolán*, *Irma*, *Janka*, *Johanna*, *Emília*. Az *Ilona* név kedveltségére jellemző, hogy Nagybotos Viola tizenkét kedvese közül kettőt is így hívnak; egyikük megkülönböztetésül „*kis Ilonka*” (ASZN: Ne jöjj vissza . . .) és vezetéknévek alapján is szolgál: *Kisilonka* Jácint (Nagy kópé), *Ilonkay* (azonos cím). Bár nem feltűnően gyakran, de többször előfordul az *Izaura* név (VP, Bukfenc, Navarrai Margit), amelyet napjainkban egy brazil tévéfilmsorozat hozott divatba.

A férfinevek között nemigen lehet ilyen kedvenceket kimutatni. Viszonylag gyakori a *Kálmán*, a *Henrik*, az *Edmund* és az *Artúr* (az utóbbival kapcsolatos megjegyzés: „Angliában a lordokat és a beszélyhősöket nevezik így”, ASZN: Rozáli öngyilkossága). A pincérek, csaposok, szállodai bérszolgák neve többnyire *Anton*.

1.3.6. Krúdy névadásának legmeghökkenőbb jelensége, hogy — szórányosan bár, de nem kivételesen — férfiaknak ad női, nőknek pedig férfi-nevet. Az még érthető, hogy Johanna nevű nőket bizalmasan *Jancsi*-nak (BÜ), *Jánoská*-nak (RK), *János néni*-nek szólítanak (PU). A *Jóska* nevű férjhez adandó leánya is (KH) valószínűleg Jozefin vagy Józsa. Kenézli és pthrügyi Nyiry *Berta* igazában Bertalan (Gavalléravatás). Szerenádi *Szerafin* férfi létére azért kapott női nevet, hogy ne kelljen katonáskodnia (SZM: A legjobb olyan asszonyt . . .; ez az anekdotikus motívum többször előfordul irodalmunkban). Egy nagy szakállú trafikos azért *Irma*, mert a hölgyek kedvelik (BÜ). De semmi magyarázattal nem szolgál az író arra nézve, miért hívnak egy vándormuzsikust *Klotild*-nak (December, öregember), egy kocsmárosnét meg még egy asszonyt *Kálmán*-nak (N. N., Öregemberek utcája), miért vette fel egy Ernő nevű ifjú a *Nagybotos Viola* nevet (azonos cím, valamint ASZN). *Sári* bácsi és *Sári* úr neve (Kisvárosi álmok hőse, Telihold) valószínűleg vezetéknév, annak nem is szokatlan; annál furcsább *özvegy Jolánné* (DRK).

1.3.7. A névhasználat terén figyelmet érdemel az a más íróinknál alig tapasztalható jelenség, hogy nőket néha pusztá vezetéknéven említ az író vagy valamelyik szereplő. Ez a nyelvhelyességi szempontból gyakran vitatott névhasználat abból a körből terjedt el, amelyben a nők először váltak egyenjogúvá és egyenrangúvá a férfiakkal: a színpad világából. *Újhelyi* (VP), *Matskaházi* (Klaránsz utazása), *Irmafy* (ASZN: A nők könyvéből) színésznők, *Olcsavaszky* (AD) énekesnő, *Szegilongi* táncosnő (azonos cím, de címként férfira vonatkozik). Roncsy Mariettet a színpaddal kacérkodó Georgina anyja nevezi *Roncsy*-nak (FK). De neveznek pusztá vezetéknéven olyan nőket is, akiknek nincs közük a színpadhoz: *Montmorency*, francia nevelőnő (M. lába), *Szerecsenifő*

(Az akasztott ember), több más *Szegilongi* (EKK, Finomkodás a Tisza mentén), *Szlankamenka*, olasz származású borkereskedőnő (Borkereskedelem; beszélő név), *Detkár*, cselédlány (A has ezeregyéjszakája). Pistoli évődve szólítja így Kövi Dinkát, akinek igazi neve Vájsz Jolán: „Te, *Vájsz*” (NF). Az egyik „Stuart Mária”-ról gúnyosan így beszélnek: „A *Stuárt* ismét szerelmes a komédiásba” (A bánatok házának úrnője; a negatív stílushatást erősíti a névelő használata is). A francia női névként ismert *Zsanet* (= Jeanette, *Zsanét* alakban többször előfordul Krúdy műveiben) az „Egy pohár borovicska...” nőalakjának családi neve, amelyet azért használ, mert keresztnevét, illetve becenevét, a *Manci*-t nem szereti (vö. Kovalovszky, Pais-empl. 529). Leginkább illik ez a névhasználati mód a démonian emancipált *Maszkarádi*-hoz (NF), legkevésbé egy *Humayer* nevű nénikéhez (PN).

2. Az írói névadás vizsgálata nem szorítkozhat a személynevekre; jól lehet a helynevek, intézménynevek és állatnevek — különösen a költöttek — mind mennyiségben és típusgazdagságban, mint jelentőségben alatta maradnak a személyneveknek, csonka képet kapnánk nélkülük.

2.1. Krúdy történetei legtöbbször meghatározott helyszínen játszódnak. Ezek főleg: Budapest, közelebbről a Belváros, a Józsefváros, a Ferencváros, a Terézváros, a Városliget, a Margitsziget, Óbuda és a Tabán, továbbá Nyíregyháza és Szabolcs megye, Podolin, Várpalota, Balatonfüred. Ezeket a helyszíneket az író valódi nevükön nevezi, hitelességüket utcanévek és egyéb belső helynevek használatával is emeli, az *Aranykéz utca*-tól és a *Mókus utca*-tól kezdve a nyíregyházi *Morgó-temető*-ig és *Bujdos*-ig (amely azóta már a helyén létesült utcák nevéből is eltűnt). Ismételten feltűnik azonban az anatópizmus, azaz helytévesztés furcsa jelensége. A VP-ban a budai alagút a Gellérthegy alatt húzódik. A BÜ-ban Vilmosi Vilma átgyalogol a Duna jegén a Margitszigetről Újpestre. Az EKK-ben Óbuda és a Sas-hegy szomszédosak. Krúdy bizonyára jobban ismerte Budapest topográfiáját, mint a legismertebb anatópizmus elkövetője, Shakespeare a cseh tengerpartot; ezek a botlások elírások is lehetnek, sőt a PN szöktetési jelenetében említett, belvárosi *Fő* utca valószínűleg sajtóhiba a korábban előforduló *Só* utca helyett. Az óbudai Sas-hegy esetében azonban a névkutató arra gondolhat, hogy az író kölcsönvette a kocsmaírók híres Óbuda fölötti magaslat (Tábor-hegy? Vihar-hegy?) számára a hajdani szőlőiről híres Sas-hegy nevét. A névkölcsönzés, néváthelyezés az irodalmi helynévadásnak egyik gyakori módja (vö. Nyr. 82: 52—53), Krúdy másutt is él vele. A nyíregyházi *Bujdos* nevét átruházta egy felvidéki városkának szerelmi találkahelyül szolgáló ligetére (ÚT) és egy nyírségi falura (NF). A *Bágy* (Szent Juszтина estéje; Mikszáthnál gyakori név, vö. Nyr. 82: 60), *Boldogfalva* (N. N.), *Fürjes*, *Nyirjes* (Újhold), *Oroszvégy* (ÁP), *Rád* (SZM: Az eljegyzés), különféle összetételi előtagokkal az *Almás* (A balatoni sellő), *Kőröspatak* (Nemesi kaszinó), *Kürt* (KH), *Váralja* (Bánatos utazás) nevek is megtalálhatók a térképen, de nem ott, ahová Krúdy helyezte őket. Néhány szabolcsi helynevet enyhén módosított alakban használ: *Buji* (N. N., a valóságban Buj), *Kemetye* (SZM: Az eljegyzés = Kemece), *Nagykalász* (i. m. = Nagyhalász; sajtóhiba is lehet). Módosított és áthelyezett helynév *Babotha* (ÁP, vö. Babót, Babocsa), *Bajnóc* (VP, vö. Bajmóc), *Papfalu* (Szent Juszтина estéje, vö. Papfalva).

Ez a csaknem népmesei stílusú fordulat: „Nyirjesről Fürjesre [...] a fityingyi kántortól a szatmári püspökig” (Újhold) az írói helynévadás külön-

böző módjait képviseli: *Szatmár* valóságos helynév, *Nyirjes* és *Fürjes* áthelyezett és hasonló hangzásuk okán összekapcsolt helynevek (vö. „Hencidától Boncidáig”), *Fitying* pedig fiktív, tréfás helynévként használt közszo. Az utóbbihoz hasonló: „két *Mód* volt a Tisza két partján: *Jómód* és *Roszmód*” (A magyar betegség), szintén kissé népmesei ízű. Valóságos helynevek közszoí elemeiből alkotta az író a *Kékvár* (A lengyel asszony), *Zöldvár* (Setét út Z.-ről), *Medveháza* (ÓUVP), *Papkereki* (SZ: Régi kocsikon) neveket. *Budazár* a budai hegyek közt, ahol Alvinczinek nyaralója van (VP), minden bizonnyal Budakeszivel azonos, ugyanis a „*Tündér Ilona*” nevű vendéglőtől és lóvasúti megállótól lehet odajutni, amiben nem nehéz felismerni a ma is meglevő Szép Ilonát. Alig néhány példát találunk a minden közszoí jelentés nélküli, önkényesen alkotott jelnevekre: *Zelegóc* (Korvin lelke), *Móz* (MLVB). Mindezek mellett elég gyakori a városoknak, helységeknek puszta kezdőbetűvel való jelölése, pl. *B.-ben* (Kisvárosi kézimunka), *O.-ban* (Bartolomini), *U.-ban* (Fehérvári), *P.-ben* (Mi történt az éjjel), a nyilvánvalóan fiktív *X.* és *Y.* kezdőbetűket is beleértve (pl. A sündisznó, Beteg az én szívem tája).

2.2. Az *utca* nevek jó része, mint már utaltam rá, valóságos; kevés kivétellel a költöttek is valószerűek. (A befogadás szempontjából valóságos és valószerű egyre megy: az olvasó az általa nem ismert, kompetenciáján kívül eső neveket nem szokta visszakeresni.) Ilyen a pestinek mondott *Pattan-tyás utca* (VP), *Macska utca* (Szindbád álma), *Nyírfa tér* (Bartolomini), *Bokréta tér*, *Háromharang utca* (AD), a budai *Vadrózsa utca* (KH). Ismert jelenséget rögzít az író, amikor arról tudósít, hogy a kisvárosban ugyanannak az utcának több neve is van használatban: *Kutyaszorító*, *Rozmaring utca*, *Csillag utca*, illetőleg *Barna Kislány utca* (A hőember szeretője). Stilizált, kevésbé valószerű név a Budára helyezett *Bánat utca* (azonos cím), amely a *Bánat*, *Bánati* stb. vezetéknévvel rokon. Beszélő neve van a *Kegyélet* utcának (AD), amelyben temetkezési vállalat található. Kiri ellenben a szokásos utcanév-típusból a *Frank Jeremiás és Neje utcája* (i. m.); a névadás motivációja nem szokatlan, az itt lakók ugyanis „bért fizettek Frank Jeremiásnak és nejének” (i. m. 4. fejezet), annál inkább a cégnevekre emlékeztető kapcsolatos szerkezet. Ennek a furcsa utcanévnek párja a *Mák István és Neje utcája* (Az asszony kiábrándulása), és szinte paródiája a *Hű Nepomuk és Társa utca* (Papucs penzió, Cigánykacsa szerencséje).

2.3. Színesítik a névanyagot a (valóságos, illetve valószerű) kül-területi helynevek, határresznevek: *Kállás mező* (Szindbád és a színésznő), *Varjú-erdő* (Az akasztott ember), *Selyemerdő*, *Büdösbanka-nádas* (A betyár álma), *Kisisten-földje*, *Öregisten-földje* (SZM: Az eljegyzés), a várpalotai *Loncsos szőlő*, *Mátyás vadász forrása* (ÁP), *Bekötő-tanya* (EKK), *Csalitka-tanya* (Az utolsó lengyel . . .). A felső-tiszai *Álmossziget* (NF) birtokosáról, Álmos Andorról kapta a nevét.

2.4. Egy-két példa akad Krúdynál az épületneveknek arra a magyar névkincsben egyébként is ritka típusára, amely nem az épület tulajdonosára vagy rendeltetésére utal (mint pl. a Sándor-palota vagy az Újvárosháza), hanem megkülönböztető díszére, címerére. A „*Hét Bagoly*” nevű régi pesti bérházról nemcsak az azonos című regényben van szó (amely a pontos címet is megadja: Képiró utca 7.), hanem „A nemzet bárója” című novellában és a PN-ban is. Ilyen még az „*Arany Pékhez*” címzett régi budai ház (ÓV) és az „*Arany Kalapács*” (Régi szélkakasok között). Ezek a háznevek az alább tárgyalandó vendéglőnevekhez hasonlítanak.

3.1. Intézményneveknek az irodalomban való szerepével tudtommal még nemigen foglalkoztak. Krúdy műveiben töméntelen vendéglő, kocsmá, csárda, fogadó, kávéház, mulató és egyéb vendéglátó-ipari intézmény fordul elő; nevük fontosságára jellemző, hogy nemegyszer a regény vagy novella címébe kerülnek, pl. *Francia kastély*, *Betyár*, „Vörös ökör”, „Szerencsenő”, „*Arany Alma*”, *Zöld Ász*, Utolsó szivar az *Arabs Szürkénél*. Ez a rövid felsorolás önmagában is tükrözi a vendéglőnevek fő típusait, amelyek különben mai vendéglőneveinkben is élnek: a cégerneveket. A céger gyakran ábrázol állatot, pl. *Oroszlány* (A felvidéki úr...), *Medve* (A névtelen nő), *Vaddisznó* (ASZN: Férfimese), *Elefánt*, *Fácán* (Az akasztott ember), *Vadgalamb* (Nemes szívű Artúr), *Kakukk* (Telihold) stb. vagy növényt, pl. *Szilvafa* (ASZN: Blanka), *Almafa* (ASZN: Ne jöjj vissza...), *Szőlő* (SZ: Báléj...), *Hársfa* (A betyár álma), *Ecetfa* (SZM: Iszkiri) stb. Utalhat a kocsmában folyó evés-ivásra, pl. *Flaskó* (ASZN: A nők könyvéből), *Sülthal* (ASZN: Fehér holló...), *Pástétom* (SZM: Sok bába közt...), *Fokhagymás Piritós* (Cziróka és Maróka), kártyázásra, pl. *Makk disznó* (Estve Fáni...), *Makk alsó* (A hőember szeretője), *Vörösaló* (AD). A cégernevek gyakran jelzős szerkezetek, pl. *Vén fejsze* (ASZN: Pesten lakott...), *Háromlábú nyúl* (SZ: Az átszúrt szív...), *Régi Utóóra* (Ferencvárosi emlék), *Majlandi Harcos* (Ősz utca), *Úrikalap* („Még ma megölöm magam”), *Utolsó Állomás* (AD; sírásók csárdája), *Lyukas Világ* (N. N.). A jelzők közt feltűnnek a színmegnevezések, pl. *Fehérlő* (Találkozás egy régi hölgygel), *Fekete medve* (A postakocsi éjjeli utasa), *Piros alma* (A gordonkás pisztolygolyója és másutt), *Veres Lámpás* (N. N.), *Kék Palack* (Rumfy Artúr), *Zöld ördög* (SZ: Az ecetfák pirulása), *Sárga csikó* (EKK), *Barnaláb* (EKK; célzás az óbudai „braunhaxler”-ekre) és a számnevek, pl. *Két oroszlán* (Lesben, Estellára), *Két Bak* (KK), *Három Rózsa* (MLVB), *Három Hetes* (PN); a „3 Péter” herberg (AD) különös neve az egyik Szindbád-novellában (Nagyapám jó táncos volt) említett *Három Péter utcá*-éval cseng egybe.

Nem cégerszerű, népies kocsmánév a „*Becsalí*” csárda, amelyről a járatos szerző helyesen jegyzi meg az azonos című novellában, hogy „valószínűleg több példányban is megvolt az országban”, valamint a (minden bizonnyal eufémisztikus) „*Körüljáró*” csárda (Egy régi adoma; vö. pl. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás 8/6, Szolnok megye földrajzi nevei I. A jászberényi járás 10/416, Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás 4/34, 26/11). Nehezen megfeythető, bizarr nevet kapott a „*Kukori*” kávéház (Vidéki kisasszony...), a „*Lufercsi*” csárda (SZM: Az eljegyzés), az „*Ingerli*” csárda és a „*Zonett*” csárda (NF).

3.2. A múlt században a kocsmákéhoz hasonló cégerneve volt sok boltnak és patikának is. Ilyenek Krúdy műveiben: *Szerencsepatkó* (VI. Ferdinánd), *Vadember*, *Szép Juhászné* (AD), *Szép Vadásznő*, *Fekete Kutya* (HB), *Arany Elefánt* (Boldog élet titka), boltok, *Arany Kígyó* (Őszi utazás), patika. A cégerneveket gyakran használja az író a „*Bécs városá*”-hoz címzett sörház (BÜ), a „*Vadember*”-hez címzett szatócsbolt (HB) típusú szerkezetben. Szövegben az intézménynév többnyire idézőjel közé kerül; a példák pusztá felsorolásából az idézőjelet egyszerűsítés kedvéért elhagytam. A névhasználat érdekes, kedélyes jelensége, hogy a cégernevét a bolt vagy fogadó tulajdonosát is jelölheti, pl. a PN-ban is előforduló *Fekete Kutya* maga a fűszeres, felesége a *Fekete Kutjáné*; amikor az ÁP 6. fejezetében ez áll: „Bár törne ki a nyaka a »*Fehér Hajó*«-nak”, ez a fogadásra vonatkozik, ám ez: „Üssétek a »*Fehér Hattyú*«-t!” a háziszolgára. (Mikszáthnál is ezt olvashatjuk a „*Fehér Páva*” kocsmáros-

néjáról: „A Páváné kihajigálja az urát az utcára.” A sipsirica, 1. rész.) A PN-ban a *Csiga* és a *Török Császár* nevű vendéglőket (amelyek valóban léteztek) vendégeik *Csigabigá*-nak, *Csicsogó*-nak, illetve *Török Csacsi*-nak becézik.

3.3. Szórványosan előfordulnak egyéb költött intézménynevek is: a *Házikincs* nevű nőnevelde (Elaltatott kastély), a *Vérző Szív* zárdája (ÖV), a *Pesti Erdőhöz* címzett szanatórium (RK = a Liget-szanatórium, ahol Krúdy többször is ápolták), a *Választó Herceghez* címzett fürdő (i. m.); temetkezési vállalat több is: *Ciprusz*, *Örök emlékezet* (AD), *Kegyelet* (Cigánykacsa szerencséje). Jellegzetes cégnévtípus a társtulajdonosok kapcsolatos megnevezése, pl. *Rosenbaum és Quitt* (AD), *Cérna és Társa* (i. m.), *Dikk és Fia* (Litánia), *Virág Kálmán és Neje* (HB). Manapság az intézménynevek egyik fő típusa a történelmi személynevet tartalmazó, úgynevezett emlékeztető név: ilyen a *Robespierre-klub* (Amadé, egy szerencsétlen játékos): ironikus név, kártya-klubról lévén szó. Irónia nyilatkozik meg abban is, hogy a MLVB egyik szereplője könyvügynöki múltjáról beszámolva állandóan változtatja a könyvkiadó vállalat nevét: előbb *Hazai Helikon*, majd *Magyar Apolló*, *Magyar Olimp*, végül leplezetlen gúnnyal *Nemzeti Szarkofág* (II. rész, 2. fejezet).

4.1. Krúdy műveiben viszonylag sok állatnév található, elsősorban lónév. Az író ismerte a lóversenyek világát; ez a világ a háttére egyebek közt „Őszi versenyek” és „Kékszalag hőse” című regényeinek, amelyekben a legtöbb versenylónév fordul elő, köztük a századvég és a századforduló évtizedeiben valóban futtatott lovak nevei (pl. *Kisbér*, *Kincsem*, *Tokió*, KH). A lónevek egy része közszói eredetű: *Táblabíró*, *Csótár*, *Dandár* (KH), *Csillag* (BÜ; lóvasúti ló; gyakori lónév), köztük néhány, a gyorsaságra utaló madárnév: *Veresbég*, *Pacsirta*, *Geier* (KH; a legutóbbi német ló); idegen szavak: *Rizibizi* (ÖV), *Zsupán*, *Infortuné*, *Torreador* (KH); magyar, illetve idegen nyelvű szókapcsolatok: *Barna kislány* (A kassai püspök), *Nem szabad* (KH), *Bankár öccse* (i. m.; a lovat rokonsága megnevezésével jelölik, egyedi neve nincs), *Double face* (i. m.). Lónévként használt személynevek: *Sári* (Szilvafa hamva; gyakori lónév), *Ágnes* (DRK), *Ignác* (VP), *Kati* (NF), *Charlotte* (AI), *Feodora* (ÖV), *Rosebelle*, *Marsca* (KH). A *Muci* nevű paripa (ÁP) nyilvánvaló utalás Arany János „Rozgonyiné”-jára. Történelmi név: *Sobieski* (KH). Mitológiai nevet kapott egy vízholdó póni: *Szturnusz* (Szentanyám).

A KH-ben a lónévadás szokásairól és szabályairól is szó esik. Alvinczi a bécsi derbyt megnyerő Táblabíró után (a bécsi polgárok a ló nevét is zokon vették: „hogy valaki magyar is legyen, meg Táblabíró is!”, i. m. 3. fejezet) új lovainak V kezdőbetűs neveket akar adni. Hívei ilyeneket ajánlanak: *Votre santé*, *Vénkisasszony*, *Vederemo*, *Vanitatum Vanitas*, *Vékony deszkakerítés*. A nagyúr egyikkel sincs megelégedve, mivel „a csikó nevében lehetőleg néhány betű átvételével jelezni kell az apa és anya nevét” mint ahogy a *Rascal* névben az *R* kezdőbetű az apára, *Raeburn*-re utal, a *c* és *l* pedig az anyára, *Kikelet*-re (i. m. 22. fejezet; ezek is valóságos versenylovak voltak). Végül *Vabanque* nevű ló indul és győz utolsó versenyén (utolsó fejezet).

Egyéb állatok nevei csak elszórtan fordulnak elő. Kuttyák: *Evelin*, agár (Krisztina ismeretsége), *Bismarck*, vizsla (Bartolomini), *Tisza*, komondor (SZ és a színésznő; gyakori kutyanév), *Pandur*, kocsma kutya (Vége a betyáréletnek). A KH-ben nemcsak lóversenyről, hanem agárversenyről is szó van; a versenyagarak *Cicka*, *Cicke* neve Jókai regényeiből ismerős. Egy *Riska* tehénen (Az átszúrt szív . . .) és egy *Pista* nevű bakon kívül (NF) a kakasokról

kell megemlékezni, amelyeket a regény vagy elbeszélés szereplői egy-egy férfi tiszteletére neveznek el *Péter*-nek (ÚT; az első személyű elbeszélő után; később azonban a hőst Pálfi *Pál*-nek nevezik), *Károly*-nak (KK, „az asszony-ság elbeszélése”-ben). Maga Kleofásné kakasa, amelynek keresésére Pistoli elindult, magyarázat nélkül *Pista* (talán Kleofást hívták így?). Az „Elaltatott kastély”-ban olyan kakasról van szó, „amelyet néhány nap óta (mióta a város-kában csavarogni kezdtem) *Krúd*-nak nevezték el a növendékek.” Kovalovszky Miklós hívta fel figyelmemet Krúdy „Ady Endre éjszakái” című könyvére, amelyben a (más művekben is emlegetett) úgynevezett „kakasos ház”-ban hírlapírókról nevezik el a kakasokat. Ady Endre azonban úgy véli, ha róla is elneveznének egy kakast, „ildomtalan dolog volna ez a költő iránt” (Ady Endre éjszakái. Bp. é. n. Fehér Holló Könyvkiadó. 26).

4.2. Ebből is látszik, hogy az emberek nem mindig tartják megtiszteltetésnek, ha állatokat neveznek el róluk, még kevésbé, ha őket nevezik el állatokról. Pistoli sem akart hízelegni feleségének, amikor ugyanúgy *Mislik*-nek hívta, mint a kutyáját (NF), sem Szindbád doktor *Cipész*-nek, akinek a neve egy versenylóval azonos (PU). Sobri Jóska azonban bóknak szánhatta Szarvashegyi Mária számára az *Estella* nevet, amelyről a lány csak annyit tud, hogy „az egy város Spanyolországban”, de a fiú felvilágosítja: „Nem, Estella a legjobb nőnemű csikó, aki valaha a földön zabot evett” (AI). Az pedig szinte természetes, hogy a lóversenypálya felügyelője Festetich herceg lovának neve után *Patience*-nak nevezte el a lányát (Isten veletek, ti boldog Vendelinek).

4.3. Végül néhány t á r g y n é v r e hívjuk fel a figyelmet. Hajónevek: *Budapest* (AI), *Fecske* (EKK); egy novellában (Bogárka . . .). Csurlí úr csónaknak képzei magát, amelynek neve *Tasmania*. Harangnevek: *Rákóczi-harang* (December, öregember), *Szent Jánosról* elnevezett harang (Halotti torról . . .). Fanevek: *Szent Mihály fája* (Öregemberek utcája), *Magyarok fája* (A szakácskönyv és a játékosbolt). Hajóknak, harangoknak, fáknek a valóságban is szoktak ilyen vagy hasonló neveket adni, a kezdeti időben a repülőgépeknek is, ezért nem lep meg túlságosan, hogy „egy feltaláló, aki a Gellérthegyről a Vízi-városba akart röpdülni, készülékét *Szerafinának* nevezte [Egy nőről]” (Egy regényes úr . . .). Élénkebb megelevenítő fantáziára vall, hogy „A csizmáknak nevük volt. Az egyiket *Fabinyi Teofil*-nek hívta Vezéri. Mert éppen ő volt a követ városunkban. [. . .] A *Kakonyai* nevű csizma a végrehajtóról volt elnevezve” (Régi kép). Végrehajtóról nevezte el lakása ajtaját *Bauer bácsi*-nak Dudorászi is, karosszékét pedig régi jó barátjáról *István úr*-nak (Dudorászi . . .).

5.1. Krúdy névadásának vizsgálata egyaránt tanulságos a névtan és a stilisztika számára. Az író rendkívül fogékony volt a nevek, különösen a keresztnévek hangulata, stílusértéke iránt, hitt ezeknek a jellemző erejében, sőt sorsszerűségében. Egy-egy alakja bemutatását ezzel a megjegyzéssel kíséri: „nem is hívhatták másképpen”, így *Amadé* (A téli lovaglása), *Lenke* (L. lenge emléke), *Mária* (M. férje), *Szeréna* (MLVB) esetében. Ezek a nevek bizonyos embertípusokat idéznek fel az íróban és a kellőképpen ráhangolt olvasóban, akár csak a következők: „A komótos, csendes és népszerűséget ellegyintő hazafiakat [. . .] *Ferenceknek*, *Józsefeknek* hívják, míg a stuccer, bálrendező aranyifjúság szerelmes a *Gyula* névbe” (A fájó szív, 66-ban). „A romfalakon található csinosabb, ábrándosabb, jól hangzó nevekről, a *Tiborokról*, *Vilmosokról*, *Aladárokról* [. . .] Palaczkinak az volt a nézete, hogy:

szép kövér emberek lehettek” (AD 11. fejezet). Zöldvári *Agnéta*-ról megtudjuk, hogy „egy elszegényedett felvidéki család sarjadéka, amely családban [...] az öregek már csak azon törik a fejüket, hogy minél előkelőbb keresztnévet adjanak a megszületett gyermeknek, miután egyéb jussok fölött nem rendelkeznek” (Setét út Zöldvállról; a megállapítás Zöldvári *Maximilián*-ra is érvényes). Egy novellaciklus hőseit „Nagyralátó atyja [...] *Achill*nek kereszteltette, miután sokáig habozott a *Hektor* és *Arisztidész* nevek között” (Józsefváros). Vannak nevek, amelyek bizonyos hivatásokhoz illenek: „előlépett a katonatiszt [...]”. Ha nem *Ferdinánd* a neve, akkor bizonyosan *Engelbert*” (ÖV 2. fejezet); T. római katolikus káplánnak „lehet, hogy *Imre* vagy *Ágoston* volt a keresztnéve” (PU 21. fejezet). Egy boldogtalan asszony sóhaját Koválovsky is idézi (Pais-empl. 529): „Ha legalább *Alice*-nak hívnának [...] az *Alice*-oknak szerencsájuk van. Am *Rozáli* névvel már harmincéves koromban öregnek éreztem magam” (Rozáli halála). Ugyanebben a novellában Rozáli kedvesét „*Olivér*nek hívták, mint a Scott-féle regényekben a hősokeket”. Ez a névválasztás azonban szándékos ironia, mivel Olivér vajmi kevésbé romantikus alak: foglalkozása tyúkász.

5.2. Krúdy kedvenc női nevei megegyeznek kora névdivatjával: azon a listán, amely az 1895–1899 között — tehát pályakezdésének éveiben — Budapest VIII. kerületében — történeteinek gyakori színhelyén — legtöbbször anyakönyvezett neveket tartalmazza, *Mária*, *Margit* és *Iлона* az elsők, *Irma*, *Jolán* és *Emília* is az első 25 között van (vö. Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerei. NyttudÉrt. 26. sz. Bp. 1961. 22–3); Büky a *Fáni*-t és a *Janká*-t is a korszak divatos nevei között sorolja fel (i. m. 24). *Amanda*, *Estella* és *Fruzsina* azonban nem fordul elő a vizsgált anyakönyvekben: ezek Krúdy egyéni névzölését tükrözik, amelyet bizvást nevezhetünk romantikusnak. Megfigyelhető, hogy az Amandák, Estellák és Fruzsínák általában kacérbabak és érzékibbek az Ilonáknál és Máriáknál — persze vannak kivételek.

Más íróinkkal összehasonlítva Krúdy kevesebbet törődik azzal, hogy a név jellemezze viselőjének társadalmi helyzetét; a társadalmi hovatartozás egyébként is alárendelt jelentőségű szempont műveiben. Igaz, a *Fáni* ~ *Fánni* ~ *Fanny* névváltozatok szociális különbségére maga is nemegyszer felhívja a figyelmet (l. fentebb 457). A VP-ban Alvinczi a jegyesének tekintett *Stümmer Lotti*-t, *Stümmer Péter* budai polgár leányát meg akarja nemesíteni azzal, hogy *Montmorency Clarence*-nak nevezi, de ugyanezt az arisztokratikus vezetéknevet viseli másutt egy francia nevelőnő is (M. lába). *Sükray Kamilló* — a vezetéknev hangrendi képtelenségével együtt — pompás név egy ezredes számára (NF), de a keresztnév *Camill* változata kevésbé illik egy borbélyhoz (Az ősz és a borbély). Az egyik *Izaura* ezredes leánya (Bukfenc), a másik analfabéta szobalány (VP). Megkockáztatom a feltevést: a RK-ben Késő Fániból azért lett Császár Fruzsina, mert az író menet közben jött rá, hogy amely név jó egy falusi kocsmárosnénak, nem jó egy pesti szépasszonynak.

5.3. A zengzetes, dallamos keresztnévek, mint *Amanda*, *Estella*, *Izabella*, *Jella*, a kellemes dologra, szép jelenségre, érzelemre, hangulatra utaló stilizált vezetéknevek, mint *Habfahéri*, *Hajnalos*i, *Széplaki*, *Ábrándi*, *Boldogfalvi*, *Sóhaj*i, *Szerelmes* a r o m a n t i k u s stílus kellékei. Krúdy stílusának másik, a köztudatban talán kevésbé élő sajátossága, az i r ó n i a ugyancsak megnyilatkozik a névadásban, például a komikus hangzású (*Czvikli*, *Dubli*, AD), rendhagyó képzésű (*Fonnyadi*, *Zajonghy*, HB) vagy groteszk asszociációt keltő vezetéknevekben (*Göczögő*, *Pendeliné*, EKK), a karikatúraszerű utca- és

intézménynevekben (*Hű Nepomuk és Társa utcája, Nemzeti Szarkofág*). Az ironikus szemlélet egyik megnyilatkozása a gúnynevek használata: gyakran olvashatunk ilyesfélét, hogy „Ezt a *Szakálovicsot* is voltaképpen másképpen nevezték, amíg valahol rajta nem maradt ez a név” (A hírlapíró), „igazában nem »*Ponyatovszki*«-nak hívták, csak éppen ez a név ragadt rája” (Az utolsó lengyel...), „A gönci hordókról nevezte el vala őket a szerető bámulat »*Gönczi* fiúknak»” (i. m.). Ironikus névhasználat a nőknek pusztá vezetéknéven való említése is; jellemző, hogy Maszkerádi mellett a NF másik, rokonszeves hősnője, Nyirjes Evelin sohasem „Nyirjes”. De ironikus hatást keltenek a romantikus nevek is bizonyos szituációkban, például amikor Levrey Konstantin az ablakon keresztül gyönyörködik a tótágast álló Emília égnek meredő lábáiban (Tótágas). Krúdy névadása, névhasználata tehát stílusának egyfajta keresztmetszete; a gyanítható Jókai- és Mikszáth-hatásokkal együtt éppoly egyéni, egyszeri és összetéveszthetetlen, mint maga az életmű.

J. Soltész Katalin

A nyelvről való gondolkodás egyik fejezete: vélekedések a nyelvjárások jövőjéről

1. Olyan alapvető nyelvtudományi munkák, mint Paul Prinzipien der Sprachgeschichte és Saussure Cours de linguistique général című műve, külön fejezetet szentel a nyelvjárások és a köznyelv bonyolult kérdéskörének, viszonyuk alakulásának, módosulásának (l. Prinzipien⁶ 411kk. és Bev. 242–3). A nyelvjárások és a standard egymáshoz való viszonyából, e viszony változásából kiindulva mondtak és mondanak véleményt a nyelvjárások jövőjéről nyilatkozók is. A nyelvjárások jövőjének fürkészése a nyelvi változások fontos területére való kitekintést jelent. Az egyes nyelvek területi alapon elkülönülő változatainak a jövőjére vonatkozó régebbi megjegyzések egyszersmind a nyelvi futurológia viszonylag korai manifesztumai is, amelyek körében tallózni tudománytörténeti szempontból bizonyosan hasznos vállalkozás.

2. A nyelvjárások és a standard viszonyát tekintve (vö. ehhez Telegdi: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1977. 177) a természetes nyelvek eddigi történetében két szakasz különíthető el. Az első az, amelyben a nyelv élete kizárólag nyelvjárási keretekben zajlik. A második pedig az, amikor a nyelvjárások mellett megjelenik a föléjük boltozódó egységes nyelvtípus, azaz a köznyelv. A magyar esetében a nyelvtörténet eme újabb szakasza jóval rövidebb a korábbiánál (más a helyzet bizonyos újlatin nyelvek történetében). A második szakaszra — időben előre haladva — fokozatos aránytoltódás jellemző a nyelvjárások és a köznyelv között, éspedig mind nyelvrendszeri, főként azonban pragmatikai szinten. Egyfelől ugyanis a köznyelv egyre több területet hódít el a nyelvjárásoktól, másfelől egyre inkább nő a standardnak a nyelvjárásokra gyakorolt hatása, s ennek következtében a nyelvjárások közelednek a köznyelvhez. Mint látni fogjuk, több kutató számol azzal a lehetőséggel, hogy a nyelvtörténet bizonyos szakaszán, majdan valamikor egy harmadik szakasz, tudniillik a köznyelvi egynyelvűség, tehát a nyelvjárások nélküli korszaka következik el.

3. Az alább következő idézetgyűjtemény különösebb nehézségek nélkül szaporítható volna. Néhány általánosabb következtetés levonására azonban e reprezentatívnak tekinthető összeállítás is elegendőnek látszik.

1818: „Miolta az Oskolák fönn állanak Eörséghe ez az Ösi Nyelvszokás igen hanyatlík” (Nemesnépi Zakál György, Eörséghe nek Leírása. 1818. Kiadja az Őrségi Baráti Kör. Szerk. Vörös Ottó. Szombathely, 1985. 80); 1832: „a’ Göcsei . . . szözejtés . . . mióta a’ nemzeti kissebb iskolák megszaporodtak, és az olvasás a’ köznép között is inkább elterjedt, tellyes elenyészéséhez közölget” (Plánder Ferenc: Tudományos Gyűjtemény 1832/3: 63); 1837: „A’ Karancs-vidékiek és rokonaik nyelvét is megkezdé elolvasztani a’ közszelem” (Szabó István: Tudományos Gyűjtemény 1837/1: 62); 1844: „a’ tapasztalás’ bizonyosága szerint az irodalom és általa különösen az egyházi szószerk’ ’s a’ népnevelés’ útján mindinkább a’ néphez is lehető köznyelv’ terjedésével . . . mint másutt,

nálunk is e' régi típusok mind inkább eltörlődnek" (idézi Csúry: A népnyelvi bűvárlat módszere. Bp., 1936. 5); 1856: „az irodalmi nyelv nálunk a' népnyelvet hamarabb enyész-teti el, mint bárhol" (MNyszet 1: 232); 1905: „a műveltség gyors haladása rohamosan pusztítja a népelet minden természetes nyilvánulását. Az írni, olvasni tudás, különösen az újságolvasás bámulatosan gyors terjedése, a katonáskodás, a városi szolgálat és a forgalmi eszközök gyarapodásával a különböző vidékek érintkezésének megkönnyebbü-lése, mindez hatással van a nyelvjárások átalakulására. Ez a kiegyenlítő hatás épp leg-ősibb, legeredetibb sajátságaitól fosztja meg a nyelvjárást, mely ha egygyé nem válik is az irodalom nyelvével, jellemző sajátságaiból mindenesetre sokat veszít. Ez teszi s ü r - g ő s s é a nyelvjárások tanulmányozásának ügyét" (Balassa József: A nép nyelvének tanulmányozása. MNyTK. 4. sz. Bp., 1905. 3); 1955: „Csak most, a szocialista társadalom építésének útján . . . vált és válik majd a továbbiakban lehetségessé az, hogy a nyelv-járást beszélők a köznyelvnek passzív megismerésével, azután szükség esetén aktivizál-ható tudásával, majd egyre gyakrabban aktív használatával, s végül a nyelvjárásnak a passzív nyelvkincsbe való visszaszorulásával, olyan fejlődési fokra jussanak el, amelyen a nemzeti irodalmi nyelv és beszélt változata, a köznyelv a nemzeti nyelvnek fő formájá-ból e g y e d ü l i formájává lesz. Ez természetesen hosszú folyamat" (Deme: in: Nyel-vünk a reformkorban. Szerk. Pais Dezső. Bp., 1955. 82); 1962: „Általánosan tapasztaltuk a gyűjtés során: a mai művelődési forradalom igen gyors hatású nyelvünk fejlődésére és nyelvjárásaink pusztulására . . . Nyilvánvaló, hogy ez a nyelvjárások nyelvi állományát nem hagyja érintetlenül, hanem — mint a nyelv tanulmányozóinak, sajnálatunkra, de mint a nyelvművelés és az általános műveltség terjesztőinek, annál nagyobb örömünkre — bomlasztja, és egyre közelebb juttatja a nyelvjárási különbségek teljes kihalásához" (Deme—Imre: Magyar Tudomány 1962: 550—1); 1963: „a köznyelv terjedése és a nyelv-járások elfakulása alig néhány év alatt igen nagy méreteket öltött. Ma már a legtöbb falusi ember kétnyelvű . . . A jövő alig kétséges: a nyelvjárások mindinkább helyet adnak a táji köznyelvnek: ennek alapja az egységes irodalmi és köznyelv, benne egyes nyelv-járási sajátságok már hiányoznak, vagy igen halványulnak. További jóslásokba bocsát-kozni kockázatos volna" (Bárczi: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 379—80); 1964: „Igen, itt állunk ma. A bilingvitas az országban teljes, s már nem is arbitrer, hanem reflexszerűen működő jelenség. Az utóbbi tizenkét-tizenöt év vívmánya ez . . . A csak nyelvjárást beszélők típusa gyakorlatilag máris megszűnt; a kétnyelvűség szerepjátszás-ból beidegződéssé vált; s a továbbfejlődés körülményei mindenben az egynyelvűsödés felé tolják a falut" (Deme: NytudÉrt. 40. sz. 71—2).

Hasonló vélekedések idézhetők más országokból is. Példaként csupán egyet köz-lök, egy angol filológus 1875-ben elhangzott kijelentését: „Wo heute die so gewaltig erleichterten Verkehrsverbindungen in ungeahnter Weise die Menschen durcheinander-würfeln und mengen, da ist es aus mit localer Mundart, mit (. . .) Sagen und Bräuchen; ihnen hat die Eisenbahnpeife ihr Grablied geklungen. In wenigen Jahren werden sie dahingeschwunden sein . . ." (idézi: K. J. Mattheier: Rheinische Vierteljahrs-blätter. Jahrgang 37. 1973: 348; magyarul: Ahol ma a hatalmas mértékben könnyebbé vált közlekedési kapcsolatok korábban nem sejtett módon összevissza keverik az embere-ket, ott vége a helyi nyelvjárásnak, a mondáknak és szokásoknak; a vasúti síp elzengte azok halotti énekét. N é h á n y é v e n b e l ü l el fognak tűnni . . .).

4. A korai, illetőleg bizonyos korábbi vélekedések némely kitételére rációfolt az idő.

Pländer idézett véleményét 82 évvel később, 1914-ben Gönczi e szavakkal kom-mentálta: „Hát az ő idejében bizony még nagyon keveset kophatott meg a göcseji nyelv-járás, mert az általa közölt szójárás szerint beszélnek még máig is az öregek" (idézi Végh: Nyr. 1954: 427). Benkő Loránd 1957-ben írta: „a nyelvjárásoknak mint nyelv-

változatoknak elpusztulásáról igen korai volna még beszélni. A magyar embereknek például még mintegy a fele ma is a nyelvjárásoknak többé-kevésbé tiszta változatát használja a nyelvi érintkezés eszközeként (Nyjtört. 9). Imre Samu 1971-ben úgy nyilatkozott, hogy a Kárpát-medence magyar anyanyelvű lakosságának 60–70%-a nyelvjárásban beszél (Tudományos Magazin 1971/3: 2). Sebestyén Árpád szerint „Az a helyenként felbukkanó nézet, hogy a nyelvjárási színek elhalványulása rohamos tempójú, és záros határidőn belül teljesen kiegyenlíti a nyelvhasználatot, megszünteti a tájnyelvi színeket, aligha fogadható el” (Nyr. 1981: 323). Király Lajos szerint: „Sokan úgy vélik, hogy már vidéken sincs talaja a nyelvjárásiaságnak, s ebből következően az iskolai anyanyelvi nevelésben sem kell vele számolni. A valóságos helyzet természetesen nem ilyen egyszerű” (in: Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában. Bp., OPI, 1986. Szerk. Bachát L., Fülöp L. és Szathmári I. 287). Végh József azt írta 1987-ben: „Noha a XIX. század eleje óta mindenki kongatja a vészharangot, aki a nyelvjárási sajátosságok megőrkítésével foglalkozik, bennem egyre erősebben fogalmazódik meg az a meggyőződés, hogy az archaikus és a köznyelvi vagy köznyelvihez közel álló alakok küzdelme még nagyon sokáig fog tartani, legalábbis az általam vizsgált területeken” (ti. az Őrségben: MNy. 1987: 552). A nyelv és a nyelvek című kiadványban (szerk. Kenesei I. Bp., 1984.) ez áll: „A nyelvjárás fennmaradása a közösség zártóságától függ: ha túlnyomó többségben egymást jól ismerő emberek érintkeznek (a helyzetek személyesek), a nyelvjárás valószínűen sokáig megmarad; ha gyakoriakká válnak az ismeretlenek közt zajló tranzakciós események, a nyelvjárás hamarabb tűnik el” (162).

Az idézeteket támogató külföldi vélekedések közlésétől itt is eltekintek, s itt is csupán egy, a német nyelvjárásokra vonatkozó idézetet közlök: „Ein Abschluss dieser Entwicklung ist in weiten Teilen des deutschen Sprachraumes noch nicht in Sicht” (K. J. Mattheier in: Mehrsprachigkeit in der Stadtregion. Ed. K. H. Bausch. Sprache der Gegenwart. Band 56. Düsseldorf, 1982. 87; magyarul: Ennek a fejlődésnek a vége a német nyelvterület nagy részén még nem látható). Megjegyzem továbbá, hogy az NSZK-ban 1965–1967-ben végzett fölmérés szerint a német anyanyelvű lakosság 57%-a s a 16 és 29 év közöttieknek 52%-a tudott nyelvjárásban beszélni saját közlése szerint (Mattheier i. m. 349). Nálunk eféle fölmérés nem készült (magyar szakos tanítványaimat meg szoktam kérdezni a nyelvészociológiai órákon, s az összkép eléggé egyértelmű: a hallgatók, túlnyomórészt a városiak, kevés kivételt nem tekintve perifériára szorultnak, a magyar anyanyelvűek csupán kis hányadától használnak vélik a nyelvjárásokat).

5. Néhány következtetés: 1. A prognózisok döntő többsége — a nem idézetteké is — tévesnek bizonyult. Nem következett be ugyanis a nyelvjárásoknak sem gyors pusztulása, sem pedig eltűnése. 2. A nyelvjárások eltűnését szűkségszerűnek vélték, s ezt az egynyelvűsödés (= köznyelvűsödés) folyamatával mint általános érvényűnek tekintett tendenciával, illetőleg elvvel magyarázták többnyire. 3. A nyelvjárások visszaszorulásának közvetlen és fő okát nyelven kívüli okokban, illetőleg — ezen okok következményeként — a köz- és irodalmi nyelv térhódításában látták és látjuk (vö. Benkő: A történeti nyelvstudomány alapjai. Bp., 1988. 226). 4. A nyelvjárások eltűnésének módját korábban a közvetlen (nyelvjárás → köznyelv), újabban a diglosszia közbeiktatódásával közvetetté (nyelvjárás → regionális köznyelv → köznyelv) váló nyelvváltozateserében látták, illetőleg látják legtöbbször. 5. „... a nyelvjárások bomlására, pusztulására vonatkozó — lényegében elméleti jellegű — megállapítások, illetőleg e folyamat gyakorlati bemutatása, adatolása hosszú ideig nincs összhangban egymással” (Imre Samu, in: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss J. és Szűts L. Bp., 1988. 52).

6. A mai helyzet ismeretében csak annyi mondható bizonyossággal: a nyelvjárások visszaszorulása mind nyelvrendszertani, mind pedig pragmatikai tekintetben tovább folytatódik. Nem tudjuk azonban — s jóslásokba bocsátkozni föltötte kockázatos volna —, hogy ez a folyamat mikor s milyen fokú elnyelvjárásiatlanodáshoz vezet, illetőleg hogy elvezet-e a nyelvjárások eltűnéséhez. Néhány évtizede még senki sem sejtette nálunk, hogy a nyelvjárások köznyelvhez közeledésével új nyelvváltozat-típus, a regionális köznyelviség jön létre. Ugyanúgy senki sem jelezte előre azt, hogy a hetvenes évek Nyugaton, a fejlett ipari társadalmakban több helyütt is a nyelvjárások reneszánszát, fölértékelődését hozzák. Azzal számolhatunk, hogy a nyelvjárások szerepét idővel talán a regionális köznyelviség néven összefoglalt nyelvi regionalitások, tehát a köznyelvhez jóval közelebb álló, ám attól — területi alapon — mégiscsak eltérő nyelvi jelenség-halmazok veszik át. Óvatosságra azonban nem annyira az eddigi prognózisok zömének tévedései sokkal inkább az élő nyelvek ama eléggé általános sajátossága késztet, hogy a nyelvhasználat — természetéből következőleg — beszélőitől, így azok foglalkozásától és — egyebek mellett — területi elhelyezkedésétől függően is tagolódik, s ez nemigen lesz másként a jövőben sem.

A nyelvjárások jövőjét két tényező határozza meg elsősorban: az össztársadalmi mobilitás foka és a nyelvjárásokhoz való (társadalmi méretű) viszonyulás.

A mai magyar társadalom ugyan jóval mobilisabb, mint korábban, akár két-három évtizeddel ezelőtt volt, ám a fejlett ipari országoktól jócskán el van maradva. A közelmúlthoz képest tehát romlottak ugyan emiatt a nyelvjárások használatának az esélyei, ám a társadalmi mobilitás mai foka önmagában nem jelent végveszélyt a nyelvjárásoknak. A nyelvjárásokhoz való társadalmi méretű viszonyulás nálunk — közzismerten — általában negatív (l. a legújabb fölmérést: Terestyéni Tamás; Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. XIX. évf., 4. sz. Bp., 1987.; l. még: Imre Samu: ÁltNyelvTan. 8: 90; Deme: NytudÉrt. 40. sz. 70; Király Lajos: Nyr. 1984: 164; Szabó József in: DialSzimp. 123; stb.), s ez a nyelvjárások visszaszorulását, használati körének szűkülését nagyban elősegíti. A társadalmi mobilitás egyik lehetséges következménye azonban a regionális nyelvi különbségekkel szembeni tolerancia megnövekedése, s ha ez bekövetkeznék, akkor a nyelvjárások továbbélésének esélyei a társadalmi mobilitás növekedése ellenére is erősödhetnének. A nyelvjárások visszaszorulását nemcsak gyorsíthatja, de továbbélésüket segítheti is az újabban egyre általánosabbá váló kettősnyelvűség (diglosszia vagy belső kétnyelvűség), minthogy a szituatív kódváltás következtében a nyelvjárások és a standard nyugodtabb, kiegyensúlyozott egymás mellett élésének esélyei megnövekedtek. Hogy mit hoz a jövő, nem tudjuk pontosan. Azt azonban igen, hogy a korunkat jellemző, fölgyorsult regionális nyelvi változások módszeres figyelemmel kísérése, sokoldalú tudományos leírása sok tanulsággal jár, halaszthatatlan feladatunk.

Kiss Jenő

A társadalmi változások tükröződése a nyelvjárási szóhasználatban

1. A felszabadulás utáni nyelvi változások társadalmi-politikai indítékait tanulmányok és önálló munkák sora vizsgálta (vö. Erdődi: Nyr. 77., 79., 79. évf.: Az orosz nyelv hatása a magyarra; Fábián: NyFK. 73—9; Fónagy—Soltész: A mozgalmi nyelvről. Bp., 1954; Lőrincze: Nyelv és Élet. Bp., 1953.; Mai magyar nyelvünk. Bp., 1976. 21—32. Szerk. Grétsy László; Anyanyelv, műveltség, közélet. Bp., 1976. 141—52. Szerk. Sebestyén Árpád stb.). Kevesebb viszont az olyan, a nyelvjárásokbeli változásokkal foglalkozó

tanulmány, feldolgozás, mint például a Kovács Ferencé (vö. ÁNyT. 8: 133–48) vagy az Imre Samué (Nyr. 86: 321–5; ÁNyT. 8: 85–104), pedig a különböző nyelvváltozatokban lecsapódó hatások, változások nem kevésbé tanulságosak.

A nyelvjárások felszabadulás utáni állapota sajátosan alakult: tükröződött bennük a köznyelvet is érintett valamennyi hatás, belső sajátosságaikat azonban napjainkig megőrizték. 1944–45-ben a nyelvjárások társadalmi hatóköre sokkal nagyobb volt, mint ma, hiszen a falvak népe és a munka miatt városba került munkás egyformán valamelyik helyi nyelvjárást beszélt. Természetes, hogy a társadalmi változások hatásai ezt a nyelvváltozatot sem hagyták érintetlenül. A következőkben a felszabadulás utáni (1944–55) politikai és társadalmi események nyelvi hatásának összefüggéseit vizsgálom, más szavakkal azt, hogy a jelzett időszakban a társadalmi folyamatok milyen hatással voltak egy helyi nyelvjárásra.

Megvizsgálom azt is, hogy az 1945 után bekövetkezett politikai, társadalmi, kulturális változásoknak milyen szöanyagát vette át – akárcsak rövid időre is – a püspökladányi nyelvjárás szókincese.

A felszabadulással átalakult a társadalom alapja, és ez sokféleképpen hatott a társadalom tagjaira. Az emberek nagyobb része az első időben tájékozatlan volt; saját megélhetési, ruházkodási, építési gondjaival volt elfoglalva. Az élet alapvető feltételeinek megszervezése hamar megindult, a háborútól hagyott külső látvány és a személyes belső megrázkódtatások miatt mégis hónapokig dermedtség ült az embereken. A kora tavaszi földosztás szabadította fel az embereket, ez volt az első nagy társadalmi esemény, amely lélekben is felrázta a tömegeket. Ennek meghatározóbb hatása volt, mint a félelmet felerősíteni igyekvő ellenséges propagandának.

A háború mindenkit megviselt, az itthon maradottaknak pedig a nincstelenség és a tél hatását is ki kellett védeniük. Korábbi társadalmi helyzetétől függetlenül mindenkinek dolgoznia kellett. Meg kellett szokni, hogy a politikai fordulat nyomán a társadalmi fogalmak sajátos, a korábbiakkal ellentétes tartalmat nyertek (vö. *szógyálni*: 'dolgozni vkinél > kizsákmányoltnak lenni' stb.). A változást erősítette, hogy nem sokkal később a *vkinél szolgálás* helyett sokféle, társadalmilag megbecsült munkára nyílt lehetőség. A társadalom hamar túlhaladta azt a lehetőséget, amit az *eláll cselédnek, szógyálonak, pészrának* stb. szerkezet jelölt. És ezzel egyidőben jöttek a változás sajátos problémái is. Az emberek különbözőképpen éltek át ezeket a napokat.

2. Püspökladány 1944. október 12-én szabadult fel. Az azt megelőző hónapokban a gyakori riadó, bombázás és a vesztes háború szaporodó hírei miatt nehéz napokat élt át a lakosság. A korabeli hírközlés, tájékoztatás nyomán rövid időre a nyelvjárási beszédben is megkötöttek ennek a szorongásos időszaknak általánosan használt szavai (*bombázás, bunker, futóárók, gettó, légi riadó, légnyomás, műroston, óvóhéjj, rijasztás, elsötétítés, sztalinorgona*, az igék közül az *élménekült, odamaratt* stb.). Amilyen hirtelen aktívak lettek ezekben a hónapokban a köznyelv ezen szavai a nyelvjárásban is, a helyzet változásával ugyanolyan gyorsan vissza is húzódtak a nyelvjárási szókincesz passzív rétegébe.

Az emberek a szovjet csapatok megérkezésekor az udvarokban, kertekben ázott Z alakú futóárkokban, ideiglenes óvóhelyeken várták az események alakulását. A szovjet katonák bevonulásáig éjjel-nappal gyakoriak voltak a bombázások. Az emberek különböző alkalmatosságokat használtak alkalmi búvóhelyül: például az ólakat, mert azok vályogfala a szilánkoktól megóvta a menekülőket, és ha összedőlt is, nem szakadt nagy súly az emberekre. A kisgyerekes családok különösen nehéz helyzetben voltak. Szomorú látvány volt, amikor felnőttek és gyerekek piszkosan, gyűrötten előmerészkedtek az óvóhelyről. A nincstelenség mellett szorongás és várakozásos rította az embereket. Hosszabb ideig tartotta még magát a nyelvjárási beszédben is a szorongással teli várakoz-

zásban minduntalan visszatérő „*Mit tud rúlla?, Mi va véjle?*” kérdések mellett a *hazagyött, az odamaratt, fogságba esett, fogságba vóyt*. A családok belső életének nagy drámáit őrizték ezek a szavak és szerkezetek.

Október 12-ét követően a lakosság visszaköltözött a házakba, kimerészkedtek az utcára is. A korábban csendes utcák egyszeriben mozgalmasak lettek a szovjet csapatok harci járműveitől, szekereitől, az utcákon kóborló beteg, sovány lovaktól. A *Kislegelőn* például egész csapat fáradt, elgyengült, kistermetű ázsiai ló verődött össze, amelyeket valószínűleg a szovjet katonák engedtek szabadon, mert nem bírták már tovább az utat, a terhelést. A szovjet csapatok egy része továbbhaladt, másik részük azonban megállt és megszállt: a szekerekkel, teherautókkal beálltak az udvarokba. A polgári lakosság így került már az első napokban közvetlen kapcsolatba a katonákkal, tisztekkel. Ennek a kapcsolatnak nyelvi nyomai hosszabb ideig fennmaradtak a helyi nyelvjárási beszédben.

Az idegen ember, az ismeretlen szavak, a mozgó orosz hangsúly különböző asszociációkat váltott ki az emberekből. Ladány lényegében tiszta magyar település, idegen szóként legfeljebb a jiddist hallhatták volna, a helyi zsidóság azonban nagyon együtt élt a lakossággal. Ritkán történt meg, hogy a ladányi zsidó emberek ismerős helybeliek jelenlétében a jiddist beszélték volna. Az ismeretlen szláv hanglejtés, a mássalhangzóktól keményebb szavak hallatán mondták az emberek, hogy „*ezék mindig kiabálnak*”.

A lakosság hangulatára nézve megnyugtató volt a szovjet tisztek, kiskatonák segítőkészsége, tisztessége, ezért az emberi kapcsolatok normálisan alakultak. Rosszindulatú, félig igaz mendemondák csak hónapok múlva kaptak lábra, de ezek tárgyai nem a aktonák voltak, hanem a rendszer. Hatásuk azért volt, mert az emberek nem udtak róla semmit, az ellenséges erők arra használták fel a helyzetet, hogy az ismeretlen rendszer elemeivel ijesztgették az embereket (vö. *vörösparadicsom* 'szovjet hatalom', *kölhöz* 'közös gazdaság', *csájkarencér* 'közkonyha' stb.). Ezekben a hónapokban nyelvjárásubunkban is aktív elemekké lettek a következő kifejezések, szerkezetek: *bekovártíjöz, élszállásol, kihajtották robotra* (vö. még: *robotra hvták* — Ladányi Híradó. 1979/4: 8). Ezekkel egy időben mind több pontosan-pontatlanul ejtett szó is bekerült a beszélt orosz nyelvből a nyelvjárási szóhasználatba.

A szovjet katonák hosszabb otlitéle szokatlan nyelvi helyzetet teremtett. Környékünkön, ahol az idegen szó különös volt, az orosz beszéd termékennyé tette a népi fantáziát. A több hetes együttlét után, a kézzel-lábbal folytatott „beszélgetések” nyomán a nyelvjárási beszédbe is mind gyakrabban keveredtek az orosz nyelvből egyszerűre magyarított szavak. Az idegen nyelv hallatán született asszociációkból különféle népetimológias alakok születtek. A helyzet hozta alkalmi szóanyag volt ez a nyelvjárásban, amely néhány év után nyomtalanul kiveszett a helybeliek mindennapi beszédéből.

1945 után sok orosz szó került a köznyelvbe is (vö. Fábíán: NyFK. 49. 74–5). Nyelvjárásunk szókincsébe ugyanígy, azzal a különbséggel, hogy nálunk nagyon hamar, mindjárt 1944–45 telén. Az öt-hat hónapig tartó közvetlen érintkezés nyomán a beszélt orosz nyelv következő szavai kerültek be a nyelvjárási beszédbe (a szavakat a nyelvjárásban használt alakban, nyelvjárási jelentésükkel együtt soroljuk fel):

bárizsnya 'nő, lány', *batyinka* 'lábbeli', *bozse moj* 'istenem', *bürzsúj* 'gazdag ember', *csája* 'tea', *csász~csaszi* 'az óra, az óra mint időegység' (*Kòlko csász?*), *davaj* 'gyerünk', *davajék* 'a szovjetek', *drásztutyi* 'Jó napot!', *durák* 'bolond; részeg', *igyi szudá* 'gyere ide', *jappajumáj* 'káromkodás, vö. „Едб твою мать!”), *karasó* 'jó; jól van', *kaput* 'befejező-dött, vége van' (*Kaput vòjna*), *kàrtocska* 'uborka', *klapec~klači* 'a gyerek' (*Klači jesz?*), *kleba* 'kenyér', *kopek* 'aprópénz', *kozák* 'katona, lovas katona', *kuri* 'tyúk', *konyi* 'ló', *konyihúj* 'lóf...'), *kusa* 'ennivaló, élelem', *kusálni* 'enni' (*Davaj kusáj!*), *lityinánd* 'hadnagy', *luk* 'hagyma', *mahorka* 'cigaretta, dohány', *mamka* 'idős asszony, megszólítás-ként használták', *masina* 'gép, autó', *nacsálnik* 'vezető, parancsnok', *nye ponyemáj* 'nem

értem', *oficír* 'tiszt', *padutyi* 'tetű' (*Jeszte padutyi?*), *pàrtizán* 'partizán, katona', *pasli* 'elmentek, itt: gyerünk', *picski* 'gyufa', *policáj~policár* 'a helyi szovjet parancsnokság katonái', *robot* 'közmunka', *ruszki* 'szovjet ember', *szöldát* 'katona', *sztojj* 'állj', *vojna* 'háború', *zabráł* 'elvisz valamit, lop' (*Zabráltad?*), *zakuri* 'cigaretta, dohány'.

Ezek a szavak a beszélt orosz nyelvből néhány hetes együttélés után kerültek be a nyelvjárásba. Előzmények nélkül, korábbi idegen nyelvi hatás nélkül, természetesen pontatlanul, gyakran a magyar nyelv kiejtési sajátosságaihoz igazítva színezték a helyi beszédet. (Oldották az ismeretlen emberekkel szembeni idegenkedést.) Használatukat illetően nyelvjárásunk esetében is igaz volt, hogy „a hallott beszéd során épp azt a nyelvtani alakot vettük át, amelyik a személyes érintkezésben leggyakrabban fordul elő” (vö. Erdődi: Nyr. 78: 76), az átvett alakok többsége azonban a helyi kiejtés törvényei szerint forgott a nyelvjárási beszédben. A ladányi nyelvjárásban ezek az ideiglenesen kölcsön vett szavak az eredeti hangsúlyuktól eltérően (*kopek*, *kozák*, *kusáj*, *pasli*, *ruszki*), az oroszbeli torlódó mássalhangzók hiányával (*drásztutyi*, *picski*), magyarbeli hangtöbblettel, a genitívusz-partitívusz átvételével (*csája*, *kleba*), hanghelyettesítéssel (*karasó*) és magyar toldalékokkal (*davajék*, *kusálni*, *ruszkik*, *zabráló*) egyaránt előfordultak. (Érdekes volt, hogy erősen zárt *ë-ző* nyelvjárásunkban a zárt *ë*-vel ejtett orosz szavakat is nyílt *e*-vel ejtették, vö. *jesz*, *kleba*, *nyet*, *ponyemáj* stb.) Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy adott helyzetekben a nyelvjárást beszélők nyelvi reakciói is sokszínűek lehetnek. Az élethelyzetektől irányított nyelvi kényszer alkalmazkodóvá tette az egyént és a nyelvtípust egyaránt.

A ladányi ember a felszabadulásig az orosz nyelvet nem ismerte. A ladányiak — egy-két olyan szótól eltekintve, mint a *bőlsevik*, *bürzsuj*, *kozák*, amelyeket a 19-es vörös katonák elbeszélései nyomán már hallottak — sem a népet, sem a nyelvet nem ismerték. A szovjet hadifogságból 1945 után hazajött emberek — akaratlanul is — erősítették az orosz szavak használatát. Lényegében erre a kettős hatásra — a közvetlen kapcsolatra és a hadifoglyok elbeszéléseire — megy vissza, hogy a szovjet katonák rövid itt-tartózkodása ellenére is ez a szóanyag néhány évig eleven maradt a nyelvjárási használatban. A hallott orosz szavak egy része familiáris használatú alak (vö. *kartocska*, *kuri*, *padutyi* stb.).

Az akkori sajátos helyzet, a katonákkal való közvetlen érintkezés magyarázza, hogy a leggyakrabban hallott nyelvtani alakok a felszólító mód egyes szám második személyű alakjai voltak (vö. *davaj*, *kusáj*, *sztojj* stb.). Terjedésükben valószínűleg szerepe volt annak is, hogy a felszólítás sajátos hangsúlya, általában nagyobb hangereje a többi igealaknál az idegen fülnek is érzékelhetőbben jelezte a közlő szándékát. A felszólító mód többes számú alakjainak nem volt ilyen hatása.

Amiatt is, hogy az emberek nem ismerték az orosz szavakat, de az elhallás miatt is, az orosz szavak furcsa alakváltozatai születtek meg nyelvjárásunkban. A *Zdrásztvujtye* köszönésformát például nehezen felismerhetővé torzította az elérés, persze a *drásztutyi*-t is megértették a katonák. (Ezt a formát maguk is cifrázták, hiszen egymás között gyakran a *Zdrász!* rövid alakot használták. (Ezt mondták általában a magyar gyerekek is.) A *nye ponyemáj* (vö. or. ne поемая) viszont többféle eredőre, illetve ezek közös hatására mehet vissza (az igeragozás ismeretének hiányára, elhallásra, a felszólító módú alakok hatására stb.). Ezek a magyar alakváltozatok már az érintkezés korai szakaszában felbukkantak.

Az ismeretlen nyelv szokatlan hangzású szavai különféle asszociációkat indítottak el, amelyek megtermékenyítették az emberek fantáziáját. Ez a hatás magyarázhatja, hogy az orosz szavakhoz hasonló hangzású magyar szavakat társított a népi fantázia. A játékos népetimológia az emberi kapcsolatokban bekövetkezett oldódás jele volt (vö. *bárizsnya* — *hariszsnya*; *davaj*, *davaj* — *nem úgy van, mint tavaly*; *igyi szudá* — *ide szudá*;

karasó — *sok a só*; vagy a durva káromkodás magyarrá szelídített változata, a *jappajumáj* stb. Ebben az időben az orosz szavak felfrissítették a tréfák, viccek szóanyagát is.

A nyelvjárásban időlegesen aktivizálódott orosz szavak a magyar toldalékolás révén sajátos jelentést kaptak. A *kusáj* például felszólító jelentéssel került át a népnyelvbe, idővel azonban a nyelvjárásban főnévi jelentést is kapott (vö. *Na, van kusáj?* 'Na, van ennivaló?'; Vagy: a *zakuri* nyj. 'cigaretta, dohány' a *zakurity* ige nyelvjárási elvonása stb.). Arról is szóltam már, hogy az orosz szavakat magyar toldalékokkal látta el a nyelvjárás, ami arra mutat, hogy az idegen szavak sokféleképpen forogtak a nyelvjárási beszédben. Még hozzá rövid idő után.

A szovjet katonák jelenléte tehát nyelvilag is érdekes helyzetet teremtett, amelynek hatása évekig megmaradt a nyelvjárásban. A rövid ideig tartó személyes érintkezés emberi és nyelvi kapcsolatokat hozott létre, és a hangzásbeli, kiejtésbeli, hangsúlybeli különbségek ellenére elindított a nyelvjárásban is egy folyamatot. Ez a terjedelmében nem jelentéktelen szóanyag végül is nem jutott el az asszimilációig, nem kötött meg tartósan a nyelvjárásban. Az érintkezés nyomán mégis figyelemre méltó nyelvi hatást eredményezett. Hasonló példák az oroszban is vannak (vö. Papp Ferenc: Könyv az orosz nyelvről. 381–2).

3. A fentiek a felszabadulás legelső hónapjainak nyelvi eseményei voltak. Az elvonult háború, az emberi megrázkódtatások, a súlyos károk miatt ugyanezekben a hónapokban másféle szóanyagot is aktivizált időlegesen az élet. A tél beálltával még betakarítatlan volt a határ, és mind jobban nyomta az embereket a ninestelenség, az élelemhiány. Messze volt még április 4-e, bizonytalanság, félelem bénította a családokat. A szovjet parancsnokság, a baloldali pártok szervezték az életet, ennek hatását azonban az első hónapokban még alig-alig érezték az emberek (vö. Dr. Matolcsi Lajos: Városépítés. 1986/1. 6–7). A gyorsan szerveződött helyi bizottságok nagy erőfeszítéseket tettek a közellátás minimális feltételeinek megteremtésére, a *mégülhetis* mégis minden családban több hónapig napi gond maradt. Mindennapos használatúvá lett a *gõrhe*, a *málé*, a *melasz*, a *pulicka*, a *tengërikása*; az emberek keresték a mindennapi élethez szükséges *dohányt*, *lúbbelit*, *petróút*, *zsirozót*, általános lett a családokban a *fõjdozás*. Ezek nem voltak ismeretlen szavak a nyelvjárásban, de ezekben a hónapokban a sokféle emberi megpróbáltatás megsokszorozta használatukat. Tél végéig a helyzet nem változott lényegesen, újjáéledt a *cserevilág* és a *feketevilág* (*feketepíjac*, *feketizis*, *feketevágás*), a kényszerű helyzet és a felelõtlenség is közrejátszott abban, hogy megnõtt az ilyen szavak gyakorisági mutatója, mint a *bontázbûl*, *szíthõrták* stb. Emellett az élet újraindításához akkor kötelező *beszõügáltatás*, *közmunka*, *sõrbaállítás* gondoljai is nyomták a családokat. Ez mindenkit érintett, a kapcsolódó szóanyag használata is általános volt a jeltett időben.

Az emberek nem érzékelték azonnal a társadalmi fordulat hatását, a Szovjetunióból hazatért hadifoglyok a szovjet felvakban is hasonló nyomorúságot láttak, de a jobboldali pártok frazeológiája így sem volt igazán hatásos (*bevonulás*, *jóvátétel*, *muszka vírësszájú* — a baloldaliak jelzőjeként stb.). A baloldali pártok frazeológiájából is csak a *rejakcijó* (-s) került be ideiglenesen a nyelvjárási szókincsbe. Bár ma már nincs hangulati tartalma, a *bevonulás* 'felszabadulás' máig megõrzõdött a nyelvjárási beszédben, jeleként annak, hogy ma már a nyelvjárást egy sajátos neveltségű, kulturális és társadalmi helyzetű korosztály beszéli. (Hasonló keletkezésű nyelvi szerkezetekre nézve vö. még: Barta Lajos: Az új naptár. In: Megnõtt élet. Bp., 1965. 8).

Tavasza a változás érezhetõvé vált. A felszabadult falvakat mindenekelõtt a földosztás társadalmi élménye ragadta magával. A Tiszántúlon, ahol a felszabadulás fél évvel

korábban megtörtént, mint az ország nyugati részén, a tavasz beálltával normalizálódni kezdett az élet. (A püspökladányi földosztásról lásd: Dorogi Márton: Válasz. 1948/1: 56; Kecskés Gyula: Püspökladány újkori története helyneveiben. Pladány, 1974. 255). A földosztás első örömét hamarosan beárnyékolta a munkaerőhiány, a munkaeszközök és állatok hiánya. A földosztás így is nagy társadalmi esemény volt, új és régi szavak, szerkezetek kapcsolódtak hozzá (vö.: *szabaccság, demokrácia, házhéj, alapjuttatás, főüdigénylő bizocscság; igaerő, hód, kodrát, köblös, lánc, tehénszekér, vetőmag* stb., vagy az igék közül a *mégszógúgál, összefog*). Erre a szóanyagra nézve vö. még: Szabó Pál: Isten malmai. Atheneum, é. n. 262–9.

A földosztás megtermékenyítette a nyelvjárásban korábban is aktív *gazda* szavunkat. A *gazda* jelzőként és értelmezőként egyaránt gyakori volt a nyelvjárási beszédben (vö. Papp Sándor *gazda; gazda Baranyi*). (Néhány év múlva a *gazda* helyére került kulák ugyanolyan kijelölő jelzői funkciójú ragadványnévvé vált: *kulák M.*) A mezőgazdasági továbbképzés egyik akkortájt elterjedt formája, az aranykalászos gazdatanfolyam ugyancsak erősítette a szó pozícióját. A földosztásnak köszönhette születését az *újgazda* összetétel. Rövid életű volt.

Az 1946–48 közötti pártharcoknak nem volt számottevő hatása, időlegesen sem érintették a ladányi nyelvjárás szókincsét. Ennek az volt elsődleges oka, hogy a nyelvjárást beszélő emberek által támogatott pártoknak (Független Kisgazda Párt, Nemzeti Parasztpárt) nem volt sem hatásos programja, sem jelentős helyi vezetője. A rendszerváltozás nyomán — a gazdasági problémák, a pártharcok stb. miatt — nem született mai értelemben vett közélet. Jóllehet 1946-tól a kerítéseken, falakon gyakran lehetett látni a pártok jelszavait vagy a szembenálló pártok programjának „szatíráit” (vö. Kétszáz pengős káposzta — ezt hozta a kisgazda), a lakosság többségének azonban ez nem jelentett tájékoztatást. Érthető, hogy a többség szempontjából nem volt hatásos.

Az 1946 utáni évek társadalmi változásainak, a Szovjetunióval szorosabbá váló kapcsolatoknak, a termelési viszonyok változásának nyelvi jegyei megszorodtak a köznyelvben és a nyelvjárásban is. A megváltozott élethez kapcsolódó szóanyag mennyiségi nyekedése minden nyelvi rétegben tetten érhető volt, a nyelvjárásokban természetesen visszafogottabban. A társadalom későbbi mobilizációja még nem indult meg: Püspökladány népességének nagyobb hányada változatlanul a kisparaszti parcellákon kereste meg a kenyerét. Az újraindult termeléssel, a normalizálódó társadalmi élettel új szó- és kifejezésanyag került a nyelvbe, a nyelvjárási használatba is. 1946-tól a nyelvjárási beszédből is adatolható a *ndorma*, amely a nyelvjárást beszélő, de nem a mezőgazdaságban dolgozóktól kezdett terjedni, és 1948–52 között, a normarendezések idején érte el aktivitásának csúcsát. 1947-től pedig a nyelvjárást beszélő kisparasztokat a beadás különböző formája érintette (vö.: *lisztbeadás, tejbeadás, zsírbeadás*). Társadalmi hatásában riasztóbb volt a *beadás* szinonimája, a *begyűjtés*, amely a hatóság oldaláról került be a mindennapi beszédbe. A *begyűjtés* majd egy évtizedig szorongatta a vidéken termelő népességet.

1947-től az új rendszer addig ismeretlen szervezeteinek létrehozása foglalkoztatta a helyi embereket: a termelőszövetkezetek (első időben tszcs-k) szervezése. A kisparasztokat riasztotta az erőszakos szervezés és az első tszcs-k, Ladányban például az Ifjú Gárda küzdelmes első lépései. A nyelvjárási szókincs átvette a közös gazdaságok különböző fejlettségű üzeinek nevét (vö.: *téjescs, kölhoz* [pejoratív tartalommal], majd *téjesz* és *csoport*). Az idősebbek beszédében a *csoport* tartja legjobban magát, a szervezés első szakaszának jelölésére pedig ugyanők ma is a *tagosítást* emlegetik. A kollektivizálás és az államosítás emléke a nyelvjárás korabeli szókincsében az *agitál, agitátor, szabotál, az agromónus* (az *agronómus* nyelvjárási alakváltozata), a *dekád, a gépállomás, traktor-*

állomás, a kombány¹, pəriium (a prémium nyelvjárási alakváltozata), munka egység, munkaverseny, szeminárium, sztahanovista, tervtűjjesítés (ez utóbbi négy szó elsősorban a nyelvjárást beszélő ipari dolgozók szóhasználatában), vetísförgő, zárszámadás. Ezek többsége új rétege az orosz nyelvből átvett szavaknak: számában is jelentősebb, a nyelvjárási szókincs szempontjából is sajátos csoport.

Ezt a sort olyan ismert, hirtelen aktivizálódott szavak egészítették ki, amelyeket a változás nyomán bekövetkezett társadalmi mobilitás, a nők munkábaállásának első lehetőségei élénkítettek meg a nyelvjárási szókincsben is (vö.: *kalóuz* 'kalauz', *rendőr*, *traktoros*). A ladányi nyelvjárásban az *-ista* képzős alak (*traktorista*) nem jutott szerephez, ahogy a köznyelvben is „a népiesebb *kombájnos*, *traktoros* alakok” voltak terjedőben (vö. Erdődi: Nyr. 77: 299). Új taggal gyarapodott az *-embër* utótagú összetételek családja (*pártembër*).

A rendszerrel szembenálló erők is felfigyeltek a társadalom által használt új szóanyagra. Pejoratív tartalmú új szavakkal, szerkezetekkel próbálták lejáratni az új gazdaságot, a szovjet segítséget. Ezt a szóanyagot alkalmi használatban a nyelvjárásban is hallani lehetett. *Virágzó mezőgazdaság*-ról beszéltek az eszközök híján meg nem művelt gabonatablák láttán; *györstalpaltó* emlegettek az új vezetők, káderek kapcsán; *Micsurin-nemesítés*-re hivatkoztak az új gabona- és zöldségfélék, a Szovjetunióból szaporításra kapott jó tejtermelő, kosztromai tehének problémáit hallván stb. (Hasonló korabeli manipulációról adott hírt Lőrincze a *gaz* szóhoz kapcsolódó vitáról írva, vö. Nyelv és élet. Bp., 1953. 117.) A ladányi és környékbeli nyelvjárásokban a *gaz* szónak 'a gyom' mellett ugyancsak ismert és általánosan használt volt 'a gabona szára' jelentése is, ezért nálunk „a vállig érő *gaz*”-t és a „töménytelen *kalász*”-t nem lehetett szembeállítani egymással. A nyelvjárást beszélők tudták, hogy a *dült gaz*-zal, a *száraz gaz*-zal egyformán sok baj volt aratáskor. Veres Péter szóhasználat a közeli Balmazújváros nyelvjárásából ugyan csak ezen jelentés ismeretét erősíti meg: „Néha majd belegebbedtünk a kezdetén, olyan nehéz volt a nyers *gaz*” (vö. Próbatétel. In: Megnőtt élet. Bp., 1965. 242). Szolnokban tehát a „vállig érő *gaz*” miatt, Ladányban a növény-nemesítés új módszerein, a szovjet uemesítők eredményein élelődött egy ideig az ellenzék.

A rendszerváltozás a társadalom korábbi rétegeiben, intézményeiben, kapcsolataiban is érzékelhető módosulásokat hozott. Néhány év elteltével a nyelvjárásban is a peremiszkincsbe került a *szóügál vkinél*, *cselédnek áll*, *küdül* stb. igével vagy szerkezettel jelölt tartalom, a *munkacsapatvezető*, majd *brigádvezető* kiszorította a *pallér*-t, de néhány éve maradt a felszabadulás után a *bandagazdá*-nak, az *elsőembër*-nek is (csupán az idény-munkára szerveződő munkacsapatok, cséplőcsapatok fennmaradásáig). A *kössigháza* viszont nemcsak ez időben maradt meg, hanem jóval túlélte a nyelvjárásban 1950-et, a tanácsok megalakulását. A társadalmi változás által ösztönzött *tanácsháza* > *tanács* fejlődés csak az 50-es években jelenik meg a nyelvjárásban a köznyelvvél azonos kiemtéssel.

A nyelvjárási szókincsben lezajlott változásoknak érdekes hangtani kísérő jelenségei voltak. Az oroszból ideiglenesen átvett szavakat, valamint a köznyelvből aktivizált szavakat a helyi nyelvjárás kiejtési normája szerint, tehát *í-zve*, *ë-zve* (az orosz szavak kivételével diftongusos formában, hosszú magánhangzókkal stb. használták a nyelvjárást beszélők, míg az új szavak csoportját a köznyelvi kiejtés szerint. A *békekőzccsön* elő-

¹ Illyés Gyula 1934-es szovjetunióbeli beszámolójában több olyan szót említ, amelyek a felszabadulást követő években a fejlődő magyar–szovjet politikai, társadalmi, gazdasági kapcsolatok révén széles körben ismertek lettek: *elevátor*, *élmunkás* („rohamosztagos” munkás, azaz udárnyik), *norma*, *kulák*, *kolhoz*, *káderképzés*, *propaganda*. A ladányi nyelvjárásban csak a *norma*, *kulák*, *kolhoz* és a *propaganda* lett aktív nyelvi elemmé.

tagját például következetesen *é*-zve ejtették, pedig a *béke* szónak *é*-zõ előzménye csak a templomi énekléskor, az egyházi énekekben volt (vö. „*Békét adj szívünknek, békét családnak, békét nemzetünknek, békét a világnak!*”). A ladányi dialektusban a *béke* szócsaládja egyébként egyoldalúan *i*-zõ (vö. *Ne bikiitlenkéggy, bikeidõbe, Nyúgoggyk bikibe, bikiitgette* stb.). Egyébként hosszabb használat után az új szavakban a nyelvjárási magánhangzók valamennyi variánsa előfordult.

A szavak nyelvjárási mozgásáról: felbukkanásáról és eltűnéséről szóltunk ebben a fejezetben. A rendszerváltozás, a társadalom irányításának módosulása, az olyan közvetlen nyelvi érintkezésből eredt hatás, mint amilyen az embereknek a szovjet katonákkal való találkozásából csapódott le, a nyelvjárási szókincsben is követhető volt. A társadalom változását tükrözõ, a köznyelvi szókincs nagyságát jelentõsen növelõ szóanyagnak azonban csak kis hányada vált aktívvá a nyelvjárásokban (vö. Mai magyar nyelvünk. Bp., 1976. 21–32. Szerk. Grétsy László). Bizonyosságául annak, hogy a nyelvjárás szociálisan, kulturálisan és életmódban is jól körülhatárolható társadalmi réteg nyelvtípusa volt akkor is.

4. A felszabadulást követõ néhány év a vallási élet területén is lényegi változást hozott. Az egyház — vagyona és befolyása révén — a rendszerváltozásig maga is a hatalom részese volt, és az is akart maradni. A politikai hatalom megragadásának kemény csatáiban nemcsak a baloldal támadott, a jobboldal sem tétlenkedett. A vallási élet visszaszorítása nehéz politikai idõszakban és ellentmondásos folyamatban zajlott le. Napjaink konszolidált idõszaka lehetővé teszi a hatások és ellenhatások józan megítélését.

1945 után a nagy egyházak közül a református lojálisan szemlélte a politikai-társadalmi eseményeket, a katolikus egyház azonban — amely legfelsõbb vezetése révén szembeszegült az új renddel — más szemmel nézte a fejleményeket. Az egyházak visszaszorításának két jelentõs eseménye az egyházi birtokok felosztása, majd az egyházi iskolák államosítása volt. A földosztás idején még jelentõs volt az egyházak hatása, a földosztást azonban — az egyházi birtokok szétosztását is — örömmel fogadta a falvak népe. Dorogi Márton korabeli híradásából tudjuk, hogy Ladányban mindkét nagy egyház birtokait szétosztották (vö. Válasz. 1; 56–9).

A politikai, társadalmi események sodrása, a megváltozott társadalmi légkör nemcsak újat épített, hanem erõtéljesen rombolta is a régít. Természetesen a nyelvjárási szókincsbe is új elemeket sodort úgy, hogy közben a szavak ennél jóval nagyobb hányadát vissza is szorította. Elsõsorban azt a szóanyagot, amely az 1945 elõtti idõszak osztályszerkezetének, intézményrendszerének, hagyományos életmódjának és vallási életének szókincséhez tartozott. A következõkben a változásoknak a vallási élet szókincsére gyakorolt hatását vizsgálom meg. A hozzá kapcsolódó kérdésekkel — nyelvilag is figyelemre méltó hatásaival — a nyelvjárási szókincs változásának, visszaszorulásának tényeit kívánom érzékeltetni.

A felszabadulásig a község lakosságának nagyobb hányada vallásos családban élt. Három nagyobb vallás fogta át a ladányi lakosságot: a létszámában legnagyobb református, a lakosság kb. egyharmadát összefogó katolikus egyház, valamint az elõbbi kettõnél jóval kisebb létszámú, de mégis jelentõs felekezetnek számító izraelita egyház. Hogy a helyi lakosság nagyobb része vallásos volt, az a vallásos nevelésbõl és a vallás hatásából egyaránt következett. Nem volt ez mély vallásosság: a vallásos nevelés elfogadását és a vallási szertartások és ünnepek megtartását jelentette, olyan „egyszerû hittétel” elfogadását, hogy „*Írtem is megszületett a Kisjézus*”. A lakosság nagyobb részét tevõ reformátusok egyszerűbb, magyar nyelvû liturgiáját, a hitélettel kapcsolatos enyhébb kötött-

ségeiket (ők nem bőjtöltek, nem jártak halottláttni stb.) e megítélés kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Felekezeti szembenállás a felszabadulás idején nem nehezítette az együttélést a közösségekben (a század elején más volt a helyzet). Ritkán, akkor is személyes indulat hozta elő a már pejoratív árnyalatú *pápista* jelzőt, ugyanígy a gyerekek alkalmankénti csúfolódása a *lúformátus*-t vagy a *katlanmókus*-t (vö. Csák Gyula: A szikföld sóhaja. Bp., 1977. 57). A zsidókkal kapcsolatos szólásoknak, szóláshasonlatoknak sem volt antiszemita töltete (vö. *Zsidó van a kártyába* 'fordítva van egy lap a kártyában', *Messzi van, mint tollas zsidó a Messijásho*, *Pakőj zsidó, múlik a vásár!* 'nem várunk tovább, indulunk' stb.), ezek a két nagy vallás és az izraeliták imádkozási, ünneplési, tehát liturgikus szokásainak különbsége nyomán születtek (vö. még: *Zsidó vagy té!* 'akkor mondták, ha valaki evés közben nem vette le a sapkáját vagy kalapját', *zsidó-karácsonba* 'január elején, a tél leghidegebb szakaszában').

A fentiek magyarázzák, hogy a vallási élet szókinccse Ladányban része volt a nyelvjárási szókinccsnek. A nyelvjárási kiejtést nem befolyásolta, hogy a liturgia nyelve a köznyelvi ejtémódot követte. Diglosszia-jelenségek persze megfigyelhetők voltak az egyházi személyekkel való beszélgetések során éppúgy, mint a hivatalos helyen folyt mondanivalókban. A templomi, búcsúi, temetési énekléskor, de még az ún. *virrasztáskor* is szembetűnő volt — virrasztáskor az éneklést, imádkozást egy-két szép hangú idős asszony vezette —, hogy a mindennapos használatú szavakból is eltűnt az *é*-zés, *i*-zés (vö. „*Dicsértessék!*”, „*Máriát dicsérni hívek jöjjetek . . .*”, „*Szép Szűz Mária, könyörögj értünk*” stb., lásd még: NytudDolg. I. 77–8). A nyelvjárást beszélő ladányiaknál a köznyelvi *é*-zést csak bizonyos élethelyzetekben, például az egyházi szertartásokon figyelhetők meg, az egymás közötti beszélgetésekben ezek a szavak csak *i*-zve hangzottak. A vallási élet szókinccse ahhoz a szóanyaghoz tartozott, amely alapján a nyelvjárást beszélők diglosszia-jelenségei leginkább szembetűntek a külső megfigyelőknek. Saját maguknak ez nem volt feltűnő. (Közelmúltbeli élőnyelvi beszédfelvételek készítésekor figyelttem fel arra, hogy házastársak — olyan helyzetekben, amelyek nekem fel sem tűntek — egymás szemére vetették, hogy „urasan” beszéltek. Pedig beszédüknek sok nyelvjárási színe volt. Valószínű tehát, hogy az „uras” beszédnek a hangtaniak mellett más sajátosságos jegyei is vannak, például szóhasználatiak, mondattaniak stb.)

A felszabadulást követő évek társadalmi eseményei, változásai a vallási élet szókinccsének visszaszorításával a nyelvjárási szókinccs sajátos rétegét kezdték ki. A nagy fordulat az iskolák államosításával következett be, amikor az iskolás korosztály napi templomba járása megszakadt. A jövő szempontjából ennek a fontos korosztálynak meglazult a napi kapcsolata az egyházzal, a hitélettel. Elindult az a folyamat, amelynek mai eredménye, hogy a nyelvjárás korábbi aktív szókinccséhez tartozó szavak már az idősebb nemzedék tagjainál is csak alkalmi használatban kerülnek elő. A mai tényleges vallásszabadság sem fordíthatja már meg ezt a folyamatot.

Kétvallású közösségünkben ez felekezetenkénti jegyekben is megrostálta a nyelvjárási beszéd szóanyagát. A vallási életnek volt mindkét felekezet által egyformán használt szóanyaga (vö. *pap*, *kántor*, *harangozó*; *Istvánkiráj*, *Mikulás*, *karácsony*, *húsvét*; *templom*, *kérszélő*, *kérszékoma*, *égyházad* stb.). A *karácsony*, a *húsvét* kivétel lett, mert ezek az ünnepek az új társadalomtól is elismert ünnepek maradtak. A temetési szertartásokhoz kapcsolódó, mindkét felekezettől használt *sírás*, *sírásni* hagyományát ma is őrzi még a helyi lakosság, bár a szokás és a szóhasználat visszaszorulásának folyamata jól kivehető.

Nagyobb hányad azon szavak köre, amelyeket a két egyház liturgiájában hasonló fogalmak jelölésére használtak Ezek a szavak a köznyelvben megvoltak, a felszabadulást követő társadalmi események és politikai harcok nyomán a köznyelvből is, a nyelvjárásuk szókészletéből is a szókinccs passzív rétegébe szorultak.

Több olyan szó volt a nyelvjárás szókészletében, amelyek a két egyház szóhasználatából kerültek be azonos fogalmak jelölésére. A hitélet általános visszaszorulásával ezek a felekezeti szinonimák egyformán passzív elemek lettek (vö. *istentiszteltet: mise* [„Kismise, nagymise, utójjára sémmissé” — ‘az ígéret szerint minden, a valóságban semmi’], *zsóutár: imakönyv, kárzat: kórus, káté: katekizmus, fėja: kérészt, vallásóra: hittanóra*, (egyházi) *zsóltár ~ zsóutár: ének, íge: szentírás, tiszteltetés (úr): tisztelendő (úr), konfirmálás: elsőáldozás, úrvacsora: áldozás, ígét hirdet: prédikál* stb.). Ezek a szavak azonos jelentésben egymás mellett éltek a nyelvjárásban, jelentésüket mindkét felekezeti tagjai egyformán ismerték, használatukat azonban a vallási hovatartozás határozta meg. Visszahúzódásuk annak a társadalmi hatásnak az eredménye, amelynek nyomán a nyelvjárási szókincs más elemei is elveszítették aktivitásukat. Vannak ebben a rétegben olyan szavak is, amelyek helyett az új társadalmi szokások napjainkra újat teremtettek (vö. *kérésztől > névadó, fėja: kérészt > sírkő, kérésztlevél > anyakönyvi kivonat, Mikulás > Téliapó*). Nincs valószínűsége annak, hogy a napjainkra megváltozott társadalmi környezet és hangulat a korábban elindult folyamatot visszafordíthatná. Az általános használat ugyanis a köznyelvi formákat erősíti, az egyházi szóanyag mára visszaszorult a legidősebb korosztály beszédébe. A fiatalok már ismeretfokon sem igen tudnak ezekről a szavakról.

Az évek elteltével természetesen olyan szavak is a nyelvjárási szókincs peremére szorultak, amelyek csak a katolikus hitélet, vallásos szokások nyomán voltak jelen a nyelvjárási szókincsben. A katolikus liturgia latinnyelvűsége miatt köztük több latin szó is volt. A következő szavak csak a nyelvjárást beszélő katolikusok nyelvhasználatában voltak aktív elemek: *apáca, bícsi, búzaszentelés, csendőitenek* vkinék ‘a lélekharanggal jelzik, hogy meghalt vki, illetve hogy megkezdődött a gyászszertartás a háznál’, *bűt* ‘bőjt’, *bűti ítel, bűtől, Dícsírtessik!* ‘köszöntés lámpagyújtáskor’, *halottasház* ‘ravatalozó’, *harangház* ‘a torony alsó része, ahol harangoztak’, *húshagyó* (kedd, szerda), *kedvesnővér* ‘apáca’, *körménét, kihírdették őket* ‘a vasárnapi nagymisén ismertette a pap a jegyesek adatait, szándékát’, *őlvásó* ‘vallási eszköz az egyéni és közös imádkozáshoz, vö. még: rózsafűzér, nagybűt, nagypinték, szent [vö. *Mindē szentnek maga felé hājlik a keze*], papsapka ‘túróstáska’, pēsejēz, rózsafűzér, szentkíp, szentlilek [vö. „ipp csak a szentlilek tártya” ‘nagyon rozoga vmi, gyengén áll vmi’, „Csak hálni jár belé a szentlilek” ‘nagyon beteg, rossz bőrben van’], szentlétvīz (vö. „Annyit ír, mint a kőrősi szentlétvīz” ‘nem ér semmit’), temetőúrok ‘mély árok a temető végében, ahova a meg nem kereszttelt újszülötteket temették’, temetőcsősz, úrangyala ‘esti harangozás’, titkot cserél ‘szentképet cserél a következő heti imádsághoz’, zárda stb. Ez a szó- és kifejezésanyag szorosan kötődött a katolikus liturgiához, vallási szokásokhoz: csak a katolikusok ünnepein volt *körménét*, a *sekrestye* is csak a katolikus templom része, *szentkíp, szentlétvīz* is csak a katolikus házaknál és a katolikus templomban van. A nyelvjárási szókincs ezen sajátos rétegéhez latin szavak is tartoztak (vö. *kongregációj* ‘fiatal katolikus lányokat tömörítő egyesület’, *litánija ~ létánija* ‘délutáni templomi ájtatosság’, *minisztrás* ‘a misén vagy temetkezési szertartáson segédkező személy, gyerek, ministráns’, *ammen ~ ámmen* (vö. „az ámmenre gyött” ‘vminek a végére ért oda’), ezt a szót a Miatyánk végén a reformátusok is mondták, *ámen* alakban, *cirkomdedérom* (vö. *cirkomdedérom* — *túl a vasúton*, ‘utalás arra, hogy a katolikus temető a vasúton túl van’), *krédó* („benne maradt, mint Pilátus a krédóba” ‘akaratlanul jutott vmilyen helyzetbe’) stb. A *kongreganista* mint fogalom mindjárt a felszabadulást követő években eltűnt, ez időtől *litániára* is jórészt az idős asszonyok jártak, a *ministráns* pedig általában gyerek volt, fiú (felnőtt férfiak csak nagy ünnepeken segédkeztek), 1948-tól azonban a tömeges és kötelező templomba járás megszűnt, és megcsappant a misén segédkező fiúk száma is. A szavak kihullásának folyamata itt is a szokványos volt: megszűnt a fogalom társadalmi szerepe, és elveszett vagy réteg-

nyelvi használatba húzódtott vissza a név is. A kiveszés ténye mindkét nem nyelvhasználatában megfigyelhető volt, bár a napi vallási szokásokat az idősebb nők tovább őrizték a férfiaknál.

Az aktív vallásosság beszűkülése a nyelvjárási szókincs egy sajátos rétegének eltűnését hozta magával. A pusztulás folyamata visszafordíthatatlannak látszik, hiszen a peremszókincsbe került szóanyag további léte is éppúgy az idős korosztályhoz kötődik, mint maga a hagyományos nyelvjárás. Ma Püspökladányban a vallási különbségeknek semmilyen társadalmi szerepük nincs, bár a század elején még nem ez volt a helyzet. (Valószínű, hogy erősségi különbség volt a két felekezethez tartozók é-zésében, ahogyan a szomszédos Karcagon is — ez utóbira nézve vö. Végh: NyatliPrób. VII.) A felekezeteket megkülönböztető jelzők a község belterületi neveiben még élnek, egyelőre (vö. *katolikus* temető, templom, iskola; *református* temető, templom, iskola). Megkülönböztető jelzőként is lényegében már csak a *református templom*, *katolikus templom* szerkezetekben van funkciója. A szétszórt, volt felekezeti tagiskolákat ugyanis az államosítást követően a valamikor hosszabb ideig ott lakó tanító nevével megkülönböztetve használják (vö. *Csenki-iskola*, *Papp Kálmán-iskola* stb.). A központi iskoláknál más a gyakorlat. A temetőkben is más ma már a helyzet: a köztemető kialakításával a felekezeti temetők elvesztették korábbi sajátos szerepüket, másrészt az is új helyzetet teremtett, hogy a volt református temető lett a köztemető. Valószínű, hogy 25–30 év múlva kihal az a generáció, amelyik ma még halottai révén kötődik a katolikus temetőhöz.

Az egyházi élet más nyelvi jelei is megkoptak. A ladányi nyelvjárásban az *inekél* és *danol* szinonima volt ugyan, de mindkettőt sajátos helyzetben használták: templomban, egyházi szertartásokon csak *inekéltek*, a lakodalomban, kocsmában pedig csak *danoltak*. Ugyancsak egyházi vonatkozása volt a *kántál* igének is (vö. 'ünnep előtt köszöntőt énekel', majd ebből: 'sokat és csúnyán énekel vki'). A *kántál*, *inekél* hagyománya egyaránt elveszett, és a szavak is kihulltak a nyelvjárási beszédből.

A vallási élet visszahúzóódásának nyelvi hatását kell látnunk a nyelvjárás névadási szokásainak módosulásában. Ladányban a felszabadulást követő első 4-5 évben „a vallás és a nevek közötti kölcsönhatás” (vö. Kiss Lajos: NévtudVizsg. 17) így is tetten érhető volt. Ezek a korábbi hagyományok és szokások is jelentősen megváltoztak napjainkra. (A vizsgált időszakban — 1944 és 1956 között — e tekintetben a politikai, társadalmi változás hatása még nem érződött, a változásokat elindító folyamatok azonban egyértelművé váltak.)

A kérdés tanulmányozásakor — részletes vizsgálatba itt most nem megyek bele — több fontos változás hatására figyelniünk kell (a családok belső változására, ennek nyomán a belső kötődések fellazulására, majd később a névdívat hatására stb.). Községünkben a vallás visszaszorulásával meggyengült például a katolikus névadás erős hagyománya. A református családok névadási hagyománya lassabban, de ugyancsak módosult. Míg a keresztelés általános szokása idején a ladányiak figyeltek a családi és egyházi hagyományokra, a mai névadási gyakorlatnak alig van kapcsolata a korábbi konvenciókkal.

A névadási szokások maguk is bizonyítják, hogy a nyelvjárást beszélők rétege társadalmilag is sajátos réteg, amely életmódjában, szokásaiban — például névadási szokásaiban — nem szakadt el attól a hagyománytól, amelybe beleszületett. 1944-ben az akkori apák nemzedéke tartotta még ezeket a szokásokat. Fiaik nemzedéke azonban elindított egy változást — más társadalmi környezetben már —, unokáik generációja pedig névadási gyakorlatában teljesen elszakadt a korábbi hagyományoktól. Ladányban a felszabadulásig kétféle hagyomány erősen tartotta magát. Részben az, hogy ragaszkodtak a vallási élet hatását mutató ún. szakrális nevekhez, másrészt kötelezően figyeltek a szülők, a nagyszülők keresztnévére. Ez utóbbit a mai nagyszülők — többnyire sok-

gyerekes — családfájának adatai jól érzékeltetik. Anyai ági nagyszüleim — sokgyerekes katolikus család volt — a következő neveket adták fiú-, illetve lánygyermeküknek: *Imre, János, József, Károly, Mihály; Julianna, Margit, Mária, Rozália*. Az első fiú az apa nevét kapta (*Imre*), a lányok viszont nem örökölték az anya keresztnévét (*Sára*). A másik figyelemre méltó tény, hogy a kilenc gyerek közül hat a katolikus egyház szentjeinek nevét viselte (*Margit, Mária, Imre, János, József, Mihály*). A századfordulón vagy századunkban született apáink nemzedéke hűen vigyázta ezt a szokást. Az ugyancsak sokgyerekes szomszéd család gyerekei a következő neveket viselték: *Mária, Erzsébet, Mátyás, Márton, István, Tamás*, közülük az egyik lány az anya nevét örökölte, a legidősebb fiú pedig az apáét (*Mátyás*). Egy másik fiút pedig a nagypapa nevére kereszteltek (*István*).

A ma 45–50 évesek még őrzik apáik névadási szokásait, de ők már alig-alig örökítették tovább a szokásokat. A nyelvjárási hagyományokat őrző idős emberek nem érdekeltek a névadásban, unokáik névadási elképzeléseit pedig nem tudják befolyásolni. Úgy látom, hogy a fentiek — tüzetes névtani vizsgálat nélkül is — érzékeltetik, hogy a vallási élet visszaszorításának sokféle hatása volt a nyelvjárási szokásaira és a helyi szokásokra. Igaza van Hajdú Mihálynak, aki úgy vélekedett, hogy a nyelvjárási változások részleteit névtani vizsgálatok adataival is bővíteni kell.

A családban bekövetkezett változások, a korábbi kötődések fellazulása, a vallási hagyományok visszaszorulása új folyamatokat indított el a névadásban. Ez oda vezetett, hogy a nyelvjárási korábban igen aktív nevek gyakorisága jelentősen csökkent, a külön élő fiatalok családjában pedig új, divatos nevek sorakoznak egymás után. A 60-as évektől ez a tendencia országosan felerősödött, annyira, hogy évről évre nőtt azoknak a száma is, akik megváltak korábban hagyományos nevüktől (vö. Szűts László: *NyitódÉrt.* 70. 192). A mai névdivattal nem foglalkozunk, mert a nevet most adó korosztály már alig kötődik a nyelvjáráshoz, a település régi szokásaihoz. A felszabadulást követő első 5–10 év volt az az időszak, amelyben változatlanok maradtak még — a vezető réteghez tartozókon kívül — a korábbi köszönési és megszólítási formák is.

5. A négy évtized társadalmi fordulatait a köznyelvi szókincsben gazdag szóanyag dokumentálja (vö. Mai magyar nyelvünk. Bp., 1976. Szerk. Grétsy László), de a különböző szókincstani feldolgozásokból az is kiderül, hogy az új szavak többsége a nyelvjárási hiányzik. Ez a nyelvtípust használók társadalmi adottságaiból következik. Az összkép nyelvjárásonként eltérő.

Grétsy a kötetben szereplő tanulmányában öt tárgykörbe sorolta felszabadulás utáni új szavainkat. A világnézet, ideológia, politikai élet témakörében számbavette például a béke- előtagú új összetételeket, amelyek közül a nyelvjárást beszélők aktív szókincsének elemévé — időlegesen, mint a köznyelvben is — a *békeközlőcsön* lett. Pedig a társadalmat megmozgató felhívások, a sztálini jelszó („A béke fennmarad és tartós lesz, ha a népek kezükbe veszik a béke megőrzésének ügyét”) mindenkire egyformán eljutott. Társadalmi hatása sem került el a vidéket, de a társadalom nyelvjárást beszélő rétege — sajátos helyzetéből fakadóan — általában szemlélődve követte csak a politikai élet akkori váltásait. A politika réteghasználatú szavai — különösen a felszabadulást követő első fél évtizedben — főképp passzív elemekként éltek a nyelvjárási körben.

Az Államunk, társadalmunk szerkezeti, szervezeti felépítése, intézményei című fejezetben Grétsy ugyancsak jelentős számú új szót vett számba. Ezek vizsgált időszakbeli előfordulása, használata ugyancsak tanulságos. Utaltam már arra, hogy agronómus szavunk (*agronómus* alakváltozatban) a ladányi nyelvjárási körben is aktív elem lett. A nyelvjárást beszélők máig ezt használják, az iskolázottabb réteg és a mezőgazdasági értelmiség pedig a *mezőgazdát*-t. A *begyűjtés* és a vele kapcsolatos *hútralék, téjjesítés* kényszerűségből

a nyelvjárásban is gyakran használt szó maradt az 50-es évek közepéig. (A *begyűjtés* egyébként Püspökladányban az államnak átadott termény mellett a begyűjtési hivatalt is jelölte, vö. „*Vőytam a begyűjtésnél.*”) Ebből a szóanyagból az *egíssigház*, *gépállomás* járta Ladányban is, míg a *maszek* szó helyett nyelvjárásunkban a vizsgált időszakaszban az *égyénit* (gazda, paraszt) használták általánosan. Újabban használják már a *maszek*-ot is, de nem paraszti foglalkozású egyénre vonatkoztatva. A termelőszövetkezetek szervezésekor a közös gazdaság jelölésére a *téjescsé*-t — pejoratív árnyalattal a *kölhoz*-t — használták, a *téjesz* és a *csoport* csak a mezőgazdaság 1961-es átszervezése óta általános a fogalom jelölésére. Úgy látszik, hogy ez utóbbi kettő valamelyike lesz tartós a nyelvjárásban. A *tanács* nyelvjárási jelentésének fejlődése túlnyúlik az általunk vizsgált időszakon. 1950, a tanácsok megalakulása után néhány évig megmaradt még a nyelvjárási beszédben a *kössigháza*. Ez azonban az államélet újjászerveződése nyomán hamarosan kihullt a nyelvjárási szóhasználatból is, helyére a *tanácsháza* lépett. Ebből az összetételből állapodott meg napjainkra a *tanács*. (Jelzem azonban, hogy a *tanács* ma a köznyelvben a tanácstestületet, a hivatal épületét és a hivatal apparátusát egyaránt jelöli, míg a nyelvjárásban csak az utóbbi kettőt.) A *tanácselnök* szavunk a nyelvjárásban is megkötött, úgy azonban, hogy a dialektusban nem volt nyoma a *vő elnök*-korszaknak.

Tanulságos, hogy a Grétsytól a következő témakörben bemutatott új szavak között alig-alig van olyan, amelyik a nyelvjárási beszéd névumaként szerephez jutott. Az természetes, hogy a Korunk tudományos eredményei, vívmányai című fejezet szóanyaga — az egész negyven évet figyelembe véve is — lényegében teljesen hiányzik a nyelvjárási szókincsből. Az utolsó két témakör (Munkakörülmények, munkafolyamatok, munkaerőkölcs; Mindennapi életünk eseményei, jellemzői, használati és kényelmi eszközei) új szavainak hiánya azonban erősíti azt, hogy a nyelvtípus mögött álló korosztály életmódjában kevés változás történt, hogy a nyelvjárási mögött az újat nehezen asszimiláló társadalmi réteg húzódik meg (az itt számba vehető szavak kis csoportjáról már szoltunk: vö. *brigád*, *dekád*, *nörma*). Ezen kérdéskörben a nyelvjárás névumaként csupán a *lotó* ~ *lottó*, *lotózik* ~ *lottózik* szavakat tarthatjuk számon. Persze jóval a vizsgált időszak után lettek aktívak a nyelvjárásban.

A felszabadulás utáni új szavaink nem azonos mennyiségben kerültek be a társadalom különböző rétegének nyelvhasználatába. A nyelvjárási szókincs változásának tanulmányozása is hozzájárulhat a kérdés részleteinek tisztázásához. Időszakokhoz és nyelvtípusokhoz kötődő vizsgálatok kellenek ahhoz, hogy a nyelvi változások folyamatát pontosan láthassuk. Ezért választottam nyelvjárásunk életének egy rövid, társadalmi változás utáni vizsgálatát.

Nyelvjárásunk szókincse nagy változáson ment át a felszabadulás után. Az első időszak nyelvjárási lecsapódásaival a gazdagodás és pusztulás nyelvi tényeit kívántam felmérni. A vizsgált időszakban csak elindultak azok a folyamatok, amelyek hatásai négy évtized után napjaink nyelvjárási képéhez vezettek. A belső társadalmi mozgás — a nyelvjárást beszélők társadalmi, kulturális helyzete, korosztályi adottságai miatt — a hagyományos nyelvjárási szókincset érezhetően inkább pusztította, mint felfrissítette. A nyelvjárási szókincs egy hányadának visszaszorulása a 40-es évek végére már érzékelhető volt.

A négy évtized egymást követő szakaszainak másféle hatása csapódott le. A nyelvjárást beszélők nagyobb hányada — főleg a férfiak — részt vett az új rendszer építésében, de a változásoknak főképp munkájával volt aktív részese. A társadalom nagy váltásait, megmozdulásait az emberek különböző csoportjai nem egyformán érzékelték. A háztartásban maradt nők nyelvváltozata többet őrzött meg a nyelvjárásból, és az évek múltával mind jobban leszakadt a társadalom dinamikájával lépést tartó köznyelvtől. Azt látjuk, hogy napjainkra a nyelvjárási szókincs magába olvasztott ugyan néhány új

szót, az elveszett szóanyag azonban sokkal több ennél. A *táp*-ot ma mindenki eteti a *tsz*-ben és a háztájiban is, a nyelvjárást beszélők is általánosan használják. Körükben is az aktív szókincs része lett, de végül is veszteségek árán. A *táp* ugyanis — főleg a nagyüzemi sertésstenyésztésben — felváltotta mindazt a szülas- és zöldtakarmányt, amelyeket a nyelvjárás *térmény*, *takarmány* gyűjtőnevekkkel jelölt. Más adatok meg azt mutatják, hogy az új rendszer által a nyelvjárásból kiszorított szinonimák miatt egyes szavak indokolatlanul megterhelődtek (vö. *gazdálkodik* ~ *szóugál* ~ *cselédéskedik* ~ *napszámba jár* ~ *dougozik*). A nyelvjárás sem a kiveszett, sem a kiszorított szavakat nem tudta pótolni. Az általunk vizsgált időszakaszban csak elindult az a folyamat, amely oda-vezetett, hogy az utolsó negyedszázadban úgy vészett el a hagyományos paraszti élet szókincse, a falusi hagyományok szóanyaga, hogy közben a nyelvjárási szókincs alig-alig frissült fel.

Vizsgálataim végső soron azt célozzák, hogy a nyelvjárási szóhasználat egy rövid időszakbeli változását rögzíthessük. Ezért számba vettem a felszabadulást követő évtized nyelvjárási jövevényeit, egy idegen nyelv ideiglenes hatását; azt a szóanyagot, amely a társadalom belső változása közben átmenetileg bekerült a nyelvjárási beszédbe; valamint azt a szóanyagot, amely a vallási élet visszaszorulása következtében elvesztette aktivitását a nyelvjárásban. A hagyományos életmód nehezebben, lassabban változott, az életmód-változás miatt elveszett nyelvjárási szóanyag számbavétele — nagysága miatt is — még fontosabb a nyelvjárás visszahúzóódásának bemutatásához. Ennek lefolyása azonban történelmileg más szakaszba, a felszabadulás óta eltelt négy évtized második felébe esik.

Láttuk, hogy a felszabadulást követő társadalmi változások nyelvileg sem csak építettek, hanem vissza is szorítottak. Nyelvjárásunk életének 1944-et követő fél évtizede is ezt bizonyítja.

A vallási élet visszaszorulásához kapcsolódó kérdésekkel a nyelvjárási szókincs változásának, visszahúzóódásának első tényeit kívántam érzékeltetni. A szavak gyors kihullásával ugyanis jelentősen változott a dialektus szókészletének összetétele és terjedelme. Szegényebb lett az egyéni szóhasználat (vö. *ítéletidő*; *Mégrázlak, mint Krisztus a várgát* stb.), az új ideológia frazeológiája pedig hatástalan maradt, nem hozott új szóanyagot a dialektusba. S ami még az előző két jelenségtől megkülönbözteti (az orosz szavak ideiglenes hatása, a mindennapi élet egy időre bekerült szavainak hatása), hogy nem ideiglenes, ezen szóanyag pusztulása véglegesnek és tartósnak látszik. A nyelvjárási változásoknak ezért jellegzetes adaléka.

Zilahy Lajos

Kínai, a kínaival összefüggő japán eredetű nemzetközi és vándorszavainkról

Dolgozatom célja a lehetőség szerinti gyors, főleg etimológiai tájékoztatás; nem egyszerűen „népművelés”, de nem is sinológia; ez utóbbi ugyanis elsősorban a sinológusokra tartozik. A címszavakat tekintve mindenekelőtt a TESz.-ban nem szereplők közül választottam; pl. *banzáj*, *csau(kutya)*, *dzsúdó*, *dzsunka*, *ginszeng*, *makaó*, *nankin(g)*, *pakfong*, *rikxa*, *sintó*, *yen(~jen)*; stb., illetőleg olyan változatokat, amelyeknek köznévi formájához képest ő n á l l ó átvételtől, nem pedig egyszerű magyar nyelvi alakváltozatról lehet szó; pl. m. R. *bonzsius*, de vö. *bonc* ’buddhista pap, szerzetes’ (TESz.); m. R. *jápón*, de vö. *japán* (TESz.); m. R. *té*, de vö. *tea* (TESz.); stb. — A címszóvétételt művelődéstörténeti indítékok is motiválhatták; így pl. zenetörténeti vonatkozása is van a *gésa* (: *gésák*) címszónak (TESz.); tárgytörténetileg figyelmet érdemelhet a kelmenevek közül pl. a *kamuka*, *nankin(g)*, *santung*, *szatén*; stb.; stb. — Túlságosan messze vezetne azonban a népnevek közül pl. a *hun*, R. *hunu* ’ua.’ címszósítása, ti. az archaikus kínai *χjüŋ-no* (Czeglédy 75) maga is másodlagos a hunok saját elnevezéséhez, a hun **hjon(o)*-hoz (uo. 76) képest. — Egyébként címszavaim magyar szótörténetét illetően a „végső szó” kimondásában a leendő „totális” nyelvtörténeti szótár autentikus. Módszertanilag a magyar szó (általános) történetét igyekeztem európai szótörténetének a kereteiben elhelyezni. — Az illető (cím)szó vélhetően végső (kínai, japán) forrását lehetőség szerint nemcsak másodkézből, hanem olyan „originál” szótárból törekedtem dokumentálni, amelyben a kínai, japán írásjegy a domináns, mégpedig latin- vagy cirillbetűs átírásban is; az eredeti (kínai, japán) írásjegy az átírás megadott lapszáma alapján visszakereshető és ellenőrizhető; kínai (japán) írásjegyek latinbetűs (stb.) átírására természetesen nem vállalkozhattam; esetenként kizárólag csak a latinbetűs állt rendelkezésemre (l. alább). Az egyes szócikkek megformálásában hathatós segítséget nyújtott a sinológus, pl. Csongor Barnabás munkássága (a R. *té* ’tea’, *nanking*, *santung* stb. címszónál), illetőleg Kiss: Földrajzi nevek etimológiai szótára.⁴ (Bp. 1988. I – II.) a földrajzi név – köznévi esetében. — Egy-két címszóval kapcsolatban azonban bátorságot vettem, hogy egyik-másik etimológiai véleménnyel „szembeszálljak”; következőleg nem zárkoztam el egy-két vitatott etimológiájú címszó megtárgyalásától sem (*makaó*, *tájjun*; stb.). — A magyar címszavak értelmezésében felhasználtam az ÚjIdőkLex. 1–6. Bp. 1959–62.; az ÉKSz. Bp. 1972.; Bakos: IdSzKifSz. Bp. 1983. műveket. — A megfelelő német értelmezéseket tekintve elsősorban Fremdw. Leipzig; DudenFremdw.; Wahrig-féle művekre támaszkodhattam.

banzáj *banzáj* (1911: RévaiLex. 2: 579; l. még 1913: Horváth 21; 1937: PHLex. 107), *bánzáj* (1926: TolnaiLex. 2: 43);

[japán éljenző-hurrázó formula:] éljen!, hurrá!, Bansai!, Banzai!.

Forrásaként vö. japán *banzai* (Masuda 46; l. még Wohlfarth–Odagiri 70; Nelson

27); cirillbetűs átírásban *банзай* (JRSI. 1: 48): ’hurrá!’; szókapcsolat: *ban-zai*, tkp. ’tízezer év(ig éljen!)’; előzményként vö. kínai *вань-чү* ’ua.’ (Osanin 394 [4001]* *вань* ’tízezer’ a.); elemeivel vö. kínai *wan*⁴ ’tízezer, számtalan’ + *sui*⁴ ’év’ (AmHeritDict. 105; l. még Rüdenberg 589 [5779] + 482

[4770]; az utórész cirillbetűs változatára l. kínai *cyü 'év'* (Osanin 652 [6853]). — Korai (nemzetközi) adata az ang. *banzai* (1893: Oxf. Suppl. 1: 201 *Banzai* a.; 1904: uo.); vö. még: ném. *Bansai!* (DudenFremdw. 76); ol. *banzai* (Devoto—Oli 1: 280); or. *banzai* (JRSI. i. h.); le. *banzai* (WEP. 1: 596); stb.: 'banzaj'. — A magyarba a németből kerülhetett, esetleg irodalmi úton. DizEncIt. 2: 67; Klein 1: 146; Webster's Ninth 129.

R. **bonzius** *bonziuf* (1757: Bertalanffi 908);

'buddhista pap, szerzetes; buddhistischer Priester, Bonze'.

Forrásaként vö. japán *bonzi* (*bonzō*) (Hobson—Jobson 105; Oxf. *Bonze* a.) 'bonc: buddhista pap, szerzetes'; szókapcsolat: *bon-zi* < vö. kínai *fan²* [~ R. *bon²*]-*sêng¹* (AmHeritDict. 150): 'vallásos, jámbor személy, buddhista'; vö. még kínai *fā-sze* [japán kiejtésben *bo-zi*] 'a törvény tanítója, oktatója' (Hobson—Jobson i. h.). A szókapcsolat elemeit tekintve: kínai *fan* 'tisztá, makulátlan; csendes' + *sêng* 'buddhista pap, szerzetes, lelkész' (Rüdenberg 176 [1708] + 472 [4680]); *ghāṇ* + *cāṇ* (Osanin 729 [7726] + 148 [1530]). Egy vélemény szerint a kínai szókapcsolat előzménye az óind *brāhmaṇas* 'brahmin' + *sêng¹* 'barát, szerzetes' (AmHeritDict. i. h.).

— Közvetítőként elsősorban vö. újkori lat. *bonzius*, *ii* (plur.); vö. „Erubescunt enim, et increduliter confunduntur *Bonzi*, ubi male conhaerere ac pugnare inter sese ea, quae docent, palam ostenditur” (1552/1667 [Seti. Francisci Xaverii: Indiarum Apostoli Epistolarum Libri Quinque. V, XVII]: Hobson—Jobson 105); de l. port. *bonzo* (1545: Corominas 1: 487); l. még újkori lat. *bonzus* (Oxf. *Bonze* a.): 'bonc(ok)'. — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *bonzi* (*bonze*) (1570: Trésor 4: 688); ang. R. *bonzi* (1590: Oxf. i. h.); ném. R. *bonzy* [plur.] (1676: Schulz 1: 92); ol. *bonzi* (17. sz.: Battaglia 2: 306); or. *bonzi* [plur.] (1731: SILLJ. 1: 572); stb.: 'bonc(ok)'. — A *bonzo*-típus közvetítője a portugál (l. fent); vö. még ol. *bonzo* (1549: Cortelazzo—Zolli 1: 155); ang. R. *bonso* (1588: Oxf. i. h.); sp. *bonzo* (1618: Corominas i. h.): 'bonc'. — A m. R. *bonzius* elsősorban a latinból kerülhetett át; vö. (hazai) lat. *bonzius* '(kínai) pap, barát' (1818: Márton 1: 330). — A m. *bonc* 'buddhista pap, szerzetes' (1786: TESz. 1: 338 *bonc¹* a.) forrása a német lehetett, esetleg a lat. *bonzi* 'boncok' alapján is elvonódhatott.

Lokotsch 331.; Machado 1: 389 *Bonzo* a.; Vasmer 1: 106; FEW. 20: 93; TESz. i. h.; Le Grand Robert 2: 74; Cortelazzo—Zolli i. h.; l. még König 32.

csaukutya *Csau-csau* kutya (*chow-chow*) (1937: ÚjIdőkLex. 5—6: 1449);

'kínai eredetű kutyafajta; Art Hund: Chow-Chow, Tschau-tschau'.

Kiindulópontja lehet a kínai *dsou-gōu*, *ɟʂou-rōy* (Rüdenberg 158 [1574]; Osanin 539 [5802]): 'csau(kutya)'; szókapcsolat: *dsou-gōu*, *ɟʂou-rōy*; az előrész: kínai *dsou* 'agár' (Rüdenberg i. h.), tkp. 'jemand, der alles ausplaudert' + *-gou* (uo. 208 [2005]; Piasek 194 [94/5]), (kantoni) *karū* (Welbster's Ninth 237); stb.: 'kutya, eb; (csau-)kutya'. — Korai (nemzetközi) adata az ang. *chow-chow* (1886: Oxf. Suppl. 1: 515); fr. *chow-chow* (1898: Le Grand Robert 2: 594); stb.: 'csau-kutya'; vö. még: ném. *Tschau-tschau* (Brockhaus¹⁶ 2: 657 *Chow-chow* a.); le. *chow-chow* (WEP. 2: 496); stb.: 'ua.'. — A magyar szó közvetlen forrása nem határozható meg.

Webster 1: 399; AmHeritDict. 239 *chow-chow* a.; Trésor 5: 767.

dzsúdó *dzsú-do* (1909: Varázsröntő [Toldy 222], *judo*-birkózás (1939: ÚjIdőkLex. 13—14: 3560; l. még 1960: ÚjMagyLex. 1: 499 *cselgáncs* a.), *dzsúdó* (1960 i. h.), *dzsudó* (1967: Bakos 180): 'cselgáncs, a dzsiudzsiu egyik (modern), sportként üztött változata; Judo: sportliche Form des Jiu-Jitsu'.

Forrásaként vö. japán *jūdō* (Masuda 411; l. még Wohlfarth—Odagiri 546; Nelson 646 *Jū* 'weakness' [3166/F964] a.): 'eine Art Ringkunst: dzsiudzsiu, dzsúdó', *dzsūdō* 'ua.' (JRSI. 1: 197); szókapcsolat: *jū-dō*, *dzsūdō*. Előtagjával vö. a *dzsiudzsiu* (l. ott) előtagját: japán *jū*, tkp. **ju* (= kínai *jou²* 'hajlékony; ügyes, mozgékony', *ɲóy* 'ua.': Rüdenberg 321 [3112]; Osanin 491 [5226]) < ókínai *ńiəu* (AmHeritDict. 709 *ju-jit-su* a.) + japán *-dō* 'út' (Nelson 887 [4724/F 1886] = kínai *dao*, *dào* 'ua.': Rüdenberg 45 [415]; Osanin 611 [6480]; az utótagot l. *sintō* (= *sin-tō*) a. is. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *jūdo* (1889: Oxf. Suppl. 2: 442 *Judo* a.); fr. *judo* (1931: Dauzat—Dubois—Mitterand 405); ol. *jūdo* (1935: Cortelazzo—Zolli 3: 638 *judo* a.); port. *judo* (20. sz.: Machado 2: 1262 *Jiu-jitsu* a.); l. még sp. *judo* (LarousseSp. 2: 431); le. *judo* (SfJP. 11: 218); stb.: 'dzsúdó'. — A magyarba az angolból, esetleg a németből kerülhetett; a *cselgáncs* lassan kiszorítja.

Webster 1: 1223; FEW. 20: 97; AmHeritDict. i. h.; Ország: NytudÉrt. 93: 81; Webster's Ninth 653; Petit Robert 1053.

dzsunka *dsonke* (1865: Babos 112; l. még 1880: MagyLex. 6: 322), *dsonka* (1893: PallasLex. 5: 545), *dsunka* (1900:

uo. 17: 394; l. még 1927: NapkeletLex. 1: 292), *dzsunka*, *dzsonka* (1912: RévaiLex. 6: 90; l. még 1960: ÚjMagyLex. 2: 116 *dzsonka* a.); 'kelet-ázsiai vitorlás hajó; Dschonke, Dschunke'.

Végső forrása föltehetően a kínai *tschuan* 'hajó; csónak, sájká; stb.' (Rüdenberg 564 [5555]), *chuán* 'ua.' (Piasek 247 [137/5]); vö. még: *чүань* 'ua.' (Osanin 136 [1417]), ill. *chuen* 'ua.' (Machado 2: 1271 *Junco*² a.), továbbá dél-kínai *ch'ung* 'ua.' (FEW. 20: 94). A kínai szó a jávai-maláj *ajung* ~ *jung* ~ *jong* 'keleti csónak, hajó, bárka' (Machado i. h.), maláj *jong* 'egy fajta (tengeri) hajó' (AmHeritDict. 711 *junk*² a.), indonéz *djung* '(kínai) dzsunka' (Kamus 201; Echols—Shadily 101), *djong* 'ua.' (Kahlo—Bärwinkel 95) stb. révén terjedhetett. — Közvetítője elsősorban a port. **jung* ~ **junk* = *junco* 'dzsunka' (l. 1510/1892 [Álguos Documentos do Arquivo Nacional . . . 220]; Machado i. h.), R. *iungo* (1534: uo. [jegyzetben]); vö. még ol. *giunco* (1514: Cortelazzo—Zolli 2: 502 *giunca* a.); sp. *junco* (1521: Corominas: Breve 340); ang. R. *iuncos* (1588: Oxf. *Junk* a.); stb.: 'dzsunka'. — Az -a végű *dzsunka*-típussal közvetlenebbül összefüggésbe hozható változatként vö. fr. R. *junce* (1521: FEW. i. h.); ol. *giunca* (1525 e.: Cortelazzo—Zolli i. h.); ang. R. *iunkes* (1613: Oxf. i. h.); ném. R. *Juncke* (1703: Weigand⁵ 1: 385); or. R. *джонки* (1864: SURLJ. 3: 766); stb.: 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 753.; Franck-van Wijk—Haeringen 78; Kluge²⁰ 145; Webster's Ninth 655; l. még Friederici 240.

gésa gésa (1899/1955: TESz. 1: 1056); 'hivatásos énekes-, táncos-, társalkodó nő Japánban; Geisha'.

Forrásaként vö. japán *geisha* (Masuda 208; vö. még: Wohlfarth—Odagiri 280; Nelson 770 [3908/F1644]), *гэйша* (JRSI. 1: 122): 'énekesnő, táncosnő; hivatásos szórakoztató: gésa'; szókapcsolat: *gei-sza*, *гэй-ся*; előrészével vö. japán *gei* 'ügység, tehetség, készség, művészet' (Nelson i. h.) < ókínai *ngi* (mandarin *yi*⁴) (AmHeritDict. 547) + japán *-sha* '(cselekvő) személy' (Nelson 729 [3685/F1516]) < ókínai *che* [mandarin *chē*³]; AmHeritDict. i. h.) — Korai (nemzetközi) adata a port. R. *geycha* (1874 [P. G. Mesnier, O Japão 50]; Machado 1: 1143 *Gueixa* a.); svéd R. *guesha* (1882: Hellquist 1: 274); fr. R. *guécha* (1887: FEW. 20: 94); ang. *geisha* (1887: Webster's Ninth 509); or. *гэйша* (1890—1907: SURLJ. 3: 58); ol. *geisha* (1908: Cortelazzo—Zolli 2: 480); stb.: 'gésa'. A szó nemzetközi elterjedését segíthette S. Jones angol zeneszerző: The

Geisha (a story of a tea-house) [„A gésák”] c. 1896-ból való operettje. — A m. címszó közvetlen forrása nem határozható meg.

Klein 1: 645; Onions 392; Le Grand Robert 4: 858.

ginszenggyökér ginseng (1894: Pallas-Lex. 8: 25), *ginseng*-gyökér (1913: Révai-Lex. 8: 538), *ginszeng* (1973: Bakos 300); 'erőgyökér: Panax ginseng; Ginseng'.

Forrásaként vö. kínai *gen-chen* (Petit Robert 866), *gěncēn* (Cortelazzo—Zolli 2: 496 *ginseng* a.); továbbá: *jín-san* (Dalgado, Glossário 1: 433; Machado 1: 1102 *Ginsão* a.), *jěn schēn* (Rüdenberg 318 [3083]), *jěn shēn* (Oxf. *Ginseng* a.), *jen² shēn¹* (AmHeritDict. 557), továbbá *жэнь-шэнь* (Osanin 455 [4777]): 'Panax ginseng (quinquefolium), ginszenggyökér'; változatként vö. még kínai *ren-shēn* 'ua.' (Piasek 13 [9/1]); szókapcsolat; tkp. 'plante homme' (Petit Robert i. h.), 'menschenähnliche Pflanze (weil die Wurzel von Panax quinquefolium Ähnlichkeit mit einer Menschengestalt besitzt' (FEW. 20: 97 *jěn shēn* a.; vö. még Lokotsch 955.); vö. ezzel kínai *jěn* 'ember' + *schēn* 'test, törzs; stb.' (Rüdenberg 317 [3083] + 442 [4477]); *rén* + *shēn* (Piasek 12 [9/1] + 50 [28/9]); *жэнь* + *шэнь* (Osanin 454 [4774] + 397 [4040]). — Korai (nemzetközi) adata az ang. *ginseng* (1654: Webster's Ninth 518); fr. *ginseng* (1663: Dauzat—Dubois—Mitterand 342); ol. *ginseng* (~ R. *ginsang*) (1698 e.: Battisti—Alessio 3: 1811); port. R. *ginsen* (1707 [O Chronista de Tissuary 1: 86]; Machado 1: 1102 i. h.); stb.: 'ginszeng(gyökér)'; vö. még: sp. *ginseng* (LarousseSp. 2: 247); cseh *ginseng* (PSIJC. 1: 791); stb.: 'ua.'. — Elterjedését a növénytani latin is segíthette. — A magyarba elsősorban a növénytani latin s esetleg a német közvetíthette.

Simonović 335; Webster 1: 958; Rudnyč'kyj 2: 365 *женшиэнь* a.; Hobson—Jobson 377 *Ginseng* a.; Le Grand Robert 4: 916; l. még Friederici 260.

R. japón, japón japón (1754: TESz. 2: 260 *japán* a.), *Jáponok* (1757: uo.); — de vö. *japonica* 'kimonó' (1741: uo.), továbbá *Jáponia*, *Jápon*: 'Japán' (1757: uo.);

'japán (ember stb.); japanisch, Japaner'.

Forrásaként vö. kínai *jih⁴-pen³* (AmHeritDict. 701 *Japan* a.); l. még: *жэбэнь*, *жибэнь* (Osanin 142 [1470]): 'Japán', tkp. 'napkelte (országa)' mint a kínai *jih⁴ pen³ kuo²* (vö. ókínai *niēt puən kuok*) (AmHeritDict. 889 *Nippon* a.), *ži-pen-kuo* (Kiss¹ 1: 1757): 'ua.' megrövidülése; a tel-

jesebb változatra l. még *zhi* [jék]-*pán-kwe* (Hobson—Jobson 451 *Japan* a.), *chi-pan-gu* (1298: Marco Polo, bk. III. ch. 2: uo.), *ci-pan-ghu* (1521 [Pigafetta, Magellan's Voyage, Hak. Soc. 67]: uo.); stb. A szókapcsolat elemeivel vö. kínai *jě, nč'nap' + bēn, 63нь* 'kezdet, eredet, forrás; származik, ered' (Rüdenberg 320 [3105] + 16 [160]), ill. (Osanin 141 [1470] + 495 [5292]). — Közvetítője lehetett a maláj (indonéz) R. *jáprung* 'ua.' (Hobson—Jobson i. h.), *djepun* 'Japan(ese)' (Echols—Shadily 96). — Korai (nemzetközi) adata pl. a port. „... hū sabado chegarão a nós tres *Japoës* Christaõs...” (16. sz. [F. M. Pinto, Peregrinação cap. 208, vol. VI, p. 169]: Machado 2: 1257), R. „... metropoli de toda, aquella Monarchia da nação *Japoa*” [id. ibi, cap. 208, vol. VI, p. 167]: uo.); fr. R. *iapponais* (1580: Le Grand Robert 5: 788); ang. R. *Iapones* (1588: Oxf. *Japanese* a.), de vö. *Giapan* (1577: uo. *Japan* a.); stb.: 'japán(ok)'; vö. még or. *япóнец* 'japán' (1782: SURLJ. 17: 2086 *япóнцы* a.). — A m. R. *jápon, japón* hangalakját a R. *japonica* meg a R. *Jápon, Japónia* (l. fent) befolyásolhatta; esetleg elvonás-kikövetkeztetés eredménye a *Jápon(ia)* országnévből, ha ugyan nem az országnév való a népnévből; ez esetben a népnév átadója meghatározatlan; mindenestre a franciás írásmódot (*Japon*) tükrözi.

Partridge 317 *Japan* a.; Klein 1: 825; Onions 492; Losique 125.

jen yen (1885: MagyLex. 16: 270; l. még 1897: PallasLex. 16: 1092; 1904: Radó 181; 1930: Csorba 231), *jen* (1895: PallasLex. 9: 903; l. még 1937: PHLex. 528);

'Japánban használatos pénzegység; Yen, Jen'.

Forrásaként vö. japán *en* (Masuda 159; l. még Nelson 183 [617/F211]), *ЭН* (JRSI. 2: 556): 'pénzegység: yen, jen'; ez a kínai *yüan*² (Rüdenberg 644 [6342]; AmHerit-Dict. 1484), *jyán* (Piasek 66 [31/10]), **жань* (Osanin 189 [1896]): stb.: 'kerek, kör alakú; kör, karika, kerület; (pénz)-darab' megfelelője. — Korai (nemzetközi) adata a fr. *yen* (1871: Grand Larousse 7: 6616); ang. *yen* (1875: Oxf. *Yen* a.); port. *iene* (1904: Machado 1: 1206); ol. *yen* (1905: Cortelazzo—Zolli 5: 1460); vö. még: ném. *Yen, Jen, En* (Fremdw. Leipzig 678); sp. *yen* (LarousseSp. 3: 611); le. *jen, yen* (WEP. 5: 269); stb.: 'yen, jen'. — A magyarba elsősorban a német közvetíthette.

Machado i. h.; Webster 2: 2651; Onions 1019; AmHeritDict. 1484 *yen*² a.

kamuka kamuka (1380: TESz. 2: 338) stb.; 'damaszt szövet; Damast'.

Közvetlenebb forrásaként vö. perzsa *kamkhā* '(bizonyos színű) damasztelselyem' (Steingass 1048). Végző forrása talán a kínai **kim-sa* < **kin-sa* 'szaténszerű szövet: brokát, esetenként arannyal átszóve' (Lokotsch 1043.); vö. ezzel: kínai *gin* ~ *djin* ~ *гзүнъ*: 'arany' + *shā* ~ *scha* ~ *uā*: 'kelmefajta, pl. háló- v. forgószálas szövet' (Piasek 295 [167] + 226 [120/4]; Rüdenberg 87 [847] + 434 [4404]; Osanin 38 [366] + 401 [4066]). — Közvetítője lehet az alt., tel., (kara-)kírgiz *kamka* (Radloff 2: 490); arab *kamkhā* (Devic 80; l. 1342 [Ibn Batuta 4: 1]: Hobson—Jobson 484 *Kincob* a.): 'atlaszszerű kínai selyem-kelme'; l. még: k. lat. *camoca* (~ *camucum*) 'panni serici vel pretiosioris species' (DuC. 2: 54); k. gör. *καμουχᾶς* 'pannus sericus sive ex bombyce confectus et more Damasceno contextus' (uo.); l. még ... „*ἡν καμχᾶν ἡ Περγῶν φησι γλῶττα*...” (1300: Hobson—Jobson i. h.). — Korai (nemzetközi) adata a fr. *camocas* (1299: Trésor 5: 77); ang. R. *camocas* (1330: Hobson—Jobson i. h.), *camaka* (1375: Oxf. *Camaca* a.); ol. R. *cammocca* (1340 k.: Hobson—Jobson i. h.), *camucca* (14. sz.: Battisti—Alessio 1: 704); sp. **camucán* (1348: Corominas 1: 617), R. *camocan* (1404 [Clavijo, Itineraire de l'Ambassade Espagnole à Samarcande, in 1403—1404, 88. §]: Hobson—Jobson i. h.); or. *камка* (1466—72: Sreznevskij 1: 1186); ném. R. *kamka* (1733 [Gmelin, Reise durch Siberien 1: 137—8]: Hobson—Jobson i. h.); stb.: 'kamuka'. — A magyarba föltehetően a latinból került; vö. még (hazai) lat. *camoca* 'Art eines kostbaren seidenen Zeugs' (Bartal 95).

FEW. 19: 83, 213; Skok 2: 28 *kamka* a.; Kakuk: Nyr. 79: 226.

kaolin kaolin (1854: TESz. 2: 353); 'porcelánföld; Kaolin'.

Forrásaként vö. kínai (mandarin) *kao*¹ *ling*² 'domb, halom, kishegy a dél-keleti Csianghszi tartományban' (l. AmHerit-Dict. 714—15; Webster 1: 1232); a viszonyítási pontként fölhasznált *King-tě-chên* [= Csing-tő-csen] helynevet Oxf. Észak-Kínába helyezi (*Kaolin* a.); szókapcsolat; elemeire vö. kínai *gau, zao* 'magas' + *ling, лун* 'hegy, domb' (Rüdenberg 202 [1945] + 364 [3601]), ill. Osanin 370 [3743] + 590 [6289]), tkp. 'magas hegy'; vö. még kínai *gāolintū* 'kaolin' (Osanin 390 [3827]); a köznévi jelentés kialakulásának az az alapja, hogy a mondott hegy porcelán-földben gazdag. — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *kao-lin* (1712: FEW. 20: 98); ang. R. *kaulin* (1727—41: Oxf. i. h.); ol. R. *caolin, kaolin* (1817: Cortelazzo—Zolli 1: 198), *caolino* (1859: uo.); or. *καολίην*

(1847: SURLJ. 5: 767); sp. *caolin* (1860: Corominas 1: 650); stb.: 'kaolin'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Battisti—Alessio 1: 730; Onions 502; Klein 1: 840; Le Grand Robert 5: 879.

makaó *makaó* (1840: Kiss⁴ 2: 59 *Macao* a.; 1896: PallasLex. 12: 224); — de vö. *Macao* 'különleges státusú portugál terület Dél-Kínában' (1816: Kiss⁴ i. h.); 'egy fajta kártya- (szerencse-) játék; Makao, Macao'.

Végső forrása vitatható (Hobson—Johnson 526—7; Kiss⁴ 2: 59 *Macao* a.; Cortelazzo—Zolli 3: 693); összefüggésbe hozható a kínai *aumēn*, *домынь* 'Makaó' (Rüdenberg 4 [40]; Osanin 468 [4912]) városnévvel; vö. ezzel **aomenkou* 'ua.' (DizEncIt. 7: 203; *Macao* a.), tkp. kínai (*au*, *ào* 'öböl, meredek tengerpart') + *mēn*, *мэнь* 'kapu' + *kou*, *кю* 'bejárat; stb.' (Rüdenberg 4 [40: 1. fent] + 384 [3850] + 334 [3243]; Osanin 468 [4912: 1. fent] + 335 [3360] + 98 [1061]). Mindenesetre a ném. *Macao* 'Makaó' előzményeként megadott kínai **An-men* 'Buchteingang [öbölbejárat]' (Brockhaus¹⁷ 11: 744; l. még *Encyclopaedia Fennica* 5: 1180 *Macau* a. is) előtagja sem feltétlenül hibás az **Au-men*-féle helyett. — A kártya- (szerencse-) játék egyébként a játékbárlangjai révén hírhedt (*Makaó*) városról kaphatta a nevét. — A Kuantung tartománybeli városnév közvetítője port. *Macau* 'Makaó' (Kiss⁴ i. h.); hangalakjának kialakulása — a kínai **aomen-kou* (1. fent)-félehez képest — esetleg azzal magyarázható, hogy az *ao*-szókezedet a portugálban netán névelőnek (*a* + *o*) érzékelték; ilyen típusú „szókeletkezésre” l. pl. a perzsa-arab *lāz[h]-ward* 'lázúrkő': neolatin *azúr*-típusú megfelelést, ti. az eredeti *l*-t névelőnek is fel foghatták. — Korai (nemzetközi) adata pl. az ang. R. *macao* (1778: Oxf. †*Macao* a.); ol. R. *makao* (1846: Battisti—Alessio 3: 2296 *macao* a.); fr. *macao* (1867: Trésor 11: 99); or. *макао* (1890—1907: SURLJ. 6: 506); stb.: 'huszonnegyese-féle kártyahazárdjáték, makaó'; l. még ném. *Makao*, *Macao* 'Art Glückspiel (mit Würfeln oder Karten)' (Fremdwb. Leipzig 370; Brockhaus¹⁷ 12: 24); stb.: 'ua.'. — A magyarba a németből kerülhetett.

Webster 2: 1352; Klein 2: 918; Am-HeritDict. 779; Kiss⁴ i. h.

R. **nankin, nanking** *Nánkin* (1788: NSz.), *Nankin* (1789: MNY. 71: 123; l. még 1795: MNY. 30: 32; 1810/1898: NSz.; 1838: Tzs. 528; 1846: RefNY. 203; 1857: NSz.; 1864: uo.; 1871: uo.; 1891: Füredi 141; 1930: Csorba 141), *nankin* (1809: NSz.);

— vö. még *nánking* (1805: NSz.), *Nanking* (1818: NyttudÉrt. 93. sz. 21; l. még 1859: NSz.; 1864: uo.; 1875: uo.; 1883: MagyLex. 12: 498; 1891: i. h.; 1897: PallasLex. 12: 974; 1904: Radó 115; 1930: i. h.); — de vö. *Nanking* hn. (1757: Kiss⁴ 2: 221);

'világos színű kelmefajta; Nanking: gelbes Baumwollgewebe'.

Forrásaként: kínai *nankin, nanking* (Onions 602 *nankeen* a.), *nan² ching¹* (Am-HeritDict. 872), *nánging* (Piasek 327 [24]); stb.; szókapcsolat: *nan-kin, nan-king*; vö. még *nan-djing* (Rüdenberg 400 [4024] *Nan* 'dél' a. + 90 [833] *Djing* 'főváros' a.), *нань-цзүн* (Osanin 380 [3832] + 787 [8217]: 'Nanking', tkp. 'déli főváros'). Városnevekből alakult kelmenevekre l. *damaszt, muszlin*; stb. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *nankein* (1755: Oxf. *Nankeen* a.); fr. *nankin* (1759: FEW. 20: 106); ném. *Nanking* (1786: Schulz—Basler 2: 175); ol. *nanchina* (1803: Battisti—Alessio 4: 2544); port. *nanquim* (1871: Machado 2: 1565); stb.: 'nankin'; vö. még or. *нанка* 'ua.' (1834: SURLJ. 7: 351). — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 1554.; Machado 2: 1565; Vasmer 2: 196 *нанка* a.; Klein 2: 1027; Le Grand Robert 6: 683; Cs[ongor] B[arnabás]: Élet és Tudomány 18: 1342.

pakfon(g) *pakfong* (1799: NSz.; l. még 1843: uo.; 1846: MNY. 71: 125; 1851: NSz.; 1874: uo.; 1891: Füredi 153), *pack-fong* (1840: NSz.), *plakfond* (1843: uo.), *papfon* (1846: i. h.), *papffon* (1846: i. h.), *pakfon* (1846: i. h.; 1862: NSz.; 1886: uo.; 1896: PallasLex. 13: 713; 1930: Csorba 150), *packfong* (1857: NSz.; l. még 1865: Babos 232; 1904: Radó 125);

'kevesebb nikkelt, több rezet tartalmazó alpakka; Packfong'.

Forrásként vö. kínai *paktong* (Trésor 12: 766 *pacfung* a.), (kantoni) *peh t'ung* 'pakfong' (Oxf. *Paktong* a.); szókapcsolat; tkp. *peh* 'fehér' + *t'ung* 'réz' (uo.): 'fehérréz'; vö. még kínai *bai tung* 'újezüst, fehérréz' (Rüdenberg 8 [79] *Bai* 'fehér' a. + *tung* 'réz, bronz': uo. 585 [5750]), *бай-тунь* (Osanin 157 [1627] *báu* 'fehér' + *mjñ* 'réz, bronz': uo. 374 [3779]). Közvetítője az ang. R. *paaktong* 'ua.' (1775: Oxf. i. h.); a *pakfong*-féle változat (tipográfiai?) betűtévészéssel keletkeztetett; hasonló pl. a *gaviál*-féle szó a hindi *ghariyāl* 'ua.' alapján). — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *pakfong* (1812: Trésor i. h.), R. *packfond* (1836: Grand Larousse 5: 3890); ném. *Packfong* (1813: Weigand⁵ 2: 355); ang. *packfong* (1839: Oxf. i. h.); ol. R. *packfond* (1839—41: Cortelazzo—Zolli 4: 860 *packfong* a.); stb.: 'pakfon(g)'. — A magyarba elsősorban a (bécsi) németből kerülhetett.

Webster 2: 1622; Römpf 3: 10; Onions 641; Le Grand Robert 7: 1.

rikša *rikša* (a 20. sz. második fele: l. pl. 1961: HTsz. 610; 1972: ÉKsz. 1171; 1973: Bakos 737); stb.; sajátos, hogy az ÉrtSz. [1959–1962.] még nem szótárazza; e kategóriába illik az *ikebana*, a *tatami* stb., stb.;

'Kelet- és Dél-Ázsiában: emberi erővel vont, együléses, könnyű, kétkerekű bérkocsi; Rickscha'.

Alapja a japán *jinrikisha* 'emberi erővel vont kétkerekű gyaloghíntó' (Nelson 122); szókapcsolat: japán *jin* 'ember' + *rikši* 'erő' + *sha* 'jármű, kocsi' (uo. [339/F88] + 204 [715/F256] + 864 [4608/F1833]); l. még japán *динрикш[сЯ]* 'ua.' (JRSI. 1: 171) A japán szókapcsolat előzményeként l. kínai *jèn²* + *lì⁴* + *tschō¹* 'ua.' (Rüdenberg 318 [3083] + 353 [3483] + 559 [5514]), *жєнь* + *ли* + *чэ* (Osanin 454 [4777] + 445 [4670] + 250 [2602]) < ókínai (kínai R.) *nziēn* + *liak* + *tš'ia* (AmHeritDiet. 704); a 3(–4) szótagos változatra l. ang. R. *jinriksha* (1874: Oxf. *Jinriksha* a.). Nemzetközi szóként a japán elsőszótag-hiányos módosulat terjedt el; vö. pl. ang. *rikshas* (1887: Oxf. *Rickshaw* a.); vö. még ném. *Rikscha*, tkp. 'durch Menschen bewegter Wagen' (Brockhaus¹⁶ 15: 814); szlov. *rikša* (SISJ. 3: 743); or. *рикша* (é. n. [Энци. слов. Гранат.]: SURLJ. 12: 1317); stb.: 'rikša'. – A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Fremdw. Leipzig 552; Webster 1: 1216 *jinrikisha* a.; Onions 766 *rickshaw* a., 496 *jinricksha* a.; Klein 2: 1347; Webster's Ninth 650, 1014; Cortelazzo–Zolli 4: 1089 *risciò* a.

santung *santung* (1939: TESz. 3: 484) stb.; – de vö. *Xantung* 'tartomány Kelet-Kínában' (1757: Kiss⁴ 2: 447);

'egyfajta (selyem)szövet; Schantungseide'.

Forrásaként vö. kínai *shān'dōng* (AmHeritDiet. 1191 *Shan-tung* a.), *shāndung* (Piasek 328), *shan-dung* (Rüdenberg 435): 'Santung-tartomány Kelet-Kínában'; szókapcsolat; vö. kínai *shan* 'hegy, domb, halom' (uo. 435 [4417]) + *dung* 'kelet(i terület)' (uo. 171 [1683]), *uān* 'hegy' (Osanin 90 [975]) + *ōn* 'kelet(re)' (uo. 503 [5403]), tkp. 'a hegytől keletre'. E tartomány selyemtermeléséről híres. Köznevű válása a *Santung-selyem*-féle szókapcsolatban következhetett be; vö. ang. *Shantung pongee* 'ua.' (1882: Oxf. *Shantung* a.); vö. még fr. *chantoung* (1910: Petit Robert 1810); ol. *shantung* (1914: Cortelazzo–Zolli 5: 1198), *sciantung* (1931: uo.); stb.: 'santung(selyem)'. – A magyarban a

ném. *Schantungseide* részfordításában: a *santung-selyem*-szókapcsolatban honosodhatott meg.

Klein 2: 1431; Cs[ongor] B[arnabás]: Élet és Tudomány 18: 1342; Trésor 5: 516; Le Grand Robert 2: 489; Kiss⁴ i. h.

sinto *sinto* (1884: MagyLex. 14: 591; l. még 1897: PallasLex. 15: 6);

'(ősi) japán vallás (l. ValltörtLex. 278 *sintoizmus* a.); Schintoismus, Shintoismus'.

Forrásaként vö. japán *shintō* (Masuda 1106; vö. még Wohlfarth–Odagiri 1231), *Shindō* (Nelson 658), *сшнтō* (JRSI. 2: 101): 'sintoizmus'; szókapcsolat: japán *shin* 'isten' (Nelson 657 [3245/F1359]) + *dō* 'út' (uo. 887 [4724/F1886]). Megfelelője a kínai (mandarin) *shēn²* 'isten' + *tō* < *dō* < *tao⁴* 'út' (AmHeritDiet. 1195); l. még *schēn* [šēn] 'isten' + *dau* 'út' → 'tan' (Rüdenberg 443 [4482] + 45 [415]), *шєнь* + *дао* (Osanin 258 [2647] + 611 [6480]), tkp. '(az) isteni út, tan'. – Korai (nemzetközi) adata a port. *Xintō* „Do japonês *Xintō* 'caminho dos deuses', segundo Dalgado (ob. e loc. cit.), que documenta este voc. em 1560" (Machado 2: 2187), R. *seutō* (1612 [D. d. Couto 5: 8,12]; Hobson–Jobson 829 *Shintoo* a.); fr. R. *sinto* (1727 [Kaempfer, Hist. Nat. du Japon 1: 176: uo.]), *shintō* (ou *shintōisme*) (1765: Le Grand Robert 8: 752); ang. R. *sinto* (1727: Oxf. *Shinto* a.); vö. még sp. *shintō* (LarousseSp. 3: 342); stb.: 'sintō'. – A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Partridge 616; Klein 2: 1436; Wahrig 310.

R. soja *soja*, *sojapaszuly* (1884: TESz. 3: 776 *szója* a.), *sója* (1897: uo.);

'egy fajta hüvelyes terméű növény: Glycine soja v. hispida; Soja'.

Forrásaként vö. pl. japán *shōyu* (Masuda 1159; vö. még Wohlfarth–Odagiri 1274; Nelson 901 [4801/F 1926]), *cōyo* (JRSI. 2: 67): '(pikáns kínai) *solajos* szójamártás (halételhez)'; szókapcsolat; tkp. japán *shō* = *hishio* 'babpaszta, -pép' (Nelson i. h.) + *yu* 'olaj' (uo. 542 [2534]/F1085)]; l. „Hoc legumen in coquina Japonicā utramque replet paginam; ex eo namque conficitur: tum puls *Miso* dicta, quae ferculis pro concistentiā et butyri loco additur, butyrum enim hōc coelō res ignota est; tum *Sōju* dictum embamma, quod nisi ferculis, certē frietis et assatis omnibus affunditur" (1712 [E. Kaempfer, Amoenitatum Exoticarum 839]; Hobson–Jobson 859). – A japán szókapcsolat a kínai (sanghaji) *sze-yu*; (Amoy-i) *si-yu*; (kantoni) *shi-yau* (Hobson–Jobson 858 *Soy* a.), *shē-yāu* (Webster's Ninth 1129); stb.: 'ua.', tkp. 'soy-bean oil [szójabab.

olaj]] megfelelője; vö. még kínai *djiang-yu* (Rüdenberg 70 [682]); *giang-jou* (Piasek 294 [164/11]); (mandarin) *chiang⁴ yu²* (AmHeritDict. 1237 *soy* a.); *цзянь-ю* (Osanin 192 [1933]); stb.: 'ua.: »szója«'. — Az európai nyelvekbe — netán a maláj *soi* 'ua.' alapján — föltehetően a holland révén kerülhetett; vö. holl. *soja* '»szója«' (17. sz. m. f.: de Vries 669), s a *szójabab*, -*mártás*, -*olaj*-féle szókapcsolatokban honosodhatott meg. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *saio* (1679: Oxf. *Soya* a.); fr. *soya* (1745: Petit Robert 1827), *soja* (1842: FEW. 20: 110); svéd *soja* (1750: Hellquist 2: 1024); ol. *soia* (1819: Battisti—Alessio 5: 3530); or. *soя* (1847: SRLJ. 14: 459); port. *soja* (1852: Machado 2: 2015); ném. *Soja* (bohne) (19. sz.: Kluge²⁰ 714); stb.: 'szója'; vö. még sp. *soja* 'ua.' (1925: Corominas 4: 267). — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett; a m. R. *soja* *széze* azonban nem zárható ki.

Webster 2: 2180; Skeat 584; Klein 2: 1479.

szatén szattin (1785: TESz. 3: 686) stb.;

'egy fajta pamut- v. selyemszövet; Satin'.

Köznévi forrásaként vö. arab *zeitūnī* (Devic 203), *zaitūnī* 'kínai selyemszövet' (FEW. 19: 206); alapja lehet a kínai (Csiangszu tartománybeli) *Csitung* város arab elnevezése, az arab *Zeitoun* 'ua.' (Devic 204); a kínai városnévre l. még kínai *Cidun* [цүдун] (Osanin 872) ~ R. *Tseutung* ~ R. *Tsinkiang* (AmHeritDict. 1154): 'Csitung'. A kínai → arab városnév → arab köznévi alakulására l. „The first city that I reached after crossing the sea was *Zaitūn* . . . It is a great city, superb indeed; and in it they make damasks of velvet as well as those of *s a t i n* . . . , which are called from the name of the city *zaitūnia*” (1350 k. [Ibn Batuta 4: 269]; Hobson—Jobson 797); tkp. 'zaituni selyemkélme', s az arab hangalakra az arab *zaitūn* 'olajfa' (Wehr 1: 352), *zaitūnī* 'olaj-, olajbarna' (uo.) hathatott; vö. még: „. . . ar. *zaitūnī*, gleicher Bedeutung. Dieses ist eine Ahlt. von *Zaitūn*, dem ar. Namen der chinesischen Stadt *Tseu-thung*, wo dieser Seidenstoff hergestellt wurde” (FEW. i. h.). — Közvetítője részben talán a k. lat. *satinus* 'pannus sericus rasmus' (DuC. 7: 315). — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *zatouin* (1350: FEW. i. h.), *zatin* 'étoffe de soie fine et lustrée' (1351: uo.), *satīn* (1387: uo.); ang. R. *satyne* (1366: Oxf. *Satin* a.); kfn. *satīn* (Lexar 177); sp. R. *setunī* (1405 [Clavijo, Itineraire de l'Ambassade Espagnole à Samarcande in 1403–1406 — by C. Markham — Hak. Soc. 1859. 171];

Hobson—Jobson i. h.), *satén* (1890 k.: Corominas: Breve 513), de vö. sp. R. *acitunī* (1440: Corominas 1: 20 *acitunī* a.); ol. R. *zetani* (velltuti) (1440 [Della Decima IV, 58, 107]; Hobson—Jobson i. h.), *satino* (1536 e.: Battisti—Alessio 5: 3346); or. *camūn* (1874: SRLJ. 13: 196); stb. — A magyarba a franciából kerülhetett, német közvetítéssel is.

Vasmer 2: 583; Webster 2: 2017; Onions 790.

tájfūn *teifun* (1872: TESz. 3: 822), *taifun* (1884: uo.), *tájfūn* (1904: Radó 168); — de vö. „Iszonyú viharok (*typhoons*) dühöngtek a kínai partokon” (1841: NytudÉrt. 93: 40);

'pusztító trópusi forgószelel (Kelet-Ázsiában); Taifun'.

Föltehető forrásaként vö. kínai (kantoni) *tai fung*, (mandarin) *ta⁴fēng*: 'tájfūn' (AmHeritDict. 1388); szókapcsolat; tkp. 'nagy szél'; elemeire l. kínai *taī* 'nagy' + *feng* 'szél' (Rüdenberg 488 [4834] + 186 [1791]), *maū* + *фэн* (Osanin 137 [1425] + 723 [7654]). Megfelelője a japán *taifū* (Masuda 1249; Nelson 235 [848/F1564] *Tai* a.), *maūgyō* (JRSI. 2: 233): 'tájfūn'. Egyéb származtatásokkal szemben a kínait erősíti az a „tárgyi” mozzanat, hogy a „tájfūn” a keleti tengerek sajátja, amellet a japán szó írásjegyei azonosak a 'nagy' meg a 'szél' jelentésű eredeti (kínai) írásjegyekkel. A kínai származtatásra utaló régi portugál szövegekből vö. pl.: „. . . aqvy neste clima vem muytas vezes taō tempestuosa (a lua nova) de ventos & chuvas que não ha navio que a possa aguardar, à qual tormenta os Chins chamão *tufão*. . .” (M. Pinto, Peregrinação, cap. 50, vol. II, p. 79', ed. de 1945.): Machado 2: 2123 *Tufão* a.; „De maneira que este vento chamam na China *tufão*, e venta muitos annos hũa soo vez no anno . . .” (Fr. G. da Cruz, Tratado das Cousas da China e Ormuz, cap. 29, p. 158, ed. de 1937): uo.): mindkét idézet jegyzetben. — A kínai (-japán) szónak az arab (perzsa; urdu; oszmán stb.) *tūfān* 'vízár, dagály; áradás; árvíz, özönvíz, vízőlőn' (Wehr 2: 518)-féle szóhoz való viszonya tisztázatlan; ez utóbbi alapjaként vö. arab *tafa* 'ide-oda, keresztül-kasul jár-kelel, bolyong, tévelyeg; stb.' (uo.). — A hasonló hangzású (és jelentésű) gör. *Τυφών* 'Typhon' a gör. *τύφομαι* 'füstöl; izzik, parázslík; stb.' (Frisk 2: 950) származéka; ennek (hangalaki) hatása a *tájfūn*-féle szó nemzetközi megfelelőire regisztrálható. — Korai (nemzetközi) adata a port. *tufão* (1500 k. [Navegação de P. Á. Cabral, cap. 3]; Machado i. h.); fr. *typhon* (1504: Bloch-Wartburg⁴ 657); feln. *tifon* (1586: Kluge²⁰ 767); ang R. *touffon* (1588: Oxf.

Typhoon); ol. *tifone* (16. sz.: Battisti—Alessio 5: 3787); or. *τιφών* (1847: SiRLJ. 15: 41 *Τιφών* a.); stb.: 'tájfún'. — A m. változatok az ang. *taifu:n* meg a ném. *Taifun* ~ *Teifun* (Fremdw. Leipzig 618) alapján keletkezettek.

Partridge 747; Onions 953; Kluge²⁰ i. h.; Országh: NytudÉrt. 93: 40; Schulz—Basler—Kirkness 5: 20; H., R. Kahane: Wartburg-Eml. 427; vö. még König 208.

R. *té* *thee* (1693: MNy. 79: 249), *té* (1704: TESz. 3: 870 *tea* a.); stb.; l. még Pais-Eml. 278;

'tea; Tee'.

Forrásaként vö. délkelet-kínai (VI—VII. századi) R., N. **de* (a japáni ún. go-on alak alapján); de vö. észak-kínai (VII—VIII. századi) R., N. **ta* (a japáni kan-on alak alapján); — N. (Szvatou) *tā*; (Fucsou) *te*, *tā*; (Fucsien) *t'i*, *t'a*; stb.: 'tea'; a végső forrás elsősorban a szvatoui nyelvjáráshoz közeli amojiban keresendő; a kínai megfelelők sinológiai értékelését l. Csongor B.: Pais-Eml. 276—278; vö. még japán *мя* 'tea' (JRSI. 2: 350 *qaū* a.); ugyanennek a szónak észak-kínai *ts'a* 'tea' (Pais-Eml. i. h.) változata a (másodlagos) m. R. *csá(j)* 'tea' (1864: TESz. 1: 466 *csája* a.) szavunk eredetije. — A R. *té*-típus eredetijének közvetítője lehet az indonéz *téh* 'ua.' (Kamus 875; Echols—Shadily 370); továbbá az újkori latin; l. *thee* (1631 [J. Bontius, Hist. Nat. et Med. Ind. Or.

Lib. I. Dial. 6: 11]; Hobson—Jobson 907), „Non mirum est, multos etiam nunc in illo errore versari, quasi diversae speciei plantae essent *The* et *Tsia*, cum e contra eadem sit, cuius decoctum Chinensibus *The*, Iaponensibus *Tsia* nomen audiatur; licet horum *Tsia*, ob magnam contributionem et coctionem nigrum *The* appellatur (1658 [Bontii, Hist. Nat.—Pisonis Annot. 87]; Hobson—Jobson i. h.); vö. még F. M. Loewenstein, Lexicon medico-galeno-chymico-pharmaceuticum (Francofurti ad Moen. 1661.); de vö. „Quis ... herbae illius apud Chineses celebris, *thé* dictae” (1563: Hatzfeld—Darmesteter 2: 2144), ahol a *thé* esetleg már francia adatként is felfogható; l. Pais-Eml. 278; Grand Larousse 7: 6048. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *thee*, *the* (1631/1658: Oxf. i. h.); ném. R. *thee* (als Getränk; als Kraut) (1647: Schulz—Basler—Kirkness 5: 108 *Tee* a.); fr. *thé* (1664: FEW. 20: 111); holl. *thee* (17. sz.: de Vries 732; l. még 1726: [Valentijn, Oud en Nieuw Oost-Indien, v. 190]; Hobson—Jobson 908); ol. *the* (17. sz.: Battisti—Alessio 5: 3735); svéd R. *thee* (1717: Hellquist 2: 1170 *2. te* a.); sp. *te* (1739: Corominas: Breve 545); port. *té* (1874: Machado 2: 2057 *Tea* a.); stb.: 'tea'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Oxf. *Tea* a.; Machado i. h.; Skeat 632 *tea* a.; Csongor: Pais-Eml. i. h.; AmHerit-Dict. 1320.

Az alábbiakban néhány szakirodalmi rövidítésnek a feloldása következik; a rövidítések általában a szerzői vezetéknevvel azonosak; ide részben a témához kapcsolódó jelentőségüknel fogva kerültek, részben (s főleg), mert a TESz. rövidítései közt nem szerepelnek.

AmHeritDict. = The American Heritage Dictionary ... W. Morris, Editor. New York, 1969.

Cortelazzo—Zolli = M. Cortelazzo—P. Zolli: Dizionario etimologico della lingua italiana. Bologna, I/A—C [1979.] ... 5/[S—Z [1988.].

Czeglédy = Czeglédy Károly: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp., 1969.

Devic = Dictionnaire étymologique des mots français d'origine orientale ... par L. M. Devic. Amsterdam, 1876/1965.

Devoto—Oli = Vocabolario illustrato della lingua italiana di G. Devoto e G. C. Oli. I—II. Milano, MCMLXVII.

DizEncIt. = Dizionario enciclopedico italiano I—XII. Roma, 1955—61.

Echols—Shadily = J. M. Echols—H. Shadily: An Indonesian—English Dictionary. New York, 1963.

Friederici = G. Friederici: Amerikanistisches Wörterbuch ... Hamburg, 1960. Grand Larousse = Grand Larousse de la langue française. I—VII. Paris, 1971—1978.

Hatzfeld—Darmesteter = Dictionnaire général de la langue française ... par A. Hatzfeld et A. Darmesteter ... I—II. Paris, 1926.

Hobson—Jobson = A glossary of colloquial Anglo—Indian words and phrases ... By H. Yule and A. C. Burnell ... London, 1886/1969.

JRSI. = Большой японско-русский словарь. Составили С. В. Неверов, К. А. Попов ... I—II. Москва, 1970.

Kahlo—Bärwinkel = Indonesisch—deutsches Wörterbuch von G. Kahlo und R. Bärwinkel. Leipzig, (1966.).

Kamus = Kamus bahasa Indonesia—Rusia. Moskow, 1963.

Kiss⁴ = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp., 1988⁴.

Le Grand Robert = Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue Française de Paul Robert ... Tome I. – 1985. Montréal, Canada.

Losique = S. Losique: Dictionnaire étymologique des noms de pays et de peuples. Paris, 1971.

Masuda = Kenkyusha's new pocket Japanese–English Dictionary ... Edited by K. Masuda. Tokyo, é. n.

Nelson = The Modern Reader's Japanese–English ... Dictionary ... by A. N. Nelson. Tokyo, (1969.).

Osanin = Ким[-т]айско-русский словарь. Под редакцией И. М. Ошанина. Москва, 1952. — УО. Ключевой указатель к китайско-русскому словарю ... Москва, 1953.

Petit Robert = Le Petit Robert par Paul Robert. (Dictionnaire alphabétique

et analogique de la langue française. Paris, 1987.

Piasek = Chinesisch–deutsches Wörterbuch herausgegeben von M. Piasek. Leipzig (1961.).

Rüdenberg = Chinesisch–deutsches Wörterbuch ... von W. Rüdenberg. Hamburg, 1936.

Skok = P. Skok: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I–IV. Zagreb, 1971–74.

Trésor = Trésor de la langue française ... Publié sous la direction de P. Imbs. Paris, I (1971.).

Webster's Ninth = Webster's Ninth Colligate Dictionary ... Springfield, Massachusetts, U.S.A. 1983.

Wohlfarth–Odagiri = Neues japanisch–deutsches Wörterbuch ... von E. Wohlfarth und R. Odagiri. Tōkyō, 1934.

Farkas Vilmos

A magyar nyelvtudományi terminológiaszótárról

1. Az elmúlt 2–3 évtizedben sok olyan szótár és szaklexikon jelent meg, amely egy-egy tudományág, foglalkozás, mesterség műszavait, szakkifejezéseit értelmezi, magyarázza, vagy az arra vonatkozó ismereteket dolgozza fel. Gondoljunk csak a műszaki értelmező szótárak köteteire vagy az állatnevek, a növénynevek szótárára, az orvosi szótárra vagy éppen a bibliai kislexikonra. Valamennyi azzal a szándékkal készült, hogy tájékoztatást, eligazítást adjon szakembereknek és laikusoknak a tárgykör dolgaiban, jelenségeiben és az ezeket jelölő műszavakban, szakkifejezésekben.

A magyar nyelvtudományban is egyre sürgetőbb feladattá vált terminológiaszótár készítése. Bartók János is „A nyelvtudományi terminológia kérdései” c. tanulmányában (Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Bp., 1980.), Máté Jakab is „Gondolatok és töprengések egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár lehetőségeiről” c. írásában (MNy. 80: 276–) a terminológiaszótár szükségességét, égető voltát hangsúlyozza. Mindketten számba veszik a külföldön megjelent terminológiaszótárakat és szaklexikonokat. Máté Jakab azokon kívül foglalkozik a hazai szótárakkal és kísérletekkel is. Részletesebben tárgyalja Szathmári Istvánnak „A stilisztikai fogalmak lexikona” c. munkáját, amely A magyar stilisztika útja c. műben jelent meg (Bp., 1961. 417–544), Korompay Klárának és Máta Máriaának „A nyelvészeti műszók lexikona” c. munkáját, amely a Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba c. egyetemi jegyzetben látott napvilágot (Bp., 1983. 126–204), és Siptár Péternek Nyelvészeti Késszótárát (1980.).

Mindhárom munka azonban lényegesen szűkebb céllal készült, mint a Bartók és Máté által említett külföldi művek vagy az én terminológiaszótáram. A címszók számát és e munkák terjedelmét is e szűkebb célok magyarázzák. Szathmári 320 stilisztikai, illetve stilisztikai szempontból fontos nyelvtani fogalmat magyaráz meg kimondottan a stilisztikával foglalkozók számára. Korompay és Máta szótára oktatási céllal készült. A Bevezetőben a következőket írják: „Mindennapos tapasztalat, hogy az I. és II. éves hallgató a nyelvészeti szakirodalom tanulmányozása közben ismeretlen terminusra bukkan, olyanra, amelyet IV. éves korában már ismerni fog, de egyelőre nem tudja — nem is tudhatja, hogy hol nézzen utána.” Ezt a hiányt igyekeznek eltüntetni szótárakkal.

897 szócikk van a műben, s ebből 533 mellett találunk értelmezést. A többi mellett csak a magyar jelentés, illetve a magyar szó mellett az idegen terminus szerepel, vagy pedig egy másik szócikkre való utalás. Pl. az *Ige* címszó mellett ennyi áll: Verbum, a Verbum címszó mellett: Ige. Vagy: *Dativus*: Részeseset, ill. *Részeseset*: Dativus. A munka oktatási céljairól árulkodik az a sajátos megoldás is, hogy ha egy fogalomnak több elnevezése is használatos, a leggyakrabban használt műszó mellett zárójelben felsorolják a szerzők a fogalom valamennyi elnevezését. De szótárunkban nincs magyarázat az olyan műszók után, amelyeket a hallgatónak ismerniük kell a középiskolából. A műszók egy csoportja pedig valószínűleg azért hiányzik, mert az átlag hallgatónak nem kell ismernie. Pl.: *neuréma*, *kinéma*, *fókus*, *szövegkohézió* stb. Még kisebb kör számára készült Siptár Péter szótára. A munkahelyén 1980 májusában tudományos ülést rendeztek „A Chomsky utáni nyelvtudomány és kettős alkalmazása” címmel. A szótár a nem nyelvész résztvevők számára akarta megkönnyíteni az előadások megértését. 220 műszót és szakkifejezést magyaráz e szótár. Azzal azonban, hogy egyes szócikkekben a címszó által jelölt fogalom más elnevezéseit is közli, illetve kitér a terminus által jelölt fogalom különböző típusaira, fajtáira, az értelmezett terminusok számát legalább a duplájára emeli. Pl. a *jelentés* címszó alatt a jelentés fogalmán kívül megismerjük a következő terminusok értelmét: mi az a lexikai vagy szemantikai vagy külső jelentés, és mi az a grammatikai vagy funkcionális vagy strukturális, vagy belső jelentés. Megtudjuk, mi a referenciális jelentés, és mi a kontextuális vagy szituációs jelentés, mi a kiterjesztett vagy tágabb jelentés, illetve a speciális vagy szűkebb jelentés. Szó van az intencionális és az extencionális jelentésről, valamint a denotatív és a konnotatív jelentésről. Tehát egy címszó alatt 17 műszó magyarázatát adja.

Bartók János is, Máté Jakab is hangsúlyozta a tanulmányában azt, hogy a terminológiaszótár elsősorban a tudományág szempontjából fontos, hiszen segíti a tájékozódást, az aligazodást a nyelv jelenségeiben. Szükség van rá, hiszen ma még nyelvésznek is nehéz sokszor egy-egy tanulmány megértése, főleg a szokatlan terminushasználat miatt. A tudománytörténet szavával élve, a nyelvtudományban is évtizedek óta a paradigma-váltás korát éljük. Az ún. megújított klasszikus grammatika maga is átértelmez vagy újra értelmez műszókat, és átvesz a modern irányzatokból új terminológiákat. Ugyanakkor a klasszikus grammatika mellé új szemléleti módok honosodtak meg. Egy részük megtartotta önállóságát, mások pedig egységesülést követeltek a klasszikus grammatikával. Azt hiszem, elég, ha itt csak neveket és irányzatokat sorolok fel: Saussure és a strukturalista iskolák, Chomsky és a generatív iskolák, a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, a szövegnyelvészet, az új stilisztikai vizsgálati módok, a kommunikációelméletek stb.

Ilyen körülmények között igen nagy számú új műszó jelent meg és jelenik meg a szakirodalomban. Gyakran e szó idegen szó (pl. *kernel*, *topic*, *comment*), sokszor más tudományágak szava (pl. a fizika és kémia *kohézió* szavát átvette a szövegnyelvészet, az információelmélet *entrópia* szavát a stilisztika is, a szövegten is, a fizikából a fényten *fókus* szavát a mondatban stb.). Sok terminus teljesen új értelmet kapott, vagy pedig jelentésbővüléssel ment át. Az efféle változások mindig megvoltak a nyelvtudományban, de nem ekkora számban, mint az elmúlt évtizedekben és napjainkban. Nem véletlen az, hogy több szerző is munkája végén közli azokat a terminusokat, amelyeket a könyvében használ (pl. Deme László: A beszéd és a nyelv).

2. A Nyíregyházán készülő és közvetlenül befejezés előtt álló nyelvtudományi terminológiaszótárról az alábbiakat mondhatom el.

1976-ban indult meg a munka, tulajdonképpen azzal, hogy a nyíregyházi Anyanyelvoktatási Napokon az iskolai segédanyagok között szóba jött egy iskolai nyelvtani

terminológiaszótár elkészítésének a kérdése is. Ezt én vállaltam. Mire azonban az általános és középfokú iskolák tankönyveit kicéduláztuk, megjelentek az új tantervek és hamarosan az új tankönyvek. A szócikkanyag nagyjából ugyanaz maradt, az értelmezések változtak. Az új tankönyvek cédulázását el kellett végezni, s közben kicéduláztuk a főiskolai jegyzeteket, tankönyveket, hogy a főiskolai hallgatók is hasznát vegyék a terminológiaszótárnak. 1981-ben elnyertem e munka tervezetével az állami megbízást. Ekkorra megérlelődött az a gondolat, olyan terminológiaszótárt kell készíteni, amely a tanulókon és hallgatókon kívül elégazítást tud adni szakembereknek is a Magyarországon használatos, hagyományos és az újabb terminológiában.

Cédulaanyagunk forrásai: az 1961-től 1983 végéig megjelent egyetemi, főiskolai, középiskolai és általános iskolai tankönyvek, jegyzetek, segédanyagok, a szakfolyóiratok (Nyr., MNy., NyK., MNyj., NévtÉrt., ÁNyT., I. OK.), a Nyelvtudományi Értekezések kötetei, a Nyelvészeti Tanulmányok kötetei, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai és egy sereg önálló mű, főleg az összefoglaló jellegű munkák, a kézikönyvek (pl. Bárczi: A magyar nyelv életrajza; A mai magyar nyelv rendszere; Fejezetek a magyar leíró hangtanból; stb.).

A szótár befejezéshez közeledik. Ez azt jelenti, hogy a kb. 8000 címszóból, amelyből közel 5000 kíván értelmezést, a többi ún. utaló címszó, alig 200 vár még értelmezésre, ill. utalásra.

A címszók felépítése:

a) A címszó maga vagy egyszerű szó vagy összetett szó vagy szószervezet, szószervezatlánc: *alany, ige, szótag, szóképzés, szóösszevonás, főnévi igenév, hasonlító határozói mellékmondat, fok- és mértékhatározói értékű minőségjelzői mellékmondat.*

b) A címszó magyar szó vagy idegen szó. Általában az értelmezést a magyar szó mellett adjuk, az idegen mellett csak akkor, ha az idegen a megszokottabb, vagy rövid magyar szó vagy kifejezés nincsen rá. Pl. *fókusz, paradigma, kompetencia, performancia, komplikációs névátvitel, ablativus* stb.

c) Ha egy nyelvi jelenségnek többféle elnevezése van, valamennyi bekerül a szótárba, értelmezést azonban a mellé a címszó mellé tesszük, amely a jelenség megnevezésére a legáltalánosabb, esetleg a szakirodalomban címként fordul elő. Pl. a *birtokos jelzős szószervezet* terminológia mellett van az értelmezés, a *birtokos szerkezet* és a *birtokos szószervezet* mellett csak utalás van erre.

d) A címszó helyesírásában a nyelvtudományban szokásos módot alkalmazzuk. Ez csak az idegen szók írásában lényeges. Tehát: *deriváció, kontamináció, szegmentum, szintagma* — a magyar kiejtésnek megfelelően; *ablativus, larynx, indicativus, langue, parole, topic, comment* szók írásában az idegen nyelvű írás a szokásos, mi is így íjuk, egyes szóknál azonban utalunk a kiejtésre.

A címszók értelmezése többféle módon történ:

A) Egyes idegen nyelvű címszók mellett pusztán a magyar jelentést adjuk: *deverbalis képzés*: igei alapszó kap képzőt; *palatum*: kemény szájpadlás.

B) Az egyjelentésű címszókat rövid, tömör értelmezés követi. Ezt magunk írtuk, de előfordul, hogy idézőjelek között valakinek az értelmezését átvettük. Ilyenkor mindig van hivatkozási adat. Pl. *A névutó* az a viszonyzó, amely a névszó után (ritkábban névszó előtt) áll, és vele együtt határozós körülményt fejez ki. Pl. *A háza* a folyó mellett áll. Vagy: *A jelentésmező* olyan szavak összessége, amelyek valóságvonatkozás szempontjából rokonságban állnak egymással, azonos fogalomkörbe tartoznak. Pl. a színnevek, a rokonságnevek stb.

C) A többjelentésű címszók mellett az értelmezéseket betűvel különítjük el. Többjelentésűnek nevezzük az olyan címszót, amelyet másként értelmeznek vagy határoznak meg koronként a szakemberek, de ugyanarról a nyelvi jelenségről van szó. Pl. *a mondat*

meghatározásában mást mond a logikai-grammatikai irányzat, mást a funkcionális meghatározás stb.

Vagy: *Fókusz*

a) „az intonációs súlypontot tartalmazó mondatrész” (Chomsky);

b) „a mondat új részt tartalmazó részének, a réma résznek az első, mondathangsúlyt viselő, argumentumnyi vagy igényi terjedelmű eleme” (Siptár 17).

Vagy: *Metafora*

a) a jelentésstanban az a jelenség, amikor egy fogalomnak a nevét a hasonlóság vagy érintkezés alapján átvisszük egy másik fogalomra névül;

b) a stilisztikában olyan szókép, amely hasonlóságon vagy hangulati egyezésen alapul.

D) Az azonos alakú címszók különböző értelmezéseit számjegyekkel különítjük el.

Pl.

Vonzat: 1. állandó határozó. Vö. Állandó határozó

2. igéknek, névszóknak, szókapcsolatoknak az a jelentésükből adódó sajátosságuk, hogy megszabják, milyen rangos és névutós alakoknak kell mellettük állniuk. Pl. ad + Nom. + Acc. + Dat. Az édesanya könyvet ad fiának.

Vagy: *Paradigma*. 1. ragozási sor; valamely igéből vagy névszóból létrehozható jeles és ragos alakok hiánytalan és rendezett sora.

2. a szövegtanban egy transzformációs csoport

3. olyan tudományos szemléletmód, amely egy időre meghatározza egy tudományág fejlődésének az irányát. Pl. a transzformációs generatív grammatika.

Vagy: *Hasonulás* (Vö. asszimiláció)

1. a hangtanban az a mássalhangzó-törvényszerűség, melynek során egy mássalhangzó a szomszédos mássalhangzót részben vagy teljesen hasonlítja magához. Pl. dobtam — doptam, vérrel — vérrel.

2. a nyelvtörténetben minden olyan hangváltozás, amely a szomszédos hangok hatásának tulajdonítható. Pl. bolatin > Balaton (A nyelvészeti műszók lexikona. 151).

A szótárunk felöleli a magyar nyelvtörténet, a mai magyar nyelv (ide sorolom a fonetikát és a fonológiát, a jelentéstant és a szókincstant is), a finnugor összehasonlító nyelvtudomány, az általános nyelvészet, a névtan és a nyelvművelés (retorika, stilisztika, helyesírás, szerkesztéstan, nyelvhelyesség) terminológiáit.

Bachát László

Szó- és szólásmagyarázatok

Még egyszer a *Surjánfalva* ~ *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti* névről

Ezekről a nevekről Reuter Camillo néhány éve cikket írt (Nyr. 104: 110–1). Szerinte ennek a XV. század eleje óta adatolható Szatmár megyei hegyi településnek a neve a magyar *surján* ~ *sürgye* 'fiatal hajtás, bozót, fiatal erdő' ~ 'fekete gyűrű' közszóból keletkezett személynévre megy vissza. A *Surján* ~ *Sürgye* váltakozás pedig azzal magyarázható, hogy „az illető falutelepítő személy váltakozva használta egyrészt a *Surján* ~ *Sürgye* nevet, vagy másrészt családján belül (pl. testvérek) viseltek hasonló jelentésű köznévsoportból választott nevet, s talán telepítő-, tulajdonosváltozást fed a névmódosulás” (i. h. 111).

Reuter cikkét bírálva a helynévnek más magyarázatát adtam (Nyr. 106: 358–60). A magyar és a román helynevet a román *surd* 'süket' szóból alakult személynévre vezetem vissza. A *Surgyán* (< r. *Şurdean*) és a *Sürgye* (< r. *Şurdea*) alakokat az alapszó román képzésű, illetve végartikulusos alakjaiból származtattam. Mivel a közölt közel két tucat adat közül az 1491-es *Swryanfalwa*-n kívül mindegyik *gy*-s ejtésre utal, a legkorábbi, az 1411-es *Swrgyanfalwa* szórvány is, azt írtam, hogy a *Swryanfalwa* (= *Surjánfalva*) nyilván íráshiba *Swrgyanfalwa* helyett.

Vitánkhoz hozzászólt Fehértói Katalin (Nyr. 107: 352–3). Elsősorban arra mutatott rá, hogy a románban vannak adatok egy feltehetően a szerb-horvátból átkerült *Surján* személynévre. Az 1491-es *Swryanfalwa* forma tehát nem feltétlenül íráshiba, hanem inkább „értelmes elírás”, az oklevél írója „a helység nevét nem *Surgyán*-nak, hanem *Swryan*-nak gondolta helyesen leírni” (i. h. 352). Fehértói kiegészítését lényegében elfogadom, hozzátésem azonban, hogy a *Swryanfalwa* adatban íráshiba elkövetését — tekintve a *j*-s formának a *gy*-sek közti kivételes előfordulását — továbbra is lehetségesnek tartom (mint ahogy az értelmes elírást is).

Cikkeink számos megállapítását válaszában Reuter visszautasítja, vitatja, s újabb érveket hoz fel korábbi álláspontja mellett (Nyr. 109: 235–41). Különösen az én cikkemet bírálja, helyenként hevesen. Nem egy érvünket, megjegyzésünket viszont figyelmen kívül hagyja.

Reuter újabb cikkének a megjelenése után már közöltem a Nyr. szerkesztőségével, hogy reagálni kívánok a válaszra, de egyéb elfoglaltság miatt ezt később teszem meg. Természetesen egy falunév magyarázata nem tartozik a magyar nyelvészet lényeges kérdései közé, noha esetünkben ez a magyar és román toponímia, nyelvjárástan, valamint a párhuzamos névadás kérdéseivel is összefügg. Közel egy éve sajnálattal értesültem arról, hogy Reuter Camillo — aki számos tanulmánnyal, cikkel gazdagította a magyar névtudományt — elhunyt. Közben láthattam, hogy a FNESz.⁴ *Sürgyefalu*-val kapcsolatban az én eredetzetésemet fogadja el (*Dióshalom* a.). Mégis szükségesnek érzem, hogy visszatérjek tárgyunkra, egyrészt a kérdés további tisztázása végett, másrészt azért, mert Reuter válaszcikkeiből az én írásomról sokszor nem lehet hű képet kapni, és úgy tűnik, tűnhet, hogy az etimológiai és a nyelvtörténeti vizsgálatokban elemi hibákat vétek. Az egész kérdést nem tárgyalom újra. Reuter második cikkével sem vitázom átfogóan, de megjegyzem, hogy igazáról újabb, témánkkal csak távolabbról összefüggő, bizony-

talan vagy szerintem téves adalékai sem győztek meg. Az érdeklődőknek cikkeink elolvasását és összevetését is ajánlva, magam az alábbiakban általában csak a cikkemet ért kritikai megjegyzésekre válaszolok. Ezt még azért is szükségesnek tartom, mert vitacikkében Reuter szokatlan módon sem az én hozzászólásomnak, sem a Fehértóiéinak nem adja meg a megjelenési helyét, s ezáltal nehezebb a tények és a következtetések szembesítése.

Nem tartom jónak, hogy Reuter a falunév körüli vitánkat — lényegében a magyar és a román elnevezés alapjául szolgáló személynév eredetének a vizsgálatát — „Magyar helységnevadás-e *Surjánfalva*?” címmel folytatja. Azt ugyanis senki nem vonja kétségbe, hogy egy *Surjánfalva* (~ *Surgyánfalva* ~ *Sürgyefalu*) név magyar eredetű. Reuter második cikke is tulajdonképpen a magyar és román párhuzamos helynévadás alapjául szolgáló személynév eredetéről szól, ebben a kérdésben védelmezi és ismétli meg saját álláspontját.

Hasonló félreértés Reuter e cikkének elején is szerepel. „(*Surjánfalva*) ~ *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti*” című hozzászólásom legelején Maksai Ferencre utalva (A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. 105–6) azt írtam, hogy „mivel egy 1491-ben kelt oklevél ezt a települést a „*possessiones wolachales*”-ek között említi, az eddigi magyar szakirodalom is azt tartotta, hogy a falu elnevezése román eredetű, és a telepítő vajda nevével van kapcsolatban”. Reuter e megjegyzésemet idézi, és annak „a falu elnevezése román eredetű” részét ritkítással kiemeli. Majd, Maksait is bővebben idézve, így folytatja: „Az eddigi magyar — a helység nevével foglalkozó — irodalom azonban sehol sem állítja, hogy „a falu elnevezése román eredetű”. Maksai csak azt írja: „Balkfalfát, Sándorfalfát, *Surjánfalvát*, az „oláh birtokokat”, valóban románság kellett, hogy alapítsa, mert magyar képzésű neveikben [kiemelés tőlem — azaz Reutertől — M. F.] őrzött személynévek főképp a románság körében használatosak s csak a várossal [Nagybánya] érintkezésbe lépett telepítő vajdára, a falu fejére vonatkozhatnak. Az *Orosz* személynév itt is az ismert rutén–román keveredés bizonyossága. Ezek közé vehető még *Györkefalva* is”. Ezután, utalva a Kázmér Miklós magyarázta *-falva* > *-falu* változásra, megállapítja: „Tehát szó sincsen arról, hogy valaki szerint is a falu elnevezése román eredetű lenne, mint A. Molnár Ferenc állítja” (i. h. 235).

Reuternek csupán a *Surjánfalva* nevet említő cikkcíme és szövege után a falu neve erre az alakra vonatkozik, én azonban azt, hogy „a falu neve” három sorral a magyar és a román elnevezéseket egyaránt tartalmazó cikkcímem után írtam le, s mivel Reuter cikke és az enyém is a mindkét nyelvű elnevezés alapjául szolgáló személynév eredetét magyarázza, a falu nevének említésekor én erre gondoltam. Elismerem, a fogalmazás itt az egyszerűség érdekében nem teljesen pontos, a szövegösszefüggésből, a cikkekből azonban eléggé egyértelmű, hogy miről van szó. (Megemlítem például, hogy még inkább egyszerűsítve, de érthetően, fent idézett mondatában Fehértói a helység nevének *Surgyán*, illetve *Suryan* leírásáról beszél.) Cikkem legelején azt is latolgattam, a magyar elnevezést az ottani, környékbeli magyar népesség melyik része adhatta, hozzászólásom pedig ekképp zártam: „A falu nevét pedig párhuzamos helynévadással a román *Surd* (? *Şurd*) személynévből származtatom”. A párhuzamos helynévadásból nyilván következik, hogy a falu román neve (*Şurdeşti*) román, magyar neve (*Sürgyefalu*, *Surgyafalva*, *Surgyefalu* stb., valamint az egyszer adatolt *Surgyánfalva* és ? *Surjánfalva*) pedig magyar eredetű. Egyébként a *Surjánfalva*-t nem is tartottam élő névnek, csak íráshibának. Szóval nem egy magyar–román párhuzamos névadás magyar tagját, nem egy magyar közszót (*falva*, *falu*) is tartalmazó falunevet, nem a *Surjánfalva*-t származtattam a románból.

A Maksaira való hivatkozás szintén hasonlóan értendő. Maksai jeles munkája történeti szempontú, az adott helyen a nyelvészeti vonatkozást nem fejtegeti bővebben, itt a terminológiára sem ügyel annyira. Szövegéből a következtetéseket ennek ismeretében

kell levonni. A mi szempontunkból Maksainál én a következő gondolatmenetet rekonstruáltam. Falunkat több környező faluval együtt a források alapján román településűnek tartja. Azért is, mert a falvak magyar képzésű (szerintem = magyar változatú, párhuzamos vagy kettős névadás révén született magyar változatú) neveiben őrzött, a Nagybányával érintkezésbe lépő telepítő vajdára, a falu fejére vonatkozó személynevek (illetve román megfelelőik — M. F.) főleg a románság körében használatosak. Egyébként először Balkfalvával és Sándorfalvával kapcsolatban Reuter is hasonló gondolatmenetet követ: „A *Balk* és talán a Drágfi Sándrin nevét őrző *Sándor* Maksai feltevését támogatja” (Nyr. 104: 110). Maksai a nevek román megfelelőjével külön nem foglalkozott. Azt is tudta, hogy az általunk párhuzamos és kettős névadásúnak nevezett magyar–román névpárok esetében a román változat a forrásokban általában későbből adatolható. A román névre, pontosabban a magyar és román falunév alapjául szolgáló román falu-telepítő nyilván román nevére, s így a falu román voltára többek közt épp a név magyar megfelelőjéből következett vissza. A „magyar képzésű” helynév tehát számára ezért fontos, s éppen hogy kapcsolatban van a falutelepítő (a „falu”) román nevével, nem pedig ellentétben. Maksaira tehát ezek alapján hivatkoztam.

A román *Șurdești* falunévet a román *Surdești* helynevekkel kapcsoltam össze, s a szó elején, illetve a *Surd* személynévben $s(sz) > ș(s)$ változással, váltakozással számoltam (a falu adatai között elő is fordul *Szurgyefalu* és *Sziurgyefalu*), ennek többféle lehetséges okát is említve.

Azt írtam, hogy *Șurdești*-t aligha lehet elválasztani a román *Surdești*, *Surdeni*, *Surdulești*, *Surda*, *Surdeasca* stb. helynevektől, amelyeket a szakirodalom a *surd* 'süket' szóból alakult személynévre vezet vissza. Majd ezután csak megemlítettem, hogy „a Nyárádszeredához csatolt Süketfalvának is románul a *Surda* nevet adták”. Arra a nem jelentéktelen tényre, hogy *Șurdești*-nek kiterjedt román rokonsága, családja lenne, Reuter nem reagál, csupán Süketfalvára vonatkozó megjegyzésemet emeli ki, hosszabban fejtegetvén, hogy annak neve a magyar *Sükösd* névvel függ össze, mai alakja népetimológia, és a *süket* szóhoz — nyilván eredetileg — semmi köze. Tehát „a további bizonyítéknak felhozott Maros-Torda megyei *Süketfalva* sem megfelelő” (Nyr. 104: 237). Én a *Süketfalva* helynév eredetével nem foglalkoztam. A — többek közt — valóban nyomós érvként szóba jövő, jöhető megfelelő román helynevek után analógiaként nem *Süketfalvát*-t, hanem annak román *Surda* megfelelőjét említettem. Szövegemből is kitétszöen, a Suciura (Dicționar istoric al localităților din Transilvania. I., II. București, 1967, 1968) való hivatkozás nyomán pedig adatszerűleg is láthatóan ez a román *Surda* (? ~ *Șurda*) újabb, mesterséges névadás. És nyilván nem a történeti adatok, hanem a jelenkori magyar név fordításával történt, de mindenesetre a hasonló román helységnevekhez, a román helynévrendszerhez igazodva. Analógiának tehát ez az adat is jó.

A román $sz > s$ változás egyik lehetőségeként utaltam arra is, hogy „a szóközépi s hatására a szó elején végbemehetett egy $sz(s) > s(ș)$ változás . . . pl. szláv *sušitsa* (vö. *suh* 'száraz') > román *Șușița*”. Reuter szerint e változás nem feltétlenül román eredetű. A „Stielers Handatlas”¹⁰ (Gotha, 1928–30) nyomán Albániából hoz egy *Sușica* folyó- és *Șușica* helynevet. Ezt nem volt módomban ellenőrizni. Az „Andrees Handatlas” (Bielfeld und Leipzig, 1937) mindenesetre csak Bulgáriából és Jugoszláviából ismer *Sușica*, Csehországból pedig *Sušice* helynevet, valamint Jugoszláviából *Sușica*, s Romániából *Șușița* folyónevet. *Șușica* név ebben nincs. Örültem volna, ha a Reuter által tőlem idézett, példát is tartalmazó mondat végéről nem marad le a hivatkozásom, amely a román névtan egyik alapvető kézikönyvére utal (Iorgu Iordan, Toponimia românească. Buc., 1963. 355).

A román névtan egy másik kézikönyvére (Constantinescu, Dictionar onomastic romănesc. Buc., 1963. 142, 148, 150, 458) támaszkodva írtam, hogy kalendáriumi személy-

nevekben és a belőlük alakult helynevekben a magyarországi latin kiejtés hatására a románban is többször *sz* helyett *s* áll: *Saul* ~ *Şaul*, *Sinca* ~ *Şinca*, *Solomon* ~ *Solomon*, *Somoneşti* ~ *Somoneşti* stb. Ez pedig, úgy vélem, szintén támogathatja egy *Surd* > *Şurd* változás, váltakozás lehetőségét. Reuter szerint „sajnos nem így van. *Saul* ~ *Şaul*, *Solomon* ~ *Solomon* kettős, két nyelvből történő személynévátvételek. Tehát az *sz(s)* > *s(ş)* változásra példának alkalmatlanok. A görögkeleti egyház révén a r. *Saul*, a magyarból a r. *Şaul* hangalakban vették át. Itt tehát két átvétel és nem *sz(s)* > *s(ş)* hangváltozás történt” (Nyr. 109: 237). Én váltakozással és változással együtt számoltam. Ha *sz-es* és *s-es* alakok együtt éltek, ezeknek kétségtelenül volt analógiás hatása, s nem feltétlenül kellett minden *s(ş)*-es nevet — még kevésbé minden egyes névelőfordulást — mindig újra a magyarból átvenni. Sőt azt is megjegyeztem, hogy néhány nem kalendáriumi névben és belőlük származott helynévben szintén váltakozik az *sz-szel* vagy *s-sel* való ejtés. A *Segarcea*, *Serdan*, *Siseşti* szókendő *s(ş)*-sel is hangozhatnak. A *Şuceşti* név pedig a *suciu* ’szűcs’ (egyébként az *sz* kezdetű m. *szűcs* átvétele) szóból alakult (I. Constantinescu i. m. 148, 458). Vitapartnerem az utóbbi adatokkal nem foglalkozik.

A román *s* > *ş* váltakozásra, változásra egyik példám a Sürgyefaluhoz közeli Oroszfalu (r. Rus) vélt román *Ruşeni* neve volt (vö. több más *Ruşeni* helynévvel). Mint Reuter írja, nálam a két Szatmár megyei Oroszfalu adatai összekeveredtek, *Ruşeni* a Homoród melléki Oroszfalu újabb, hivatalos román neve lehet, régi román neve *Roschi Russi*. Suciut (i. m.) követve a két Oroszfalu adatait minden bizonynyal valóban összekevertem. Ettől függetlenül egy némileg távolabbi, azonos megyebeli falunév, ha nem is olyan súlyal, többek közt még mindig elfogadható példának az *sz(s)* > *s(ş)* váltakozásra, változásra, hisz ez a hangviszony összefüggőbben vagy szórtabban a román nyelvterület egy jelentős részén megvan. A *Roschi* adat, s a *Ruşi*, *Ruşeni* elnevezés a falunévben szintén mutatja az *s(ş)*-es ejtést. De Sürgyefaluhoz közel van például a már említett *Şiseşti* (~ *Siseşti*). Cikkében Reuter sokkal távolabbi adatokat és analógiákat is felhasznál, sőt az általa párosított *surján* és *sürgye* szavak váltakozása sincs nála adatolva (l. még MTsz., Reuter: MNyj. 15: 99–111, TESz.). Egyébként még Reutet abban pontosítanám, hogy *Ruşeni* nem „Surjánfalva *sz(s)* > *s(ş)* feltételezett hangváltozásához”, hanem *Şurdeşti* ilyen alakulásához lett volna analóg példa.

Surjánfalvá-val kapcsolatban, az adatát íráshibának gondolva, megemlítettem, hogy ez az alak Kázmér Miklósnál (A »falú« a magyar helynevekben. Bp., 1970. 285) nem is szerepel. Igaza van Reuternek (Nyr. 109: 236), hogy ez nem érv, mert Kázmér az anyaggyűjtésben viszonylagos teljességre törekedett, s anyaga jelentős részének közléséről kénytelen volt lemondani. Természetesen nem szándékoztam Kázmért „érdemtelenül” bevonni a vitába, s még kevésbé hinném, hogy ezt Kniezsa Istvánnal kapcsolatban is föl lehetne róni. Kniezsa (Magyarok és románok. I. Szerk. Deér József és Gáldi László. Bp. 1944. 146), mint írom is, helynevünket szintén a párhuzamos magyar–román névadások közt említi, a XV. században felbukkanó hegyvidéki falunévek között. Az alapul szolgáló személynév eredetéről ő nem nyilatkozik. Más kérdés, hogy nála a település magyar nevének csupán *Surjánfalva* alakban való említését, annak egyedi és vitatható volta miatt nem tartom szerencsésnek.

Teljesen alaptalan Reuternek az a cikke végén olvasható kifogása, miszerint a *Surjánfalva* ~ *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti* névhármasnak Fehértóival csak az első tagjára összpontosítunk, sőt netán *Surjánfalva* ~ *Sürgyefalu* történeti azonosságát is megkérdőjeleznénk. Én éppen hogy az összes névalak együttes vizsgálatával teszek javaslatot a névfejtésre. Fehértói pedig azért foglalkozik főleg csak *Surjánfalvá*-val, mert — mint írja — ő elsősorban ehhez a részkérdéshez szól hozzá.

Tudom, Reuter Camillónak sok írásában nincs vagy jóval kevésbé van vitatni való. Ezért is sajnálom, hogy erre a cikkre sort kellett kerítenem.

A. Molnár Ferenc

Nyelvművelő írások. Válogatta és összeállította: Jung Károly — Tomán László — Vajda József

— Forum, 1988. —

Napjainkban egyre többen tizenötmillió magyarországi magyarságban gondolkodunk, és a nemzeti összetartozás tudatának és tényének egyik fontos eszközeként az anyanyelvet tartjuk számon. Ezért fokozott jelentősége van minden, határainkon túl megjelenő nyelvművelő kiadványnak, így az Újvidéken közreadott Nyelvművelő Füzetek* újabb tagjának.

„Nyelvhasználatunk rászorul a tudatos ellenőrzésre” — figyelmeztet mindannyiunkat Bárcki Géza. E „tudatos ellenőrzés” szükségességét fokozottan érzik a határainkon kívül élő honfitársaink, ezt igazolja az utószóban megfogalmazott gondolat is, amely a kiadvány szükségességéről szól: „... közéletünk is régebb óta hiányát érzi egy kiadványnak, amely tájékoztatna, útbaigazítást nyújtana a jugoszláviai magyar nyelvhasználat naponta felmerülő, megoldást kívánó kérdéseiben. Elsősorban azokra a kérdésekre gondolunk, amelyek a magyar–szerbhorvát nyelvi érintkezések folytán sajátos gondok elé állítják mindazokat, akik nálunk a nyilvánosság előtt szóban vagy írásban megnyilatkoznak.” Majd így folytatják a gondolatsort: „A jugoszláviai magyar nyelvhasználat esetében azonban a mindennapi írásos és élőszavas nyelvi gyakorlat módosulásai az esetek többségében nem a nyelv természetes fejlődéstörvényei szerint következnek, hanem elsősorban a párhuzamosan használt szerbhorvát nyelv befolyását tükrözik. Éppen ezért van szükség az állandó nyelvművelő tevékenységre, amely a nyelvhasználati vétségeket, félresikerült megoldásokat, teljesen idegen fordulatokat észreveszi, jegyzi, helyes megoldásukra tanáccsal szolgál, szem előtt tartva a magunk nyelvhasználati gondjai mellett az egyetemes anyanyelv mindennapi használatának kérdéseit is. Csak e két szempont állandó szem előtt tartásával remélhetjük, hogy a jugoszláviai magyar nyelvhasználat mindennapos gondjainak enyhítésével hozzájárulunk anyanyelvünk tisztaságának, funkcionálisának megőrzéséhez, s a nálunk beszélt és írott magyar nyelv nem távolodik el az egyetemes magyar nyelv színvonalától, fejlődésétől.”

A „füzet” anyaga részben a Magyar Szó Nyelvművelő (1971–79) mellékletében megjelent írásokból tevődik össze — „megmentve őket a feledéstől”. „Az itt közzétett válogatás kizárólag gyakorlati szempontok alapján adja újra közre a nyelvhelyességi kérdéseket tárgyaló írásokat.” Ezt az anyagot egészítették ki a válogatók olyan, a rovaton kívüli nyelvművelő cikkekkel, amelyek más témákról szólnak, továbbá néhány új, eddig még meg nem jelenttel.

Az olvasó tematikus csoportosításban kapja a jótanácsokat: Magyarul helyesen (7–22), Egy kis nyelvcsiszogatás — Kossa János írásai (25–45), Magyarul így (49–78), Jogi nyelvünk — Hock Rezső írásai (81–93), Nyelvi őrjárat az orvosi rendelőben (97–102).

Ezek után tekintsük át röviden a számunkra, anyaországiakra is hasznos tanulságokat. Ha egyetlen szóval szándékozunk jellemezni mind a százhuszonegy cikk tartalmát

* A sorozat korábban megjelent tagjai: *Agoston Mihály*: A földrajzi nevek írásmódja, 1984; *Szeli István*: Nyelvhasználatunk etikája, 1984; *Penavin Olga*: Nyelvjárás és köznyelv, 1986.

és szerzőik szándékát, akkor az *igényesség* szóval minősíthetők. Néhány témakör, szempont ennek részletezésére.

1. **Pontos szóhasználat** — *Kiskorú vagy fiatalok?* „Előrebocsátjuk, hogy lehet az egyik is meg a másik is — a maga helyén.” *Működik vagy dolgozik?* — *Étkezik vagy táplálkozik?* — *Kőolaj — gázolaj* — Az utóbbi szópárral kapcsolatban a zavart az okozza, hogy a szerbhorvátban mind a két fogalom megnevezésére használják a *nafta* szót. — Hogy milyen éber a nyelvérzék, és milyen erő a nyelvszokás, arra a következő példát találjuk: „Mintegy tíz-tizenkét éve megpróbálkoztak a *vizes góc* elnevezéssel, de nem vált be, és újabban a turisztikai szaknyelv csak *vizes blokk* néven ismeri (láttam már egybe- és különírvá is)” (22). Itt jegyezzük meg — a Helyesírási Kézisótárra utalva —, hogy az egybeírt alak a helyes: *vizesblokk* (épületben) — I. 661.

2. **A megfelelő szakszó használata** — *Mikor pénzbírság a pénzbüntetés?* — *Hatáskör és illetékesség* — Ez utóbbi szópár jelentésével kapcsolatban egy kis kiegészítés kívánczik ahhoz a megállapításhoz, hogy „a magyarban a *hatáskör* nem lehet *illetékesség*, sem pedig az *illetékesség hatáskör*”. Ritkán ugyan, de lehet! (Lásd Magyar Értelmező Kézisótár 587.) — A himlős betegségek — helyesen című cikk ama megállapítása is egy kis módosításra szorul; „a rózsahimlő: latin neve *rubeola*”, mert ez utóbbi használatos a magyarban is (lásd Magyar Értelmező Kézisótár 1184.), amint hasonló helyes utalás található a *vörheny*-nyel kapcsolatban: „Használatos a *veres himlő* és a *skarlát* kifejezés is.”

3. **Az idegen szavak jelenléte a nyelvhasználatban** — Néhány példa a cikkek anyagából: *ambulancia, angazsál, epikrizis, krónikus, laboratórium, manifestáció, magistrális, mediterán, monolitikus, operáció, paraván, politológus, primárius, privatizál, prizma, regisztrál, vitális, vitalitás*. — Honi előfordulásuk alapján több csoportba sorolhatók az említett idegen szavak. Legtöbbjük használatos Magyarországon is, de mellettük él a megfelelő magyar párjuk is; kettő: *angazsál* és *privatizál** csillaggal jelölt szó a Magyar Értelmező Kézisótárban, azaz kerülendő(!); a *politológus* divatszó lett; a *primárius* — helyesen jegyzi meg a cikkíró — „már régen nem használatos.” — e három pedig: *epikrizis* = a kórtörténet rövid összefoglalása; *manifestáció* = kijelentés; *monolitikus* = (megbonthatatlanul) egységes; (ez utóbbi szintén divatszó lett), csak az Idegen szavak és kifejezések szótárában található meg. A *kabinet* szóval kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy a szakoktatási célokat szolgáló tantermet néhol laboratóriumnak (rövidítve labornak), néhol kabinetnek nevezik, szerintem helytelenül, mivel ezek többjelentésű idegen szavak” (17). Ehelyett a Nyelvművelő Kézikönyv megfogalmazását ajánlanánk: „Nincs rá szükség, . . . ha egy-egy szaktárgy oktatására berendezett termet jelölünk vele (kabinetrendszerű tanítás), mert világosabb az *előadóterem, szakterem, szaktanterem* elnevezés” (I: 1113).

4. **Nyelvtanivonatkozások** — Ismét néhány téma, amelyek bizonytalanságot okoznak, okozhatnak elsősorban a környezetnyelv hatása miatt, illetőleg a gyakorlati kétnyelvűség körülményei között: az alanyi ragozás, az egyes és többes szám alkalmazása, a fosztóképző helyes használata, a földrajzi nevek használata, írása, igekötők alkalmazása, igeneves szerkezetek, a névelők helyes használata, a névutós szerkezetek, az összetett állítmány, a személyragos főnévi igenév használata, a szórend helyes megválasztása, a tárgyas ragozás, a több birtokos egy birtok esetei, stb.

Ime tehát ezek az azok a főbb témakörök, amelyek a vajdasági magyar nyelvhasználatban gondot jelentenek az utóbbi évek nyelvhasználatában. De a javítani való ennél sokkal több. Hiszen a válogatók és így fogalmaznak: „Tudjuk, hogy a nyelvművelés folyamat, s lépésről lépésre haladva juthatunk csak el oda, hogy az élő nyelv használói mindennapos gyakorlatukban méltányolják és alkalmazzák is a felkínált tanácsokat, megoldásokat.” Mi hazaiak mindenesetre nagy tisztelettel méltányoljuk a cikkek szerzői-

nek (Berta Mátyás, Hock Rezső, Kolozsvári Csaba, Korom Tibor, Kossa János, Kovács T. Ilona, Kovács József, Kovács Kálmán, Tomán László) áldozatos nyelvápoló, nyelv-megőrző munkáját és azon, fáradozását hogy a bevezetőben jelzett igényességre töreksszenek sajátos körülményeik között is. Arra a kérdésre pedig, hogy mi szorul benne később módosításra, mi itthonról csak azt tanácsolhatjuk, hogy változtatlan érdeklődéssel figyeljék a nyelv egyetemes mozgását. Egy gyakorlati tanács pedig, hogy a jövőben vessék össze megállapításaikat a Nyelv-művelő Kézikönyvben rögzített megállapításokkal.

Graf Rezső

Italianizmusok. Olasz állandó szókapcsolatok és közmondások. Szerkesztette: Fábíán Zsuzsa és Danilo Gheno. Budapest, Terra, 1986:

1. „Magunk alkottuk meg az *italianizmusok* szót, mert véleményünk szerint: a) analógiás képzésével jól beleillik a germanizmusok, anglicizmusok stb. sorába; b) így egyetlen szóval össze tudjuk foglalni az idiomatikus és a nem idiomatikus állandó szókapcsolatok, a szólás és a közmondás fogalmát.” Így nyilatkozik a szerzőpáros a rövid előszóban, s már itt kell kezdenünk a dicséretet: új szót alkottak, s ezzel kiváló nyelv-fejlesztőink nyomába léptek.

Nem használta a szót természetesen dr. Csánk Béla sem, aki 1940-ben jelentette meg Olasz—magyar szólásgyűjteményét a Franklin kiadónál; kötete egyébként Fábíán és Gheno művének egyetlen jelentős magyar előzménye, ha csak nem számítjuk azt az 1975-ös szegedi egyetemi kari jegyzetet, amelyet szintén a szerzőpáros készített.

2. Az italianizmusok tehát lehetnek közmondások, szólások, idiomatikus és nem idiomatikus állandó szókapcsolatok. Közismert, hogy a közmondások esetében mennyire bajos az olasz eredetinek megfelelő, vele hangulatilag is egyértékű magyar közmondást találni.

Ezért a szerzőpáros a közmondásokkal kapcsolatban megengedi a körülírás lehetőségét; a szerzők a bevezetésben (8) idézik ennek bemutatására az: *impara l'arte e mettila a* (helyesen: *da*) *parte* közmondást. Ezt csak körülírással lehet magyarul értelmezni, állítják a szerzők. Körülírás esetében félidézőjelet használnak, tehát így értelmezik: 'tanulj mesterséget, hasznát fogod venni'. (A szótárban az *arte* címszó alatt a *parte* előtt egyáltalában nincs viszonyzó; az egyébként kevés sajtóhiba kijavításánál a következő kiadásokban erre figyelni kell.) Olasz—magyar nagyszótáramban a közmondás kissé másként szerepel, de szintén körülírva: „minden tudás hasznosítható; tanulj mesterséget, ha nem is kell azt gyakorolnod.” (A németben röviden és találóan: *gelernt ist gelernt*.)

A körülírást tehát elvileg nem hibáztathatjuk, a közmondásokkal kapcsolatban azonban más dolgokat szóvá kell tennünk.

Nemegyszer közmondásként szerepel olyan mondat, amelyben az ún. sajátos jelentés nincs meg, s így nincs stilisztikai többlete sem; az olasz mondat értelme szorosan következik az egymást követő, mondatot alkotó szavak jelentéséből. Holott a képszerű látásmód és az, hogy a szavak egymásutániságának átvitt értelmet, valarniféle nyelvi rejtélyt kell takarnia, többnyire nagyon is kíváncsú a közmondásokhoz mind az olaszban, mind a magyarban. Ilyen felesleges a terjedelmes és minden stilisztikai többlet nélküli a *Chi t'accarezza più di quel che suole, o t'ha ingannato o ingannar ti vuole*, vagyis magyarul: „aki hízelkedik, vagy megcsalt, vagy meg akar csalni”, hisz a magyar szöveg, főként a mellékmondatban, szóról szóra követi az eredetit, amely afféle böles mondás,

szentencia, aforizma. Aztán a *vuole* — *vuole* rímes játék, amely az inverzióval: *ingannar ti vuole* a szokásos *ti vuole ingannare* vagy *vuole ingannarti* helyett, megemeli az olasz összetett mondatot, s valamelyes stilisztikai többletet kölcsönöz neki, semmiféle módon sem tükröződik a szintelen magyar fordításban.

Másik észrevételünk a közmondásokkal kapcsolatban: a szerzőpáros mintha mértéken túl kedvelné őket. Az *acqua* bokrban a következő közmondásokat találjuk:

acqua e chiacchiere non fan fritelle: „Miatyánkkal nem veszik be Komáromot”. Megvallom, először olvasom ezt a sajátos magyar mondást; ennek, az egyébként az olaszban is ritka közmondásnak bizonyára lehetett volna a közbeszédből ismert magyar megfelelőt is találni. Az értelem talán megfelel bizonyos áttételekkel annak a magyar szólásnak, amely így hangzik: „hamar munka ritkán jó”.

Egyetértünk a fontos *acqua cheta rovina i ponti* „lassú víz partot mos” (vitatható a „ront” variáció) és az *acqua passata non macina più* „ami elmúlt, elmúlt” közmondások szerepeltetésével és talpraesett értelmezésükkel. Nagyszótárban a második idézett közmondás értelmezéséhez még hozzátettem: „vessünk fátylat a múltra; késő bánat, eb gondolat.”

Már nem annyira egyetértő az ítéletem a következő *acqua*-közmondással: *l'acqua va al mare* helyes értelme ui.: „pénz oda megy, ahol már van”; nagyszótárban a második kötet 854. oldal: „a pénz ahhoz megy, akinek már van.” A szerzőpáros fordítása nem sikerült; „a víz is oda siet, ahol sok van” furcsán hangzik, és nem fedí az eredeti jelentését. A közmondásnak elképzelhető más, színesebb és tágabb értelmezése is, pl.: „akinek van, adatik”; „szegény embert az ág is húzza.”

A következő összetett mondatban (még mindig az *acqua* bokrban): *quando l'acqua arriva alla gola, tutti imparano a nuotare* mindkét tagmondat színes szólás. A mellékmondat azt jelenti: „nyakán a kés”, a főmondat pedig azt, hogy „mindenki összeszedi magát, észbekap”, esetleg: „megjön a bátorsága”. Nehezen tudom elfogadni a szerzőpáros szokatlan értelmezését: „addig nem úszik a kutya, míg farkát nem éri a víz.” Nagyszótárban egyébként a *quando l'acqua tocca il collo, tutti imparano a nuotare* variáns is előfordul, és nem a legszerencsésebb a fordítás: „ha a víz nyakig ér, mindenki megtanul úszni.”

Az *acqua* bokorral kapcsolatban meg kell jegyezni azt is, hogy az alábbi négy közmondás teljesen idegen számomra. Ezek a következők: *alla prim'acqua di agosto pover'uomo ti conosco*; *la prima acqua è quella che bagna*; *chi vuol dell'acqua chiara vada alla fonte*; és *chi è portato giù dall'acqua, s'attacca a ogni spino*. Ma ilyen közmondásokat senki sem használ, de írásban sem szerepelnek; eredetük a népieskedő 19. századi toszkán prózában keresendő; mondjuk, Renato Fucininál és másoknál előfordultak. A szerzőpáros egyik értelmezése sem találó; félidézőjel közé tett magyarázatos vagy szó szerinti lefordítással élnek; ha már népies anyaghoz nyúltak, bátrabban kellett volna rögtönözni.

Az elsőre javasolom: „a szegény embert az ág is húzza” (és itt az *ág* az első augusztusi esőnek felel meg); a másodikra feltétlenül a: „minden kezdet nehéz” ismert formulát; a harmadikra az: „első kézből szerezte be a híreket”; a negyedikre meg ezt: „fűhöz-fához kapkod” (ti. a vízbefúló, aki a szalmaszállhoz nem kapkod, ahogy Fábianék állítják, hanem „belekapaszkodik”). A negyedik közmondás egyébként a *rasoio* = borotfa alatt is megjelenik a *chi affoga si attaccherebbe a rasoio* formában; itt a fordításban már — stilisztikai változatként — a „kapaszkodik” áll, tehát: „a fuldokló a szalmaszállba is kapaszkodik”, míg a *spino* esetében a „szalmaszállhoz is kapkod” van. Nagyszótárban a közmondás vagy inkább szólás kétszer fordul elő, de csak a *chi affoga, attaccherebbe* formában (tehát a *spino* variáns nálam nem szerepel, ahogy a nagy olasz értelmező szótárakból is hiányzik). Az *attaccarsi* igénél és a *rasoio* főnévnl emlitem a szólást; az első esetben a „vízbe fúló a szalmaszállba is belekapaszkodik” áll, a második esetben, tehát a *rasoio* bokrban is kiegészül a „fűhöz-fához kapkod” értelmezéssel.

Az *acqua* bokrában levő utolsó két közmondásról kell még szólnunk. Az egyik: *l'acqua non si nega a nessuno*, vagyis 'a vizet senkitől nem lehet megtagadni' (a félidézőjel a szerzőpárosé) valamilyen szentencia, erkölcsi tétel leszögezése; szóról szóra van lefordítva, de hasonló fordításban szerepel nagyszótáramban is (2: 913). Mindenképpen elkelne egy találóbb értelmezés, talán „a törvény előtt mindenki egyenlő”. A másik teljesen használt közmondás, amely minden bizonnyal a franciából ered: *(il) cane scottato dall'acqua calda ha paura anche della fredda*, és a *chi fu scottato dall'acqua calda ha paura anche della fredda*. A szerzőpáros fordítása így hangzik: „a leforrázott kutya/eb (az) esőtől is fél”. Nagyszótáramban a *cane* bokorban a következő értelmezés található: „akit a kígyó megharapott, még a gyíktól is fél.” Ez az értelmezés viszont a szerzőpáros *chi è inciampato nelle serpi ha paura delle lucertole* közmondásának magyarázataként áll; a *megharapott* helyett a *megmart* szerepel, s ez tényleg jobb. A közmondás a szerzőpárosnál a *serpe* = kígyó bokorban van; ritka, mert az olasz nagyszótárak nem ismerik.

Még egy szempontot vetünk fel, mielőtt elbúcsúzunk a közmondásoktól. A magyar fordításban — és ez a másik fogyatékoság a szó szerinti értelmezés mellett — helyenként népies(kedő), esetleg erőszakolt, vagy igen ritkán hallott, vagy használt szövegek állnak. Ilyenek: „nem nyer a kemence mellett ülő koronát”; „összetéveszti az allegóriát a filagóriával”; „összetéveszti a Kossuthot a vasúttal”; „a hajótörés után okosabb a révész”; „többet ér egy kérdezem száz keresemnél”; „jobb egy kérdés egy napi járőföldnél”. És így tovább.

Idézem az olasz eredeti szövegeket is: *gatta inguantata non prese mvolti topi* mondáshoz kapcsolta a szerzőpáros az első értelmet. Nem értek egyet velük; az olaszban alig ismert mondás inkább arra utal, óvatossággal nehezen lehet eredményt elérni, tehát a fordítás inkább: „aki mer, az nyer”, „bátraké a szerencse” és más hasonló. A második és harmadik magyar mondat előzménye az olasz *capire Toma per Roma*; ennek a szintén alig ismert mondásnak a fordításához is elég volna a „félreért”, „másként ért” a magyarban. A negyedik magyar mondat végre egy közkeletű olasz szólást tolmácsol: *del senno di poi sono piene le fosse*; az első értelmezés „késő bánat, eb gondolat” elégséges is volna; a toldás népieskedő; nagyszótáramban csak az előbb idézett fordítás található meg, a második nem. Az ötödik és a hatodik magyar mondat ismét egy nem használatos olasz mondást értelmez és ez a *lingua in bocca a Roma va*; jelentése tkp. annyi, mint: „kérdezősködjünk; ha valamit tudni akarunk”.

3. Ideje rátérni a kötet nagyobbik részét kitevő, ún. állandó szókapcsolatok értékelésére. Ezek tarka képet mutatnak. Az idevágó anyagban sok olyan állandó szókapcsolatnak nevezett szintagma van, amelynek jelentése az egyes szavak értelméből magától értetődik, s nincs semmilyen többlet. Csak néhányat idézünk a főként ígét és tárgy- esetet tartalmazó szerkezetekből:

eccitare gli animi = felizgatja a kedélyeket; ellentéte: *calmare gli animi* = lecsillapítja a kedélyeket;

sbagliare i (propri) calcoli = elhibázza számításait;

mettere le carte in tavola = kiteszi a kártyáit az asztalra, de szólásként jobb volna a szótáramban található értelmezés: „színt vall”; „kiteríti kártyáit” (*asztal* nélkül), „nyílt színekkel játszik”; ezek hiányoznak a szerzőpáros kötetéből;

muovere cielo e terra = eget-földet megmozgat;

far pazzie = őrültségeket csinál;

inghiottire una pillola amara = lenyeli a keserű pirulát;

denunciare i redditi és *far la denuncia dei redditi* = jövedelmet bevall;

dare ripetizioni = magánórákat ad;

alimentare qualche speranza in qualcuno = reményt táplál valakiben; de magyarosabb volna: „ébren tart”.

Más esetekben egy-egy határozós kifejezés is előfordul, vagy éppen egy magában álló főnevet értelmeznek a szerzők:

in un sorso = egy hajtásra; a pié fermo = biztos lábbal; tra le pareti domestiche = a négy fal között. Hozzátettem volna: „otthon”; a *nelle pareti domestiche* változat elavult; 'olnorata società = a maffia; il sesso forte = az erősebbik nem; segretario galante = szerelmi levelező könyv); notte bianca = a) fehér éjszaka [sarkvidéken]; b) álmatlan éjszaka.

Mégis az állandó szókapcsolatok és szólások többsége olyan összetételeket tartalmaz, amelyek jelentése nem következik feltétlenül az alkotó elemekből, vagyis nem adódik belőlük közvetlenül. Ezek közt több fokozat van; sok az olyan persze, amelyben a metaforikus jelentés könnyen kikövetkeztethető:

tornare al proprio nido = visszatér szülőhelyére (*nido* = fészek);

essere nato poeta/soldato stb.; essere un poeta/soldato stb. = született költő, katona stb. (*nascere* = születik; *nato* = született; *poeta* = költő, *soldato* = katona).

avere sempre il naso rosso = mindig borvirágos az orra (*rosso* = vörös);

fare del moto = jár egyet; mozog (*moto* = mozgás);

entrare nel merito di una questione = a kérdés lényegére tér (*merito* = érdem);

essere un mangia e dormi = naplopó (*mangiare* = eszik; *dormire* = alszik);

cadere nei luoghi comuni = közhelyeket mond puffogat (*cadere* = esik);

gettare luce su qualcosa = fényt derít valamire (*gettare* = vet, hajít).

Még több az olyan szókapcsolat, amely valóban igényli az értelmezést, mert a főnév vagy más alkotóeleme alapján nem érthető, nem következtethető ki az értelem;

Lumicino = kis fény, gyenge fény. Ám az *essere/ridursi al lumicino* „végét járja; fogytán van az ereje” az utolsókat rúgja; nem érthető egykönnyen; itt nélkülözhetetlen a magyar értelmezés.

Mangiare = eszik; *pappa* = kása, pép, pempő. Ám a *mangiare la pappa in capo a qualcuno* jelentését nem érthetjük meg a két lexémából (harmadikból, a *capoból* sem); ezért meg kell adni valóban a jelentést, és ez konkrét és átvitt: a) jóval magasabb valakinél; b) vki fölé kerekedik; magasan fölötte áll vkinek. Nagyszótáramban a fentiekhez járul még a bizalmaskodó 'lepipál' is átvitt értelem esetében, a 'sokkal hatalmasabb' pedig a konkrét jelentésnél.

4. Itt az ideje, hogy a bemutatott elemzések után levonjuk a kövekeztetéseket, s értékeljük a szerzőpáros munkáját.

Művük hiányt pótol, minthogy magyar nyelven az utolsó (s akkor egyetlen) olasz szólásgyűjtemény közel félszázada jelent meg. Fábíán Zsuzsa olasz nyelvű tanulmányában, a „Le raccolte dei modi di dire italiani pubblicate in Ungheria” (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata, Acta Romanica, Tomus XI. 1986. 82–118) részletesen foglalkozik Csánk Bélával és művével; egyúttal ismerteti saját szótáruk szerkesztési elveit, és általában az idegen nyelvű frazeológiai gyűjtemények felépítésének szempontjait is. Ezekre Fábíán Zsuzsa egy magyar nyelvű cikkében is kitért; ennek címe „Gondolatok a frazeológiai egységek szótári elrendezéséről” (Filológiai Közöny 30. [1984]: 297–304).

Csánk Béla gyűjteménye egyébként időrendben szorosan követte a W. Ross és H. Frenzel: „1000 idiomatische italienische Redensarten” (Langenscheidt, 1939.) című kiadványt; erre a műre azonban sem a cikkben, sem az Italianizmusok című gyűjtemény-

ben nem történik utalás; vajon az 1963-as hasonló című és az ugyancsak a Langenscheidt kiadónál közreadott mű ennek az 1939-es gyűjteménynek lenne felfrissített változata?

A szerzőpáros sikeresen kapcsolódik be művével az utolsó két-három évtizedben megjelent magyar és idegen nyelvű frazeológiai kutatásokba. Az utóbbiak a dr. Nádor Gabriella 1963-as „Germanizmusok. 5000 német szólás és kifejezés” (Terra) című gyűjteményével kezdődik. Fábián Zsuzsa említett tanulmányában csak az 1972-es, második kiadást említi, és így nem tűnik ki, hogy az anglicizmusok, gallicizmusok című kötetek későbbiek. Egyébként dr. Nádor Gabriella már mutatót kapcsolt a törzsanyaghoz. A magyar vezényszavak ismeretében a használó visszakeresheti a mutatóban egy-egy magyar állandó szókapcsolat német megfelelőit (vagy megfelelőjét).

A módszer Fábián — Gheno is átvette, és sikeresen alkalmazta. A magyar szó után betűvel, számmal és kerek zárójelben az olasz címszóval utaltak arra a helyre, ahol a keresett olasz kifejezés fellelhető. Tegyük hozzá, a kerek zárójel és az olasz címszó már a mi szerzőink ötlete, s jó dolog, mert növeli a mű használhatóságát. Dr. Nádor Gabriella megelégedett a betűvel és a számmal, pl. *fehér*: kimutatja a foga ~ét F ~ 63. Így is vissza lehet keresni a német megfelelőt, hisz minden egyes betűnél a címszavak alatt 1-től kezdődően sorszámozva vannak a kifejezések. Tehát *Fassade* és *er zeigt mir, was hinter der Fassade ist* ~ kimutatja a foga fehérét; felfedi valódi lényegét; megmutatja igazi arcát. Ez a hatvanharmadik szám alatti kifejezés.

A többlet Fábián — Ghenónál főként akkor értékelhető, amikor egy magyar szó vagy kifejezés két vagy több olasz mondással adható vissza; ilyenkor a magyar mutatóban a kerek zárójel szava utal erre. Fecske: egy ~ nem csinál nyarat F 91 (fare); F 260 (filo). Visszakeresve: *Una rondine / Un fiore non fa primavera; Un fiore non fa ghirlanda és un filo non fa tela*. Az már a gyűjtemény szerkezeti elvéből következik, hogy az első esetben a *fare* ige alatt szerepel a szólás; azért, mert főnévi variánsai vannak, s a szerzők ilyenkor mindig ige alá helyezték a szólást. A második esetben minden *filo* főnév alá került az olasz szólás annak a rendező elvnek az alapján, hogy az első főnév alapján sorolják abécérendbe az olasz szókapcsolatokat. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy az *un fiore non fa ghirlanda* a ritka közmondások sorába tartozik, vagyis beletartozik az általam kifogásolt közmondástúltengésbe.

Azon eltöprenghetünk, szükség van-e ezekre a kötetekre? Az olasznál maradva a Fábián — Gheno-kötet jóformán minden adata megtalálható a magam olasz — magyar és a Koltay — Kastner-féle magyar — olasz nagyszótár több százszázados szótári adatrengetegében. A válasz mégis igenlő: igen, szükség van az „Italianizmusok” kötetre, sőt nagyon is szükség van a további frazeológiai kutatásokra is.

A nagyszótárak apróbetűs bokraiban eltűnnek az italianizmusok a sok más szópár, kifejezés stb. között. Megfelelő, szellős nyomdatechnikai eljárással, ügyes rendszerezéssel, félkövér és kurzív betűkkel viszont kiemelődnek (ahogy a tárgyalt kötetben is); az olvasó számára jobban hasznosíthatók, mintha a nagyszótárban keresgélne. A szókapcsolatok értelmezése sem feltétlenül tapad a nagyszótárakhoz; láttuk az idézett példákából, hogy helyenként különböznek, még ha többnyire csak stilisztikailag is. Több szem többet lát, és esetleg másként is.

Ugyanakkor a további kutatás iránya jól kijelölhető. Most már el kell szakadnia a szótáraktól és frazeológiai gyűjteményektől; szótárak és gyűjtemények mellett és helyett bátran kell a *n a p i és i d ő s z a k o s* sajtó nyelvi anyagára építeni. Onnan eredményesen lehet szert tenni olyan sajátos szókapcsolatokra, amelyek nincsenek még regisztrálva. Néhányat kapásból idézek: *struttura portante; situazione chiave; subire una tremenda scossa; districarsi dai primi tentacoli del fascismo; conservare la massima aderenza ai dettami di qualcuno; la barca si rimette in linea*. Száz és száz hasonló ilyen szókapcsolatot tudnánk említeni; és ezeknek nem létezik tükörfordítása, tehát a jelentés nem úgy adódik,

hogy lefordítjuk az egyes szavakat, majd összeadjuk őket; a fentieknél maradva ezek nincsenek megadva sem olasz–magyar nagyszótárban, sem pedig a Fábián–Gheno kötetben. Hogy fordítanánk le őket?

Az első persze „hordozómű”, *Tragwerk*, de átvitt értelemben más szó kell, talán „súlypont”, „támasz”. A második könnyebb: „kulcshelyzet” a jelentése. Az igés szólások fordítása sorrendben: „szörnyű megrázkódtatás éri”; „kibontakozik a fasizmus első öleléséből”; „feltétlenül ragaszkodik valakinek a tanításához/útmutatásához”; „a csónak folytatja útját”.

Gondolom, a fenti javaslatokat még finomítani is lehet. Finomításról szólva, a melléknevek variációs lehetőségeit is mérlegelni kell a kutatómunka során. Csak egy példát idézek. Nagyszótárban és a Fábián–Gheno-féle gyűjteményben is a *di (gran) classe* áll „elsőosztályú, prima” értelemmel. S íme, mit olvasok egy újságcikkben: *una cucina internazionale di alta classe* (tehát nem *gran classe*) „első osztályú konyha”. Persze, mindkét műben, a nagyszótárban és a gyűjteményben is van *alta società* „előkelő társaság”; *classe* mellett azonban csak a *grandét* adtuk meg műveinkben, holott az *alto* is lehetséges, mégpedig — ahogy az újságcikk is tanúsítja — valamilyen közhelyi fordulatban.

Ezen az úton kell haladnia a szerzőpárosnak. Minden biztosítékuk megvan a sikeres, jövőbeli munkára.

Ami Fábián adjunktust illeti, máris utalhatok a Tankönyvkiadónál megjelent, a gyakorlati olasz oktatást szolgáló, kiegészítő tankönyvére, az olasz frazeológiai gyakorlatokra (címe: „*Filo da torcere*”, 1987. 210), amelyben ötletesen kamatoztatja a most recenzált művet. Sok szerencsét a további munkához.

Herczeg Gyula

A Nyelvőr postája

Az idegen szavak toldalékos alakjainak írásáról, helyesírásáról. Nemrégiben jelent meg az Európa Kiadónál a „Lyra Mundi” (vagyis „a világ lírája, lírai költészete”) című sorozatban egy másfél száz oldalas kötet: Francis Jammes Versei. Ezt a szép kötetet ismerteti egy érdekesen, át- és beleérzéssel megírt cikk a Könyvvilág egyik 1984. évi számában. Ezúttal azt szeretném igazolni ez utóbbinak a kapcsán, hogy mennyire fontos az írás módja, a helyesírás, még az idegen szavak toldalékolt formáinak az írásmódja is. Ti. ha nem ügyelünk a hosszú idő alatt kialakult szabályokra, félrevezethetjük az olvasót, sőt esetleg magunkat is.

Lássuk a cikk idevágó példáit. Francis Jammes-nak, főként a XX. század első három évtizedében alkotó, sajátos tollú francia költőnek a családnevét így írjuk le: Jammes, de a kiejtésben — mint a francia nyelvben gyakran — a szóvági *-es* nem hangzik, vagyis úgynevezett néma, ki nem mondott betűcsoport, tehát a nevet így mondjuk: „Zsammm”. A néma betűcsoport azonban megváltoztatja a szó toldalékolását és írásmódját, helyesírását. Helyesírási szabályzatunk idevonatkozó utasítása így hangzik: „Ha az idegen írásmód szerint írt . . . tulajdonnév végén hangérték nélküli, úgynevezett néma [ki nem mondott] betű vagy . . . betűk együttese van, akkor a magyar toldalékok [ragot, jelet, képzőt] mindig kötőjellel fűzzük a szó testéhez”.

Nos, a cikk írója, illetőleg a folyóirat szerkesztője ennek megfelelően, tehát helyesen járt el, amikor „az egész jammes-i lírát” kifejezésben az *-i* képzőt kötőjellel kapcsolta a kis kezdőbetűvel jelölt névhez. Négy alkalommal azonban nem követte a szabályt. Mindjárt a címben lévő „jammes-izmus” szóban kötőjel nélkül kapcsolta az *-izmus* képzőt a névhez, és ez nemcsak hibás, hanem nehezen olvashatóvá is teszi az amúgy is ritka szót. Még nagyobb baj, hogy a név *-val*, *-vel* ragos alakja mindkét esetben hibás. Egyszer így fordul elő: *Jammes-szel*, tehát a névhez — helyesírási szempontból egyébként jól — kötőjellel kapcsolódik a rag hasonulások alakja, de *-szel* formában. Ez aztán vagy azt sugallja, hogy a költő angol nevű volt — akkor ugyanis a név kiejtése „dzséimusz” — és a *-vel* ragos alakja a kiejtésben „dzséimsszel” lesz. Vagy pedig — helytelenül — arra enged következtetni, hogy a franciában a szóvégi *-es*-t is ki kell mondani. Ugyanúgy hibás — a helytelen kiejtésre való utalás miatt — a *Jammes-nek*, helyesen: *Jammes-nak*. Egyéb baj van a negyedik, *Jammes-al* írásmóddal. Ebben az a helytelen, hogy a *-val* *v*-jének a szó utolsó mássalhangzójához való hasonulását nem tünteti fel, ezt a betűt egyszerűen elhagyja. Helyesen így hangzik, illetve így írjuk: *Jammes-mal*.

Szathmári István

Kuffantó. Az árucseréje — javak cseréje — történeti-néprajzi kutatása közben találtam erre a szóra, 1779-ből, a szó jelentését illetően félreérthetetlen nyelvi környezet-

ben. Minthogy a *kuffantó* szót egyetlen szótárunk és tájszótárunk (MÉSz., MKsz., MTsz., SzamSz., OrmSz., SzegSz., SzlavSz., Markó I.: KiskanisziSz., Imre S.: FelsőöriSz., Kiss J.: MihályiSz.) sem ismeri, szükségesnek tartom a *kuffantó* szót tartalmazó és egyben értelmező túrkevei tanácsjegyzőkönyvi bejegyzést idézni: „Hollossy Ádámné, és Szabó Pálné Kuffantók, a Nemes Tanácsnak abban tett határozását megtartván, hogy mindenféle Gyümölcsöt a piacon árulhasson minden Kuffantó, magok házoknál szilvát árulni bátorkodtak, mostan még edgyszer az elhozott Gyümölcsök visszaadódik, mint hogy magokat azzal mentenék, hogy ebben az Esztendőben nem tudták a tilalmat ennek utánna valmikor is házoknál árulni tapasztaltatnak két Rhénes frtra fognak az illetén Kuffantók büntetődni, hogy ennekutánna magok menthetetlenek legyenek” (Sz.mL. Túrkevei tanácsjegyzőkönyv 1779. április 13. 69). Az idézetből kitűnik, hogy a *kuffantó* jelentése 'kofa', vagy déalföldiesen-szegediesen *kufa* (Kálmány L.: Szeged népe. 1882. 2: 66., Móricz Zs.: A szögedi kufa. Hfd. 1940., TESz. 2: 517., Bálint S.: A szögedi nemzet. 1977. 2: 86. kufahajó, 2: 89. paprikakufa, literöskufa., sőt: *kuffa* TESz. 2: 517. az ÚMTSz.-ra hivatkozva, SzegSz. 1: 844'), azaz ahogy a szövegünkéből is kitűnik, gyümölcs-, zöldség-, élelmiszer-kiskereskedő, leginkább nő, piaci árus. A különféle piaci-vásári szabályzatok, rendtartások a kufák-kofák és kuffantók felvásárlásait többféleképpen korlátozták. Például csak bizonyos idő eltelte után és csak bizonyos ideig vásárolhattak a piacokon, hetivásárokon. A kofák-kufák és kuffantók eladási tevékenységét viszonylag kevesebb rendelkezés szabályozta. A közölt túrkevei, XVIII. századvégi rendelkezés, hogy tudni illik a kuffantók csak a piacon árulhattak és háztól nem, mert így helypénzt nem fizettek, erősen csökkentette a kuffantók hasznát. Ezért adatunk árucseretörténeti szempontból is figyelemreméltó, Túrkeve XVIII. századi árucsereszíviszonyaira, kereskedelmi életére értékes felvilágosítással szolgál. Ami pedig magát a *kuffantó* szót illeti, az idézetből is kivehetően hangulatilag elmarasztaló, lenéző. Minden bizonnyal összefüggésben áll az ugyancsak lenézett, „nyerészkedő kereskedő” jelentésű középkori *kufár* szavunkkal is (MÉSz. 4: 488. „kisebb értékű árukkal kereskedő személy” — „gúnyos, rosszalló” jelentéssel; „kufárkodik”; 4:489. „kufárlelkű olyan személy, aki mindig az üzleten, a haszonon töri a fejét”; „nyerészkedni vágyó, haszonleső, kapzsi”; MKSz. 793). Ezeket erősíti meg egy, általam egyedül ismert helytörténeti feldolgozásszöveg is, amely 1792-re és a hajdúnánási magisztrátusra hivatkozva ezt mondta el közel száz évvel ezelőtt: „1792-ig egy sajátságos kereskedésmód állott fenn Nánáson, voltak ugyanis úgynevezett »kuffantók«, a kik a magok házánál árultak dohányt, mézet, gyümölcsöt és más efféléket. Ezeknek 1792-ben a tanács megtiltotta a háznál való árulást és csak a piacon engedte meg nekik. Sőt ezen kuffantóknak mindaddig nem volt szabad a piacokon semmit venni nyereségre, a míg a hadnagy meg nem engedte nekik, természetesen a vásár vége felé” (Barcsa János: Hajdú-Nánás város és a hajdúk történelme. Hajdú-Nánás, 1900. 208–9). A *kuffantó* szó ma már nem él, szinte nyomtalan eltűnéséből arra is következtethetünk, hogy XVIII. századi elterjedtsége is szűk körű lehetett; Túrkeve—Mezőtúr—Kisújszállás központtal a Sárrét peremvidékeire — összeköttetésben a Hajdúsággal, a Dél-Alfölddel, Szegeddel — szorítkozhatott.

Dankó Imre

A Nyelvőr hírei

Elnöki megnyitó*

Kedves Vendégeink !

Kedves Hallgatóink !

Vannak dolgok, amelyeket életünk, mindennapjaink természetes közegeként fogadunk el, szinte észre sem vesszük létezésüket. Fontosságukra, pótolhatatlanságukra a hiányuk döbbsen rá.

A jó levegő, a tiszta víz, a színek és hangok, a fények és árnyékok, a munka és pihenés: mind hozzánk, embervoltunkhoz tartozik.

Embervoltunkhoz tartozik annak a lehetősége is, hogy a bennünk megformálódó gondolatokat szavakba öntsük, mondatokká, beszéddé formáljuk; szabadon használhatjuk azt a nyelvet, amelyet gyermekkorunkban megtanultunk, amelyen olyan természetes-séggel fordulunk a másik emberhez, amilyen természetességgel szívjuk tele tüdönket a tiszta levegővel, fordítjuk arcunkat a nap felé. Ha ez a természetes kívánság nem teljesülhet, embervoltunk szenved csorbát.

Ezt a nyelvet hívjuk anyanyelvnek, mely a végtelen időbe visszanyúló emberi közösségek erkölcsét, kultúráját, tapasztalatát őrzi, amely ha sorvadni, szegényedni kényszerül, akkor sorvadni, szegényedni kényszerülnek a közösségekhez kapcsolódó gondolatok és emlékek is.

Pedig őrzeni a rokonainkhoz, szüleinkhez, barátainkhoz fűződő emlékeinket, őrzeni egy táj, egy ház, egy élmény emlékét annyi, mint megőrizni önmagunkat. Ezt csak anyanyelvünkön tudjuk úgy elmesélni, hogy az idegen is megértse.

Ha elvész a nyelv, olyan, mintha a mások álmait kényszerítenék ránk, melyet álmodni igazán nem tudunk, s a magunkét elfelejtjük.

Kevesen vagyunk egy nyelvet beszélő magyarok a határainkon belül, de meg-növekedik a számunk, ha ideszámítjuk azokat, akik kívándoroltak, vagy akiket az ország-határ lépett keresztül. Még így is maroknyian vagyunk, akik még értjük az édes anyanyelvet.

Értik azok, akik unokáikat küldik az óhazába, hogy tanulják, gyakorolják nagy-szüleik nyelvét, s értik azok is, akik a szabadon beszélő magyarokat szinte megszegyeni-tik, mert olyan szépen beszélnek anyanyelvüket, olyan gondossággal óvják, ápolják, hogy ezzel erősítik mindannyiunkban azt az érzést: nem szabad eltépni a gyökereket.

Az egy nyelvet beszélők felelőssége a közösség minden tagjának ügye.

Felelősség ösztönözni erre az anyanemzet minden polgárát. Felelősség figyelni, óvni, segíteni azokat, akik magyarságukban hozzánk tartoznak. Felelősség figyelni úgy is, hogy a számunkra megtartó, féltett örökségként ápolat nyelvet ne engedjük elmoszatosodni.

Az élővizek is elpusztulnak, ha kivesznek belőlük a tisztításra, szűrésre alkalmas élőlények. A nyelv is elpusztul, elhal, ha kivesznek belőle szép, kifejező, nemzedékek által alkotott szavaink, a magyar nyelvre jellemző fordulatok, ha nem működnek a természetes szűrők. Küzdenünk kell a világos kifejező, szép magyar beszéd megmaradásáért, mert csak így lehet elérni, hogy szépen is gondolkodjunk.

* Elhangzott Egerben 1989 április 17-én a magyar nyelv hetén a tanárképző főiskolán rendezett „Anyanyelv a kisebbségben” témájú tudományos ülés megnyitóján.

A felelősségről szoltam. A felelősség kölcsönösségen alapuló emberi kapcsolat. Felelősség itthon és a határainkon túl.

A felelősségre többen figyelmeztetnek bennünket nagyjaink közül. Figyelmeztetésük ma különösen időszerű.

Kazinczy úgy figyelmeztet hogy „a nyelv egyik legféltőbb kincse . . . fenntartója és ébresztője” a nemzetnek.

Kazinczyék árnyaltabbá, gazdagabbá, mindenféle tartalom kifejezéséhez alkalmassá akarták tenni a nyelvünket. Mi ma így fogalmazunk: a nyelv művelése és a nyelvet beszélők művelése. Úgy kell ezt a munkát végeznünk, hogy nyelvünk fenntartója legyen a sok gonddal küszködő nemzetnek, az egész világ magyarságának. A nemzeti összetartozás nem állhat meg az országhatárnál. A nyelv teremt kapcsolatot a más-más államokban élő, de azonos kulturális örökségből táplálkozó testvércsoportok között. Egy közösségbe von bennünket, felelősséget, szeretetet érzünk mindazok iránt, akiket a magyar szó kapcsa egybefűz. Az itthon levőket társadalmi programunk szolgálatára, a határainkon kívül élőket magyarságuk és emberségük, kultúrájuk vállalására. Ezek által szolgáljuk múltunkat, jelenünket és jövőnket.

Kosztolányi azt is ránk hagyta örökül: „Célunk az, hogy a szunnyadó nyelvi lelkiismeretet fölrázzuk.” Ő azt a titkot fűrkészte, amely a nyelv révén az egynyelvűeket összeköti.

Kosztolányi ugyan jártas volt a nyelvtudományban, figyelme kiterjedt a nyelv művelésnek minden részterületére, számunkra mégis az általános emberi magatartása, az anyanyelvhez való ragaszkodása lehet ma is a példakép. Azt vallja: „A nyelvet, amely eleven, folyton változó és fejlődő folyamat, soha nem lehet véglegesen rendbe hozni, ki-söpörni és fényesre kefélni, de annyit igenis elérhetünk, hogy az öntudat résen álljon és csöndben, rejtetten munkálkodjék.”

Mi, akik itt összegyűltünk, most is, a jövőben is munkálkodunk ki könnyebb, ki nehezebb körülmények között.

A nyelvi különbségek mindig fontos szimbólumai voltak a kultúrák különbözőségének, mégis az újabb időkben váltak a különbségek egyúttal ellentétek kifejezőjévé is.

Ennek oka a szuverén nemzet eszményének a megjelenése és túlbecsülése volt és mellette az a törekvés is, hogy ennek a nemzeti eszménynek a szimbólumává a nyelvet tegyék.

Az ókori Rómában — és a középkori Európában is — különféle kultúrák és nyelvek békésen megfértek egymás mellett, a mi korunkra vált jellemzővé az a nézet, hogy minden nyelv valamilyen különálló nemzet sajátossága.

Minden gyermek családba születik. A testi, lelki, társadalmi fejlődésével egységben sajátítja el környezetének nyelvét. Itt, ezen a nyelven alakul ki személyisége. A tapasztalatok szerint jelentős hátrány éri a gyermeket, ha nem azon a nyelven kezdi iskolai tanulmányait, amelyen otthon beszél. Az anyanyelven történő iskolakezdés közvetlenül érdeke az egyénnek. Így tud a személyisége optimálisan fejlődni, így javulnak társadalmi esélyei, de még az illető állam hivatalosan használt nyelvének a megtanulásához is ez a legegyszerűbb út. Minden olyan törekvés, mely a nyelvek megőrzését ellenzi, az emberi kultúra szegényítését jelenti. Ma úgy látszik, egyes országokban azt tartják: aki az állam, azé az iskola, azé a nyelv. Nem számít, hogy a sok kisebbségben élő ember hátrányos helyzetbe kerül.

Az anyanyelvi mozgalom eredeti célja a nyugati — tehát nem az anyaországtól elszakadt — magyarság magyar anyanyelvűségének, magyarságtudatának megőrzése. A mostani találkozásunk az első, amikor a szomszédos államokban élő magyarság nyelv-ápolási, nyelvvédő tevékenysége kerül napirendre.

Az elmúlt évben az Anyanyelvi Bizottság „A magyar nyelv ápolása határainkon kívül” címmel foglalkozott a magyar nyelv külföldi oktatásának és művelésének helyze-

tével a szomszéd államoktól Nyugat-Európán át a távolabbi, Európán kívüli külföldre. A kétségtelenül meglévő eredmények mellett rámutatott a sajnálatosan meglévő kedvezőtlen, nem egy esetben aggasztó jelenségekre is. Sorra vette a szomszédos országokban élő magyarság között végzett nyelvművelő tevékenységet.

Ma itt is hasonló kérdések kerülnek napirendre. Az ausztriai, csehszlovákiai, jugoszláviai, romániai, szovjetunióbeli magyarság nyelvműveléséről hallunk részben ott élő magyar testvéreinktől, részben ott dolgozó, illetve az ottani helyzetet jól ismerő kollegáinktól.

Kedves Hallgatóim !

A történelem sokszor kegyetlenül változó sodrában népek tűntek el, kultúrák súlyyedtek a feledés soha fel nem táruló mélységébe, de vannak megmaradó népek, melyek erős akarattal őrzik kultúrájukat, nyelvüket, nemzeti tudatukat. Átnyúlva országok, kontinensek fölött erősen fogják egymást, értéket alkotnak, hasznossá válnak és megpróbálnak szépen élni, amíg lehet, s amíg érdemes.

Hisszük, hogy a nyelvében erősen megkapaszkodó magyarság a megmaradó népek közé fog tartozni, és remélem, hogy az itt megjelent, nyelvét ünneplő közösség mindent meg fog ezért tenni.

E gondolatok jegyében köszöntöm kedves vendégeinket, s megnyitom a tanácskozást.

Fekete Péter

Beszámoló az Anyanyelvi Bizottság 1989. évi tevékenységéről

Az MTA Anyanyelvi Bizottsága 1989-ben két ízben ült össze: június 9-én B í r ó Á g n e s (Nyelvtudományi Intézet) előterjesztése alapján a vezetéknév-változtatás szabályozásának módosítása tárgyában foglalt állást, december 5-én pedig a mai nyelvhasználatunkat érő idegen nyelvi hatásokkal, különösen az angol nyelv növekvő hatásával foglalkozott (a vitaindítót az utóbbi esetben K o n t r a M i k l ó s, szintén a Nyelvtudományi Intézet munkatársa tartotta).

A családnév-változtatás szabályainak korszerűsítése ügyében három javaslat került a bizottság elé:

1. A névváltoztatásról szóló 2/1955 (IV. 23.) BM számú rendelet szerint „idegen hangzású” családnév nem vehető fel; az előterjesztés ezzel szemben azt javasolja, hogy a nehezen értelmezhető „idegen hangzású” megjelölés helyett az „idegen alakú” nevek felvételét tiltsa meg a rendelet, mégpedig oly módon, hogy lehetőleg tételesen is fel legyenek sorolva azok a betűk, betűkapcsolatok és szóelemek (képzők), amelyek egy családnevet idegen alakúvá tesznek; ki kell azonban venni a rendelkezés hatálya alól a nemzetiségieket és azokat, akiknek családjában az illető idegen alakú név már előfordult.

2. A fenti korlátozásokon kívül nincs értelme külön is tiltani „magyartalanul képzett” nevek felvételét, ezért ez a kifejezés a rendeletből elhagyandó.

3. Régies írásmódú nevet továbbra se lehessen felvenni, kivéve ha az a családban már igazolhatóan előfordult, illetve ha valaki a családnévének régebbi alakját kívánja helyreállítani.

Vitás kérdésnek kell tekinteni az előterjesztés szerint az alábbiakat:

1. Felvehető-e újonnan magyaros írásmódú idegen név, vagy csak a már meglévő idegen családnévnek a magyar kiejtés szerinti írását lehessen kérelmezni?

2. Tegyük-e szabaddá a kettős családnév felvételét? Képezhető-e kettős vezetéknév a férj és a feleség nevéből? Hogyan alakulna a névviselés két kettős családnév

egyén házasságkötése után? Végül egy ehhez kapcsolódó helyesírási kérdés: kötelező-e kötőjelet tenni azoknak a kételemű vezetékneveknek az elemei közé is, amelyek valójában nem is kettős családnevek, mivel az első tag a másodiknak, a tulajdonképpeni családnévnek alárendelt, predikátumszerű jelző (pl. *Kolozsvári Grandpierre*, *Nemes Nagy*).

3. Készüljön-e tilalmi lista a történelmileg ismertté vált nevekről? Nem volna-e elegendő csupán a régies írásmódú családnevek felvételét megtiltani, s a „történelmi név” kategóriáját teljesen mellőzni, hiszen ilyenéné a legmindennaposabb vezetéknev is válhat (pl. *Nagy*).

4. Fenntartható-e a nagyon gyakori családnevek felvételének tilalma, s ha igen, milyen hosszú legyen a „tilalmas” nevek listája?

Az Anyanyelvi Bizottság Bíró Ágnes előterjesztését alaposan megvitatta (sorrendben Kálmán Béla, Ladó János, J. Soltész Katalin, Kemény Gábor, Bencédy József, Seregy Lajos, Wacha Imre, Grétsy László, Szende Aladár és Szűts László kapott szót). A vita eredményét Lőrincze Lajos, a bizottság elnöke összegezte, a következőképpen: a három módosítási javaslattal az Anyanyelvi Bizottság egyetért, és azokat az illetékes jogalkotó szerveknek elfogadásra ajánlja; a vitás kérdésekben azonban — még a névviselés és -változtatás újraszabályozása előtt — további vizsgálódásra és eszmecserére van szükség.

Az ülés végén Grétsy László társelnök bejelentette, hogy az április 8-án megalakult Anyanyelvpolók Szövetségét a Cégbírság 159/1989. szám alatt hivatalosan bejegyezte. Egyúttal felkérte a bizottság tagjait, működjenek közre a tagtoborzásban.

Másodízben az év vége felé, december 5-én ült össze bizottságunk. A vitaindítót Kontra Miklós tartotta, ezzel a címmel: „Túl sok-e az angol szó a mai magyarban?”. Előbb röviden áttekintette az angolnak más nyelvekre (pl. a franciára, a svédre, az NDK-beli németre) gyakorolt hatását, majd példákat ismertetett és elemzett a mai magyar nyelvhasználat köréből. Utalt a Magyar Tudomány című folyóirat 1977–78. évi idegenszó-vitájára, és megállapította, hogy már akkor is az volt a helyzet, ami ma: a terápiára irányuló javaslatok megelőzik a tudományosan megalapozott diagnózist. Bevezetésül Kontra Miklós az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó élőnyelvi kutatások egyik termékeként bemutatott egy „részdiagnózist”, amely szerint az amerikai-angol mintájú *heló* köszönés 11 vizsgált köszönési forma közül ma az 5. leggyakoribb Magyarországon.

A — Grétsy László minősítése szerint — „szemhatártágító” előadást élénk vita követte. A hozzászólók (Fábián Pál, Magay Tamás, Skripecz Sándor, Károly Sándor, Grétsy László, Bencédy József, J. Soltész Katalin, Szántó Jenő, Ruffy Péter, Heltainé Nagy Erzsébet, Ruzsiczky Éva) lényegében elfogadták a vitaindító előadás felvázolta képet, és számos találó megfigyeléssel, nyelvi adattal egészítették ki az elhangzottakat. A kérdésekre válaszolva Kontra Miklós az idegen hatás terjedésének legjobb gyógmódjaként az eredményes anyanyelvi nevelést jelölte meg.

Az ülés második napirendi pontja az 1988 őszi javasolt Arany János-díj ügyének megbeszélése volt. (Mint tavalyi beszámolónkban már jeleztük, az Anyanyelvi Bizottság azzal a kéréssel fordult az MTA elnökéhez, hogy az Akadémia alapítson díjat a hazai nyelvápolás, nyelvvédelem, nyelvörkődés kiemelkedő munkásai — írók, költők, nyelvtesztelők, nyelvi ismeretterjesztő művek szerzői, nyelvújítók, nyelvvelő műsorok vezetői, magyar-tanárok, az anyanyelvet példásan ápoló újságírók, szerkesztők, anyanyelvi újságrovatok vezetői, a határainkon túli magyar irodalmat ismertető, a magyar anyanyelvűek gondjait feltáró kritikusok, előadók — jutalmazására; vö. Nyr. 1988: 510.)

Grétsy László ismertetette a bizottság tagjaival Berend T. Ivánnak, az MTA elnökének és Hajdú Péternek, az I. Osztály elnökének az állásfoglalását a

díjlapítás kérdésében. Berend T. Iván a kezdeményezést „kiváló elképzelésnek tartja, és azzal elvileg egyetért”. Az elnök felkérésére véleményt nyilvánított az ügyben a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya is: elvileg egyetért azzal, hogy „a nyelvművelői, az anyanyelvet s a stílust magas színvonalon fejlesztő tevékenység akadémiai elismerésben is részesüljön”. Az I. Osztály szükségesnek látja azonban az eredeti elgondolás bizonyos fokú pontosítását: kikre terjedjen ki a díjjal jutalmazhatók köre? milyen tevékenységgel, érdemekkel lehessen a tervezett díjat elnyerni?, hogyan illeszkedik majd az Arany János-díj az akadémiai díjak, jutalmak rendszerébe? stb.

A díj kérdéséhez az eredeti javaslattevő, Ruffy Péter, továbbá Szántó Jenő, Magay Tamás, Károly Sándor és Fábián Pál szól hozzá. Végül a bizottság megbízta Grétsy Lászlót az I. Osztály elnökéhez intézendő válaszlevél megfogalmazásával, egyúttal felkérte Lőrincze Lajost, hogy az Arany János-díj ügyében konzultáljon az MTA főtitkárával. Az alapszabály kidolgozására csak ezután kerülhet sor.

Kemény Gábor

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989, Nyomdai táskaszám: 1880

Felelős szerkesztő: Lőrincze Lajos

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025—0236

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Farkas Vilmos</i> : Kínai, a kínaival összefüggő japán eredetű nemzetközi és vándor- szavainkról	482
<i>Bachát László</i> : A magyar nyelvtudományi terminológiaszótárról	490

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>A. Molnár Ferenc</i> : Még egyszer a <i>Surjánfalva</i> ~ <i>Şürgyefalu</i> ~ <i>Şurdeşti</i> névről	494
---	-----

Szemle

Jung Károly—Tomán László—Vajda József: Nyelvművelő írások (Ismereteti: <i>Graf</i> <i>Rezső</i>)	498
Fábián Zsuzsa—Danilo Gheno szerk.: Italianizmusok (Ismereteti: <i>Herczeg Gyula</i>) ...	500

A Nyelvőr postája

<i>Szathmári István</i> : Az idegen szavak toldalékos alakjainak írásáról, helyesírásáról	506
<i>Dankó Imre</i> : Kuffantó	506

A Nyelvőr hírei

<i>Fekete Péter</i> : Elnöki megnyitó	508
<i>Kemény Gábor</i> : Beszámoló az Anyanyelvi Bizottság 1989. évi tevékenységéről ..	510

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 108 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudomány társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Ára: 27 Ft
Évi előfizetés: 108 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin*, *Szabó Dénes*, *Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stíluspológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvföldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai Kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fübián Pál (szerk.)*: Helyesírási kézikönyvtár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,—